

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**«XVI ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XVI ТОРАЙҒЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 2

**ПАВЛОДАР
2024**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
059

Редакция алқасының бас редакторы:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КеАҚ Басқарма
Төрағасы-ректордың м.а.

Жауапты редактор:

Крыкбаева М. С., Ғылыми-инновациялық HUB директоры

Редакция алқасының мүшелері:

Аубакирова С. С., Абишев К. К., Бексеитов Т. К., Елубай М. А., Жукенова Г. А.,
Испулов Н. А., Колесников Ю. Ю., Талипов О. М.

Жауапты хатшы:

Акимбекова Н. Ж., Нурмақанов Т. А., Дәуіт Ж. Д., Трушева Ш. А.,
Урузалинова М. Б., Толокольникова Н. И., Титанова С. Ж., Каиргельдинова С. А.,
Жуманбаева Р. О., Жаябаева Р. Г., Жунусова К. К., Кильдиябекова Б. Е., Поломарчук Б. В.,
Кривец О. А., Мадеева А. А., Ахметов Д. А., Бекниязова Д. С., Ажибаева Ж. К.,
Зарипов Р. Ю., Жания К. Ж., Шалабаев Б. А., Шарапатов Т. С., Кайниденов Н. Н.,
Каримов Е. Б., Абжекеева А.З., Куанышева Р.С., Исимова Б. Ш.

059 «XVI Торайғыров оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының материалдары. – Павлодар : Торайғыров университеті, 2024.

ISBN 978-601-345-585-3 (жалпы)

Т. 2. – 2024. – 598 б.

ISBN 978-601-345-583-9

«XVI Торайғыров оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының (01 қараша, 2024 ж.) жинағында келесі ғылыми бағыттар
бойынша ұсынылған ғылыми мақалалар енгізілген: Жаратылыстану ғылымдары,
Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар, Экономика және құқық, Инженерия,
Ауыл шаруашылық ғылымдар, Энергетика, Физика-математикалық және
компьютерлік ғылымдары.

Жинақ көпшілік оқырманға арналған.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001

КБЖ 72

ISBN 978-601-345-583-9 (Т. 2)

ISBN 978-601-345-585-3 (жалпы)

© Торайғыров университеті, 2024

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар
Гуманитарные и социальные науки

Секция 6

**Филологияның өзекті мәселелері
Актуальные проблемы филологии**

**ПЕРЛОКУТИВНАЯ РЕАКЦИЯ СТУДЕНТОВ
НА РЕЧЕВОЙ АКТ ЗАМЕЧАНИЯ**

ТАРАН В. Ю.

студент, КГКП «Щербактинский аграрно-технический колледж»,

Павлодарская область

АБДЫГАЛИКОВА А. Е.

преподаватель русского языка и литературы, педагог-эксперт,

КГКП «Щербактинский аграрно-технический колледж»,

Павлодарская область

В нашем обществе педагог всегда являлся образцом высокой культуры речи, поэтому к личности педагога всегда предъявлялись определенные требования, в том числе и к языковым характеристикам этой личности. Речь педагога всегда должна быть нормативной, ясной, точной, внятной, с богатым словарным запасом, мастерским владением литературной речью.

По мнению В. И. Карасика, «практически в любом речевом действии мы сталкиваемся с воздействием, даже если сообщаем о чем-то или выражаем эмоции» [1, с. 49]. При таком воздействии на адресата достигается перлокутивный эффект – изменение взглядов, отношений, представлений, поведения. Существует также тип речевых актов, для которых воздействие на партнера является ведущей характеристикой. К ним относятся директивные речевые акты, их цель – «добиться того, чтобы слушающий нечто совершил» [2, с. 182]. Перлокутивный критерий (реакция адресата) положен в основу разработанной М.Р. Желтухиной типологии речевого воздействия, осуществляемого коммуникантами в различных ситуациях вербального взаимодействия. При этом автор отмечает, что «большинство речевых действий предполагает комплекс перлокутивных реакций, включающих и регулирование эмоционального настроения, и изменение когнитивных значений, и коррекцию категориальной структуры в сознании адресата» [3, с.12]. В рамках педагогического дискурса реакция адресата

может быть следующей: 1) оценочная, 2) эмоциональная, 3) рациональная. По сравнению с иллюкутивным эффектом, предполагающим присутствие понимающего слушающего, перлокутивный эффект создается реагирующим адресатом. Под перлокутивным эффектом в общении понимается речевое воздействие адресанта, которое реализуется в вербальной или невербальной реакции адресата. Перлокутивный эффект директивных речевых актов включает такие бинарные оппозиции, как вербальность/невербальность, позитивность/негативность реакции адресата, а также эксплицитность/имплицитность средств реализации перлокутивного эффекта. Позитивная невербальная реакция адресата в речевом взаимодействии коммуникантов выражается в действенном неречевом поведении адресата, который молча повинуетя речевой инициативе собеседника.

Сядь ровно, пожалуйста! (студент молча садится ровно)

Закройте учебники и не списывайте! (студенты закрывают учебники)

Ты каждый раз опаздываешь! Сядь на место, и чтобы это было в последний раз. (студент садится на место)

Негативная невербальная реакция адресата выражается в молчаливом уходе от ответа на речевую инициативу собеседника. В отличие от позитивной невербальной реакции, в данном случае адресат молча отказывается выполнить просьбу или приказ, бездействует, не реагирует на замечание педагога; уходит от ответа (в буквальном смысле).

Сядь ровно, пожалуйста! (студент продолжает вертеться)

Перестаньте разговаривать на последней парте! (продолжают шептаться)

В чем дело? Тебе что – то непонятно? Не нужно отвлекать соседей!

Ответ студента: Мне все понятно. Я не отвлекаю никого.

Многообразие форм негативной невербальной реакции адресата (молчаливый отказ ответить на просьбу или выполнить приказ, бездействие, реакция несогласия на предостережение, уход от ответа в буквальном, физическом смысле) часто связано с резко отрицательной психической реакцией адресата на побуждающую реплику партнера по коммуникации. Перлокутивный эффект в виде позитивной вербальной реакции представляет собой нормативный вариант положительного реагирования адресата на императив говорящего. Ответом на любое речевое воздействие в форме побуждения может быть согласие, выраженное в эксплицитной

или имплицитной форме. Эксплицитные формы согласия обычно свидетельствуют о конвенциональности реагирующего высказывания адресата. Понятие «конвенциональность», в концепции Л.А.Азнабаевой, относится и к лингвистической, и к этической (поведенческой сфере), а также к области паралингвистики. Конвенционализация речевого взаимодействия отражается наиболее явно в известных формулах речевого этикета. Под конвенциональным общением автор понимает «не столько формы речевого поведения, предписанные этикетом в качестве рекомендуемой нормы, сколько те условности речевого поведения, которые признаются социально приемлемыми, даже если, формально, они не являются строго нормативными» [4, с. 25].

Быстро убери шпаргалку!

Ответ студента: Да, сейчас!

Самал, я хотела дать тебе шанс! Ты не хочешь что – нибудь добавить?

Ответ студентки: Конечно. Одну минуту, я вспомню.

Негативная вербальная реакция адресата выражается в отказе от побудительной инициативы говорящего. Как и позитивная вербальная реакция, она может быть представлена эксплицитно и имплицитно.

Ведь я предупредила, чтобы выполняли самостоятельно!

Ответ студента: Ну, как я сам смогу выполнить такое трудное задание.

Ты почему опять опоздал? Это уже надоедает.

Ответ студента: Как я мне не опаздывать, если перемена всего пять минут?

Если будешь часто упражняться в анализе предложений, то обязательно научишься!

Ответ студента: Я?! Да никогда. Этому невозможно научиться вообще. Вербальный перлокутивный эффект директивных речевых актов, особенно негативный, реализуется в основном в имплицитной форме, что вызвано соблюдением конвенциональных установок, принятых между участниками коммуникации: правилами речевого этикета не одобряется резкий, прямой отказ. Он считается нарушением этических норм, что особенно недопустимо в педагогическом дискурсе, где адресат занимает более низкую позицию. Уточняющие вербальные реакции наблюдаются в случаях коммуникативного общения, в которых адресат в ответ

на пропозицию собеседника задает уточняющий вопрос, не демонстрируя ни положительного, ни отрицательного отношения.

Будь добр, не вертись и не разговаривай!

Ответ студента: А, что, мне делать, если он все время меня спрашивает?

Речевые акты достаточно локальны, но при этом они выполняют важнейшую функцию создания особого микроклимата, при котором возникает более полное взаимопонимание, доброжелательность и положительный эмоциональный настрой обеих сторон. Выражение эмоций является неотъемлемой частью любого общения, но в педагогической практике оно несет в себе дополнительную нагрузку — привлечь внимание учеников к материалу. В то же время следует заметить, что в процессе обучения возникают различные ситуации, в которых происходит «выплеск» не только положительных эмоций, но и отрицательных, выражающих отношение к сложившейся ситуации. Вместе с тем справедливым представляется утверждение Е. Г. Бронниковой, которая отмечает, что «эмоциональность как характеристика высказывания не локализована в структуре одного вида речевых актов. Являясь универсальной категорией, она может входить в структуру всех видов речевых актов как дополнительная иллокутивная цель — выражение эмоций» [5, с. 6]. Уровень эмоциональности при использовании речевых актов во многом зависит от «личностных» качеств говорящего (педагога), от ситуации, от его отношения к студенту. Так, в педагогическом процессе замечание очень часто граничит с эмоциональной поддержкой, так как перлокутивный эффект, достигнутый с помощью такого приема, способствует «улучшению» ситуации в пользу студента, «ненавязчиво» корректирует его деятельность. Речевой акт-замечание часто принимает жесткие формы вербальной агрессии. Это вызывает протест. Подчас подростки не выполняют требований преподавателя именно потому, что их оскорбляет неуважительный тон и грубость высказывания. Пример:

Я сказала, подойди сюда, олух!

Выйди вон!

Такие речевые формулы уязвляют личность и не обеспечивают педагогическую эффективность, ибо не стимулируют внутреннюю мотивацию. По мнению Е. А. Селивановой, эмотивность (как текстово-дискурсивная подкатегория) «характеризуется эмотивной направленностью авторских стратегий, эмотивностью текста и его компонентов, а также эмотивной настроенностью

интерпретатора. Эффективность эмотивной программы адресованности выражается в эмоциональной гармонизации сознания адресата» [6, с. 214]. Все это позволяет считать эмотивность, наряду с аксиологичностью, «универсальной» составляющей информационного пространства любого профессионального дискурса, в том числе, и педагогического.

В настоящей работе были проанализированы особенности речевого акта замечания в педагогическом дискурсе с позиции теории речевых актов. В теории речевых актов есть немало интересных идей, с помощью интонации и адресантного аспекта мы можем по – разному интерпретировать высказывание, мы можем поднять настроение к кому обращаемся и наоборот, обидеть. Речевой акт – это всего лишь потенциальная единица речевого общения в которой заложена способность к общению.

В живой педагогической деятельности замечание по поводу нередко приобретает форму упрека. Объектом педагогических замечаний – упреков чаще всего служат учебные «неуспехи» (невыполненное/непонятое задание, низкий результат самостоятельной работы и т.д.), нарушения дисциплины.

Замечания, с одной стороны, затемняют информационную сторону коммуникации, с другой, – способствуют нарушению коммуникативной координации, на которой основана коммуникация. Вместе с тем не препятствует дискурсу легкое замечание, шуточный упрек, стилистически нейтральное справедливое замечание. Замена аналитических педагогических замечаний категорическими требованиями, предупреждениями, угрозами, регулярно используемая в речи преподавателя, может стать приметой командного стиля. Реплики-замечания, стимулирующие интеллектуальную деятельность школьников, могут способствовать формированию субъект-субъектной коммуникации. Когда педагогическое замечание трансформируется в пожелание, совет или просьбу, эмоциональная атмосфера в группе смягчается, напряжение уменьшается, коммуникативный контакт налаживается.

Фактически общение преподавателя с группой становится личностно ориентированным. Через различного рода замечания на протяжении всего занятия реализуется тактика поддержания речевого контакта в рамках коммуникативно-регулирующей стратегии. Замечаний, реализующих линию поддержания речевого контакта, всегда много на занятиях, без них педагогу просто не обойтись. Он должен обязательно контролировать и оценить

деятельность студентов, иначе им будет не понятно, как же работать дальше. Эти фразы делают общение живым и эмоциональным, хотя замечания, нарушающие правила этикета педагогического дискурса, тоже имеют место. Но педагог живой человек, эмоции ему свойственны, иногда им руководит плохое настроение или усталость.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Карасик, В. И. Языковый круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 331 с.
- 2 Серль, Дж. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике / под ред. Б. Ю. Городецкого. – М: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 170–194.
- 3 Желтухина, М. Р. Специфика речевого воздействия тропов в языке СМИ: автореф. дис. ... д – рафилол. наук: 10.02.19 / Желтухина Марина Ростиславовна. – М., 2004. – 44 с.
- 4 Азнабаева, Л. А. Принцип вежливости в английском диалоге / Л. А. Азнабаева. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – 198 с.
- 5 Бронникова Е. Г. Эмоциональность и структура речевого акта в тексте художественного произведения: на материале английского языка: дис. ... канд. филол. наук. Абакан, 2008. 162 с.
- 6 Селиванова, Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. К.: ЦУЛ, «Фито – социоцентр», 2002. 336 с.

ОБРАЗЫ ПТИЦ: ОТ МИФА К ПОЭЗИИ

АКСЁНОВА Я. А., ЖАСЛАН Ә. С.

Высший Экибастузский колледж инновационного
евразийского университета, г. Экибастуз

БАЙЖАНОВА А. С.

Научный руководитель, преподаватель русского языка и литературы,
Высший Экибастузский колледж инновационного
евразийского университета, г. Экибастуз

Образы птиц в мифологии

Мифы о птицах представляют собой широкое поле для исследования, так как в разнообразных культурах птицы часто занимают главное место в мифологических сюжетах.

В многих народах птицы являются посланником богов или олицетворяют божественные силы. Например, в древнегреческой

мифологии лебедь - атрибут Афродиты, ворон - птица вестник Апполона и Афины, орёл символ Зевса. Этому орлу Зевс, к примеру, послал терзать прикованного к Кавказу Прометея.

Ключевой символ, изображение всевидящих небесных и солнечных богов, правителей и воинов. Он связано с величием, силой, господством, триумфом, смелостью, вдохновением и духовным возвышением. Орел, владыка небес, является одним из самых ясных и универсальных символов, отражающих мощь, быстроту и другие характеристики животного мира во всем его великолепии. Он не только спутник величайших божеств, но и часто выступает в роли их прямой персонификации.

Во многих культурах считается, что птицы могут являться носителями и проводниками человеческих душ. Например, в мифах североамериканских индейцев колибри изображаются как души предков.

Также птицы часто олицетворяют циклы жизни и смерти. В египетской мифологии феникс олицетворяют возрождение, восстав из пепла, что связано с весной жизнью.

В древнегреческой мифологии существовали разнообразные образы птиц и существ, напоминающих их:

– Стимфалийские птицы были хищниками, обитавшими рядом с городом Стимфала в Аркадии. Выращенные Аресом, они обладали медными клювами, крыльями и когтями, нападая как на людей, так и на зверей. Их наиболее грозным оружием служили перья, которые птицы сбрасывали на землю, подобно стрелам.

– Сирены стали птицами или полуптицами благодаря вмешательству богов. Шесть золотых птиц, связанных с сиренами, жили в Дельфах.

– Гарпии имели головы и ноги птиц.

В ирландской мифологии образы пернатых имели следующие значения:

– Лебедь, культ которого существовал в Европе с бронзового века, изначально символизировал солнечный свет, но позже стал менее значимым в более развитых мифах.

– Ворон в древнеевропейской мифологии также почитался в контексте солнечного культа. Однако, в более поздних кельтских преданиях его появление стало предвещать бедствия. В христианскую эпоху возникло поверье, что ведьмы могут принимать облик воронов.

– Крапивник в ирландской мифологии ассоциировался с богом Луком, представляя собой символ силы и отваги. Кельты

считали крапивника посланником богов, способным приносить благословения или проклятия.

В индийской мифологии образы птиц принадлежат различным аспектам и персонажам:

– Павлин, согласно индуистской мифологии, тесно связан с множеством богов и богинь, символизируя различные черты их сущности. К примеру, павлин с тысячей глаз ассоциируется с Индрой, божеством дождя и грома. Эта птица также имеет связь с Картикеей, богом войны, и Шивой, разрушителем.

– Гаруда в индуистской и буддийской традиции Гаруда — мифический царь птиц, получеловек и полуптица. В индуизме он выступает как вахана, или ездочная птица, бога Вишну, и сражается с воплощениями тьмы. Подобно тому, как орёл борется с змеей, Гаруда не щадит сил зла и разлада, вступая в битвы с демонами, которые приносят хаос и разрушение.

Птицы в фольклоре и народных сказках

В фольклорных традициях символ птицы может встречаться в различных формах, например:

– Мифические птицы. Они наделены необычными способностями, такими как предвидение и умение приносить удачу или несчастье, спасение или разрушение. К числу таких птиц относятся Гамаюн, Алконост, Сирина и другие.

– Сказочные птицы. Наиболее известный представитель — Жар-Птица.

– Птицы, которые внешне не отличаются от обычных, живущих в нашем мире.

Таковыми являются вороны, дрозды и лебеди. Эти птицы также могут обладать магическими свойствами, однако чаще всего они являются спутниками мифических героев, таких как Баба-Яга и Кощей Бессмертный.

В малых фольклорных жанрах птица часто выступает как символ, нередко ассоциирующийся с человеческими качествами.

В фольклоре и народных приметах синица ассоциировалась с счастьем и удачей:

Древние славяне и поляки считали синицу Божьей птицей. По преданию, ей покровительствовали высшие светлые силы, поэтому синица способна приносить удачу путнику.

В честь синицы отмечали праздник «Синицин день» 12 ноября. В этот день люди оставляли угощение для птицы: с одной стороны хлеб, с другой — какое-нибудь иное лакомство. Хозяева верили,

что выбор хлебных крошек символизирует богатства, «полную чашу» в доме.

Существовала народная мудрость «Лучше синица в руках, чем журавль в небе». То есть иметь хотя бы что-то малое лучше, чем мечтать о недостижимом.

Птицы как метафоры и символы

На протяжении многих веков птицы вдохновляли художников и служили их любимыми сюжетами. Их элегантные движения, яркие окраски и утонченные формы завораживают людей по всему миру. Для ряда творцов пернатые создания символизируют свободу и возможность полета. Поскольку они способны парить высоко в небе и преодолевать огромные расстояния, это вызывает у нас ощущение высшей реальности и освобождения. Другие художники связывают птиц с божественными силами или небесными существами, такими как ангелы и духи. Во многих культурах птицы ассоциируются с удачей, плодородием и защитой; по этой причине их часто используют в различных амулетах и талисманах. Несмотря на различные трактовки, птицы остаются общепризнанным символом красоты, грации и духовности в мире искусства.

Птицы часто выступают в роли метафор и символов, передающих различные идеи и эмоции:

– Свобода и побег. Птицы могут символизировать стремление вырваться за рамки материального мира и исследовать новые горизонты креативности и воображения.

– Связь с высшими силами. Способность птиц подниматься высоко в небо порождает у людей представление о их особом родстве с небесами. В искусстве пернатые часто изображаются как носители сообщений или символов из божественного мира в мир людей.

– Защита и руководство. Некоторые виды птиц олицетворяют эти качества благодаря своим физическим чертам и поведению. Например, орел с крепкими крыльями и способностью к планированию ассоциируется с силой и свободой.

– Метафора пения. Художники и поэты рассматривали пение птиц как символ различных эмоций и посланий, подчеркивая в своих работах сложность и красоту природы.

Интерпретация символики птиц может быть разнообразной и варьироваться в зависимости от времени, религиозной принадлежности, культуры, страны и индивидуального художника.

Современные интерпретации образа птиц

Современные интерпретации образа птиц в искусстве, литературы, кино и других сферах культуры могут быть очень разнообразными и многослойными. Вот несколько аспектов, на которые стоит обратить внимание:

1 Символ свободы: Птицы традиционно ассоциируются со свободой и независимостью. В современном контексте этот образ может быть использован для выражения стремления к индивидуализму и самоопределению, особенно в условиях ограничений.

2 Экологическая тема: в последние годы наблюдается рост интереса к экологии, и образ птиц нередко используется для акцентирования внимания на проблемах охраны окружающей среды, изменения климата и угроз, стоящих перед природой. Художники и писатели могут использовать птиц как метафору уязвимости экосистем.

3 Социальные и культурные символы: Птицы могут отражать разные аспекты социальной ответственности и культурной идентичности. Например, некоторые виды птиц могут символизировать национальные ценности, традиции или мифологические аспекты разных культур.

4 Психологические и личные интерпретации: В психологии птицы могут представлять внутренний мир человека, его мечты и стремления. Авторы могут использовать образ птиц для передачи эмоций, стремлений к полету и избавлению от ограничений.

5 Инновационные художественные техники: Современные художники часто экспериментируют с формами и материалами, создавая инсталляции, скульптуры и цифровые работы, в которых птицы могут быть представлены как абстрактные или стилизованные формы, отражающие актуальные социальные проблемы.

6 Изучение динамики миграции: Птицы мигранты могут быть символом изменения и адаптации. В современной литературе и кино миграция может быть связана с поиском идентичности, изучением понятия «дома» и борьбы с конфликтами.

7 Технологии и трансформация: В эпоху цифровых технологий образ птицы может быть интерпретирован через призму виртуальной реальности и цифрового искусства, где новые технологии позволяют создавать интерактивные образы и новые воспринимаемые формы.

Таким образом, современный образ птиц многогранен и вариативен, отражая актуальные социальные, культурные и экологические вопросы.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ:

Образы птиц в литературе

К примеру, возьмем стихотворение Александра Сергеевича Пушкина «Няне» поэт с любовью и нежностью обращается к своей няне, называя её «голубкой», символом духовной чистоты и доброты. «Подруга дней моих суровых, Голубка дряхлая моя!».

Или его стихотворение «Узник». В нём автор говорит об орле. Здесь орёл, владыка небес, заточён в неволе. «Сижу за решёткой в темнице сырой. Вскормленный в неволе орёл молодой...».

Еще в пример возьмем произведения Анны Ахматовой. В русской поэзии Анны Ахматовой образы птиц занимают особую роль и являются символом её чувств и переживаний.

В творчестве поэтессы встречаются различные виды птиц: лебеди, вороны, ласточки, совы, иволги, кукушки, соловьи, чижи и другие. Также встречаются фантастические птицы: Гамаюн, Сирин, «Алконост». Основное значение образа птицы у Ахматовой связано с описанием состояния души. Лирическая героиня постоянно сравнивает себя с птицей: она предстаёт то в образе «птицы печали», то «ласточкой пугливой», то «чёрной голубкой».

Символ лебедя встречается у Ахматовой довольно редко, однако он обладает большим значением для ее творчества. В ее стихах разных эпох лебедь представлен не только как классический знак верности и преданности в любви, но также олицетворяет творческую силу, душу поэта, вечные ценности и неизменность. Возьмем в пример стихотворение «И вот одна осталась я». Если раньше он связывался с символом верности в браке, то затем стал означать верность творчеству, верность себе, но не как женщине, а как поэту. Произошло важное смещение акцентов, и на первый план вышел образ лебедя как символ поэтического начала. Образ птиц в строчке «О вольные мои друзья, о лебеди мои!» ассоциируется с возлюбленным или другом.

ЛИТЕРАТУРА

1 Wikipedia - https://ru.wikipedia.org/wiki/Фауна_древнегреческой_мифологии

2 Mythological Creations - <https://mythological-creations.fandom.com/ru/wiki/сирены>

3 Научная статья «Орнитоморфный архитип птицы в мифологических представлениях народов мира и обских угров

и его реализация в прозе Е.Айпина» - file:///C:/Users/User-pc/Downloads/89186-180142-1-PB%20(2).pdf

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ

АХМЕТОВА Ш. М.

Преподаватель русского языка и литературы,
Высший колледж электроники и коммуникации, г. Павлодар

АРТЮЩИК А. А.

студент, Высший колледж электроники и коммуникации, г. Павлодар

Филология – это наука, которая изучает язык, литературу и культурные тексты, анализируя их в контексте различных исторических, социальных и культурных условий. На протяжении веков филология играла важную роль в формировании культурного наследия, способствуя пониманию литературы, языка и национальной идентичности. Однако в современном мире перед филологией встают новые вызовы, связанные с изменяющейся культурной, технологической и научной средой.

Актуальность статьи «Актуальные проблемы филологии» обусловлена тем, что современная филология находится на пересечении множества процессов, которые формируют современную культуру и общество. Глобализация, развитие цифровых технологий, угрозы языковому разнообразию, изменения в практике перевода и читательских привычках — все эти факторы требуют переосмысления роли филологии в современном мире. Важно понимать, как меняется научная картина в условиях цифровой эпохи, и каким образом филологи могут сохранять культурное наследие в эпоху глобальных перемен.

Новизна статьи заключается в том, что он охватывает не только традиционные аспекты филологии, но и новые тенденции и вызовы, такие как цифровая филология и интеграция современных технологий в научные исследования, что требует междисциплинарного подхода. Также внимание уделено вопросам этики в исследовании культурных меньшинств и влиянию глобализации на национальные литературы и языки. Такой многоаспектный анализ позволяет глубже понять текущие проблемы и наметить возможные пути их решения. В данной статье будут рассмотрены актуальные проблемы филологии, включая вопросы цифровой филологии, сохранения языкового разнообразия, перевода, роли литературы

в глобализированном мире и взаимодействия между различными гуманитарными дисциплинами.

1. Цифровая филология и новые методы исследования

Одной из ключевых проблем современной филологии является адаптация к новым технологиям. В последние десятилетия появление и широкое распространение интернета, цифровых библиотек и баз данных радикально изменили методы исследования в области гуманитарных наук. Цифровая филология, как новое направление, предлагает инновационные способы анализа текстов, используя компьютерные технологии для обработки больших объемов данных. Она включает в себя такие области, как оцифровка рукописей, лингвистический анализ текстов с использованием машинного обучения и автоматизированный перевод.

Тем не менее, несмотря на эти возможности, цифровизация ставит перед филологами ряд сложных вопросов. Во-первых, это проблема сохранения аутентичности текстов. Оцифровка часто предполагает создание цифровых копий текстов, что, в свою очередь, может привести к потере важной информации, связанной с физическими характеристиками рукописей, их материалом и временем создания. Во-вторых, исследователям необходимо осваивать новые методы работы с большими данными, что требует междисциплинарного подхода и тесного сотрудничества с техническими специалистами.

2. Проблема языкового разнообразия и угроза исчезновения языков

Одной из самых серьезных угроз для современной филологии является проблема исчезновения языков. По данным ЮНЕСКО, из примерно 7000 существующих языков более половины находятся на грани исчезновения. Это связано с глобализацией, урбанизацией и усилением влияния мировых языков, таких как английский, китайский и испанский, которые вытесняют малые и региональные языки.

Филологи играют ключевую роль в документировании и сохранении этих уязвимых языков. Вопрос заключается не только в создании письменных словарей и грамматик, но и в разработке эффективных стратегий для поддержания живой языковой среды в сообществе носителей. В этой связи, также возникает проблема лингвистического колониализма, когда доминирующие языки вытесняют другие культуры и идентичности, что может привести к культурной гомогенизации и утрате разнообразия.

3. Проблемы перевода и межкультурной коммуникации

Перевод является неотъемлемой частью филологии, а в условиях глобализации его значение только возрастает. Современные проблемы перевода связаны не только с точностью передачи смысла, но и с культурными барьерами, которые необходимо преодолевать в процессе перевода. Одна из ключевых трудностей заключается в том, что языковые и культурные контексты различных стран могут существенно различаться, и переводчик должен не просто передать содержание текста, но и адаптировать его для новой культурной среды, сохранив при этом смысловую и эмоциональную насыщенность оригинала.

Еще одна проблема перевода связана с развитием технологий. Современные системы машинного перевода, такие как Google Translate, становятся все более точными, однако они еще далеки от того, чтобы заменить человеческий перевод. Машины сталкиваются с трудностями при переводе идиом, метафор и других элементов, которые требуют глубокого понимания культурного контекста. Таким образом, хотя технологии облегчают работу переводчика, они не могут полностью заменить человека.

4. Литература в эпоху глобализации и изменения читательских практик

В условиях глобализации и цифровой революции литературные практики претерпевают значительные изменения. Книги, которые традиционно считались важнейшими культурными артефактами, постепенно уступают место цифровым форматам и мультимедийным произведениям. Это приводит к изменению не только способов создания и распространения литературных текстов, но и практик их потребления. Современные читатели все чаще обращаются к коротким форматам: блогам, твитам, подкастам, что может снижать их способность к глубокому восприятию текста.

В то же время, благодаря глобализации, читатели получили доступ к литературным произведениям со всего мира, что открыло новые горизонты для межкультурного обмена. Однако возникает вопрос о том, как эта глобализация влияет на национальные литературы. Многие авторы сталкиваются с необходимостью адаптировать свои произведения для международной аудитории, что иногда приводит к утрате уникальных национальных особенностей и упрощению содержания для лучшего восприятия на глобальном уровне.

5. Проблемы взаимодействия филологии с другими гуманитарными науками

Филология в своем развитии всегда взаимодействовала с другими гуманитарными дисциплинами, такими как история, философия, искусствоведение. Однако в последние десятилетия этот диалог становится все более интенсивным. Одной из актуальных проблем является необходимость интеграции филологических исследований с другими науками, такими как культурология, социология и антропология, чтобы лучше понимать взаимосвязи между текстами и их культурными контекстами.

Филологические исследования не могут существовать в вакууме, поскольку текстовые и языковые артефакты всегда вписаны в определенные социальные, исторические и культурные условия. Например, в рамках культурной антропологии текст может рассматриваться не только как литературное произведение, но и как отражение социальных и этнических процессов. Это требует от филологов большей открытости к междисциплинарному подходу, что, в свою очередь, приводит к необходимости переосмысления традиционных методов исследования.

6. Этика в филологических исследованиях

Еще одной важной проблемой является этическая сторона филологических исследований. В последние годы вопросы этики стали более значимыми, особенно в контексте изучения колониальных и постколониальных текстов, а также при исследовании культурных и языковых меньшинств. Филологи сталкиваются с дилеммой: как сохранять объективность в изучении текстов, которые могут быть пропитаны идеями угнетения, расизма или сексизма? Кроме того, филологи должны учитывать, как их исследования могут повлиять на сообщества, чьи тексты и языки они изучают.

Исследование и публикация материалов, связанных с языками или текстами уязвимых сообществ, могут иметь значительные последствия для этих сообществ. Важно, чтобы филологи учитывали мнения и права носителей языка и культуры, избегая эксплуатации и искажения их наследия в угоду научным интересам.

Обоснованность предположений статьи «Актуальные проблемы филологии» заключается в опоре на актуальные данные и исследования в области филологии, лингвистики, культурологии и смежных дисциплин. Рассмотренные в статье проблемы, такие как исчезновение языков, изменения в практике перевода,

влияние глобализации на национальные литературы, а также роль цифровых технологий в гуманитарных науках, подтверждаются многочисленными научными исследованиями и статистическими данными.

1. Цифровая филология: Быстрое развитие технологий, таких как искусственный интеллект, машинное обучение и большие данные, привело к появлению новых методов анализа текстов, что широко обсуждается в научной среде. Примеры успехов в цифровой филологии можно увидеть в проектах по оцифровке архивов и созданию лингвистических баз данных.

2. Исчезновение языков: По данным ЮНЕСКО и других исследовательских организаций, около половины мировых языков находятся под угрозой исчезновения, что является признанной глобальной проблемой. Работа филологов по документированию и сохранению уязвимых языков активно поддерживается международными организациями.

3. Проблемы перевода и межкультурной коммуникации: Необходимость точной передачи смысла и адаптации текстов к различным культурным контекстам активно обсуждается в переводоведении и культурологии. Примеры неудачных переводов или проблем межкультурного восприятия только подчеркивают важность этих вопросов.

4. Изменение читательских практик: Данные исследований показывают, что цифровизация влияет на способы восприятия текста и форматы чтения. Короткие форматы и мультимедийные формы контента активно вытесняют традиционное чтение, что находит подтверждение в статистике читательских предпочтений.

Таким образом, предположения статьи имеют под собой крепкую научную и эмпирическую базу, что делает их обоснованными и актуальными для современного этапа развития филологии.

Современная филология стоит перед множеством вызовов, связанных с изменением технологической, социальной и культурной среды. Адаптация к цифровым технологиям, сохранение языкового разнообразия, проблемы перевода и изменения в читательских практиках — все это требует от филологов гибкости и готовности к междисциплинарному взаимодействию. Важно, чтобы филология, сохраняя свои традиционные методы и подходы, продолжала развиваться в соответствии с новыми реалиями, способствуя сохранению и пониманию культурного наследия человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1 ЮНЕСКО. Атлас исчезающих языков мира. – URL: <https://www.unesco.org/languages-atlas> (дата обращения: 05.10.2024).

2 Бочкарёв, В. В. Цифровая филология: проблемы и перспективы // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. 2021. № 4. – С. 24–37.

3 Гачев, Г. Д. Национальные образы мира в литературе и искусстве. – М.: Наука, 2015. – 352 с.

4 Crystal, D. Language Death. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 256 p.

5 Лотман, Ю. М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 2010. – 384 с.

6 Nida, E. A. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964. – 331 p.

7 Жданова, М. В. Проблемы сохранения языкового разнообразия в условиях глобализации // Филологические науки в XXI веке. 2022. № 2. – С. 45–58.

8 Левченко, Н. А. Междисциплинарные подходы в филологии: вызовы и перспективы // Вопросы литературы. 2020. № 3. – С. 15–27.

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE NAMES OF COLOURS

DALAIVAI A.

Pavlodar Pedagogical College named after B. Akhmetov

MUKANOVA B. T.

Scientific adviser, teacher of English, Master of Humanitarian, Pavlodar

Colour is of great importance in human life. In many ways, mood, emotions and even physical well-being of people depend on it. For linguists, color naming is one of the most popular lexical groups. Linguists and etymologists have studied many languages and came to the conclusion that there are a number of universal features in the color designation system. In addition, different attitudes to this or that hue are reflected in figurative expressions, idioms and sayings that exist in the language, as they accumulate socio-historical, intellectual, emotional information of specifically national character (Yereschagin EM, Kostomarov VG (1980, p. 59)

In the cultural tradition of each nation, there are unconscious correspondences between individual colors and certain images, despite

the relative universality of the perception of a particular color by all people. So, «red» in the USA is a danger, in France - aristocracy, in India - life and work, in Japan - anger and danger, in China - happiness (Apresyan Y.D., 1995, c.371]

The number of color characters is quite limited. Most often in this quality are used «primary colors», which, usually, include white, black, red, blue, green, yellow and purple. This list may vary depending on the specific culture.

Every color can be read as a word, or interpreted as a signal, sign, or symbol. In linguistics, a symbol is defined as «that which is the conventional sign of some concept, something abstract», thus symbolism is «a symbolic meaning attributed to something» or «a collection of some symbols».

Practically all cultural nations have noticed the convenience of using colors as symbols. But, proceeding from different conditions of existence and development of civilizations, the same colors in different nations symbolize different phenomena. Nevertheless, there is a generally accepted classical folk tradition in the symbolism of Europe. Certain ideas, impressions and feelings are associated with individual color terms.

On the basis of color symbolism, semantic microsystems of symbolic meanings of color designations are formed (Smirnitsky AI, 2005, p. 5). The following microsystems of the symbolic meanings of color adjectives are distinguished in English and Russian:

- 1) «good» -white, «no» -gray, «bad» -black
- 2) «permissive» - green, «warning» - yellow, «prohibiting» - red;
- 3) «revolutionary» -red, «counter-revolutionary» -white;
- 4) «gentle, weak, joyful» -pink, «serene» -blue.

From this we can draw the following conclusions:

– white color in many cultures symbolizes the good qualities of a person - nobility, moderation, peace of mind (white dove, white flag, white dove, white flag). Also this color is a symbol of peace (L. Laenko, 1988, p. 100);

– Black color in the meaning of «bad», which is reflected in the overwhelming number of stable combinations in both studied languages. Black color in many cultures is associated with mourning, misfortune, symbolizes misfortune, death (black longing, black stripe; look on the black side (of things) pessimistic, sad) (Laenko L.V., 1988, p.104)

– green colour, in addition to the value «permissive», has another symbolism in Russian and English. He is a symbol of youth, naivety, joy of life. Also green color symbolizes hope, joy, youth (green head,

green: as green as grass - very young, inexperienced, greener - novice, simpleton) (GvozdarevYu.A., 1988, p.115)

– in Russian, yellow is strongly associated with insanity. madness. This color is associated with bad, joyless, it can even be attributed to diseases (GvozdarevYu.A., 1988, c.111);

– red color reflects the peculiarity of the physiological process, when, as a result of nervous excitement, blood rushes to the face. In Russian, along with the meaning «good, bright, bright» the word «red» in the phraseological units (hereinafter phraseological units) is used to mean «beautiful» (red girl, red like cancer; red in the face - confused, see red - get very angry) [GvozdarevYu.A., 1988, p.102];

– blue color symbolizes infinity, eternity and truth, devotion, faith, purity, chastity, spiritual and intellectual life (blue blood, blue bird) [Laenko L.V., 1988, p.113];

– gray is the color of renunciation, humility, melancholy, indifference.

As a result of the above, we can conclude that color plays an important role in the human perception of the world, it can cause certain associations. Differences in the semantic structure of color terms in the Russian and English languages are due to national-cultural features, color symbolism in a particular language.

Since the concept of «man» is a key concept in the picture of the world of any nation. About half of all phraseological units with color-coded components are located in this thematic field.

Phraseological units with color terms in the material of two languages are oriented in their meanings to the expressive designations of a person, his moral qualities, appearance, physical warehouse, actions and states.

In order to find out the use of phraseological units with a color component using the example of a person's description, 296 phraseological units were analyzed, of which English were with the component «black» -35, and with the component «white» -30 (Table 2). Russian FE with the «black» component numbered - 60, and with the «white» component -54 (Table 1).

These PU were divided into 4 groups:

1. PU, related to human appearance
2. PU, related to human actions
3. PU, related to a person's character
4. PU, related to professional affiliation

Phraseological units were analyzed from the point of view of the structural classification of A.I. Smirnitsky, the structural-semantic classification of A.V. Kunin and the classification of V.V. Vinogradov, based on the semantic unity of the components. The study used the following phraseological dictionaries: Oxford Dictionary of Idioms (1998), Dictionary of Idioms of COLLINS (1995), Practical since (1974), Oxford Dictionary of Modern English Phraseology (1982) and A.V. Kunina English-Russian Dictionary (1984); the phraseological dictionary of the Russian language by Voinov, L. A. - Zhukov, V. P. Molotkov, A. I. - Fedorov A. I.); 700 phraseological turns of the Russian language (Shansky N. M. - Bystrov EA - Gulakova); Phraseological turns of the Russian language Shansky N. M.)

Table 1 – Overall the number of PU to the component “CEE t ‘in the Russian language

Co- lour	PU, rela- tive to a person’s appear- ance	PU, rela- tive to the actions of man	PU, relative to the nature of man	PU, relative to the professional identity of a person
Green, red, black, white	36%	28%	23%	13%

Considering the frequency of use of phraseological units with the color component in Russian and English, the following conclusions were made: firstly, the most common phraseological units are found in the description of the person’s physical appearance and physical condition, both in Russian and in English. In the percentage ratio of FE was 75%; secondly, the least of all phraseological units are found in the professional identity of a person, both in Russian and in English (Table 3).

Table 2 – Total number of phraseological units with the color component in English

Colour	PU, relative to a person’s appearance	PU, relative to the actions of man	PU, relative to the nature of man	PU, relative to the profes- sional identity of a person
Green red black white	39%	24%	23%	14%

Table 3 – Total number of phraseological units with the color component in Russian and English

Colour	PU, relative to a person’s appearance	PU, relative to the actions of man	PU, relative to the nature of man	PU, relative to the professional identity of a person
Green red black white	75%	52%	46%	27%

In conclusion, it should be noted that the symbolism of color is very closely connected with national specificity and is a means of expressing mentality. A relatively large number of phraseological units formed by means of color terms, their relatively high productivity indicate that color terms are included in the group of lexemes with a high potential of phraseological activity. The analysis showed that the use of PU with the component “ color “ is more used in describing the appearance and physical condition of a person. Far from the whole spectrum of the use of phraseological units in the language was considered. Studied only those areas that are particularly interested in. On the example considered of units can visualize how diverse and expressive idioms of modern English language, and a steam whom, how about any similar and different from each other.

REFERENCES

- 1 Kunin A.V. English phraseology. M., 2000.
- 2 Kunin A. V. Phraseology of modern English. M., 2002.
- 3 Mednikova E. M. The meaning of the word and methods of its description. M., 2004.
- 4 Meshkov O. D. Word formation in modern English. M., 2006.
- 5 New in linguistics. Vol.
- 6 «Language contacts». M., 2002.
- 7 Smirnitsky A. I. Lexicology of the English language. M., 2006.

SAKEN SEYFULLIN: A PIONEER OF KAZAKH LITERATURE AND REVOLUTIONARY THOUGHT

ДОСТАУРОВА А. Ж.
ағылшын тілі пән мұғалімі,
А.Байтұрсынов атындағы № 211 орта мектеп, Қызылорда қ.

Saken Seyfullin (1894–1938) was one of Kazakhstan’s most influential literary figures and a key political activist during the early Soviet period. Often regarded as one of the founders of modern Kazakh literature, Seyfullin’s work spanned poetry, prose, and drama, making significant contributions to the development of Kazakh literary culture. He was also a prominent political figure who supported the socialist revolution and worked to modernize and promote Kazakh identity within the Soviet Union. However, despite his substantial contributions, Seyfullin’s life ended tragically during Stalin’s Great Purge, when he was executed on false charges. This article delves into his early life, literary achievements, political career, and his lasting legacy, highlighting the complexities of his role in both cultural and political spheres.

Early Life and Education Saken Seyfullin was born on October 15, 1894, in what is now the Karaganda region of Kazakhstan, into a nomadic Kazakh family. His birth name was Sadvakas Seyfullin, but he later adopted the pen name «Saken» He grew up in a traditional Kazakh environment but received a formal education that introduced him to Russian and European literature, which would significantly influence his worldview.

Seyfullin’s early education was shaped by his enrollment in a Russian-Kazakh school. This unique experience exposed him to Russian literature and Western philosophical ideas, while still deeply rooted in Kazakh traditions. His later studies at the Akmolinsk Teachers’ Seminary,

where he was introduced to revolutionary ideas and socialist ideology, would set him on a path that combined cultural preservation with modern political engagement.

It was during his years at the seminary that Seyfullin began writing poetry and prose. His early works, like the poem «Otken Kunler» (Days Gone By), reflected the tensions between tradition and modernity that many intellectuals of the time experienced. He wrote about the changing landscape of Kazakh society, caught between its nomadic roots and the pressures of colonization by Tsarist Russia. His early writings marked him as a voice for both revolution and national identity.

Literary Contributions Seyfullin is best known for his contributions to Kazakh literature, where he played a crucial role in establishing a new, modern literary tradition. He was a writer, poet, and playwright who used his work to reflect the turbulent social and political changes of the early 20th century. His works sought to bridge the gap between the traditional nomadic Kazakh culture and the new Soviet reality, aiming to create a modern national identity within the framework of socialism.

One of his most notable literary contributions is his novel «The Red Falcons» (Қызыл сұңқарлар), written in 1920. The novel, which depicts the struggles of the Kazakh people during the Russian Civil War, reflects the ideals of the Bolshevik revolution while also exploring themes of Kazakh autonomy and identity. In «The Red Falcons» Seyfullin portrays the revolutionary movement in Kazakhstan, highlighting the bravery of Kazakh revolutionaries who fought against both Tsarist forces and local counter-revolutionaries. This work was groundbreaking in its depiction of the Kazakh people as active participants in the global revolutionary movement, rather than passive victims of historical forces.

Seyfullin’s poetry is also considered foundational in modern Kazakh literature. His early poems, like «Tugan Zher» (Motherland), reflected his deep connection to Kazakh culture and the natural landscape, while his later works increasingly focused on revolutionary themes. His poem «Expedition», written in 1917, is a good example of his ability to blend traditional Kazakh poetic forms with contemporary socialist ideals. The poem celebrates the rise of the working class and the struggle for justice, while still drawing on Kazakh folklore and imagery.

Seyfullin’s literary output also included dramas and essays. His plays, such as «Baizhuma», addressed the need for social reform in Kazakh society and called for the end of feudal practices. His essays often explored the challenges of integrating the Kazakh language into the new Soviet educational system and the importance of preserving

Kazakh culture in the face of modernization. Through his essays, Seyfullin advocated for the promotion of Kazakh as a literary language, arguing that literature should be accessible to the masses and play a role in educating the public.

Political Activism and Role in the Soviet Government In addition to his literary career, Seyfullin was deeply involved in politics. After the October Revolution of 1917, he became an ardent supporter of the Bolsheviks and a committed communist. Seyfullin believed that the socialist revolution offered a path toward equality and progress for the Kazakh people, who had long been marginalized under Tsarist rule. He joined the Communist Party and actively worked to promote the Soviet agenda in Kazakhstan.

Seyfullin held several significant political positions in the early years of Soviet Kazakhstan. He was involved in the establishment of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic in 1920 and worked to modernize the region by promoting education, literacy, and cultural development. He served as a member of the People's Commissariat of Education, where he worked to promote Kazakh-language education and the integration of Kazakh cultural values within the Soviet framework.

Seyfullin's role as both a cultural and political leader made him a controversial figure. On one hand, he was a strong advocate for the Soviet regime and its policies, including the collectivization of agriculture and the suppression of traditional elites. On the other hand, he remained committed to the promotion of Kazakh culture and language, which sometimes put him at odds with more radical Soviet officials who sought to fully assimilate ethnic minorities into the broader Russian-speaking Soviet identity.

One of Seyfullin's key contributions to the cultural development of Kazakhstan was his role in the creation of the first Kazakh-language newspaper, «Enbekshi Kazakh», which served as a platform for promoting socialist ideals and encouraging Kazakh intellectuals to contribute to the new Soviet culture. Through his work as a journalist and editor, Seyfullin encouraged the development of a distinctly Kazakh form of socialism, which embraced both modernization and the preservation of national identity.

Repression and Execution During Stalin's Purges

Despite his loyalty to the Soviet regime, Seyfullin's career came to a tragic end during Stalin's Great Purge in the late 1930s. As the Soviet government intensified its crackdown on perceived enemies of the state, many intellectuals and political leaders were arrested and executed on

fabricated charges of treason and anti-Soviet activities. In 1937, Seyfullin was arrested on charges of «bourgeois nationalism» and conspiring against the Soviet state. Despite his years of service to the Communist Party and his role in promoting Soviet policies, he was executed in 1938.

Like many other victims of Stalin's purges, Seyfullin's reputation was rehabilitated after Stalin's death. In 1957, he was officially exonerated, and his contributions to Kazakh literature and culture were once again recognized. Today, Seyfullin is celebrated as one of Kazakhstan's greatest writers and intellectuals, and his works remain a cornerstone of Kazakh literary history.

Legacy Saken Seyfullin's impact on Kazakh culture and literature is profound. He is remembered not only for his literary achievements but also for his efforts to promote education, literacy, and cultural development in Kazakhstan. His works continue to be studied in schools, and many streets, schools, and cultural institutions in Kazakhstan are named in his honor.

Seyfullin's legacy is one of both innovation and tragedy. He was a pioneering figure who sought to create a new literary tradition that embraced both Kazakh heritage and modern socialist ideals. Yet, his life was cut short by the very regime he had worked so hard to support. Nevertheless, his contributions to Kazakh literature and culture endure, and he remains a symbol of the resilience and creativity of the Kazakh people.

Conclusion Saken Seyfullin's life and work represent the complexities of intellectual and political life in early Soviet Kazakhstan. As a writer, he helped to shape modern Kazakh literature, blending traditional forms with revolutionary ideals. As a political figure, he played a crucial role in the development of the Soviet state in Kazakhstan, advocating for education and cultural preservation. Despite his tragic death during the Stalinist purges, Seyfullin's contributions continue to be celebrated, and his legacy as one of Kazakhstan's foremost cultural figures remains strong to this day. Saken Seyfullin: A Pioneer of Kazakh Literature and Revolutionary Thought

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы 7 том
- 2 «Егемен Қазақстан» №368 (25765) 07 ҚАРАША СЕНБІ 2009 ЖЫЛ
- 3 «Егемен Қазақстан» газеті Тұрсынбек КӘКІШЕВ, профессор

- 4 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010
- 5 Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983г
- 6 Қазақ әдебиеті энциклопедия «Білік» баспа үйі, Алматы, 1999ж
- 7 Қазақ әдебиетінің тарихы Кеңес дәуірі /1917-1940/ 7-том Қазақпарат» 2004ж
- 8 Қазақ ССР 4 томдық қысқаша энциклопедиясы, 4-том, Алматы, 1989ж
- 9 Сәкен Сейфуллин, көп томдық шығармалар жинағы, 1-том.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ УЧАСТНИКОВ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

ЕРКЕБАЕВА Г. Б.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЖУМАБЕКОВА Б. К.

к.ф.н., профессор Торайгыров университет, г. Павлодар

Политический дискурс – это разновидность институционального дискурса, в котором процесс коммуникации отличается особой системой культуры отношений и речевого поведения между участниками.

Исследования политического дискурса и его моделирования находим в трудах авторов в различных областях, таких как лингвистика, политология, коммуникационные науки и социология:

Целью данной статьи является анализ гендерных особенностей публичной речи англоязычных политиков мужского и женского пола и их речевого поведения на морфологическом, синтаксическом и стилистическом уровнях.

Различия в речи мужчин и женщин обозначены на научном уровне. Женщины склонны использовать повторения, косвенную или эмоционально окрашенную, но вежливую речь. В их языке чаще затрагиваются повседневные темы, отсутствуют сленговые выражения и образная речь, в отличие от мужчин. Женщины склонны использовать уменьшительно-ласкательные формы, у них больше словарный запас прилагательных, а предложения, которые используют женщины, достаточно распространённые и длинные.

Мужская речь выделяется высотой голоса, использованием точных терминов и стилистически окрашенной речи. Выступления

мужчин больше похожи на отчёты, так как распространено использование коротких и чётких фраз и предложений. Мужчины чаще женщин используют иронию, реже – эмоциональные прилагательные и разделительные вопросы. Важно отметить, что речь людей зависит не только от гендера и стиля, а также от психологических факторов, характера, сферы деятельности и статуса человека [1, с. 98].

Исследования многих отечественных и зарубежных ученых подтверждают существование различий в речевом поведении мужчин и женщин в процессе публичного выступления. Рассмотрим особенности речевого поведения коммуникантов в гендерном аспекте. Так, опираясь только на речь политика, действительно возможно определить его пол.

Нами был проанализирован морфологический, синтаксический и стилистический уровни для определения роли гендера в выступлениях политиков.

На морфологическом уровне был проведен сравнительный анализ использования форм личных местоимений. Фактически, употребление местоимений чаще всего зависит от цели и стиля выступления больше, чем от гендера оратора. Политики всегда стараются воздействовать на психику и эмоции аудитории, что обуславливает факт различной частоты использования местоимений в речах.

- «You represent the best of America, and being your candidate has been one of the greatest honors of my life. I know how disappointed you feel, because I feel it too» - © Hillary Clinton

- «Вы олицетворяете лучшее, что есть у Америки, и быть вашим кандидатом было одной из величайших почестей в моей жизни. Я знаю, как вы разочарованы, потому что я тоже это чувствую.» - © Хиллари Клинтон

Хиллари Клинтон в своей речи часто употребляет личные местоимения I, we и you. Употребление данных форм показывает, что спикер включает в свою деятельность слушающих, демонстрируя свою расположенность к ним и желанием увеличить степень доверия к себе. Как пишут авторы в «Практикуме по гендерной психологии», что употребление личных местоимений указывает «на заинтересованность политика в убеждении аудитории в своей правоте, а также помогает каждому человеку поверить, что обращаются лично к нему, ставят в приоритет его интересы

и уважают позиции. Хиллари старается расположить общество, помочь им поверить в её слова» [2, с. 317].

- «We broke the deadlock, we ended the gridlock, we smashed the roadblock and in this glorious, glorious pre-breakfast moment, before a new dawn rises on a new day and a new government, I want first of all to pay tribute to good colleagues who lost their seats through no fault of their own in the election just gone by» - Boris Johnson

- «Мы вышли из застоя, мы преодолели тупик, мы преодолели препятствие, и в этот славный, славный момент перед завтраком, перед тем, как взойдет новый рассвет нового дня и нового правительства, я хочу прежде всего отдать дань уважения хорошим коллегам, которые потеряли свои места не по своей вине на только что прошедших выборах» - Борис Джонсон.

В данном примере Борис Джонсон часто употребляет *we* и *I*. Британский политик также стремится заполучить доверие своих слушателей. «Относительно Бориса Джонсона, в его речи наблюдается большое количество использования таких местоимений как *you*, что указывает на стремление политиком продвинуть свои взгляды, популяризировать действия среди народа страны и поднять дух единства политика и народа, патриотизма» [2, с. 317].

Проанализируем гендерные особенности публичной речи вышеназванных политиков на синтаксическом уровне.

В речи на Национальном съезде Демократической партии от 19 августа 2020 года Хиллари Клинтон активно оказывала влияние на выбор общественностью следующего президента США. Рассмотрим следующие примеры:

- «So, this is the team to pull our nation back from the brink but they can't do it without us».

- «Итак, это команда, которая должна отвести нашу нацию от края пропасти, но они не могут сделать это без нас.»

- «Everyone has a story about Joe's caring and empathy».

- «У каждого есть история о заботе и сочувствии Джо». - © Hillary Clinton

В своем выступлении политик использует как простые, так и сложные предложения.

Во многих преимущественно сложных предложениях Хиллари Клинтон подчёркивала свою заинтересованность в теме, эмоционально выделяла различные позиции и выражала собственное мнение, тем самым передавая ответственность за свои слова и позиции.

Проведем анализ выступления Бориса Джонсона. Он был избран премьер-министром Великобритании 23 июля 2019 года.

Ниже приведены примеры использования простых и сложных предложений Борисом Джонсоном:

- «You've been friendly, you've been good-natured, you've been a font of excellent ideas, all of which I propose to steal forthwith».

- «Вы были дружелюбны, вы были добродушны, вы были источником отличных идей, все из которых я предлагаю немедленно украсть».

- «But I want to begin by thanking my opponent, Jeremy».

- «Но я хочу начать с благодарности моему оппоненту, Джереми.» – © Boris Johnson

В своем выступлении Борис Джонсон использует простые и сложные предложения для создания ритма и привлечения внимания. Политик использует в своей речи повторы, чтобы подчеркнуть положительные качества и создать ритм. Повторы (в данном случае *You've been...*) являются распространенным языковым явлением и служат средством для развертывания мысли, ее усиления. Они делают его слова запоминающимися и интересными. Таким образом, Джонсон использует повторы и простые структуры для усиления выразительности своей речи.

Как считает И. С. Клецина «Речь после победы на выборах подразумевает эмоциональную окрашенность, чтобы дать обществу веру и надежду в правильно сделанный выбор. Борис Джонсон использовал большое количество простых предложений, подчеркивая сдержанность своих эмоций и четкость позиций» [3, с. 7].

Исследование на синтаксическом уровне показало, что использование различных типов предложения можно отнести к гендерной особенности речи. Хиллари Клинтон использовала в своей речи большее количество сложных и распространённых предложений, а Борис Джонсон – больше простых предложений.

Политики активно прибегают в своих выступлениях к использованию различных стилистических средств. «Наиболее гендерно окрашенными средствами стали метафора, эпитет и повторы. Эпитеты в речи несут в себе оценочное значение, помогают пробудить у аудитории необходимые эмоции и достигнуть поставленные цели и задачи выступления» [4, с. 5].

Рассмотрим некоторые выступления.

- «Our campaign was never about one person or even one election, it was about the country we love and about building an America that's hopeful, inclusive and big-hearted».

- «Наша кампания никогда не была о каком-то одном человеке или даже об одних выборах, она была о нашей любимой стране и о строительстве Америки, которая полна надежды, всеохватывающая и великодушна». - © Hillary Clinton

Выступление Хиллари Клинтон - позитивный и объединяющий который вселяет оптимизм и надежду слушателям. Также повторы и параллельные конструкции делают речь ритмичной и легко запоминающейся. «Использование параллельных конструкций и повторов делают речь выступающего ритмичной и целостной, позволяют аудитории лучше усваивать информацию оратора и расставлять правильные смысловые акценты»[4, с. 5].

- «We don't know who should own these new oil fields. We don't always know who should have the rights or the title to these gushers of cash. And we don't know who decides how to use that data».

- «Мы не знаем, кому должны принадлежать новые нефтяные месторождения. Мы не знаем, кто имеет право на деньги от них, и кто принимает решения по использованию данных». - © Boris Johnson

Борис Джонсон повторяет фразы «Мы не знаем» подчеркивает непонимание и недостаток информации, что может вызвать чувство беспокойства у аудитории, таким образом он воздействует на слушателей, заставляя задуматься о важности разрешения подобных сложных вопросов. Параллельные конструкции помогают акцентировать внимание на каждом из волнующих проблем, делая ее более значимой для народа.

Итак, анализ на стилистическом уровне показал, что выступающие активно прибегают к использованию различных стилистических средств в своих выступлениях. Наиболее гендерно окрашенными средствами стали метафора, эпитет и повторы. Женщины чаще прибегают к использованию первых двух упомянутых средств, так как женская речь наиболее склонна к эмоциональной окрашенности и распространённости. Мужчины же стараются придать своим выступлениям ясность и чёткость, тем самым используют большее количество повторов и параллельных конструкций в речи.

Учитывая вышеизложенное, можно утверждать, что проанализированные гендерные особенности в рассматриваемом

дискурсе указывают на факт присутствия гендерной дифференциации. Были рассмотрены морфологический, синтаксический и стилистический уровни языка, на которых были выявлены факторы гендерной маркированности у обоих деятелей. На стилистическом уровне некоторые языковые средства подтвердили связь между гендером и языком. Также было обнаружено существование таких средств, которые при анализе текстов опровергли наличие гендерной составляющей в речах дискурса.

Таким образом, проанализировав лексический, синтаксический и стилистический уровни рассматриваемого дискурса, можно сделать вывод о том, что каждый уровень характеризуется своими особенностями, которые свойственны как женской, так и мужской публичной речи. Однако, как показывает анализ, женщина в своих высказываниях часто прибегает к использованию так называемой стратегии дефеминизации, пытаясь создать у реципиента впечатление сильной личности [5].

Как мы видим, мужское и женское речевое поведение отличаются. Женская речь более эмоциональна, содержит уменьшительные формы обращения, восклицания и междометия, а также избегает прямых отрицаний. Мужская речь, наоборот, характеризуется огрублением, меньшей эмоциональностью и большей логичностью. Однако эти особенности не всегда имеют четкие границы, так как они могут быть зависеть от индивидуальных особенностей человека.

ЛИТЕРАТУРА

1 Воронцов Д. В. Современные подходы к определению понятия «гендер» в социальной психологии // Вестник ОГУ. - 2022. - № 8. - С. 98.

2 Гусева Ю. Е., Сабунаева М. Л. Гендерный подход в практике школьного психолога // Практикум по гендерной психологии / Под ред. Клециной И. С. - СПб.: Питер, 2013. - С. 369–381.

3 Клецина И. С. Гендерная социализация: учебное пособие. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2018. – 7 с.

4 Ефимова Г.З. Учителя-мужчины и учителя-женщины: общее и различное в социологических портретах // Интернет-журнал «Науковедение». – 2022. - Том 7. - № 5. С. 41-49

5 Ланшакова Ю.С., Мишукова Е.С., Тунгатарова Д. С., Самсонов Л. Социологические исследования гендерных проблем в

Казахстане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kitaphana.kz/kitaphana/deyatelnost/3743-isledovanij.html>

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

ИСКАКОВА Ж. Т.

учитель русского языка и литературы,

Средняя общеобразовательная школа имени Р. Нұртазиной, г. Павлодар»

КРИВЕНКО Г. А.

к.филол.н., ассоч. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Взаимодействие в интернете стало важной составляющей социальной жизни современного человека. Это связано с ростом популярности различных социальных платформ и развлекательных сайтов. Коммуникация, обычно рассматриваемая как обмен информацией, «представляет собой не столько процесс внешнего взаимодействия изолированных личностей, сколько способ внутренней организации и внутренней эволюции общества как целого, процесс, при помощи которого только и может осуществляться развитие общества – ибо это развитие предполагает постоянное динамическое взаимодействие общества и личности» [1, с. 24].

Социальные сети – один из наиболее популярных способов коммуникации в интернете, который демонстрирует структуру социальных взаимодействий. Уникальные особенности интернет-коммуникации в этих сетях становятся новым объектом изучения в современной лингвистике.

Н. Г. Марченко отмечает, что «социальные сети находят своё выражение в качестве открытого, креативного пространства, которое способно генерировать новые языковые свойства и речевые новации для процесса интернет-коммуникации» [2].

Т. П. Кубрякова подчеркивает важность интеракции и взаимодействия между партнерами по коммуникации, включая общие знания, мнения, установки и оценки ситуации. Она также обращает внимание на особенности применения различных языковых средств в интернет-общении, которые могут придавать тексту статичность или динамичность, контролируемость или неконтролируемость, целостность или моментальность,

длительность или повторяемость, а также обусловленность или спонтанность [3].

Ю. Кристева отмечает, что способ коммуникации полностью определяет и мотивирует сферу интернет-общения, которая чаще всего обусловлена личными интересами, такими как музыка, спорт, литература, туризм и так далее, а также создаваемые им социальные институты. Важно понимать, что отнесение интернет-общения к какой-либо узкой области знаний свидетельствует о коммуникативной специфике субъекта социального действия, который может быть как конкретным, так и групповым или даже абстрактным [4].

Каждый язык состоит из множества элементов, которые могут быть реализованы в речи по-разному, находясь в отношениях, противопоставлениях и связях друг с другом. Т. Ван Дейк ввел термин «макроструктура коммуникации», который обозначает полноценный текст, отражающий структуру долговременной памяти, суммирующий информацию и сохраняющий её в памяти человека на длительное время. Это и есть основная составляющая данного вида коммуникации. По его словам, интернет-общение представляет собой «размытую категорию». «Свойственная интернет-общению «размытость», обусловленная необходимостью постоянно переоценивать сложившуюся концептуальную картину мира, обусловлена историей формирования понятия, когда в семантической структуре лексемы критически оцениваются признаки прежних подходов и употреблений, полной неопределённостью локализации интернет-общения в иерархии категорий и модусов существования языка» [5]. Т. Ван Дейк расценивает интернет-общения как «важнейшую составную часть лингвокультурного взаимодействия, характерные черты которого являются интересы, цели и стили на уровне тех или иных макроструктур» [5].

Понятие интернет-коммуникации связано не только с функционированием и развитием Интернета, но и с возможностью обсуждения самых разных тем. Каждый автор комментариев в социальных сетях стремится к активному взаимодействию с другими людьми. Как в непрерывном разговоре вопросы и ответы порождают друг друга, так и отдельная часть беседы возникает и понимается не только с точки зрения одного человека, но и в контексте их взаимосвязи.

Характерной особенностью межличностной интернет-коммуникации является персонализация взаимодействия,

ориентированного на личность. Участники общения признают уникальность друг друга и учитывают эмоциональное состояние, самооценку и личные качества партнёра, ожидая ответного внимания. Исследование адресованности и направленности интернет-коммуникации охватывает такие направления, как функционально-семантическое, коммуникативно-прагматическое, психолингвистическое, когнитивное, социолингвистическое, литературоведческое и многие другие.

При интернет-общении важно выбирать «тональность» понимания. Пользователь социальных сетей, оставляющий комментарии, должен определять «ключ» понимания, чтобы обеспечить единство и целостность восприятия. Диалог между автором комментария и другими пользователями направлен на дискуссию и достижение взаимопонимания, при этом сохраняя свою точку зрения и позицию, а также способствуя развитию взаимодействия и объединению или разъединению мнений. «Автор комментария в социальных сетях, – как утверждает С.В. Володенков, – при построении текста исходит из того, что он не может общаться с другими участниками социальных сетей непосредственно» [6], поэтому он вступает не в диалог, а в полилог с другими участниками социальных сетей (полилог, в котором, помимо автора, участвуют и другие участники интернет-общения, чьи взгляды так или иначе отражены в данном тексте). «Наличие нескольких претендентов на активную роль говорящего в полилоге и возможность частого изменения ролевой ситуации – указывает С.В. Володенков, – обуславливает больший тематический, коммуникативно-прагматический и стилистический диапазон общения» [6].

Таким образом, как отмечает Л.И. Богданова, каждый язык формирует свою уникальную «языковую картину мира» в интернет-коммуникации, что представляет собой одну из сложностей при взаимодействии с носителями как другого языка, так и различных вариантов одного и того же языка [7, с. 81]. Один и тот же смысл в рамках каждой языковой картины мира может быть выражен с помощью различных языковых структур, и наоборот, одна и та же структура может стать основой для создания и понимания различных сообщений. При этом зависимость между выраженными мыслями и их языковым оформлением оказывается относительной и ограниченной, поскольку носители языка способны легко различать форму высказывания и обозначаемое явление или объект,

преодолевая навязываемые языком стереотипы. Эта способность позволяет им адаптировать своё понимание и интерпретацию в зависимости от контекста, что делает коммуникацию более гибкой и многогранной. В результате даже в условиях языковых различий люди могут находить общий язык и достигать взаимопонимания, опираясь на контекстуальные подсказки и общие культурные знания.

Т.Ю. Виноградова выделяет следующие особенности общения через Интернет:

1. Анонимность. Хотя иногда можно получить некоторые анкетные данные и даже фотографию собеседника, этого недостаточно для реального и адекватного восприятия личности. Кроме того, существует тенденция к сокрытию или искажению информации. В условиях анонимности и безнаказанности в сети проявляется еще одна особенность — снижение психологического и социального риска при общении, что приводит к эмоциональной раскрепощенности, ненормативной лексике и определенной безответственности участников. В интернете люди могут проявлять больше свободы в высказываниях и действиях (включая оскорбления, ненормативную лексику и сексуальные домогательства), поскольку риск разоблачения и негативной оценки со стороны окружающих минимален.

2. Уникальность протекания процессов межличностного восприятия в условиях нехватки невербальной информации. Обычно на представление о собеседнике значительное влияние оказывают механизмы стереотипизации и идентификации, а также установки, представляющие собой ожидания желаемых качеств у партнёра.

3. Добровольность и желательность взаимодействия. Пользователь сам принимает решение о начале контактов или об их прекращении и может в любой момент прервать общение. Эта свобода выбора создает атмосферу, в которой пользователи чувствуют себя комфортно, а также способствует более открытому и искреннему взаимодействию, поскольку люди стремятся общаться только с теми, с кем у них есть интерес и взаимопонимание.

4. Сложности с эмоциональным компонентом общения сочетаются с настойчивым желанием наполнить текст эмоциями. Это выражается в использовании специальных значков для обозначения чувств или в добавлении описаний эмоций словами в скобках после основного текста сообщения. Такие приёмы помогают преодолеть недопонимание и придают общению более личный и

выразительный характер. В условиях виртуального общения, где отсутствуют невербальные сигналы, подобные элементы становятся особенно важными для передачи настроения и создания более тесной связи между собеседниками.

5. Стремление к нетипичному и ненормативному поведению. Часто пользователи представляют себя в интернете иначе, чем в рамках реальных социальных норм, экспериментируя с неосуществимыми в офлайн-реальности ролями и сценариями ненормативного поведения. Это позволяет им исследовать новые аспекты своей идентичности и освобождает от традиционных ограничений. Виртуальное пространство становится площадкой для самовыражения и экспериментов, где люди могут проявлять себя более свободно, что иногда приводит к возникновению уникальных сообществ и культурных трендов, основанных на этой свободе [8].

Л.Н. Мун подчёркивает, что в процессе общения в интернете могут возникать «коммуникативные сбои» [9] в восприятии. Отсутствие эмоций и ответных поведенческих реакций затрудняет восприятие собеседников и формирование их образа. Эти трудности могут привести к недопониманию и неправильной интерпретации намерений, что, в свою очередь, может осложнить взаимодействие. Виртуальное общение требует от пользователей дополнительных усилий для создания ясности и передачи эмоций, что нередко приводит к необходимости использовать различные средства, такие как эмодзи или описания чувств, для улучшения коммуникации.

О.А. Гулевич выделяет ряд психологических особенностей интернет-коммуникации, включая:

Повышенную вербальную активность, возникающую при отсутствии коммуникативных барьеров.

Разорванность и мозаичность общения, где участники используют короткие и эгоцентричные сообщения из-за нехватки слуховой и визуальной информации.

Специфический этикет общения.

Эмоциональность взаимодействия; в условиях недостатка невербальных сигналов пользователи часто прибегают к словам и символам, обозначающим эмоции.

Эмоциональное состояние в процессе общения.

Опыт «потока», характеризующийся потерей ощущения времени, глубоким погружением в деятельность, удовлетворением, контролем над ситуацией и сменой объекта внимания [10].

Интернет-коммуникация имеет уникальные психологические характеристики, которые влияют на способ, которым пользователи взаимодействуют друг с другом. Эти особенности требуют от участников осознания новых форм общения и адаптации к условиям виртуального пространства, что открывает возможности для самовыражения и творчества, но также и создаёт вызовы для полноценного понимания и эмпатии.

Таким образом, можно сделать вывод, что коммуникация представляет собой процесс взаимодействия языковых личностей, направленный на передачу, обмен или получение информации, необходимой для совместной деятельности. Эта деятельность включает передачу сообщения, языковое оформление высказывания и взаимное познание коммуникантов.

Интернет-коммуникация, как новая форма общения, имеет несколько характерных признаков: она включает неограниченное количество пользователей, которые представляют собой определенный обобщённый тип личности с уникальными целями общения, такими как самовыражение, обмен информацией или поддержание эмоционального контакта. В ходе интернет-коммуникации участники часто «надевали маску», что облегчает взаимодействие, снимая барьеры и создавая пространство для креативного самовыражения. Участники виртуального общения становятся не только творцами самого виртуального пространства, но и создателями языка, на котором происходит общение. Несмотря на письменный формат, интернет-коммуникация отличается спонтанностью, отражающей устную разговорную речь.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Леонтьев, В. П. Мобильный Интернет / В. П. Леонтьев. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 253 с.
- 2 Марченко, Н. Г. Социальная сеть «ВКонтакте»: лингвопрагматический контекст: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ростовна-Дону, 2013. – 20 с.
- 3 Кубрякова, Е. С. В поисках сущности языка: когнитивные исследования. – М.: Знак, 2012. – 203 с.
- 4 Кристева, Ю. Т. Семиотика: исследования по семанализу. – М.: Академический проект, 2015. – 285 с.
- 5 Дейк, Т. А. Дискурс и власть: репрезентация доминирования в языке и коммуникации. – М.: URSS Либроком, 2013. – 340 с.

6 Володенков, С. В. Интернет-коммуникации в глобальном пространстве современного политического управления. – М.: Проспект, 2015. – 269 с.

7 Богданова, Л. И. Академический дискурс: проблемы теории и практики. // CUADERNOS DE RUSISTICA ESPANOLA, № 14. – С. 81-92.

8 Виноградова, Т. Ю. Специфика общения в интернете (Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект) – Казань, 2004. – С. 63-67.

9 Мун, Л. Н. Информационные технологии и гуманитарная культура /Л.Н. Мун // Мир психологии. – 2002. – № 1.

10 Гулевич, О. А. Психология коммуникации / О.А. Гулевич. – М.: НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. – 384 с.

MODELING AUTHOR'S LINGUISTIC PERSONALITY IN HOME READING CLASSES

МЯЧИН К. А.

к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский университет имени
Манаша Козыбаева, г. Петропавловск

КАКИМОВА А. С.

магистрант, Северо-Казахстанский университет имени
Манаша Козыбаева, г. Петропавловск

The important aspect of the study of literature and language that is gaining increasing relevance in today's educational context. This topic highlights the relationship between the author's linguistic personality and the reading process, and explores the influence of reading on the formation of student's linguistic personality. In the modern world, when access to information and various cultural works has become easier, the issue of language personality formation becomes more and more relevant. Reading literary works not only helps to expand vocabulary and develop language skills, but also has a significant impact on the formation of reader's personality.

It is important to take into account that each author has his unique language style, which is manifested through his works. Understanding and analyzing this style allows the reader to better understand the author, his worldview, emotional state and individual characteristics. Studying this topic is of great importance for educational practice. It

helps students to develop critical thinking, analytical skills, emotional intelligence, and enrich their inner world and cultural heritage. Such lessons contribute to the formation of linguistic culture and literary taste, which is a prerequisite for the formation of an educated and cultured person in modern society.

The purpose of this article is to investigate the process of modelling the author's linguistic personality and its impact on students' reading comprehension in the context of home reading classes.

O.I. Trubitsina noted that: «The role of reading is considered in the methodology of teaching a foreign language in two aspects: as an independent goal and as a means of formation of speech skills and abilities. Reading helps to master the graphic system of the language, contributes to the formation of productive and receptive lexicogrammatical skills, auditory-pronunciation and intonation skills, as well as the development of skills in other types of speech activity through the performance of a variety of tasks to written texts» [1, p.176].

This statement emphasises the importance of reading as an integral part of foreign language teaching methodology. Reading not only serves as a goal in itself, but it is also a powerful means for the formation of various language skills and abilities. In addition, completing a variety of text assignments contributes to the development of skills in other aspects of speech activities, such as writing and speaking.

Simulation of linguistic personality in texts is a process of analyzing and imitating the style, writing style and linguistic features of famous authors in order to develop students language skills and literary taste. This teaching method allows students to delve into the subtle nuances of language and expressive means used by authors and apply them to their own writing.

One of the key aspects of modelling linguistic personality in texts is the analysis of the author's style. This involves examining the choice of vocabulary, syntactic constructions, metaphors and imagery that make a text unique and inimitable. Through the study of an author's style, students can understand what techniques and methods have been used to create a particular effect or mood in a text.

Modelling linguistic identity in texts promotes empathy and understanding of different cultures and historical contexts. Studying the styles of different authors allows students to delve into the diversity of thoughts, ideas and experiences reflected in literary works and broaden their horizons.

Modelling the linguistic personality in texts is an effective teaching method that contributes to the development of students linguistic and literary skills, as well as their creativity and aesthetic appreciation of the art of words.

Home reading plays a key role in the formation of students linguistic personality. This process is not only the assimilation of knowledge and development of reading skills, but also active interaction with texts of different authors, which contributes to the expansion of vocabulary, development of linguistic literacy and speech culture. In the context of modelling the author's linguistic personality, home reading becomes the basis for studying different styles and manners of writing of different authors.

Reading a variety of texts allows students to immerse themselves in different literary worlds and feel the atmosphere created by the author. The more texts they study, the broader and more diverse their understanding of how language can be used to express thoughts and feelings becomes. Home reading also contributes to the development of students emotional intelligence and empathy. In the process of reading literary works, they encounter various characters whose thoughts, feelings and actions may be quite different from their own. This helps them to better understand the motives behind the behaviour of others and develop interpersonal skills. By analysing texts by different authors, home reading promotes critical thinking and analytical skills. This experience helps them to become more competent and critical readers. Home reading plays an important role in shaping students' linguistic personality by enriching their linguistic experience, emotional intelligence and critical thinking [2, p.101].

The study of literature at home reading classes directly implies the presence of creativity in the student's activity, in comprehension of the artistic world of a literary work. The modern concept of literature is determined by the specificity of fiction itself as the art of the word. These are specific conditions of the life of the word in an artistic work, the expression of a certain artistic individuality, or the style of a certain direction, literary language of a certain era, stylistic features of an artistic work, genre, the presence of the author's word. It follows that the successful implementation of literary education, largely depends on the extent to which the student perceives the literary text as a work of art [3, p.141].

Thus, reading fiction in a foreign language is considered by us as a process, as a dialogue between the author, a carrier of culture of the

people of a certain historical period, and readers, with inherent values, worldview, aesthetic tastes of the modern young generation.

The educational area «foreign language» consists of interdependent areas: the word as one of the basic units of language, language as the most important means of human communication, and linguistics as the science of general laws of structure and functioning of human language. Linguistics, as it is known, deals with the problem of text as the basic communicative unit. Text is a sign of a certain culture, from which it is possible to have a complete idea of history, culture, economic development in certain periods and epochs, of geographical features, of the general atmosphere of a certain class and social groups, as well as of the author of the work himself. The structure of the text and its literary analysis allow us to assess its artistic originality. Accordingly, the educational area «foreign language» represents a system that includes the subject areas of the language of science and art [4, p.177].

Home reading classes use various types of reading to help students effectively study texts and model the author's linguistic personality:

1. Scanning the text: This type of reading is used to quickly find specific information in a text. Students scan the text by looking at headings, key words, highlighted phrases, or paragraphs to find answers to specific questions or highlight important facts.

2. Preview Reading: Preview reading involves a surface reading of the entire text in order to understand its overall content, structure, and main ideas. This method helps students to get a general idea of the text before analyzing it in more depth.

3. Intensive Reading: Intensive reading focuses on a more detailed study of a text in order to fully understand its content, structure, and linguistic features. Students actively analyze every aspect of the text, paying attention to the author's vocabulary, grammar, syntax and style.

4. Analytical Reading: Analytical reading involves critically analyzing a text to identify its underlying meanings, themes and motives. Students analyze the text's structure, characters, themes, author's motivation and style to better understand the author's intentions and messages.

5. Comparative Reading: Comparative reading involves comparing and analyzing several texts on similar or related topics to identify similarities and differences between them. This method helps students develop analytical skills, compare different points of view, and appreciate the diversity of language approaches of authors.

6. Creative reading: Creative reading promotes creative reading and involves a variety of activities such as discussion, analysis, interpretation, creative writing and dramatization. This method helps students develop their own creativity and express their thoughts and feelings about the text [5, p.389].

Each of these types of reading plays an important role in developing students linguistic identity of the author by enriching their language experience, vocabulary, grammatical skills and analytical thinking. The combination of these methods provides an integrated approach to the study of texts and promotes deep understanding and analysis.

When access to information and various cultural works has become easier, the problem of forming a linguistic personality becomes more and more urgent. Reading literary works not only helps to expand vocabulary and develop language skills, but also has a significant impact on the formation of the reader's personality. It is important to take into account that each author has his unique language style, which is manifested through his works. Understanding and analyzing this style allows the reader to better understand the author, his worldview, emotional state and individual characteristics. Such classes contribute to the formation of linguistic culture and literary taste, which is a prerequisite for the formation of an educated and cultured personality in modern society.

REFERENCES

1. Трубицина О.И. Методика обучения иностранному языку: учебник и практикум – М.: Издательство Юрайт, 2021. – 381 с.
2. Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения. – М.: Издательство Акад.пед.наук РСФСР, 1953. – 263с.
3. Демьяненко М.Я. Основы общей методики обучения иностранным языкам – М.: Издательство «ВИЩА ШКОЛА» , 1976. – 277 с.
4. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. – М.: Издательство «Просвещение», 1975. – 312с.
5. Н. D. Brown Teaching by principles : an interactive approach to language pedagogy. - San Francisco State University, 2015. – 667 p.

ПОСЛОВИЦЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ КОРЕЙСКИХ ПОСЛОВИЧНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ)

НУРГОЖИНА Б. В.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАПАТАЕВА А. Б.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖАСКАЙРАТ К. Р.

ученица, СОШ № 29, г. Павлодар

С древнейших времен существуют специфические жанры, которые служили для объяснения окружающего мира, сохранения социального и исторического опыта предков, а также для передачи норм и правил поведения. Эти жанры проявились в форме песен, легенд, сказок, обрядов, заговоров, воинских и трудовых песен, пословиц и поговорок.

Пословица - представляет собой один из наиболее интересных жанров фольклора, который привлекает внимание множества исследователей, однако в значительной степени остается неразгаданным и загадочным. Пословица - народное изречение, в котором выражается не мнение отдельных людей, а народная оценка, «народный ум». Она отражает дух народа, стремления и идеалы, суждения о самых разных сторонах жизни.

А. Н. Афанасьев в своих трудах отмечал, что «пословицы по самой форме своей не подвержены искажению и потому являются памятником издавна сложившихся воззрений. Пословицы являются главным источником мудрости предков, хранителями памяти и орудием передачи человеческого опыта».

Г. А. Пермькова считает, что «пословица - грамматически законченное (имеющее вид предложения) изречение с образной мотивировкой общего значения, т.е. требующее расширительного толкования».

М. А. Мещерякова интерпретирует пословицу как «краткое, законченное, образное изречение обобщающего характера; поучительное жизненное наблюдение, применимое к самым различным случаям и ситуациям; малая жанровая форма фольклора».

Пословицы и поговорки представляют собой хороший материал для знакомства с особенностями национального характера, так как несут в себе отпечаток своеобразия образной системы. Изучение

пословиц и поговорок в любом языке может способствовать пониманию менталитета и национального характера носителя этого языка.

Корейские народные изречения разнообразны по своему содержанию. Ярко, выразительно, с большим художественным мастерством охарактеризованы во многих из них типичные качества человека.

В рамках исследования пословичных изречений корейского народа была предпринята попытка проследить их историческое происхождение и уникальность. Для достижения этой цели мы классифицировали рассматриваемые пословицы по смысловому содержанию, выделив группы, описывающие положительные качества личности, и те, которые критикуют менее благоприятные аспекты человеческого характера.

Корейские изречения как жанровая форма устного народного творчества появились задолго до создания корейского буквенного письма. Большинство изречений возникло в процессе живого народного опыта, извлечённого из непосредственных наблюдений над жизнью, трудом и бытом. Некоторые корейские изречения берут начало из различных жанров фольклора. Важнейшими источниками их являются сказки, загадки, песни и другие жанры устного народного творчества. Бывает, что пословичные изречения, составляющие зачин в сказках, одновременно являются и названиями сказок. Нередко, действие сказки начинается с какого-либо изречения и заканчивается им же. Некоторые корейские пословичные изречения возникли из поверий. Такова, например, пословица «산소에 꽃이 폈다» (На могиле предков зацвели цветы) о человеке, сделавшем блестящую карьеру. В Корее издавна существовал культ предков. Считалось, что удачный выбор места для могилы предков приносит потомкам почёт, богатство, славу. Поэтому цветение на могиле предков сулит их потомкам возвышение и знатность.

Продолжая тему положительных человеческих качеств, которыми традиционно гордятся корейцы, следует обратить внимание на пословицу, в которой присутствует национальный символ чистоты помыслов и благополучия - рис. Это пословичное изречение о человеке, чья мудрость достойна похвалы и уважения. В переводе «벼는 익을수록 고개를 숙인다» означает следующее: «Созревая, рис все больше склоняет голову». Так корейцы говорят

о жизненном опыте, благодаря которому теперь человек стал более мудрым, смиренным, опытным и терпеливым.

Еще одно качество, достойное похвалы в корейском менталитете, отражено в пословице «한 우물을 파라», что означает «Копай колодец в одном месте». Данное изречение раскрывает такое качество человека как последовательность. Это то, что достойно похвалы и гордости. Люди, которые долго работали на одном месте, с гордостью говорят: «Всю жизнь я копал один колодец».

Говоря о честности, которая в почете не только у корейского народа, представим пословицу «깨끗하기가 황희 정승», которая переводится «Он честный как министр Хванг». Данное изречение имеет свою историю возникновения и распространения. Хванг Хи, министр суда династии Ли, прославился тем, что никогда не брал взяток. И жил так скромно, что, говорят, у его жены и дочери была одна выходная юбка на двоих. В назидание нечестивым посетителям на воротах его дома висели тухлая курица и сгнивший рулон шелка, на котором были начертаны имена взяточников. Поэтому любой чиновник и сегодня может гордиться, если его сравнивают с неподкупным министром Хвангом Хи.

Поговорка, которая произошла благодаря истории об ученом и его жене, со значением высочайшей степени похвалы трудолюбия и усердия человека в корейском народном творчестве звучит так: «뒤에서 호박씨 깬다». И переводится дословно «Грызет семечки тыквы за его спиной». Так, согласно истории происхождения, бедный «янбанин» целыми днями неустанно учился. Семья же была бедной и жила в нищете. Жена будущего ученого за его спиной тихо грызла семечки тыквы, чтобы хоть как-то утолить голод. Заметив это, глава семьи, глотая слезы, еще усерднее склонил голову над книгой. И, в конце концов, он сдает государственный экзамен и добивается успеха. Именно о таких говорят, что «он из тех, чья жена грызла за его спиной семечки».

Другая поговорка имеет свою историю, как и многие рассматриваемые нами примеры. Легенда рассказывает об одной девушке, которая решила покончить жизнь самоубийством и прыгнула со скалы. А внизу находился парень, который всё это заметил. И пока девушка летела, юноша успел сбегать домой за косой, срезать бамбук, связать корзину и подставить на место падения, тем самым спасает ее от гибели. Говоря об очень шустром человеке, который способен делать что-либо достаточно быстро и правильно, корейцы произносят: «번갯불에 콩 구워먹기», что в

переводе означает «Может поджарить бобы на огне молнии и съесть».

Наряду с пословицами, которые описывают положительные качества человека, конечно же, существуют и те, которые критикуют отрицательные стороны человеческого характера. Эти выражения также уникальны, своеобразны и имеют свою неповторимую историю происхождения. Так, к примеру, есть пословица, которая нацелена не только на критику, но и имеет назидательный характер - «남의 장단에 춤 춘다». В дословном переводе мы получаем следующее: «Исполнять танец под чужой ритм». Пословица берет начало из легенды, в которой один человек средних лет любил красить волосы то в белый цвет, то в черный цвет, чтобы старики пускали его в свой круг шахматистов, а молодежь - игроков в покер. И, в конце концов, от частого перекрашивания волос он облысел. Примерно в таком же смысловом направлении существует пословица «변덕이 죽 끓는 듯 하다», которая означает «Непостоянен, как кипящая каша». Так говорят корейцы о человеке, который меняет свое мнение так часто и беспорядочно, как пузыри в кипящей каше.

Сравнение в пословичных изречениях придает им своеобразие и уникальность. Так, для критики надменности корейцы зачастую используют пословицу «개구리 올챙이 적 기억 못한다», или «Лягушка не помнит, что она была головастиком». Именно это выражение как нельзя лучше описывает надменного человека, добившегося успехов, но забывшего годы становления, друзей и помощь коллег. Синонимична пословица «미꾸라지 용 되다», которая в переводе означает «Теленок стал драконом», о человеке, который возвысившись, возмнил себя важным и значительным. Сравнение с драконом достаточно символично для корейского общества, так как считается идеалом человеческих стремлений. Корейцы свято верили, что именно это мифическое животное двигает облака и насылает на землю дожди, туманы, и молнии. Словом, обладает огромной властью. И именно поэтому и совершенно не случайно короля почитали, как олицетворение дракона.

Продолжая тему сравнения в пословичных изречениях следует упомянуть выражение «목석», которое переводится «Человек, сделанный из дерева и камня». Это изречение о черстве, холодном и бесчувственном человеке, который обладает качествами, характерные камню и дереву.

대동강물도 팔아 먹을 사람», или «Он мог бы продать даже воду реки Тэдонг». Именно так говорят корейцы о пронырливом человеке. Выражение стало популярным, благодаря легенде о проныре Ким Сон Дале. Однажды он узнал, что богатый и очень алчный торговец из Сеула должен посетить Пхеньян. Хитрый мошенник пошел к реке Тэдонг, которая протекала через город, и угостил выпивкой водоносов. Затем раздал им монеты, чтобы они разыграли сцену, будто платят Сон Далю за вычерпанную воду. Увидев это, алчный богач загорелся желанием купить реку. Проныра, конечно, поломался для виду и потом согласился на «делку».

Среди множества отрицательных черт, подвергаемых критике посредством пословичных изречений, можно выделить такие качества, как эгоизм, зависть, пустословие, безделье. Зачастую они коротки и лаконичны, хорошо и метко подмечая недостаток человеческого характера. Примеры мы представили в таблице:

Таблица 1 – Пословичные выражения корейского народа

Пословичное выражение	Перевод на русский язык	Толкование пословицы
빈 수레가 요란하다	Пустая телега громче тарыхтит	Эта пословица о человеке, который говорит много, не имея знаний в той или иной области, сфере
달면 삼키고 쓰면 뱉는다	Ест только сладкое, а горькое выплевывает	Об эгоисте именно так говорят корейцы. Занимается только тем, что приятно и удобно
자다가 남의 다리 긁는다	Чесать чужую ногу во время сна	Эта поговорка хороша в том случае, когда говорят о человеке, который всё время лезет в чужие дела, и даже во сне. Корейский народ не приветствует данное качество человека и предпочитает жить достаточно обособленно, не вынося сор из избы

사촌이 땅을 사면 배 아프다	Кузен купил землю, а у вас живот заболел	Речь идет о завистливом человеке, который с трудом переносит успех и удачу родственника или близкого человека
감나무 밑에서 입 벌리고 있다	Лежит под хурмой с открытым ртом	Это о человеке, который хочет «без труда вынуть рыбку из пруда». Так говорят о ленивом человеке, который не хочет трудиться и работать. Для трудолюбивого корейского народа праздность и вялость являются одними из наиболее отрицательных качеств человека
입술에 침도 안 바르고 거짓말 한다	Не смочив губы даже слюной	О ленивом и праздном человеке, который врет без зазрения совести

Таким образом, пословицы являются ценным источником для изучения специфики национального характера. Анализ пословиц в любом языке способствует более глубокому пониманию менталитета и культурных особенностей его носителей. В частности, в корейских пословицах отражены исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, качествами человеческой природы и культурой людей.

Пословицы корейского народа представляют собой конденсацию мудрости, накопленной и протяжении многих поколений. В течение длительного времени данные изречения служили сводом моральных принципов и норм поведения, оказывая значительное влияние на формирование духовных ценностей нации. Заглядывая в историю происхождения, мы видим, что часть пословичных выражений имеют основу из поверий, легенд и других жанров устного народного творчества. Другая часть пословиц – результат наблюдений и многовекового опыта простого народа, эти выражения так и называют «народной мудростью».

Правильное и уместное использование пословиц придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность, являясь жемчужиной словотворчества.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише) / Г. Л. Пермяков. – М., 1970.
- 2 Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. – М.: Высшая школа, 1996. – 150 с.
- 3 Иванов А. В. Пословицы как отражение национального менталитета. Вторые епархиальные образовательные чтения в Сарапуле. /Иднакар: методы историко-культурной реконструкции. № 4 (29). 2015, С. 91–99.
- 4 <https://koryo-saram.site/tag/poslovitsy-i-pogovorki/>
- 5 <https://koreansimple.com/blog/prokachat-yazik/sokdam>
- 6 <https://koreilbo.com/news/poslovitsy-v-koreyskom-yazyke-i-ikh-znacheniya/>
- 7 <https://creatip.com/ru/news/8644>

ЭВОЛЮЦИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С 1980 ГОДА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ХУДИЕВА С. Р.

PhD, доц., Торайгыров университет, г. Павлодар

ПЕВНЕВА Д. С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Введение

Предметом изучения лингвистики является язык, и ни для кого не секрет, что язык постоянно претерпевает изменения, как сам язык, так и речь в широком смысле. Язык (la langue) по определению Фердинанда де Соссюра – это общий для всех говорящих набор средств, используемых при построении фраз на данном языке, «система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа». Речь (la parole) – также по определению Ф. де Соссюра это конкретные высказывания индивидуальных носителей языка, индивидуальные акты воли и понимания [1]. Несмотря на горячие дебаты на тему его определения и разграничения этих двух

понятий, эти определения считаются «классическими». Именно они преподаются в университетах, упоминаются в каждой научной лингвистической статье. Исследователи опираются на эти термины, либо оспаривают их из-за «двузначности». Однако, можно сказать наверняка, что данные определения имеют большой вес в научном сообществе.

Исходя из данного утверждения, мы делаем вывод об изменчивости языка с течением времени. Сейчас множество слов вышло из использования в повседневной речи, на их место пришли другие, более актуальные, и возможно более подходящие для обозначения чего бы то ни было. Также как вокруг нас появляются новые вещи (компьютеры, изобретения, одежда), явления (технологии, теории, открытия в науке), так и появляются новые слова, чтобы обозначить их. В повседневной речи это часто происходит стихийно. Однако, это не является несвязанной ни с чем случайностью. В основном на изменения в языке и речи оказывают влияние несколько факторов, такие как: технологии, глобализация и изменения в конкретной культуре или культурах. Отсюда появляется вопрос, как же стоит проводить лингвистические исследования, когда язык и речь изменяются так быстро? Ведь работа лингвистов заключается в отслеживании изменений в языках и проведении исследований на основе полученных данных. Как получить эти данные в условиях быстрого и постоянного изменения языка на данный момент? К сожалению, не все методы исследования применимы в наше время и некоторые считаются «устаревшими». Целью данной статьи станет рассмотрение основных изменений в языке и речи и их влияние на лингвистические исследования.

Лексические изменения в английском языке

Рассмотрим факт появления новых слов и сокращений из-за «цифровой революции» (англ. Digital Revolution). Цифровая революция – это повсеместный переход от аналоговых технологий к цифровым [2], начавшийся в 1980-х годах и продолжающийся в первые десятилетия XXI века. Это коренные изменения, связанные с широким распространением информационно-коммуникационных технологий, начавшиеся во второй половине XX века, и ставшие предпосылками информационной революции, которая, в свою очередь, предопределила процессы глобализации и возникновения постиндустриальной экономики. Основные движущие силы – широкое распространение вычислительной техники, прежде всего

– персональных компьютеров, всеобъемлющее проникновение Интернета и массовое применение персональных портативных коммуникационных устройств. Исходя из этого утверждения, можно сделать вывод о том, как сильно распространение всемирной сети повлияло на лингвистику в целом. Теперь людям стало проще общаться друг с другом на огромном расстоянии, обмениваться культурными особенностями. Все это – последствия неизбежной глобализации. Заимствования также были распространены и раньше, например, в английском языке большое количество заимствованных слов из французского и немецкого языков. Из 80 000 наиболее употребительных слов английского языка приблизительно 22 500 – это французские заимствования (из всех периодов истории). Заимствования берут свое начало в 1066 году, по причине завоевания Англии норманнами. К 1066 году викинги переняли французский язык и ассимилировались с местным населением. В Англию они пришли как носители французского языка (нормандский диалект), французской культуры и французского феодального устройства. Из примеров до сих пор употребляемых слов, можно упомянуть слова: government – правительство, victory – победа и city – город [3]. Заимствования из немецкого языка произошли по разным причинам: торговые отношения между странами, исторически сложившаяся ситуация, где Германия была одной из самых развитых в науке стран в Европе, межкультурные связи с другими странами по причине близкого расстояния [4]. Например, Kindergarten – детский сад, Wunderkind – чудесное дитя (дословно, используется для обозначения чрезвычайно умных детей) и Poltergeist – полтергейст (определенный тип призрака, отличающийся способностью взаимодействовать с предметами). Английский язык претерпевал множество изменений по причине заимствований, пик которых пришелся на период с 1066 года по 1500 год. За это время влияния других языков и культур, английский язык подвергся влиянию 50 других языков [5]. Новых слов было так много, что некоторые вытеснили исконно английские слова (например, Jargogle – сбивать с толку или одурачивать, заменено латинским словом confuse) [6]. Соответственно заимствование слов из других языков не является чем-то плохим. Однако, восприятие заимствований как негативного явления в языке и речи, характерно для некоторой части общества, не имеющее под собой научного обоснования, так как языковая эволюция неизбежно включает элементы внешнего влияния.

Грамматические сдвиги

Также на язык повлияла повседневная речь, посредством сокращения слов базируясь, в основном, на фонетических принципах. Например, выражение “going to” стало “gonna”. Все благодаря сокращениям. I’m gonna (что означает “I am going to”) может далее сокращаться до I’m’n’a / ‘ ai m ən ə / или Imma / ‘ ai m ə /. В фонетическом аспекте, “going to”, звук [g] и [t] в середине фразы сливаются, так как они являются соседствующими звуками. Это упрощает произношение, создавая “gonna”. Также трансформации слов послужило частое использование данной конструкции в речи, что опять же, в результате упростило произношение. В конечном итоге, “gonna” возникло как результат фонетического сокращения в устной речи, и это повлияло также на процесс написания постов в интернете, личных сообщений в мессенджерах (и снова благодаря повсеместному распространению всемирной сети), где быстрота и удобство написания и произношения имеют высокий приоритет. Однако в письменной и формальной устной речи все еще сохраняется стандартная форма “going to”, поскольку она соответствует грамматическим нормам языка. Еще одной причиной стремления устной речи к упрощению является некоторая тенденция к «сокращению» большого количества слов и выражений, и это относится не только к английскому языку, но в том числе и ко всем остальным (например, в русском языке, «здравствуйте» изменилось под влиянием повседневной речи на «здрaсте», в казахском - «Не істеп жатырсың?» на «нестебатсың?» (что делаешь?) что является также неформальной формой устной речи).

Влияние технологий

Таким образом, из разговорной речи сокращения перекочевали и во всемирную сеть, где необходима скорость письма. Однако, в сети также распространены сокращения другого формата, такие как: ASAP (as soon as possible), LOL (Laugh out loud), ?4U (Question for you) и так далее. Подобные сокращения чаще используются в сети Интернет, чем в реальной, повседневной разговорной и, тем более, в письменной речи.

Влияние на лингвистические исследования

В лингвистике нет и не может быть «универсальных» подходов или методов изучения, в связи с постоянными изменениями в структуре каждого языка. Под влиянием технологий появились новые способы и подходы к лингвистическим исследованиям. Например, компьютерная лингвистика (также: математическая или вычислительная лингвистика, англ. computational linguistics) – это

научное направление в области математического и компьютерного моделирования интеллектуальных процессов у человека и животных при создании систем искусственного интеллекта, которое ставит своей целью использование математических моделей для описания естественных языков [7].

Проще говоря, к компьютерной лингвистике относят все исследования и вспомогательные инструменты, которые может предоставить компьютер в обширном смысле, от простых вычислительных анализов до использования помощи искусственного интеллекта. Такой революционный подход помогает в сборе информации, анализе, создании баз данных, переводческих инструментах и многом другом. Целью компьютерной лингвистики является использование вычислительных моделей для описания естественных языков, работы с ними, а также их изучения.

С приходом цифровой революции, исследователи были вынуждены трансформировать старые методы и находить новые, более актуальные инструменты и подходы для работы с языками, изучения их динамики и тенденций. Благодаря большим базам данных стало возможным проводить лингвистическую работу, учитывая фактор или прямое влияние сети Интернет. Например, на данный момент можно использовать такие социальные сети, как Twitter или Reddit (и любые другие, где превалирует использование письменной и разговорной речи) в качестве материала для лингвистических баз данных. Это замыкает круг влияния сети Интернет и глобализации на мир и наоборот, влияние внешних факторов и изменений в мире на сеть Интернет. Исследователи используют API (инструменты для сбора данных, такие как Sketch Engine, AntConc и другие) для сбора информации в сети Интернет (например, используя в качестве источников посты в социальных сетях, сайты и другие Интернет ресурсы), которые затем классифицируют по лексическим, синтаксическим, стилистическим и другим характеристикам, получая, таким образом, актуальную информацию об изменениях в языке.

Стоит упомянуть появление такого мощного инструмента в лингвистических исследованиях, как искусственный интеллект. Подобные программы обучаются на огромных, постоянно обновляющихся массивах данных, анализируя информацию. Модели машинного обучения являются одними из лучших помощников для исследователей на данный момент, благодаря их возможности изучения большого количества различных ресурсов

(от электронных книг до постов в социальных сетях и нахождения таких закономерностей, которые сложно увидеть, пользуясь классическими методами. В качестве примера можно привести технологию машинного обучения – NLP (англ. Natural Language Processing, обработка естественного языка) [8]. Данная технология позволяет компьютерам распознавать, осмысливать человеческий язык и манипулировать им. Подобные технологии находятся на стыке дисциплин искусственного интеллекта и лингвистики.

Еще один популярный метод исследования современного языка – это психолингвистические исследования. Психолингвистика – дисциплина, которая находится на стыке психологии и лингвистики. Она изучает взаимоотношение языка, мышления и сознания [9]. Основываясь на этом методе, лингвисты проводят опросы и эксперименты с носителями языка для изучения восприятия и понимания новых, более актуальных форм языка. Например, лингвисты могут исследовать, как люди интерпретируют сокращенные сообщения в устной / письменной речи, или различные формы интернет-сленга, и как эти изменения влияют на язык.

Заключение

На основании анализа данных, рассмотренных в данной статье, можно сделать вывод, что язык начал стремительно эволюционировать и меняться с появлением всемирной сети Интернет и глобализации. Обмен культурами и языковыми особенностями стал очень быстрым, так как теперь людей не разделяет огромное расстояние, и все, что им нужно для общения с пользователем Интернета, это лишь войти в сеть. Однако, в связи с быстрыми изменениями в языке лингвисты были вынуждены как можно скорее обновить старые методы исследований и найти новые. Благодаря усилиям наших коллег, мы можем пользоваться плодами их тяжелой работы и использовать новые методы в своих исследованиях. О глобализации не стоит думать, как о проблеме, с которой нужно бороться. Это явление, которое вдыхает жизнь в работу лингвистов, заставляя придумывать что-то новое и идти в ногу со временем, ставит нам новые задачи и перспективы развития, от теорий до методов исследования, позволяет языку, также, как и нам, развиваться дальше. Ведь если язык перестанет изменяться, он погибнет, как любой другой живой организм. Именно благодаря глобализации мы можем быть уверены, что этого не произойдет в ближайшее время с большим количеством языков, на которые

она повлияла. Также будут прогрессировать лингвисты, улучшая методы исследования, чтобы глубже понимать язык и его изменения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Saussure F. de. Cours de linguistique generale / Publ. par Ch. Bally et A. Sechehaye avec la collaboration de A. Riedlinger. Ed. critique prep. par Tullio de Mauro. Paris, 1972. 432 с.

2 Петров С. Т. Цифровая революция. Цифровая экономика. Цифровая ноосфера [Soft Edition]. – Москва: Перо, 2022 – 59 с.; ISBN 978–5–00204–678–2. URL: <http://digital-revolution.org/digital-revolution-text/> (дата обращения 25.09.2024)

3 В. М. Гордиевских, Микроконтроллеры LEGO EV3 и Arduino UNO как технологическая основа для курса робототехники в ВУЗе [Текст] / В. М. Гордиевских, А.А. Кораблев // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. – 2016. – №3 (31). – С. 160–163.

4 В. М. Гордиевских, Развитие интереса школьников к механике и программированию средствами образовательной робототехники [Электронный ресурс] /

5 В. М. Гордиевских, А.А. Кораблев // Непрерывное образование в XXI веке: проблемы, тенденции, перспективы развития: в 4 ч.: материалы международной научно–практической конференции, 2016 г. – Шадринск: ШГПУ, 2016. – ч. 1. Основные направления образования в современных условиях: теория и практика. – С. 121 – 126. – Режим доступа: <http://shgpi.edu.ru/biblioteka/katfree/302.pdf>.

6 Материалом данного источника является сайт: <https://www.languageconnections.com/blog/10-useful-obsolete-english-words/>

7 Материалом данного источника является сайт: https://libeldoc.bsuir.by/bitstream/123456789/43750/3/Azarko_avt.pdf

8 Материалом данного источника является сайт: <https://aws.amazon.com/ru>

9 Материалом данного источника является сайт: <https://scienceforum.ru/2020/article/2018022600>

НЕЙРОСЕТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА: МОЖЕТ ЛИ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ АНАЛИЗИРОВАТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ

СМИРНОВА С. В.

студент, Иртышский аграрно-технический колледж,
Павлодарская область, село Иртышск

СЕНИК Е. А.

бакалавр, преподаватель русского языка и литературы, Иртышский
аграрно-технический колледж, Павлодарская область, село Иртышск

Сегодня искусственный интеллект стал неотъемлемой частью повседневной деятельности большинства людей. «Система искусственного интеллекта (ИИ) – это программная система, имитирующая на компьютере процесс мышления человека» [1, с. 5]. Исследователь Е. В. Боровская в учебном пособии «Основы искусственного интеллекта» приводит следующее определение: «Искусственный интеллект – это направление информатики, целью которого является разработка аппаратно-программных средств, позволяющих пользователю-непрограммисту ставить и решать свои традиционно считающиеся интеллектуальными задачи» [1, с. 5]. Данная программная система на сегодняшний день затрагивает все сферы деятельности человека, исключением не стало и образование. Указанное явление не обошло стороной и русскую литературу. По словам исследователей Васильева А.В, Петровой Ю.В. и Базаркиной О. А., «аналитические возможности искусственного интеллекта идеально подходят для анализа литературных произведений» [2].

Следует отметить, что «художественные тексты русской литературы многофункциональны с одной стороны, а с другой – сложны для восприятия, понимания» [3, с. 353]. Поэтому анализ художественного произведения с помощью нейронных сетей может помочь читателю лучше понять содержание текста, его структуру и стиль, выявить скрытые темы и идеи, которые автор хотел донести до читателя; они могут использоваться также для визуализации данных о персонажах, определить их роль в сюжете произведения. «Если поисковые системы при конкретном запросе выдают определенные ссылки на материалы, то нейросеть генерирует собственный ответ на основе имеющегося опыта, корпуса интернет-текстов и объема знаний, на которых она была обучена», - пишет О. В. Буквич в своей статье «Художественный текст русской литературы с позиции нейросети: pro et contra» (3, с. 354).

Отметим, что существует множество программ нейронных сетей, например: «Telegram-bot Kandinsky 3.1», «Шедеврум», «Robotext.io, «GigaChat» и т.д. В данной статье представлена попытка использовать нейросеть «Шедеврум» для анализа художественного произведения А.С. Пушкина «Евгений Онегин».

Анализ произведения А.С. Пушкина «Евгений Онегин» проводился по следующим пунктам: 1) упрощение содержания, 2) композиция романа, 3) стиль написания романа, 4) затрагиваемые темы, 5) идеи, поднимаемые автором в произведении, 6) анализ персонажей (визуализация образов, роль персонажей в сюжете произведения).

Для нейросети Шедеврум был сформулирован простой запрос: «Упростить текст произведения «Евгений Онегин» А.С. Пушкина». Было выявлено, что нейросеть не смогла справиться с данным запросом. Она выдала краткий пересказ по главам, но не упрощение текста. Запрос с отрывком из произведения («Упростить текст: «Служив отлично благородно, Долгами жил его отец, Давал три бала ежегодно И промотался наконец. Судьба Евгения хранила: Сперва Madame за ним ходила, Потом Monsieur ee сменил. Ребенок был резов, но мил. Monsieur l'Abbé, француз убогой, Чтоб не измучилось дитя, Учил его всему шутя, Не докучал моралью строгой, Слегка за шалости бранил И в Летний сад гулять водил.»») нейросеть тоже не смогла упростить ни в поэтическом, ни в прозаическом стиле. Приведем полученный результат: «Отец жил на долги, и наконец он промотался. Судьба хранила Евгения, сначала за ним ходила Madame, потом Monsieur. Ребенок был мил, но резов. Французик Monsieur Abbe учил его всему шуткой, не докучал моралью строгой, а слегка бранил за шалости и водил гулять в Летний сад». В данном случае искусственный интеллект не способен распознать и упростить поэтический текст. В упрощенном варианте допущены лексические («отец жил на долги, и наконец он промотался», «ребенок был мил, но резов», «французик»), грамматические ошибки («резов» вместо резв, прилагательное «летний» написано с заглавной буквы). Таким образом, нейросеть «Шедеврум» не смогла уловить смысл анализируемого отрывка и правильно построить предложения.

При анализе композиции нами сформулирован запрос: «Описать композицию романа «Евгений Онегин» А.С. Пушкина», нейросеть выдала результат о сложности структуры произведения, о нескольких сюжетных линиях, о второстепенных персонажах, об

их роли в развитии сюжета; отличила композицию анализируемого произведения от традиционных романов. Приведем полученный результат: «Композиция романа «Евгений Онегин» Пушкина имеет сложную структуру, которая включает в себя несколько сюжетных линий и множество персонажей. Роман состоит из четырех глав, каждая из которых представляет собой отдельную историю, связанную с главным героем Евгением Онегиным. Первая глава посвящена детству и юности Онегина, его жизни в Петербурге и знакомству с Татьяной Лариной. Вторая глава рассказывает о том, как Онегин приезжает в деревню, где живет Татьяна, и влюбляется в нее. Третья и четвертая главы посвящены событиям после дуэли Онегина и Ленского и истории любви Татьяны и Онегина. В романе также присутствуют второстепенные персонажи, такие как Ольга Ларина, Ленский, Зарецкий, Владимир Ленский и другие. Все эти персонажи играют важную роль в развитии сюжета и помогают раскрыть характеры главных героев. Композиция романа «Евгения Онегина» отличается от традиционных романов тем, что она не имеет единого сюжета или развязки. Вместо этого, роман состоит из нескольких историй, которые развиваются параллельно друг другу. Это позволяет автору показать различные аспекты жизни и общества того времени, а также раскрыть характеры персонажей». Ответ хорошо сформулирован: описаны события происходящие в каждой главе, но по данному запросу не были представлены композиционные элементы. Также нейросеть допустила ошибку при определении количества глав, указав, что их 4, а не 8. Для получения полного анализа композиции романа нами сформулирован другой, более конкретный, запрос: «Композиционные элементы в произведении «Евгений Онегин». В следствии чего, получен нужный результат: «В романе «Евгений Онегин», состоящем из 8 глав, имеются следующие композиционные элементы: 1. Экспозиция – это первая глава, в которой автор знакомит читателя с главными героями, их характерами, привычками, а также с местом и временем действия 2. Завязка – это вторая глава, где завязывается конфликт между Онегиным и Ленским, который приводит к дуэли и смерти последнего 3. Развитие действия – это третья и четвертая главы, где события развиваются дальше и раскрываются характеры героев. В этих главах происходят встречи Онегина и Татьяны, а также его объяснение с Ленским 4. Кульминация – это пятая глава, когда Онегин узнает о любви Татьяны и решает отомстить ей за свою отвергнутую любовь 5. Развязка – это шестая глава, где

Онегин уезжает из деревни, а Татьяна остается одна и страдает от своей любви 6. Эпилог – это седьмая глава, которая рассказывает о жизни героев после окончания романа 7. Заключение – это восьмая глава, где автор подводит итоги своей работы и дает оценку героям».

Для определения стиля, анализируемого произведения, нейросети «Шедеврум» задан следующий вопрос: «К какому литературному стилю принадлежит роман «Евгений Онегин» А. С. Пушкина?». Искусственный интеллект выдал краткий и понятный результат: «Роман «Евгений Онегин» Александра Сергеевича Пушкина относится к литературному направлению реализма».

Рассматривая темы, поднимаемые А.С. Пушкиным в своем романе, был составлен запрос: «Определить какие темы затрагивает А.С. Пушкин в романе «Евгений Онегин»». По предложенному запросу нейросеть выдала конкретный результат, определяя даже количество поднятых тем автором: «А. С. Пушкин затрагивает в романе «Евгений Онегин» множество тем 1. Любовь и дружба. 2. Смысл жизни 3. Искусство и творчество. 4. Семья и семейные ценности 5. Национальные традиции и обычаи 6. Свобода и ответственность 7. Образование и саморазвитие 8. Природа и экология 9. Религия и вера 10. Война и мир».

Исходя из вышеприведенного анализа композиции, стиля и тем по приведенным примерам видно, что от построения запроса зависит правильность получаемого ответа искусственным интеллектом. Чем запрос конкретнее, тем результат вернее и краток.

Чтобы проанализировать идеи, поднимаемые автором в произведении, нами сформулировано несколько запросов. 1 запрос – «Определить идеи, поднимаемые А.С. Пушкиным, в произведении «Евгений Онегин»». Нейросеть «Шедеврум» выдала развернутый ответ, перечисляя как идеи, так и темы: «В произведении «Евгений Онегин» А. С. Пушкин поднимает множество идей, которые актуальны и по сей день. Вот некоторые из них: 1. Идеология аристократии ... 2. Любовь и отношения ... 3. Образование и культура ... 4. Роль женщины в обществе ... 5. Духовность и религия ... 6. Искусство и литература ... 7. Свобода и независимость ... 8. Этика и мораль ...». На 2 более краткий запрос «идея произведения «Евгений Онегин»» получен однозначный ответ нейросети: «...Идея произведения «Евгений Онегин» состоит в том, чтобы показать, как общество того времени влияло на жизнь людей и как они пытались приспособиться к его требованиям. Также роман является критикой общественных норм и ценностей того времени, которые не всегда

соответствовали реальным потребностям людей». При выполнении 3 запроса мы добавили глагол к предыдущему запросу: «определить идею произведения «Евгений Онегин»». Был получен результат, отличающийся от предыдущего: «Идея романа заключается в том, что любовь может изменить жизнь человека, но только если он готов к этому». Таким образом, правильность получаемого ответа искусственным интеллектом также зависит от построения запроса, как и при проведении анализа по выше предложенным пунктам.

Анализ персонажей по произведению «Евгений Онегин» А.С. Пушкина проводился по двум пунктам: 1) визуализация героев и 2) роль персонажей в сюжете. При создании визуализации персонажей романа необходима их характеристика из текста. Следует отметить, что нейросеть плохо воспринимает поэтический текст и не может его упростить. Исходя из сказанного, упрощать текст для генерации изображения по роману «Евгений Онегин» А.С. Пушкина нужно вручную. Нами проведена генерация изображений следующих образов: Евгения Онегина и Татьяны Лариной. При генерации изображения Евгения Онегина создан запрос: «Изобразить молодого мужчину 18 лет, дворянина по происхождению, живущего в 19 веке, в Петербурге. Он гордый, равнодушный, эгоистичный. Одет в широкий болivar, острижен по последней моде, как dandy лондонский одет. Высокое разрешение, детализация». После получения результата, приложение Шедеврум предоставляет пользователю 2 варианта изображений, из которых только один сохраняется. Нами выбрано изображение наиболее соответствующее характеристике героя.

Рисунок 1 – Генерация изображения по характеристике Евгения Онегина

Генерация изображения Татьяны Лариной создана по запросу: «Девушка живет в 19 веке, в деревне. Она дворянка. Эта девушка не отличается ни красотой, ни свежестью румяной. Она печальная, молчаливая. Часто целый день одна сидит у окна. Это задумчивая девушка. Она любила на балконе встречать зари восход. Ей нравится читать романы». Получено следующее изображение:

Рисунок 2 – Генерация изображения по характеристике Татьяны Лариной

Также при визуализации образов в приложении «Шедеврум» можно создавать видео по отрывкам из художественного произведения. Для этого важно знать детали интерьера и внешнюю характеристику героев. Нами создано два видео: первое – как Татьяна пишет письмо Евгению Онегину (по запросу: «Ночь. Девушка, дворянка, сидит за столом в своей комнате и пишет письмо пером. В окно светит луна. Действие происходит в 19 веке, в деревне»), второе – как Евгений пишет письмо Татьяне Лариной (по запросу: «Кабинет 19 века, уставленный модными вещами 19 века. Мужчина, дворянин, 25 лет, как dandy лондонский одет, сидит за столом и пишет пером страстное письмо. Он взволнован»). Данный прием визуализации помогает лучше понять произведение и запомнить детали.

Нейросеть также смогла определить роль анализируемых персонажей в сюжете произведения, но с погрешностями. При выполнении текстового запроса: «Роль Евгения Онегина в сюжете произведения А.С. Пушкина «Евгений Онегин»», получен развернутый ответ: «Евгений Онегин является главным героем романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин». ... Онегин является одним из главных персонажей романа, который играет важную роль в развитии сюжета. Он является центром внимания читателей,

которые следят за его приключениями и изменениями в его жизни. Онегин также является символом эпохи, в которой жил Пушкин. Он представляет собой типичного представителя своего времени, который не имеет цели в жизни и ищет только развлечения. В романе Онегин играет несколько ролей: он является любовным интересом Татьяны Лариной, которая влюбляется в него, но он отвергает ее чувства; он также является другом Владимира Ленского, который погибает из-за его неосторожных слов; и он является представителем высшего общества, которое осуждает его за его поведение. Таким образом, Евгений Онегин играет важную роль в сюжете романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин». Он является центральным персонажем, вокруг которого развивается история и который является символом своего времени». Роли Татьяны Лариной в сюжете романа мы рассматривали по запросу: «Какова роль Татьяны Лариной в сюжете произведения А.С. Пушкина «Евгений Онегин»». Получен результат: «Татьяна Ларина является одним из главных персонажей романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин». Она играет важную роль в сюжетной линии произведения. Татьяна Ларина – это молодая девушка, которая живет в деревне и мечтает о любви и счастье. Она влюбляется в Евгения Онегина, но он не отвечает ей взаимностью. Татьяна страдает от неразделенной любви и пишет ему письмо, в котором признается в своих чувствах. Евгений Онегин отвергает ее, и Татьяна остается одна. Однако, благодаря своей силе духа и настойчивости, Татьяна находит свое счастье с другим мужчиной, который любит ее и уважает. Она становится счастливой женой и матерью. Таким образом, роль Татьяны Лариной в сюжете романа заключается в том, что она является примером сильной и независимой женщины, которая способна преодолеть трудности и найти свое место в жизни».

Исходя из произведенного нами анализа, можно сделать вывод, что нейросеть «Шедеврум» действительно помогает лучше и глубже понять произведение А.С. Пушкина «Евгений Онегин», визуально представить персонажей,; даёт быстрые результаты по сравнению с простым поисковым запросом в сети Интернет, где нужно вручную отбирать подходящий материал. Но следует сказать, что искусственный интеллект не сравнится с человеческим фактором. Чтобы получить соответствующий результат от нейросети, нужно правильно формулировать запрос, т.к. мы столкнулись с тем, что при формировании одного и того же переформулированного запроса, искусственный интеллект выдаёт разные результаты,

некоторые из которых получаются с погрешностями. Для точной генерации изображений и видео по роману А.С. Пушкина «Евгений Онегин» нужно знать содержание произведения, чтобы описать место действия, внешность персонажей и детали. Отметим, что через текстовую информацию нейросеть плохо распознает эмоции человека. Таким образом, искусственный интеллект может использоваться только в качестве дополнительного инструмента при анализе художественного произведения, т.к. он не может заметить человеческий интеллект при выполнении определенных задач.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Боровская Е. В. Основы искусственного интеллекта [Электронный ресурс]: учебное пособие / Е. В. Боровская, Н. А. Давыдова. – 3-е изд. (эл.). – М.: Лаборатория знаний, 2016.
- 2 Васильев А. В. Применение технологий искусственного интеллекта в работе учителя русского языка и литературы / А. В. Васильев, Ю. В. Петрова, О. А. Базаркина. // Трансформация информационно-коммуникативной среды общества в условиях вызовов современности. Материалы II Международной научно-практической конференции молодых учёных. / Комсомольск-на-Амуре, – 2023. – С. 338–340.
- 3 Бувевич О. В. Художественный текст русской литературы с позиции нейросети: pro et contra. / О. В. Бувевич // Русская литература в иностранной аудитории. Материалы XV международной научно-практической конференции. - Санкт-Петербург, 2024. С. 351–358.
- 4 Приложение «Шедеврум». Электронный ресурс: <https://shdevrum.ai/profile/nceuyfqdwcxg40fmm94p8aw46r/>
- 5 Пушкин А. С. Избранные произведения. – Т. 2. – Москва: Художественная литература, 1968. – 525 с.

ЭВОЛЮЦИЯ МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА

КОЖАХМЕТОВА Т. Р.

преподаватель Высшего Экибастузского колледжа ИнЕУ, г. Экибастуз
TƏTTİ F.

студент Высшего Экибастузского колледжа ИнЕУ, г. Экибастуз

Введение. Язык – это живой, постоянно отражающий изменения, происходящие в обществе. В нем отражаются не только исторические события, но и культурные тенденции, технологические

инновации и мировоззренческие сдвиги. Одной из самых подвижных частей языка является его неформальный сегмент, который чаще всего и быстрее всего изменяется среди молодежи. Молодежь, как наиболее восприимчивая к новым тенденциям социальная группа, активно использует язык для выражения своих уникальных ценностей, переживаний и взглядов на мир [1].

Главной целью данного исследования является анализ ключевых причин эволюции молодежного сленга [2].

Гипотеза. Формированию и эволюции сленга способствуют обогащение из других языков, развитие технологий и особенности социальной коммуникации.

Задачи. Исследовать молодежный сленг как лингвистическое явление. Провести опрос у студентов Высшего Экибастузского Колледжа Инновационного Евразийского Университета, обобщить их ответы [3].

Теоретическая часть. Понятие «slang» появилось в XVIII веке и изначально являлось словарём простолюдинов. [4]

Сленг – это неформальные выражения и слова, которые используются определенными социальными группами для того, чтобы выразить свою идентичность и отличаться от других [5].

Сленг, как динамичная часть языка, особенно подвержен внешним влияниям, и его эволюция наглядно демонстрирует, как молодежь адаптируется к новым условиям.

Изучение эволюции молодежного сленга позволяет проследить, как новые слова и выражения возникают и трансформируются, какие факторы влияют на их закрепление в языке или, наоборот, исчезновение.

Тема молодежного сленга интересна не только с теоретической, но и с практической точки зрения. Разобравшись в механизмах его эволюции, можно лучше понимать современные коммуникации, прогнозировать лингвистические тенденции и более эффективно использовать молодежный язык в маркетинге, массовых коммуникациях и образовании.

В ходе работы над проектом мы познакомились с работами казахстанских и международных ученых (Смаилова Л. Г., Абдрахманова Р. А., Садуакасова Ж. К., Кристал Д., Роджерс Э, Жунусова Г. Б. и др), которые изучали феномен языка и его изменений в молодежной среде [6].

Как отмечает Жунусова Г. Б., «в условиях глобализации казахстанская молодежь использует сленг как средство адаптации к изменениям».

«Молодежный сленг, как говорит Кристал Д., демонстрирует, как язык адаптируется под новые формы общения в сети».

Сленг – это способ самовыражения молодежи, позволяющий им отделяться от других социальных групп и устанавливать свои собственные нормы и правила общения.

Практическая часть. После изучения теории вопроса сленга перешли к его современной актуальности. Чтобы понять, как сленг работает в нашем современном мире, мы провели опрос среди студентов ВЭКИнЕУ, в группах: ҚТ-213, ҚтӘ-213, Дт-213, МдТ-213, НО-223, ИЯ-223, ФК-233, ИЯ-124, УА-124, РиЛ-124, ББ-114, БжС-114, Қт-114. В опросе приняли участие 180 студентов. [7]

Результаты этого исследования позволили нам получить следующую информацию:

Вопросы: «Для чего вы используете сленг в своей речи?»: «По привычке» - 46,5%, «Для эмоциональности» - 44,2%, «Чтобы вписываться в общество» - 9,2%.

«Где вы впервые услышали или прочитали эти выражения/ слова?»: «У сверстников»- 80%, «В СМИ»- 17%, «У взрослых» -1,5%, «В современной литературе» -1,5%.

На вопрос- «Какие слова вы произносите чаще всего?» - мы отобрали наиболее распространенные слова и выражения и составили топ 5 самых часто используемых сленговых слов:

«Кринж» - слово ставят в один ряд с «испанским стыдом». Это нечто отвратительное, то, что способно вызывать даже негативные эмоции, не оставляя равнодушными. «Трэш» - в переводе с английского означает «мусор», что-то плохое. Вайб: атмосфера, настроение, ощущение. «Жиза» - сокращение от слова «жизнь», употребляется в значении «что-то очень правдоподобное, жизненное». Используется как одобрительный комментарий в ответ на удачную шутку или узнаваемую ситуацию. Изи: Легко, просто [8].

Для лучшего понимания эволюции молодежного сленга и его влияния на языковую культуру современного общества, мы сравнили сленговые выражения с 2017 по 2024 годы, обнаружив, что некоторые из них все еще актуальны, некоторые устарели, а некоторые снова стали популярными среди молодежи.

Устаревшие выражения, не актуальный в 2024 году: «кун» и «тян»- суффиксы японского языка для обозначения дружеских отношений с парнем и девушкой. «Дисс» - рэп-песня, оскорбляющая другого человека (например, дисс на Ивангая от Тани Волковой). «Сасный» - привлекательный. «Чиллить»- отдыхать и расслабляться. «Ламповый»- что-то уютное и миленькое. «Винишко» - субкультура, но она уже не так популярна. «Сигма» - уверенный в себе мужчина, «риزز»- флирт.

В последние годы вновь стали использовать слово «эщкере», которое было популярно 7 лет назад, благодаря рэперу «Face». Оно используется без особой связи с контекстом.

Среди актуальных на 2024 год выражений «рофл» – шутка, «хейтить» - активно проявлять ненависть, «юзать» – использовать, «чекать» - проверить, «нормис» - обычный, ничем не отличающийся человек, «тильт» - напряженное состояние.

Вывод. Молодежный сленг – это динамичный и постоянно меняющийся феномен языка. Его эволюция обусловлена множеством факторов:

Социальная динамика. Желание выделиться и быть уникальным. Молодые люди часто используют сленг, чтобы отличаться от старшего поколения и создать собственное сообщество;

Социальные сети и интернет. Интернет и социальные платформы ускоряют распространение новых слов и выражений, делая сленг более динамичным;

Культурные влияния. Музыка, кино, игры и другие культурные явления оказывают значительное влияние на формирование молодежного сленга;

Психологические факторы. Стремление к самовыражению, принадлежности к группе и экспериментированию с языком также являются важными причинами;

Технологический прогресс. С развитием интернета и социальных сетей молодежь активно использует новые платформы для общения, что способствует быстрому распространению и изменению сленга;

Глобализация и заимствования. Влияние других языков, особенно английского, также играет важную роль в эволюции сленга. Благодаря интернету, фильмы, музыка и игры на английском языке становятся доступны, и новые заимствованные слова быстро входят в обиход.

Таким образом, молодежный сленг эволюционирует под влиянием социальных, технологических, культурных и глобальных факторов. Он является динамичным языковым феноменом, который адаптируется к изменениям в обществе и отражает современные реалии жизни молодежи.

Заключение. В заключении важно подчеркнуть, что изучение и понимание этого явления имеют важное значение для общества. Эволюция сленга отражает изменения в культуре и обществе, а также динамику языка. Понимание этих изменений не только помогает интерпретировать современную молодежную культуру, но и способствует созданию более гармоничного взаимопонимания и коммуникации между поколениями.

Итогом нашей работы явилось создание словаря молодежного сленга для подростков и студентов 1-х курсов колледжа.

ЛИТЕРАТУРА

1 Смаилова, Л. Г. Казахский молодежный сленг как объект лингвистического анализа.

2 Жунусова, Г. Б. Молодежный сленг в Казахстане: социолингвистические аспекты. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 1(145), 34-40. 2014.

3 Абдрахманова, Р. А. Языковые инновации в современном казахском языке и их влияние на молодежный сленг. Вестник Карагандинского университета, Серия филология, 3(87), 21-29. 2017

4 Садуакасова, Ж. К. Мультиязычие и молодежный сленг в Казахстане: особенности и тенденции развития. Вестник КазНУ. Серия международные отношения и право, 4(96), 57-65. 2020

5 Жумабаева, А. Т. Влияние социальных медиа на эволюцию казахского молодежного сленга. Вестник КазНУ. Серия социологическая, 2(53), 122-130. 2015

6 Кристал, Д. Language and the Internet. Cambridge University Press. 2001

7 Роджерс, Э. Diffusion of Innovations. Free Press. 2003

8 Жунусова, Г. Б. Казахстанская молодежь в условиях глобализации и язык: роль сленга в адаптации и самовыражении. Вестник Евразийского национального университета, 3(118), 101-109. 2016

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА РАЗВИТИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

БАЙЖАНОВА А. С.

к.т.н, доцент, Высший Экибастузский колледж
инновационного евразийского университета, г. Экибастуз
ТОКЕНОВА М. К., ЛЕВАШОВА Д. В.
студент, Высший экибастузский колледж инновационного
евразийского университета, г. Экибастуз

Социальные сети

Социальные сети - это онлайн-платформа, которую используют для онлайн общения, знакомств с людьми на расстоянии, развлечения, работы, ознакомления с новостями и т.д.

Термин «социальная сеть» впервые введён английским социологом Джеймсом Барнсом в 1954 г. в работе «Классы и собрания в норвежском островном приходе», вошедшей в сборник «Человеческие отношения», а затем он получил широкое распространение в различных областях гуманитарного знания.

Впервые социальная сеть, в том понимании как мы их используем сегодня появилась в 1995 году, это стал портал classmates.com. Он выступал с чётким позиционированием для своей социальной категорией, чтобы объединить выпускников школ, колледжей, университетов.

В 2021 году общее количество известных социальных сетей в мировом масштабе составляло 41, включая 18 российских. В 2023-м эти значения увеличились до 63 и 28 соответственно российских.

Наиболее популярными социальными сетями в странах СНГ на 2024 год являются:

Telegram
ВКонтакте
TikTok
Одноклассники
Instagram
Facebook
Дзен
YouTube.

Самая популярная сеть - Telegram, используемая 91% населения.

Социальные сети стали так популярны из-за своего удобства, большого количества полезных функций и массы доступной информации.

В социальных сетях есть возможность общаться с близкими людьми находясь на расстоянии, узнавать новости, искать работу, делиться своей жизнью и переживаниями, получать доступ к множеству развлечений.

Исследовательская работа

Мы решили провести маленькое исследование, которое должно было выявить мнение людей разной возрастной категории о влиянии социальных сетей на русский язык.

Мы провели опрос в торговых развлекательных центрах разных городов (Экибастуз и Павлодар), дабы сделать его более обширным.

Вопросы, которые мы задавали людям, были такие:

1. Используйте ли вы сленг в повседневной жизни?
2. Влияют ли социальные сети на русский язык?
3. Часто ли вы замечаете грамматические ошибки на просторах интернета?

Эти вопросы были придуманы не сложными, чтобы не занимать много времени у людей, но и достаточно замысловатыми, чтобы разобраться в нашей проблеме. Как мы и предполагали, большинство людей ответили на данные вопросы положительно, что говорит о значительном влиянии социальных сетей на русский язык.

Мы также сделали пару снимков нашего эксперимента, чтобы вы смогли удостовериться в его подлинности:

После опроса 50 людей, результаты исследования показали следующую статистику:

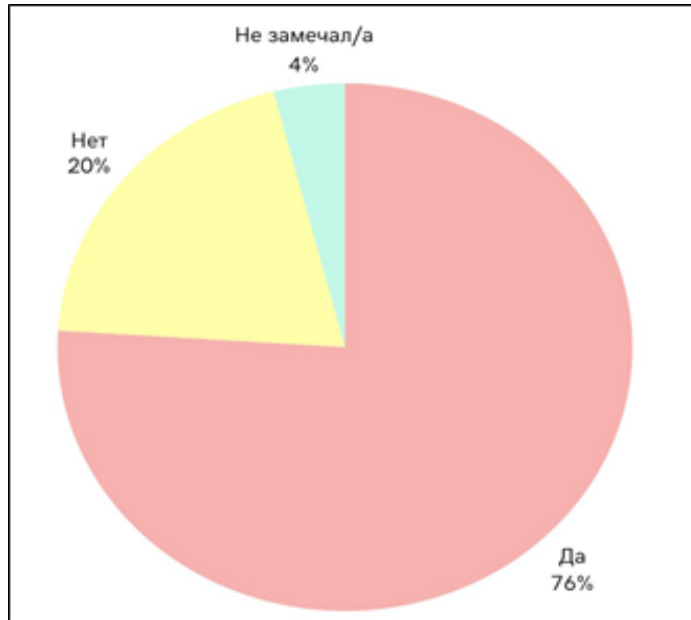

Рисунок 1 – Диаграмма

Как можно заметить, большинство ответов были положительные.

После проведения данного исследования мы выяснили какие именно появились последствия для русского языка из - за использования социальных сетей.

Из-за активного пользования социальными сетями возникло такое понятие как «интернет язык» или «сетевой язык».

Интернет-язык отличается от языка, который мы используем для общения в реальном мире. Он используется по большей части только для взаимодействия в интернете. Это значит, что интернет является специфичным социально-коммуникативным пространством.

Примерами отличия сетевого языка является:

Использование смайликов вместо эмоций

Использование сокращенных слов, сленга и слов, заимствованных с других языков

Нарушение норм пунктуации и орфографии, использование сленга и слов паразитов в речи

Сленг

Сленг - слова, которые часто рассматриваются как нарушение норм стандартного языка. В зависимости от группы людей, использующих сленг, он подразделяется на молодежный, профессиональный, компьютерный, уголовный (феня), связанный с хобби и некоторые другие.

Примерами молодежного сленга, возникшего в сети является:

Вайб- атмосфера, настроение

Задонатить- пожертвовать денежные средства

Чекать- проверять

Рофл- шутка, сарказм

Кринж- испанский стыд

Рандом- случайность

Слова-паразиты - это короткие, бессмысленные слова или звуки, используемые чтобы заполнить небольшие паузы в речи. Они возникают во время пауз, когда мы формируем последующие мысли в речь.

Виды Слов-паразитов

1. Звуки

«а-а-а», «э-э-э», «м-м-м».

2. Частицы

Ну, вот, типа, так, просто, прямо, как бы.

3. Вводные единицы

Вообще, в общем-то, в принципе, допустим, значит, короче, например, понимаешь, собственно говоря, слушай, стало быть, так сказать.

4. Местоимения, наречия

Это, это самое, как его.

5. Переход из одной частицы в другую

Блин, черт, капец.

6. Модальные слова

Конечно, наверное, вероятно, кажется

Последствия появления социальных сетей для русского языка

Появление социальных сетей внесло положительные аспекты в развитие русского языка.

Во-первых, из-за развития технологий, люди все больше общаются письменно в сети, что приводит к более активному пользованию русским языком.

Во-вторых, из-за активного пользования и быстрого распространения информации в сети, в русском появляется большое количество новых фраз и выражений.

В-третьих, несмотря на появление и распространение сленговых слов, пользователи сети все так же используют традиционные формы речи, что позволяет сохранять богатое наследие русского языка.

Несмотря на то, что социальные сети во многом способствовали развитию русского языка, появилось множество негативных последствий.

Во-первых, частое использование интернет языка привело к тому, что люди начали использовать его не только в сети, но и в повседневной жизни: в устной речи, на учёбе, работе и в письменном виде. Это значительно ухудшило знания молодого поколения о русском языке.

Во-вторых, появление сленга, сокращений в словах, использование смайликов вместо эмоций, игнорирование норм пунктуации и орфографии ведёт к засорению речи, нарушениям норм русского языка, его правил и традиций.

В-третьих, из-за всех перечисленных ранее причин, одни люди больше не могут грамотно, красноречиво и ярко выражать свои мысли, а для других это является тяжелой задачей.

Решение проблемы

Для того, чтобы минимизировать ущерб от социальных сетей в отношении русского языка, следует перестать игнорировать эту проблему и начать с изменения себя.

Люди должны понять, что важно сохранять богатое наследие русского языка, а не заменять его на диалект. Для этого, каждому человеку необходимо читать больше книг, в особенности, классики. Ведь именно там авторы могли поднять и раскрыть множество проблем, актуальных до сих пор, самым ярким и красивым письмом. Также, человеку важно разграничить сетевой язык и общение в реальной жизни.

Такие маленькие шаги могут помочь решить такую глобальную проблему.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Wikipedia - <http://surl.li/kemtey> социальные сети
- 2 Cyberleninka.ru - <http://surl.li/piumle>
- 3 Tadviser.ru - <https://surl.li/xmwrhz>
- 4 Ppc.world - <https://ppc.world/articles/auditoriya-devyati-krupneyshih-socsetey-v-rossii-v-2024-godu-issledovaniya-i-cifry/>
- 5 Youngspace.ru - <http://surl.li/aijoyc>

6 Проектная работа “Слова-паразиты в школьной речи.” Автор - Зокиров Далер Умарович, ученик МБОУ “Алабушевская СОШ” - <http://surl.li/oxgayg>
7 Dzen.ru - <https://dzen.ru/a/ZEFHFUgvtW5wkRXv>

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТВОРЧЕСТВА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО

ШЕВЧЕНКО Т. О.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Литература – это зеркало души народа, отражающее его мировоззрение, ментальность, культуру. Русская литература имеет великую историю развития. Ее историки обращаются к религиозным традициям. Первые литературные произведения были духовного характера, они содержали в себе духовные идеалы и формировали народное мировоззрение. Эти духовные корни стали основой русской ментальности, где вера, нравственность и поиск истины занимают центральное место. Особенно ярко эти вопросы отражены в произведениях Фёдора Михайловича Достоевского.

Актуальность данной работы заключается в том, что мировоззренческий подход к изучению литературы открывает новые возможности для глубокого анализа текстов, выявляя философские, религиозные и социальные идеи, заложенные автором. В современных условиях, когда общество сталкивается с многочисленными этическими и идеологическими вызовами, изучение литературных произведений через призму мировоззренческих основ помогает лучше понять, каким образом литература формирует и отражает ценностные ориентиры своего времени.

Для того чтобы перейти к рассмотрению мировоззренческих основ Ф. М. Достоевского, нужно определиться с дефиницией понятия «мировоззрение». Согласно определению Г. С. Батищева, мировоззрение – это система взглядов, убеждений, идеалов и принципов, определяющая общее понимание мира и места человека в нём, а также отношение к действительности и себе самому [1, с. 372].

Мировоззрение Достоевского православное. В православии Достоевский видел основу единой, всеобщей любви, объединяющей

и сохраняющей Россию, ту нравственную силу, которая способна внести в общественную жизнь гармонию и мир. Эту евангельскую любовь и мир несут в себе любимые герои писателя, для которых, говоря словами Иоанна Богослова, «истинный свет уже светит» (1 Ин. II, 8). Они-то и освещают христовым светом мир его романов. Изучение влияния православия на личность Достоевского представляет собой важный аспект, который помогает лучше понять его идеи и художественные особенности. Православная вера была основополагающим фактором в формировании его взглядов как гражданина, философа и художника. Это особенно заметно в произведениях, написанных после 1862 года. Именно в этот период Достоевский создает свое «Великое пятикнижие», в котором религиозные и нравственные темы становятся центральными. Письма Достоевского, его «Дневник писателя», а также записи 1867 года и воспоминания его жены А. Г. Достоевской подтверждают, что православная мировоззренческая основа является решающим элементом в понимании его творчества. Это позволяет глубже осмыслить сюжетно-композиционные, стилистические и образные средства, использованные в его произведениях, а также их идейную насыщенность.

Мировоззрение и творчество каждого писателя, поэта во многом определяется его судьбой. В апреле 1849 года писателя арестовали вместе с другими участниками «кружка петрашевцев» за чтение и распространение запрещённого «Письма Белинского Гоголю». Достоевского приговорили к расстрелу, но в последний момент приговор отменили, заменив её восьмилетним сроком каторжных работ. Новый приговор зачитали уже тогда, когда солдатам отдали приказ целиться. По пути на каторгу осуждённые встретились с жёнами декабристов, в Тобольске во время свидания с женами декабристов писатель получил от них дар – Евангелие, единственную книгу, позволенную в остроге. С ней он не расставался всю жизнь.

На каторге обострились религиозные искания и сомнения Достоевского, об этом свидетельствует письмо писателя к Н. Д. Фонвизинной: «Каких страшных мучений стоило и стоит мне теперь эта жажда верить, которая тем сильнее в душе моей, чем более во мне доводов противных. И, однако же, Бог посылает мне иногда минуты, в которые я совершенно спокоен, в эти минуты я люблю и нахожу, что другими любим...» [2].

После каторги Достоевский создал одно из своих значимых произведений – «Записки из Мёртвого дома», где он исследует вопросы преступления, искупления и наказания через призму православного мировоззрения. Творческая история этой работы началась с заметок, которые Достоевский вёл в секретной «Сибирской тетрадке». В «Записках» автор описывает людей, как «мертвых» во грехах, показывая, что каждый по-разному понимает свой грех. Православный взгляд Достоевского проявляется в том, как он трактует понятия преступления и покаяния: для некоторых героев истинное смирение перед Богом становится искуплением их вины, даже если они считают себя невиновными по закону. Тема воскресения души через покаяние и осознание греха – центральная в произведении, отражая глубинные православные представления о духовном очищении, которое возможно только через внутреннее перерождение и смирение.

В «Преступлении и наказании» Достоевский продолжает развивать тему преступления, исходя из православного мировоззрения. Этим произведением он открывает свое «Великое пятикнижие» – серию романов, в которых раскрываются основные вопросы греха, наказания, покаяния и духовного возрождения через призму православного мировоззрения. Достоевский поднимает вопрос: что ведет человека на путь преступления, и какова роль покаяния и искупления в его духовном спасении? В православной традиции покаяние рассматривается как путь к очищению души и внутреннему воскресению, и это становится центральной темой романа. Герой романа Раскольников сталкивается не только с юридическим наказанием, но и с тяжестью духовного бремени, осознанием греха, которое, по Достоевскому, возможно лишь через глубокое смирение и обращение к Богу.

В понимании Достоевского дух русского православия не сводится к строгим юридическим нормам или богословским трактатам. Его истинными носителями выступают не представители высшей церковной иерархии, а простые люди. Эти люди, через свою смиренную жизнь и духовные подвиги, отражают глубокие христианские ценности, показывая подлинную суть православия. Соня Мармеладова своей глубокой и нежной душой, кротостью и смирением, своей непосредственной связью с простым народом, по Достоевскому – хранителем духовных ценностей, Соня – София обладала высшей духовной мудростью, несмотря на свою необразованность в обычном человеческом понимании [3, с. 10].

В процессе формирования глубокой религиозной чувствительности Фёдора Достоевского возникает стремление создать образ «положительного прекрасного человека», что отражает его поиски идеала в человеческой природе. В романе «Идиот» Достоевский пытается создать абсолютно положительного персонажа, похожего на Христа. Князь Мышкин – это его попытка изобразить «положительно прекрасного человека». Ему 26 лет, он лишён страстей и эгоизма. На полях рукописи Достоевский даже записывал «князь – Христос». Мышкин оказывает влияние на всех окружающих, его доброта и любовь к людям делают его уникальным в этом жестоком мире. В его характеристике писатель подошел к одной из самых радостных истин христианства – о неразрывности в нем святости и любви. [3. с.11] Князь Мышкин, как и Иисус Христос, пытался изменить этот мир. В его речах очень много цитат из Евангелия. Здесь мы находим цитату «Красота спасет мир». Речь идет о красоте внутренней. Смысл ее в том, что красота души спасет этот мир. В романе Достоевский показывает православную концепцию мира и человека. Достоевский изобразил встречу Христа с обществом XIX века. Для писателя допустить существование святых в реальной жизни означало серьезно принять христианство. Достоевский сам называл себя реалистом в высшем смысле, и в этом контексте он показал явление Христа как часть реальности.

Роман «Братья Карамазовы» углубляет религиозные поиски Достоевского и представляет нового идеального героя – Алешу Карамазова. Воспитанный в монастыре под руководством старца Зосимы, Алеша становится символом высокой нравственности и истинной веры. Его стремление следовать христианским принципам в повседневной жизни вызывает уважение даже у его отца, Фёдора Павловича Карамазова. Алеша олицетворяет надежду на возможность духовного обновления и искренности в мире, полном противоречий и страстей, что делает его ключевой фигурой в исследовании Достоевским вопросов веры, морали и человеческой природы.

В центре романа «Братья Карамазовы» находится семья Карамазовых, которая отражает характерные черты русской интеллигенции своего времени. Достоевский акцентирует внимание на внутренней противоречивости, присущей интеллигенции, её раздвоенности сознания и неопределенности в идеях. Герои романа склонны к философским размышлениям, страстным поискам смысла жизни и борьбе с божественным. Эта противоречивость проявляется

в их богоискательстве и бунте против Бога. Достоевский обозначил в романе все следствия утраты веры, все начала процесса разложения жизни на уровне личности и общества: и бессознательный поиск идеала (Митя), и абсолютизацию земных ценностей (Инквизитор), и гедонистический аморализм (Федор Павлович), и идеологию (Иван Карамазов), и практику (Смердяков) вседозволенности [3, с. 30].

Ф. М. Достоевский занимает важное место в развитии русского национального самосознания, тесно связанного с историей страны и духовным опытом её народа. В своих произведениях Достоевский не только глубоко анализирует социальные причины человеческих трагедий, но и исследует мировоззренческие корни психологических сломов, душевных болезней и жизненных неудач. Бесстрашно раскрывая противоречия человеческой души, он изображает наиболее трагические моменты и переживания своих героев, которые зачастую оказываются запутавшимися в своих страстях и пороках. Однако, несмотря на всю глубину человеческого падения, Достоевский всегда видел путь к духовному возрождению, спасению и свету новой жизни.

Так, для Достоевского характерно православное мировоззрение, которое пронизывает его работы. Он верил, что только через духовное осознание и возвращение к христианским ценностям возможно искупление и обретение подлинного смысла жизни. Именно вера, по мнению писателя, способна привести человека к внутреннему обновлению и к истинной свободе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Батищев Г. С. Избранные произведения – А. 2025. – 882 с.
- 2 Достоевский Ф. М. Фонвизиной Н. Д. // <http://dostoevskiy-lit.ru/dostoevskiy/pisma-dostoevskogo/dostoevskij-fonvizinoj-konec-yanvarya-20-e-chisla-fevralya-1854.htm>
- 3 Сборник материалов конференции «Достоевский и православие» – Сергиев Посад. 2008. – 56 с.
- 4 Достоевский Ф. М. Дневник писателя – М.: Институт русской цивилизации. 2010. – 881 с.
- 5 Востриков И. В., С. И. Сулимов С. И. Проблема структуры мировоззрения // <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2010/01/2010-01-33.pdf>
- 6 Перепелицын А. В. Религиозные и исторические взгляды Ф. М. Достоевского // <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2018/01/2018-01-26.pdf>

7 Звозников А. А. Достоевский и православие: предварительные заметки // <https://cyberleninka.ru/article/n/dostoevskiy-i-pravoslaviye-predvaritelnye-zametki>

8 Лосский Н. О. Достоевский и его христианское миропонимание — Нью-Йорк. 1953. — 411 с.

АҒЫЛШЫН ИДИОМА ӘЛЕМІНДЕ

ТУРСУКПАЕВА С.

Шапық Шөкин атындағы жалпы орта білім беру мектеп-гимназиясының ағылшын тілі пәні мұғалімі, Павлодар қ.

Тіл - әрбір ұлттың мәдениетімен, рухани құндылықтарымен біте қайнасқан әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық бедерін айқындаушы құрал. Әртүрлі мәдениет өкілдерінің санасындағы, танымындағы әлем бейнесі әртүрлі және әр халықтың өмірді тануында, қабылдауында ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтарымен қатар, өзіндік айырмашылықтар мен ерекшеліктер болады. Ол сөз жоқ, тілде көрініс табады, ал сол тілді зерттейтін әр ұлттың өзінің тіл ғылымы бар. Соның ішінде тұрақты сөз тіркестері тілімізде айрықша орын алады. Тұрақты сөз тіркестеріне қатысты терминдердің бірі-идиома. Идиома-семантикалық жақтан бөлініп ажырамайтын, біртұтас мағынасы құрамындағы сыңарларының негізгі, номинативті мағынасынан мүлдем алшақ, мүлдем басқа мағына беретін тізбектер. Идиома - сөздің бір-бірінің лексико-семантикалық мән-мағынасына ешбір қатысы болмай, мүлде басқаша мағына береді. Бұларды басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді, бөліп жаруға болмайды. Идиома терминін қазақ тілінде фразеологиялық түйдектер, фразалық тұтастықтар деп атайды. Идиомалық топтағы сөздердің байланысы берік болады, олардың тұтас топ болып тұрғандағы беретін мағынасы жеке тұрғандағы мағыналарына қатысты болмай мүлде бөтен мағынаны білдіреді. Мысалы:

Қабырғамен кеңес	ойлан
Тісін қайрап жүр	өшігіп жүр
Сыыр құйымшаққа салу	бір нәрсені созып кету
Беті бері қарады	айыға бастады

Ағылшын тілі де қазақ тілі сияқты идиомалық тізбектерге бай және олар кең қолданыста болып табылады. Ағылшын тіліндегі назар аударарлық фактінің бірі идиома ауыз екі сөйлеу тілінде ғана емес, сонымен қатар тілдің формальды стиль түрінде, сленгте, поэзияда немесе Шекспир тілінде және Библияда қолданылады.

Көптеген идиомалық тіркестер ағылшын тілінде тұрмыс тіршіліктермен, күнделікті тұрмыстық заттармен ұштасып жасалынылады. Мысалы: to be born with a silver spoon in one's mouth, to hit the nail on the head, to make a clean sweep of something, to eat humble pie, to be in the soup т.б.

Күнделікті тұрмыстық өмірді, тұрмыстық бұйымдарды арқау ете отырып, жасалынған идиомалар біздің тілімізде де көптеп көрініс тауып жатады. Мысалы: Айрандай ұйып отыр, жабулы қазан жабулы күйінде, шөміштен қысты, пышаққа тосты, жастықтан бас көтерді т.б.

Ағылшын тіліне идиомалар Библиядан келсе, ал қазақ тіліне шарифаттан, діни түсініктен де идиомалар туындап жатады. Мысалы ағылшын тіліне: to kill the fatted calf, to turn the other cheek, the apple of one's eye.

Қазақ тіліне діни түсініктерден енген идиомалар олар: Азан айтып қойған аты, Алла тұзын көтерді, жан берді, ақ сайтаны ұстады, Аллаға тәуекел қылу т.б. 1. Ағылшын және қазақ тіліндегі идиомалардың этнолингвистикалық сипаты

1.1. Идиоманың этнолингвистикалық сипаты
1.2. Идиоманың лексика – семантикалық ерекшеліктері

Идиомалар - сөздік құрамның халық өміріндегі әрқилы кезендерді, қарым-қатынасты бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін мән-мазмұнға бай бөлігі. Фразеология саласының қалыптасуына, дамуына өзіндік үлес қосқан В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.Н. Телия, М. Чернышева, М.М. Копыленко, А.В. Кунин, И.В. Арнольд, І.Кеңесбаев, Р. Авакова, Ө. Айтпаев, Г.Д. Айтжанова т.б. сынды ғалымдар идиомаларды фразеология саласының еншісіне тиесілі деген ғылыми негіздемелер ұсынады.

Идиома тілдің барлық деңгейлермен тығыз қарым-қатынаста өмір сүретін, өзінің компаративтік мағынасы мен компаративтік функциясын сол деңгейлердің көмегімен жүзеге асыратын көпдеңгейлі, күрделі тілдік құбылыс болып табылады. Идиома –

бұл сөз тәртібін қатаң сақтайтын бүтін ретінде болатын сөз тіркесі. [2,б. 24].

Мысалы, көздің қарашығы – тура мағынада «көздің қарашығы» емес, ауыспалы мағынада өте қадірлейтін, құрметтейтін затты не адамды айтады. Әр тілде өз идиомалары бар. Сондықтан да солардың мағыналарын білуіміз қажет. Себебі, оларды сөзбе-сөз аударғанда түсініспеушілікке әкеп соқтырады. Мысалы, ағылшын тілінде де көп мөлшерде қызықты идиомалар көптеп кездеседі. Сөздік қорды дамытуда тұрақты сөз тіркестерінің яғни, идиомалардың алатын орны ерекше.

Жалпы қазақ тілінде тұрақты сөз тіркестері фразеологизмдер деп аталады, алағылшын тілінде фразеологизм немесе идиома деп аталады. Ағылшын тіліндегі идиомаларға келер болсақ, оның өзіндік ерекшелігі бар. Мәселен: фразеологиялық тіркестер және идиомалар ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көптеп қолданылады. «He was brave and soft hearted» деген сөйлемді алсақ, бұл жердегі soft hearted жұмсақ жүректі деп аударылады. Әрбір тұрақты тіркестің (идиоманың) сөйлемдегі мағынасына ерекше мән беру керек. Аталған сөйлем «ол батыл және қайырымды» деп аударылады.

Ағылшын тілінде әрбір идиома сөз таптарымен бірге қосарланып келеді. Мысалы:идиомаларға зат есім, сын есім, етістік және т.б. Егерде зат есімдермен тіркесіп келетін тұрақты сөз тіркестеріне келетін болсақ, ол екі немесе үш сөзден құралады.

Мысалы:

<i>heaven and earth</i>	<i>жер мен көк</i>
<i>horse and cart</i>	<i>ат арба</i>
<i>skin and bone</i>	<i>құр сүйек</i>
<i>town and country</i>	<i>қала мен дала</i>
<i>kith and kin</i>	<i>туған-туыс, дос жаран</i>

2. Ағылшын идиомаларының тілдік ерекшеліктері мен қолдану аясы

2.1. Идиомалар мен фразеологизмдердің маңыздылығы

2.2. Эмоционалдык-экспрессивті тұрғыда қолданылуы

2.3. Идиоманың топтық вариациялары

Идиомалық құрылым – бұл екі немесе көп сөздермен тіркескен, ортақ бір мағынаны беретін сөз тіркесі.

Тіл қатынас құралы қызметін атқарып, ойды жарыққа шығарып қоймайды, ол сонымен қатар адамның әрқилы көңіл

күй толқындары мен жан дүние тебіреністерін де реттеп отырады. Жақсы көру мен жек көру, ашулану мен рахат сезімге бөлену, таңырқау мен бейтарап күйге түсу, қуану мен қайғыру сияқты адам баласының ішкі әлеміндегі толып жатқан құбылыстар тіл арқылы жүзеге асып, тілдегі сөздер арқылы сыртқа шығады.

Бұл жөнінде В. А. Звегинцев: «Сөз тек логика-предметтік мазмұнға ие емес, ол ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен қатар оның эмоционалды және эмоциясын білдіреді», - деп түйіндейді.

Негізінде идиома сөзі Грек тілінен «idio» түбір сөзінен пайда болған. Бұл түбір сөз мүлдем өзгермейтін мағынаны білдіреді. Сондықтан, әрбір тілде сөзбе-сөз аударылмайтын сөз тіркестері бар.

Алғашқы идиомаларды У. Шекспир, В. Скотт, Л, Кэрролл және т.б. жазушылар қолданған.

Кейбір ағылшын тіліндегі идиомаларды оңай түсінуге болады. Себебі, олар өзге тілде де сондай сөз тіркестерімен айтылады. Ал бастапқы идиомалар уақыт өте келе өзгертілді. To hold one's horses - шыдамдылықпен күту деген мағынаны білдіреді. Өткен кезеңде адамдар ат үстінде жүріп тоқтағанда, белгілі бір адамды немесе затты шыдамдылықпен күтуі керек болды.

Кейбір идиомалар спорт саласын, және сол мемлекетте бар салаларын көрсетеді. Оларды дұрыс түсіну үшін әрбір ел олардың мәдениетін, салт-дәстүрін, өмір сүру салтын білуі керек. To cover all of one's bases - белгілі бір жағдайға дайын болу. Бұл Американдық бейсбол ойынан келген идиома.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің бөлшектерінің бір типі: 1.Фразалар 2.Идиомалар

Олардың әрқайсысы жеке сөздерден құралып, күрделенген номинатив орайында жұмсалады да, толық мағыналы сөздердің мазмұны орақтасып, экспрессивті, эмоциялы бояулармен сөйлеу тілінде де, әдеби тілде де жиі қолданылады. Осы жердегі жеке сөздерге тән эмоционалдык-экспрессивті бояу тұрақты сөз тіркесінде де болады. Яғни бұрыннан қалыптасып, тұрақтанған айрықша экспрессивті бояулы сөз тіркесі болады. Экспрессивті тұрақты сөз тіркестері әртүрлі көңіл күйіне байланысты қолданылады. Мысалы: «көзімнің қарашығы», «іске сәт», «неткен сұмдық» тәрізді экспрессивті сөз тіркестері тіліміздегі әртүрлі жағдайларда пайдаланылады.

Эмоционалдык-экспрессивті сөздердің тіркесін мына төмендегідей бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады: бірінші

топқа үріп ауызға салғандай, емешесі құрыған, сор мандай сияқты жағымды және жағымсыз образдарды сипаттайтын эмоционалдық-экспрессивті тұрақты сөз тіркесін жатқызуға болады.

Адамның әртүрлі көңіл-күйін білдіретін тұрақты тіркестер. Бұл топқа жақсы көру, еркелетумен байланысты қойылатын тіркестер: көзімнің қарашығы, жан қалқам т.б. жатқызуға болады. Идиомалар тек жалпы халықтың формада ғана қолданылмайды. Сонымен қатар, орфографиялық ережелері өзгертіліп, өңделіп те жұмсалады. Бұл тәсілді көбінесе ақын-жазушылар көркем әдебиетте, әсіресе, поэзияда оларға ерекше стильдік өң беру үшін, ұйқас, ырғақ талаптарына лайық олардың орны ауысып та, арасында басқа сөздер еніп те, тұлғасы өзгертіліп те жұмсала береді.

Идиомалар ауыз екі тілде және жазба тілде қолданылады. Олар күнделікті өмірде, ақпараттық құралдарда және жазба әдебиеттерде кездеседі. Кейбір идиомалар екі тілде де бірдей мағынаға ие әрі идиома құрамындағы сөздер де бірдей болып келеді. Ал кейбіреуі қазақ және ағылшын тілдеріндегі идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігіне арналған.

Қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де дене мүшелерін, уақытты, жануарларды, табиғатты, түстерді, сандарды, тағамды қолдану арқылы көптеген идиомалар жасалынған.

Idioms groups

Сөз тіркестер ағылшын тіліндегі идиомалар сөздіктерінен таңдалып, зерттеліп, топтарға бөлінді.[5,б.203]

1 Топ – адамның дене мүшелері Бірдей мағынаға ие идиомалар:

English Idiom	Kazakh Idiom
<i>with one's nose in the air</i>	мұрнын көкке шүйіру
<i>not to believe one's eyes</i>	өз көзіне өзі сенбей
<i>to have something at one's finger tips</i>	өз ісін бес саусақтай білу
<i>to lay hands</i>	қол ұшын беру
<i>from the bottom of heart</i>	шын жүректен

Идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:

English Idioms:	Kazakh Idioms:
To have heart of gold - Ақ жүрек	Төбе шашы тік тұрды
Armed to the teeth - Бар күшін салып	Ауызы берік
To have heart of kind- Ақ көңіл	Мұрынына су жетпеген
To look down a nose at somebody- Бос кеуде	Құлақ салып тындау

2 Топ – уақыт Идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:

English Idioms:	Kazakh idioms:
Against the clock – кеш болмай тұрып асығу	Көрмегелі не заман
Beat the clock – соңғы уақытқа дейін үлгеру	Өткен қайтып келмейді
Regular as clockwork – үнемі	Сағат сайын
In the nick of time – соңғы уақыт	Сын сағатта
Behind the times – заманға сай емес	Далбасамен уақыт өткізу

3 Топ – жануарлар Бірдей мағынаға ие идиома:

English Idioms:	Kazakh idioms:
<i>A eager beaver</i>	Қанаты талмай еңбек ету
Идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:	
Kettle of fish – ойсыз жағдай	Ат ізін салу
To let the cat out of the bag – құпия-сыр ашу	Ат құйрығын кесісу
Ants in your pants – мазасыз болу	Ат құлағында ойнау
Cry wolf – жалған дабыл	Ала қозыдай құлпыру
Eat crow – опық жеу	Көрі қойдың жасындай

4 Топ – табиға

Идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:

English Idioms:	Kazakh idioms:
Full of the joys of spring – бақыттан басы айналу	Ауадай қажет
An Indian summer – жаздан кейінгі жаз	Аспаның ашық болсын
In hot water – қиын жағдай	Аспанға көтеру
Bark up the wrong tree – қателесу	Аспанды алақандай етті
Older than the hills – ежелгі	Арасы жер мен көктей

5 Топ – түстер Идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:

English Idioms:	Kazakh idioms:
Be in the red -шығынға ұшырау	Ақ табан
It's black and white- айдай анық	Қара басу
To be green with envy- қызғаныштан іші күю	Қара бет
Once in a blue moon- өте сирек	Қара қуш

6 Топ – сандарИдиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:

English Idioms:	Kazakh Idioms:
First go – Бірінші кезекте	Бір аяғы анда, бір аяғы мұнда
Last but one – Алдындағы	Бір өзі неге тұрады
Zero in on – Назар аудару	Бірден көзге түседі
All sixes - Бәрібір	Бұрымға, бірі қырымға
Six - Құтылу	

Бес саусақтай білу

7 Топ – Тағам түрлері Идиомалардың құрамындағы сөздердің берілу ерекшелігі:

English Idioms:

To be like two peas in a pod — Айнымай ұқсау Ішкені ас болмады

A second bite of the cherry — Тағы бір мүмкіндік

To put all your eggs in one basket — Бірдей теңестіру

As easy as pie – Оңай

To go bananas- Ақыл- есінен айырылу

Kazakh Idiom:

Идиома – мазмұнның тереңдігімен, өткірлігімен, өміршеңдігімен ерекшеленеді. Көлемінің ықшамдылығына қарамастан, бейнелі тілдік бірліктер нақты да күрделі ойдың себеп-салдарын, халықтың өнер тәжірибесінің қортындысы мен дәлелін қатар білдіреді.

Өзара қарым-қатынастың нығаюы, тіларалық байланыстардың, ағылшын-қазақ қостілдігінің жандануы, дамуы, осыған орай, классикалық, көркем әдеби шығармалардың, саяси ақпараттардың, халықаралық зор мәнділікке ие құжаттардың аралық тіл ықпалынсыз тікелей қазақ тіліне аударылуы таяу болашақта өрістей түседі. Ал, шет тілін үйретуде және аударма жұмысында аса бір қиындық туғызатын тілдік бірлік- идиома. Оның себебін тілдің фразеологиялық тіркестердің ұлттық сипатының, ұлттық нақышының ерекшелігімен түсіндіруге болады.

Бұл жұмыстың нысанын туыс емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі идиомаларды аударудағы тілдік ерекшеліктерді талдау құрайды.

Ағылшын идиомаларын қазақ халқының идиомаларымен салыстыру арқылы туыс емес тіл болса да осы халықтардың ортақ жақтары көп екені байқалады.

Сондықтан лексикалық бірліктердің бір тілден екінші тілге еніп, нәтижесінде сол тілдердің лексикасы молаяды.

Қазіргі заманда жаңалықтар тез алмасу қажеттілігінен ағылшын тіліне белсенді түрде еніп келеді. Шет тілдерін үйрену арқылы сол елдің сөйлеу мәнерін де үйренеміз. Мақаламды ендігі сөздермен аяқтағым келеді: «Адам өмірінің шегі бар, ал білімнің шегі жоқ!»

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Айсиева Д. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 3(137). 2012

2 Арғынғазина Ш.Б. «Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты»/ А.: 2004. 17-35 б.б.

3 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1988.

4 Кеңесбаев І.К. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс. – 2007.

5 Литвинов П. П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. АСТ, Астрель. М.: -2007 г. 201-205 б.б.

6 Webster’s Online Dictionary. Rosetta Edition.

СОЗДАНИЕ ВТОРИЧНЫХ ТЕКСТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА (Я2)

УТЕГЕНОВА З. К.

Учитель русского языка и литературы (Я2), Жетекшинская средняя общеобразовательная школа, с. Жетекши, Павлодарская область

Современное образование диктует цель «научить детей учиться», т.е. научить школьников добывать нужную информацию. В современных условиях найти нужную информацию очень сложно, поскольку поток текстовой продукции увеличивается в геометрической прогрессии. В теории информации уже довольно давно сформулировано правило, что переизбыток информации не лучше ее недостатка. Возможно, следствием этого, основной проблемой современного школьника стало неумение критически воспринимать информацию, отсутствие мотивации к обучению. Они просто воспринимают найденный материал как единственно правильный и достоверный источник. Из этого следует, что одной из главных задач современного образования становится научить школьников ориентироваться в потоке информации, отбирать основное, анализировать, систематизировать, перерабатывать и излагать материал логично и структурировано. Кроме того, в Стандарт основного общего образования входят следующие умения: создавать тексты, различные по типу, стилю и жанру, производить различные виды информационной переработки текста: план, конспект, реферат. Способствовать формированию данных умений можно с помощью обучения созданию вторичных текстов.

Вторичный текст – это текст, образованный (или преобразованный) на основе первичного, с помощью определённых

механизмов и сохраняющий основную мысль исходного текста. Выделяют следующие виды вторичных текстов: резюме, реферат, автореферат, аннотация, конспект, рецензия, библиографическое описание, также к вторичным текстам относят критическую статью, рекламу, тезисы-анонсы, и др. На начальном этапе обучения выяснилось, что учащиеся 6-7 классов не владеют такими понятиями, как введение, заключение, ключевые слова, тезисы, конспект, которые необходимо знать для создания вторичных текстов, некоторые из них должны быть усвоены еще в 5-6 классах. Учащиеся имеют смутное представление о том, что при создании вторичных текстов происходит либо сжатие, либо расширение информации, однако соответствующие умения не сформированы. Также многие воспитанники не умеют раскрывать тему, понимать основную мысль текста, находить ключевые слова, определять структуру текста и работать с информацией исходного текста (извлекать, выделять главную и второстепенную информацию, сжимать, обобщать, трансформировать и воспроизводить). Хотя эти понятия уже даются в 5 классе. Учебник 5 класса /авторы У.А.Жанпейс, Н.А.Озекбаева, издательство «Атамұра» 2017 года. Часть 1. На странице 16, упражнение 24./ Даются понятия как текст, тема, заголовок, основная мысль текста, ключевые слова. И дальше идут упражнения, где необходимо найти ключевые слова и определить тему текста, т.д. Мы с ребятами на этом этапе отрабатываем данные понятия и практически находим в тексте.

К примеру, упражнение 26, на странице 29 дается небольшой текст «Бедняжка».

Сидит зайка –ветки обдирает, горькую кору гложет. Тяжело зимой кормиться, жалко малыша. Дожить бы бедненькому до лета. Ведь летом много всякой еды. Большой вред приносят зайцы лесу, обдирая кору молодых деревьев.

Задание: Прочитать текст, определить его основную мысль. Найдите предложение, которое не соответствует заголовку и основной мысли этого текста.

В свою очередь, я ребятам даю задание, чтобы они составили продолжение данного текста. Таким образом, к тексту –оригиналу создается вымышленное событие, интерпретация основного текста.

Следующий пример из учебника 7 класса./Издательство «Атамұра», 2017 года, авторы также У.А.Жанпейс, Н.А. Озекбаева./

В первом модуле, который называется «Путешествие и достопримечательности» вводятся задания на создание вторичных

текстов.(стр.9) Используя материалы урока и интернет-ресурсы, подготовьте сообщение на одну из тем «Мой родной язык», и т.д. При выполнении подобных заданий, необходимо объяснить учащимся, что это не простое копирование, а осмысленная интерпретация текста или выборочное использование основной информации.

Также вводится понятие Текст, связь предложений в тексте, основные признаки текста, дается формула РАФТ, которую также можно считать вторичным текстом. В этом же модуле есть понятие о стилях речи. На странице 24 мы знакомимся с публицистическим стилем, где ребятам я предлагаю написать заметку к тексту, взять интервью, выступить с репортажем, написать небольшую злободневную статью. К примеру, эта неделя в нашей школе была посвящена «Неделе экологии». Каждый написал небольшую заметку по данной неделе. Это, буквально 7-8 предложений.

Уважаемые коллеги, при создании вторичных текстов широко можно использовать практические приемы, с которыми мы тесно проработали на курсах по функциональной и читательской грамотности. Знаменитый «Кочевник», «Круги на воде», «Радугу», «Айсберг», «Гора событий», «Портрет на стене» и другие приемы, которые способствуют более глубокому пониманию текстов и его осмыслению, а также рождению вторичных текстов.

Создание подобных вторичных текстов в системе развития речи школьников рассматривается как подготовительный этап к обучению самостоятельно излагать свои мысли, строить устное или письменное высказывание

Обучение созданию таких вторичных текстов позволяет:
 научить школьников выбирать из текста ключевые слова, центральные предложения;
 развить умение распространять, детализировать высказывания, приводить необходимые примеры;
 в дальнейшем помочь им правильно, логично, точно излагать свои мысли.

В процессе создания вторичных текстов школьники учатся:
 ориентироваться в потоке информации;
 отбирать основное, анализировать, систематизировать, перерабатывать и излагать материал логично и структурировано.

1) Скажу больше, что обучение школьников созданию вторичных текстов – один из способов развития способностей и готовности к самообразованию.

2) а также последовательно формировать умения учащихся в понимании прочитанного текста, сжатии текста и последующей переработке информации путем трансформации, сжатия и др.;

3) поэтапно проводить комплексную работу по формированию умений создавать вторичные тексты;

4) методично вырабатывать у обучающихся навык самоконтроля

По данной теме еще можно долго рассказывать и показывать, здесь напрашивается тема предтекстовой работы, текстовая и после текстовая. Информации больше, чем достаточно. Но, самое главное, я считаю, что необходимо данную работу ввести в систематический вид работы на уроке, так как навыки видения текста приходят к обучающимся не сразу, а поэтапно.

Таким образом, научить учиться – это значит развить способности и потребности к самостоятельному творчеству, повседневной и планомерной работе над учебниками, учебными пособиями, периодической литературой, активному участию в научной работе, и т.д. (не скачивая готовые продукты из Интернета)

Предлагаю памятку-алгоритм, инструкцию по составлению вторичных текстов:

- Необходимо сформулировать тему, основную мысль текста, главную мысль каждого абзаца.

- Уметь выделить основную и второстепенную информацию.

- Добавить к каждой мысли каждого абзаца примеры.

- Определить, какие части текста необходимо привести дословно, использовать сокращения слов, рисунки-символы, графические и условные обозначения.

- Необходимо выразить свое отношение к прочитанному. (если есть необходимость, в зависимости от поставленной цели.)

- Работа может носить многовариантный характер.

Завершить статью хочу словами великого русского писателя Льва Николаевича Толстого: «...написать в первый раз, затем переписать, чтобы расставить мысли, затем еще раз-чтобы расставить слова» Кажется, точнее не скажешь...

ЛИТЕРАТУРА:

1 Учебник 5 класса, авторы У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева, издательство «Атамұра» 2017 года. Часть 1.

2 Учебник 7 класса. Издательство «Атамұра», 2017 года, авторы У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева.

3 Четвернина М. И. Методика обучения учащихся старших классов созданию вторичных иноязычных текстов на основе аутентичной информации Интернета. ИОСО РАО. – <http://www.iooso.ru/distant> - 0,5 п.л.

4 Журнал «В помощь педагогу» № 6 2018 · Создание вторичных текстов на уроках русского языка · С. Р. Рачэўскі «... https://methodstruga.blogspot.com/p/blog-page_17.html

5 Вторичные тексты в процессе обучения русскому языку как иностранному. <https://fl.jdpu.uz/index.php/hp/article/download/4672/3194/11470>.

Секция 7

Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері
Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

**КОМИССИИ ПО ДЕЛАМ ЖЕНЩИН И СЕМЬИ:
ИСТОРИЯ И РОЛЬ В УЛУЧШЕНИИ ПОЛОЖЕНИЯ
ЖЕНЩИН В КАЗАХСТАНЕ
(НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ОБЛАСТЕЙ
СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА)**

АБДЫКУЛОВА Г. Х.

PhD, ст. преподаватель, кафедра истории Казахстана,
Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

МУСАБАЛИНА Г. Т.

д.и.н., профессор, кафедра истории Казахстана,
Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

Начиная со Всемирной Пекинской конференции 1995 года, Казахстан начал предпринимать первые шаги для улучшения положения женщин в стране. В 1997 г. при Президенте Республики Казахстан был создан Совет по проблемам семьи, женщин и демографической политике, который в 1998 г. преобразован в Национальную комиссию по делам семьи и женщин, разработана и утверждена Концепция государственной политики улучшения положения женщин в республике [3]. Эти меры свидетельствовали о переходе Казахстана к институционализации гендерной политики и признании государством важности социальных преобразований для улучшения положения женщин.

В этом ключе изучение деятельности Комиссий по делам женщин в Казахстане представляет значительный научный и социальный интерес, так как именно перед ними была поставлена задача реализации планов по внедрению и учету гендерного подхода во всех сферах государственной деятельности, по улучшению положения женщин.

Комиссии активизировали участие женщин в общественно-политической жизни страны, в экономической сфере, что являлось ключевым аспектом для достижения гендерного равенства. Их деятельность носила разносторонний характер и затрагивала различные аспекты жизни женщин, включая политику, экономику, социальную сферу, здоровье и защиту от насилия. Изучение результатов их деятельности предоставляют возможность

комплексного видения проблем в этих сферах, стратегий их решения, а также определить роль в деле улучшения положения женщин в республике. В связи с этим, цель данной работы заключается в изучении истории и анализе деятельности комиссий по делам женщин в контексте их вклада в улучшение социального статуса женщин в Казахстане.

Хронологические рамки исследования охватывают период с 1994 г. по сегодняшнее время. Изучение деятельности комиссий в рамках избранного исторического времени позволяет выявить ключевые этапы и достижения в реализации гендерной политики на государственном уровне.

Исследование деятельности Совета и комиссий по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан не получило должного внимания в академическом сообществе. Однако в существующих исследованиях, посвящённых гендерным аспектам социально-экономического развития, деятельность этих комиссий рассматривается как важный фактор в достижении гендерного равенства в стране [16; 18]. Это подчеркивает значимость их роли в расширении прав женщин, что обосновывает выбор данной темы в качестве объекта исследования.

Исторические корни возникновения комиссий по делам женщин связаны с движением суфражисток в конце XIX – начале XX веков, которое заложило основы для создания институтов защиты прав женщин. На советском пространстве идеи суфражисток получили развитие в ленинских декретах и законодательствах СССР, что сделало гендерные вопросы актуальными предметами исследования в исторической науке [1, с. 20].

В Казахстане исследования женского вопроса начались во второй половине XX века. Одним из ярких примеров является работа А.Д. Ажибаевой, посвященная изучению положения женщин в 20-30-е годы [2].

В 1990-х годах, на фоне экономических реформ, трансформировались подходы к изучению женской истории, что привело к оценке роли женщин в условиях новой исторической реальности.

В 1997 году в «Стратегии Казахстан-2030» и в Послании Президента Назарбаева были озвучены меры по улучшению положения женщин. Под руководством Первого Президента проводились Форумы и съезды женщин Казахстана, с трибун которых озвучивались предложения по достижению социального

равенства, определялись направления деятельности комиссий, женских неправительственных организаций [4]. С этого времени проблемы гендерного равенства стали более активно обсуждаться в обществе [1, с. 20].

Необходимо отметить, что актуализация гендерного вопроса в исследованиях была связана не только с поворотом государственной политики в этом направлении, но и, как отмечается в работах, с проявляющейся гендерной асимметрией, «явного перекося в социальных позициях и возможностях мужчин и женщин» в стране [6].

Следует отметить, что большинство научных трудов сосредоточено на гендерных аспектах социально-экономического развития Казахстана, с акцентом на роль государственных и общественных институтов в продвижении гендерного равенства. Исследования подчеркивают влияние политики, направленной на улучшение положения женщин, включая деятельность Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике, которая рассматривается как ключевой механизм для достижения этих целей. Однако, несмотря на значительный интерес к гендерным вопросам, многие аспекты функционирования этой Комиссии остаются недостаточно изученными, что подчеркивает необходимость дальнейших исследований в данной области, чем обосновывается выбор представленной темы данной работы.

Как уже было отмечено, участие в Пекинской конференции послужило катализатором для активизации усилий по решению накопившихся социальных вопросов в Казахстане. Принятие Платформы действий стало мощным стимулом для вовлечения женщин в общественно-политическую жизнь Казахстана, открывая новые возможности для их вклада в развитие страны на различных уровнях.

В ответ на рекомендации, выработанные на конференции, в стране был инициирован процесс принятия и последующего утверждения ряда нормативно-правовых документов. Эти законодательные акты были направлены на урегулирование вопросов, касающихся женщин, что должно было способствовать постепенному улучшению их положения в казахстанском обществе.

Инициативы, направленные на улучшение положения женщин в республике, первоначально разрабатывались Советом по вопросам семьи, женщин и демографической политики при Президенте Республики Казахстан.

Региональные Советы по вопросам семьи, женщин и демографической политики (далее - Совет) были образованы при акимах областей. Утверждались Положения о его деятельности, в которых основными задачами Совета были обозначены «определение приоритетов и выработка рекомендаций для формирования комплексной государственной семейной и демографической политики, содействие в разработке комплексной системы социальной, экономической, юридической и психологической поддержки семьи, женщин и детей, формирование информационной базы в целях выявления реального положения женщин, семьи и детей в экономической, социальной, политической и культурной жизни, а также организация и проведение областных конференций, семинаров, круглых столов» [12].

В первый год работы – в 1997 г. при активном содействии Совета при Президенте Республики Казахстан была разработана и утверждена Концепция государственной политики улучшения положения женщин в республике, в которой были определены общая стратегия и приоритетные направления государственной политики в отношении женщин. Согласно ей в стране необходимо было в первую очередь обеспечить «соблюдение прав женщин в соответствии с правами и основными свободами человека и гражданина; условия для полноценного участия женщин в государственной и общественной жизни; равные права на рынке труда; охрану здоровья женщин; недопущение фактов насилия в отношении женщин» [3].

В 1998 г. Казахстан присоединился к Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации женщин, что еще раз подчеркнуло необходимость обращения государства к проблемам женщин и гендерного равенства. Поэтому в этом же году в своём Послании к народу президент страны Н.А. Назарбаева сделал акцент на ключевой роли интеграции гендерной перспективы в процесс политического и социального развития Казахстана [1, с. 21].

По его инициативе в 1998 г. Совет по вопросам семьи, женщин и демографической политике был преобразован в Национальную комиссию по делам семьи и женщин (далее - Национальная комиссия), что привело к значительному расширению её компетенций и полномочий. Одной из основных задач Национальной комиссии как консультативно-совещательного органа при главе государства стало создание условий для активного

включения женщин в политическую, социально-экономическую сферы жизни Казахстана [1, с. 6].

Председателем Национальной комиссии была назначена Айткуль Байгазиевна Самакова. В состав Комиссии входили 28 человек, среди которых были представители научного сообщества, культурной сферы, работники производственных предприятий, предприниматели малого и среднего бизнеса, а также государственные служащие [1, с. 20].

В целях эффективной реализации задач Национальной комиссии в регионах Казахстана были учреждены областные, городские и районные комиссии. Их работа определялась на основании Положения, разработанного в соответствии с национальным регламентом. В состав комиссии входили представители отраслей образования, здравоохранения, культуры, предпринимательства, общественных объединений.

Члены как Национальной, так и региональных комиссий по большей части состояли из женщин, которые имели глубокое понимание социально-экономических проблем, с которыми сталкиваются женщины как в регионах, так и в целом в стране. Они стремились обеспечить комплексный подход к решению актуальных и критически важных проблем, касающихся интересов женщин. Приоритетами их деятельности были «определены участие женщин в политике, органах власти, экономике, их занятость, проблемы семьи и защита от насилия» [13]. Одной из первоочередных задач комиссий, возложенной на них президентом республики, стало стимулирование активного участия женщин в политической жизни страны [4].

В 1999 г. первым результатом деятельности Национальной комиссии и важным ее достижением стала разработка Национального плана действий по улучшению положения женщин в Республике Казахстан [5].

Круг деятельности комиссий на местном уровне, с учетом большого количества поставленных перед ними задач, был обширным. Они организовывали конференции, тренинги и семинары, способствуя политическому и экономическому продвижению женщин в регионах. Кроме того, акцентировали внимание органов местной исполнительной власти на вопросах здравоохранения женщин, предотвращения бытового насилия и других важных аспектах, связанных с улучшением их положения. Члены комиссий также занимались вопросами, связанными с анализом состояния и

перспектив развития женского предпринимательства, улучшением социальной защиты семьи, повышением уровня занятости и трудоустройства женщин [14].

В 1998 году Казахстан ратифицировал Конвенцию «О политических правах женщин».

Необходимость выполнения взятых на себя обязательств перед мировым сообществом и международными организациями, а также социальные проблемы, выявляемые в ходе работы Национальной и региональных комиссий, показывали, что государству необходимо законодательное урегулирование гендерных и других вопросов, связанных с улучшением положения женщин в республике. В связи с этим на протяжении первого десятилетия 2000-х годов при непосредственном участии Национальной комиссии были разработаны и приняты несколько важных программных документов и законов: в ноябре 2003 г. постановлением правительства была принята Концепция гендерной политики Республики Казахстан, в ноябре 2005 г. утверждена Стратегия гендерного равенства в РК на 2006–2016 гг. В декабре 2009 г. подписаны Законы «О государственных гарантиях равных прав и возможностей мужчин и женщин» и «О профилактике бытового насилия». Таким образом, на законодательном уровне была определена позиция государства в вопросе установления гендерного равенства, в обеспечении равных прав и возможностей как для мужчин, так и для женщин, гарантирована защита прав женщин.

Ощутимые итоги деятельности Национальной и региональных комиссий, реализации Концепции по улучшению положения женщин и других документов стали проявляться во второй половине первого десятилетия 2000-х гг. В разных сферах деятельности женщин стали наблюдаться позитивные изменения. Отмечались, хотя и незначительные, но значимые изменения в процессе интеграции женщин в структуры государственного управления. В частности, если в конце 1990-х годов доля женщин в составе Парламента республики составляла 11,2%, то к 2005 году этот процент возрос до 14%. В системе исполнительной власти 4 женщины исполняли обязанности министров, 8 - занимали позиции заместителей министров, 3 - должности председателей комитетов, 5 - являлись заместителями акимов областей, и 1 женщина занимала пост акима района [1, с. 20].

В начале 2000-х гг. наблюдалось увеличение доверия к женщинам в роли зарубежных дипломатов. Примером этого

было назначение женщин на ключевые дипломатические должности на международной арене, среди которых Акмарал Арыстанбекова, Бирганым Айтимова и Мадина Жарбосынова, что было демонстрацией расширения возможностей для женщин в государственном управлении и международных отношениях.

Тем не менее, если учесть, что женщины составляли значительную часть населения республики, то представленный уровень их участия в системе государственного управления был явно недостаточным, что подчёркивало необходимость в дальнейших усилиях по обеспечению гендерного равенства и расширению представительства женщин в ключевых государственных структурах.

Еще одной из стратегий по активизации участия женщин в политической жизни стало их вовлечение в работу неправительственных организаций (НПО). Первые НПО появились в Казахстане ещё в начале 1990-х гг., однако их число резко увеличилось во второй половине 1990-х годов. В начале 2000-х гг. в республике в решении социально значимых проблем активное участие принимали около 300 общественных объединений, работающих в области защиты прав и законных интересов семьи, женщин и детей, в числе которых было 150 женских. Среди них самой крупной НПО была Ассоциация деловых женщин Казахстана [15, с. 3].

Общественные объединения, возглавляемые женщинами, действовали во всех регионах республики [1, с. 80]. К примеру, в 2005 г. в Акмолинской области активно работали 6 «женских и гендерных» НПО [10], в числе которых наиболее активной отмечалась деятельность общественных объединений «Феминистская лига» и «Центра по развитию женского предпринимательства» [9].

В рамках региональных стратегий по продвижению гендерного равенства в государственном управлении особое внимание уделялось развитию политической активности и лидерского потенциала женщин. Одним из таких проектов стала «Школа женского политического лидерства». К примеру, в Павлодарской области она была создана в 2006 году [11].

Комиссии отводили средства массовой информации значительную роль в продвижении идеи равноправного участия женщин в политике. Через публикации на медиаплатформах женщины призывались к активному участию в политической жизни страны, участию в выборах в органы законодательной власти. К

примеру, небольшая заметка в областной газете Акмолинской области о том, что «в Кокшетау в списке кандидатов в депутаты в маслихат от партии «Nur Otan» представленность женщин увеличилась в 3 раза - с 11 до 30%» свидетельствовала об активной реализации государственных планов по вовлечению женщин в политические процессы в регионах [7].

Позитивные результаты работы комиссий отмечались в решении вопросов занятости и трудоустройства женщин. Женщины в рамках различных проектов обучались основам предпринимательства, проходили краткосрочное профессиональное обучение, получали кредиты на открытие своего бизнеса [1, с. 75].

В целом, за последние два десятилетия, благодаря активной поддержке со стороны государственных институтов инициатив женщин в области малого и среднего бизнеса, предпринимательство в Казахстане значительно трансформировалось, отразив увеличение доли женщин-предпринимателей. К примеру, по сведениям Департамента статистики по Акмолинской области «о действующих юридических лицах по формам собственности и гендерному отношению по состоянию на 1 ноября 2019 г. в области действует 110 457 юридических лиц, из них в 3021 руководителями являются женщины (28,9%). На крупных предприятиях 13,2% руководителей – женщины, малых – 29%, на средних предприятиях – 28,7%. На предприятиях с государственной формой собственности руководители-женщины составляют 49,5%» [17].

Итоги работы, проведённой Национальной комиссией за годы своего существования, были подведены в 2018 г. В год 20-летия ее работы, результаты и значительные достижения в вопросе установления гендерного баланса на уровне принятия решений были озвучены председателем комиссии Гульшарой Абдыкаликовой на Международной конференции «Семейная и гендерная политика Казахстана: достижения и перспективы». В своем выступлении Г. Абдыкаликова отметила, что достигнут прогресс в представленности женщин в политике. Согласно ее докладу, «сегодня 22% от общего числа депутатов или 34 женщины являются парламентариями, тогда как по итогам выборов 2011 года их было 29 или 19%. Доля женщин в маслихатах всех уровней также составляет 22%, (в 2011 г. – 17%), а в Костанайской области она превышает 30% (31,6%). Представленность женщин в политических партиях составляет от 33 до 57%. На государственной службе трудится порядка 55% женщин, а среди политических госслужащих - более 10%» [8].

Еще одним важным результатом работы Г. Абдыкалыкова отметила расширение экономических возможностей казахстанских женщин и создание условий в стране для развития женского предпринимательства, доказательством которому являются лидирующие позиции женщин в сфере малого и среднего бизнеса – свыше 500 тысяч компаний возглавляют женщины [8].

В одном из своих интервью первый секретарь Совета по делам женщин Н.А. Каюпова, подводя итоги работы Национальной комиссии, отмечала, что достижение гендерного равенства в стране было основной целью их усилий. По ее мнению, значительный прогресс в интеграции женщин в структуры власти и увеличении числа женщин-предпринимателей является доказательством эффективности деятельности комиссии за все годы своего существования [1, с. 161]

Таким образом краткий анализ деятельности Национальной комиссии за последние 30 лет показывает выполнение значительного объема работы, в рамках которой особое внимание уделялось усилению присутствия женщин в политической сфере деятельности. Были созданы благоприятные условия для успешного развития женского предпринимательства. Улучшение условий трудоустройства женщин подтверждало эффективность реализуемых комиссиями мероприятий, направленных на интеграцию женщин в рынок труда и их профессиональное развитие.

Вместе с тем обращает на себя внимание незначительность некоторых достижений, что свидетельствует о том, что работа как национальной, так и региональных комиссий требуют своего продолжения и усиления. Несмотря на прогресс в ряде областей, таких как поддержка женского предпринимательства и улучшение условий трудовой занятости, остаются нерешённые задачи, особенно в части повышения уровня участия женщин в органах государственной власти и принятии решений. Это указывает на необходимость разработки новых, более целенаправленных мер для устранения существующих барьеров и создания условий для более активного вовлечения женщин в политическую жизнь страны.

Кроме того, важно расширить региональный аспект деятельности комиссий, уделяя внимание специфическим проблемам, с которыми сталкиваются женщины в различных регионах Казахстана, особенно в сельских и удалённых районах. Только комплексный подход, включающий как государственные инициативы, так и активное участие гражданского общества,

позволит достичь устойчивых результатов в деле обеспечения гендерного равенства.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых учёных по проекту «Жас ғалым» на 2022–2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР13268739 «Повседневная жизнь женщин Казахстана (1991-2021 гг.): исторический экскурс, динамика изменений и перспективы (на материале областей Северного Казахстана)».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абдыкулова Г. Повседневная жизнь женщин города Нур-Султан (1991-2019 гг.): дисс. на соиск. ст. доктора философии (PhD) – Нур-Султан, 2021. – 195 с.
- 2 Ажибаева А.Д. Женщина и социальный прогресс. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 168 с.
- 3 АП РК. Ф. 5Н. Оп. 1/7. Д. 8959. Л. 24-36.
- 4 АП РК. Ф. 5Н. Оп. 1/7. Д. 8773. Л. 13-14
- 5 АП РК. Ф. 5Н. Оп. 6/1. Д. 1322. Л. 71
- 6 Ахметова Л., Балаева А., Баранова Д. и др. Политическое продвижение женщин. – Астана, 2010. – 227 с.
- 7 Больше женщин и молодежи // Степной маяк. - 2020 г. - 12 ноября.
- 8 Выступление Государственного секретаря РК Г.Н. Абдыкаликовой на международной конференции «Семейная и гендерная политика Казахстана: достижения и перспективы», посвященной 20-летию Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан // URL: https://akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-rk-gnabdykalikovo-na-mezhdunarodnoi-konferencii-semeinaya-i-gendernaya-politika-kazahstana-dostizhe (дата обращения: 18.02.2024).
- 9 ГААО. Ф. 1290. Оп.3. Д.1015. Л. 56
- 10 ГААО. Ф.1617. Оп.1. Д.63. Л. 70)
- 11 ГАПО. Ф. 1381. Оп. 2. Д. 1013. Л. 3.
- 12 ГАПО. Ф. 1381. Оп. 2. Д. 3893. Л. 2, 3.
- 13 ГАСКО. Ф. 669. Оп. 1. Д. 581. Л. 86
- 14 О работе, проводимой комиссиями по делам семьи и женщин при акимах областей и гг. Астаны и Алматы по улучшению

положения женщин в Республике Казахстан / Национальная комиссия по делам семьи и женщин при Президенте Республики Казахстан. – Астана, 2005. – 24 с.

15 Сарсембаева Р.Б. Гендерные аспекты развития предпринимательства в Казахстане. Социологическое исследование. – Алматы: Ассоциация деловых женщин Казахстана, 2004. – 108 с.

16 Сарсембаева Р.Б. Реализация стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 гг.: социологический анализ. – Астана, 2017. – 136 с.

17 У руля - женщина // Любимый Город. – № 46 (677). – 14 ноябрь 2019 г.

18 Шакирова С.М. Женское предпринимательство в Казахстане: очерк развития и текущего состояния // <http://wlf.kz> 15.10.2018.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ИСТОРИИ СТЕПНОГО КРАЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ (О ПОНЯТИИ «НАРОДНЫЙ» ИЛИ «КАЗАХСКИЙ» ИСЛАМ).

АЛЬСЕИТОВ Р. К.

магистр истории, преподаватель, Павлодарский высший
нефтегазовый колледж, г. Павлодар

ИСКАКОВ Т. А.

студент, Павлодарский высший
нефтегазовый колледж, г. Павлодар

Выбор временных границ нашего исследования, ограниченных второй половиной XIX - началом XX века, не случаен. Этот период весьма важен в истории казахского народа - именно это время позволяет нам подвести некоторые итоги многовекового и сложнейшего процесса исламизации казахского народа.

Для политики российского правительства в отношении ислама в Казахстане были характерны свои особенности и своя динамика. Они были связаны с тактическими и стратегическими задачами, которые решало государство в это время во внутренней и внешней политике.

Государственно-исламские отношения в Казахстане имели свою специфику по сравнению с другими регионами распространения ислама в России. Казахстан не знал жесткого подхода в национально-конфессиональной политике российских властей, который

применялся в Среднем и Нижнем Поволжье до «просвещенного века» Екатерины II. Но даже и внутри Казахстана политика государства в отношении ислама существенно различалась как в хронологическом измерении, так и применительно к отдельным его частям, правительство меняло свои проекты, учитывая особенности их поведения и осознанных стремлений [5, с. 18].

В XVI-XVII в.в. распрос транению ислама в Казахстане способствовали тесные экономические и культурные связи казахов с центральноазиатскими народами и волжскими татарами. Проводниками ислама выступали миссионеры из Туркестана, Бухары, Ташкента, Самарканда, Хивы [2, с. 34].

Следующий этап истории исламизации связан с утверждением российского влияния в степи в XVII-XVIII в.в. Попытки укрепления ислама в казахской степи, предпринятые российской властью, должны были способствовать интеграции казахского общества в империю. Кроме того, исламизация была призвана «сцементировать» казахов в единый верноподданнический этнос. Считалось, что привлекаемые мечетями и «правильными» проповедями казахи будут чаще посещать города и со временем перейдут к оседлому образу жизни, что, помимо прочего, позволит оказывать на них давление и держать их под контролем царской администрации [3, с. 71].

Симбиоз религиозной политики царизма и предшествующие века распространения ислама в степи дали определенные результаты - большинство из исследователей XVIII в. признавало факт закрепление позиций ислама в казахском обществе.

Во второй половине XIX-начале XX в. происходит окончательное присоединение территории Казахстана к Российской империи. В этот же примерно период правящие круги меняют направляющую религиозной политики государства по отношению к внутрироссийскому мусульманскому этносу в целом и к казахскому обществу в частности - на законодательном уровне иницируется процесс сдерживания исламизации казахов. Причиной стало укрепление позиций как самого ислама в казахском обществе, так и Российской империи в казахской степи. Кроме того, для власти нежелательным фактором явилось увеличение мусульманского населения после присоединения Закавказья, а так же постоянные русско-турецкие войны, существование антироссийски настроенных, в чем-то поддерживаемых Британской империей ханств Центральной Азии - Коканда, Хивы и Бухары,

отличающихся фанатизмом населения в вопросах веры. Все это, по мнению чиновничества, несло в себе определенную опасность целостности Российской империи [5, с. 53].

Таким образом, на первоначальном этапе взаимоотношений с вновь присоединенным населением Казахстана власти не только допускали, но даже и обеспечивали пропаганду ислама, сделав на него ставку как на средство преодоления центробежных тенденций и родоплеменной розни, с помощью которого они надеялись обеспечить более эффективный административный контроль. Ислам, по крайней мере, в XVIII - первой половине XIX вв., рассматривался как важное средство выполнения «цивилизаторской миссии» России в степи. Более того, именно «поволжский» вариант ислама стал здесь инструментом политики и сознательно противопоставлялся «среднеазиатской» и другим моделям, распространение ислама в его «поволжском» варианте было предпочтительно. С его помощью власти надеялись оградить казахских кочевников от воздействия фанатичной «среднеазиатской» модели, на которую власти не имели никакого влияния. Унификации с другими регионами, входившими в Российскую империю, по конфессиональным вопросам не было.

В последующем, с включением южно-казахстанских земель в состав Российской империи здесь, как и в соседних районах Центральной Азии, стала применяться политика «игнорирования» ислама. Приграничное положение этих земель заставило имперскую власть отказаться от сколько-нибудь активной религиозной политики, и она практически не вмешивалась во внутреннюю жизнь мусульман в обмен на признание верховенства русского монарха [5, с. 17].

Но политика невмешательства привела не к снижению роли ислама в жизни казахского общества, а постепенному нарастанию его влияния.

Характеристика религиозной составляющей жизни Степного края во второй половине XIX - начале XX веков включает в себя определение степени исламизации местного населения, формы сосуществования ислама и домусульманских религиозных культов. К последним мы относим, шаманизм (баксылык), анимизм - в виде веры в души предков (аруак), поклонение им, тотемизм - в виде обожествления природных сил, фетишизм - в виде поклонения различного рода предметам, культ святых и предков, тесно переплетенный с суфизмом.

Проникновение ислама в регион и его влияние на политическую жизнь происходили в неразрывной связи с домусульманскими идеологиями. Эти процессы не были результатом борьбы идей, а скорее, гибкой адаптацией различных религиозных систем. К тому времени казахи уже считали себя мусульманами-суннитами ханифитского толка, то есть их религиозная идентичность была определена. Отнесение себя к мусульманскому миру сыграло в последующем одну из решающих ролей в деле «кристаллизации» казахского этноса, укрепило национальное самосознание [3, с. 44].

Осмысление особенностей как традиционной религии казахов в целом, так и истории распространения ислама среди них в различных временных периодах, невозможно без определения понятийного аппарата.

В частности, достаточно часто употребляемые в последнее время в самых различных кругах словосочетания «народный», «бытовой», «казахский» или «степной» ислам, призванные характеризовать как раз тот самый, отличный от других, распространившийся в среде кочевников, синкретичный ислам, весьма размыты, а зачастую, противоречат друг другу.

В этих условиях мы можем констатировать, что одной из первостепенных задач исторической науки является детальный анализ указанных выше понятий и, на основе его результатов, наполнение их объективным и реальным содержанием.

Приведенные выше характеристики понятия «народный» ислам показывают, существование проблемы его дихотомии в целом (греч. «надвое» + «деление») — раздвоенности, последовательного деления на две части. Этими двумя частями у различных авторов условно выступают «официальный» (канонический, ортодоксальный, книжный и др.) и «народный» (бытовой, региональный, степной, казахский и т.д.). Основанием такого разделения является, прежде всего, объективно существующая реальность и, в-первую очередь, история распространения ислама в мире [5, с. 116].

Зародившись на территории Аравийского полуострова, ислам начал распространяться по всему миру, превратившись в одну из самых значимых религиозных систем [2, с. 17].

Принятие его различными народами и нациями далеко не всегда происходило мирным путем. Неэффективность чисто насильственной политики, равно как и немногочисленность арабского населения на захваченных и покоренных землях, а также удаленность большинства исламизированных, в последующем,

регионов от Аравии, постепенно привели к смещению акцентов в сторону использования более гибких и мягких методов в деле насаждения ислама [4, с. 77].

В то же время, как говорилось выше, распространение ислама происходило в условиях наличия местных региональных культов. В этих условиях совершенно естественным становится сращивание классического, ортодоксального ислама с местными религиозными верованиями. Однако говорить о появлении новой формы ислама, в том числе, употребляя термин «народный» ислам, как нам кажется не совсем корректно. Его использование, призванное обеспечить краткое и емкое наименование особой формы смешения домусульманских религиозных культов и ислама, противоречит сложившейся структуре религии.

Прежде всего, необходимо помнить о том, что ислам - это религия, имеющих два основных своих течения - суннизм и шиизм. Формально суннитом считается тот, кто признает первых четырех, возглавлявших, после смерти Пророка Мохаммеда, мусульманскую общину, халифов - т.е. заместителей пророка на земле, законными, к числу которых относятся Абу Бакр, Омар, Осман и Али, кто признает достоверность канонических сборников хадисов - Сунну (араб.: путь, пример, образец) - сборник о поступках и высказываниях пророка Мохаммеда, один из источников правил общественной жизни, толкования Корана, религиозного культа и права) и придерживается ритуальных, бытовых и социальных правил согласно одному из своих масхабов [2, с. 26].

Под масхабом же понимается школа шариатского права в исламе или богословско-правовое учение в исламе, разработанное известным ученым, свод правил, регламентирующий, на основе религии, все возможные стороны жизни мусульманского общества в определенных исторических и социально-политических условиях. Попросту говоря, масхаб - это очень удобное и эффективное решение для выстраивания на практике исламских моделей поведения в конкретных обстоятельствах.

Среди суннитов, в настоящее время, распространены маликитский, шафиитский, ханбалитский и ханифитский масхабы. Успешному распространению ханафитского масхаба способствовали относительная его терпимость к инакомыслящим и широкое пользование местным обычным правом (адат), сложившимся задолго до ислама. Вследствие этого ханифизм охотно

принимали кочевники (в частности, тюркские народности), сохраняя тем самым свои старинные патриархальные обычаи.

Ханифитский масхаб - один из основополагающих объектов нашего исследования, по мнению французского востоковеда Р. Шарля, является наиболее либеральным. Ханафизм, без сомнений, одно из самых терпимых направлений ислама.

В связи с вышесказанным введение в научный оборот понятия «народный» ислам противоречит общепризнанной структуре религии. Гораздо более корректным, в связи с имеющейся, все-таки, необходимостью обозначить форму сосуществования ислама с домусульманскими верованиями, является понятие «местная форма бытования ислама». Именно она, по нашему мнению, наиболее полно отражает суть исследуемого нами явления.

Одним из характерных и документально подтвержденных свидетельств того времени является факт переплетения ислама с народными обычаями и традициями, или, как минимум, их параллельное сосуществование, что, в немалой степени, обусловило «живучесть» и значимость ислама традиционной культуре казахского этноса в прошлом и настоящем, а также, нашло свое отражение в общественном сознании народа, который, в большинстве своем, воспринимает теперь многие доисламские поверья и ритуалы как мусульманские [5, с. 188].

В целом, актуальность всестороннего, научного и объективного изучения истории распространения ислама в Казахстане, характерных особенностей традиционных религиозных воззрений казахского народа в свете радикализации религиозных взглядов части граждан нашей страны, очевидна. Активизация деятельности исламских группировок салафитского и ваххабитского толка, совершение их представителями насильственных актов, в том числе и террористической направленности, попытки экспансии на территорию Республики Казахстан несвойственных нашему менталитету, традициям и культуре и, в связи с этим, принимающих деструктивный характер, иных, нетипичных для казахов, течений ислама, требует построения эффективной системы противодействия.

Соотношение этих и целого ряда сопутствующих факторов, по нашему мнению, имеет, одним из своих последствий то, что все большее количество граждан нашей страны начинают прислушиваться к проповедям адептов салафизма и ваххабизма, что приводит к усилению фундаменталистских идей в среде верующих.

В этих условиях основными задачами современной академической науки является раскрытие исторического пути распространения ислама на территории Казахстана, анализ причин и истоков процесса его трансформации, происходившего путем взаимодействия с местными религиозными верованиями, что, в конечном итоге, позволит нам обосновать право на существование особой, отличающейся от классического ислама, системы вероисповедания казахского народа - суннизма ханафитского масхаба, органично впитавшего в себя некоторые особенности кочевой культуры.

Посредством решения вышеизложенных задач, мы сможем способствовать защите традиционных основ веры казахского народа, превратив знания в надежный заслон на пути распространения деструктивных религиозных течений.

ЛИТЕРАТУРА

1 Г. Э. фон Грюнебаум. «Классический ислам. Очерк истории (600-1258 г.)». – М.: Главная редакция восточной литературы, изд. «Наука», 1986 г. – 215 с.

2 «Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики» - сборник статей: М.: Главная редакция восточной литературы, изд. «Наука», 1985 г. – 276 с.

3 «Ислам: краткий справочник» - сборник статей: М.: Главная редакция восточной литературы, изд. «Наука», 1986 г. – 139 с.

4 Климович Л.И. «Книга о Коране, его происхождении и мифологии». – М.: Политиздат, 1986 г. – 270 с.

5 А.Г.Селезнев, И.А.Селезнева, И.В.Белич. «Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального». – М.: дом Марджани, 2009 г. – 216 с.

ТАРИХ САБАҒЫНДА ДЕРЕК КӨЗДЕРІМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ӘДІСТЕРІ

АХАНОВА А. Т.

тарих пәнінің мұғалімі, Сілеті жалпы орта білім беру мектебі,
Ертіс ауданы, Павлодар облысы

XXI ғасыр – ғылым мен техниканың көз ілеспес жылдамдықпен даму заманы, сондықтан уақыт талабына сай, білімді, парасатты, жан дүниесі кемел, намысшыл, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу баршамыздың алға қояр мақсатымыз.

Ұлы ағартушы М.Дулатов айтқандай «мектептің мақсаты жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру».

Кез-келген мемлекеттің қуаттылығы, оның әскери күшінде ғана емес, оның ұлттық рухының күштілігінде. Мемлекеттің байлығы табиғи қорының молдығында емес, оның рухани байлығы отансүйгіштік, Отанға адалдық, қазақстандық патриотизмнің қалыптасуында [1. 216].

Қазақстандық тарих ғылымының дамуы, тарихи зерттеулердің сапасы мен тиімділігінің артуы, олардың қоғамдық дамудың әлеуметтік-саяси және мәдени-тәрбиелік мазмұнына ықпалы белгілі бір дәрежеде деректердің зерттелуімен анықталатындығы белгілі.

Тарихи деректің маңыздылығы оның тарихи материалды нақтылауға көмектесуінде, сол дәуірдің рухын сезінуге мүмкіндік беруінде және оқушыларды тарихқа қызықтыра алуында жатыр. Дерек көздерімен жұмыс жасау оқушылардың тарихи санасының қалыптасуы мен білімінің жетілуіне әсер етеді. Олардың өзіндік жұмыс жасау қабілеттері дамиды: құжатты оқу, талдау, құжаттың бұрынғы және қазіргі кезең үшін құндылығын анықтау. Оқушылар тарих ғылымы үшін құжаттардың қаншалықты маңызды екендігін ұғынады, ол арқылы кезінде өмір сүрген тұлғалардың ізін көре алады. Сол себепті де, қазіргі күні мектепте тарихи білім беруде оқушылардың тарихи дерек көздерімен жұмыс жасау қабілетін дамыту негізгі мәселе болып отыр. Осыған орай, мектеп бағдарламасына сәйкес тарих сабағында тақырыптарға қажетті дерек көздері қамтылады. Дерек көздерімен жұмыс жасаудың әдістері оқушылардың жасына, білім қабілетіне, зерттеліп отырған тақырыптың күрделілігіне қарай әртүрлі болып келеді.

1) Дәйекті-мәтіндік зерттеу

Тарихи материалды дәйекті-мәтіндік зерттеу әдісі бойынша мұғалім оқушыларды дерек көзін іздеу және меңгеруде жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін негізгі ережелермен таныстырады.

Бірінші ереже – негізгі идея мен оқиғаны анықтау, құжатқа байланысты сұрақтарды құрау және соларға жауап беру.

Тарихи білімді терең меңгеру жолында неге, не үшін, қандай мақсатпен, деген сияқты сұрақтардың тууы заңды құбылыс. Сұрақ қою арқылы жұмыс істеу барысында оқушы тек мәтінді көшіріп жазып қана қоймай, сол материалды толықтай меңгере алады.

Екінші ереже – дерек авторының өзі қойған сұрақтармен жұмыс жасау және оған жауап беру.

Бұл ереженің іске асуында оқытудың диалогтық формасы қолданылады. Дерек авторлары өз мәтіндерінде риторикалық сұрақтан бастап мәселелі сұрақтарға дейін қояды. Бұл оқушыны ойлануға және талқылауға, яғни дайын қорытындыны алып қана қоймай, дәлелдеуге, қарсы шығуға, пікір таластыруға үйретеді. Негізінен, авторлар сұрақ қоя отырып, оған өздері жауап табуға тырысады, осылай оқушымен бірге шындыққа жетуге шақырады. Автордың сұрағы оқушыға оқуды тоқтатып, ойлануға, сұраққа өз жауабын беруге тырысуға мүмкіндік береді. Осы жағдайда оқушы автормен бірге болған оқиғаны, ондағы мәселелерді түсіне алады.

Үшінші ереже – автор атап өткен фактілерді, оқиғаларды, тұлғаларды талдау.

Алғашқы дереккөздерінің авторлары көп жағдайда оқиғаны сипаттауда көп мәліметтерді айтпай кетеді. Мұның себебі, сол кезеңнің тікелей куәгері болғандықтан ол мәліметтер авторға онсыз да белгілі. Ал ол фактілер мен біздің араздығымыз ондаған немесе жүздеген жылдар бөліп жатыр. Оқушы бұл фактілерді әр қырынан қарастыра алуы керек. Фактілердің мағынасын түсініп болғаннан кейін, олардың туындауына қандай себептер әсер еткенін анықтау қажет. Оқушы автор көрсеткен мәліметтің мағынасы мен туындау себебін анықтап алғаннан кейін, оның тарихи процеске қалай әсер еткендігін түсінуге ұмтылыс жасайды.

Зерттеліп отырған фактілердің заңдылықтарын түсінгеннен кейін, оқушы, бұл фактінің сол кезең үшін және қазіргі кезең үшін маңыздылығын бағалауға тырысады. Бағалау барысында «маңызы зор», «үлкен», «белгілі орны бар», т.б. секілді қарапайым сөздермен емес, нақты түйінді ойларын көрсету қажет [3. 166].

Төртінші ереже – деректе көрсетілген оқиғалардағы идеяларды қазіргі қоғамның мәселелерін шешуде тарихи тәжірибе ретінде қолдана алу.

Әрине, бұл – оқушылар үшін күрделі тапсырма. Алайда, теорияны практикалық тұрғыда қолдану тарихи деректерді зерттеудің түпкі мақсаты болып саналады. Оқушылар бұл тапсырмамен өз бетінше жұмыс жасауына болады. Тек оларға дұрыс бағыт-бағдар сілтеп отыру қажет. Осылайша, деректің идеясы мен маңыздылығын шынайы ортамен байланыстыру аяқталады.

2) Логикалық тапсырма әдісі. Оқушының жасы жоғарылаған сайын тарихи деректі зерттеуде сандық тұрғыдан ғана емес, сапалық тұрғыдан да зерттеу өзекті бола түседі. Зерттелуге тиіс дерек көздерінің санын мұғалім қадағалайды (тарих курсының стандарты бойынша). Дерекпен жұмыс жасауда тек оқу және конспект жасау тапсырмасын беріп қана шектелуге болмайды, мұндай жағдайда оқушылардың жұмыс нәтижесі тек формальды сипатқа ие болады. Өзіндік жұмыста ең бастысы ішкі түсініктің қалыптасуы. Осы нәтижеге қол жеткізу үшін логикалық тапсырмалар қолданылады.

Логикалық тапсырмалар базада бар білімнің негізінде жаңа ой, идеяларды қалыптастырудағы ақыл-ой әрекетін дамытады. Логикалық тапсырмаларды үш блоктан тұрады деп қарастыруға болады.

Бірінші блок – деректің пайда болған уақыты, себептері, сонымен қоса, мәтінде кездесетін түсініксіз сөздерді анықтау. Мұғалім оқушыларға бағыт бере отыра, негізгі терминдерді анықтау тапсырмасын береді.

Екінші блок – керекті материалды табуға, оны терең меңгеруге бағытталған сұрақтардан тұрады.

Үшінші блок – жинақтаушы және практикалық тапсырмалар. Жинақтаушы тапсырмаларды орындау барысында оқушыға бір тақырып негізіндегі түрлі ойларды бір ортаға жинақтап, жалпы идеяны, концепцияны анықтауға мүмкіндік беріледі.

3) Дереккөздерді кезең-кезеңмен зерттеу әдісі. Дереккөздерді кезең-кезеңмен зерттеу әдісі жұмыстың өзара байланысты үш кезеңін қамтиды:

I. дайындық кезеңі; II. дереккөздер мазмұнын меңгеру; III. қорытынды мен практикалық тапсырмаларды орындау.

I кезең – дайындық кезеңі. Бұл кезеңнің негізгі мақсаты – оқушылардың негізгі мазмұнды тиімді қабылдауын қамтамасыз ету. Егер бұл жұмыс кезеңін елемесеніз

немесе «шегіндіретін» болса, оқушы дерек мазмұнын түсіне алмайды. Бұл кезеңде мынадай міндеттер шешіледі:
1. Дерек көзінің негізгі мағынасын ашатын терминологияны түсіндіру;
2. Туындының жасалу себептерін, уақытын және тарихи жағдайларын анықтау.

Оқушылар үшін ең бастысы - шығарманың жазылған жылын білу ғана емес, неліктен бұл дерек көзі дәл сол кезеңде жазылғанын, сол уақыт кезеңі қандай тарихи жағдайлармен сипатталғанын, сол кезеңде қандай оқиғалар болғанын және т. б. білу.

Оқушылар жазылған кітаптар, заң немесе жарлық шығару, меморандум немесе декларация қабылдау - бұл тарихшының, императордың, заң шығарушының, патриархтың және т.б. қарапайым тілегінің емес, сонымен қатар болып жатқан өмірлік үдерістер негізінде қоғам дамуының объективті қажеттілігінен туындайтын салдары екенін түсінуі тиіс. Бұл жерде мұғалімдердің бағыттаушы сұрақтары әртүрлі болуы мүмкін.
3. Мәтінге автор енгізген фактілер мен оқиғаларды талдау; автор көрсеткен тұлғалардың сапалық сипаттамаларын анықтау.

II кезең - дереккөздер мазмұнын меңгеру. Оқушылардың көпшілігі дереккөзді әңгіме, повесть сияқты оқиды, яғни бір беттен кейін екінші бетті оқиды, демек, олар мәтін бойынша жүйелі түрде есте қалады. Бірақ мәтінді қарапайым оқу тарихты түсіну үшін де, практикамен байланыстыру үшін де жарамсыз. Дерек бойынша негізгі, түйінді мәселелерді анықтау үшін екі жол бойынша әрекет етуге болады, мұғалім оқушылардың назарын алдын ала басты сұрақтарға аударады. Осының арқасында оқушылар мақсатты түрде жұмыс істейді. Негізгі материал басты назардан түспейді, екінші дәрежелі материалды басты материалмен шатастыру орын алмайды, оқушылар дерек көзін оқи отырып, негізгі идеяларды өз бетінше анықтайды, содан кейін оларға қатысты материалдарды бөледі. Бұл жол алғашқыдан әлдеқайда күрделі. Бірақ мұғалім оқушылардың білімі мен дайындығын анықтау үшін әрдайым осыдан бастайды. Тек осыдан кейін оқушылардың әрқайсысына олардың білімі мен дағдыларына сәйкес келетін әдіс ұсынылады. Жұмыстың осы түрін ұйымдастырудың түпкі мақсаты - барлық оқушыларға дереккөздерді зерттеудің екінші жолын пайдалануға үйрету. Оқылатын тақырыптың, курстардың тарихи аспектілерін бөлу. Дерек көздерінің бәрі бірдей толық тарихи сипатқа ие емес, сонымен қатар барлық тарихи материал қарастырылатын тақырыпқа немесе курстың бөліміне сәйкес келмейді. Сондықтан дерек

көздерін зерттеу кезінде осы тақырыпқа тікелей қатысты материал қарастырылады. Қалғандары тарихи мәселелерді түсінуді тереңдету мақсатында қарастырылады немесе мүлде қарастырылмайды. Тарихтың кейінгі кезеңдерінде даму алған идеялар мен жағдайларды түсіндіру. Жылдарға, ғасырларға, мыңжылдықтарға жалғасқан тарихи тәжірибе қазіргі ұрпаққа дейін жетті. Сондықтан әрбір ұрпақ «велосипед ойлап шығару» емес, кезінде бастамашылармен ойлап тапқанды, әзірленгенді, шығарылғанды ары қарай жетілдіру керек.

Конспект рәсімдеу (дереккөздің мазмұнын жазу). Жазбалар, оқушылардың екінші кезеңдегі жұмысының нәтижесі ретінде міндетті болып саналады, себебі оқушылар әлі жетілмеген, қабілеті төмен. Мектеп беруге тырысатын әр түрлі пәндер бойынша білімді оқушылар оңай меңгеруі мүмкін, бірақ білімді есте сақтау терең жұмыс жасауды талап етеді. Сондықтан материалды жақсы есте сақтау үшін, оны жүйелеу, оқу деңгейіне дейін өңдеу және жазылған мәтінді қабылдау дағдыларын қалыптастыру үшін де жазбалар қажет.

III кезең - жалпылама және практикалық тапсырмаларды орындау. Жалпылама және практикалық тапсырмаларды қолданудың орындылығы мен қажеттілігі бірқатар себептермен түсіндіріледі: [2].

Практикалық тапсырмаларды орындауда мұғалім оқушыларға халықтың бай тарихи тәжірибесін пайдалануды үйретеді. Кезең-кезеңмен зерттеу әдісін жүзеге асыру барысында оқушылардың ұйымдастырушылық және әдістемелік жұмысы басқарушы сипатқа ие болады. Бұл ретте олардың еңбегінің тиімділігі артады, білімі тереңдей түседі, оқушылар оларды жинақтап, тәжірибеде қолдануды үйренеді.

Тарихи құжаттармен жұмыс жасаудағы негізгі қабілеттерді жүйелендіріп ақпараттармен жұмыс істеуге оқытуды нақты ұйымдастыру үшін оқытудың әр кезеңінде қабілеттілік жүйесін анықтау қажет. Бұл үшін тарихи білім берудің міндетті минимумы мен оқу бағдарламасының талаптарын ескеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан тарихы республикалық-әдістемелік және педагогикалық журнал. 2003ж, №2, 326
- 2 Қазақ тарихы әдістемелік журналы. 2006ж. №5, -286
- 3 Баяндама: «Функционалдық сауаттылық- сапалы білім берудің кепілі» — Республикалық білім порталы (bilimgor.kz)

ТАРИХ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

АХМЕТОВА Г. Ж.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мемлекет басшысы Digital Bridge 2023 халықаралық форумында – Жасанды интеллект бұдан былай ғылыми фантастика емес, өмірдің ақиқатына айналды. Жаңа дәуірдің басталғанына куә болып отырмыз. Кезінде электр жарығы мен интернетті ойлап табу тіршілігімізді қалай түбегейлі өзгертсе, жасанды интеллекті технологиясының ықпалы да дәл сондай орасан зор. Ол адамзаттың тұрмыс салтын мүлдем басқа арнаға бұрып, жұмыс процестерін автоматтандырады және ауқымды экономикалық құндылық қалыптастыра алады. Кейбір сарапшылардың бағалауынша, жасанды интеллектінің жаһандық экономикаға қосатын елеулі үлесі – дүниежүзілік ЖІӨ-нің төрттен бір бөлігіне парапар. Аталған технологияның кең қолданысқа ие болуы Қазақстанның қарқынды дамуында маңызды рөл атқара алады, – деді Қасым-Жомарт Тоқаев. Президенттің пікірінше, қысқа мерзім ішінде жасанды интеллектіні дамыту үшін барлық жағдайды жасау қажет. Мемлекет басшысы форум қатысушыларына бұл бағыттағы жұмыстың негізгі басымдықтарын атап өтті.[1]

Қоғамдық өмірдің барлық салаларында жасанды интеллект белсенді түрде енгізілуде өз кезегінде білім беру саласы да трансформациялануда. Чат-боттардың көмегімен эссе жазуға, кез-келген сұраққа жауап жауап алуға болады. Тарих және әлеуметтік зерттеулер сабақтарында нейрондық желілерді қолданудың көптеген нұсқалары әртүрлі-оқушылардың мотивациясын сақтау, арттыру, пәнге қызығушылық таныту, білім алушылармен таныс тілде қарым-қатынас орнату. Тарих және әлеуметтік зерттеулер сабақтарында нейрондық желілерді пайдалану оқыту тәсілін айтарлықтай өзгерте алады, бұл оны интерактивті түрде ерекшелендіреді. Нейрондық желілер тарихи оқиғаларды визуалды қайта құруға, күрделі әлеуметтік процестерді талдауға және оқу материалымен өзара әрекеттесудің жаңа түрлерін ұсынуға мүмкіндік береді. Осының арқасында білім алушылар оқиғалардың контекстіне тереңірек үніле алады, бұл ақпаратты жақсы түсінуге және игеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай технологиялар білім алушыларға өздерін

қызықтыратын тақырыптарды өз бетінше зерттеуге, сұрақтар қоюға және интерактивті құралдар арқылы жауап табуға көмектесу арқылы пәндерді оқуға деген ынтаны арттыра алады. Білім беруде Жасанды интеллектті енгізу осы тапсырмалардың кейбірін машинаға беруге мүмкіндік береді. Мұғалімінің күнделікті жұмыстарды орындауға көп уақыты кетеді. Қазір әлемнің көптеген елі жасанды интеллект көмегімен аналитикалық және статистикалық мәлімет жинауды автоматтандыруға тырысуда. Мысалы, Батыс Аустралия университеті Smart-кампус бағдарламасын жасады, бұл күнтізбелік менеджмент, студенттер базасы, электронды журнал және сабақ кестесі, сабақты жоспарлаудың интеллектуалды жүйесі, ұсыныстар жүйесі бойынша ақпараттарды жинақтайды.[2]

Әрбір адамның оқу қарқыны және жаңа ақпаратты меңгеру сипаты терең жеке. Алайда, жаппай оқыту жағдайында мұны барлығын ескеру қиын – мысалы, мұғалім жаңа материалды түсіндіру кезінде орташа көрсеткіштерге назар аударады. Бейімделіп оқыту нақты оқушының қажеттіліктеріне негізделген. Жасанды интеллект арқылы жеке жаттығу жолын жасауға болады. Ал білім беруде жасанды интеллектті қолдану оқыту курстарында проблемалық аймақтарды – оқушылар көп қате жіберетін бөлімдер мен тапсырмаларды табуға мүмкіндік береді. Мұғалім үшін бұл өте ыңғайлы – ол осы аспектілерге көбірек көңіл бөле алады.

ChatGPT нейрондық желісі сияқты жасанды интеллект әлеуметтік зерттеулер сабақтарында мысалдар жасау үшін пайдалы. Мұғалімдер күрделі терминдер мен процестерді бейнелейтін көрнекі мысалдар жасау үшін AI қолдана алады. Мысалы, сабақта әртүрлі әлеуметтік нормалардың (тыйымдар, әдет-ғұрыптар, заңдар), құқық бұзушылықтардың (әкімшілік, қылмыстық, тәртіптік), инфляция түрлерінің (орташа, жүйрік, гиперинфляция) және басқа да әлеуметтік-экономикалық құбылыстардың мысалдарын жасау үшін AI -ге сұрау салуға болады. Бұл оқушыларға практикалық мысалдар арқылы білімдерін кеңейту және оларды түсіндіруді жеңілдету арқылы зерттелетін тақырыптарды жақсырақ түсінуге және бекітуге мүмкіндік береді.

Оқытушылар үшін chatgpt сияқты нейрондық желілерді пайдалану интерактивті оқу модульдерін құру процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Нейрондық желілер оқуды тартымды ететін және материалды жақсы игеруге ықпал ететін материалдарды жасауға көмектеседі.

Интерпретация концептісінің тарихи сананы қалыптастыруға әсері: Мұғалім концептіге негізделген оқытуды күнделікті тәжірибеде жүйелі түрде қолданатын болса, оқушының тарихи оқиғалар мен тұлғаларды бағалаудың әртүрлі нұсқаларын салыстыру, тарихтың пікір-талас тудыратын мәселелеріне өзіндік көзқарасын білдіру, дәлелді ұсыну сияқты қабілетін дамытуға өзіндік үлесін қосады.[3]

Оқытушылар тәжірбиелік бағдарламаларды құру үшін қолдана алады:

AI сабақ тақырыбына негізделген тапсырмалар мен тесттерді, соның ішінде оқушының жауаптарына байланысты өзгеретін бейімделу сұрақтарын жасай алады. Интерпретация концептісі мен жасанды интеллект технологияларын білім беруде біріктіру тарихи сананы қалыптастыру мен тарихи ойлау дағдыларын дамытуға айтарлықтай ықпал ете алады. Деректерді талдау және әртүрлі көзқарастарды синтездеу қабілеттері арқылы оқушыларға тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуге көмектеседі. Мұғалім интерпретация концептісін жасанды интеллект құралдарымен біріктіре отырып, оқушыларды өткен оқиғалардың бірнеше нұсқасын салыстырып, әртүрлі дереккөздер негізінде өз пікірлерін қалыптастыруға ынталандырады. Жасанды интеллект мен интерпретацияның байланысы келесі аспектілерде көрінеді:

Оқушыларға тарихи дереккөздерден үлкен көлемдегі ақпаратты талдауға және олардың дәйектілігін бағалауға мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи дереккөздерге қатысты әртүрлі көзқарастарды талдау және интерпретациялау қабілетін дамытуға бағытталған тапсырмаларда қолдану оқушыларға дәлелдер негізінде өз түсініктерін қалыптастыруға көмектеседі.

Тарихи оқиғаларды интерпретациялау кезінде оқушылардың тарихи контекстке назар аударуы өте маңызды. Осы контексті түсінуге, оқиғаларды кең тарихи және мәдени ауқымда қарастыруға қолдау көрсете алады, өйткені ол әртүрлі дереккөздерден ақпаратты талдап, оқушыларға толыққанды контекст ұсынып отырады.

Оқушылар тарихтағы пікірталас тудыратын мәселелерді модельдеу мен симуляциялау арқылы тереңірек зерттей алады. Мысалы, жасанды интеллект тарихи тұлғалар мен оқиғаларды әртүрлі қырынан көрсету үшін рөлдік ойындар ұйымдастыруға көмектеседі. Бұл оқушыларға өткен оқиғаларды бірнеше қырынан көріп, өз пікірлерін дәлелдеуге және қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тарихи дереккөздерді автоматты түрде өңдеп, түрлі түсініктер ұсына алады. Бұл оқушыларға негізгі және қосалқы дереккөздердегі дәлелдемелерді жылдам салыстырып, әртүрлі көзқарастарды бағалауға мүмкіндік береді. Интерпретация концептісінің негізгі элементі — дәлелдерді талдап, оларды белгілі бір тарихи оқиғаның интерпретациясына қосу — жасанды интеллект технологияларын пайдалану арқылы айтарлықтай жеңілдейді.

Жеке көзқарасты дамыту: Технологиялары оқушыларға алған білімдерін жүйелеп, оларды дереккөздер мен қосымша ақпараттармен байланыстыруға көмектеседі. Бұл технологиялар оқушының тарихи үдерістер мен оқиғаларға қатысты өз жеке көзқарасын қалыптастырып, оны логикалық және дәлелді түрде жеткізе алуын дамытуға мүмкіндік береді.

Осылайша, интерпретация концептісін жасанды интеллектпен біріктіре отырып, оқушылардың тарихи сана мен ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған тиімді әдістеме құруға болады. Жасанды интеллект оқушылардың тарихи процестерге, оқиғаларға және тұлғаларға сын тұрғысынан қарауын қолдап, тарихи білімді тереңірек түсінуге көмектеседі. Осы мақсатта ChatGPT нейрондық желісі арқылы жасалған 9 сынып оқушыларына арналған тапсырманы ұсынамын.

Тақырып: Халықаралық ұйымдардың қалыптасуы

Мақсат: Оқушыларды халықаралық ұйымдардың пайда болу тарихын, олардың мақсаттары мен рөлдерін талқылауға, сол арқылы тарихи интерпретация дағдыларын дамытуға бағыттау.

Тапсырма:

Оқушылар ЖИ құралдарын пайдалана отырып, әртүрлі халықаралық ұйымдардың (мысалы, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропалық Одақ, НАТО) қалыптасу себептерін, олардың тарихи контекстін, атқарған рөлдерін және осы ұйымдардың әртүрлі көзқарас тұрғысынан бағалануы бойынша зерттеу жүргізеді.[4]

Зерттеу кезеңі

ЖИ арқылы ақпарат жинау: Оқушылар ЖИ құралдарын қолданып, халықаралық ұйымдардың құрылу тарихы туралы мәліметтер жинайды. Олар негізгі дереккөздерден (тарихи құжаттар, мұрағат материалдары) және қосалқы дереккөздерден (тарихшылардың еңбектері, сараптамалық мақалалар) мәліметтерді салыстырады.

Мақсаты: Оқушылардың әртүрлі көзқарастармен жұмыс істеп, деректерді талдау және синтездеу қабілетін дамыту.

Контекстуализация және интерпретация

Хронологиялық кесте жасау: ЖИ құралдарының көмегімен халықаралық ұйымдардың құрылуына әсер еткен негізгі оқиғалардың хронологиялық кестесін жасау. Әр ұйымның қандай жағдайларға байланысты пайда болғанын анықтап, тарихи контекстке баға беріңіз.

Мақсаты: Оқушылар халықаралық ұйымдардың қалыптасуын сол кездегі саяси, әлеуметтік және экономикалық контексте қарастыруды үйренеді.

Салыстырмалы талдау

Ұйымдардың мақсатын салыстыру: Оқушылар ЖИ арқылы Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Еуропалық Одақ (ЕО) және НАТО сияқты ұйымдардың мақсатын, құрылымын және рөлін салыстырады. ЖИ құралдары деректерді автоматты түрде өңдеп, әр ұйымның даму кезеңдерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Мақсаты: Әртүрлі халықаралық ұйымдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдау қабілетін дамыту.

Пікірталас тудыратын мәселелерді зерттеу

Халықаралық ұйымдар қызметіне әртүрлі көзқарастарды талқылау: Оқушылар әр ұйымның қызметіне қатысты әртүрлі сындар мен қолдау пікірлерін зерттеп, ЖИ арқылы осы мәселелерге қатысты түрлі тарихи тұлғалар мен сарапшылардың пікірлерін жинайды.

Оқушылар ЖИ құралдарының көмегімен халықаралық ұйымдардың қазіргі әлемдегі рөліне және олардың тарихи маңызына қатысты эссе жазады. Эсседе әртүрлі дереккөздер мен көзқарастарға сілтеме жасап, өз көзқарасын дәлелдейді.

Бағалау критерийлері:

Тарихи дереккөздерді талдау: Оқушы әртүрлі дереккөздерді тиімді қолдана біледі.

Контекстуализация: Халықаралық ұйымдардың құрылуының тарихи контекстін дұрыс түсініп, талдайды.

Интерпретация: Әртүрлі көзқарастарды салыстыра отырып, оқиғаға өз интерпретациясын жасай алады.

Пікірді дәлелдеу: Өз пікірін логикалық және дәлелді түрде жеткізе білуі.

Бұл тапсырма оқушылардың тарихи санасын дамытумен қатар, интерпретация қабілетін жетілдіріп, олардың деректермен жұмыс істеу қабілеттерін ЖИ арқылы күшейтеді.

Жеке сабақтар: жасанды интеллектті қолдана отырып, оқытушылар әр оқушының білім деңгейіне бейімделетін сабақтар құра алады, бұл жеке тәсілді қамтамасыз етеді.

Нейрожелі оқушыларға тез түсіндірулер немесе тапсырмаларды орындау бойынша кеңестер бере алады, бұл материалды тезірек игеруге және түзетуге көмектеседі

Тарих мұғалімдері үшін нейрожелі арқылы оқу үдерісін жеңілдету және тартымды ету мақсатында әртүрлі промпттарды қолдануға болады.

Міне, тарих мұғаліміне арналған бірнеше промпт үлгісі:

Тарихи оқиғаларды түсіндіру: «Маған Екінші дүниежүзілік соғыстың себептерін, негізгі оқиғаларын және салдарын қысқаша, бірақ түсінікті түрде түсіндіріп бер.»

Интерактивті викторина құрастыру: «Ежелгі Мысыр тарихы бойынша интерактивті викторина дайындап бер. Әр сұрақтың бірнеше жауап нұсқалары болсын, ал дұрыс емес жауаптардан кейін қосымша түсініктеме берілсін.»

Тарихи тұлғаны таныстыру: «Қазақ ханы Абылай хан туралы қысқаша мәлімет бер және оның Қазақстан тарихындағы рөлін түсіндір.»

Дискуссияға арналған сұрақтар: «Оқушылар арасында талқылау үшін 'Қазақ хандығының құрылуы' тақырыбында үш күрделі сұрақ құрастырып бер.»

Тест құру: «XIX ғасырдағы Қазақстан тарихы бойынша тест құрастырып бер, оның ішінде 5 жеңіл және 5 күрделі сұрақ болсын.»

Тарихи деректерді салыстыру: «Маған Ұлы Жібек жолының Орта Азия мен Еуропа тарихына әсерін қысқаша салыстырмалы түрде түсіндіріп бер.»

Мұндай промпттар тарих мұғаліміне сабақты қызықты әрі ақпаратқа қанық етіп өткізуге көмектеседі, сонымен қатар оқушылардың тақырыпты тереңірек түсінуін қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллектке негізделген тарихи тұлғаларды немесе жағдайларды бейнелеу платформасы оқытушылар мен оқушыларға тарихи оқиғалар мен фигураларды өмірге әкелуге мүмкіндік береді, бұл оқуды көрнекі және интерактивті етеді. Мысал ретінде тарихи тұлғалардың бет анимацияларын жасау арқылы ескі фотосуреттерді өмірге әкелетін «Deep nostalgia» нейрондық желісін келтіруге болады. Бұл эмоционалды компонент қосу және оқушыларға материалды жақсы түсінуге көмектесу арқылы тарих сабақтарын елестету үшін пайдалы болуы мүмкін. Сондай-ақ, MidJourney

сияқты нейрондық желілер тарихи оқиғалардың бірегей кескіндерін жасай алады немесе дәуірдің бейнелерін қалпына келтіре алады. Бұл технологиялар студенттерге мәтіндік деректерді зерттеп қана қоймай, өткеннің жанданған көріністерін көруге мүмкіндік береді, бұл олардың оқу процесіне қатысуын айтарлықтай арттырады. AI колданатын платформалар MidJourney сияқты қалалардың немесе оқиғалардың визуалды модельдерін жасау үшін қолданыла алады. Бұл мәдениетті жақсы түсінуге көмектеседі.

Gamma.ai платформасы жасанды интеллектті қолдана отырып, білім беру процесін жақсартуға және тапсырмаларды автоматтандыруға көмектесетін құралдардың бірі болып табылады. [5].

Тарих пәніне арналған тапсырмаларды құрастыруда Gamma.ai платформасы жайлы айтатын болсақ, бірнеше маңызды рөл атқара алады:

1. Деректерді жинақтау және өңдеуде тарих пәніне қатысты мәліметтерді тез жинақтап, талдауға мүмкіндік береді. Тарихта жиі кездесетін дереккөздер, оқиғалар мен фактілерге қатысты ақпаратты өңдей отырып, оқушыларға дәлелді материал ұсынуға көмектеседі. Бұл платформа тарихтағы маңызды даталар, оқиғалар, тұлғалар туралы ақпаратты жинап, оны сабақ материалына айналдыру процесін жеңілдетеді. Мысалы: Оқушыға Екінші дүниежүзілік соғыс туралы тапсырма дайындау кезінде Gamma.ai соғысқа қатысты негізгі оқиғаларды талдап, олардың хронологиясын автоматты түрде құрастырып береді. Сондай-ақ, әртүрлі көзқарастарды жинақтап, салыстырмалы талдау үшін қажетті материалды дайындай алады.

2. Тапсырмаларды автоматтандыру және персонализациялау Мұғалімдерге тапсырмаларды жекелендіруде көмектеседі. Оқушылардың қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес әр түрлі деңгейде тапсырмалар құрастыруға болады. Платформа білім алушының деңгейіне сәйкес автоматты түрде тарихи оқиғаларға қатысты күрделілік дәрежесі әртүрлі тапсырмалар ұсына алады. Мысалы: Орта деңгейдегі оқушыға тарихи оқиғаларды реттілікпен келтіріп, негізгі дереккөздермен жұмыс жасауды тапсырса, жоғарғы деңгейдегі оқушыға сол оқиғалардың себеп-салдарын талдап, әртүрлі интерпретацияларды салыстыруды ұсына алады.

3. Талдау және бағалауда тарихи дереккөздер мен мақалаларды талдап, олардың дәлелділігін тексеруге көмектеседі. Оқушылардың тарихи оқиғаларға қатысты пікірлерін жинақтап, оларды объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды

интеллектті пайдаланып, оқушылардың жұмыстарын жылдам тексеріп, талдау нәтижелері бойынша нақты ұсыныстар бере алады. Мысалы: Оқушылар жазған эсселерді немесе зерттеу жұмыстарын талдау арқылы, Gamma.ai жұмыстың құрылымы, мазмұны және дәлелдемелерінің сапасын автоматты түрде бағалап, мұғалімге кері байланыс ұсынады.

4. Зерттеу жұмыстарына қолдау көрсету оқушыларға дербес зерттеу жұмыстарын орындауда да үлкен көмек көрсетеді. Ол интернеттегі әртүрлі академиялық дереккөздерге қол жеткізуге мүмкіндік беріп, оларды жүйелеп, зерттеу тақырыптары бойынша ұсыныстар бере алады. Мысалы: Оқушыларға тарих пәнінде зерттеу жұмысын жазу барысында Gamma.ai платформа арқылы қажетті ақпаратты жылдам жинап, оны құрылымдауға көмектеседі. Сондай-ақ, зерттеулерін нақты деректермен толықтыру үшін ұтымды сілтемелер ұсынады.

– Мұғалімнің өзі интернеттегі онлайн курстар, шеберлік сағаттарына қатысуы, ақпаратты сұрыптауы, қазіргі заманғы оқушыларды қызықтыратын құралдардың көмегімен сабақ ұсынуы қажет. Мұғалім виртуалды кеңістік мәселелерінде құзыретті болуы, жасөспірімдер тенденциясын қадағалап отыруы керек. Жасанды интеллекттің даму қарқыны мұғалімнің психологиялық дайындығы мен үздіксіз кәсіби дамуын болжайды. БҰҰ қазіргі заманның басқа да жаһандық сын-қатерлерімен қатар оқу принципін (lifelong learning) іске асыруды басты міндеттер қатарына қосты. Қазіргі әлемдегі көптеген дағды тез ескіреді және бұл білім беру мамандарының өздеріне де толық қатысты. Сондықтан үздіксіз білім алу мүмкіндігі мұғалімдерге қойылатын басты талаптардың бірі болып қалады, – деді NIS Адам ресурстарын басқару департаментінің директоры В.Мусарова.[7] Жаңа технологиялардың пайда болуы мұғалімнің рөлін әрдайым айқындап, оны жаңа деңгейге көтеріп отырады. Технологиялар оқыту үдерісін жеңілдетіп, автоматтандыру арқылы мұғалімдерді техникалық міндеттерден босатып, олардың негізгі функциясы – оқушыларға бағыт-бағдар беру, жеке тұлғаны дамыту және эмоционалды қолдау көрсетуге көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік жасайды. Мұғалімдер тек ақпарат жеткізуші рөлінен шығып, оқушылардың шығармашылық, сындарлы ойлау қабілеттерін дамытатын көшбасшыға айналады. Қорытындылай келе, технологиялар мұғалімнің рөлін алмастырмайды, керісінше оны маңыздырақ етіп, білім беру сапасын арттыруда көмекші құрал болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-digital-bridge-2023-halykaralyk-forumyna-katysty-1294420//> Қазақстан Республикасы, Астана қ., Президенттің «Ақорда» резиденциясы | 2024 ж. (дата обращения: 22.09.2024)
- 2 <https://egemen.kz/article/281540-zhasandy-intellekt-mughalimdi-almastyra-ala-ma>
- 3 Навасардов А.С. Некоторые аспекты интерпретации исторических явлений и процессов // Известия вузов. Северо-кавказский регион Общественные науки. Приложение. 2005. № 11- URL:
- 4 <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-interpretatsii-istoricheskikh-yavleniy-i-protsessov/viewer> (дата обращения: 22.10.2020)
- 5 https://translated.turbopages.org/proxy_u/ru-kk.ru.05eec876-66fe3605-5e273462-74722d776562/https/ru.wikipedia.org/wiki/ChatGPT4.
- 6 <https://moluch.ru/archive/280/62912/> (дата обращения <https://startpack.ru/application/gamma-app>)
- 7 Коровникова Н.А. Искусственный интеллект в образовательном пространстве: проблемы и перспективы // Социальные новации и социальные науки. - Москва: ИНИОН РАН, 2021. - № 2. - С. 98-113.
- 8 <https://egemen.kz/article/281540-zhasandy-intellekt-mughalimdi-almastyra-ala-ma>

ГЕРОИЗМ КАЗАХСТАНСКИХ ЖЕНЩИН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

БАТТАЛОВ А. Б.

магистр права, учитель истории, СОШ № 27, г. Павлодар

Отечественная война советского народа против германского фашизма вызвала усиленный приток во все отрасли народного хозяйства женщин на смену мужьям, отцам и братьям, с оружием в руках отстаивающим честь и свободу своей любимой Родины.

Как и все женщины Советского Союза, женщины Казахстана показали себя достойными патриотками нашей Родины, своим самоотверженным трудом, как в тылу, так и на фронте кующими победу над врагом.

В начале войны во всех промышленных городах республики были проведены антифашистские митинги женщин, девушек и молодежи Казахстана, где принимались обращения с призывом стать достойной сменой ушедших на фронт кадровых рабочих. Повсеместно происходили собрания домохозяек, на которых разъяснялась роль женщин и молодежи в Великой Отечественной войне. Все это вызвало среди них могучую волну 213 патриотического движения, выразившегося в неукротимом желании заменить на производстве ушедших на фронт своих мужей, братьев и отцов.

«Мужа зовет под знамена война, Встанет к станку патриотка жена!».

Под таким лозунгом десятки тысяч советских патриоток шли на производство, овладевали ведущими профессиями на шахтах Караганды, на рудниках Алтая, на промыслах Эмбы, заводах, фабриках, на транспорте и на социалистических колхозных и совхозных полях.

«В июле месяце 1941 года на различные курсы в Караганде было принято 1 919 человек, из них — 239 женщин. В августе того же года на курсах повышения квалификации обучалось 534 человека и на курсах по подготовке новых рабочих — 416 человек, из них — 411 женщин- домохозяек. Всеми видами учебы по бассейну было охвачено 950 человек, в том числе 425 женщин».

Серьезное изменение в составе рабочего класса произошло и на предприятиях цветной металлургии Казахстана. Если на 1 июля 1941 года на Балхашском медеплавильном заводе было немногим больше 600 работниц, то через год, к июлю 1942 года, их стало 2 458, или на 1 800 человек больше, чем до войны.

Широко развернулось движение за овладение «мужскими» - профессиями и среди работниц местной промышленности и промкооперации. В Семипалатинской механической мастерской облмеспрома за 5 месяцев войны 25 женщин стали слесарями, токарями, жестянщиками. В артели «Обувь» 58 женщин освоили «мужские» профессии. В Алма-Атинской артели «Союзшвейремонтсбыт» 8 женщин освоили чрезвычайно сложную работу по полировке бритв, три женщины стали токарями, одна - электромонтером [1, с.152].

В течение второй половины 1941 года в Казахстане повсеместно на промышленных предприятиях и на транспорте создавались многочисленные производственно-технические школы и кружки, в которых сотни и тысячи бывших домохозяек овладевали основными

профессиями. Обучение и подготовка рабочих кадров в них шла по трем главным направлениям:

через специальные курсы производственного обучения с отрывом от производства;

путем индивидуально-бригадного метода обучения;

через стахановские школы и курсы технического минимума.

Только на Балхашском медеплавильном заводе в течение первого года войны было организовано 30 школ, в которых шла передача передового метода организации труда лучших рабочих-новаторов производства непосредственно на рабочих местах у агрегатов. В указанных школах и кружках Лениногорских рудников к концу сентября 1941 года овладевали профессиями горняков 300 женщин, ранее никогда не работавших на производстве. Сотни жен и дочерей нефтяников Эмбы окончили краткосрочные курсы операторов эксплуатационных участков, электросварщиков, кочегаров, слесарей, токарей и т. Д. За первый год войны на Карсакапайском медеплавильном заводе на производственно-технических курсах я через индивидуально-бригадное обучение было подготовлено 1078 человек, из которых 806 женщин приобрели различные специальности медеплавильщиков.

Особенно отрядным явлением было то, что среди женщин, занятых в годы войны на производстве, заметно возрос удельный вес женщин казашек, ранее не работавших или почти не работавших в промышленности республики. Так, например, к исходу 1941 года непосредственно на шахтах Караганды было 278 женщин казашек, работавших на ведущих участках, 130 женщин казашек овладели сложными профессиями горняков.

Образцы высокой «производительности труда показали женщины казашки, работавшие на промышленных предприятиях. Токарь машиностроительного завода им. Петровского орденоносец Хусаинова систематически выполняла норму не ниже чем на 200 процентов. Бригада навалотбойщиц бригадира тов. Чесноковой шахты № 6-бис систематически выполняла план угледобычи на 150—160 процентов, бригада тов. Сагындыковой шахты № 1 Карагандинского бассейна задание выполняла на 140—150 процентов.

В 1941 году по инициативе девушек комсомольской организации станции Чимкент (ныне Ташкентская железная дорога) были организованы курсы по подготовке квалифицированных рабочих железнодорожного транспорта. В течение второй половины

1941 года их окончило 1 762 женщины и девушки, овладев различными специальностями для работы на железнодорожном транспорте республики. [2, с.102]

Стремясь оказать максимальную помощь фронту, работницы Казахстана принимали активнейшее участие в движении многостаночников и совместителей профессий. Многие работницы изучали вторые и третьи специальности. Молодежь промышленных предприятий города Алма-Аты взяла на себя обязательство добиться того, чтобы каждая девушка, работавшая в промышленности, без отрыва от «производства овладела двумя, тремя специальностями.

Среди прославившихся своим самоотверженным трудом работниц казахстанской промышленности было немало казашек. Первыми женщинами - навалотбойщицами Карагандинского бассейна были горняки шахты № 3-бис тт. Кульжанова и Муканова. Из женщин, окончивших на шахте имени Горького курсы запальщиков, хорошо освоили технику отпалки забоев тт. Егизбаева и Нурмагамбетова. Передовиками «Казахстаннефтькомбината» были тт. Уразбекова, Бекетова. Двухсотница Балажалского рудоуправления треста «Алтай - золото» тов. Муканова быстро освоила профессию навалотбойщика и систематически выполняла норму на 150 процентов. В 1942 году Президиум Верховного Совета Союза ССР наградил ее орденом «Трудового Красного Знамени». За первые 2 месяца войны на этот рудник поступило на работу 760 бывших домохозяек. На всех участках народного хозяйства Казахстана возникли фронтовые женские бригады. [3, с.65]

Во время войны были организованы специальные отделы. Основными задачами этих отделов являлась мобилизация женщин на дальнейшее повышение производительности труда и вовлечение в производство неработающих женщин, усиление организационно-массовой и политико-воспитательной работы особенно среди женщин казашек.

Созданные отделы по работе среди женщин направили все свое внимание на дальнейшее повышение активности женщин и они способствовали мобилизации широких масс работниц и колхозниц на выполнение хозяйственно-политических задач. На предприятиях, в учреждениях, на транспорте, в колхозах и совхозах республики было организовано 4 269 женсоветов.

За короткий срок женсоветы провели большую работу. Они вовлекли в производство много домохозяек, организовали женщин на высокопроизводительный труд и оказали промышленным

предприятиям, колхозам, МТС и совхозам реальную помощь в выполнении производственных планов. Немало примеров хорошей работы показали женсоветы в колхозах. Женсовет колхоза «Чирчак» Бюставдыкского района ЮжноКазахстанской области создал бригаду из 55 человек, которая добилась значительных производственных успехов.

Кровным делом женсоветов являлась забота о семьях фронтовиков и о детях, родители которых погибли от рук гитлеровских палачей. Женсоветы Алма-Аты, Северо-Казахстанской области и другие собрали для этой цели много денежных средств. При отделах по работе среди женщин обкомов, горкомов и райкомов партии был организован многочисленный женский актив. Женщины-активистки посылались в районы, колхозы, совхозы для оказания практической помощи в работе местным женсоветам.

В 1941 году замечательное чувство советского патриотизма проявила бригадир тракторного отряда Полудинской МТС Северо-Казахстанской области Василиса Бондарева. Она обратилась к женщинам с призывом самоотверженно работать на колхозных полях, овладеть специальностью тракториста, комбайнера, чтобы быть готовой в любую минуту заменить уходящих на фронт мужей и братьев. Отвечая на призыв Бондаревой, 13 тысяч девушек и женщин республики без отрыва от производства приступили к изучению трактора и комбайна. [4]

Чтобы дать Советской Армии и стране больше хлеба, мяса, овощей и сырья для промышленности, женщины Казахстана показывали образцы высокой производительности труда и самоотверженно боролись за повышение урожайности социалистических полей, за увеличение поголовья скота и его продуктивности. Звеньева колхоза имени Розы Люксембург Хобдинского района Актюбинской области тов. Бектенова, применяя весь комплекс агротехнических мероприятий, в 1941 году добилась урожайности проса по 180 пудов с каждого гектара. А. Шевченко из колхоза имени Сталина бывшего Алма-атинского сельского района, работая заведующей фермой, выполнила план развития животноводства на 130 процентов. Председатель колхоза имени С. М. Кирова Джамбульского района Алма-атинской области тов. Баймуратова показала себя хорошим организатором колхозного производства.

В дни войны колхозницы Казахстана, как и всего Советского Союза, работали на всех решающих участках колхозного и

совхозного производства. Если до Великой Отечественной войны на постах председателей колхозов, бригадиров, заведующих животноводческими фермами и на других руководящих должностях колхозного и совхозного производства женщины насчитывались единицами, то в дни войны количество их на руководящих должностях увеличилось в 15 раз.

Свободу и независимость своей любимой Родины женщины Казахстана отстаивали не только героическим трудом в тылу. Сотни смелых и отважных девушек Казахстана с оружием в руках сражались на фронтах Великой Отечественной войны. На фронте они стали смелыми и отважными связистками, санитарками, медицинскими сестрами, зенитчицами, бесстрашными разведчицами, пулеметчицами и снайперами. Немало женщин и девушек нашей страны, надев солдатские шинели, шли на фронт. Многие из них прославили себя боевыми подвигами.

В боях за освобождение советской земли от немецко-фашистских захватчиков прославились и девушки Казахстана. Славные дочери казахского народа Алия Молдагулова и Маншук Маметова стали первыми Героинями Советского Союза среди женщин Советского Востока, ратные подвиги которых известны не только в Советском Союзе, но и далеко за рубежом.

Сколько таких скромных героинь знает наша страна! Сотни смелых, отважных девушек Казахстана с оружием в руках сражались на фронтах Великой Отечественной войны.

Штурман, гвардии лейтенант Доспанова, сделала 300 боевых вылетов. 300 раз бомбила вражеские войска на Кавказе, в Крыму, в Севастополе. Несколько раз она получала благодарность от командования и награждена орденом Красной Звезды и орденом Отечественной войны II степени.

Десятки тысяч советских героинь, уходя на фронт, под ожесточенным обстрелом врага спасали жизнь раненым. Санитарка Алия Бекетова вынесла с поля боя больше 100 раненых бойцов и командиров. Только в одном бою она спасла 37 бойцов. Санитарка казахстанка Мария Ивановна Ладенко на своих плечах вынесла из-под огня десятки бойцов и командиров. Известно стране имя славной дочери казахского народа врача Розы Муминовой.

Вот что писали бойцы, и командиры одной воинской части о военвраче казашке Розе Муминовой.

«Она всегда там, где наиболее велика опасность, там, куда враг направляет больше огня, ласково ободряет она раненых, умелые руки ее быстро и ловко перевязывают раны» . [5]

Многие женщины казашки были награждены правительственными наградами. Вклад женщин Казахстана, работавших в тылу и защищавших нашу родину на фронте, в победу над врагом во время Великой Отечественной Войны огромен и забываем.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. - М: Мысль, 1974. 275 с.
- 2 Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной Воине. - Алма-Аты: Казахское государственное издательство, 1958. 361 с.
- 3 Бровер И. «Женщины в промышленности Казахстана». 1987. 173 с.
- 4 Архивные материалы Казфилиала ИМЛ 1941-1945.
- 5 Статьи из газеты «Казахстанская правда» 1941-1945.

РОЛЬ БИБЛИОТЕК В СОХРАНЕНИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСТАНА

БЕЛИМОВА О. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КОЖАХМЕТОВА Б. Р.

магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Первые библиотеки появились в глубокой древности, когда человеческий род только начинал осваивать письмо. С древнейших времен библиотеки являются хранилищем знаний, культурных ценностей и исторической памяти народов. Их формирование и развитие напрямую связано с развитием общества, отправной точкой стала Древняя Месопотамия. Сейчас в условиях глобальных изменений и технологического прогресса значение библиотек в сохранении культурного наследия лишь возрастает. Казахстан, с его богатой историей, не стал исключением.

На протяжении веков библиотеки Казахстана запоминали все исторические события, сохраняли литературу, документы и артефакты, которые являются важными носителями культурного

наследия. Переломным моментом в истории библиотек Казахстана был послевоенный Советский период, характеризующийся жесткой цензурой и идеологическими ограничениями, когда не все произведения и исследовательские работы допускались к публикации. Но так было не всегда и с течением времени, со сменой правительства менялся и подход к библиотечному развитию.

С обретением независимости и развитием технологий традиционные библиотеки подверглись новым изменениям и смогли интегрироваться в этот процесс. В современном понимании, библиотека это идеологическое, культурно – просветительное и научно - информационное учреждение, организующее общественное пользование книгами, другими произведениями печати, рукописями, аудиовизуальными и иными материалами, составляющими библиотечные фонды [1, с. 21].

Данная статья рассмотрит, как на протяжении истории Казахстана библиотеки способствовали сохранению национальной идентичности и культурных ценностей, начиная с первых библиотек при медресе и заканчивая современными независимыми организациями. В фокусе также выявятся особенности библиотечной деятельности в условиях всемирной глобализации, ее трансформация и внедрения в библиотеки новейших технологических средств.

Библиотеки на территории Казахстана имеют давнюю историю, связанную с распространением устного народного творчества. Казахский народ очень любил слагать легенды, поэмы, песни и эпосы народного характера, основанных на реальных происходивших в те времена явлений. Сказки и эпос - жанры устного народного творчества. Сказки казахов отражали жизнь народа, его быт, чаяния и стремления. Сказки об Аяз - бие, Жиренше шешене, Алдар - Косе, Коже Насыре и Шопане Тазше посвящены остроумным, красноречивым и мудрым выходцам из народа [2, с. 160]. Эти сказки стали появляться, слагаться еще во времена первых кочевников, и если бы не зародившаяся традиция передавать все из уст в уста, с поколения в поколение, то до нашего времени многие интересные факты из истории событий не дошли бы.

С появлением первых письменных документов, библиотеки стали неотъемлемой частью образовательных и религиозных учреждений. В первую очередь, они начали появляться при медресе – исламских учебных заведениях – которые хранили религиозные тексты, научные работы и труды по истории.

Во время Российской империи в XIX веке стали появляться первые, так называемые, публичные библиотеки, которые сыграли важную роль в распространении грамотности среди населения. В этот период библиотеки начали активно собирать и систематизировать как казахскую устную литературу, так и письменные документы. Присоединение Казахстана к России не только повлияло на социально-экономическое развитие края, но и вызвало расширение сферы образования. Развитие новой системы образования в начале XIX в. связано с открытием школ с русским языком обучения. Организатором народного образования второй половины XIX в. был выдающийся казахский просветитель Ибрай Алтынсарин. В казахской литературе же представителем письменной литературы был великий просветитель, поэт, классик Абай (Ибрагим) Кунанбаев (1845 - 1904 гг.). С 1886 г. Абай начал переводить на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова. В сближении с русской культурой Абай видел единственно верный путь выхода на мировую культуру [3]. Так влияние Российской империи позволило говорить о появлении в Казахстане первых публичных библиотек и их развитии в последующих периодах.

В советский период библиотечное дело в Казахстане значительно развивалось. В послевоенное время библиотечное строительство развивалось динамично: возобновлялась работа закрывшихся библиотек, и открывались новые библиотеки. Это было вызвано экономическим ростом и социальными условиями: восстанавливались промышленность и сельское хозяйство, развивались образование и наука. Роль библиотек в этих условиях повышалась, так как они должны были стать воспитательными и просветительскими центрами. Библиотеки стали центральными учреждениями по хранению и распространению знаний [4, с.64]. В этот период были созданы крупные библиотеки, например, Национальная библиотека Казахстана, которая стала одним из ключевых хранилищ культурных и исторических документов. Несмотря на политические ограничения и цензуру, библиотеки сохраняли важные документы, связанные с казахской культурой, а также собирали произведения казахских писателей, многие из которых были подвергнуты запретам. Тогда библиотеки были очень популярны в обществе, так как являлись единственными источниками знаний по многим областям. Все библиотеки собирали полные залы читателей, которые выстраивались в очередь для

прочтения книг, издававшихся в малых количествах. Особенное место уделялось библиотекам при школах и высших учебных заведениях.

XXI век изменил многие вещи в жизни общества. И казалось бы, роль библиотек должна была стать ниже. В XXI веке все библиотеки в Казахстане сталкиваются с новыми вызовами, связанными с глобализацией и появлением новых технологий. Библиотечная система трансформируется, появляются новые методы ее организации. Одним из ключевых аспектов в сохранении культурного наследия стало создание цифровых архивов. Программа «Цифровой Казахстан» направлена на оцифровку редких рукописей, книг и архивных материалов, что позволяет сохранять культурное наследие для будущих поколений и делать его доступным для всех пользователей.

Цифровизация особенно важна для сохранения казахской устной литературы и редких документов, которые могут быть утрачены с течением времени. Благодаря современным технологиям, доступ к этим материалам возможен не только в Казахстане, но и по всему миру. Библиотека смогла пройти этот этап на высоком уровне и несмотря на перемены не изменила своей первостепенной роли: сохранения культурных знаний.

Так сегодня характерной особенностью развития библиотек Казахстана являются их ускоренная компьютеризация, перевод информационных ресурсов с бумажных носителей в электронную форму, освоение систем обмена информацией с помощью глобальных компьютерных сетей, переход на корпоративные электронные технологии, создание Национального электронного каталога библиотек Казахстана, Национальной электронной библиотеки и других электронных библиотек. В процесс компьютеризации вовлечены не только городские (публичные и детские), но и библиотеки сел. Примером новой модели мультимедийной библиотеки, которая работает с электронной информацией, предоставляет разнообразные электронные сервисы и внедряет новейшие компьютерные технологии, является НАБ РК, созданная в Астане Постановлением Правительства РК от 23 апр. 2004 г. за № 461. Главная цель НАБ РК (<http://nabr.kz>) – дальнейшее развитие информационной, образовательной и культурно-просветительной инфраструктуры столицы [5, с. 13].

Информационная поддержка всех направлений деятельности современного вуза, как образовательных, так и исследовательских

проектов учёных, – важнейшая задача университетских библиотек, решение которой предполагает наличие нормативных ресурсов и возможность получения пользователями достаточно широкого спектра информационных, образовательных и аналитических услуг и доступа в интернет. Один из факторов развития вузовских библиотек – это создание собственных научных и образовательных цифровых ресурсов; их основу составляют учебно-образовательные и методические материалы, авторы которых – преподаватели вуза [6, с. 14].

Казахстанские библиотеки продолжают выполнять важную образовательную функцию, предлагая широкий спектр культурных мероприятий, выставок и лекций. Они способствуют повышению осведомленности о национальной истории и культуре, особенно среди молодежи. Современные библиотеки также становятся культурными центрами, где проходят мероприятия, связанные с изучением казахского языка, литературы и истории в целом. Так же они активно участвуют в международных программах по сохранению культурного наследия. Одним из таких проектов является участие в программе ЮНЕСКО «Память мира», которая направлена на сохранение важнейших документов и архивов. Казахстанские библиотеки сотрудничают с международными организациями, что позволяет сохранять редкие документы и популяризировать казахское культурное наследие на мировом уровне.

Таким образом, библиотеки Казахстана на протяжении веков играли важнейшую роль в сохранении и передаче знаний, культурных ценностей и национальной идентичности. Сегодня они продолжают оставаться важными просветительскими учреждениями, способствующими сохранению культурного наследия, особенно в условиях цифровой трансформации. В условиях глобализации роль библиотек как хранителей и передатчиков уникальной культурной информации приобретает особую значимость, делая их ключевыми участниками в сохранении исторической памяти. Если говорить об их будущем, то одно точно остается ясным: библиотеки никогда не исчезнут, так же как не исчезнет работа библиотекаря, они всегда будут связующим звеном между обществом и знаниями, потому что их книжные фонды являются и духовными, и материальными ценностями.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 «Библиотечное дело: Терминологический словарь» / сост.: И.М. Сулова, Л.Н. Уланова / 1986. – 224 с.
- 2 Кузембайулы А., Абиля Е.

РАЗВИТИЕ ЯРМАРОЧНОЙ ТОРГОВЛИ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В XIX В. В ПРИИРТЫШЬЕ

ЕДЫЛБАЕВА Б. М.

магистр гуманитарных знаний, преподаватель,
Высший экономический колледж Казпотребсоюза, г. Павлодар
ҚАНАҒАТҚЫЗЫ Т.

студент, Высший экономический колледж Казпотребсоюза, г. Павлодар

В период присоединения Казахстана к России произошли существенные изменения, в результате которых начинают проникать и развиваться капиталистические отношения, оказавшие значительное влияние на развитие торговли и предпринимательства в Прииртышье.

В начале XIX в. основным центром торговли между Россией и Казахстаном, выгодным в экономическом отношении, становится Семипалатинская крепость, расположенная вдоль Иртышской линии и Томской губернии между среднеазиатскими владениями и Восточным Туркестаном. Это способствовало тому, что Семипалатинская крепость стала играть значительную роль в развитии русско-казахских торговых связей.

В конце XIX-начале XX в. в казахской степи существовало три вида торговли: разъездно-меновая, ярмарочно-периодическая и стационарная.

Главным торговыми центрами региона по-прежнему оставались Павлодар, Семипалатинск, Усть-Каменогорск.

В 70–80-х гг. XIX в. появляется новая реформа торговли-ярмарочная, которая осуществляла посреднические функции между кочевым и сельским населением. Она также занимала значительное место в общей системе торговли Казахстана и, в свою очередь, способствовала усилению роли денег, развитию товарных отношений. Особенно эта торговля была развита среди населения, занимающегося скотоводством.

Крупные ярмарки притягивали к себе торговцев из России. Города Омск, Петропавловск и другие стали центрами распространения русского торгового капитала в казахских степях. Торговые точки стали открываться не только в городах, но и в гарнизонах, военных укреплениях, на станциях, вдоль железнодорожных пикетов. Ярмарки были центрами, где обычно располагались лавки, магазины, занимавшиеся реализацией товаров фабрично-заводского производства. Торговля все больше приобретала ростовщические черты.

Предметы ярмарочной торговли делилась на 5 категорий: скот, животноводческое сырье, «жизненные припасы и крестьянские изделия» (кожи, овчины, шерсть, войлок, волос) азиатские товары (халаты, ковры, шелковые и бумажные материи, седельные наборы, сушеные плоды) европейские товары (халаты, деревянная посуда, мука, чай, сахар, свечи, мыло, фарфоровые и железные изделия). Причем первые две категории в 90-е гг. XIX составляли 70 % продаж, пятая категория 20 %.

В 1891 г. В Семипалатинской области функционировало 14 ярмарок, общая выручка которых достигла 17 368 000 руб. Крупными ярмарками, притягивавших к себе купцов из России, среднеазиатских владений, Сибири, Алтая, Южного Урала, а также Цинской империи, Монголии и разных регионов Казахстана в Семипалатинской области, были: Куяндинская (Ботовская) (Каркаралинский уезд), Чарская (Семипалатинский уезд). По количеству ярмарок Семипалатинская область к концу 90-х гг. XIX занимала второе место по Казахстану [1,с.3].

Самая крупная ярмарка Куяндинская (Ботовская) (по имени ее основателя), работала ежегодно с 15 мая по 15 июня- была учреждена в 1848 г. Размещалась в 52 верстах от Каркаралинска и занимала площадь до 2-х верст. На ярмарке функционировали отделение Государственного банка, почта, телеграф.

Значительными по масштабу были и другие ярмарки: Чарская (Семипалатинский уезд), Екатерининская в станице Семиарской Семипалатинского уезда, Сергиопольская (Семипалатинский уезд), Нарымско-Сергиопольская (Семипалатинский уезд), Урлютюбско-Сергиевская Павлодарского уезда, Покровская в станице Баянаульской Павлодарского уезда, Козьма- Демьяновская в станице Железинской Павлодарского уезда, Иоанно- Златоустовская (Павлодарский), Рождественская (Павлодарский), Никольская

(Усть- Каменогорский), Спиридоновская (Павлодарский), Никольская (Семипалатинский) [2,с.58].

Из России сюда завозили оборудование для промышленных предприятий, текстильного и швейного производства, изделия из тканей, кожу, металлические предметы, сельскохозяйственные орудия, сахар, мыло, керосин, галантерейные товары, предметы быта; из Средней Азии – сушеные фрукты, одежду, ковры; из Китая- чай, ткани.

Ярмарки, как правило, действовали в течении определенного времени, а не круглый год, а иногда 4 раза в год, в каждом сезоне, поэтому их иногда называли сезонными. Например, Урлютюбско-Сергиевская Павлодарского уезда проводилась с 25 сентября по 2 октября, а Козьма-Демьяновская в станице Железинской Павлодарского уезда с 1 по 7 октября ежегодно.

На ярмарки казахи пригоняли из отдаленных районов лошадей, крупный рогатый скот овец и коз, привозили продукты сельскохозяйственного производства: кожу, шерсть, масло, рога, конский волос и меняли на предметы первой необходимости- муку, чай, посуду и др. Торговцев – выходцев из казахской среды – можно разделить на три категории: мелкие, средние и крупные. Так, в XIX в. число казахских баев, приказчиков, мелких и крупных оптовиков, участвовавших в торговле, достигло 40 тыс. Благодаря им стали развиваться торговля и предпринимательство [3,с.14].

Настоящий бум деловой активности в это время потряс Прииртышье. Для деятельности местных предпринимателей имелось множество благоприятных факторов. Богатейшие природные ресурсы привлекли внимание предприимчивых людей. Открытия в окрестностях Баянаула месторождений золота, серебра и цветных металлов стали основанием для создания там горнозаводских предприятий. В районе Семипалатинска процветал золотодобывающий бизнес купца С.Попова. Для развития крупномасштабного предпринимательства способствовали открытия месторождений поваренной соли на берегу Иртыша, на озерах Карабаш, Коряковка, Карасук, Калкаман и др. Добывавшаяся соль успешно реализовывалась по всей Заиртышской степи. Только в 1902 г. в Коряковском озере было добыто 1481638 пудов соли [4,с.38].

В это же время также в Прииртышье развитие получает товарное земледелие, на основе которого растет мукомольный бизнес. В это время в крае было 714 мельниц. Наиболее крупными

предпринимателями мукомольного бизнеса были Плещеев, Мусин, Ядрышников. Можно сказать, что мировую известность приобрело АО «Семипалатинских мукомольных, паровых мельниц», которому за качество продукции была вручена золотая медаль на промышленной выставке в Париже.

Естественно, основным хозяйством на тот момент в Прииртышье было кочевое скотоводство. Именно наличие большого скотоводческого сырья дали толчок развитию предпринимательства в переработке животноводческих продуктов, которым в основном занимались купцы и мещане. Скотоводство было главным занятием и торговлей баев.

Большие условия для предпринимателей создавал Иртышский водный путь. В 1911 году по Иртышу курсировало 73 парохода, которые принадлежали пароходным компаниям: «Западно-Сибирское товарищество пароходства и торговли», «Западно-Сибирское общество пароходства и торговли», «Торговый дом Плотников и сыновья», «Торговый дом Корнилов и наследники», «Товарищество братьев Нобель» и т.д.

Большое значение для развития экономики края имела постройка Сибирской железной дороги. Открылась широкая возможность как для сбыта промышленных изделий на местных рынках, так и для вывоза из края продуктов скотоводства и земледелия.

Высока была роль банков, которые открывали свои отделения в городах Прииртышья (Сибирский торговый, Волжско-Камский, Русско-Азиатский и др.)

Видное место в деловой жизни Прииртышья занимала Омская биржа (председатель биржевого комитета Н.Д. Буяновский).

В начале XX века в сферу торговли и предпринимательства втягивались все новые населенные пункты, способствовавшие большему их развитию. Например, Железинская станица, ранее являвшаяся в основном административно-пограничным центром, стал крупным центром русско-казахской торговли. Вот что писал о Железинской станице российский ученый П.С.Зырянов «... Железинская крепость получила свое название от ручья, сим именем называемого, текущего с киргизской стороны в Иртыш... в крепости находится новая деревянная церковь, полковничий и комендантский дома, офицерские дворы, казармы, конюшни, запасной и пороховой магазины...» [5, с.44].

Правительство своими официальными распоряжениями и указаниями поощряло деятельность предпринимателей. Однако, благосклонные меры в отношении русского купечества слабо распространялись к казахам-предпринимателям в силу общей колониальной политики. Тем не менее, торговля и предпринимательство в Прииртышье к концу XIX века стали более оживленными, чему в немалой степени содействовали административные реформы, в частности реформа 1867-1868 гг., отменявшая пошлины на городских рынках и ярмарках.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Тусупов А. Куяндино-Ботовская ярмарка // Звезда Прииртышья. 07 декабря 1997 года (№ 191). – С. 4.
- 2 Кабульдинов З.Н. История Павлодарского края – Астана., 2001. – 116 с.
- 3 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1961-1917 гг. - Алма-Ата, 1990. –178 с.
- 4 Обзор внешней торговли в Казахстане в XVIII- XIX века – Алма-Ата, 1989. –122с.
- 5 Зырянов П.С. Описание Омского Прииртышья: Железинская станица – : Томск, 1997. –244 с.
- 6 А. К 89 История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп./ - Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. – 350 с.
- 7 <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/ik/teor/teor9.htm> Культурное развитие Казахстана в XIX веке.
- 8 С. А. Исамадиева. Историография истории библиотечного дела в Казахстане (1917-1991 гг.): монография. / С. А. Исамадиева. — Павлодар: Кереку, 2014. - 226 с
- 9 Н. Ж. Имансыдыкова. Научная библиотека Казахского национального педагогического университета им. Абая. Библиотеки Казахстана на современном этапе. с. 17
- 10 Н. Ж. Имансыдыкова. Научная библиотека Казахского национального педагогического университета им. Абая. Библиотеки Казахстана на современном этапе. с. 17

**СОТРУДНИЧЕСТВО АНК ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ
С ПАВЛОДАРСКИМ КОЛЛЕДЖЕМ СЕРВИСА И ПИТАНИЯ
– ВАЖНЫЙ ФАКТОР ЭТНОКУЛЬТУРНОГО
ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ**

ЕЛЕНОВ А. Р.
студент, Павлодарский колледж
сервиса и питания, г. Павлодар
АЛДЫБАЕВ Т. Г.
преподаватель, Павлодарский
колледж сервиса и питания, г. Павлодар

В своем выступлении на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» Глава государства Касым-Жомарт Токаев отметил что, прежде всего, крайне важно укреплять единство нашего народа, объясняя это тем, что нация, объединенная общими устремлениями, никогда не останется внакладе, всегда будет впереди. Президент отметил важные ключевые идеологемы и базовые ориентиры, такие как Независимость и Патриотизм, Единство и Солидарность, Справедливость и Ответственность, Закон и Порядок, Трудолюбие и Профессионализм, Созидание и Новаторство. [1, стр.4]

Вышеуказанные ценности вошли в основу программы воспитания «Біртұтас тәрбие», которая принята основной программой воспитательной работы в организациях образования на 2024-2025 учебный год. Процесс привития данных ценностей позволит сформировать у студентов ТиППО расширенные знания об истории, культуре, традициях и достижениях своей страны, а так же способность эффективно взаимодействовать с другими людьми на основе взаимопомощи и поддержки. Важным фактором достижения единства народа, основанного на взаимопонимании, взаимодействии, взаимопомощи и поддержки является этнокультурное воспитание подрастающего поколения, через уважение культурных ценностей каждого этноса, составляющего казахстанский народ. [2, стр.23]

Контингент студентов Павлодарского колледжа сервиса и питания представляет собой многонациональное многообразие из казахов, русских, поляков, немцев, азербайджанцев, белорусов, украинцев, корейцев, молдаван, удмуртов, татар, узбеков и чеченцев, что является явным показателем необходимости воспитания уважительного отношения к культуре разных народов. В связи, с чем сотрудничество с Ассамблеей народа Казахстана Павлодарской

области, организацией разрабатывающей и реализующей государственную политику по обеспечению общественного согласия и общенационального единства имело важное значение в этнокультурном воспитании студентов.

В 2019 году был заключен меморандум о сотрудничестве между Павлодарским колледжем сервиса и питания, Ассамблеей народа Казахстана Павлодарской области и телеканалом «Ertis» с целью создания телепрограммы «Этнокухня». Телепроект «Этнокухня» представлял собой тематическую рубрику популярной утренней передачи «Ертіс таңы». К вниманию телезрителей были представлены рецепты приготовления блюд разных этносов Казахстана. В прямом эфире активисты АНК и студенческой Ассамблеи Павлодарского колледжа сервиса и питания под руководством членов этнокультурных объединений готовили интересные, но в тоже время простые блюда национальной кухни. [4, стр.754]

Телепроект «Этнокухня» является совместным творческим проектом Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области и Павлодарским колледжем сервиса и питания при поддержке этнокультурных объединений региона.

Основные цели проекта:

- изучение культуры, обычаев и традиций через демонстрацию национальных блюд этносов Павлодарской области;
- популяризация единства народа через призму культуры этносов Казахстана;
- развитие деятельности Ассамблеи народа Казахстана;
- знакомство студентов с богатством этнических блюд различных народов, проживающих на территории Казахстана.

В первом выпуске было представлено приготовление национального блюда казахского народа-баурсак, а так же презентация истории блюда и способов их приготовления.

Рисунок 1 – Проект «Этнокухня», казахская кухня.

В последующих выпусках были представлены национальные кухни русского, таджикского, и румыно-молдавского народов.

Представители Славянского центра рассказали зрителям о традициях, культуре, творчестве, кухне и национальных костюмах славянского народа и продемонстрировали способы приготовления национального русского блюда – блины.

Таджикская кухня была представлена национальной сладостью - шербет.

Этнокультурное объединение «Буковина» рассказали о румыно-молдавских традициях и обычаях, а так же презентовали национальные молдавские блюда – мамолыгу и плацинды с творогом. [4, стр.754]

Рисунок 2 – Проект «Этнокухня», румыно-молдавская кухня.

В 2022 году, в канун празднования Дня единства народа Казахстана, на базе Павлодарского колледжа сервиса и питания продолжена работа проекта «Этнокухня», в рамках которого

представители областного филиала Ассамблеи народа Казахстана и студенты колледжа провели мастер-класс по приготовлению национальных блюд татарского, таджикского и чеченского народов.

Проект «Этнокухня» позволил узнать много нового не только о национальной кухне этносов Павлодарской области, но и познакомиться с их культурой и обычаями, что немаловажно в укреплении межэтнического и общественного согласия через воспитание уважительного отношения к культурам других этносов.

Практическая значимость данного материала будет полезна для мастеров производственного обучения, кураторам групп, т.к. этот материал можно использовать на уроках производственного обучения, воспитательных часах, кружковой работы, внеклассных мероприятиях, а также для педагогов дополнительного образования, работающих в профессиональных кружках.

Сотрудничество Павлодарского колледжа сервиса и питания с АНК Павлодарской области заключается в разработке и реализации совместных мероприятий и проектов, так в рамках одного из таких мероприятий на тему «Одна страна-одна история», колледж посетила Председатель финно-угорского этнокультурного центра Николашина Ольга Леонидовна и рассказала студентам об истории, традициях и культуре финно-угорского народа. В свою очередь активисты студенческой Ассамблеи колледжа продемонстрировали элементы обычаев казахского и немецкого народов.

13 апреля 2022 года состоялось заседание Совета матерей Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области, практическая часть которого проходила в Павлодарском колледже сервиса и питания.

В рамках данного мероприятия были презентованы основные направления деятельности колледжа по формированию культурного воспитания студентов. Первым из таких направлений это кружок «Ана сүті», организованный преподавателем казахского языка и литературы Бейсеновой Сандыгуль Тлеубаевной. Вниманию приглашенных гостей был продемонстрирован обычай ношения казахскими девочками «Шашбау» - украшения для волос из монет и бляшек с орнаментами, которое имело важное воспитательное значение, за которым кроется воспитание характера девушки, ее походки и осанки. В кружке принимают активное участие, как сами студенты, так и их мамы и бабушки.

В ходе практической части участникам заседания руководитель колледжа, магистр психологических наук Гульмира Ерсайинова

Шугабаева продемонстрировала тренинг «Отбасы», который она использует на своих уроках Акмеологии, показывая тем самым истоки лидерства в казахской семье, а также этику поведения в семейных отношениях. Тренинг «Отбасы» раскрывает роль каждого члена семьи, а также его расположение за достарханом и раздача «мүшел»(частей лошади или барана) между членами семьи и гостями, что имеет важное значение в познании традиций своего народа. Этот тренинг пользуется большим интересом у студентов, они с удовольствием это познают, запоминают и несут в свою семью полученные знания.

Рисунок 3 – тренинг «Отбасы»

Одним из приоритетных направлений воспитательной работы колледжа является изучение национальных видов ремесел разных этносов, в процессе, реализации которого был создан кружок под названием «Город Мастеров». Данное направление поддержали родители и изъявили желание рассказать и показать студентам традиционные ремесла разных этносов. Один из ярких примеров отец студента Аубакир Нурасыла, Имангалиев Габдолла Аубакирович, который продемонстрировал студентам собственноручно изготовленные национальные казахские изделия из дерева, а также рассказал о различных способах изготовления «Астау», «Ағаш ожау» и других изделий казахской утвари. [3, стр.755]

Рисунок 4 – кружок «Город Мастеров», демонстрация ремесла казахского народа – изготовление «Астау»

23 января 2024 года Советом матерей Ассамблеи народа Казахстана проведен фестиваль «Отбасы-тәрбие іргетасы», в котором приняли участие студенты, родители и преподаватели Павлодарского колледжа сервиса и питания с традицией казахского народа «Сәлем беру» и «Сәлемдеме», которые имеют важное воспитательное значение: напоминают молодежи об уважении к старшим и казахском гостеприимстве. Суть «Сәлем беру» в том, что снохи, здороваясь, в знак уважения к старшим должны делать сәлем — поклон. Сноха должна скрестить и опустить руки, затем, слегка преклонив колени, поклониться старшим, на этот приветственный поклон старшие отвечали «Рахмет, келін — сноха, пусть Всевышний тебя одарит множеством детей», а другие благодарили добрыми пожеланиями. Суть «Сәлемдеме» в том, что и мужчины и женщины у казахов, приезжая издалека, первыми здороваются со старшими членами семьи и могут одарить всех сәлемдеме - сувенирами и гостинцами.

Рисунок 5 – участие в областном фестивале «Отбасы-тәрбие іргетасы»

Рисунок 6 – демонстрация обычая «Сәлем беру»

29 апреля 2024 года в Павлодарском колледже сервиса и питания прошел торжественный концерт, посвященный Дню единства народа Казахстана. Главными гостями с обширной концертной программой и выставкой стали два корейских этнокультурных центра Павлодарского и Успенского районов. В программе выступил танцевальный коллектив «Торади» корейского этно-культурного объединения, а так же прозвучали корейские и казахские песни о дружбе, мире и доброте! Концерт прошел ярко и весело, информационной стала выставка об истории корейского народа.

Рисунок 7 – Концерт ко Дню единства народа Казахстана, корейское этно-культурное объединение

Формы народного воспитания находятся в неразрывном единстве с институтами социальной жизни народа, его верованиями, традициями, обычаями и обрядами, хозяйственной деятельностью, нормами общественного поведения.

Учёными-исследователями установлено, что основой национальной политики является стратегия усиления гражданского общества с активной реализацией этнокультурных интересов

казахского народа, этносов и этнических групп Казахстана. Это в свою очередь определяет актуальную проблему возрождения культурного наследия прошлого. [3, стр.125]

Проведение разнообразных мероприятий и реализация проектов направленных на популяризацию традиций и культур разных этносов в Павлодарском колледже сервиса и питания в сотрудничестве с АНК Павлодарской области имеет немаловажное значение в этнокультурном воспитании студентов.

Важным фактором укрепления единство казахстанского народа, является стремление каждого гражданина начать именно с себя, через проявление уважительного отношения к другим этносам, их культуре и традициям. Своевременно заложенные глубокие знание собственной культуры в подрастающее поколение - это фундамент заинтересованного отношения к другим культурам, а знакомство с множеством разных культур – это основание для духовного обогащения и развития.

Задача учебного заведения не только выпустить профессионала своего дела, но человека готового взаимодействовать с другими представителями общества на основе взаимопонимания, взаимоуважения и независимо от этнической принадлежности. Этот вопрос актуален в современном мире, так как межэтнические разногласия часто являются причинами множества конфликтов. Сохранение межэтнического согласия и единства многонационального народа Казахстана имеет решающее значение в дальнейшем развитии и процветании нашего государства.

ЛИТЕРАТУРА

1 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс», 15 марта 2024 года.

2 Программа «Біртұтас тәрбие. Министерство просвещения РК. Астана, 2024.

3 А. Б. Мейрманов. Основные направления и развития этнокультурного компонента в Республике Казахстан / Мир науки, культуры, образования. № 1 (68) 2018. С.124-127.

4 Шугабаева Г. Е. Педагогическое лидерство-основной ресурс развития колледжа /Материалы научно-практической дистанционной конференции «ХІ Ахметовские чтения. Современный образовательный процесс: опыт, проблемы, перспективы»/ Павлодар, 2024. – С. 753–757.

ПРОБЛЕМА РАССЕЛЕНИЯ ПЛЕМЕНИ КЕРЕЙ В XIII-XIX ВЕКА В ПРИИРТЫШЬЕ

ЕРКЕШ С. Е.

учитель истории, Средняя общеобразовательная школа инновационного
типа имени Ахмета Байтұрсынұлы,

г. Павлодар

КУСАИНОВ Д. Ю.

учитель истории, Средняя общеобразовательная школа имени

Р. Нуртазиной, г. Павлодар

ТОЛЕУОВ А. Б.

учитель истории, Средняя общеобразовательная школа имени

Р. Нуртазиной, г. Павлодар

С усилением Чингизхана в начале XIII столетия под ударами монголов на земли современного Северного, Северо-Восточного Казахстана из Центральной Монголии и Алтая пришли племена тюркского происхождения, а именно: найманы, керей, аргыны и коньраты. Конечно, вытеснение половины населения Монголии привело к тому что, под давлением экономических, политических и этнических обстоятельств вытеснение проходило медленно [2, с.127–128].

М. С. Муканов писал, что керей пришли на территорию Западной Сибири в начале XIII века [10, с.34-36].

Подтверждение этому имеется и в казахском фольклоре. Песня «Елим-ай» являлась гимном Отечественной войны казахов против джунгар, автором которой являлся известный казахский батыр Кожабеген Толыбайұлы из рода Керей, приведем небольшой отрывок из произведения:

«Мы жили в счастье, живя в единстве
Сыновья Среднего жуза Керей и Уак
Издrevле под покровительством святого Кыдыра
Кочевали они долго в Сибири
Зимники располагались по берегам Иртыша и Оми
Пятьсот лет кочевали в Сибири
Защищая свою землю с оружием в руках».

Данная поэма является еще раз доказательством проживания предков казахов на Иртыше и Западной Сибири [3, с.67-69].

Начиная с XVII столетия, земли Среднего Прииртышья стали местом систематических набегов со стороны калмыцких племен. Данные события вызвали перемещение на запад казахских племен, некогда обитавших по берегам рек Иртыш, Омь и Тура. Это привело

к тому, что казахские племена кипчаки, уаки и керей отодвинулись на запад под натиском калмыков. На территории современного Павлодарского Прииртышья стали проживать калмыцкие племена [11, с.36-37].

О взаимоотношениях прииртышских казахов с калмыками в конце XVII - начале XVIII века остались в песне «Елим-ай»:

«У кереев отобрав реку Омь
Прочно засели по берегам Иртыша калмыки
Перекарасив в цвет крови плодородную землю казахов
Степь мою враги испоганили
Землю, на которой кочевали мои предки пять веков
Землю, на которой построили зимние жилища
Место, где в Иртыш впадает Омь
Кругом, все леса, заняли калмыки
Мы были вынуждены бросить берега Иртыша
Мы поняли, что враг не откажется от своих замыслов
Чтобы задержать врага, мы вырыли рвы на Есильколе
Это сражение мы выиграли у калмыков
Смерился я с тем, что оставим Омь реку».

Данный отрывок поэмы говорит о сражении казахов и калмыков в районе Есильколя в начале XVIII века. Казахи оставили свои исконные кочевья и отступили на запад [4, с. 27-29].

С ослаблением калмыков в первой половине XVIII века с запада на Иртыш пришли ранее проживавшие здесь многочисленные племена кипчаков, кереев и уаков.

Сведения о расселении казахов вдоль Иртыша в 1780-1790-е годы собрал капитан И.Г. Андреев. Ценность сведений капитана Андреева в том, что он дал расселение казахских родов, кочевавших около Сибирской линии по Иртышу и Горькой линии.

Отделенная часть от волости уваковской, называемая бабакиреевскою, в которой частного старшины не имеется, а под власть Енибек-султана, который и кочевье свое имеет в сей волости прямо форпоста Осморыжского, считается кибиток 30, лучших людей (имеется ввиду мужчин) кроме жен и детей- 70, лошадьми и скотом достаточны. Содержат при своих кочевьях, а лошадей перепускают на российскую сторону [1, с. 146].

Волость сиван-кирейская, потому ж, как видно, отдельная часть от кирейской волости, под властью ж Енибек-султана. Кибиток 45, лучших людей, кроме жен и детей, почитается до 120; лошадьми и скотом достаточны. Поступают с оными, как и выше сего объяснено.

Кочевье свое имеют в станце Пятерыжском по реке Иртышу в займищах и островах [1, с. 146].

Волость кульсары-кирейская, в которой старшина Шатай-мурза и Мурзагул-мурза. Подвластных оных почитается кибиток 70, лучших людей, кроме жен и детей, до 250 человек. Кочевье свои имеют смешено с прочими волостями по реке Иртышу, от станца Пятерыжского до крепости Железинской. Лошадьми и скотом весьма богаты, поступают с оными, как и выше сего объяснено [1, с. 146-147].

Волость баганалы-киреевская, в которой старшина Койбагар. Кочевья свои имеют вниз по реке Иртышу до крепости Омской. Считается оных кибиток 90, лучших людей, кроме жен и детей, до 270 человек, лошадьми и скотом посредственно достаточны. Лошади же в зимнее время перепускаются на российскую сторону со взятием к пограничным делам подписок и в залог постоянства – аманатов, которая под ведением Енибек султана. Сии киргизцы, которые имеют кочевье от крепости Железинской до Омской, года три назад начали для зимнего продовольствия своего скота косить сено, коего и поставляют с удовольствием [1, с. 146-147].

Таким образом, появление кереев на территории Павлодарского и Омского Прииртышья относится к XIII веку, о чем свидетельствуют работы исследователей М.С. Муканова и З.Е. Кабульдинова.

После долгих стараний со стороны казахских родовых старшин и султанов царская администрация одобрила переход казахов на правобережье, в 1788 году Екатерина II подписала указ о разрешении перехода через Иртыш. Казахам досталась огромная незаселенная территория в междуречье Иртыша и Оби. По данным исследователя Ж.Касымбаева, только в 1799 году на «вечную кочевку» перешло более 15 тысяч семей казахов [5, с. 59-60].

В 1822 году ханская власть в Среднем жузе была ликвидирована. Прииртышские казахи вошли в состав Баянаульского, Акмолинского и Семипалатинского округов.

Отмена ханской власти и введение новой системы управления привели к тому, что в степи появился правопорядок, но из-за неточности границ стало результатом того, что между родами на левобережье обострился земельный кризис. На одни и те же пастбища претендовали несколько родовых общин. В итоге привело к межродовым и межплеменным столкновениям.

Керейские роды Сибан и Баганалы которых мы видели в данных капитана Андреева в конце XVIII века проживавших напротив

станци Пятерыжской и Бобровской ближе к середине XIX века ушли к своим родичам в глубь степи. Остались лишь керей подрода Кудайберды [9, с.84]. В середине XIX века прекратились крупные передвижения казахских родов. Произошло их оседания на местах зимних кочевков.

Одним из важных источников о расселении казахов является материалы, собранные офицерами Генерального штаба в 1860-е годы.

Керей делились на 11 родов.

Курсары, с подродами 1) Биш-кара 2) Тувадак, прежде всего составляли волость Уч-Булакского округа. Впоследствии тувадаковцы причислены к макатай-самай-киреевской волости Кокчетавского округа, а биш-каринцы, вместе с родом Бурас, с подродами 1)Джалпас, 2) Караменды, 3) Мастабай-кара, 4) Джанбай, 5) Тюбет, 6) Джабике, 7) Худайберды и 8) Байгожа, а также род Курман с подродами 1) Есенгульды, 2), Сокур, 3) Койлюбай – составили волость бурас-курман-курсары-киреевскую и были перечислены от Уч-Булакского к Акмолинскому округу [6, с. 355-357]. Основная масса проживала восточнее озера Теке. Близ выселков Бобровского и Пятерыжского и далее вниз по Иртышу ближе к Омску[7, с.382].

Реформы 1867-1868 годов, проведенные царизмом способствовали объединению населения Павлодарского Прииртышья в одном уезде. На правом берегу Иртыша были созданы Теренгульская, Уруковская и Сейтеновская волости. На левобережье - Кызылагашская, Алкакольская, Караоткельская, Аккольская, Акбеттауская, Чакчанская, Карамолинская, Далбинская и другие волости. К началу XX века в Теренгульской волости число подрода Кудайберды составило 138 хозяйств (871 человек), а в Кызылагашевской волости 164 хозяйства (1031 человек) [12, с. 146].

Таким образом, в XIX веке произошли кардинальные изменения. Казахское население начинает активно заселять земли на правобережье Иртыша. Также в середине столетия произошло оседание казахских родов на местах своих кочевков. С введением российских колониальных реформ в степи привело к изменениям во всех сферах жизни кочевого общества.-*

Құдайқұлұлы Құдайберді

О кочевке в первой половине XVI века казахов - кереев из подродов Есбола и Есеналы на территории Западной Сибири свидетельствует, к примеру, один памятник устного народного

творчества «Айтыс Жолдыбая и Баймаганбет кожи» впервые введенный в научный оборот З.Е.Кабульдиновым [3, с 72-73].

В данной работе содержатся сведения о том, что Құдайберді совместно со своими братьями Құдасом, Бұрасом и Құрманом привезли из Туркестана миссионеров-кожа с целью распространения ислама на территории Западной Сибири в XVII веке.

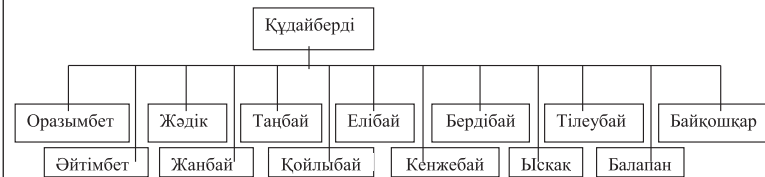
Исходя из имеющихся данных, можно утверждать тот факт, что Құдайберді жил во второй половине XVII века.

В 1768 году в Павлодарский регион пришли керейцы подрода Құдайберді и в последующим расселились по берегам Иртыша [9, с.84].

Потомки Құдайберді получили прозвище «Бесқара» согласно легенде описанной М.Мукановым:

«Құдайбердінің бес ұлы болыпты, бәрі қап-қара екен. Бірде солардың бесеуі басқа бір рудың тойына шақырусыз барыпты. Той дастарқан жинаған сон ойын басталады. Ортаға жауырынды жерге тимеген балуан шығады. Онымен күресуге ешкімнің батылы бармапты. Сонда Құдайбердінің бес баласының біреуі шығып, жеңіп жетісті. Таңғалған жұрт бір-бірінен: «Бұл бес қара жігіт кім?» – деп сұрапты. Құдайбердінің бес баласы ұрпақтарының атауы осыдан шыққан екен» [8, с. 199].

Согласно генеалогии рода Керей у Құдайберді от двух жен Тоқбике и Орындық родилось 13 сыновей.

На территории современного Железинского района Павлодарской области проживают потомки Оразымбета (от сына Өтеулі), Жәдіка (от Байболата, Қасаболата, Аманбая и Түменбая), Елібая, Кенжебая, Байқошқара.

Потомки остальных братьев проживают на территории современных Иртышского и Актогайского районов Павлодарской области.

Потомки Қойлыбая обосновались на территории современной Омской области.

К началу XX века в Павлодарском уезде число потомков Құдайберді составило более 300 семей.

ЛИТЕРАТУРА

1 Андреев, Г. И. Описание Средней Орды Киргиз-кайсаков. - Астана: «Алтын кітап», 2007. - 210 с.

2 Аристов, Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен / отв. редактор В.М. Плотских; – Бишкек: Илим, 2003. – 460 с.

3 Кабульдинов, З. Е. Значение фольклора в изучении истории казахов Тобольской и Томской губернии // Вестник ПГУ им. С.Торайгырова. - 2000. - №2, С. 67- 75.

4 Кабульдинов, З. Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII - начале XX вв. (историко - демографический аспект) [Текст] / З. Е. Кабульдинов. - Павлодар, 2001, - 293 с.

5 Касымбаев, Ж. К. История города Семипалатинска (1718-1917) [Текст] / Ж. К. Касымбаев.- Алматы. 1998.- 276 с.

6 Красовский, М. Область Сибирских киргизов [Текст] / М.Красовский. – Санкт-Петербург, 1868.- 472 с. - 1 т.

7 «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2014. – 608 с.

8 Қазақ шежіресі хақында (Құраст.: Ө. Пірманов) – Алматы: Атамұра, 2000 – 484 бет.

9 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. / Под ред. Ф. А. Щербины. Т.4. Павлодарский уезд. – Воронеж, 1902. – 709 с.

10 Муканов, М. С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза [Текст] / М.С.Муканов. - Алма-Ата: «Наука», 1974. - 200 с.

11 Муканов, М. С. Этническая территория казахов в XVIII - начале XX веков [Текст] / М.С. Муканов. - Алма-Ата: Казахстан, 1991. - 64 с.

12 Муканов, М. С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза [Текст] / М.С. Муканов. - Алма-Ата: Казахстан, 1974. - 200 с.

МӘШҲҮР ЖҮСІП ЖАЗБАЛАРЫНДА САҚТАЛҒАН АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР

ЖҮСІПОВА Л. Қ.

т.ғ.д., Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖҮСІПОВ Е. Қ.

т.ғ.к., Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖАНАБЕКОВА Д.

магистр, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Халық мұраларының қайнауында ежелден біте қайнасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келген, қазіргі уақытта фольклорлық үлгілер қатарында ауқымды орны бар. Мұрағаттарымыз аңыз-әңгімелер болып табылады.

Қазақ фольклорының жекелеген жанрлары турасында бұрын жүргізілген зерттеулерді былай қойғанда, тек XX ғасырдың соңғы ширегінде ғана қыруар жұмыстар атқарылды. Жалпы аңыз-әңгімелер төңірегінде біршама зерттеулер баршылық деп айта аламыз. Оларға Ө. Марғұлан, М. Ғабдулин, Т. Жанұзақов, Ө. Қоныратбаев тағы басқа сонда ғалым зерттеушілердің арнайы зерттеулерінің жазылуы айғақ. Ал Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазбаларында сақталған, аңыз-әңгімелерге байланысты арнайы зерттеу жұмыстары жоқтың қасы зерттеуге қажет ететін мәселелердің бірі. Осы жұмысты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазбаларындағы аңыздарды арнайы талдауға алып осы олқылықтың орнын толтырамыз. Мәшһүр Жүсіп жазбаларында сақталған аңыз-әңгімелер көп томдықтың шығуына байланысты бұл үлгілер жарық көргенмен ешбір жерде талдауға түспеген. Бүгінгі таңда талдауды қажет ететін мұрағаттардың бірі деп білеміз.

Мәшһүрдің тарихты баяндаудағы енді бір өзгешелігі жер, жүз, ру, тайпа, жеке адам (тұлға) және халықтар тарихын біртұтас жүйеде қарастырады. Мәселен, 1907 ж. кітабындағы автордың арғы аталары туралы баяндалған мәліметтерде бір әулет өкілдерінің тарихын жер тарихымен қатар қарастырған: “Мен өзім, атым Жүсіп, 49 жаста отырмын. Әкем аты Көпей, жылы барыс еді. 73 жасында, барыс жылы өліп, Баянауылға қойылды. Оның әкесі Сермұхаммед 70-тен асып өліп, Қызылтауға қойылған. Оның әкесі Ақжігіт 49 жасында өліп, Көкшетау бауырында Шортанқарағай, Қыздыңқарасуы деген жерге қойылды. Оның әкесі Бесім қартайып өліп, Ұлытауда бес саланың өре басына қойылды. Бұрынғы заманда Ұлытаудың теріскей жағына ататұғын сайларды “Бесімнің бес саласы” деуші еді. Тірі күнінде өзінің қоныс қылған жері болғаны үшін...” / 1/.

Мәшһүр-Жүсіптің ғалым ретінде ғылыми көзқарасының қалыптасуына оның Шығыс өркениетін жетік меңгеруі және озық ойлы Еуропа мәдениетімен таныс болуы негіз болуы әбден ықтимал. Оның ғылыми мұрасын қазіргі ғылым салалары тұрғысынан қарастырсақ, онда әрі тарих, әрі шежіре, әрі этнология, әрі жер тарихы, әрі әдебиет, әрі фольклортану, әрі әдебиеттану, әрі тіл тарихы, әрі философия; әрі этнография мағлұматтары шоғырланғанын байқаймыз. Керісінше, кейбір қолжазба мәтіндері таза бір салаға ғана (медицина N1175, теология N1173, В.В.Радлов кітабы N1170 “а” т.б.) арналып жазылған.

Мәшһүр-Жүсіп жазбалары арасынан ғалымның жалпы қазақ тарихына, шежіре сөздеріне берген ғылыми көзқарасы да кезігеді: “Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ. “Оқуға сенген ұмытшақ” деп оқуды керек қылмаған. “Жазуға сенген жаңылшақ” деп жазуды керек қылмаған. Оқу мен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмаған. Естігенін ұмытпайтұғын, құлағының тесігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуыменен кеудесі хат, естігені, көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан ауыз алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған” / 2/.

Дерек жинастырушы ретінде Мәшһүр-Жүсіптің жүргізген жұмыс көлемінің кең ауқымдылығы, оның ат үстінде ел арасынан аз уақыт ішінде мол материал жинап үлгергені таң қаларлық. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тарихи шығармаларына дерек берушілер арасынан оның замандастарын: Мейрам Жанайдарұлын, Сыздық Кенесарыұлын, Ахмет Кенесарыұлын, Саққұлақ шешен, Бердалы қожа, Майлы Жәдігер, Ысмайыл қария, Бөртіней Байғозыұлы, Садуақас Мұсаұлы Шорманов т.т. тікелей оқиға куәгерлері, не куәгердің ұрпақтары да бар. Сондай-ақ аталған шежірешілердің өзара ақпарат алмасу тарихына мысал ретінде М.Ж.Көпеевтің жас кезінде Әбілғазы шежіресі нұсқасын Байдалының Мұстафасы қолжазбасына көшіріп бергенін айтумызға болады: “Осы сөз Үргеніште 23 жыл хан болып тұрған Араб хан баласы Әбілғазы хан шежіресінен алынған сөз болса керек. Жас күнімде өзім жазып алған сөз Байдалының Мұстафасына жазып берген шежіреңізде бар екен деп Ғиса баласы Мақұл 1928-нші жылда, Баянауылда өзіме көрсетті” / 3/.

Ұлы ғалымның тарихтанушылық көзқарасын танытатын тағы бір қыры–«Қазақ түбі» еңбегіндегі ресми деректер, зерттеулермен қатар ауызша мәліметтердің берілуі. Шыңғыс хан және оның шығу тегі туралы жинағандарында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы “Қазақ

түбі» аңызында Әбілғазы шежіресі мен В.В. Радловтан құнды мәліметтер келтірген: “Алтынбел ханның Алмалы Көрікті деген қызынан туған әкесі иок(жоқ), сағымнан пайда болған Шыңғыс хан пайғамбар тарихтан беш иоз илик тоқызда (559) доңыз жылында Мұғол иортында Вком Илдоқ тиген ирде дүниеге келді. Бір қолы иұмық... қан ұстап туып еді” / 4/.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мәліметтерді қалай естісе солай өзгертпей жазып алып отырған, кейінгі «Қазақ түбі» нұсқаларында да сол деректі дәл солай өзгертусіз келтіріп отырған. Яғни мағлұматтың түпнұсқалық негізі сақталынып, ешбір бұрмалаушылыққа түспегендіктен тарихи маңызыдылығы артады. Әрбір мәтіннің басында, не ортасында, не болмаса соңында сол деректің түпкі иесінің, мәліметгі ауызша жеткізушінің есімі аталуы, оның ата-тегі өмірбаяны туралы мәліметтер берілуі, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының деректанушы ғалым екендігін дәлелдейді. Тіпті аңыз-әңгімені қайда, қашан, қандай жағдайда, кімнен, қалай естігенін мәлімдеуі сол деректің шынайылығына, бұрмаланбағанына күмән келтіртпейді.

Мысалы, «Қазақ түбі» N1177 топтамасында ең алдымен Әбілғазы Баһадүр өмірбаянымен таныстырып / 5/, артынан шежіресінен үзінділер беріп, В.В.Радлов жазбаларынан алынғандығын хабарлай отырып / 6/, соңынан Радловтың “Қазақ түбі” әңгімесін ұсынады.

Дерек жинастырушы ретінде деректер ұсынуда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бергі VIII-XIX ғғ. тарихи оқиғаларын баяндауда да жер-су атауларына көбірек сүйенеді. Мысалы, Кенесары топтамасында Кенесарының соңғы шайқастары туралы айтпастан бұрын қырғыз тайпаларының географиялық картасы (орналасуы, өзен-таулары, асулары, жер бедері), соғыс барысы туралы деректерді байланыстырып беріп отырады / 7/.

Сонымен қатар М.Ж.Көпеев шежіре үзінділерінің бірінде өз Тәуке ханның моласының Қараөткелде салынғаны, кейіннен бүлінгені туралы да деректер бар / 8/.

«Сарыарқаның кімдікі екендігі» (1907 ж.) кітабында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Сарыарқаны қоныстанған елдер тарихын жер-су атауларымен байланыстырып баяндайды. Оның мәліметтері бойынша, кезінде Сарыарқаны Мық, Шерміш жұрттары иеленген, содан ноғайлы тұсында “Хан сүйегі”, “Ақжар-Сасай”, “Тоғанастың тоқсан екі көлі”, “Сұлу там», «Қызыл мола” т.т. жер-су атаулары пайда болған.

Баспа бетінде басылып шыққан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының “Қазақ шежіресі” атты туындысында (құрастырушысы: С. Дәуітұлы, Алматы, Жалын, 1993) өзі тек Баянауыл аймағының тарихы, мекендеген ру-тайпалар тарихы: тұлғалар, батырлар, билер, ақындар т.б. тарихы, жер-су атаулары тарихы жинақталып, байланыстырылып берілген. Шежірені Баянауыл аймағы тарихы туралы мол дерек көзін ұсынған бірден-бір ғылыми зерттеу деп тануымызға болады. Бұған қазіргі кезде атакты жерлес ғалымдарымыз, ақындарымыз т.б. туралы жарияланып жатқан естелік кітап, шежіре авторларының Мәшһүр шежіресіне көбірек сүйенуі айғақ бола алады /9/.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» нұсқалары мазмұны, жазылу реті, жүйеленуі жағынан өз замандастары Қ.Халид, Ш.Құдайбердіұлы зерттеулерінен өзгешеленеді. Пайдаланған дерек көздерінің басым үлесін есепке алсақ, Қ.Халид Шығыс, Ш.Құдайбердіұлы батыс мағлұматтарына көбірек сүйенген. Ал Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ең алдымен, негізінен, халықтық төл мәліметтерге иек артады. М.Ж.Көпеев өзі келтіріп отырған ауызша деректерді таза тарихи шындық ретінде қабылдамайды, тек тарихи материал ретінде ұсынады. Ал замандасы Шәкәрім Құдайбардіұлы өз шежіресінде ауызша деректердің ақ-қарасын салыстырып қарамай, шынайы тарихи негізін сараптамай шындық ретінде зерделеуі бірқатар жаңсақтыққа жол берген.

М.Ж.Көпеев шежіресі мазмұны екі сипатқа ие болған: әрі ата тек тізбегі, әрі жылнамалық сипатқа ие болатындығы баспасөз беттерінде аз айтылмайды / 10/.

ӘДЕБИЕТТЕРІ

1 Көпеев М.Ж. Тандамалы. / Құрастырған С.Дәуітов. - Алматы: Ғылым, 1990. - Т.1. -Б.258-259.

2 ОҒКҚҚ, Көпеев М.Ж. қолжазбасы, №1177 папка. - Б.258(301). ; Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. / Даярлаған С.Дәуітов. -Алматы: Жалын, 1993. - Б.9.

3 ОҒКҚҚ, №1177 папка. - Б.99(146).

4 ОҒКҚҚ, №1173 папка. - Б.406.

5 ОҒКҚҚ, №1177 папка. - Б.221(264).

6 Сонда. Б.264-279.

7 Көпеев М.Ж. Кенесары-Наурызбай хақындағы әңгімелер. / Дайын. О.Исмаилов. // Жұлдыз. - 1992. - №4. - Б.197-198. ; Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. -Б.52-53.

8 ҚПЖӘМ, Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы, 2 топтама. - Б.356-357.
9 Салғарин Қ. Қазақтың қилы тарихы. - Б.152. ; Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі. - Б.90-91. ; Қаныш елі (фото-кітап). / Құрастырушылар О.В. Таланова, М. Сәрсеке. -Алматы: Жібек жолы, 1999. – 336 с.

1- Айтбаева Р. Тарих айту дәстүрінің дамуы хақында. // Қазақ тарихы. - 1994. – №3. - Б.44. ; Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс-Баянауыл өңірі. - Б.62

М. Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ, АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР

ЖҮСІПОВА Л. Қ.

т.ғ.д., Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖҮСІПОВ Е. Қ.

т.ғ.к., Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖАНАБЕКОВА Д.

магистр, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ тарихында Мәшһүр Жүсіп мұрасы жан-жақты зерттелініп жатыр. Философия, дін тарихы, лингвистика /тіл дамуы/, тарих, әдебиет сала мамандары «Мес» жинағы материалдарын / ПМУ ғалымдары жариялаған 20 томдық/ өз зерттеулеріне қосып, ғылыми айналымға еніп жатқаны көңіл қуантады. Дегенмен кейбір ғылым салаларында «Мес» жинағы толықтай қолданылмай жатыр. Ақпарат тапшылығынан болар, археология, астрономия, география бағытын айқындайтын деректер ғылыми таным арнасына тартылмай отыр. Баса назар аударарлық мәселе, М.Ж.Көпейұлы жазбаларындағы кейбір мәтінді таза тарих, шежіре, немесе әдеби /тіл / нұсқасы деп бөліп алып қарастыруға келмейді. Сол себепті «Мес» жинағы материалдарын әр ғылым саласы мамандары талдап, басқа ғылым бағыттарымен байланысып жатқанын мойындап отырады. Біздің көтеріп жатқанымыз «Мес» жинағы материалдарындағы жер-су тарихына қатысты деректер болып табылады.

М.Ж.Көпейұлы жинаған материалдарын арнайы тақырыптарға бөліп отырмаса да, мәтіндерді белгілі бір ой тізбегіне сай байланыстырып жазғаны білінеді. Оның ішінде жер тарихын баяндайтын малұматтарын жинақтап қарастырсақ, М.Ж.Көпейұлын

тарихи география саласының негізін қалаушылардың бірі деп санауымызға да болады.

«Нұх, Наурыз тарихы» мәтінінде ғалым топан су оқиғасын «жарапазан айтатұғын шалдардың» айтқан тақпағына емес, көзімен көріп танығанына байланысты мәлімдейді; «Сол топан суының болғандығын тау біткеннен /Ақбет тауы биіктігі Бөкенбай тауы төбесінен аласа екендігі белгілі-Е.Қ./ қырық кез асқандығын жер айтып тұр, су айтып тұр, тау-тас /Баян тастарының сопақ, малта, жұмыр екендігі де белгілі -Е.Қ. / айтып тұр... Баянауланы көрген, аралап жүрген кісіге су астынан шыққандығын тауы, тасы өзі сөйлеп айтып тұр» / 1/. Қазргі Ташкент қаласы тарихын ежелгі Шаш атауымен байланыстырады: «Бұрынғы замандарда Шыршықтың басынан аяғына шейін там үйлі жұрт жағалай отырғанда Тоқсан мың үйлі Қыбырай Дүрмен атанған. Осы Шыршықтан жеті өзен ағызып, сол жеті өзеннің бойындағы ел «үй кара ағаш Ташкент» атанып отыр. Бұрынғы заманда Шаш шаһары деп атанған екен» / 2/.

Шежреші жазбаларында жер-су, қалалар тарихын өзара байланыстыра отырып, түркі тілдес халықтардың Отаны бір /Алтын Орда/ деп тұтас қарастырады: «Қырым «қырық сан Қырым» атанған. Бақшасарай шаһарын маһар үкімететіп, Қажыкерей хан әулеті биледі. Ноғай Ордасы Жайық суы бойында Сарайшық шаһары атанып, «Ақ Орда» һәм атанған. Өз Жәнібек ханның жұрты. Қазақты Дәулет Барак Құйыршық баласы билеп – төстеп, «Қыпшақ» атанған. «Қалың Қыпшақ Қияттан озушы едің жарыста», -деп, Қобыланды батырдың атына айтатұғын сөзі. Ер Көкше, Ер Қосай, Ер Қамбар батырлар мұнан шыққан. Ноғай, Қазақ «Ормамбет елі» атанған. Біреуі Қазан, біреуі Сарай, біреуі Сібір...» / 3/.

Тіпті ресми ресейлік басылымдарда бөліп жарып біртұтастығы мойындала бермейтұғын ноғайлы жұртын Қазақтардан алшақ деп қабылдамайды: «Сол Қазақпен тұқымы бірге болған ноғайар: Қызлал ноғайы, Құндырау ноғайы, Аштархан ноғайы, Қара ноғай, Қырым ноғайы, Орал таындағы Естек/башқұрт-Е.Қ. / ----қадимнен келе жатқан ноғайлар осылар дейді» / 4/.

Белгілі бір істеген іс-әрекеті, сөйлеген сөзі, тұжырымдаған ой-пікірі арқылы қатардағы қоғам мүшелері арасынан ерекшеленіп, ел тарихында орын алған жеке адам - тұлға. Отан тарихының жалпы даму барысына өз үлестерін қосқан тарихи тұлғалар қазақ қауымының саяси-экономикалық, әлеуметтік, рухани өмірінде хан, сұлтан, би, батыр, рубасы т.с.т. ретінде танылған еді.

М.Ж.Көпеевтің ғылыми көзқарасы қалыптасуына өмір сүрген заманы және өскен ортасы әсер еткен. Мұсылмандық білім алып, есейе келе орыс тілі арқылы Батыс өркениетімен танысып, өзіндік дәстүрі бар Орта Азия ықпалын қабылдап, отарлық саясатын күшейте түскен Ресей ықпалы дәуірлеуінің куәгері болды. Сол себепті Мәшһүрдің дүниетанымында да екі түрлі әлемнің: Шығыс пен Батыстың әсерлері айқын сезіледі. Алайда ғалым өз елінің тарихын, мәдениетін т.т. халықтық төл мәліметтерге сүйеніп жазды. Мұндай тарихи көзқарас қалыптасуына бала жастан ауыз әдебиеті үлгілерін жатқа айтуы, ұстазы Хамариддиннің жыр-дастанды жинап жазып алу дәстүріне еліктеуі, Қазақстанның территориясын салт атпен аралап өтуі, жол бойында кездескен адамдардан шежіре сөздерін жинақтауы т.б. негіз болды.

Қолға түскен барлық материалды сарқа пайдаланған Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларды жүйелеуде, сұрыптауға, кезеңдерге бөлуде, хронологиялық жүйе ретімен баяндауда тарих ғылымы өркендеген Батыс үлгісін негізге алды. Тарихты баяндау барысында шығыстық тарихнама дәстүріне негізделген шежіреге көбірек сүйенген.

Мәтіндерді тарихи-текстологиялық талдау барысы фольклор нұсқаларын жеткізушілердің (жинаушының емес) дүниетанымына тәуелділігін, өзгертілу мүмкіндігін, “Қазақ түбіндегі” тарихи оқиғалардың да тек бірыңғай хронологиялық- жылнамалық тәртіпке сай жазылмағанын, ара-арасында уақыт жағынан әртүрлі кезеңдердегі оқиғалардың біріктіріліп, бір кезеңге сыйдырылып енгізілгенін (Кенесары заманынан кейін XVI-XIX ғғ. Бұхар, XVIII-XIX ғғ. Қоқан билеушілері тарихымен сабақтастырылған Ұлы жүз тарихы) т.т. айқындауға мүмкіндік береді.

Еңбегімізде көрсетілген мәліметтерге сүйеніп, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының “Қазақ түбі” тақырыбына байланысты жазылған қолжазбаларында мол тарихи дерек сақталғанын дәйектедік. Біздіңше, Мәшһүр-Жүсіп мұрасын зерттеудің Қазақстан тарихы ғылымы үшін маңызы зор болмақ. Кез-келген ел тарихы бірнеше түрлі мағлұматтар көздерін жан-жақты сараптаулар көмегімен жазылады. Кеңес дәуірінде зерттеу танымына мәліметтердің соны да, мәнді бір түрінің назарға ілінбеуі, немесе идеологиялық цензура талаптарына сай енгізілмеуі салдарынан тарихымыздың “ақтандық” мәселелерін көбейте түсті. Бұл олқылықтың орнын Мәшһүр жазбаларындағы деректер толықтыра алатынына көз жеткіздік.

Қолжазба мәтіндерінің ғылыми зерде үшін пайдалы екі қыры бар. Біріншіден, ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтылып жеткізіліп

келе жатқан әңгімелердің сол қалпында қағазға түскен нұсқалары, жазба шежіре түрлері, ғылыми еңбектер мәтіндері сарапталынады. Екіншіден, ғалымның мұрасын жүйелеу, жіктеу, құрастыру т.т. әдіс-тәсілдері, тарихтану мен деректануға қатысты мәселелерді талдауы, өз тұжырымдарын ұсынуы Отандық тарих ғылымының тарихнама, деректану салаларын байыта түседі.

Анықталған дерек көздері, қолжазба мәтініндегі мағлұматтарды салыстырмалы түрде талдау барысы қазақ елі тарихындағы оқиғалардың шынайы сипатын қайта қарауға, жаңаша көзқарас негізінде түсінуге мүмкіндік береді. Өйткені Мәшһүр материалдарында деректер өзгертусіз жеткізілген, әрі есімдері ғылыми ортаға белгісіз мәлімет берушілер мәтіндері алынған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қолжазбасы - XIX ғ.аяғы мен XX ғ.басы аралығында мол сақталынған халықтық фольклор үлгілерінің жазылынып алынған, әрі жазба мәліметтерге сүйенген жинаушының өз пайымдаулары қатар берілген отандық тарихи мағлұматтардың мол шоғыры. Қазіргі кезде ұлттық рухани жаңғыру нәтижесінде М.Ж. Көпейұлы жазбаларын баспа бетіне жариялауға, сол арқылы қаһарман тұлғаларымызды жан-жақты тануға жол ашылды. Әлеуметтік жағдайына, қылған қоғамдық-саяси қызметіне қарай жіктемей әрқайсысын жеке адам - тұлға ретінде зерделеуге ұмтылу барысында Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы қаһарман тұлғаларымыздың шежірелік ата-тегі, өмір сүрген уақыты (туған, қайтыс болған жылдары), мекендеген жерлері, әкімшілік-сот жүйесіндегі орны (би, заңгер, хан, сұлтан, рубасы), әлеуметтік жағдайы (бай, орташа ауқатты, кедей), қоғамның ішкі, сыртқы өміріндегі ролі (елші, мәмлелер), белгілі бір тарихи оқиғаларға (шайқасқа, бітімге) араласуы т.т. туралы мол деректерді тарихи зерттеулермен, құжаттармен өзара байланыста қарастырдық.

Мәшһүр нұсқаларында ежелгі тарихи дәуірлер белгілі бір тұлғалар есімдерімен байланыстырылып баяндалынған. Шежіретанудың өзіндік ерекшеліктері, зерттеу әдістемесі, таным заңдылықтары барлығын ескерсек, ежелгі түркі заманының түрлі кезеңдерін шежіре сөздері арқылы жеткізген Мәшһүр мұрасының тағы бір шарттылығын тани түсеміз. Монғол дәуіріне қатысты варианттарда кісі есімдерін шатастырулар, қайталау қателіктері кездеседі. Мәселен, Мәшһүр жазбасында “Ноғайлының ханы” деп көрсетілген өз Жәнібекті Қазақ хандығы билеушісінен гөрі Алтын Ордадағы Жәнібекпен байланыстыруымызға тура келеді. Мәшһүр шежіресінде Шығыстық тарихнама дәстүрі негізге

алынғанын ескерсек, XVIII-XIX ғғ, тарихи дәуірлердің кісі есімдеріне байланысты топтастырылуының себебі ашыла түседі. Патшалы Ресей тұсындағы оқиғалар Мәшһүр жазбаларында жинақталып, мәтіндер таңдап алынып, сұрыпталып, қысқартылып, не толықтырылып, 1907 жылы Қазаннан кітаптар түрінде басылып шыққан.

“Қазақ түбі” мәтіндерін негізге ала отырып, Мәшһүр Жүсіптің тарихтануға, деректануға қосқан үлесі, білдірген көзқарасы қарастырылды. Мұның барлығы XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы аралығындағы тарихи білімнің дамуын, тарихнама саласын зерттеушілерге тың мәліметтер ұсынып, тарихи оқиғалар барысына деген өз көзқарасын қалыптастыруға қызмет жасайды. Мәселен, зерттеуде Мәшһүр деректерін талдау нәтижесінде Қазақ хандығындағы Салқам Жәңгір хан, өз Тәуке хан заманы жаңаша көзқарас тұрғысынан сараптауға салынады.

Зерттеуде қамтылған мәселелер Қазақстан тарихын зерттеушілерге, деректанушыларға, этнографтарға, этнологтарға, өлкетанушыларға ой салып, қызығушылық тудырып, Мәшһүр мұрасы төңірегінде пікір-талас жүргізілуі заңды. Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының ғылыми таным арнасына жан-жақты тартылуы Отандық тарих ғылымы дамуына өз үлесін қосады деп санаймыз. М.Ж.Көпеев мұрасын игеру Отан тарихы ғылымында көкейкесті, аса қажетті шара деп білеміз. Әлі игерілмей жатқан бұл зор қазынаны зерделеу ісі тек тарихта болған тұлғаларымызды жан-жақты тануымызға ғана қызмет жасамайды, ел тарихындағы ақандақ даулы мәселелерді шешуге де өз үлесін қосады деп тұжырымдаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 М. Ж. Көпейұлы. Таңдамалы. – Павлодар: «ЭКО» баспасы, 20 томдық, 8 том, 50 б.
- 2 М. Ж. Көпейұлы. Таңдамалы. – Павлодар: «ЭКО» баспасы, 20 томдық, 8 том, 57 б.
- 3 М. Ж. Көпейұлы. Таңдамалы. – Павлодар: «ЭКО» баспасы, 20 томдық, 8 том, 99 б.
- 4 М. Ж. Көпейұлы. Таңдамалы. – Павлодар: «ЭКО» баспасы, 20 томдық, 8 том, 94 б.

УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРА В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

КАППАРОВА Г. А.

магистрант, 2 курс, исторический факультет,

Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда

АБДРАХМАНОВА К. К.

к.и.н., ассоц. профессор, Карагандинский университет имени

академика Е. А. Букетова, г. Караганда

В современном мире изучение диаспор становится все более актуальным и важным с точки зрения межкультурного взаимодействия. Одной из наиболее интересных исследовательских тем становится украинская диаспора в Казахстане. Несмотря на то, что сегодня вышло в свет значительное количество книг и статей об отдельных народах, проживающих в республике, до сих пор нет комплексных и фундаментальных работ, посвященных украинской диаспоре в стране. В связи с этим, мы посвящаем данную статью историографическому обзору по обозначенной проблеме, который покажет нам степень изученности этого вопроса.

В историографии по этой теме можно выделить четыре группы исследователей: работы советских авторов, труды российских авторов, работы современных казахстанских ученых и труды западных исследователей.

Первая группа представлена трудами советских авторов. Данные исследования, датируемые с 1980–1990-х гг. были затруднены идеологическими рамками и ограничениями. Исследователи в основном концентрировались на вопросах миграции, экономического и культурного взаимодействия, но избегали освещения политических и национальных аспектов. Лишь в постсоветский период изучение диаспоры получило новый импульс, стало более всесторонним и объективным.

В исследовательской литературе по восточной украинской диаспоре иногда можно наблюдать досадную закономерность. Азиатское пространство в них, и в частности Казахстан, или вообще не упоминается как место расположения украинских поселений, или если и упоминается, то довольно кратко, описательно и не всегда достоверно.

Общим вопросам формирования и развития населения посвящены «сквозные исследования» Ф. Н. Базановой [1], М. Х. Асылбекова и А. Б. Галиева [2].

Вопросам формирования населения Казахстана в национальном разрезе посвящена работа Ф.Н. Базановой [1]. В своей работе она впервые в казахстанской историографии, сделала попытку анализа формирования и развития национальной структуры населения Республики, начиная с царских времен. Недостатком работы является замалчивание негативных процессов, происходивших в этот период времени, т.е. нет упоминания раскулачивания, депортации и других перегибов национальной, социальной и демографической политики.

Динамика численности, национальный состав населения и особенности социально-демографических процессов в Советском Казахстане рассматриваются в работах М. Х. Асылбекова и А. Б. Галиева [2].

Таким образом, советская историография по украинской диаспоре в Казахстане представляет собой, в основном, ряд исследований казахстанских ученых того времени, посвященные истории национальной структуры населения страны, среди которых встречаются и украинская диаспора. Однако отдельных работ по данной тематике в этот период не наблюдается. Кроме того, в работах советского периода не затрагиваются процессы раскулачивания, депортации и других перегибов национальной, социальной и демографической политики Советов, что создает «белые пятна» в истории становления украинской диаспоры в стране.

Российская историография. Проблема диаспор в России активно развивается еще в 1990-е годы. Так, весной 1996 года в Москве был создан Институт диаспоры и интеграции, среди учредителей которого – правительство Москвы, институты Российской академии наук, МГУ и др. В штате Института на постоянной основе работают 20 специалистов-экспертов, в том числе 3 доктора и 10 кандидатов наук в различных областях. В нем действуют отделы Украины и Крыма. Институт выпускает информационно-аналитический бюллетень «Диаспора. Общественные организации соотечественников в странах СНГ и Прибалтики».

В 2000-е годы в России проходят различного рода конференций, посвященные украинской диаспоре. В частности, в сборнике первой и второй научно-практических конференций «Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность» [3] представлены доклады и статьи участников данной конференции, в которых рассматриваются различные аспекты истории, культуры, этнографии, демографии,

современной общественной жизни украинского населения Дальнего Востока России.

В 2010-е гг. свет выходят докторские диссертации по взаимоотношениям украинской диаспоры с республиками Российской Федерации. Затрагиваются проблемы этнокультурного развития, социокультурная адаптация, формирование и современное состояние украинцев и др. В частности, можно отметить таких авторов, как Молощенков А.Н. [4], Бабута М.Н. [5], Сазонова С.Е. [6].

Таким образом, в российской историографии еще с периода независимости существуют отделы при Институтах, занимающиеся изучением украинской диаспоре в стране. На современном этапе выходят в свет отдельные диссертации, затрагивающие проблемы адаптации и культурного развития украинского населения в регионе.

Современная казахстанская историография. Тематика, связанная с проблемой этнических диаспор, становится все более актуальной для отечественной науки, ибо судьбы разделенных и разбросанных волей обстоятельств народов во многом зависят от того, как будут складываться отношения в новых условиях между представителями национальной диаспоры и титульным населением.

С обретением независимости в Казахстане вышло в свет намного больше книг и статей об отдельных народах, проживающих в республике. Этому есть причины. Во-первых, демократизация общества, предоставление доступа к секретным архивным документам, свобода творчества и печати дали возможность публиковать новые исследования. Во-вторых, исследования ученых были востребованы небывалым интересом к своему историческому прошлому, этнической культуре. В-третьих, исторические родины в лице исследовательских центров и фондов, а также неправительственных организаций стимулировали интерес отечественных исследователей, предоставляли гранты и спонсировали научные разработки диаспорных вопросов.

Среди современных работ казахстанских ученых, в которых затрагивается украинская диаспора, можно выделить статью «К вопросу о принудительных миграциях в Центральный Казахстан» [7] Козиной В.В., Джумабекова Д.А. и Жумановой А.З., вышедшая в свет в 2022 году.

Среди диссертационных исследований по истории депортации следует отметить работы Л. К. Шотпаковой [8], Ж. У. Кыдыралиной [9], М. Ж. Сулейменовой [10]. Труды названных исследователей посвящены истории отдельных народов, в них содержатся

разрозненные, но ценные сведения о депортации украинцев в регионы Казахстана.

В 2005 году выходит сборник документов «Сталинские депортации. 1928-1953» [11]. В сборнике содержатся ценный архивный материал об истории депортированных народов в Казахстан в период сталинских репрессий, в числе которых встречаются и украинцы.

В целом, степень разработанности диаспорной проблематики пока далека от завершения, ибо продолжают оставаться не до конца раскрытыми и спорными вопросы. Следует обратить внимание также на то, что в казахстанской науке последнего десятилетия мало диссертационных и монографических исследований по проблеме диаспоры. Большинство работ посвящены истории депортаций и «кулацкой ссылки». Остается практически без внимания современных исследователей вопросы эвакуации, оргнабора и освоения целинных и залежных земель.

Зарубежная историография. В советский период в течение многих лет исследования этой темы были ограниченными, поэтому актуальной задачей современной украинской географической науки является развитие диаспоральных исследований. Особенно актуально изучение украинской диаспоры в странах Центрально-Восточной Европы и бывшего Советского Союза. Преимущественно исследуются украинские диаспоры в США, Канаде, Российской Федерации, Молдове и Румынии. К сожалению, в среде украинских ученых интерес к украинским диаспорам, которые живут в Центральной Азии, незначителен.

Большое значение в рассмотрении истории украинской диаспоры имеет книга канадского профессора В Садзевича «Украинская диаспора» [12]. Автор проследил историю украинской иммиграции на протяжении 125 лет. В работе рассмотрено положение украинцев в разных странах мира, численность, ареалы расселения, действующие этнические организации.

В зарубежной историографии настоящего времени наблюдается развитие сайтов, направленных на поддержание и укрепление возможности украинской диаспоры в трех областях: защита, гуманитарное реагирование и адвокация. В частности, на сайте «Diaspora programme» в разделе «Ukrainian diaspora» [13] отмечается, что только за последние три года (2015-2018 гг.), они оказали техническую или финансовую поддержку более чем 95 сетям украинской диаспоры.

С ростом украинской диаспоры в странах Западной Европы за последние 10 лет, в свет выходят проекты, целью которых заключается в способствовании устойчивости, укреплению и восстановлению украинской миграции и консульского управления путем укрепления возможностей национальных органов власти по обеспечению безопасной международной мобильности украинских граждан, включая подготовку к устойчивому возвращению [14].

Таким образом, изучение украинской диаспоры в зарубежных странах за последнее десятилетие ощутила новую волну. Современные исследования касаются гуманитарной поддержки, безопасности, а также устойчивому возвращению украинцев на родину в будущем.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения КазССР. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 152 с.
- 2 Асылбеков М.Х., Галиев А. Социально-демографические процессы в Казахстане. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 185 с.
- 3 Украинцы на Дальнем Востоке. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.dvfu.ru/expertise/news/science/ukraincy-na-dalnem-vostoke/> Дата обращения: 10.09.2024
- 4 Молощенков А.Н. Переселение украинцев на Южный Урал и проблемы их этнокультурного развития: дис. ... канд. ист. наук: – Москва, 2010. – 204 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/pereselenie-ukraintsev-na-yuzhnyi-ural-i-problemy-ikh-etnokulturnogo-razvitiya>
- 5 Бабута М.Н. Формирование и современное состояние украинской диаспоры: конец XIX - начало XXI вв.: дис. ... канд. ист. наук: – Томск, 2008. – 162 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-sovremennoe-sostoyanie-ukrainskoi-diaspory-konets-xix-nachalo-xxi-vv>
- 6 Сазонова С.Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация: конец XVIII - первая половина XIX в.: дис. ... канд. ист. наук: – Ставрополь, 2010. – 223 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/pereselenie-ukraintsev-na-severnyi-kavkaz-i-ikh-sotsiokulturnaya-adaptatsiya>
- 7 Козина В.В., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З. К вопросу о принудительных миграциях в Центральный Казахстан // Жуасовские

чтения – 26 Материалы Республиканской научно-практической конференции с участием зарубежных ученых Караганды, 2022

8 Шотпакова Л. К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941гг. – М, 1995. – 190 с.

9 Кыдыралина Ж. У. Спецпереселенцы и трудармейцы в Западном Казахстане (1937- 1957гг.). – Алматы, 2000. – 158с.

10 Сулейменова М. Ж. Историческая роль депортированных народов и репрессированных социальных групп в развитии народного хозяйства Центрального Казахстана в 1930- 1940 годы. – Караганда, 2001. – 124 с.

11 Сталинские депортации 1928-1953. Сборник документов и материалов / сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян, под общ. ред. А.Н. Яковлева. – Москва: МФД «Материк», 2005. – 904 с.

12 Satzewith V The Ukrainian diaspora London and New York, 2002, 271 p.

13 Diaspora Programme. Ukrainian Diaspora. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://pro.drc.ngo/what-we-do/civil-society-engagement/diaspora-programme/ukrainian-diaspora/> Дата обращения: 21.09.2024

14 The Role of Ukrainian Diaspora in crisis response, future return and reconstruction of Ukraine: case study from Germany, Czech Republic and Poland. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.icmpd.org/file/download/60826/file/UA_Diaspora_Report_RRR_Project.pdf / Дата обращения: 25.09.2024

ТОҒЫЗ КӨЛДІҢ ТОРАБЫНДА – ӨЛКЕ ТУРИЗМІН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

КУЛЬМАҒАНБЕТОВА Р. А.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, тарих пәні мұғалімі, Екібастұз қ.

Тоғыз көлдің торабы табиғаты бай және туризм үшін ерекше тартымды аймақ болып саналады. Бұл өлкеміз қатпарлы тарихы бар қасиетті өлке. Бүгінде бұл орында тек тарихи, мәдени қасиетті өлке тұрғысынан ғана емес, сондай-ақ шипалы мекен ретінде тану қарастырылған. Бұл өлкеміздегі тоғыз көл. Көктемде Өлеңті өзені арнасынан асып, Әуликөлді, Бәсентиін, Қылдыкөл, Сасықкөл, Өмірзақ, Бозайғыр, Ашықкөл, Көктөбе, Тоқкылы деп аталатын тоғыз

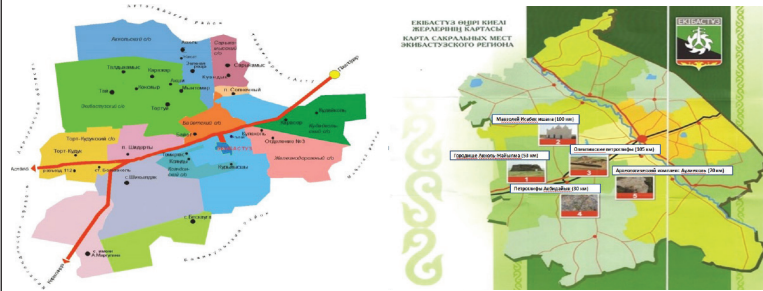
көлді суға толтырады. Көлдердің суы жиектен аса жайылып барып, ақ сағымдай суға толы аппақ көлге айналса керек. Осы керемет көрініске таңқалған ауылдықтар «Ақкөл-жайылды» содан жайылма деп аталып кеткен.

Өлкеміздегі туризмді дамыту үшін бірнеше маңызды қадамдар мен жолдарды қарастырған. Инфрақұрылымды дамыту, Денсаулық және сауықтыру туризмі, шипажайлар ашу, қонақ үйлер мен демалыс орындарын ашу, Эко-туризм объектілерін құру. Өлке тарихы жайлы аңыз әңгімелер аз емес. Бір кездері Жерұйығын іздеп жүрген Асан қайғы атамыз Шідерті өзенін көргенде «Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай мініп арықтаған ат, бір айда майға бітетін жер екен. Жылқы шідерлеп қойғанда тоқтайтын, жылқының қонысы екен», - деген. Өлеңті өзенін көргенде: «Тоқтап ешнәрсе айтпай, өлеңдете берген екен. Аз тұрып: «Өлеңтінің суы – май, Шідертінің шөбі - май», деп жүре беріпті. Мәшһүр Жүсіп өз жазбаларында бұл өңірдің атауын ару қыз Баян сұлумен байланыстырған. Өлеңті өзенінің төменгі ағысында Қара оба, Сары оба деген жерлер екі байдың қыстауы болған. Сарыбайдың ерке қызы Баян сұлу жиын жасап, өлең-жырмен думан қылған мекен содан Өлеңті, сұлудың шідері түсіп қалған жер Шідерті деп аталып кеткен.

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала аясында-тарихи естеліктердің маңызды қоймасын жасау және қорғау маңызды екенін білеміз. Міне жобада осы құндылықтарды дәріптеу, паш ету, күнделікті өмірде қолдану бағыты да кіріктірілген. Осы тұрғыда алсақ зерттеу жұмысы осы заманғы ғылым, білім мен рухани мәдениеттің де қайнар көзі ғана емес, туризмді дамыту бағытында атқарылатын жұмыстарды нақты жүйелеуге тырысқан. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған күннен бастап рухани бастауларының көзін ашып, өркениетті әлемнің озық ойларынан нәр жинап, бүгінгі күн талабына сай рухани жаңғыруды мақсат етіп отыр. Бүгінгі күннің талабына сай болу үшін мәдени-өркениеттің бәсекелестік “сахнасында” өздігінді және өзіндегінді жоғалтып алмау керектігін жобаға енгізген. [1]

Екібастұз қаласының ауылдық аймағы, тас ғасырының көне тұрақтарынан орта ғасырға дейінгі археологиялық объектілер саны бойынша Қазақстанның солтүстігіндегі ең бай аудандардың бірі болып табылады. Сол ауылдардың бірі, әрі бірегейі Өлеңті өзені бойы, тоғыз көлдің торабы археологиялық ескерткіштері, жартасқа салынған суреттер кешені бүгінде тарихтан ойып орын алған. Өткенімізді танып түсіну болашағымыздың дамуына айтарлықтай

септігін тигізеді, осы себептен де біз өз өлкеміздің тарихына аса мән беріп, назар аударамыз. Өңірде туризм саласын дамытуда жақсы жоспарлар болғанымен, күрделі мәселе де бар. Бұл ретте Павлодар өңіріндегі жәдігерлерді насихаттауға, Екібастұз өлкесінің туризмін дамытуға не кедергі деген мәселенің туындайтыны ақиқат. Жалпы, көне дәуірдің куәгерлері іспетті болған тарихи нысандарды, есте жоқ ескі замандардан бері келе жатқан мәдени ескерткіштерді толығымен тану әрі өзгелерге таныту бүгінгі міндет. Еліміздің осындай тарихи жауһарлары шетелдерге насихаттала берсе тіпті жақсы. [2]

Сурет 1 – Мәдени – танымдық туризмді дамыту
Өлкенің археологиялық ескерткіштері, жартастағы суреттер
кешені. Тарихи қасиетті орындарына арналған жолкөрсеткіш

«Тоғыз көлдің» торабы Инфрақұрылымды дамыту

Табиғаты бай және туризм үшін ерекше тартымды аймақ болып саналады. Бұл аймақтарда туризмді дамыту үшін бірнеше маңызды қадамдар мен жолдарды қарастыруға болады:

Мәдени және білім беру туризмі

Тарихи-мәдени объектілер: Аймақтың мәдениетіне, археологиялық және тарихи орындарына арналған экскурсиялық маршруттар құру. Білім беру лагерлері: Студенттер мен мектеп оқушылары үшін экологиялық, географиялық және мәдени тақырыптардағы білім беру лагерлерін ұйымдастыру.

Кесте 1 – Шаруашылық - ауыз су және мәдени-тұрмыстық суды пайдалану қауіпсіздігі көрсеткіштерінің гигиеналық нормативтері.

«Әулікөл» суының сараптамалық қорытындысы

Көрсеткіштердің атауы	Сараптама әдісіне нормативті құжаттар	Нормативтері	Нәтижелер
Сутегі көрсеткіші (ед.рН)	СТ РК ISO 10523-2013	6-9	7,28
Цветность, град	ГОСТ 31868-2012	20 артық емес	13
Иісі, t20/60, балл	ГОСТ3151-74, п.2	2 артық емес	2-3
Кұрғақ қалдық, мг/дм ³	ГОСТ 18164-72	1000 артық емес	1117,3
Жалпы жарылыс, ммоль/дм ³	ГОСТ 31957-2012	-	5,55
Гидрокарбонаты, мг/дм ³	ГОСТ 31957-2012	-	338,6
Карбонаты, мг/дм ³	ГОСТ 31957-2012	-	<8,0
Жесткость, ммоль/дм ³	ГОСТ 4151-72	7,0 артық емес	8,65
Кальций, мг/дм ³	СТ РК ISO 6058-2014	-	139,3
Магний, мг/дм ³	ГОСТ 26449.1-85 п.12	-	20,7
Хлорид, мг/дм ³	ГОСТ 4245-72	350,0 артық емес	344,8
Сульфат, мг/дм ³	ГОСТ 31940-2013	500,0 артық емес	184,0
Аммиак ионы, мг/дм ³	ГОСТ 33045-2014	2,0 артық емес	0,086
Нитрит, мг/дм ³	ГОСТ 33045-2014	45,0 артық емес	0,546
Нитрит, мг/дм ³	ГОСТ 33045-2014	2,0 артық емес	0,02

«Денсаулық және сауықтыру туризмі»

Шипажайлар ашу: Көлдердің айналасында шипажайлар мен емдік демалыс орындарын ашу. Шипалы балықтар мен табиғи ресурстарды пайдалану арқылы емдеу-сауықтыру бағыттарын дамыту. [3]

Кесте 2 – «Қоршаған ортаның қауіпсіздігінің генетикалық нормативтерін бекіту. Санитарлық – эпидемиологиялық сараптама» орталығы

Көрсеткіштердің атауы	Өлшеу бірлігі	НҚ бойынша норма	Зерттеу әдістеменің НҚ-ры	Зерттеу нәтижесі	Зерттеу әдісіне НҚ
1	2	3	4	5	6
№1 «Әулікөл»	200 г.	Рұқсат етілмейді	ҚР ҰЭМ 2016ж. 25 ақпанда №32-ОД	Анықталмады	ҚР ҰЭМ 2016ж. 25 ақпанда №32-ОД

Сынама алу мақсаты: Гельминт жұмыртқаларына және патогенді қарапайымдар цисталарына..

«Әуликөл» балшығының сараптамалық қорытындысы

«Маркетинг және жарнама»

Цифрлық маркетинг: Аймақтың табиғи көркемдігін көрсететін жарнамалық материалдарды онлайн платформаларда кеңінен тарату. - *Туристтік көрмелерге қатысу:* Халықаралық және республикалық көрмелерде аймақты таныстыру арқылы туристік ағымды көбейту. - *Әлеуметтік желілерді қолдану:* Туристердің қызығушылығын арттыру үшін аймақты Instagram, YouTube және басқа да әлеуметтік желілерде насихаттау. [4]

«Туристтік қосымшалар»

Туристерге маршруттарды жоспарлау, қонақ үйлерді брондау, гидтерді табу және аймақтың көрнекті жерлері, тарихи орындары туралы мәліметтер алу үшін мобильді қосымшаларды

«Арнайы туристік фестивальдер мен іс - шаралар»

Жыл сайынғы фестивальдер: Табиғатқа, жергілікті мәдениетке және салт-дәстүрлерге арналған фестивальдер өткізу. Мысалы, балық аулау, ат спорты, ұлттық ойындар мен фольклорлық концерттерді ұйымдастыру. - *Су және спорттық жарыстар:* Су айдындарында қайық жарысы, су спортының басқа түрлеріне арналған жарыстарды өткізу.

Сурет 1 – «Әуликөлдегі» болашақ су үстіндегі дәмхана
Дәмхана ортасындағы арықтан ауланатын балық. Жергілікті тағамдарды насихаттау.

«Гастрономиялық туризм» «жергілікті тағамдарды насихаттау»

Туристерге жергілікті тағамдардың дәмін татып көруге мүмкіндік беру үшін дәстүрлі асханалар мен мейрамханалар ашу.

«Ас әзірлеу шеберлік сағаттарын өткізу», Туристерге жергілікті ауыл тұрғындарының дәстүрлі тағамдарды дайындауды үйрететін шеберлік сағаттарын ұйымдастыру.

«Табиғи саябақтар мен қорықтар құру»

«Қорықтар мен ұлттық парктер». Аймақтағы биоәртүрлілікті сақтау үшін табиғи саябақтар мен қорықтар ашу. Бұл экотуризмді қолдап қана қоймай, жергілікті флора мен фаунаны қорғауға септігін тигізеді.

«Құстарды бақылау туралы»: Көлдерде құстарды бақылауға арналған арнайы алаңдар ұйымдастыру, бұл экотуризмді кеңейтудің тағы бір жолы.

«Виртуалды турлар» Аймақтың табиғи көркемдігі мен туристік объектілерін насихаттау үшін виртуалды шолу енгізу. Бұл онлайн түрде туристерге аймақ туралы толық ақпарат беруге мүмкіндік береді. [5]

«Аймақтық бренд құру» «Тоғыз көл бренді»

Тоғыз көл бренді: Аймақты туристік бағыт ретінде насихаттау үшін «Тоғыз көлдің торабы» атты ерекше бренд құру. Бұл бренд жергілікті табиғаттың, мәдениеттің және демалыс түрлерінің айрықша ерекшеліктерін көрсетуі керек. - *Сувенирлік өнімдер:* Туристерге арналған жергілікті қолөнер бұйымдары мен сувенирлік өнімдерді жасау және сату.

Екібастұз ауылдық округіне қарасты Қаражар ауылы біраз жылдан бері археологтарды қызықтырумен келеді. 2006 жылдан бастап Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институты және Павлодар педагогикалық институтының Тимур Смағұлов бастаған археологиялық экспедициясы осы жердегі ортағасырлық ескерткіштер топтамасында қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. «Жерлеу рәсімдеріне қарап, бұл қорғанды XIV ғасырдың бірінші жартысына-Алтын Орда дәуіріне жатқыздық. Қаражардағы тағы бір назар аударарлық ескерткіш-аумағы ат шаптырым кесененің орны. Кесененің кірпіш қабырғалары-сақталған кірпіш қалдықтары мен өзі қираса да, қаңқасы қалған пештер куә. Егер ХУІІІ-ХІХ ғасырларда адамдар өз қолымен қиратпаған болса, бұл кірпіштен соғылған ғимараттар осы күнге дейін тұра берген болар еді.

Шеберхана орны шынымын де бұл жерде кірпіш пен басқа да құрылыс заттарының жоғарғы деңгейде өндірілгенін айғақтайды. Өйткені кірпіш арнайы қомалжыңнан әзірленіп, қалыпқа салынып кептірілетіні белгілі. Сондай-ақ кірпішті күйдірі үшін қызуы өте жоғары пештер керек. Пешті салу да, жағу да білікті маманды

кажетсінеді. Ендеше, ата-бабаларымыз солардың бәрін меңгере білген ғой. Бұл жерде бояу өндірілгені жөнінде де айттық. Демек, біздің бабаларымыз геологтың да, кеншінің де, құрылысшының да, сәулетшінің де білімін меңгеріп, кәсібін нәсібіне айналдырғанына мына ескерткіштер ешбір шүбә келтіртізбейді.

Сурет 3 – «Әулікөл». Ауыл тұрғындарының кайық үстіндегі серуені

Қорыта айтқанда, ең алдымен табиғаты бай, тарихи қасиетті өлкеміздің – туризм үшін ерекше тартымды аймақ жайлы соңғы деректер талқыланып, туған жері карта негізінде дәлелденген. Бүгінгі күннің талабына сай болу үшін мәдени-өркениеттің бәсекелестік “сахнасында” өздігінді және өзіңдегінді жоғалтып алмау керек. Өзге мәдениеттер даярлаған мол мұраны, сондай-ақ қазақ халықтарының бәріне ортақ болған құндылықтарды жатсынбай пайдалана білген жөн. Туризм арқылы туған өлкенің мәдени тарихи мол мұрасын рухани жаңғыртуда қазіргі заман талабына сай үйлестіруді ұсынылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Екібастұз аймағының археологиялық зерттеу тарихынан: // «XX Сәтбаев оқулары» халықаралық ғылыми конференция жинағы. – Павлодар, 2020. – 301 б. [1].

2 Тарихи таным қызықтырады / Сарыарқа самалы газеті. – Алматы: 1994 жыл 15 ақпан. 1929-2009. – 10 бет, [2].

3 Естай Беркімбаев. 14 кітап / С.Торайғыров атындағы МУ-нің Е.Бекмаханов атындағы «Өлке мен этнографиясын зерттеу орталығы». – Павлодар: ЭКО, 2003. – 126 бет. [3].

4. Өлке тәжі – Өленті / Сәдуақас Ж., Қадырова Ж. – Павлодар: - ЖК «Сыгин А.А.» баспаханасы, 2022. – 288 б.[4].

5. Өленті өрендері / Сәдуақас Ж.Ж. – Екібастұз, 2011 ж.-208 б. [5].

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ РЕПРЕССИЙ ПРОТИВ ДУХОВЕНСТВА В СССР В 1920–1950-Е ГОДЫ

МАЛЬЦЕВ Н. А.

магистрант, Карагандинский университет имени академика
Е. А. Букетова, г. Караганда

С установления советской власти партия большевиков не видела общего будущего у религии и социалистического общества. Последнее должно было строиться исключительно на принципах воинствующего атеизма. В это время духовенство относилось к категории «социально-чуждых» элементов. Они, как носители религиозных учений, не вписывались в канон большевистской идеологии и, как следствие, подлежали уничтожению. В данной статье мной была поставлена задача выделить основные периоды становления нормативно-правовой базы репрессий духовенства в СССР в 1920–1950-е годы. Основным критерием в выделении мной этапов выступает интенсивность работы репрессивной машины советского государства против духовенства в исследуемый период.

Итак, в становлении нормативно-правовой базы репрессий против духовенства в 1920–1950-е годы можно выделить четыре этапа, в течение которых она «обрастала» различного рода положениями и декретами: 1) этап введения нормативно-правовой системы, в период которого репрессии против духовенства имели немассовый характер; 2) этап усиления репрессий, их массовости и «безбожной пятилетки»; 3) этап ослабления мер в связи с Великой Отечественной Войной; 4) этап возвращения к борьбе с религией через «научный атеизм».

В своих сочинениях, датированных 1905 годом, В.И. Ленин писал о том, что государству не должно быть дела до религии и всякий должен быть свободен исповедовать какую угодно религию или не признавать никакой религии. По его словам, РСДРП была создана именно для борьбы против «религиозного одурачения

рабочих». И именно тогда В.И. Ленин ставит курс на пропаганду атеизма. Простыми словами партия не видела общего будущего у религии и социалистического общества, которое должно было строиться исключительно на принципах «воинствующего атеизма». С установления советской власти духовенство стало относиться к категории «социально-чуждых элементов», они как носители религиозных учений не вписывались в канон большевистской идеологии.

Первым нормативно-правовым актом по данному вопросу является декрет «об отделении церкви от государства и школы от церкви», изданный 20 января 1918 года. Помимо провозглашения отделения церкви от государства и школы от церкви, в декрете следует подметить некоторые другие немаловажные пункты: устраняется всякое указание на религиозную принадлежность из всех официальных актов; акты гражданского состояния ведутся исключительно гражданской властью; отменяются религиозные клятвы и присяги; религиозные общества более не имеют права владеть собственностью, а соответственно их имущество объявляется народным достоянием. 24 августа того же года воплощение в жизнь декрета было подкреплено подробной инструкцией «О порядке проведения в жизнь декрета». Значение этого декрета можно рассмотреть в нескольких аспектах: 1) юридическое оформление светскости советского государства; 2) обеспечение юридической основы, которая позволила государству легитимизировать свои действия по подавлению религиозной активности [1].

Отделение церкви от государства и школы от церкви было конституционно закреплено 10 июля 1918 года V Всероссийским съездом Советов. Согласно 13-ой статье (раздел 2, глава 5) конституции в стране была провозглашена свобода вероисповедания. Но, согласно 65 статье (раздел 4, глава 13), духовные служители церкви и религиозных культов были лишены избирательных прав. То есть конституция закрепила некую конфронтацию слоёв общества. Ограничив права духовенства в различных сферах общества и в особенности политической, советская власть его окончательно маргинализировала. С течением времени большевики ужесточали свои запреты в своих нормативно-правовых актах для духовенства, которые значились уже как «лишенцы» [2].

Для 1920-х годов в истории секуляризации советского общества характерно появление множества печатных изданий, которые стали базой для некоторых организаций. Например, еженедельная газета

атеистической направленности «Безбожник», которая издавалась с декабря 1922 года по июль 1941 года и ставшая основой для формирования Центрального совета «Союза воинствующих безбожников» в 1925 году. Под эгидой последней выпускались различные антирелигиозные издания «Воинствующий атеизм», «Безбожник» и многие другие [3].

В 1925 году при принятии новой конституции в статью о свободе вероисповеданий изменений внесено не было. Однако в конституции 1918 года было дано право религиозной и антирелигиозной пропаганды, а в конституции 1929 года первое в угоду второму было убрано: «В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы совести, церковь отделяется от государства и школа от церкви, а свобода религиозных исповеданий и антирелигиозной пропаганды признаётся за всеми гражданами». То есть в варианте конституции 1929 года было убрано упоминание о праве религиозной пропаганды [4].

С 1929 года начался новый этап антирелигиозного давления с выходом постановления ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях», которое запретило духовенству в принципе проводить какие-либо занятия с детьми. Ранее, согласно декрету, они были разрешены в негосударственных учреждениях, где не преподаются общеобразовательные предметы. Также, деятельность священнослужителей ограничивалась стенами сооружения религиозного назначения, а сами сооружения теперь могут изыматься или подлежать сносу. Если до 1929 года этому препятствовали некоторые ограничения в виде подтверждения согласия Комиссии по делам культов при Президиуме ВЦИК РСФСР, то уже к концу 1929 года местным властям было дано исключительное право на снос или закрытие церквей/мечетей/синагог и др. С этого момента репрессии принимают массовый характер [5].

К 1931 году вышел ряд постановлений об упорядочении налогообложения религиозных лиц и духовенства и усиления за ними контроля. Для них были увеличены налоги, а в случае неуплаты конфисковывалось имущество с последующей высылкой. Постановление «О борьбе с контрреволюционными элементами в руководящих органах религиозных объединений» предписывало усиление контроля за духовенством [6].

Хронологически совпадавшая со второй пятилеткой так называемая «Безбожная пятилетка» была направлена на полное уничтожение религии в СССР. Она была инициирована Союзом

воинствующих безбожников и предполагала к 1936-1937 годам окончательное изгнание религии «из самых тёмных уголков». На эти годы приходится период Большого террора после выступления И.В.Сталина на февральско-мартовском Пленуме ЦК ВКП(б), на котором он выступил с требованием повышения политической бдительности и очищения страны от остатков контрреволюции. Оперативный приказ НКВД №00447 объявил церковников «антисоветскими элементами», которые должны подлежать репрессиям. Во многих регионах страны были проведены судебные процессы по сфабрикованным обвинениям местного духовенства, например, «дело ЦДУМ», «цепь Корана». Первое стало главным уголовным делом страны в отношении мусульманского духовенства в указанный период. В 1940 году было сфабриковано дело №035 (по-другому «цепь Корана») НКВД КазССР в отношении мусульманского духовенства пяти советских республик с обвинением в создании панисламистской организации. Позднее в 1959 году практически все фигуранты этих двух дел были реабилитированы за отсутствием состава преступления [7].

С началом Великой Отечественной войны власти страны отказались от репрессивных методов в отношении духовенства, а перешли к активному сотрудничеству с ним. Основными мотивами к этому послужили необходимость моральной поддержки населения в условиях войны и возможность вызова недовольства и сопротивления, что было нежелательным. Так, в 1943 и 1944 годах были созданы «Совет по делам РПЦ» и «Совет по делам религиозных культов» соответственно. На них возлагалась задача осуществления взаимодействия между властями и религиозными объединениями. 28 ноября 1943 года вышло положение «О порядке открытия церквей», а 19 ноября 1944 года «О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов». Данные положения сыграли важную роль изменении отношения советского государства к религии в краткосрочной перспективе. Они вновь легитимизировали религиозную практику и открытие молитвенных зданий, закрытых в предшествующее десятилетие [8].

В долгосрочной перспективе эти положения не сыграли никакой роли, ибо с оттепелью начались так называемые «хрущёвские гонения на религию», которые пришлись на конец 1950-х и первую половину 1960-х годов. Советская власть в 1954 году выражала обеспокоенность тем, что оживилась деятельность церкви и различных религиозных сект, а число граждан, отправляющих

религиозный обряд только растёт. Постановление ЦК КПСС «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах её улучшения» предписало партийным и комсомольским организациям, профсоюзам, Министерству просвещения проводить огромную антирелигиозную работу систематически и методами убеждения [9].

Начало кампании отсчитывается с момента выхода постановления ЦК КПСС «О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды»» от 4 октября 1958 года [10]. Главной особенностью кампании является её тотальность. Если ранее в гонениях участвовали лишь силовые структуры, то сейчас этим начали заниматься профсоюзы, коллективы предприятий, комсомол и др. Эти гонения имели цель привести верующих в культурную изоляцию, чтобы они чувствовали себя дезадаптированы. Разность этих двух форм гонений на религию была выражена ещё и в методах борьбы: если во время воинствующего атеизма духовенство/верующие истреблялись физически и являлись, по мнению властей, носителями вражеской идеологии, то во время научного атеизма методом борьбы являлось перевоспитание. Это можно проследить в третьей Программе КПСС, которая была принята в 1961 году (часть вторая, пункт V). В ней была поставлена задача партии в области воспитания коммунистической сознательности: «партия использует средства идейного воздействия для воспитания людей в духе научно-материалистического миропонимания, для преодоления религиозных предрассудков, не допуская оскорбления чувств верующих». Программа предусматривала, что к 1980 году будет построен коммунизм, а следовательно следующее поколение должно вырасти в условиях, где не будет места религии в принципе [11].

В это же время был принят указ о борьбе с туеядством, который широко применялся по отношению к священнослужителям. В представлении властей священнослужители разных конфессий вели антиобщественный паразитический образ жизни и извлекали из своей деятельности «нетрудовые доходы». По итогам кампании хрущёвские гонения на религию показали свою несостоятельность. Главной целью власти ставили «перевоспитание», то есть обращение населения в атеизм, однако в ходе кампании они более выражено противопоставили советскую систему и верующих граждан. Население вместо перевоспитания всё чаще стало «уходить в

подполье» ради моления, что было более опасным по мнению большевиков.

Подводя итоги, можно сказать, что путь от совсем дикарских методов советских властей по подавлению религии до относительно мягких занял весьма продолжительное время. Находя в духовенстве едва ли не своего главного врага, большевики предпринимали попытку легитимизировать свою власть в государстве через массовые репрессии. Первый этап репрессий, на мой взгляд, продолжался с момента установления советской власти до середины 1920-х годов, когда была введена нормативно-правовая система, которая открыла дальнейшие пути к силовому воздействию на духовенство. Второй этап охватил 1929-1943 годы, на которые выпал период Большого террора, «Безбожной пятилетки». В этот этап власти переходят к открытому противостоянию с религией, фабрикуя против духовенства различные дела, изымая имущество и т.д. К 1943 году большевики плавно отказались от силового воздействия на духовенство в пользу сотрудничества с ним для сплочения против общего врага. В послевоенные годы духовенство не ощутило сильных притеснений по сравнению с предыдущим десятилетием, однако с приходом к власти Н.С.Хрущёва, который обещал «показать последнего попа по телевизору», гонения возобновились. Они проходили под эгидой «научного атеизма» и продолжались вплоть до октября 1990 года. На протяжении этого длительного периода духовенство, против которого советская репрессивная машина использовала весь свой арсенал, проявило способность переносить любые трудности и лишения, защищая свою веру.

ЛИТЕРАТУРА

1 Декрет СНК «Об отделении церкви от государства и школы от церкви», 23 января (5 февраля) 1918 г. // Собрание узаконений и постановлений... 1917-1918 гг. № 18. М., 1942. Отд. I. Ст. 263. С. 286-287.

2 Конституция РСФСР 1918 года: принятие, основные положения // Конституционное право России: Советское конституционное право от 1918 года до Сталинской конституции. Гл. 1. [Электронный ресурс] // Всё о праве. 2003-2014.

3 Метель А.В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919–1941 гг.) // Вестник Омского университета. — Омск: ОмГУ, 2013. — № 1 (67). — С.43—47.

4 Конституция РСФСР: С изменениями, принятыми XIII Всерос. Съездом Советов 15 апр. 1927 г. и XIV Всерос. Съездом Советов 18 мая 1929 г. - Москва : Власть Советов, 1929. -32 с.

5 О религиозных объединениях. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР 8 апреля 1929 г. // СУ № 35, ст. 353.

6 Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О борьбе с контрреволюционным элементом в руководящих органах религиозных объединений». Из протокола заседания Политбюро № 4, п. 5 от 15 августа 1930 г. // АП РФ. Ф. 3. Оп. 30. Д. 194. Л. 67. Машинописная выписка на бланке ЦК ВКП(б.); РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 163. Д. 843. Л. 9.

7 Гусева Ю. Н. Мрачное эхо «Дела ЦДУМ»: «Цепь Корана» и репрессии против мусульманской элиты в СССР (1940 год) // Новый исторический вестник. — 2017. — № 2 (52).

8 Постановление СНК СССР «О порядке открытия церквей». Москва, Кремль, 28 ноября 1943 г. // ГАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 1. Д. 221. Л. 3-5. Подлинник. АП РФ. Ф. 3. Оп. 60. Д. 11. Л. 36—38. Заверенная печатью Управления делами СНК СССР копия. Одинцов М. И. Власть и религия в годы войны. С. 330—332

9 Постановление ЦК КПСС. О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения. 7 июля 1954 г. // Печатается по тексту документа, хранящегося в ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 59, д. 400, л. 143—150.

10 Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам. 4 ноября 1958 г. // РГАНИ. Ф. 11. Оп. 1. Д. 319. Л. 33. Подлинник. Оpubл.: Исторический архив. 1992. № 1. С. 201-202.

11 Программа Коммунистической партии Советского Союза. М., Политиздат, 1961.

1930–1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАНАСЫЗ ҚАЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ (АҚТӨБЕ ӨңІРІ БОЙЫНША)

МӘДЕН А. Т.

т.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
АЙИТБАЕВА Ә. А.
магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық саяси тұрғыдан, академиялық зерттеу тұрғысынан толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Бүгінгі күнде

отандық тарих ғылымында кеңес үкіметі кезінде жүргізілген күштеп ұжымдастырудың зардаптарына мұрағат құжаттары негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде. Қазақ даласын түгел қамтыған алапат ашаршылық балалар өмірі мен тағдырынан айналып өтпеді. Ашаршылықтың тарихы, панасыз қалған балалардың тағдыры әліде зерттелуі керек, оның теориялық, методологиялық, саяси-идеологиялық астары ашыла беруі тиіс. Халықтың басына түскен ұлттық апаттың себеп салдары және оның ащы шындығына жан-жақты тұжырым жасау, оған тиісті тарихи, саяси баға беру сол елдің бірлігін, тұтастығын нығайта түседі. Мақаланың мақсаты Ақтөбе өңірі бойынша панасыз қалған балалардың күнделікті өмірін зерттеу. Осы мақсатқа сәйкес Ақтөбе өңірінің әлеуметтік - экономикалық жағдайын талдау, аймақтың тұрмыс-тіршілігін айқындап, балалардың сол кезеңдегі жағдайын сипаттау міндеті қойылды.

Мақалаға арқау болып отырған зерттелу деңгейіне келсек, аштықтың ащы шындығын айтуға үкімет рұқсат бермеді. Ұзақ уақыт жабуылы күйде қалып, оның қасіретін дәлелдейтін барлық құжаттар архив қойнауында құпия күйде жатты. Бір ерекшелігі осы 30-шы жылдардағы аштық тауқыметі жайында бірде-бір мерзімді баспасөзде хабар, ақпар жарияланбады. Сөйтіп үкімет өз күнәсін жасырып бакты. Қазақстандық тарихшылар тарапынан тек 90-шы жылдардың басында ғана қолға алынып, үкіметтің арнайы шешімімен 1991 ж. қарашасында комиссия құрылып, аштықтың шығуына себеп болған жәйттер анықталды. Дегенмен ашаршылық жылдарында Қазақстанда ашыққан, босқан, панасыз қалған балалардың тағдырына арналған нақты еңбек жоқ деуімізге болады. Сондықтан осы мәселені қолға ала отырып, панасыз қалған балалардың тағдырына қатысты мәліметтер жариялауымыз маңызды болып табылады.

1931–1933 жылдары аштыққа ұшыраған балалар туралы мәліметтер күнделікті түрде өлкелік комитетке жіберіліп жатты. Архив құжаттарына сүйенсек, әр облыстарда ашыққан балалардың санының күннен-күнге ұлғайып, араларында өліп жатқандардың да көбейіп келе жатқандығы құпия түрде хабарланыпты. Соның ішінде Ақтөбе өңірінің 18 ауданы бойынша балалар үйінің саны және ондағы панасыз қалған балалардың нақты сандары көрсетілген [1]. Кесте – 1933 жылғы Ақтөбе өңірінің балалар үйіндегі панасыз қалған балалар саны [1].

Аудан атауы	Панасыз қалған балалар саны	Балалар үйінің саны	Аудан бойынша балалар үйіндегі балалар саны
Ақтөбе	755	5	400
Ақбұлақ	650	2	424
Арал	300	1	100
Батбақар	804	5	590
Жетінғар	129	1	129
Ырғыз	450	2	372
Қарабалық	101	1	101
Қостанай	600	3	400
Меңдығар	187	1	60
Семнозер	168	1	197
Табын	180	1	80
Темір	431	1	431
Торғай	873	3	523
Ұбаған	180	1	174
Ойыл	740	2	455
Федоров	150	1	150
Қобла	108	1	90
Шалқар	433	2	259
Барлығы	7234	34	4935

1-кестеде көріп отырғанымыздай Ақтөбе өңірі бойынша ең көп балалар үйі Ақтөбе және Батбақар аударында салынған. Ал Ақтөбе өңірі бойынша жалпы панасыз қалған балалар саны бойынша ең көп бала санын қамтыған Торғай ауданы болып табылады. Олардың ішінде аудан бойынша балалар үйіне орналастырылуы бойынша ең көп бала санын қамтып отырған Батбақар ауданы болды. 1933 жылы Ақтөбе өңірі бойынша 34 балалар үйі салынған, ондағы балалар саны 4935. Ал сол жылдағы 2299 панасыз қалған балалар, балалар үйіне орналастырылмаған.

1933 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша облыста 23 балалар үйі болса, онда 4348 бала тәрбиеленді. Сондай-ақ облыс бойынша 5796 адам тіркелген. Соңғы 9 айда балалар үйлерінің саны 46-ға дейін өсті. Түрлері бойынша балалар үйлері бірнеше топқа бөлінді: мектепке дейінгі – 14, мектеп – 14, ауылшаруашылық коммуникациялары – 7, аралас – 3, үй изоляторы – 4, тәрбиеленуі қиын – 1, тарату орталықтары – 3. 15 қазандағы мәлімет бойынша облыстағы балалар үйінде 6962 бала болды. Балалардың құрамы: мектеп жасына дейінгілер-2416 бала, мектеп жасындағылар-2576 бала, жасөспірімдер-1970 бала [2].

Бірқатар аудандарда балалар үйлері әлі жазғы кезеңде (Ақтөбе, Ақбұлақ) үй-жайлармен қамтамасыз етілмеген, сонымен қатар үй-жайларды орналастыру, бейімдеу және жөндеу жұмыстары жүргізілді (Темір, Шалқар, Қарабалық, Федоров, Меңдығар). Темір, Ойыл, Арал, Шалқар, Ырғыз аудандарындағы балалар үйі қажетті жабдықтармен қамтамасыз етілмеген.

Балалар үйіндегі материалдық қамтамасыз ету бойынша жағдай мынадай:

190 баланы қамтыған Федоров ауданындағы балалар үйі 120 пальто, 107 жұп аяқ киім, 540 көйлек, 109 көрпе, 100 матраспен қамтамасыз етілген.

220 балаға арналған Меңдығар ауданындағы балалар үйінде 116 пальто, 281 көйлек, 62 көрпе, 214 матраспен қамтылған.

632 баланы қамтыған Темір ауданындағы балалар үйі 170 пальто, 220 жұп аяқ киім, 170 көрпе, 367 матраспен қамтамасыз етілген.

351 баланы қамтыған Арал ауданындағы балалар үйі 36 пальто, 76 жұп аяқ киім, 300 көрпе, 99 көйлекпен қамтамасыз етілген.

Бұл көрсетілген мәліметтер бойынша балалар үйіндегі балалар саны мен оларға үлестірілген киімдер санымен жетіспеушіліктер болғандығын байқай аламыз [2].

Балалар үйін жабдықтау мәселесінде азық-түлік беруге аударылатын қаражаттың жетіспеушілігі сияқты қиындықтар орын алып отырды. Табын, Ойыл, Батбақара және Торғай аудандарында 1 және 2 шаршы шақырымдық аймақтардан тасымалдауға қаражаттың жоқтығынан және жергілікті ұйымдардың жеткіліксіз көңіл бөлуінен балалар үйлеріне жеткізілген өнімдерді аудандық ұйымдар толық экспорттамаған, соның салдарынан азық-түлік жетіспейтін және балаларды тек тарымен тамақтандырған [1].

Шалғай елді мекендердегі балалар үйлерін қамтамасыз етудің қиындығын, панасыз балалардың көптеп жиналуын, балалар үйлерінде үй-жайлармен қамтамасыз етілмеуін ескере отырып, 25 қыркүйекте облыстық басқару ұйымдарының шешімімен панасыз балалар Ойылдан Ақбұлаққа ауыстырылды. Табын ауданынан 130 мектеп оқушылары мен жасөспірімдері Темір ауданына жеткізілді [3].

Медициналық қызмет бойынша қаладағы дәрігерлер облыстық балалар ауруханаларына қызмет көрсету үшін бөлінді. Бірақ балалар үйлеріндегі қызмет көңіл көншітпейді, медициналық қызметкерлер тұрақты түрде бармайды, қышыма туберкулезі, жыныстық жолмен

берілетін аурулар сияқты ауруларды емдеудің арнайы құралдары болмаған. Нашар тамақтану салдары (майлы сүт өнімдері мен көкөністердің болмауы) көптеген ауруларды тудырды [4].

Науқас балалар үшін Ақтөбе қаласындағы ауруханаларда 50, Қостанайда 50, Темірде 10, Ақбұлақта 30 орындық балалар бөлімшелері, ауруханаға жатқызуға болмайтын ауру балалар үшін балалар үйлерінен оқшаулау бөлмелер ұйымдастырылды. Ақтөбе мен Қостанайдағы балалар үйлеріне 2 бірлікке қызмет көрсететін дәрігерлердің санын көбейту қажет болды. Облыстық денсаулық сақтау орталығы медициналық кадрлардың жетіспейтінін айтады, соның ішінде бұл Ақбұлақ ауданындағы балалар үйінде 600 панасыз бала орналастырылған, бірақ бірде-бір аурухана және бірде-бір дәрігер жоқ.

Балалар үйлерінде жиі кездесетін қышыма және басқа да тері ауруларын емдейтін рентген аппараты өте қажет, балаларға қызмет көрсететін туберкулез, балалар аурулары және венерологиялық аурулармен айналысатын дәрігерлер қажет [5].

Қыркүйек айының 17-сі панасыз балалар бойынша заңнамалық құжатта аудандар балалар үйлеріне бірыңғай киім-кешек алатындығы, бұл мектеп оқушыларын аяқ киіммен және киіммен қамтамасыз етуге және барлығына білім беруге мүмкіндік беретіндігі қарастырылған. Барлық кеңестік партия және қоғамдық ұйымдарды балалар үйлерін қысқа дайындауды аяқтауға жұмылдыру және балалардың дене шынықтыруы мен оқуына ерекше жағдай жасау мақсатында мәселелер қарастырылды [5].

1933 жылы 12 қарашада облыстық денсаулық сақтау басқармасының шешімімен акт қабылданды.

1. №4 балалар үйінің тәрбиеленушілерінің жағдайын тексеру кезінде балалардың соққыға жығылғаны, құлақтары кесілгені анықталды, балалардың өтініші бойынша осындай жағдайдағы үш бала табылды және медбике ГАВРИЛОВО оны растады.

2. 11 қараша күні кешкі асқа төрт бөлше нан беру нормасы болды, бірақ олар қосымша жиырма адам келеді деген желеумен үш бөлше берді.

3. 12 қараша күні таңғы асқа 150 грамм нан бергеннің орнына 60 грамм нан берілді, бұл фактіні үй меңгерушісі Уткиннің қатысуымен расталды

4. 12 қараша күні өлген баланы қоқыс жәшігіне тастағаны анықталды

5. Балалармен сөйлескенде дөрекілігі мен ұрып-соққаны үшін мұғалімдердің басшысын ауыстыруды талап етілді [6]

1933 жылы 17 маусымда панасыз қалған балалармен күрес жұмыстарына арналған облыстық кездесуде төмендегідей шешімдер қабылданды:

1. Балалар үйлерінің санитарлық-гигиеналық жағдайы, сирек жағдайларды қоспағанда, өте нашар. Төсек-орынмен толық қамтамасыз етілмеген. Балалар медициналық бақылаумен толық қамтамасыздандырылмаған.

2. Шаруашылықтардағы 100 сиыр мен 50 жылқы малын өтеу үшін қаражат бөлу

3. Облыстық атқару комитетінің қаулысында көрсетілгендей балалар үйіндегі мұғалімдердің санын 50 адамға дейін арттыру.

4. Балалардың панасыздығымен күресу үшін жалпы сомадан облыстық денсаулық сақтау саласына қаржы бөлу мәселесін шешсін [4].

XX ғасырдың 30-жылдары қазақ жерінде болған ашаршылық нәубетінің тырнағына ілінгендердің көбі – балалар. Ең қиыны – осы балалардың ашығып өлуі. 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтан елімізде адам шығыны да, мал шығыны да есепсіз болды. Қолындағы соңғы тұяғын сойып жеген шаруаның ертеңгі күні бұлыңғыр еді. Оның ертеңін ойлауға шамасы да жетпеді, жеткізбеді де. Қолда ұстаса, ұрыға алдырып аңырап қалады, сойып жесе, алдағы өмірі не болады? Бәрі күнгірт, қараңғылық басқан, тұман болып, белгісіз өмір күйін кешті. 1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстанның демографиясына үлкен әсерін тигізді. Бүкіл республиканы шарпыған бұл қасіреттің ұшқыны тимеген отбасы кемде-кем десе де болады.

1931 жылдағы қыстың алғашқы айларында ашыққандардың арасында балалардың барлығы, оларға қажетті көмек көрсетілмей отырғандығы жөнінде жоғары орындарға толассыз ағылған. Бірақ жіберілген мәліметтердің бәрі де құпия түрде ұсталған. 18 ақпандағы Ақтөбе округінің Ақтөбе ауданынан келген осындай өте құпия ақпаратқа сүйенсек, азық-түліктің жоқтығынан ауылды жерлерде аштық өршіп, ісініп кеткендердің қатарында балалардың көптігі хабарланған. Мәселен, № 39 ауылдағы Зайченко, Шеботаева, Сүйіндіковтың балалары аштықтан ісініп, жүре алмай қалған, ауыл-ауылды аралап қайыр тілеп кеткен. Қобда ауданының №1 ауылында кедей шаруа Расқалиевтің отбасында 2 баласы аштықтан өліп, қалғандары ісініп, өлім халінде жатқан Жоғары орынға жіберілген бір хатта: «Мекемелерге аш, жартылай үсіп қалған балаларын

тастап кетуде. Балалар үйлері толық болғандықтан, келгендерді қабылдамауда. Қаладан күн сайын аштықтан ісінген, үсіп қалған барлық жастағы тастанды балаларды кездестіруге болады. Олардың әдеттегі жауабы: «әке өлді, шешем де қайтыс болды, үйім жоқ, нан да жоқ»... Жеке азаматтар мұндай балаларды милиция бөлімшесіне барады, бірақ олар қабылдамай, көшеге қуып шығады», – делініп, тіпті бар балалар үйінің жағдайының аса ауырлығы баяндалды. Олардың айтуынша, іші лас әрі сасық иісті, балалар еденде жатыр, әлсіздер жылайда алмай, дәреттерін астыларына жіберуде. Беріліп жатқан тамақ та мардымсыз. Балалар үйінің ауласы мен шөп қорада өлген балалардың мүрделеріне толған. Олар балалар үйін мәйітханаға теңейді. Ашығып өлгендердің балалары панасыз қалып, азық іздеп дала кезіп, ауыл-ауылды аралады. Өлекселерді жеді. Ит пен мысықтарды талғажау етті. Тамақтандыру пункттерінде еті мүлдем жоқ сылдыр сумен қоректенді. Жалпы аудандарда кішкентай балаларға берілетін нан мөлшері тым мардымсыз еді. Мәселен, Қаратал ауданында 12 жасқа дейінгі балаларға күніне қорек болатын бар-жоғы 150 грамм ғана нан берілген [7, б.340-354].

Қазақ жазушысы Өтебай Канахинді аштан бұралып шалажансар жатқан жерінен тауып алып, Ырғыздағы балалар үйіне апарған екен. Сол балалар үйі жайында есінде қалғаны: Басқа жерде қандай болғанын білмеймін, бәрімізді орналастырған Ырғыздағы (Ақтөбе облысы) панасыз балалар үйі де бізді өгей кабакпен қарсы алды: төсек-орын атымен жоқ, еденге жайған киіздің үстіне жатамыз және сондай бір киізді жамыламыз. Көпшік дегенді білмейміз. Былай да өлермен болып жеткен – бастары қауғадай, шеке тамырлары білемдей, мойындары ырғадай, қарындары қабақтай, қабырғалары ырсиған, қол-аяғы шидей шілбиген аш-арық балаларды өріп жүрген қандала жабыла шаққанда кейде түні бойы көз ілмей шығамыз. Биттеп-құрттауымыз шегіне жеткен. Шашы едірейіп өсіп кеткен, ауру-сырқаулау алты-жетідегі бір баланы құжынаған, шашының әр талының түбінде дерлік бір кіріп, бір шығып өріп жүрген бит жеп өлтіргенін өз көзім-мен көрдім. Балалар үйіне деп әкеліп жатқан ұнға жолда аш кірешілер тұз қо-сып, соның салмағындай ұнды ұрлайды. Сор татқан нан жеп, тұзы удай ащы быламық ішкеннен кейін біздің ішіміз өтіп, шетімізден ісіп-кебе бастадық, өлім-жітім аз болған жоқ. Қыстың ұзақ түніне аш-арық баланың қуығы қалай шыдасын, таң алдында түзге шықтым. Дәретхана деп оның қасында содан аумайтын, жазда үйді ақтау үшін әк сақтаған жұқа тақтай-қойманың есігін ашып қалғанымда, отынға жаққалы дайындаған

сексеуілге ұқсатып, төбеге жеткізе қалап қойған өзім құралпы, кейбірі менен де кішкентай балалардың тырдай жалаңаш өлі денелерін көргенде, зәрем ұшқаны сонша, табанда құлап қалыппын. Арғы жағында не болғанын білмеймін. Ес-құсым жоқ, талып жатқан жерімнен біреулер көтеріп ішке кіргізе керек... [8.б.120].

Балалар үйіндегі сұмдық жағдайды Тасболат Іңкәрбаев көзімен көрген. Балалар үйінің басшыларының жүргенсіздік әрекеттеріне де куә болған. Ол кезде мен 11–12 жастамын. Біз тұрған көшеде детдом бар еді. Сол детдомның балалары көп өлді. Күнде ат-арбамен өліктерін село шетінде арнайы қазылған үлкен апанға таситын. Мен күнде әлгі детдом басшыларының үйлеріне қымызды ертемен апарып беремін. Кей күндері өздері ұйықтап жатады. Есіктен төрге дейін шашылған ыдыс-аяқ, тағамның қалдықтары өте көп. Бұдан асқан жауыздық бола ма?, – деп келтіреді [9].

Батыс өңіріндегі ауыр жағдайды Ақтөбе ауданынан өкіл ретінде Самараға барған Сейітқали Мендешев Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Филипп Голощекинге және Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Ораз Исаевқа 1932 ж. 26 наурызында жолдаған хатында айтып, ашыққандарға қолдан келген көмек көрсетіліп, босқан балаларды балалар үйі мен арнайы пункттерге орналастырып жатқандығын келтірген. Дегенмен, олардың барлығын бірдей кері қайтаруға қаражаттың қолбайлау болып тұрғандығын көрсетеді [10,б.336].

БОАК-нің жанынан құрылған балалар комиссиясының алқасы Орта Волга өлкесіне босқандардың 50 мыңнан көп қазақтардың 30%-і балалар екенін анықтаған. Олардың басымы Орал және Ақтөбе облыстарынан келгендер екен. Орынбор мен Солилецк аудандарына барған қазақтардың жағдайлары тым аянышты еді. Босқындардың балалары балалар үйіне, ба-лабақшаларға орналастырылды. Жұпыны киінген, аяқ киімсіз, кірлеген, биттеген, жүдеген, ашыққан балалардың арасында жұкпалы аурулар жайлаған. Әсіресе Орынбор қаласындағы Покровский шіркеуіне орналасқан босқын балалардың жағдайы да тым ауыр болды. Комиссияның жазуынша, ашыққан әлсіз балалар орналасқан жер лас болғандықтан, әрі берілетін тамақтары (тек жарма) құнарсыз болғандықтан кейбірі ұзаққа бармай іштері кеуіп, өліп жатты. Комиссия бригадасы шіркеудің қоймасынан өлген үш баланы мұрдесін тапқан. Олар бұл жерде үш күндей жатқан екен. Осы шіркеуден жасырып қойған 28 баланы алып шыққан. Солилецк ауданында босқын қазақ балаларына арналып, 4 қабылдау пункті

құрылып, оның екеуіне 3 пен 12 жас аралығындағы балаларды, ал біреуіне 3-жасқа дейінгі балалар орналастырылды. Жалпы бұл орындарға ата-анасы жоқ немесе тастап кеткен босқын 342 бала қабылданды. Алайда мектепке дейінгі жаста – 31, мектеп жасындағы – 4 бала өлген. Солилецк ауданында 15 ақпан мен 15 наурыз аралығында мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы 40 босқын қазақ балалары өлген екен [11, б.228-230].

Қорыта айтқанда, ашаршылық елімізге төнген үлкен қасірет болды. Көшпелі қоғамда дәстүрлі өмір салты жойылды. Ашаршылық әртүрлі аурулар мен індеттердің таралуына әкелді. Ашаршылықты жеңіп, халықтың қалпына келуі үшін айтарлықтай уақыт қажет болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 13-қор, 2-тіз, 36-іс
- 2 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 153-қор, 1-тіз, 157-іс
- 3 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 13-қор, 3-іс, 218-іс
- 4 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 1182-қор, 1-тіз, 1-іс
- 5 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 13-қор, 2-іс, 295-іс
- 6 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 153-қор, 1-іс, 76 –іс
- 7 Смағұлова С.О. 1931–1933 жылдардағы қазақ балаларының ашығуы. *Qazaq Historical Review*. 2023. No1 (3). 340–354-б.
- 8 Әбдіғалиұлы Б. (ред.). Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов. 1–5 тома. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021.
- 9 Қыстаубаев З., Хабдина Б. (ред.). Қызылдар қырғыны. Алматы: Өнер, 1992.
- 10 Аяған Б., Қыдыралина Ж. Ауанасова Ә. т.б. (1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты. Алматы: ТОО Литера-М, 2012. -336 б
- 11 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. -320 б.

СТРОИТЕЛЬСТВО АТОМНОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ В КАЗАХСТАНЕ – СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ИНВЕСТИЦИЯ В БУДУЩЕЕ СТРАНЫ

ПЕТРУЧЕНКО О. Н.

преподаватель, Высший колледж Торайгыров университет, г. Павлодар
ЕРБУЛАНКЫЗЫ А.

студент, Высший колледж Торайгыров университет, г. Павлодар

Атомные электростанции становятся реалиями современной экономической истории наиболее развитых государств. Республика Казахстан как одна из экономически развитых стран Центральной Азии, не может не учитывать этот аспект. Именно он будет определять ее долгосрочное экономическое, политическое и социальное развитие.

Атомная электростанция – это промышленное предприятие, которое производит электричество с помощью ядерной энергии. В основе работы АЭС лежит процесс, при котором атомы расщепляются на более мелкие частицы, выделяя много тепла. Это тепло используется для нагрева воды, которая превращается в пар. Пар вращает турбины, а турбины, в свою очередь, производят электричество. [1] АЭС являются одним из важнейших источников электроэнергии в современном мире. Они играют ключевую роль в энергетической безопасности и значительном экономическом росте многих стран, обеспечивая наибольшие объемы производства электроэнергии с минимальными выбросами углекислого газа.

Первая в мире атомная электростанция, Обнинская АЭС, была запущена в 1954 г. Она стала первой АЭС, производившей электричество для гражданского населения. После этого в разных странах началась разработка и строительство атомных станций. Так в 1956 г. начала работу первая коммерческая АЭС - Calder Hall в Великобритании.

История атомной энергетики в Казахстане начинается в период, когда республика входила в состав Советского Союза. Важной вехой стало создание Семипалатинского ядерного полигона, который функционировал с 1949 по 1989 год. Этот полигон был одной из ключевых площадок для проведения ядерных испытаний в СССР. В течение нескольких десятилетий здесь было произведено более 450 ядерных взрывов, что оставило глубокий след в истории и экологии региона. Опыт Семипалатинска сильно повлиял на подходы Казахстана к атомной энергетике и ядерным технологиям.

Важным этапом в развитии атомной энергетики стало строительство атомного реактора БН-350 в Актау (ранее Шевченко) в 1964 году. Этот реактор, работавший на быстрых нейтронах, использовался как для производства электроэнергии, так и для опреснения воды, что было важным аспектом в сухом регионе Казахстана. БН-350 работал до 1999 года и стал важным техническим и научным экспериментом для атомной энергетики СССР и постсоветского пространства. На территории Казахстана всего было установлено 5 реакторов с 1964 по 2010 гг. Кроме того, с конца 1950-х годов развивалась урановая промышленность. В СССР Казахстан стал одним из ведущих поставщиков урана, который использовался для атомных программ Союза. После распада Советского Союза страна сохранила этот статус и до сих пор является крупнейшим

Тема о строительстве АЭС в Казахстане несет в себе травмирующий опыт прошлого. Ранее в Казахстане оговаривались моменты о возможном строительстве АЭС, но все они не были подписаны и не воплощались в реальность. Народ Казахстана был все еще не готов к строительству такого масштабного промышленного проекта.

Кроме того, у граждан Казахстана вызывают тревогу вопросы, связанные с потенциальным воздействием строительства АЭС на озеро Балхаш, которое может оказаться под угрозой высыхания. [2]. Также беспокойство вызывает увеличение внешнего долга страны для финансирования проекта. Немаловажным фактором является и то, что энергия, производимая на АЭС, может оказаться дороже по сравнению с существующими источниками — угольными и газовыми электростанциями.

Несмотря на существующие опасения, строительство АЭС открывает перед Казахстаном значительные экономические перспективы. Строительство АЭС может стать мощным стимулом для экономического роста Казахстана.

Во-первых, это создание новых рабочих мест, как на этапе строительства, так и при эксплуатации станции. На угольной электростанции средней мощности (300–500 МВт) численность персонала может составлять примерно от 200 до 300 человек. Это связано с более сложными операциями по обработке топлива, поддержке оборудования и проведению технического обслуживания. На газовой электростанции такой же мощности штат обычно меньше, поскольку операции проще и более автоматизированы.

Примерное число сотрудников может составлять 100–200 человек. В обслуживании атомной электростанции задействовано до 1000 человек.

На сегодняшний день подготовка кадров для атомной отрасли в Республике Казахстан проводится в казахстанских вузах на основе 5 образовательных и двух-дипломных программ (Ядерная физика, ядерная инженерия, ядерная физика и атомная энергетика, теоретическая ядерная физика). Наряду с этим Казахстан развивает научно-образовательную базу с иностранными партнерами. Подписаны ряд документов с Францией, Россией и Венгрией. Образовательные программы данного направления будут расширяться в дальнейшем.

Во-вторых, развитие атомной энергетики позволит снизить зависимость от угля и импорта энергоносителей, что укрепит энергетическую независимость страны. Угольные станции, обеспечивающие основную долю выработки, устаревают и требуют замены на более устойчивые и экологичные источники энергии. И здесь важна именно стабильность атомной энергии, которой не хватает в случае ветряной и солнечной генерации.

Рисунок 1 – Доля ядерной энергии в выработке электричества (на 31.12.2023 г.)

В-третьих, Казахстан, обладая крупнейшими запасами урана, сможет повысить свою роль на мировом рынке ядерной энергетики и увеличить экспорт электроэнергии в соседние страны. Строительство АЭС усилит энергетическую независимость страны, снизив зависимость от импортируемых углеводородов.

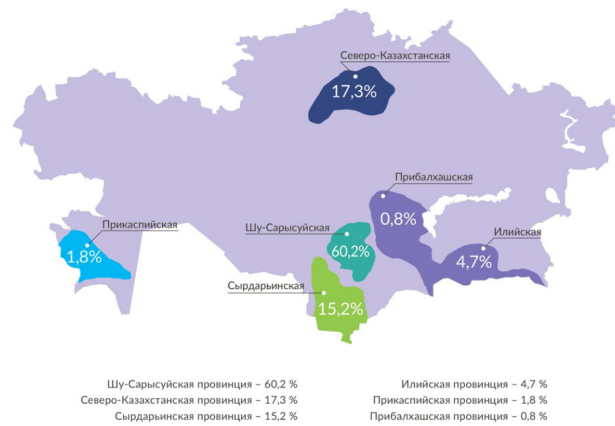

Рисунок 2 – Карта урановых месторождений Казахстана

В-четвертых, экономический рост Казахстана предполагает дальнейшую урбанизацию и индустриализацию страны, что будет увеличивать спрос на электроэнергию.

В-пятых, строительство АЭС откроет перспективы для международного сотрудничества, в том числе в атомной энергетике, укрепляя экономику страны.

Ранее Казахстан обходился без атомной энергетики благодаря большим запасам угля. Однако рост потребления, износ старых станций, проблемы с экологией, ухудшение здоровья населения в прилегающих районах, международные ограничения на уголь и газ, а также нестабильность возобновляемых источников энергии требуют внедрения новых решений.

В условиях глобальных трендов и примера соседних стран, таких как Узбекистан, строительство АЭС становится необходимым для Казахстана, чтобы избежать зависимости и отставания в энергетическом и технологическом развитии. [3] Кроме того, «зеленая» атомная энергия позволит нашему бизнесу уверенно выходить на мировые рынки, не опасаясь значительных штрафов за использование «грязной» энергии, что ощутимо повысит конкурентоспособность нашего промышленного потенциала.

Строительство АЭС в Казахстане создаст прочную основу для энергетической безопасности страны, улучшит экологическую ситуацию за счет сокращения выбросов, стабилизирует цены на

электроэнергию и станет важным шагом на пути к технологическому развитию и промышленному росту.

Развитие атомной энергетики в Казахстане является стратегическим направлением, направленным на обеспечение энергетической безопасности и устойчивого экономического роста. Строительство АЭС позволит диверсифицировать источники энергии, снизить зависимость от ископаемого топлива и уменьшить выбросы парниковых газов. Атомная электростанция в Казахстане также способствует созданию новых рабочих мест, развитию технологического потенциала страны и повышению ее инновационного статуса. Внедрение современных технологий в производство электроэнергии положительно скажется на экономике страны, укрепит ее позиции на рынке энергетики и способствует росту инвестиций. Помимо экономических и энергетических выгод, внедрение атомной электростанции в Казахстане также способствует развитию научных исследований в области ядерной энергетики. Создание нового ядерного объекта привлечет специалистов и ученых с мировым опытом, что позволит обогатить опыт наших специалистов и улучшить качество высшего образования в стране. Развитие научных исследований в области атомной энергетики также способствует повышению безопасности и эффективности ядерных установок, а также способствует решению глобальных проблем, связанных с изменением климата и увеличением спроса на энергию.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 История АЭС // GOV.KZ официальный интернет-портал. [Электронный ресурс] <https://www.gov.kz/situations/723/intro?lang=ru>.
- 2 Серия норм безопасности МАГАТЭ для защиты людей и окружающей среды // IAEA Международное агентство по атомной энергии, №26. . [Электронный ресурс]. – URL: https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/p15399-PUB1991R_web.pdf
- 3 Баталова А. Атомная эпоха человечества уже началась // Официальный интернет-портал NUR. KZ 06.10.2024 [Электронный ресурс] <https://www.nur.kz/society/2169097-atomnaya-epocha-chelovechestva-uzhe-nachalas-chast-pervaya/>

ҚАСИЕТТІ ЕРТІС ӨңІРІ: ТАРИХИ ЖАДЫНЫҢ РУХАНИ АЙНАСЫ

РАХИМОВ М. И.

PhD, постдокторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Адамзат өркениеттерінің дамуы барысында әлемде тарихи қалыптасып, зиярат етілетін киелі нысандар бар екені баршаға аян. Бұл қасиетті орындар әрқашан қорғауда болып, қоғамның құрметіне ие болған. Әрбір осындай нысан халықтың энергетикалық әлеуеті, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан даналықтың сарқылмас көзі, рухани күш беретін қазынасы болып бағаланады. Ал тіпті қазіргі жаһандану процесі кезінде қасиетті нысандар халықтар бірегейлігінің белгісіне айналды. Себебі кез келген географиялық, діни немесе басқа негіздерде пайда болған қоғамдық орта өздерінің моральдік, зияткерлік рухани құндылықтар жүйесін құруға ұмтылады.

Киелі нысандардың біріншісіне адам баласы өмір сүретін қоршаған табиғи ортасы (аспан, жер, орман, бұлақ, үңгір, өзен, ағаш, жан-жануарлар т.б.), кеңістіктің қасиеттелінуі негізінде пайда болса, екіншісіне белгілі бір аймақта мекендейтін халықтар тарихында орын алған маңызды оқиғаға байланысты қалыптасқан жерлер кіреді, үшіншісіне адамзат өркениетінің даму кезеңдерінде пайда болған діни-культтік ғибадатханалар (Мысырдағы пирамида, Афинадағы Парфенон, Ватикандағы Әулие Петр соборы, Түркістандағы Қожа Ахмет Йассауи кесенесі т.б.). Бұл қасиетті нысандар түп негізінде сол қоғамның бірегейлік қалқанының формасын қалыптастырады.

Қазақ халқының мәдениетінің ішінде киелі жерлерді құрметтеу, зиярат ету дәстүрі ежелден сақталған. Қазақ халқының ирофаниялық құбылысы табиғатпен үйлесімділікте қалыптасқан. Бұл көшпелі өркениеттің өзіне тән қасиеті деп білу керек. Осы туралы Ш. Уәлиханов жазады: «Табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстары көрініс берген жерлерді қасиетті деп санайды. Ол жерлерде әулие түнеп кетті немесе болды деп ұғады. Барлық қорғандарды оба дейді, Ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын

байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап құрбандыққа мал сояды» [1, 202 б.].

Қимақ заманында Ертіс өзенін қасиетті деп есептеген. Гардизи дерегі бойынша: «Кимаки оказывают уважение к этой реке, почитают ее, поклоняются ей и говорят: «Река – бог кимаков» [2, 44 б.]. Яғни өзен түркі халықтарының түсінігінде киелі мағынасына ие болған. Сондықтан қазақ халқының тарихи жадында табиғатты аялау, қастерлеу түсінігі түркілер заманынан мұралық жолымен жалғасын тауып келе жатқан құбылыс.

Ертіс өзені Орта Азиядағы ең үлкен өзендердің қатарына жатады. Ұзындығы 4248 км. құрайды. Ертіс басын Үлкен Алтайдан алады. Зайсан көліне дейін өзен Қара Ертіс деп аталады. Көлден шыққан Ертіс далалық аймақпен Ақ немесе Тынық Ертіс атауымен 300 км. ағады. Кейін таулы аймақпен 100 км. жылдам ағысқа көшіп, өзен Жылдам Ертіс деп аталады. Өскемен қаласынан Сібір жазығына шығып, Обь бассейніне құйып, Солтүстік Мұзды мұхитына төмендей береді [3, 435 б.].

Ертіс атауы VIII ғасырда көне түрік жазбаларында кездеседі. Құлтегін ескерткішінде түріктер Ертіс арқылы жүзіп өтіп, түргеш тайпасын жеңгенін жазады. Ертістің алғашқы этимологиялық шешімін М. Қашғари беруге талпынған. Ол «эртишмак», яғни жылдам жүзіп өту деген [4, 127 б.]. Академик В. Бартольд Масудидің Китаб ат-танбих еңбегінде «Қара» және «Ақ» Ертіс туралы айтылатынын және Каспийге құятынын, ал Худуд ал - Алам еңбегінің авторы Ертісті Волганың бір ағысы деп санайтынын және Ертіс атауына қатысты Артуш (Эртюш, Ер түс - человек спустился) мағынасынан шыққаны туралы келесідей аңызды айтады: «Татарлардың басшысы қайтыс болып екі баласы сонында қалады. Үлкен ұлы тақ мұрагері атанады, кішісі ағасынан тақты қызғанады. Кішісінің есімі – Шад еді. Ол үлкен ағасының өміріне қастандық ұйымдастырады. Қастандығы жүзеге аспай, өзі ұнататын күннің бірін ертіп қашады. Олар суы мол өзенге жетеді. Өзеннің балығы көп, орманы да құстарға толы екен. Олар осында аң аулап күндерін көреді. Біраз уақыт өткен соң, жолы болғыш аңшы туралы қауесет тарап алыс туыстарына жетеді. Ими, Имек, Татар, Баяндер, Қыпшақ, Ланиказ, Аджлад есімді жеті адам оларға келеді. Ер адамдардар Шадтың үйіне жақындағанда әйелі есік алдынан шығып: «Ер, түс!», «Тоқтандар» - деген. Осылайша өзен «Ертіс» деп аталып кеткен» [2, 44 б.].

Біздің пікірімізше Ертіс сөзінің этимологиясына қатысты дұрыс анықтаманы В.П. Семенов-Тяньшанский берген. Ол: «Иртыш (ир(жер) – по киргизски «земля», тыш(тіс) – рыть)». «Иртыш» «жерді тіліп аққан» деп аударуға болады [5, 19 б.].

Ертіс өңірі қасиетті табиғи ландшафттық нысандарға толы. Әр киелі нысанның ел аузында тараған аңыздары сақталған. Әсіресе, Ертіс өңірінің Баянаула өлкесі көркем табиғи сұлулығымен, қасиетті табиғи көркіменен көздің жауын алады. Кезінде Ш.Ш. Уәлиханов Баянауланы: «Баянаула ешқашан малдың жаппай қырылуын білмеген... Мал азығының таусылып ауа райының қолайсыз кездері де төрт түлік жапырақты ағаштардың сабақтарымен қоректеніп қыстан аман – есен шығатын. Сондықтан Баянаула атауы, қалмақша мағынасы «Баян - Ола» - молшылық(жақсы) тау деп бекер қойылмаған» [6, 108 б.]. Ел зердесінде сақталған бір аңыздарға қарағанда осы өңірдің атауы «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» хикаясындағы Баян есімімен қойылған. М.Ж. Көпейұлы Сарыарқа тарихына арналған еңбегінде Ертіс өңірінің топонимдері Баян Сұлу есімімен байланыстырылған: «Өлеңтінің аяғында: «Қараоба», «Сарыоба» деген екі төбе бар. Түбі-тегі қазақ: Қарабай, Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері Баянаула тауы екен дейді. Туған жері сол болғандықтан, тау аты «Баянаула» аталып қалған. Осы қыздың қарқарасы түсіп қалған жері «Қарқаралы - Қазылық» аталған. Домбырасы мен бет моншағы түсіп қалған жері «Домбыралы», «Моншақты» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтынсандық», «Ақшатау» аталған. Өлең айтып, той қылған жері «Өлеңті» аталған. Аттарының шідері түсіп қалған жері «Шідерті» аталған... Қайыр - Сарыарқадағы жер аты – бәрі қазақтың ата - бабасының аттары» [7, 185 б.]. Ақбет пен Нияз тауларының арасында орналасқан Сабындкөл атауы да Баян сұлудың сабыны көлге түсіп кеткенімен байланыстырылады. Ж. О. Артықбаев пікірінше «Баянауыл» атауы тікелей көне түсінік «Байанамен» байланысып жатқанын жазады. Байана –жер-су иесі, ол адамды, жер бетіндегі аң - құс, ағаш-шөп, т.б. жарылқаушы күш. Жаратушымыз табиғаттың ғажайып сұлу көріністерін барлық аймақтарға бөліп бергенде, соңында қалып қойған бір бөлігі Баянаулаға бұйырған екен деген аңыз да бар [8, 40 б.].

Баянаула тауларында табиғи тастан «жасалған» небір таңғажайып бейнелерді де кездестіреміз. Мысалы, «Ақбет» «Кемпіртас», «Дана - тас», «Ат басы», «Көгершін тау», «Найзатас»,

«Бүркіт тас», «Екі суыр», «Жылан бас» және т.б. Сонымен қатар тау беті жасыл орманмен көмкеріліп, тастарды жарып шыққан ағаштардың өсіп тұруы да таңқаларлық. Баянауладағы Жасыбай, Сабындыкөл, Торайғыр, Біржан көлдерінің көркін сипаттауға тіл жетпейді.

Ақбет тауының аталуы жайлы ел аузында қызықты аңыз сақталған. Ертеде осы өлкеде Бүркітбайдың қызы Ақбет тұрыпты. Үй - іші жұтаң күй кешуі себепті әкесі қызын ұзатып, тұрмысын түзеп алмақ болыпты. Қызы болса кедей қойшы жігітті ұнатады екен. Ал әкесі мұны жақтырмайды. Әкесі көп ойланбай-ақ қалың малын төлеген қаусаған Әкімбек есімді шалға қызын ұзатуға келіседі. Жас ғашықтар мұны біліп, қашуға уағдаласады. Алайда сырлары ашылып, жігіт өлтіріледі де, қыз үйге қамалады. Қыз көз жасын төгіп, қоштасуға сүйіктісінің зиратына баруға сұранады. Жеңелері болса аяп, рұқсат етеді. Жігітінің басына келген қыз жүрегінің тек соған арналғанын айтып, басқа ешкімге жар болмауға ант етеді. Бұдан соң ғашығымен бірге таңды қарсы алатын шынға шығып, төңірегіне соңғы рет көз салады да, құздан құлайды [9, 34 б.].

Ақбет тауының төменгі жағында «Жеті ағайын» жартасы бар, ал одан алыс емес жерде «үш айдаһардың» басы деп аталатын жартас орналасқан. Аңызға сүйенсек, бағзы замандарда Ертіс өңірін мекен еткен халық Ертіс, Дегелен және Қызылтау аралағында көшіп қонған. Дегенмен Дегеленнің шөбі малға аздық етіпті, ал Қызылтау баурайына жақындайын десе, қариялар үш басты айдаһардың мекені деп жастарды жібермейді екен. Айдабол есімді батыл, күшті адамның бірінен бірі озған, жауырындары жерге тимеген 7 баласы болыпты. Күндердің бір күні 7 баласы ата – бабасының тауларды мекен еткенін естіп, әкесінен сол жаққа баруын сұрайды. Әкелері Ақбет тауында үш басты айдаһардың мекен ететінін күндіз ұйықтап, түнде аңға шығатынын айтады. Балалары әкесіне Айдаһардың көзін жоюының уәде етіп, 7 баласы айдаһармен шайқасып көзін құртып өздері де қаза тапқан екен. Сол себепті Ақбет тауы жергілікті халық үшін жаудан немесе апаттардан қорғаушы киелі тау деп саналады [10, 36 б.].

Баянауылдың бай тарихы, оның бірегей табиғаты, флора мен фаунаының теңдесі жоқ сұлулығы – осы көркем өлкеге барғаннан кейін мәңгі есте қалады. Баянауыл көлдері мен тауларының түрлері таңқаларлық шабыттандырады. Ал қасиетті бұлақтар өлкенің киелі сипатын түсінуді одан әрі күшейтеді.

Торайғыр ауылы маңында орналасқан Әулие бұлақтан сарқырап аққан суы шипалығымен белгілі. Халық ертеден бері бұлақтың шипалығын біліп, оны «Әулиебұлақ» деп атап кеткен. Ел ішінде айықпас дертке шалдығып шаршаған талай адам осынау бастаудың суынан келіп ішіп, осы суға жуынғанда жазылып кетіпті. Шипалы бұлақ жайлы бертінге дейін әфсана әңгіме көп айтылып келеді. Әулиебұлақ түрлі тері аруларына да дауа болады делінген ел арасында.

Бірде батыр екі өкпесі қысып тынысы тарылып жатқанда, осы бұлақтың суын аузына тамызғанда сергіп сала беріпті. Кейін құлан таза айығып, Алланың жерде жаратқан осындай шипалы бұлағына шүкірлік еткен екен - деген сарында аңыз әңгімелер көп [11, 432 б.].

Сондықтан бұл қайнардың басына арнайы ат басын бұрып, суынан ішіп, өзімен бірге ала кететін жұртшылық нөпірі әлі күнге дейін толастаған емес.

Баянауыл ауданы Күркелі ауылдық округінің Ж.Шанин ауылынан солтүстікке қарай 25 шақырым жерде де Әулиебұлақ орналасқан.

Әулиебұлақ (Ақбура әулиелерінің мекені) бұлағының суында дертке дауа, емге шипа болатын қасиеті бар. Асқазан, гайморит, экзема және тағы басқа тері ауруларын емдеуге қолданады.

Ал бұлақтың табиғи ерекшелігіне келер болсақ, әдеттегідей бір емес, үш көзі бар. Бұлақтың үш көзінен үш түрлі дәм және қасиеттері үш түрлі су ағады. Бұлақ суы қыста қатпайды. Күн суықта ішсең тамағыңды қарымайды, ішуге жеңіл, жұмсақ. Таң қалдыратыны, бұлаққа қаңтардың сақылдаған сары аязында келер болсаңыз, астынан жап-жасыл шөп өсіп тұрады екен. Бүгінде, Әулиебұлаққа арнайы тәу етіп, суынан дәру іздеушілер қатары көбейіп келеді. Аңыз - әңгімелерге сүйенсек, ерте кезде осы жерге тәу етушілер көп болған. Олар негізінен бойына жаратқанның пәрменімен қасиет қонған адамдар екен. Оларды осы жердің киесі мен иесі жетектеп әкелетін болған. Ерте замандарда қажылыққа жол жүретіндер осы жерге тәу етіп барып жолға шығатын.

Бұлақтың әулие атануын көпшілік осы өңірді мекендеген жеті әулиемен байланыстырады. Күркелі елінің шежіреші қарттарының бірі Нығмет Жәмінов әулиелердің атын: «Тәшмағанбет, Төлембек пен Жаулыбайды, Дәнсат абыз, әулие Мұратайды, Қажы Лекер баласы Исабаймен – «Жеті әулие» деп Мәшһүр елге жайды», – деп тізеді. Үлкендердің айтуынша, бұлақ басы ертеде әулие

аталарымыздың дұға оқып, азан шақыратын мекені болған жер екен [12, 439 б.].

Жалпы Павлодар - Ертіс өңірінде ресми 40-тан аса табиғи ландшафтық киелі нысандар бар. Тек қазіргі таңда көпшілік нысандардың жағдайы мез емес. Мысалға айтсақ Павлодар аймағы, Май ауданы Ақшимаң жеріндегі Сәтбаев үңгірін жергілікті халық «Әулие үңгір» деп атайды. Демалып, саяхаттап келушілер жабайы суреттер, жазулар салып тастаған. Баянауладағы Грот Драверта да сондай күй кешуде. Ал Ертіс бойындағы мыңжылдық тарихы бар «Қаз қонақ» орынын жыл сайын келушілер қоқыс алаңына айналдырып жібереді. Осындай теріс тенденциялар тарихи киелі нысандарымызды біртіндеп жоюда. Бұл жерлер атадан балаға мұраға беріліп келе жатқан ұлттың қазынасы. Тағылымды істі аманат ретінде қабылдау әр алаш баласының парызы десек, ендігі кезекте осы киелі нысандарымызды сақтау мәселесі тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 432 с.
- 2 Бартольд, 1973 – Бартольд В. В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн аль - Ахбар: прил. к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893 - 1894 гг.» - М., 1973. Т.8. С. 23 - 63.
- 3 Бартольд В. В. Работы по исторической географии. М., 2002. 711 с.
- 4 Егеубай А. Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. Үш томдық. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- 5 Семенов-Тянь-Шанский П.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга. Т. XVIII. Киргизский край / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. СПб., 1903. 479 с.
- 6 Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 463 с.
- 7 Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 8 том. Павлодар: ЭКО ФӨФ, 2006. – 452 б.
- 8 Артыкбаев Ж. О. Байырғы бейнелеу өнерінің абыздық мазмұны (Баянауыл өңірінен табылған ерте замандағы бейнелеу өнерінің туындылары мысалында) // Альманах Мәдениет. Культура. Culture. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты., 2018. – 126 с.

9 Бабалар сөзі жүз томдық шығармалар жинағы. 80 том. Күй аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.

10 Приимак Д.П. Баянауыл заповедный. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 96 б.

11 Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.

12 Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 б.

ПИСТОЛЕТНАЯ ИСТОРИЯ: ПИСТОЛЕТЫ РОССИИ

САГИМБАЕВ С. К.

ведущий эксперт Службы учета и хранения музейных ценностей,
Президентский центр Управления делами
Президента Республики Казахстан, г. Астана

В статье, не претендуя на всеохватность, предпринят обзор пистолетов России со времени их первого появления до современности. Хронологические рамки определяются XVI веком по настоящее время.

На первые пистолеты в России оказали влияние пистолеты из арабских стран, Турции, Кавказа и Европы. Многоствольные пистолеты русского производства имелись уже в 1538 году. Русское название их было «пистоля». Один из образцов пистолета с барабаном (револьвер) русской работы начала XVII века хранится в Оружейной палате. В целом, в России к началу XVII века было освоено изготовление пистолетов собственной конструкции кустарным способом. Одним из направлений преобразований императора России Петра Великого была модернизация оружейного дела в России. При Петре I начали работать Тульский, Сестрорецкий, Олонекский, Невьянский оружейные заводы [1, с. 63]. Штатные образцы стрелкового оружия, в том числе и пистолеты, введенные Петром I, без существенных изменений оставались на вооружении русской армии вплоть до середины XIX столетия.

В 1871 году на вооружение русских войск был принят револьвер системы Смита-Вессона калибра .44 (10,9 мм) образца 1869 года. С введением револьвера Смита-Вессона с вооружения окончательно были сняты капсюльные пистолеты. В 1895 году вместо Смита-Вессона на вооружение армии был принят револьвер

Нагана под названием «система Нагана, образец 1895 г.» калибра 7,62 мм [2, с. 35-36].

Мировая тенденция состояла в том, чтобы заменить револьверы на автоматические пистолеты. Разработки собственного отечественного пистолета в России начались в начале XX века. В то время требовалась замена устаревающего револьвера системы Нагана и создание отечественного пистолета. В российской армии на вооружении состоял только револьвер Нагана, а также различные иностранные образцы пистолетов, которые офицеры покупали за свои деньги. В 1905 году учащийся реального училища, будущий оружейник Сергей Александрович Прилуцкий представил эскизы первого самозарядного пистолета в Главном Артиллерийском управлении Российской империи.

В начале 1920-х годов Главным артиллерийским управлением РККА был объявлен конкурс на создание отечественного пистолета, где участвовали образцы пистолетов, разработанные С.А. Прилуцким, С.А. Коровиным и Ф.В. Токаревым. Полигонные испытания пистолетов продолжались до 1930-е гг., когда в итоге пистолет Токарева под наименованием «7,62 мм пистолет Токарева образца 1933 года» был принят на вооружение Красной армии. Он стал первым пистолетом советской разработки, принятым на вооружение в СССР.

Справедливости ради, надо отметить, что всё-таки первым советским самозарядным пистолетом запущенным в серию, был пистолет, разработанный конструктором Сергеем Александровичем Коровиным. Пистолет получил наименование «пистолет ТК (Тульский Коровина)». В конце 1926 года Тульский оружейный завод (ТОЗ) начал выпуск пистолета. В следующем году пистолет был одобрен к применению, получив официальное название «Пистолет Тульский, Коровина, образца 1926 года». Однако, на вооружение пистолет официально принят не был и имел клеймо гражданского типа, считаясь гражданским оружием. При этом рядовой советский гражданин не мог приобрести это оружие. Пистолет Коровина производился в 1926-1935 гг. для высокопоставленных чиновников ВКП(б), командного состава РККА, НКВД и в качестве наградного оружия. Количество выпущенных пистолетов ТК примерно составляет 300000 экземпляров.

Пистолет Прилуцкого участвовал в конкурсе наряду с работами Токарева и Коровина вплоть до 1930 года, но несмотря на ряд удачных конструкторских решений, не был принят ни в серийное

производство, ни на вооружение. За большой вклад по созданию нового пистолета Прилуцкий вместе с Токаревым и Коровиным получили денежную премию в 1000 рублей на каждого.

Пистолету ТТ (Тульский, Токарев) была уготована боевая история в качестве оружия Победы в Великой Отечественной войне. Пистолетами ТТ были вооружены командиры подразделений Красной армии, экипажи бронев автомобилей, танков и военные летчики. В СССР производство пистолета ТТ продолжалось до 1952 года, когда он был официально заменен пистолетом системы Макарова (ПМ). Фактически в войсках Советской армии и в милиции пистолет ТТ оставался до конца 1970-х годов. Даже по настоящее время значительное число этих пистолетов законсервировано на армейских резервных складах. Всего в период с 1931-1952 годы было выпущено свыше 1800000 единиц пистолета Токарева. Кроме того, в конце 1940 - 1950-х гг. СССР передал документацию и лицензии на производство пистолета ТТ ряду стран-союзников - Венгрии, Румынии, Польше, Югославии, Китаю и Северной Корее. В этих странах пистолеты ТТ производились как для вооруженных сил, так и для экспорта и коммерческой продажи. Несмотря на популярность пистолета ТТ и известность в мире, у него имелись и серьезные недостатки, которые обусловили потребность в разработке нового оружия.

В конце 1940-х годов в СССР был проведен конкурс на введение в Советской армии сразу двух пистолетов: для линейных офицеров длинноствольного автоматического и малогабаритного - для старших офицеров. В 1951 году по итогам конкурсных работ и полигонных испытаний одновременно были приняты на вооружение армии автоматический пистолет Стечкина АПС и пистолет Макарова ПМ. Пистолетом Макарова также вооружались правоохранительные органы.

Советский конструктор из Тулы Игорь Яковлевич Стечкин за разработку пистолета АПС получил Сталинскую премию II степени [3]. Свою профессиональную деятельность оружейный конструктор провел в городе Туле. В 1990-х годах и в последние годы жизни И.Я. Стечкин принял участие в разработке новых моделей пистолетов «Дротик», «Бердыш», «Пернач» на базе АПС.

9-мм пистолет Макарова (ПМ) - самозарядный пистолет, разработанный советским конструктором Николаем Фёдоровичем Макаровым в 1948 году. За создание пистолета Н.Ф. Макаров в 1952 году был награжден Сталинской премией III степени.

Оружейник работал в конструкторском бюро ЦКБ-14 в городе Туле. Продолжил жить Туле, где и вышел на пенсию. Почетный гражданин Тульской области. Пистолет Макарова был принят на вооружение старшего командного состава Советской армии. Благодаря своим малогабаритным размерам и небольшому весу, обтекаемым формам, приемлемым боевым качествам он хорошо был принят в среде высших офицеров.

С течением времени, несмотря на удачный образец, пистолет Макарова перестал отвечать требованиям времени. В дальнейшем он послужил основой для нового пистолета ПММ (пистолет Макарова модернизированный). Обновленный пистолет был разработан в начале 1990-х годов и принят на вооружение в 1994 г. Он был разработан под более мощный патрон 9×18 мм ПММ и оснащен 12-зарядным магазином.

В целом, на базе пистолета Макарова сегодня создано большое количество боевых, служебных и гражданских модификаций. Пистолет остаётся на вооружении силовых структур и продолжает использоваться в ряде стран мира благодаря своей простоте и надёжности.

На протяжении 1950-1990 годов основным советским короткоствольным оружием продолжали оставаться ПМ и АПС. После появления пистолетов ПМ и АПС в Советском Союзе начался «пистолетный застой». Короткоствольное оружие в стране разрабатывали, однако в серию (даже в малую) ничего не допускалось за фактической ненадобностью. Исключение составили только модели АПС и ПМ с глушителем.

В 1960-х годах существовала концепция невзаимозаменяемости советских боеприпасов с используемыми странами НАТО патронами. Однако, уже к 80-м годам XX века стало понятно, что оружие под патрон 9×18 ПМ устаревает. И если автоматический пистолет Стечкина удовлетворял всем требованиям, то ПМ стал проблемным оружием из-за малой емкости магазина и слабого патрона. Одной из важных причин необходимости замены оружия явилось повсеместное внедрение в вооружённые силы большинства стран мира лёгких средств индивидуальной защиты - бронежилетов.

В 1990 году Министерство обороны страны объявило конкурс на разработку нового короткоствольного оружия в рамках опытно-конструкторской работы (НИОКР «Грач»). Распад советского государства стал неблагоприятным фактором, обусловившим финансовые трудности в реализации намеченных планов программы.

21 марта 2003 года Постановлением Правительства Российской Федерации № 166 на вооружение Вооруженных сил РФ были приняты 9-мм пистолетные комплексы (пистолет и патрон): Пистолет Ярыгина (конструктора Ижевского механического завода В. А. Ярыгина под патрон 9×19 разработки ЦНИИТОЧМАШ), ГШ-18 (пистолет В. П. Грязева и А. Г. Шипунова - конструкторов и руководителей ГУП КБП г. Тула под патрон 9×19 собственной разработки) и СПС (самозарядный пистолет П. М. Сердюкова конструктора ЦНИИТОЧМАШ под патрон 9×21 разработки ЦНИИТОЧМАШ) [4].

Музейное собрание Президентского центра Управления делами Президента Республики Казахстан является обладателем уникальной коллекции пистолетов и револьверов, куда входят старинные и современные экземпляры оружия многих стран мира.

Хотелось бы подробнее остановиться на советских и современных российских образцах музейной коллекции.

Рисунок 1 – ТПЕК 5622/1-2.

Автоматический пистолет Стечкина (АПС).

Калибр – 9 мм. Сталь, металл, фианиты. Золочение.

Представленный пистолет оформлен в подарочном варианте. Корпус пистолета позолоченный. Рукоятка с обеих сторон украшена накладками из нержавеющей стали со вставками из фианитов белого, синего и красного цвета в виде геометрических узоров.

9-мм автоматический пистолет Стечкина (АПС) - автоматический пистолет был разработан в конце 1940-х гг. Принят на вооружение Вооружённых Сил СССР в 1951 году. Автоматика пистолета работает за счет отдачи свободного затвора. Магазин рассчитан на 20 патронов. Оружие могло вести огонь как одиночными выстрелами, так и очередями. Пистолет Стечкина АПС был предназначен для вооружения офицеров, непосредственно

принимающих участие в боевых действиях, а также для солдат и сержантов некоторых специальных подразделений, которым требовалось индивидуальное оружие большей дальности стрельбы и огневой мощи, чем пистолет, но которое было более удобно носить с собой, чем автомат или карабин.

В 1958 году АПС был отправлен на военные склады долгосрочного хранения. В ходе Афганской войны (1979-1989 гг.) пистолет Стечкина вновь оказался востребованным. Пистолет Стечкина использовался сотрудниками специальных подразделений спецслужб КГБ и ГРУ СССР. Частично пистолет сохраняется в армии и по сей день – им вооружают экипажи самолетов и вертолетов. Например, членов российской авиагруппы в Сирии.

Рисунок 2 – ТПЕК 5639/1-5. Пистолет. «Гюрза». 1994 г. Россия. Калибр - 9 мм. Сталь, полиамид (пластмасса).

Гравировка, полировка.

Пистолет является подарочным, находится в пластиковом футляре вместе с принадлежностями: отвертка, масленка, запасной магазин. Стальной кожух-затвор тщательно отполирован. Затвор-кожух заодно со спусковой скобой впрессован в пистолетную рамку черного цвета из высокопрочного стеклонаполненного полиамида.

Автоматический самозарядный пистолет Сердюкова был разработан в 1993-1996 годы для силовых подразделений специального назначения по программе НИОКР «Грач» конструкторами «ЦНИИТочмаш» Петром Ивановичем Сердюковым и И. В. Беляевым [5]. За свою историю пистолет имел несколько обозначений – 6П53, Вектор, РГ055, Гюрза СР1, СПС. Производство размещалось на двух предприятиях – «ЦНИИТочМаш» (г. Климовск) и «Кировский завод «Маяк» (г. Киров).

Автоматика пистолета работает за счет короткого хода ствола. Ударно - спусковой механизм куркового типа, двойного действия.

Пистолет имеет два автоматических предохранителя. Один находится сзади на пистолетной рукоятке и выключается при обхвате пистолетной рукоятки рукой. Патент на конструкцию пистолета был зарегистрирован в 1995 году, тогда же были изготовлены опытные образцы под названием РГ055. Экспортный образец пистолета РГ055С (С – коммерческий) под названием «Гюрза» был впервые представлен на выставке техники и вооружения сухопутных войск (ВТТВ) в 1996 году, в городе Омске.

В 1996 году пистолет был принят на вооружение для спецподразделений Федеральной службы безопасности и Федеральной службы охраны РФ под наименованием СР1. В 2003 году пистолет принят на вооружение Министерства обороны РФ под наименованием СПС «9 мм самозарядный пистолет Сердюкова».

Масса пистолета без патронов - 0,9 кг, снаряжённый – 1,11 кг. Емкость магазина - 18 патронов. Температура эксплуатации от -50°С до +50°С. Дальность прицельной стрельбы 100 м. В пистолете Сердюкова применяется патрон повышенной мощности 9x21 мм; это самый мощный пистолетный патрон в России и один из мощнейших в мире, что и обусловило использование данного пистолета в войсках специального назначения.

Рисунок 3 – ТПЕК 5636/1-2. Пистолет. «ГШ-18». Россия.
Калибр – 9 мм. Сталь, мельхиор, полиамид (пластмасса).
Гравировка, чеканка.

Представленный пистолет исполнен в подарочном варианте. Кожух-затвор выполнен из мельхиора и покрыт узором в виде растительных побегов в технике гравировки и чеканки.

ГШ-18 – российский пистолет, разработанный в конце 1990-х годов в Тульском конструкторском бюро приборостроения (Тульский оружейный завод). Название получил по первым буквам фамилий конструкторов Грязева и Шипунова [6]. Емкость магазина

18 патронов. Автоматика пистолета основана на принципе отдачи ствола при его коротком ходе. Запирание происходит за счет вращения ствола вокруг продольной оси. Пистолет принят на вооружение в 2000 году для органов Министерства внутренних дел Российской Федерации. В 2003 году принят на вооружение российской армии. В 2005 году был включён в список наградного оружия Российской Федерации.

Конструкция пистолета ГШ-18 оказалась передовой и технологичной в производстве российского стрелкового оружия. Для производства пистолета впервые был использован полиамид (пластмасса), сварка и штамповка. Применение пластмассы значительно уменьшило вес пистолета, что составляет 0,5 кг без магазина с патронами.

Таким образом, развитие российского короткоствольного оружия шло в ногу с общемировыми тенденциями, временами русское оружие опережало иностранные аналоги, или же, наоборот, отставало. При этом активно заимствовались зарубежные образцы, которые после, нередко улучшались. Россия всегда имело на вооружении актуальное для своего времени оружие в виде пистолетов и револьверов, дополняющее линейку огнестрельного оружия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Маркевич В. Е. Стрелковое оружие мира. М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 735 с.
- 2 Алексеев Д. Огнестрельное оружие мира. М. : Эксмо, 2013. – 232 с.
- 3 Стечкин, Игорь Яковлевич. / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
- 4 Дело «Грачей». / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.kalashnikov.ru/delo-grachej-chast-vtoraya/>.
- 5 СР-1. / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%A0-1>.
- 6 ГШ-18. / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%A8-18>.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БҰҰ ҚАУІПСІЗДІК КЕҢЕСІНДЕГІ
ТӨРАҒАҒАЛЫҒЫ: ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДЕГІ
ШЕШУШІ РӨЛІ**

САДЫКОВА А. М.
тарих мамандығы бойынша философия докторы (PhD),
Әлкей Марғұлан университеті, Павлодар қ.
АЯПБЕРГЕН Н. Е.
магистрант, Әлкей Марғұлан университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада Тәуелсіз Қазақстанның 30-жылдық жұмыстары тілге тиек етіледі. Зайырлы жаһандық аренадағы Қазақстан Республикасының Біріккен ұлттар ұйымымен арадағы қарым - қатынасты анализден өткізеді. Мемлекетіміздің осы ұйым арқылы нендей дәрежеге жеткен, жетпегенің талдау іс-шарасы қамтылды. БҰҰ мен Қазақстан арасында әлемдік аренадағы глобализация уақытында басты көкейтесті мәселелердің арасындағы шешімдері талданады.

Біріккен ұлттар ұйымы ІІ дүниежүзілік соғыстың салдарынан пайда болған. Бұл әлем халықтары, басшылары бірлесіп құрылған ұйым. БҰҰ әлемдегі бейбітшілікті, яғни соғысты болдырмау, елдер арасындағы территориялық, саяси, экономикалық және де әлеуметтік қатынастарды реттейтін дипломатиялық ұйым. Қазіргі Украина мен Ресей федерациясында болып жатқан оқиғалар, климаттың өзгеруі, жаһандық глобализация жайында проблемаларды қарастырып, шешімін табудың жолы.

Биыл БҰҰ мен Қазақстан арасында 30 - жылдық қарым-қатынас аясында өткізілген шаралар айтарлықтай дәрежеге жетті.

1945 жылы адамзат тарихындағы ең жойқын соғыс болған Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін 50 елдің өкілдері Сан-Францискода БҰҰ Жарғысын жасау үшін халықаралық ұйым құру үшін Біріккен Ұлттар Ұйымының конференциясына жиналды. Делегаттар өз жұмыстарын Ұлыбритания, Қытай, Кеңес Одағы және АҚШ өкілдерінің 1944 жылдың тамыз-қазан айларында Дамбартон - Окста әзірлеген ұсыныстарына негіздеді. Хартияға 1945 жылы 26 маусымда 50 елдің өкілдері қол қойды. Конференцияға қатыспаған Польша оған кейінірек қол қойып, 51-ші Құрылтайшы мемлекет болды [1, 1 бет].

Қазақстан республикасы 1991 жылы 16-желтоқсанда өз тәуелсіздігін, алып зайырлы ел атанудың бірден бір жолы ретінде БҰҰ-на енгізілуі болып табылды.

Бұл шешім «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» заңның мәтіні негізінде қабылданды: «Қазақстан Республикасы халықаралық құқық субъектісі болып табылады, дипломатиялық және консулдық қатынастармен алмасады, өкілдіктері, халықаралық ұйымдардың, ұжымдық қауіпсіздік жүйелерінің мүшесі бола алады және олардың қызметіне қатыса алады» [2, 172-173 бет].

Бұл тақырыптың өзектілігі, мемлекеттегі қауіпсіздік, әділдік институттарының, заңның және т.б. басты елдің фундаменттерің құрайтын институттардың өлеммен бірге БҰҰ-мен ара-қатынаста жүзеге асып отыруы. Қазақстан республикасында өзінің конституциясы бар, бұл БҰҰ бірлестігінің уставына қарама-қайшы келмейді.

**Устав бойынша БІЗ, БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНЫҢ
ХАЛҚЫ, ШЕШІМІМІЗ МОЛ**

болашақ ұрпақты біздің өмірімізде екі рет адамзатқа айтып жеткізу мүмкін емес қайғы-қасірет әкелген соғыс апатынан құтқару және

адамның негізгі құқықтарына, адамның қадір-қасиеті мен құндылығына, ерлер мен әйелдердің тең құқықтарына, үлкен және кіші ұлттардың тең құқықтарына сенімін қуаттау және

шарттар мен халықаралық құқықтың басқа да көздерінен туындайтын әділеттілік пен міндеттемелерді құрметтеуге жағдай жасау; және

әлеуметтік прогреске және үлкен еркіндікте өмір сүру жағдайларын жақсартуға жәрдемдесу, деген ойлар айтылған [3, 1 бет].

Әр ұйымның бастауы, шарықтау шегі, соңы болады. Қазіргі таңда біз шарықтау шегінде деп айта аламыз. Бірақ та ғалымдар әр қилы түсінікті қалыптастырды. Бірінші топ, БҰҰ-ның жұмыстарын көрсетсе, енді бірі БҰҰ-мын әлемдегі орны төмен, ол ұйымсыз да қиын мәселелер шешілуде деп қорытады.

БҰҰ-ның іс-қызметінің нәтижелілігі жөніндегі мәселе ең басты шаруа болып саналады. Мысалы, швейцариялық тарихшы және публицист Сенорклен «БҰҰ қол жетпес идеяларды жариялай отырып, іс жүзінде ешқандай да бір маңызды жетістіктерге жеткен жоқ, көптеген пайдалы шешімдер БҰҰ-дан тысқары да қабылданып және жүзеге асып жатыр» деп жазады [4, 1бет]. 1992 жылы 2 наурызда Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының 168-ші мүшесі болды. Бұл күні Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының

46-сессиясында Ақмарал Хайдарқызы Арыстанбековаға Қазақстан Республикасын БҰҰ-ның толыққанды мүшесі ретінде қабылдаған тарихи жиында Елбасы мен халық атынан сөз сөйлеу тапсырылды еркін, демократиялық мемлекет мәртебесінде. Дәл осы күні Нью-Йорктегі БҰҰ-ның штаб-пәтері алдында Қазақстанның мемлекеттік туы көтерілді. Бұл дата еліміздің тарихындағы айтулы дата болды және солай болып қала береді. Сол жылдың 15 сәуірінде ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Жарлығымен Қазақстанның БҰҰ жанындағы тұңғыш Тұрақты өкілі – А.Х. Арыстанбекова тағайындалды. Ол Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше 176 мемлекет арасындағы төртінші әйел-елші атанды. Бір жылдан кейін 1993 жылы 16 ақпанда Қазақстанда, Алматыда БҰҰ кеңсесі ашылды. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Женевадағы БҰҰ кеңсесі және басқа да халықаралық ұйымдар жанындағы Тұрақты өкілдігі бар. Парижде Қазақстанның ЮНЕСКО жанындағы Тұрақты өкілдігі жұмыс істейді. Қазіргі уақытта БҰҰ Қазақстанда 18 ұйыммен өкілдік етеді [5, 10 бет].

Республикадағы БҰҰ жанындағы өкілі А. Х. Арыстанбекова бұл тарихи күнді: «... Әрбір адам өмірінде бұрын соңды болмаған ғажап жан тебіренісін бастан кешіп, өмір сүрудің ерекше жоғары мағынасын түсінетін, өзінді туған Отаныңның, халқыңның бөлінбес бір кішкентай бөлшегі ретінде сезінетін сәттер болатын шығар. Өзгеше толқу мен қуанудың дәл сондай бақытты сәттерін маған тағдыр Қазақстан БҰҰ-ға мүше болып қабылданған тарихи күнде сыйлады. Сол кезде аса беделді халықаралық ұйымның әлемдегі ең биік мінберінде тұрып және еліміздің Мемлекеттік туының БҰҰ Штаб-пәтерінің төбесіне қалай көтерілгенін көріп, мен отанымыз үшін асқақ мақтаныш сезіміне бөленгенімді ешбір сөзбен айтып жеткізе алмаймын...» - еске алады [6, 399 бет]. БҰҰ-на кіруге үлес қосқан тұңғыш президент Н.Ә.Назарбаев болды.

Елбасымыз Н. Назарбаевқа құрмет көрсетуіміз керек, бұл қиын жағдайда ол өзінің саяси қырын толық көрсетті интуициясы мен Қазақстанның мүдделерін стратегиялық тұрғыдан көре білді. Қазақстан басшысы әлемдік қоғамдастыққа ядролық қаруды таратпаудың қолданыстағы режиміне нұқсан келтірмейтінін, халықаралық шиеленісті ушықтырмайтынын түсіндірді. Керісінше, Қазақстан конструктивті бағытты таңдауда барлық мүдделі елдермен ынтымақтастық құру. Н. Назарбаев сыртқы саясаттың негізгі мақсаттарын тұжырымдады: еліміздің әлемдік қауымдастыққа кіруі, оның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, Қазақстанның

экономикалық дамуына жәрдемдесу, шетелде ел азаматтарының құқықтары мен мүдделерін қорғау, барлық мемлекеттермен өзара тиімді қарым-қатынастарды дамыту бұған қызығушылық танытады [7, 41-42 бет].

БҰҰ мен Қазақстан Республикасы арасындағы атқарылған жұмыстар өте ауқымды. Олар еліміздің географиялық орналасуына байланысты, Арал теңізінің құрғауы, территорияның шөлейттену қауіптері, Семей полигонының зардаптары, қызыл кітапқа енген аң, жануарларды қорғау, ондағы тіршілік ету ортасын қолайлы табиғи ортаны қалыптастырып ұстау мәселелері қамтылды.

Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше бола отырып, Қазақстан республиканың және бүкіл әлемнің өмірлік маңызды мүдделері аясындағы мәселелердің шешімдерін әзірлеуге толыққанды қатысу құқығы мен нақты мүмкіндігін алды. 1992 жылы 5 қазанда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев БҰҰ-да алғаш қатысып сөз сөйледі. Одан кейін БҰҰ мінберінен біздің еліміздің көптеген халықаралық бастамалары көтерілді, олар жүзеге асырылған немесе бүгінде сәтті жүзеге асырылуда:

- Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңесті (АӨСШК) шақыру;
- БҰҰ-ның арнайы бағдарламасын құру Орталық Азия экономикалары үшін (СПЕКА);
- Арал теңізі мен Семей экологиялық апат аймақтарын қалпына келтіру;
- БҰҰ қамқорлығымен Орталық Азия бітімгершілік батальонын (ОртАазБат) құру;
- «Бір плюс бір» формуласы бойынша БҰҰ бітімгершілік күштері қорын қалыптастыру: әрбір мемлекет оған қорғаныс бюджетінің 1% аударады;
- «Жасыл көпір» серіктестігі бағдарламасы қолдау тапты. БҰҰ Аймақтық комиссияларының екі конференциясында (ЭСКАТО және ЕЭК) және БҰҰ-ның тұрақты даму жөніндегі конференциясында Рио+20;
- Негізгі құрамдас бөліктері БҰҰ-ның тұрақты даму жөніндегі Рио+20 конференциясының қорытынды құжатында көрсетілген жаһандық-энергетикалық және экологиялық стратегияны әзірлеу;
- 2010 және 2013-2022 жж. Мәдениеттерді жақындастырудың халықаралық жылы және халықаралық онжылдығы;
- Тұңғыш президент Н.Ә. Назарбаевтың «Әлем. XXI ғасыр» құжаты БҰҰ басшылығына жіберілді және алты ресми тілде БҰҰ-

ға мүше мемлекеттер арасында Бас Ассамблеяның құжаты ретінде А/70/818 және Қауіпсіздік Кеңесінің құжаты ретінде S/2016/317 тіркеу нөмірлерімен таратылды;

– Алматыда Орталық Азия мен Ауғанстан үшін БҰҰ Аймақтық хабын құру бастамасы және т.б [5, 10 бет].

Сонымен адам құқықтарын қорғау жұмыстарын БҰҰ мен қоса бірлесіп атқарды. Ол әлемдегі адамдар құқығы, әйелдер құқығы, балалар құқығы, экономикалық, әлеуметтік, саяси құқықтарды қамтыды. Қазақстан БҰҰ-ның адам құқықтар жөніндегі кеңесінің мүшесі болды 2013-2015 жж. Қазақстан Республикасының ұлттық баяндамалары БҰҰ-ның бірнеше комитетінде жүйелі түрде қаралады: БҰҰ-ның бала құқықтары жөніндегі комитеті (2007 ж. мамыр, 2015 ж. қыркүйек); Біріккен Ұлттар Ұйымының Комитеті экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар (2010 ж. мамыр); БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитеті (шілде 2011); Біріккен Ұлттар Ұйымының нәсілдік дискриминацияны жою жөніндегі комитеті (2014 жылғы ақпан); БҰҰ комитеті әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы (2014 жылғы ақпан); БҰҰ-ның азаптауға қарсы комитеті (2014 ж. қараша); БҰҰ-ның күштеп жоғалтулар жөніндегі комитеті (2016 ж. наурыз); және БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитеті (2016 жылғы маусым) [2, 173 бет].

Ең халыққа деген жақсы деген жайтқа Семей ядролық полигоның жабу, ғаламшарлық маңызы бар, Арал теңізінің құтқарылуы. Нәтижесінде, әлемдік циклді бұзылудың алды артынан өттік. Біріншіден, қоршаған ортадағы жүйелілік бұзылған жағдайда қиын шараларға әкелуі мүмкін еді.

Қазақстан әлемдік қауымдастықта ядролық қаруды таратпау қозғалысының көшбасшысы болып саналады. Бұл – қазақ көшбасшысының даусыз сіңірген еңбегі. Жер шарындағы төртінші қуатты зымырандық әлеуетке ие, яғни Ұлыбритания, Франция, Қытай сияқты елдердің арсеналынан асып түсетін 1216 ядролық оқтұмсықтарға ие Қазақстан ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қосылу арқылы бұл мәртебеден бас тартты. [8, 12 бет].

Топырақ эрозиясына ұшырау барысында БҰҰ мен Қазақстанның жүргізген жұмыстары. XIX ғ. тау-кен өндірісінің дамуы, XX ғ. 54-60 жж. егіншілік бойынша жердің гумусының эрозияға ұшырауы болды. Қазақстанда 1997 жылы 7 шілдеде күшіне енген «БҰҰ-ның шөлейттенуге қарсы күрес жөніндегі конвенциясын ратификациялау туралы» Заң қабылданды. Осылайша, Қазақстан

Конвенцияның барлық ережелерін, әсіресе Азияға арналған қосымшаға енгізілген ережелерді сақтауға міндеттеме алды [9, 4 бет].

Бүгінде Қазақстан әлемге халықаралық қоғамдастықта беделі мен ықпалы бар мемлекет, бейбітшілік пен қауіпсіздікті жақтайтын, халықаралық міндеттемелерін бұлжытпай орындайтын мемлекет ретінде танылды. Сондықтан Қазақстан 2017-2018 жылдарға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшелігіне кандидатурасын ұсынды. Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне сайлануы халықаралық қоғамдастықтың назарын аймақтағы лаңкестікпен және есірткі бизнесімен күрес, энергетика және азық-түлік қауіпсіздігі, су-энергетикалық ресурстардың тапшылығы, діни экстремизм сияқты. және адам саудасы проблемаларына назар аударуға мүмкіндік береді [8, 13 бет].

Біріккен Ұлттар Ұйымы құрылған 1945 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін оның мүшелерінің саны 51-ден 193 мемлекетке дейін өсті, бұл оның беделі мен ықпалының тұрақты өсіп келе жатқанының сенімді дәлелі деп Қасым-Жомарт Тоқаев БҰҰ-ның 70 жылдығына орай жазған мақаласында [8, 10 бет].

XXI ғғ. негізі көп ғалымдар арасында өзгеріс ғылыми немесе әлеуметтік төңкеріс аясында көрсетіледі. БҰҰ глобализацияға енгізілген беделі жайында айтылды. Арыстанбекова А.Х., ханымның «Глобализация повестке дня ООН» атты мақаласында БҰҰ 55-ші сессиясында жаһандану факторы көптеген мүмкіндіктерді ашатынын, бірақ осы байлықтар біркелкі емес таратылуда деп айтылды. Әлемдік экономиканың әділ түрде жүргізілуі үшін БҰҰ-ның басқа ұйымдармен синтезі болу керек деп айтылған. [10, 230-237 бет].

«Жедел қауіп туралы барлық ескерту сигналдарын алған соң, біз әрекет етуіміз керек [...] Бізге Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында бекітілген қағидаттарға негізделген байыпты бейбіт келіссөздер қажет. Мен [Қауіпсіздік] Кеңесін соғысты тоқтату және оның зардаптарын жеңілдету үшін Украина халқы үшін де, халықтың осал топтары мен әлемнің дамушы елдері үшін де қолынан келгеннің бәрін жасауға шақырамын». — Антониу Гутерриш [11, 1 бет].

Адамзаттың алдында COVID-19 болып өтті, оны жеңу барысында ДСҰ үлес қосты. Біріншіден, оның қолдан жасалғанын дәлелдеу қиын. Екіншіден, қолдан жасалмағанын да дәлелдеу қиын. Қазіргі таңда әлемнің мықтылары өз дегеніне бұру уақыты, ал оны

тоқтату не оның салдарымен күресу ол ұйымның қарамағында. Мысалы, қазіргі таңда Ресей мен Украина арасындағы кикілжінді БҰҰ әскери күш арқылы шеше алмайды, гуманитарлық көмекпен үлестіріп беріп отыр. 3 - әлемдік соғысқа алып кетпеуі үшін. Атап өткенді қорытындылысам, Біріккен Ұлттар Ұйымы көп салалы ұйым Ол ұйымның Қазақстан Республикасымен көп мәрте жұмыс жасаған. Бейбітшілік пен жасампаздықты ұстау үшін көп жұмыс жасады. Бірақ мықты державалардың үлес салмағы қатты ұйымға әсер етеді. Бұл АҚШ, ҚХР және т.б. мемлекеттер. Қорытынды ретінде жаһандану дәуірінде компромисті шешімдер көп болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://www.un.org/ru/about-us/history-of-the-un/preparatory-years>. Годы подготовки — история Устава ООН
- 2 Балабиев К.Р. УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНА В СОТРУДНИЧЕСТВЕ С ОРГАНИЗАЦИЕЙ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ (ООН) В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ И ПРОДВИЖЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, (7), 172-175 с.
- 3 Устав ООН. // <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> . - 26 июня 1945. – С. 1.
- 4 Ықылас Ожайұлы. БҰҰмен Қазақстанның өзара қарым-қатынасы // <https://e-history.kz/kz/news/show/32335/> . – 01.15.2021.
- 5 Baizakova K. I., Kukeeva F. T., Umarov K. E. Роль Казахстана в деятельности ООН и вклад КазНУ // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – 2021. – Т. 95. – №. 3. – С. 10-16.
- 6 Әминов Т.М. Қазіргі Қазақстан тарихы: оқу құралы. – Алматы: «Бастау», 2019. – 472бет.
- 7 Токаев К. Казахстан в мировом сообществе // Международная жизнь. – 2001. – №. 7. – С. 41-50.
- 8 Токаев К. Ж. К. ООН ДОЛЖНА ОСТАВАТЬСЯ БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНОЙ И АВТОРИТЕТНОЙ ОРГАНИЗАЦИЕЙ // Вестник Дипломатической академии МИД России. Россия и мир. – 2015. – №. 4. – С. 9-19.
- 9 Бектурова Б. Г. Конвенция ООН по борьбе с опустыниванием – ситуация в Казахстане // О проблемах опустынивания юга Средней Сибири. – 2004. – С. 4.
- 10 Арыстанбекова А. Х. Глобализация. - А.: Дайк-Пресс, 2007. – 304. с.

11 Антониу Гуттериш. Генеральный секретарь ООН // <https://www.un.org/sg/ru>

САЯСИ ҚУҒЫН – СҮРГІН ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ

САНСЫЗБАЙ С. Б.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.
профессор, т.ғ.к., Торайғыров университеті, Павлодар қ.
АУБАКИРОВ М. Н.
магистр, қоғамдық пәндер оқытушысы,
Торайғыров университеті Жоғарғы колледжі, Павлодар қ.

Өткенге үңілетін болсақ, жанды ауыртатын, жұдырықтай жүрегімізді езгінге ұшырататын, жанарға жас үйіртетін нәубетті күндер бар. Күндер дейміз-ау, ашығын айтқанда қазақтың жартысынан астамын жалмаған, елім деген ерлерін қармаған жылдар бар. XX ғасырдың 20–50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін қазақ халқының тарихында өшпес терең із қалдырып кеткен болатын. Кеңес мемлекетінде тоталитарлық жүйенің қалыптасуы жүйелі, жоспарлы және жаппай сипаттағы саяси қуғын-сүргінмен қатар жүрді. Олар бұрын-соңды болмаған ауқымды иеленді, халықтың барлық әлеуметтік санаттары мен топтарын қамтыды.

Қазіргі таңда кеңестік кезеңдегі саяси қуғын сүргін құрбандарының барлық санаттарын заңдық және саяси ақтау қолға аланып жатыр. Оның негізгі бастамасы ретінде ҚР Президенті Қ. К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашада «XX ғасырдың 20–50 жылдардағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жарлығын атап өтуімізге болады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жұмысына ғылыми-сараптамалық ұсыныс беруге бағытталған, оның Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін жөніндегі құпияланған, бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген архивтік және құжаттық материалдарды зерделеу, саяси қуғын-сүргін құрбандарының бірыңғай дерекқорын құру, толық ақтау процестерін жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына түзетулер енгізу жөнінде ұсынымдар әзірлеу жөніндегі комиссия-лары мен жұмыс

топтары арасында өзара жұмыс жасайды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселесі бүгінгі күні Қазақстанда ашық күйінде қалып отыр. 1950-ші жылдардан бастап және 1990-шы жылдары бірнеше кезеңде жүргізілген ақтау ісіндегі үлкен жұмысқа, оның ішінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі жанындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссияның қызметіне қарамастан, «жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» 1993 жылғы 14 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау, қудалауға ұшыраған Қазақстанның барлық азаматтарына таралған, қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарын толық (заңды және саяси) ақтау жөніндегі мәселе ашық күйінде қалып отыр. Құқық қорғау және басқа да мемлекеттік органдардың көптеген құпия архивтері толық ашылмаған және қолжетімді емес, қуғын-сүргінге ұшырағандардың және ақталғандардың барлық есімдері аталмаған.

Кеңес өкіметінің саяси қуғын-сүргін құрбандарының деректер базасын құру және жаңа тұжырымдамалық тәсілдер негізінде Қазақстанда ақтау процестерін жалғастыру егемен Қазақстанның демократиялық мемлекеттердің әлемдік қоғамдастығына интеграциялануы жағдайында қажет болатын посткеңестік кеңістіктегі тоталитарлық жүйенің енсерудің көрсеткіші болады. Бұл іс-шаралар «Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалардың қарсаңында жүргізілген болатын.

Мемлекет басшысы Қ. К. Тоқаев 2020 жылдың 24 қарашасында арнайы комиссия құрған болатын. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде бірталай жинақтар жарық көрді және әлі де өз жұмысын атқарып келеді. Атап өтетін болсақ: «Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» I том (2022 жыл) [1], «Алаш ісі. 1920–1930жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» II том (2023 жыл) [2], «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының материалдары XX ғасырдың 20-50 жылдардағы». Сонымен қатар, «Қазақстанның қазіргі заманы тарихы бойынша хрестоматия (1917- 1939 жж.) I том жинағын қатастырып көруге болады [3]. Хрестоматияда жинақталған және түсініктемелер берілген жаңа архивтік құжаттар мен сирек кездесетін әдеби материалдар Қазақстанның 1917–1939 жылдары аралығындағы тарихының маңызды да қарама- қайшы оқиғаларын ашып көрсетеді.

30 жылдардың соңғы ширегі саяси қуғын-сүргіннің жаңа толқынын иеленді. Жалпы қазақ ұлттық зиялыларына қарсы жазалау шараларына түрткі болған Сталин хатын атап өтуіміз қажет. «Мен партияларға қатысы жоқ зиялыларды кеңестік жұмысқа жұмылдыруды қолдаймын»- деп Сталин 1925 жылы 29 мамырда Алматыға жолдаған хатында баяндайды. Дәл осы хат қазақ зиялыларының тағдырын шешуде үлкен рөл атқарған. «– Мен сондай-ақ партиясыз зиялылардың қырғыз жастарының саяси және идеологиялық тәрбиесімен айналысқанына түбегейлі қарсымын». РСФСР Қылмыстық кодексі 1926 жылдың қараша айында 58-бап қамтитын «халық жауы» айыбы жарияланды және ол 1927 жылдың I қаңтарынан бастап күшіне енді, кейін 1961 жылдың I қаңтарында күшін жоғалтты.

1920–1930 жылдар аралығын қамтитын қуғын-сүргін құқық қорғау органдарының өз қолымен жасаған іс. Кеңестік билік «биліктен айрылған қанаушы таптарға» қарсы бағытымен көзге түседі. Себебі, Кеңестік заң социалистік экономиканы құруға, Кеңес мемлекетін нығайтуға, халықты коммунистік санамен тәрбиелеуге қызмет етуге тиесілі болаған еді [4, 125 б.].

1928 жылы Л.Д.Троцкийдің, кейін Г.Ю.Пятаковтың, Л.Б.Каменевтің және өзге де қайраткерлердің Қазақстан аумағына жер аударылып келуі жергілікті зиялы қауымды қудалауды жеделдеті түсті [5, 73–77 б.]. Осылайша, «контрреволюциялық ұйымдарды» іздестіру науқаны өз бастауын алды. Көп ұзамай қазақ халқының ірі ағартушылары, ғалымдары, жазушылары мен ақын-әдебиетшілерімен қатар әртүрлі саладағы оқымыстылар жаппай тұтқынға алына бастайды. Толық емес мәліметтерге сүйенетін болсақ «Алаш» зиялыларының 300-іне жуық азаматы қуғын-сүргінге ұшыраған [6, 216 б.]. Бір бөлігі белгіленген «жазаларын» өтеп шыққанымен, кейін 1937-1938 жылдары қайта қамауға түсіп, ең ауыр- «ату жазасына» кесілген болатын. Қазақ зиялыларының арасында үш мәрте тұтқынға түскендері де да бар.

Алаш қозғалысының құрметті қайраткерлеріне деген ашық түрде жүргізілген жаулық әрекет XX ғасырдың 30 жылдары тек өрши түсті. Қазақ зиялыларын 1928 жылға қарай тұтқынға түсіріп, қамауға алған болатын. «Троцкистік-зиновьевтік оппозициямен», «оңшыл оппортунистермен» жүргізілген күрес ақыр соңында республикада ұлт-азаттық қозғалыстың өкілдеріне бағытталған репрессияға ұласты. №78754 іс бойынша 1928 жылдың соңына қарай Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Ғаббасов, жалпы

алғанда 44 адам буржуазияшыл ұлтшылдар деп тұтқындалып, оларға жалған айып тағылды. Әрқайсысының тағдыры әр қалай орын алды. Бір бөлігі атылды (Жүсіпбек Аймауытов, Әбдірахман Байділдин т.б.), бір бөлігін түрмеге отырғызды, сонда да өлді (Міржақып Дулатов), қалған бөлігі берілген мерзімдерін өтеген соң қайта ұсталып, атылып кетті. Қазақ ұлттық зиялыларының енді бір бөлігі, қырыққа жуығы- Мұхаметжан Тынышпаев, Жакып Ақпаев, Жаһанша Досмұхамедов және өзгелері 1930 жылдың қыркүйек- қазан айлары аралығында тұтқынға түсті. Большевиктер қазақ зиялыларының халқы үшін барын құрбан етіп, адал қызмет атқарғандарына қарамастан барлығын қырып- жойды. Тұтқынға алынғандар «Байтұрыновтың тобы» және «Тынышпаевтың тобы» деп тарихта із қалдырып кетті. Байтұрыновтың тобына алты азамат енді, олар Ахмет Байтұрыновтың ұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Елдос Омаров, Жүсіпбек Аймауытов, және Мырзағалы Есполов. Алғашқысы болып 1928 жылы 17 желтоқсанда М. Дулатов тұтқындалса, қалғандары 1929 жылы қамауға алына бастады. 1930-1931 жылдар аралығында Тынышпаевтың тобына кірген 38 азаматтың 20-сы тұтқындалып, үстерінен іс қозғалды. Мысалы, Халел Досмұхамедов, Алдаберген Үмбетбаев, Мұстафа Буралқиев, т.б. Ал қалған 18 азаматтың қылмысын растайтын мағұлматтар аз болғандықтан бостандыққа жіберілді.

Кеңес заманының әкімшіл- әміршіл жүйесінде КСРО-ның ОГПУ-НКВД Ішкі істер министрлігінің еңбекпен түзеу лагерьлері маңызды рөл атқарды. ГУЛАГ-тың тарихы түрлі компонентер мен қиындықтардан тұрды. «Постановление СНК СССР «Обутверждении положения об исправительно-трудовых лагерях» 7 апреля 1930 г.»,- КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы бекітіледі. Қаулы қоғамды әлеуметтік- қауіпті азаматтардан қорғау, еңбекпен түзетуші лагерьлерге топтастырды. Онда тек 3 жылдан бастап бас бостандығынан айырған азаматтар енгізілді. Олар тікелей ОГПУ қол астында болды [7, 65–72 б.].

В.И. Ленин, Л. Троцкий, И. Сталин және өзге большевиктер саяси террор мен саяси репрессияны кез келген революцияның ажырамас бөлігі деп қарастырды. Олар «қорқыту саясаттың күшті құралы» деген тұжырымдаманы ұстанды. Жалпы алғанда, 1920–1930 жылдары КСРО-да саяси мотивпен 3 миллионға жуық адам сотталды, оның 20 жылдары- 14,5 % (416932 адам), сонымен қатар 30 жылдары – 86,5 % (2 663342 адам). [8, 58 б.]

Концлагерьлерді репрессиялық жаза ретінде қолдануға ВЧК өкілі Ф.Э. Дзержинский ұсыныс жасаған еді. «О концентрационных лагерях» атты жобаны ұсынды, онда «еңбекпен түзету лагерьі» атауын иемденген болатын. ВЦИК-тің №235 қаулысы бойынша «О лагерях принудительных работ» атты жүйе НКВД қолына түсті. Тұтқындау орындары 1918–1960 жылдар аралығында негізі үш ведомство бойынша таратылды- ВЧК, ОГПУ-НКВД- МВД және НЮК.

ІІІ томдағы №66 деректік мағұлматтарға сүйенетін болсақ, 16.12.1939 ж комиссар Васильев «Карлагтағы балалардың сырқаттануы және өлім көрсеткіші» бойынша баяндамасын ұсынды. Онда лагерьде балалардың өлімінің көрсеткіші жоғары, нақтырақ айтқанда қамаудағы 514 баланың тек 98-і (18 %) қыркүйек және қарашада қаза тапты. Ондағы 46 бала өкпеге суық тигеннен қаза тапты, айта кететін бір жайт, бұл өлімнің 50 % құрайды. Бұның барлығы санитарлық- нормалардың ұстанбау, уақытылы ауруларды оқшаландырмау, сонымен қатар дұрыс медициналық көмектің көрсетілмеуінің нәтежесі болып табылады[9, 90–100 бб.].

Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының алдында үлкен міндет түр – осы барлық кеңеске қарсы элементтердің бандаларын аяусыз басып-жаншу керек, кеңес халқы еңбекшілерін революцияға қарсы бас көтерулерден қорғау қажет, сөйтіп, олардың кеңес мемлекетінің негіздеріне қарсы жүргізіп отырған жылмысқы іс-әрекеттерінің біржола көзін құрту керек. Осылайша, Бұйрық етемін: «1937 жылдың 5 тамызынан бастап барлық республикаларда, өлкелер мен облыстарда бұрынғы кулактарды, белсенді кеңеске қарсы элементтер мен қылмыскерлерді репрессиялау бойынша операциялар басталсын. Өзбек, Түркімен, Тәжік және Қырғыз Респубкиларында операция осы жылдың 10 тамыздан, ал Шығыс Сібір облыстарында, Қиыр Шығыс пен Краснояр өлкесінде осы жылдың 15 тамызынан басталсын». Мінекей, КСРО Ішкі Істер Халық Комиссары лауазымын иемденіп отырған Н.Ежовтың саяси- қуғын- сүргін науқанына байланысты шығарған бұйрығының мәні осы. Ондағы репрессияға жататын контингенттерге келегін болсақ: репрессияға ұшырап елге оралған сәтте ел арасында әлі де кеңес саясатын қарсы шағатын кулактар, лагерьлерден қашып кеткен кулактар, фашистік немесе лаңкестік құрылымдарда біріккен кулактар тобы, антикеңестік партия мүшелері, терегу және агентуралық материалдарымен ұсталынып қалған кулактар, поселкелер мен колонияда жазасын өтеп отыра тұрып антикеңестік іріткі салу әрекеттерін жалғастырып жатқан

бұрынғы жазаланушылар, қылмыстық қимылдарын жалғастырып келе жатқан қылмыскерлер, жоғарыда аталған барлық контингент репрессияға жатады.

Репрессияға ұшырағандардың жазалау шараларының сандық мөлшеріне келетін болсақ, негізінен антикеңестік элементтер 2 категорияға бөлінеді: А) Жоғарыда атап өткен элементтердің қатарынан барынша дұшпандық көзқарастағы барлық қылмыскерлер жатады. Оларға ең ауыр жаза- ату жазасы бекітілген еді. Б) Жоғарыда атап өткен элементтердің белсенді емес, алайда дұшпандық пиғылдағы барлық басқа жандар жатады. Оларға негізінен 8-10 жыл мерзімі мөлшерінде еңбекпен түзету лагерьлеріне қамау қарастырылған [10, 135 б.].

Қорыта келсек, Қызыл империя билеген дәуір қазақ халқына оңай тимеді. Арыстарымыздың бір бөлігі қуғынға ұшыраса, екінші бөлігін қырып жойылды. 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағының қорытындысы бойынша Кеңес өкіметі орнаған сәттен бастап бастапқы жиырма жылда 4 миллионға жуық халқымыз кеңес басшыларының тарапынан бастау алған түрлі эксперименттердің құрбанына айналып, біршама қасірет көрді. Деректік мағұлматтарды талдай отырып саяси қуғын- сүргіннің алғашқы толқыны большевиктердің мемлекетті басқаруға қол жеткізген сәттен- ақ бастау алғандығын мұрағаттық деректер арқылы дәлелденді. Зиялыларды саяси қудалау мәселесі бойынша тергеу және сот материалдарының деректік құжаттары қазіргі таңда ортаға шығып, оларға толыққанды талдау жүргізілуде. Сондай- ақ деректік базаны қарастыру барысында қазақ халқының саны айтарлықтай азайғандығын айқын көре аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Койгельдиев М. К., Мырзатаева З. Б., Мирзакулова Р. М. «Алаш ісі. 1920-1930жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» II том- Алматы, ТОО «Издательство LEM», 2023 ж, 828 б.

2 Қаражан Қ. С. «Қазақстанның қазіргі заман тарихы. Хрестоматия. (1917-1939)» I том, Алматы, 2007 ж, 324 б.

3 Мусағалиева А. С., Қасымов А.С., Қозыбаев М. «Саяси қуғын- сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдардағы)» I том, -Астана, 2022, -421с.

4 Нересян В. С. «История политических и правовых учений», - Москва: Юридическая литература, 1988.-816 с.

5 Ефимов Е., Щетинин Ю. «Три процесса над старыми интеллигенциями», // Мовква,. – 1989. 80 с.

6 Нұрпейісов К. «Алаш һәм Орда».Алматы. 1995- 256 б.;

7 Кокурин А. И., Петров. Н. В. «ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917-1960», М.: МФД – Москва, 2000., 888 с .

8 Земсков В. Н. «Заключенные в 1930-годы: социально-демографические проблемы» Отечественная история, Латвия, 1997. – 256 с.

9 Сактаганова З. Г., Аупенова А. У. «Саяси қуғын- сүргін құрандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)» VI том./ исправительно- трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг. Сборник документов и материалов.- Астана, 2022. – 488 с.

10 Койгельдиев М. К., Мырзатаева З. Б., Мирзакулова Р. М. «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ-НКВД жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» I том- Алматы, ТОО «Издательство LEM», 2022ж, 984 б.

КЫПЧАКИ И МАМЛЮКИ: ОТ РАБОВ ДО ПРАВИТЕЛЕЙ

ТАШИМОВА А. Т.

преподаватель истории, Павлодарский медицинский
высший колледж, г. Павлодар

ПАРФЁНОВА В. П.

студент, Павлодарский медицинский высший колледж, г. Павлодар

Современная историография не пришла к единому мнению в определении этнического происхождения мамлюков Египта. Круг исследований, затрагивающий вопросы данной темы или имеющий к ней отношение, довольно широк, поскольку Египет не единственная страна на Востоке, где создавались армии из наемников, и пленных рабов, известные на Востоке под именами: мамлюки, гулямы, турушка.

Тринадцатый век был поистине самым трагическим столетием в истории Ближнего Востока. Крестовые походы с запада, и надвигавшиеся с востока монголы, создали реальную политическую угрозу. Арабские страны переживали кризис, оказавшись на

пограничье, где против них сошлись две великие силы - Восток и Запад.

Безжалостное подавление мусульман, бессмысленные массовые убийства людей, грабеж местного населения, обращение в рабство пленных - стало суровым явлением данного времени. Опустошались и разграблению подлежали мусульманские святые места. После падения Иерусалима шло ужасающее бесчинство в «Столице полумира» - городе Багдаде. Если бы не пришли тюркские племена, трудно представить что могло бы быть на самом деле. В данный исторический период на мировую историческую сцену вышли кыпчакские воины тюркского происхождения. Внутренние силы этих людей оказались гораздо сильнее, чем силы внешние, ведущие к развалу. Кыпчакские воины поддержав ослабевшую айюбидскую династийную власть Египта, удержали знамя «священной войны» и повели за собой исламский мир. Они установили господство новых правителей, которые вошли в историю под именем «Мамлюки», а созданная ими империя была названа «Дулат аль-Аттюрк», буквально - «Империя тюрков» [1, с.6].

В очень сложное для исламского мира время посланные богом –мамлюки, как новые правители, смогли придать новые силы и отвагу в борьбе с великой опасностью, - свидетельствует арабский историк Ибн Халдун.

У этого исторического противоречивого феномена, должно быть объяснение, но нет ответа в учебниках, даже в специальной литературе не обсуждается эта тема. И вряд ли самый сведущий исследователь, возьмет на себя смелость уверенно сказать, была ли вообще какая-то закономерность в возвышении на чужбине касты тюркских воинов. Настолько сложной и трагической выглядит та эпоха, которая сплела в тугой узел судьбы многих людей и народов.

Тем не менее, события эти имели место в истории, а потому вызывают интерес, как одна из пропущенных глав биографии кочевых тюрков, которую современные ученые и романисты предпочитают называть «темной». Дело тут действительно темное, хотя бы потому, что сегодня существуют смутные представления о том, кто такие кочевники и кто такие тюрки? Правда, жители средневековья хорошо знали ответ на этот вопрос и даже пророчили этому народу великое будущее.

Актуальность исследования обусловлено в переосмыслении отечественной истории, сегодня нашему государству 33 года независимости, пора понять, оглянувшись назад, откуда мы,

куда идем, какова глубинная сущность той невидимой силы, что формирует самосознание нации и проводит ее сквозь бурные волны истории. Сегодня уделяется огромное внимание возрождению и развитию духовных ценностей нашего народа как стратегически необходимого компонента дальнейшего развития страны. Согласно реализации программы «Рухани жанғыру», и его направления «Тарихи мұра», необходимо как можно лучше знать и понимать исторический путь, пройденный нами и нашими предками на протяжении многих веков [2].

И здесь нельзя ограничиваться локальными представлениями об истории нации ведь взаимодействие и взаимопроникновение народов и цивилизаций - один из магистральных механизмов формирования и развития человечества. Один из примеров такого взаимодействия тесные связи между Великой степью к араб-мусульманским миром, существовавшие в средние века [3, с.15].

Цель исследования - изучить процесс зарождения, формирования и становления мамлюков как политической организации, а также рассмотреть роль мамлюков в контексте мирового исторического процесса.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- выявить особенности и уточнить генезис происхождения мамлюков;
- определить главные направления, особенности и условия развития мамлюков как политической единицы;
- исследовать влияние социокультурной жизни мамлюков на становление общества Мамлюкского султаната 1250-1517 гг.;
- исследовать военную атрибутику мамлюков как неотъемлемую часть военного дела.

Объект исследования - мамлюки, как особая историческая единица.

Предмет исследования - особенности политической, военной, культурной деятельности, тактики мамлюков, методы ведения боевых действий.

Новизна работы заключается в определении исторической миссии, в истории средневекового Востока, как определяющей и передовой политической, военной и созидательной силы мамлюкой социальной среды в египетском обществе и мировой арене исследуемого периода.

Практическая значимость дипломной работы состоит в том, что данные представленные в работе позволят рационально определить место и роль, а также дать объективную оценку деятельности мамлюков в средневековой истории Востока.

Степень изученности данной темы заключается исследованиях иностранных, отечественных авторов и авторов СНГ. Значительных результатов в исследовании египетского общества добились работы Семёновой Л.А., Босворта К.Э., Гундогдыева О. Широкою картину военного отходничества черкесов, а также генезиса и функционирования черкесских элит в Мамлюкском султанате воссоздают научные публикации адыгского учёного С.Х. Хотхо.

По поводу происхождения слова «мамлюк» помощь оказала работа Джуртубаева «Древние верования балкарцев и карачаевцев», где приведены точки зрения расшифровки.

Работа Семеновой Л.А. «Салах ад-Дин и мамлюки в Египте» рассматривает общественные отношения Египта второй половины XII-XVI вв., т.е. периода правлений Айюбидов и мамлюков. Автор проводя исследования характеризует данную эпоху как время глубоких изменений как в социально-экономической жизни, так и в идеологии, на ее начало приходятся выдающиеся успехи египетского государства в борьбе против крестоносцев, а конец совпадает с турецким завоеванием.

Британский востоковед Босворт К.Э. издал труд «Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии». Книга содержит обзор всех главных мусульманских династий от возникновения ислама до наших дней - перечень халифов, султанов, правителей, наместников с указанием годов их правления. К каждому перечню приложена краткая справка об истории династии и основная библиография.

Российский адыгский историк Хотко Самир Хамидович в труде «Черкесские мамлюки», правители Египта и Сирии в XIII-XVIII веках комплексно описывает государство мамлюков, образование мамлюкского султаната, политические и военные события Египта.

Видный египетский ученый-арабист, филолог и историк Амина аль-Холи в своей работе «Связи между Нилом и Волгой» пишет «мамлюки почти все или в большинстве своём были кипчаки». В основу его труда положен его доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов в Москве в 1960 г. Хорошее знание арабоязычной средневековой литературы дало возможность аль - Холи использовать большое количество египетских письменных

источников. Поэтому в его работе содержится фактический материал, весьма интересный для историков и востоковедов.

Среди отечественных исследователей первой крупной работой стала книга «Мамлюки» Кайрата Бегалина. В которой раскрыта тысячелетняя история тюркских военных формирований в странах Евразии, главным образом мусульманского востока. Опираясь на летописные сведения, автор сумел дать свою оценку тем событиям, которые принято называть «белыми пятнами» истории. Автор определяет, что в средневековые времена слава тюркского оружия распространялась от Китая до Испании. В Поднебесной тюркских наемников именовали «фули», на Руси «черными клобуками», а в Испании они стали известны как «кабальеро» [4, с.3]. Современная этимология слова «кавалерия» тоже тюркского происхождения. Этот род войск когда-то играл важную роль на полях сражений. Поэтому всадников ценили настолько высоко, что, можно сказать, они были буквально на вес золота.

Этимология слова - мамлюк - арабский термин «мамелюк» подразумевал молодого раба, который носил военную службу. Французский путешественник герцог Гаркур писал: «Арабское слово мамлюк есть страдательное причастие от глагола «мелк» - владеть. Применённое к личности, оно означает, что он чья-нибудь собственность, другими словами «раб». В более ранний период мамлюки, или как их тогда называли «гулямы», формировали ядро большинства мусульманских армий. Хотя большинство мамелюков были тюркского происхождения, из языческих племен, обитавших в Средней Азии [4, 20].

Термин «мамлюк» в переводе с арабского языка означает «находящийся в собственности», «невольник». Это слово появилось на рубеже XII-XIII веков. Так назывались воины особой конной гвардии, созданной последними султанами из египетской династии Айюбидов. Ее ряды пополняли доставлявшиеся в Египет молодые рабы, которых обращали в мусульманскую веру и готовили к профессиональной воинской службе. Таким образом, воспроизводилось мамлюкское общество главным образом за счет непрекращавшегося ввоза новых рабов. Сперва основную их массу составляли тюркоязычные кыпчаки, плененные и проданные в рабство монголами. Но с начала XIV века, когда нашествие Тимура и эпидемии чумы унесли жизни значительного числа обитателей Причерноморских степей, мамлюкское войско стало комплектоваться преимущественно выходцами с Кавказа [5, с. 98].

Мамлюки белокожие воины-рабы, которые привлекались для выполнения военной службы (564/1171–648/1250). Они состояли в основном из тюрок и черкесов. В 648/1250 году лидеры мамлюков-тюрок отстранили Айюбидов и взяли власть в Египте в свои руки. Спустя 10 лет мамлюки под командованием султана Бейбарса сумели разгромить монголо - татар в битве при Айн - Джалуте. После этого в 666/1268 году ими были разгромлены крестоносцы, которые пытались вступить в союз с монголо - татарами.

Многие мамлюки попадали в Египет в юном возрасте, их размещали в казармах при закрытых школах. Во время обучения, кроме наставников, к ним никто не имел доступа. В число воинских дисциплин входили: стрельба из лука, верховая езда, владение саблей, пикой и булавой [6, с.76].

Именно во времена правления султана ас - Салиха, тюрок стали рекрутировать в египетскую армию в большом количестве. Причем, согласно шариату, мусульманин не мог быть продан в рабство. Поэтому покупались «кафыры», то есть те, кто не исповедовал ислам. Такие тюрки обитали только в евразийских степях, куда в свое время не могла проникнуть армия арабов, встретив на своем пути жесткое сопротивление.

Мамлюкские казармы наполнялись уроженцами Дешт - и - Кипчака. Историк XIII века Ибн ал - Ибри писал: «Что касается тюрок, это многочисленный народ, главное их преимущество заключается в военном искусстве и изготовлении орудий войны. Они искусней всех в верховой езде и самые ловкие в нанесении колющих и рубящих ударов и стрельбе из лука».

К.Босворт, изучая историю мамлюков Египта, отметил, что тюрки в X-XIV вв., попадая в мусульманские страны, сохраняли качества «благородных дикарей», - смелость, преданность, выносливость, невосприимчивость к лести, отсутствие лицемерия. Арабы предпочитали тюрок и ценили их «львиные качества» - гордость, свободу, отказ выполнять ручную и домашнюю работу; стремление к командным постам толкало их на усердие в боях и походах. Характеристику тюрок эпохи мамлюков на Востоке историки определили довольно точно: «Тюрки напоминают песчинку, которая, попадая в инородное тело, обрастает и становится жемчугом, которым в последствии украшают царские короны великих государств».

К середине XIII в. мамлюки составляли большинство египетской армии. Захватив власть в Египте 1250 г. в результате убийства

последнего Айюбида, Туран-шаха, образовали две династии: Бахри, или тюркскую (1250-1390), и Бурджи или черкесскую (1390-1517) [6, с. 75-89].

Название первой из них связано с тем, что султаны этой династии происхождению относились к тюркской народности половцев, кочевавших в причерноморских степях, входивших в то время в Золотую Орду; монголы захватывали их в плен и продавали в рабство итальянским купцам, а те вывозили их морем (араб, бахр) и сбывали египетским султанам. Обезлюдение со временем половецкой степи вследствие войн побудило монголов к обращению в рабство жителей Северо-Западного Кавказа: откуда и происходит название второй династии - Бурджи (от араб. бурдж - «крепость»; известно, что первый полк из кавказских мамлюков, созданный еще султаном Калауном, был размещен им в башнях каирской крепости).

Из ранних мамлюкских султанов наиболее известны Кутуз (1259-1260 гг.), разбивший вторгшееся глубоко в Сирию монгольское войско при Айн Джалуте (1260 г.), и Бейбарс Бундукдари (1260-1277 гг.), который вел также успешную борьбу с крестоносцами. Под суверенитетом мамлюкского Египта находились Сирия, Барка, Нубия, Йемен, Хиджаз, а с 1375 г. - Киликия.

Несмотря на то что мамлюки утратили верховную власть над Египтом, они еще долгие четыреста лет оставались военной аристократией страны, влиятельной политической силой, которая регулярно вмешивалась в ход истории страны и судьбу ее правителей, пока Мухаммед Али в XIX веке окончательно не уничтожил мамлюков.

В заключении исследования следует отметить, что мамлюки в истории Востока сыграли выдающуюся роль. Правление мамлюков в Египте можно оценивать по-разному - от ярких до самых темных красок. Однако несомненным остается одно - мамлюки дали новый импульс развитию мусульманской цивилизации, которая к тому времени оказалась на грани катастрофы.

Если говорить о их исторической миссии, то она очевидна. Кипчаки-мамлюки в истории средневекового Востока, были определяющей, передовой, политической, военной и созидательной силой в египетском обществе исследуемого периода. В это время, арабский мир прибывал в состоянии культурного расцвета, сопровождавшийся утратой возможности к самозащите, именно тюркские мамлюки стали именно той силой, которая спасла мир ислама от агрессии европейцев и монголов. Но у каждой вещи есть

свой предел, и он был исчерпан. Мамлюки ушли в небытие, оставив после себя «россыпи бриллиантов» своей славной истории.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Исторические факты и литературные сведения. - Алматы: ТОО «LV и С», 2004. - 102 с.
- 2 <http://utd-kr.gov.kz>. Программа «Рухани жаңғыру». Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания / 4 октября, 2017.
- 3 Возвысил степь не унижая пирамид // Казахстанская правда. -2012. - №4. С. 15.
- 4 Баскаков Н.А. Арабо-кипчакский словарь эпохи государства мамлюков. - М.: Знание, 1961. - 40 с.
- 5 К. Бегалин. Мамлюки – Алматы: Арыс, 2012. - 130 с.
- 6 Великие битвы кочевников. Алматы: Адамар, 2007. - 192 с.

35 ЛЕТ СО ДНЯ ОСНОВАНИЯ ДВИЖЕНИЯ «НЕВАДА-СЕМЕЙ»: ВКЛАД В БОРЬБУ ЗА МИР И ЯДЕРНОЕ РАЗОРУЖЕНИЕ (1989–2024)

ТАШИМОВА А. Т.

преподаватель истории, Павлодарский медицинский
высший колледж, г. Павлодар

ТОКТАРБЕКОВА А. М.

студент, Павлодарский медицинский высший колледж, г. Павлодар

Актуальностью темы данного исследования заключается в том, что проблема ядерной войны существует, и нужно напомнить в юбилейный год антиядерного движения «Невада-Семипалатинск», какие последствия несут ядерные испытания.

Подрастающее поколение не знает истории своей страны, общественно-исторического опыта поколений, а ведь знание исторического наследия своего края расширяет и обогащает знания детей о родных местах, прививает им любовь и уважение к истории культуры родного края, помогает полнее ощутить и осознать вклад многих поколений, людей в становлении своей Родины.

Ценность исследования заключается в том, что в 35-летний юбилей антиядерного движения «Невада-Семей» люди вспомнят о страданиях людей и экологической катастрофе, которые произошли по вине ядерных испытаний, отголоски которых существуют и сейчас.

Юбилейная дата антиядерного движения «Невада-Семей» поверхностное представление об известных людях своей страны, внёсших значительный вклад в становление нашей страны.

Цель исследования сохранение, изучение и распространения исторического наследия моей страны.

Задачи исследования:

- собрать и систематизировать исторические сведения через документы, фотографии, рассказы старожилов и т.д.;
- создать хронологическую таблицу Истории создания Семипалатинского полигона;
- создать хронологическую таблицу Истории возникновения международного антиядерного движения «Невада-Семей»;
- поделиться с однокурсниками собранной информацией;
- содействовать воспитанию патриотизма, сохранению мира, экологической обстановки, уважения к историческому прошлому, воспитывать чувство гордости за своих земляков, эмоционально-ценностное отношение к краю.

Новизна исследования заключается в анализе современных вызовов в области ядерного разоружения и роли движения в этих процессах, а также его влияния на нынешние политические реалии. Малоизученные аспекты его влияния на постсоветское пространство, участие Казахстана в международных соглашениях по разоружению, или новая интерпретация событий с точки зрения глобальной безопасности.

Ядерные испытания - одна из самых трагических страниц в истории нашего народа. 23 августа 1949 года здесь прогремел первый взрыв. Всего же было проведено около 600 испытаний. Суммарная их мощность в 2,5 тысячи раз превысила мощность сброшенной на Хиросиму бомбы.

Следствием ядерных испытаний стали гибель людей от тяжелых заболеваний, рождение мутантов, отравление огромных территорий, которые до сих пор не пригодны к использованию. По разным оценкам, в Казахстане от испытаний на полигоне пострадали свыше полтора миллиона человек [1, с. 145].

Все было под грифом «секретно», поэтому даже посмертно участники испытаний не получили никаких наград, в их честь не называли улицы. 18-летние юноши отправлялись на полигон и после службы не доживали даже до 40 лет. Многие из них не успели создать семью.

Только благодаря возникновению антиядерного движения «Невада-Семипалатинск» были остановлены испытания на ядерном полигоне в Казахстане, только благодаря этому движению люди начали понимать нависшую угрозу перед человечеством. В этом году движению «Невада-Семипалатинск» 35 лет.

Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск» – это республиканская общественная организация, объединяющая на добровольной основе граждан Республики Казахстан, созданная для защиты общечеловеческих интересов в области экологии и защиты природы, которая боролась за прекращение ядерных взрывов и закрытие полигона.

В уставе первой неправительственной организации Казахстана, какой является Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск» указаны две основные цели: закрытие полигона и реабилитация пострадавшего населения, оздоровление окружающей среды.

Изучив информацию о движении «Невада-Семипалатинск» была составлена история данного движения в виде хронологической таблицы (таблица 1).

Семипалатинский ядерный полигон расположен в Казахстане на границе Семипалатинской (ныне Абайской), Павлодарской и Карагандинской областей. Общая площадь использованных территорий оценена в 304 000 км² [2, с. 59-79].

Невадский испытательный полигон. Полигон расположен в США на юге штата Невада в округе Най, в 105 км к северо-западу от Лас-Вегаса. Полигон занимает 3500 км². Его территория разделена на 28 частей, на которых расположены 1000 зданий, две взлетно-посадочных полосы, 10 вертолетных площадок. С 1951 года по 1992 год на полигоне было испытано 928 зарядов, 828 из которых подземные. В других местах США взорвали всего 126 ядерных зарядов [3, с. 69].

25 мая 1953 года на ядерном полигоне в Неваде в рамках операции «Upshot-Knothole» был произведен первый в истории выстрел артиллерийским ядерным снарядом Gable.

В 1960-х грибовидные облака от взрывов были видны за 160 километров в любом направлении, включая Лас-Вегас, куда люди приезжали в качестве туристов, чтобы посмотреть на них. Ядерные осадки выпадали в основном на город Сент-Джордж в штате Юта, и больных раком в этом городе было намного больше, чем в среднем по стране[

Событие, послужившее толчком для образования антиядерного движения в республике.

12 февраля 1989 года произошел выброс радиоактивных газов на поверхность земли после очередного ядерного испытания. Через 2 дня в 110 километрах от эпицентра испытаний радиоактивный фон составил 4000 микрорентген в час. Это событие стало толчком к образованию в республике антиядерного движения в стране, которое возглавил председатель Союза писателей Казахстана, общественный деятель и поэт Олжас Сулейменов [4, с. 60].

Главные достижения международного антиядерного движения «Невада-Семей»:

- В результате 29 августа 1991 году Семипалатинский ядерный испытательный полигон был закрыт. Это стало поистине планетарным событием, которое в корне изменило общественное сознание и отношение мира к ядерному вооружению.

- Принят Закон Республики Казахстан от 18 декабря 1992 года № 1787-ХІІ «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне».

Настоящий Закон призван обеспечить социальную защиту граждан, пострадавших вследствие длительных ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне.

Закон устанавливает статус граждан и классификацию территорий, пострадавших от воздействия многолетних ядерных взрывов, определяет виды компенсаций, льгот и мероприятий по социально-экономическому развитию.

Классификация территорий, подвергшихся воздействию радиоактивных осадков при проведении ядерных испытаний.

Загрязненными территориями считаются те, на которых эффективная эквивалентная доза облучения для населения превышает 0,1 бэр за весь период испытаний [5, с. 110].

В зависимости от величины эффективной эквивалентной дозы загрязненные территории подразделяются на:

– зону чрезвычайного радиационного риска: территории Саржалского сельского округа Абайского района, Долонского сельского округа Бескарагайского района, населенных пунктов Сарапан и Иса упраздненного Жанасемейского района Восточно-Казахстанской области;

– зону максимального радиационного риска: Абайского, Бескарагайского и упраздненного Жанасемейского районов,

Акбулакского, Абралинского, Алгабасского, Айнабулакского, Караоленского и Танатского сельских округов города Семей Восточно-Казахстанской области, Акжарского и Малдарского сельских округов Майского района Павлодарской области;

– зону повышенного радиационного риска: пункты Бородулихинского, Жарминского, Аягузского, Глубоковского, Шемонаихинского, Уланского районов, города Семей, Курчатова, Усть-Каменогорск и Риддер Восточно-Казахстанской области; Каркаралинский район Карагандинской области в пределах территории упраздненного Казыбекбийского района, Майский район Павлодарской области;

– зону минимального радиационного риска: пункты Урджарского, упраздненного Таскескенского, Кокпектинского, Аксуатского, Зыряновского, Зайсанского и Тарбагатайского районов Восточно-Казахстанской области; Каркаралинского района Карагандинской области, не включая территорию упраздненного Казыбекбийского района; Лебяжинского района Павлодарской области;

– территорию с льготным социально-экономическим статусом: Баянаульский район Павлодарской области.

Движение «Невада-Семипалатинск» достигло успеха, впервые в мире применив новую модель - взаимодействие народной и парламентской дипломатии. Мы вправе сказать - нами сделано то, что мир и мы сами в полной мере еще не оценили. Малоизвестный народ совершил то, что было не по силам великим державам, - он сделал первый реальный шаг к всеобщему ядерному разоружению, остановил испытания в Советском Союзе. Если бы мы не остановили Курчатова, полигон на Новой Земле продолжал бы работать и после развала СССР.

На сегодня десятки отделений международного антиядерного движения «Невада-Семей» созданы в разных странах. В их составе – миллионы человек. По всему миру, в частности, в нашей стране, ежегодно проходят форумы, конгрессы и конференции, во время которых пристальное внимание уделяют казахстанскому опыту безъядерного мира.

Движение «Невада-Семипалатинск» действует в Казахстане до сих пор. Как отмечает Султан Картоев, его вице-президент, некоторые иногда искренне спрашивают его, зачем существует движение, раз полигон давно закрыт. Наша задача заключалась не только в закрытии Семипалатинского ядерного полигона, но

также в закрытии всех ядерных полигонов в мире и строительстве безъядерного мира, - говорит Султан Картоев. На момент закрытия казахстанского полигона всего в мире существовало пять ядерных полигонов в пяти ядерных державах. В итоге закрылся только Семипалатинский ядерный полигон, в остальных был наложен лишь мораторий на ядерные испытания. Но ведь они в любой момент могут возобновить свою работу! Поэтому наша цель - чтобы вообще не было ядерных полигонов и ядерного оружия. В конечном итоге у Казахстана, как и у других государств, единственная цель – оставить следующим поколениям безопасный и безъядерный мир.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Измайлов Х. Ад и рай. – Семей: ИП «Крючков А.В.», 2012. – 595 с.
- 2 Калемұлы К. Правда о полигоне: документальная повесть. – Алматы: Типография ОП, 2005. – 176 с.
- 3 Куйдин Ю. Ядерная трагедия Казахстана. – Алматы: Общественный антиядерный экологический фонд «Феникс», 1997. – 256 с.
- 4 Семипалатинский испытательный ядерный полигон спустя 60 лет: материалы международной научно-практической конференции. – Новосибирск: ОО «Союз Семипалатинск» Новосибирской области, 2009. – 76 с.
- 5 Building a Nuclear Safe World: The Kazakhstan Way. – Astana. – 2011. – 150 p. (Создание безъядерного мира: Путь Казахстана: сборник. – Астана. – 2011. – 150 с.).

Секция 8

Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері
Актуальные проблемы развития психологической науки

**ҚАЗІРГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ
ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ**

АБДРАХМАНОВА А. С.

к.п.с.н., доцент, Bolashaq академиясы ЖМ, Қарағанды қ.

ТҰРСЫНБАЙ Ж. Б.

магистрант, Bolashaq академиясы ЖМ, Қарағанды қ.

Бүгінгі таңда психологиядағы өзекті тақырыптар мен мәселелердің бірі-стресстік жағдайларда өзіңізді жеңу немесе жеңу. Жеңетін әлеуметтік мінез-құлық стрессті немесе қиын өмірлік жағдайды саналы әрекет стратегиялары арқылы жеке ерекшеліктеріне сәйкес келетін тәсілдермен күресуге бағытталған.

Шетелдік ғылыми зерттеулерде стресстік жағдайларда жеңетін мінез-құлықты «күресу мінез-құлық» деп атайды. Психологиялық энциклопедияға сәйкес «күресу» терминінің өзі ағылшын тіліндегі “сорыпд” - жеңу сөзінен шыққан. Бұл теорияның авторы - американдық психолог А.Маслоу [1]. «Мінез-құлықты жеңу» - адамның өмірлік мәселелерді шешуге дайындығы. Бұл жағдайларға бейімделуге бағытталған мінез-құлықты білдіреді. Ол үшін эмоционалды стрессті жеңу үшін белгілі бір әдістерді немесе құралдарды қолдану мүмкіндігі болуы керек. Теорияда белсенді әрекеттердің болуы адамға стресстік әсер етудің алдын алу ықтималдығын арттыратыны айтылады. Басқаша айтқанда, әсер өзіндік тұжырымдамамен, бақылау локусымен, эмпатиямен, қоршаған орта жағдайымен байланысты дағдыларға әсер етпейді. «Күресу мінез-құлық» - бұл стрессті жеңудің өнімді стратегиялары [2].

Жеңетін мінез-құлықты зерттеуде көптеген зерттеулер жүргізілді және әртүрлі тәсілдер бар.

“Жеңетін мінез-құлық” термині алғаш рет 1962 жылы қолданылған Л. Мерфи [2]. Ол үшін жеңетін мінез - құлық – бұл адамның белгілі бір мәселені шешуге деген ұмтылысы, оның көзқарасын жеңу, туа біткен мінез-құлық (рефлекс, инстинкт) болуы мүмкін, ал екінші жағынан, ол өзіне тиесілі, ұстамды, бір нәрсеге бейім мінез-құлық түрі. Шын мәнінде, л.Мерфи копингті зерттеудің

бастапқы кезеңінде оның жеке тұлғаның жеке-типологиялық ерекшеліктерімен және стресстік жағдайларды жеңудің бұрынғы тәжірибесімен байланысына назар аударды, сонымен қатар копинг стратегиясының екі компонентін – мінез – құлық және когнитивті бөлді.

Психологияда күрес стратегияларын зерттеу кезінде 3 тәсіл ерекшеленді.

Басқарушы мінез-құлықты ерте зерттеу психоаналитикалық бағыт өкілдерінің еңбектерінде болды. Сонымен Р.Хаан, Дж.Паркер, Н.Эндлер [3,4] адамның мінез-құлық психикалық және физикалық стрессті жеңілдету үшін психологиялық қорғаныс тәсілдерімен түсіндіріңіз. Олардың пікірінше, бейсаналық автоматты түрде дамыған қорғаныс механизмдері көбінесе адамның эмоционалды фонына жауап береді. Негізінен, 1960 жылдардан бастап копинг ұғымы “психологиялық қорғаныс” ұғымын алмастырушы ретінде қолданылды және стресстік жағдайларды жеңу тәсілдері адамның ыңғайсыздық кезінде эмоцияларды басқару тәсілдерімен байланысты болды.

Психоаналитикалық тәсілдің көптеген өкілдерінде қорғауды түсіну қорғаныс стилі ретінде күресу мен жеңуді түсінуге жақындайды [5,6]. Сонымен, г. Валиант қорғаныс механизмін “жетілген” механизмдер ретінде сипаттайды және оларға альтруизм, супрессия, антиципация және өзін жатады. Ол сондай-ақ олардың қалыптасуына қанағаттанарлық немесе сәтті шешуде көрінетін “жетілген” бейімделу стиліне сілтеме жасайтынын атап өтті. Автор жылдар өткен сайын адамдар “жетілген” қорғаныс механизмдерін көбірек қолдана бастайтынын айтады, осылайша стресске жауап беру стратегияларының ерікті сипаты мен саналы таңдауын растайды.

Келесі тәсіл диспозициялық тәсіл болды. Ғалымдар - Миллер с., Бирн Д. және т. б. жеке қасиеттер тұрғысынан күресуді анықтайды. Олар адамның белгілі бір мінез - құлыққа салыстырмалы түрде тұрақты бейімділігін-стресстік оқиғаларға белгілі бір жолмен жауап берудің тұрақты стилін түсіндіреді. Олар күресу стратегиялары стресстің сипаты мен түріне емес, жеке тұлғалық және мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты деп санайды [4]. Бірақ, өкінішке орай, бұл мәлімдеме зерттеу нәтижелерімен расталмады, сондықтан ол тәсілдің негізі болмады. Психология сонымен қатар стресстік жағдайларда мінез-құлықты зерттеудегі 2 танымал теорияны сипаттайды. Біріншісі «басым» және тағы бір «сезімтал» сияқты

ұғымдарды қолданады. Бұл стрессті жеңілдету стильдерінің сипаттамасы. Бұл теория Бирннің еңбектерімен қамтылды [4]. Ол стиль адамның жеке ерекшелігі ретінде көрінеді деп жазды. Сонымен қатар, ол бұл стильді “репрессиямен” байланыстырды. Бұл теориядан алынған ұғым З. Фрейд [5]. Фрейд бұл қорғаныс механизмін сипаттап, оны саналы қабылдауға қол жетімсіз болуы мүмкін жағымсыз естеліктермен байланыстырды [5]. «Басым» стильде-стрессті жеңу жолынан қашатын адамдар, олар жағымсыз эмоцияларға мойынсұнуға бейім.

«Сенсорлық» стиль іс жүзінде қолданылмайды, өйткені өмірде «басым» стильде өздерінің стресстік реакцияларын бағалау мен дененің физиологиялық реакциялары арасында байланыс бар адамдар өте аз.

Стресстік жағдайда (мысалы, әлеуметтік жағдайлар) «басым» стильдегі адамдарда келесі физиологиялық реакциялар байқалды – жүрек соғу жиілігінің жоғарылауы, бет әлпетін тануға сәйкес үлкен алаңдаушылық, қалыпты жағдайдағы адамдармен салыстырғанда, бірақ олар жағымсыз эмоциялардың жоғарылауын байқамады және олар мазасыздықтың жоғарылауы туралы айтқан жоқ. Керісінше, мазасыздығы жоғары адамдарда тиісті физиологиялық реакциялар байқалды. Демек, “өзіндік Тұжырымдаманың” реакциялары әр түрлі болуы мүмкін және әрдайым мазасыздықтың белгілі бір деңгейіне сәйкес келмейді деген қорытынды жасауға болады. Сыртқы көріністер адамның бейсаналық және сана-сезімімен басқарылатын алдамшы болуы мүмкін.

Р. Лазарус пен С. Фолкман - қазіргі және ең танымал үшінші тәсілдің өкілдері. Тәсіл деп аталады транзакциялық немесе басқаша ситуациялық. Олар күресті динамикалық процесс ретінде қарастырды. Олардың пікірінше, мінез - құлықты жеңу-бұл стресстің әсерін азайтуға бағытталған мінез-құлық және когнитивті мінез-құлық [6].

Лазарус бұл тәсілде «жетілген» қорғаныстарды, яғни олардың мазмұнын мінез – құлық стратегияларымен байланыстырады-күресу сияқты. Лазардың күресу стратегиясы тұжырымдамасының барлық ережелері [7], оның еңбектерінде және “психологиялық стресс және күресу процесі” кітабында сипатталған. Осы кітап шыққаннан бері Н. Selye жасаған стресс моделі өзгере бастады [7]. Копинг адамға стресс кезінде психоәлеуметтік тұрақтылықты қолдауға көмектесетін негізгі тұрақтандырушы фактор ретінде қарастырыла бастады. Р. С. Лазарус “күресу” немесе “стрессті

жеңу” жеке тұлғаның қоршаған орта талаптары мен осы талаптарды қанағаттандыратын ресурстар арасындағы тепе-теңдікті сақтау немесе сақтау әрекеті ретінде қарастырылады деп сендірді.

Бүгінгі күнге дейін ең көп таралған тәсіл болып саналады р. с. Лазарустың ситуациялық тәсілі [7] оның тәсілі, транзакциялық теория сияқты, күресті процесс ретінде қарастырады және сонымен бірге оның нақты жағдайларға қатысты ерекшелігіне назар аударады. Ол жеке сипаттамалар жағдайдың талаптарын стресстік деп қабылдауды ғана анықтайды деп санайды. С. Фолкман және Р. Лазарус копингті адамның ресурстарына сәйкестігі тұрғысынан бағаланатын нақты сыртқы және/немесе ішкі талаптарды басқаруға бағытталған үнемі өзгеріп отыратын мінез-құлық және когнитивті әрекеттер ретінде қарастырады [7]. Психологиялық жеңу стресстің әсерін азайтуға бағытталған адамдардың мінез-құлқы мен когнитивті күш-жігері ретінде анықталады. Бұл модельдің негізгі идеясы психологиялық бейімделу тұлғаишілік және қоршаған ортаның өзара әрекеттесуі арқылы қамтамасыз етіледі, оның барысында жеке тұлғаның когнитивті, мінез-құлық және эмоционалдық деңгейлерінде стресстік жағдайларда көрінетін жеке тенденциялар пайда болады (күресу мінез-құлық).

Авторлар өз еңбектерінде мінез-құлықты жеңудің пайда болу механизмін егжей-тегжейлі сипаттайды. Сонымен, стресстік жағдайды когнитивті бағалау бастапқы және қайталама болуы мүмкін.

Стресстік мінез-құлықтың бастапқы бағасын (бастапқы бағалау) сұрақ қоюға болады - “бұл жеке адам үшін нені білдіреді?”. Стресстерді субъективті параметрлерге сәйкес бағалауға болады, мысалы, оқиғамен бірге болатын әсер ету мен қауіптің ауқымы немесе оның салдарын бағалау. Олардың артынан әрдайым эмоциялар жүреді - қорқыныш, ашуланшақтық, агрессия, мойынсұну, үміт. Олар әртүрлі ауырлық пен дәрежеде болуы мүмкін.

Соңғы когнитивті бағалау (қайталама бағалау) - бұл жеке ресурстар мен қабілеттерді бағалау. Мәселені қалай шешуге болады, келесі сұрақтың тұжырымында: “мен нені өзгерте аламын?”. Нәтижесінде жеке тұлға стрессті жеңудің тиімділігін таңдап, белсендіретіні белгілі [8,9]. Ол үшін реттеуші процестер қажет: адамгершілік көзқарастар, мақсаттар, мотивтер және т.б. когнитивті бағалау кезеңдері тәуелсіз және синхронды болуы мүмкін. Лазарус өзінің бағалауы стрессті жеңу түрін және жеңу процесін анықтайтын

маңызды фактор ретінде әрекет ететінін байқады. Сияқты басқа ғалымдар Раха, Артур [10], бұл туралы жетілген пікір білдірді жеке когнитивті бағалау стресстік жағдайдан туындаған стресстің дәрежесі мен мөлшеріне әсер ету. Олар бұл когнитивті бағалау оқиға тәжірибесінің қарқындылығы мен өзектілігіне әсер ететін тікелей сүзгі болуы мүмкін екенін сипаттайды. Сол жағдай әртүрлі стресстік жүктемелерге ие болуы мүмкін, сонымен қатар оларды асыра бағалауға болады. Когнитивті бағалаудан кейін адам стрессті жеңілдету механизмдерін дамытады, бұл стресспен күресудің тікелей тәсілі. Егер күрес сәтсіз болса, онда күресті дамыту әрекеттері қайтадан қайталаынады. Авторлар күресу процесінің құрылымын келесідей сипаттайды: стрессті қабылдау – когнитивті бағалау-эмоциялардың пайда болуы – күресу стратегияларын әзірлеу-іс-әрекеттің нәтижесін бағалау.

Оның теориясында Р. Лазарус [6] стрессті субъективті қабылдау мен тәжірибеден көбірек шығады және когнитивті процестер мен когнитивті бағалауға ерекше назар аударады.

Қазақстанда түрлі ғалымдар олардың психологиялық денсаулығын, стреске төзімділігін, білім беру және кәсіби қызметін зерттей отырып, копинг-стратегиялармен айналысты. Бұл зерттеушілер қазақстандық қоғамның стрессті қалай жеңетінін және өмірдің түрлі сын-тегеуріндеріне бейімделетінін түсінуге үлес қосуда.

Бірақ, өкінішке орай, бұл тәсілдің авторлары стресстерді және олармен объективті түрде болатын объективті өмірлік жағдайлар тұрғысынан күресу жолдарын қарастырған жоқ. бақыланбайтын жағдайлар. Кейбір жағдайларда оларға объективті себептермен әсер ету мүмкін болмайды.

Бірақ, өкінішке орай, бұл тәсілдің авторлары стресстерді және олармен объективті түрде болатын объективті өмірлік жағдайлар тұрғысынан күресу жолдарын қарастырған жоқ. бақыланбайтын жағдайлар. Кейбір жағдайларда оларға объективті себептермен әсер ету мүмкін болмайды.

Осылайша, когнитивті бағалау мен стратегияны тандаудың рөлі жеңетін мінез-құлықта өте маңызды деген қорытынды жасауға болады. Егер когнитивті бағалаулар бойынша адам бұл процесті ерік-жігермен және ақылмен басқара алса, онда дұрыс стратегияларды тандау көптеген факторларға байланысты болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абрахам Маслоу. Мотивация и личность.- 3-е издание, ООО Издательство: «Питер», 2008. – 352 с.
- 2 Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы / под редакцией А. Л.Журавлева, Т. Л. Крюкова, Е. А. Сергиенко. – М. изд-во: Институт психологии РАН, 2008. – 455с.
- 3 Лазарус, Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Труды международного симпозиума. Л. , 1970. – С. 178–209.
- 4 Does work really cause distress? The contribution of occupational structure and work organization to the experience of psychological distress / A. Marchand, A. Demers, P. Durand // Social Science & Medicine – 2005. – № 1. – С. 57–65.
- 5 Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа: Сборник. СПб. Изд-во: «Алетейя», 1998. С 108 – 123.
- 6 Folkman, S. Lazarus, R. S. The relationship between coping and emotion: Implications for theory and research // Social Science Medicine, 1988. – P.309–317.
- 7 Lazarus R.S. Folkman S. Stress, appraisal and coping - N.Y.: Springer Publishing House, 1984. – 141 p.
- 8 Селье Г. Когда стресс не приносит горя // перевод с англ., МНПП «РЭНАР», при участии фирмы «Белая Русь». 1992. – 320 с.
- 9 Men under Stress / R. Grinker, J. Spiegel. – Philadelphia, 1945. – 152 p.
- 10 Коцюбинский А. П. Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни. – Издательство: Санкт-Петербург СПбГМУ 2009 г. – 421 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

АБДРАХМАНОВА А. С.

к.п.н., доцент, ЧУ Академия Bolashaq, г. Караганда

БАХТИЯРОВ Р. Б.

магистрант, ЧУ Академия Bolashaq, г. Караганда

Юношеский возраст (12–18 лет) представляет собой период интенсивных психофизиологических и личностных изменений.

Он является переходным этапом от детства к взрослой жизни, в котором формируются основы самоидентификации, социального взаимодействия, а также моральные и ценностные ориентиры. Понимание психологических особенностей этого возраста имеет важное значение как для родителей и педагогов, так и для психологов и социальных работников. В данной статье будут представлены основные теоретические подходы к изучению юношеского возраста, а также эмпирические данные о взаимосвязи между эмоциональным интеллектом (ЭИ) и ценностными ориентациями подростков.

Психологическое развитие юноши или девушки в этот период обусловлено тремя ключевыми процессами: когнитивным развитием, эмоциональными изменениями и формированием идентичности.

1 Когнитивное развитие

По Жану Пиаже, подростки в возрасте от 11 лет и старше достигают стадии формальных операций, что означает, что они способны к абстрактному мышлению и дедуктивным рассуждениям [1]. Эта когнитивная способность позволяет подросткам решать более сложные задачи, а также задумываться о философских и моральных проблемах. Они начинают использовать гипотетическое мышление, что дает возможность рассматривать различные сценарии и их последствия. Например, подростки начинают интересоваться политикой, религией и этическими дилеммами, обсуждая такие вопросы, как справедливость, права человека и свобода выбора.

Одна из ключевых характеристик когнитивного развития в юности – это способность к метакогниции, то есть размышлениям о собственном мышлении. Подростки начинают осознавать свои когнитивные процессы, что позволяет им лучше планировать, анализировать и оценивать свои действия. Однако несмотря на этот когнитивный прогресс, подростки могут демонстрировать склонность к эгоцентризму, то есть к преувеличенному восприятию важности собственных идей и переживаний. Это может проявляться в виде феномена «воображаемой аудитории», когда подросток полагает, что окружающие постоянно оценивают его поведение и внешность.

2 Эмоциональное развитие

Эмоциональная сфера подростков особенно чувствительна к изменениям. В юношеском возрасте подростки сталкиваются с эмоциональными колебаниями, обусловленными как гормональными

изменениями, так и социальными ожиданиями. Подростки часто переживают чувство неуверенности в себе, сильное желание быть принятым в социальной группе, а также страх перед будущим. Это делает их эмоционально уязвимыми.

Гормональные изменения, связанные с половым созреванием, также влияют на эмоциональную стабильность. Исследования показывают, что в подростковом возрасте наблюдается повышенная реактивность эмоциональных центров мозга, таких как лимбическая система, что делает подростков более чувствительными к внешним стрессовым ситуациям. Важно отметить, что на эмоциональное развитие также влияет качество взаимодействия с семьей и друзьями. Поддержка со стороны близких людей может сгладить эмоциональные колебания и способствовать развитию эмоциональной стабильности[2].

3 Формирование идентичности

Эрик Эриксон в своей теории психосоциального развития выделяет кризис идентичности как центральную задачу юношеского возраста[3]. Подростки активно ищут ответы на вопросы «Кто я?» и «Какое мое место в обществе?». Этот процесс сопровождается экспериментированием с социальными ролями: подростки могут пробовать различные стили поведения, исследовать новые интересы и группы. Они могут менять свой имидж, стиль одежды и даже убеждения, чтобы понять, что им действительно близко. Эриксон подчеркивает важность успешного разрешения этого кризиса, так как в противном случае подросток может столкнуться с размытостью идентичности, что приведет к трудностям в построении социальной и личной жизни.

Становление идентичности связано также с выбором ценностных ориентиров, которые подростки начинают осмысленно принимать и применять в жизни. На данном этапе важную роль играют референтные группы, включая семью, сверстников, школьных учителей и авторитетных взрослых.

Одним из главных процессов, определяющих успешное развитие подростка, является его социальная адаптация. Подростки начинают развивать навыки взаимодействия с окружающими, устанавливать более зрелые и взаимозависимые отношения. Роль сверстников в этом возрасте чрезвычайно велика. Юношеский возраст – это период максимальной ориентации на группу, стремления к признанию и принадлежности к определенному

сообществу. В то же время семья продолжает играть важную роль, особенно в формировании моральных принципов и ценностей.

Ценностные ориентации подростков формируются под воздействием как семьи, так и социальной среды. Ключевые ценности, такие как достижения, гедонизм, благожелательность, саморегуляция и универсализм, становятся основой для принятия решений и формирования жизненных целей [5].

Эмоциональный интеллект (ЭИ) и ценностные ориентации являются важными аспектами психологического развития личности. Эмоциональный интеллект помогает людям распознавать и управлять собственными эмоциями и эмоциями других, в то время как ценности направляют поведение, определяют жизненные цели и оказывают влияние на принятие решений. Понимание взаимосвязи между этими аспектами может пролить свет на механизмы личностного развития, а также на социальное поведение людей в различных возрастных группах.

Эмоциональный интеллект был впервые представлен в психологической литературе Питером Саловейем и Джоном Мэйером в начале 1990-х годов как способность идентифицировать, понимать и регулировать эмоции как свои собственные, так и других людей [7]. Позднее Дэниел Гоулман популяризировал этот концепт, расширив его использование и значимость для успеха в социальной и профессиональной сфере [2].

Эмоциональный интеллект включает в себя несколько ключевых компонентов:

Эмоциональная осведомленность (способность распознавать свои эмоции и эмоции других);

Регулирование эмоций (способность управлять своими эмоциями и адаптироваться к меняющимся обстоятельствам);

Эмпатия (способность понимать чувства других и откликаться на них);

Мотивация (внутренняя мотивация, направленная на достижение целей, несмотря на негативные эмоции);

Социальные навыки (способность эффективно взаимодействовать с окружающими).

Эти компоненты связаны с успехом в межличностных взаимодействиях, развитием социальной компетентности и адаптацией в обществе. Люди с высоким уровнем эмоционального интеллекта лучше управляют стрессом, конфликтами и обладают повышенной способностью к сотрудничеству.

Ценности играют важную роль в мотивации поведения и направляют человека в его стремлениях и действиях. Исследования в области психологии ценностей основываются на теориях Милтона Рокича и Шалом Шварца [10].

Милтон Рокич предложил двусоставную структуру ценностей: терминальные (окончательные цели существования, такие как счастье, свобода, комфорт) и инструментальные (поведенческие стратегии, такие как честность, самостоятельность, ответственность). Он рассматривал ценности как основу для формирования взглядов и мировоззрения личности [6].

Шалом Шварц предложил модель ценностей, включающую десять универсальных ценностей [9]:

- Сила (власть);
- Достижения;
- Гедонизм;
- Стимуляция;
- Саморегуляция;
- Универсализм;
- Благожелательность;
- Традиции;
- Конформизм;
- Безопасность.

Эти ценности организованы в структуру, где близкие по смыслу ценности располагаются рядом, а противоположные – на противоположных концах спектра. Например, универсализм и традиции стоят на противоположных позициях, так как одна ценность ориентирована на социальные изменения и разнообразие, а другая – на сохранение существующего порядка.

Ценности отражают не только индивидуальные предпочтения, но и социальные ожидания, нормы и требования. Они играют важную роль в социальной адаптации и регулируют поведение, направленное на достижение как личных, так и коллективных целей.

Одним из важнейших вопросов, который поднимается в современной психологии, является вопрос о том, как эмоциональный интеллект влияет на ценностные ориентации личности. Существует несколько теоретических подходов к рассмотрению этой проблемы [8].

1 Модель адаптивного поведения

Эта модель предполагает, что эмоциональный интеллект позволяет людям лучше адаптироваться к окружающей среде и

решать сложные жизненные задачи. Согласно этому подходу, высокоразвитый ЭИ способствует тому, что люди выбирают такие ценности, которые помогают им достигать гармонии в отношениях с окружающими и поддерживать стабильность в жизни.

Люди с высоким уровнем ЭИ могут осознанно выбирать социально-ориентированные ценности, такие как благожелательность, универсализм и саморегуляция, так как они понимают важность взаимодействия с окружающими, регулирования собственных эмоций и поиска компромиссов. Это позволяет им строить устойчивые и гармоничные отношения с другими людьми, что, в свою очередь, укрепляет их приверженность социальным и моральным ценностям.

С другой стороны, люди с низким уровнем эмоционального интеллекта могут отдавать предпочтение индивидуалистическим и более эгоистичным ценностям, таким как власть, гедонизм и стимуляция, так как они менее осведомлены о влиянии своих эмоций на поведение и менее способны управлять ими в социально приемлемых формах.

2 Модель эмоциональной регуляции

Согласно модели эмоциональной регуляции, ЭИ тесно связан с умением контролировать и управлять собственными эмоциями. Люди, которые обладают высоким уровнем ЭИ, более успешно регулируют свои эмоциональные реакции в стрессовых ситуациях, что позволяет им быть более устойчивыми к внешним эмоциональным воздействиям. Это умение связано с выбором ценностей, которые помогают индивидам строить позитивные и долгосрочные отношения.

Люди с высоким уровнем ЭИ стремятся к стабильности и предсказуемости в жизни, что объясняет их ориентацию на такие ценности, как безопасность, конформизм и традиции. Эти ценности помогают им избегать конфликтных ситуаций и сохранять контроль над эмоциональными реакциями, что способствует поддержанию гармоничных отношений с окружающими.

С другой стороны, люди с низким уровнем ЭИ могут быть менее склонны к соблюдению социальных норм и больше ориентироваться на поиск эмоциональных стимулов, что отражается в их предпочтении таких ценностей, как стимуляция и гедонизм.

3 Модель социального взаимодействия

Эта модель фокусируется на роли эмоционального интеллекта в межличностных отношениях и взаимодействиях. Люди с

высоким уровнем ЭИ обладают способностью к эмпатии, что позволяет им лучше понимать и чувствовать переживания других людей. Это способствует выбору таких ценностей, которые направлены на улучшение благополучия окружающих, например, благожелательность и универсализм.

Эмпатия и умение эффективно взаимодействовать с другими людьми позволяют высокоэмоционально-интеллектуальным людям строить более глубокие и значимые отношения. Это приводит к тому, что они начинают придавать большее значение социальным ценностям, таким как поддержка и взаимопомощь. Такие индивиды меньше склонны к ориентации на ценности, связанные с конкуренцией и доминированием, такие как власть и достижения.

Взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и ценностными ориентациями представляет собой сложную и многогранную проблему, которая включает в себя взаимодействие когнитивных, эмоциональных и социальных факторов. Теоретические модели, рассматривающие роль ЭИ в формировании ценностей, подтверждаются эмпирическими исследованиями, которые указывают на положительное влияние высокого уровня эмоционального интеллекта на выбор ценностей, ориентированных на социальную гармонию и поддержку окружающих.

Развитие эмоционального интеллекта может способствовать формированию более позитивных и социально значимых ценностных ориентаций, что, в свою очередь, улучшает как личные, так и социальные аспекты жизни индивида.

ЛИТЕРАТУРА

1 Батурина, И. П., Сидорова, Т. В. Ценностные ориентации и эмоциональная регуляция в юношеском возрасте. // Вопросы психологии. – 2019. – № 2. – С. 112–124.

2 Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 352 с.

3 Иванов, М. В. Эмоциональный интеллект и межличностные отношения. // Социальная психология. – 2017. – № 4. – С. 91–101.

4 Карпова, Н. С. Эмоциональный интеллект: диагностика и развитие у студентов. – М.: Икар, 2021. – 248 с.

5 Левин, В. Ф. Психология юношеского возраста: ценности и личностное развитие. – СПб.: Питер, 2020. – 368 с.

6 Петри, Ю. В. Ценности как структурный элемент личности. – М.: Наука, 2016. – 240 с.

7 Саловой, П., Майер, Д. Эмоциональный интеллект: новые рубежи в исследовании интеллекта. // Журнал психологии. – 1990. – № 1. – С. 185–211.

8 Чернышев, А. Г., Иванова, Л. Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и ценностных ориентаций студентов. // Психологические исследования. – 2018. – № 3. – С. 45–57.

9 Шварц, Ш. Теория базовых человеческих ценностей: обзор и теоретическое развитие. – Психология и культура, 2012. – Т. 6, № 1. – С. 47–72.

10 Шварц, Ш. Универсальные ценности как основа для культурных различий. – М.: Наука, 2015. – 368 с.

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК СРЕДСТВО ПРЕОДОЛЕНИЯ КОНФЛИКТОВ

АЙСЕНОВА С. Р.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

АНТИКЕЕВА С. К.

PhD, асоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Арт-терапия - это психотерапевтический метод, который использует творчество для выражения и решения психологических проблем. Она широко применяется в работе с подростками, поскольку этот возраст характеризуется эмоциональной нестабильностью, поиском идентичности и трудностями в межличностных отношениях. Конфликты у подростков могут возникать как в семье, так и в школе, а также среди сверстников. Арт-терапия предоставляет подросткам безопасную среду для самовыражения и рефлексии, что способствует разрешению конфликтных ситуаций [1, с.44].

Арт-терапия основана на предположении, что творческая деятельность способствует выражению эмоций и переживаний, которые сложно выразить словами. Подростки, переживающие конфликты, могут испытывать трудности с прямым обсуждением своих чувств, что делает арт-терапию идеальным инструментом для работы с этой возрастной группой [2, с.55]. В процессе арт-терапии подросток может использовать различные виды искусства, такие как

рисование, лепка, коллажирование или работа с текстилем, чтобы выразить свои внутренние переживания [4, с.125].

Основные принципы арт-терапии включают:

Безопасность и поддержка: терапевт создаёт пространство, в котором подростки могут свободно выражать свои мысли и чувства.

Свобода выбора: подростки выбирают вид творчества, который им близок и удобен для самовыражения.

Процесс важнее результата: в арт-терапии акцент делается на процессе создания, а не на конечном продукте, что снижает уровень стресса и тревоги.

Арт-терапия как метод разрешения конфликтов

Конфликты у подростков могут быть вызваны множеством факторов, включая проблемы в отношениях с родителями, сверстниками, учителями, а также внутренние конфликты, связанные с самооценкой и идентичностью. Арт-терапия помогает подросткам осознать и понять свои эмоции, страхи и потребности, что является первым шагом к разрешению конфликта [6, с.186].

Выражение подавленных эмоций: часто подростки не могут или не хотят говорить о своих проблемах напрямую. Арт-терапия позволяет выразить подавленные чувства с помощью искусства, что способствует их осознанию и проработке.

Снижение напряжения: творческий процесс помогает снизить уровень стресса и напряжения, возникающих в конфликтной ситуации. После сеанса арт-терапии подросток может почувствовать себя более расслабленным и готовым к открытому диалогу.

Развитие эмпатии: В арт-терапии подростки учатся понимать свои эмоции, а также эмоции других людей, что способствует развитию эмпатии – важного навыка для разрешения конфликтов.

Самопознание и развитие навыков саморегуляции: Через творчество подростки могут лучше понять свои внутренние переживания и конфликты. Этот процесс способствует развитию самосознания и саморегуляции, что помогает избежать дальнейших конфликтов.

Коммуникация через искусство: Арт-терапия может служить альтернативным способом общения. Когда подростки не могут выразить свои мысли и чувства словами, они могут делать это через рисунки, скульптуры или другие формы творчества, что облегчает коммуникацию как с терапевтом, так и с другими участниками конфликтной ситуации.

Проблема конфликтов среди подростков – одно из ключевых направлений в психологии развития. Подростковый возраст характеризуется эмоциональной нестабильностью, поиском самоидентификации и напряженными отношениями с окружающими. В этот период подростки особенно уязвимы перед конфликтами, как внутрисемейными, так и социальными. Арт-терапия – это метод, который помогает подросткам выражать свои чувства через творчество и, тем самым, разрешать внутренние и внешние конфликты. Данное исследование направлено на изучение влияния арт-терапии на разрешение конфликтов у подростков [3, с.89].

Практические методы арт-терапии для работы с конфликтами

Существует несколько техник арт-терапии, которые можно эффективно использовать в работе с конфликтами у подростков:

Рисование на тему конфликта: Терапевт может предложить подростку нарисовать конфликтную ситуацию, что позволит ему осознать и проанализировать свои эмоции и действия.

Создание масок: подростки могут создавать маски, символизирующие их различные роли в конфликте, что помогает им лучше понять свои чувства и реакции.

Коллаж из изображений эмоций: создание коллажа помогает подросткам лучше осознать и систематизировать свои эмоции, что облегчает процесс рефлексии и анализа конфликтной ситуации.

Лепка из глины или пластилина: этот вид искусства помогает подросткам выразить свои эмоции через физическую работу с материалом, что способствует снятию напряжения.

Целью данного исследования является определение эффективности арт-терапии как метода, способствующего снижению уровня конфликтности у подростков, а также исследование механизмов её воздействия на эмоциональное состояние участников.

Методология исследования

Для исследования была выбрана группа подростков в возрасте от 12 до 17 лет, которые постоянно конфликтовали с родителями, учителями или сверстниками. Всего в исследовании приняли участие 60 подростков, которые были разделены на две группы:

Экспериментальная группа (30 человек) проходила курс арт-терапии в течение 10 недель (два сеанса в неделю).

Контрольная группа (30 человек) – не получала арт-терапевтической помощи.

Арт-терапия включала такие методы, как:

Рисование на тему своих эмоций.

Коллажи, отражающие конфликтные ситуации.

Лепка фигур, представляющих внутренние страхи и напряжение.

Творческое письмо, которое включало свободные ассоциации на темы конфликтов.

Каждый подросток в экспериментальной группе участвовал в индивидуальных и групповых занятиях. Индивидуальные сессии позволяли проработать личные конфликты и эмоциональные переживания, а групповые – развить навыки взаимодействия и коллективного решения проблем.

Оценка изменений проводилась с использованием нескольких методов:

Шкала конфликтности подростков – для оценки частоты и интенсивности конфликтов.

Шкала эмоциональной напряженности и агрессивности – для определения уровня агрессии и эмоционального напряжения.

Интервью с участниками и их родителями — для получения качественной обратной связи.

Результаты исследования

Снижение уровня конфликтности

Результаты показали, что подростки, прошедшие арт-терапию, продемонстрировали значительное снижение уровня конфликтности. В экспериментальной группе частота конфликтов снизилась на 45 %, а их интенсивность – на 50 %. В контрольной группе подобных изменений не наблюдалось: снижение частоты конфликтов составило лишь 10 %, а интенсивности – 8 %. Этот результат подтверждает, что арт-терапия помогает подросткам лучше управлять своими эмо

Снижение уровня агрессивности и тревожности

Арт-терапия способствовала снижению уровня агрессии и тревожности у подростков. В экспериментальной группе уровень агрессии снизился на 38%, а тревожности – на 42 %. В контрольной группе снижение агрессии составило 12 %, а тревожности – 10 %.

Повышение уровня самовыражения и рефлексии

После прохождения курса арт-терапии 85 % участников экспериментальной группы отметили, что им стало легче выражать свои эмоции с помощью творчества. Они также сообщили, что начали лучше понимать причины своих конфликтов и, как следствие, стали реже вступать в споры. Эти изменения были подтверждены

родителями и учителями, которые заметили улучшение в поведении подростков и их способности решать конфликты мирным путём.

Улучшение групповой динамики

Групповые сеансы арт-терапии показали, что совместное творчество способствует улучшению взаимоотношений между подростками. В начале курса многие участники экспериментальной группы демонстрировали высокий уровень недоверия и напряжённости в отношениях.

Обсуждение результатов

Результаты исследования подтверждают, что арт-терапия является эффективным методом для разрешения конфликтов у подростков. Это объясняется рядом факторов:

Выражение подавленных эмоций: Через творческий процесс подростки могут выразить свои эмоции, которые они не могут или не хотят выражать вербально. Это помогает снизить уровень внутреннего напряжения и агрессии.

Рефлексия и осознание своих чувств: Арт-терапия стимулирует рефлексорному

Развитие навыков социального взаимодействия: Групповые сессии способствуют развитию навыков сотрудничества, доверия и эмпатии, что улучшает способность подростков решать конфликты мирным путем.

Исследование показало, что арт-терапия является эффективным средством разрешения конфликтов у подростков. Она способствует снижению агрессии, тревожности и частоты конфликтов, а также развивает навыки самовыражения и рефлексии. Подростки, прошедшие курс арт-терапии, демонстрируют улучшение эмоционального состояния и более конструктивные стратегии взаимодействия с окружающими. В дальнейшем целесообразно продолжить исследование для уточнения долгосрочных эффектов арт-терапии, а также для разработки специализированных программ, адаптированных для различных категорий подростков.

ЛИТЕРАТУРА

1 Волкова, Е. В. Арт-терапия: теория и практика. М.: ВЛАДОС, 2019.

2 Захаров, А. И. Психологические аспекты конфликта в подростковом возрасте. СПб.: Питер, 2020.

3 Иванова, О. Н. Методы арт-терапии в психологической практике. М.: Академия, 2021.

4 Петренко, И. В. Арт-терапия в разрешении конфликтов у детей и подростков. Журнал «Психотерапия», 2018.

5 Ковалев А. Г. Психология личности, изд. 3. М., Просвещение, 1999-с.123-124

6 Ковалев А. Г. Психология личности, изд. 3. М., Просвещение, 1999-с.123

ПРИМЕНЕНИЕ АРТ-ТЕРАПИИ В РАЗРЕШЕНИИ КОНФЛИКТОВ У ПОДРОСТКОВ

АЙСЕНОВА С. Р.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

АНТИКЕЕВА С. К.

PhD, ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

В этой статье рассматривается крайне важная тема из области конфликтологии – «Создание программы арт-терапии для разрешения внутриличностных конфликтов». Актуальность данной темы обусловлена тем, что внутриличностные конфликты являются одними из самых сложных видов конфликтов. Они включают в себя столкновение различных внутренних структур личности, таких как мотивы, цели и интересы, которые человек осознает и переживает как эмоционально значимые. Процесс их преодоления крайне сложен и требует глубокого изучения и совершенствования. Эти конфликты представляют собой внутреннюю борьбу между противоположными аспектами личности, что воспринимается человеком как важная психологическая проблема, требующая разрешения. Арт-терапия помогает предотвращать и справляться с такими конфликтами [1, с.54].

Для преодоления конфликтов с помощью арт-терапии была проведена исследовательская работа, осуществляемая на базе образовательного учебного заведения 16 школы-лицей города Павлодар. В ходе работы были вовлечены учащиеся 11 классов. Общее количество респондентов составило 16 человек: 8 парней и 8 девушек.

Программа, разработанная в данной работе, направлена на разрешение внутриличностных конфликтов.

Описание программы:

Для проведения эксперимента была выбрана группа, состоящая из 8 юношей и 8 девушек в возрасте 17-18 лет, у

которых в результате индивидуальных бесед были выявлены внутриличностные конфликты. В ходе каждой беседы обсуждались наиболее сложные для участников вопросы: для одних это были проблемы во взаимоотношениях с семьей, для других — вопросы, связанные с материальным или карьерным благополучием и т.д. Каждому участнику также был предложен набор вопросов, ответы на которые были зафиксированы и представлены в таблице [2, с.38].

Результаты опроса показали, что самыми значимыми ценностями для участников являются семья (40 %), здоровье (30 %) и материальное благополучие (20 %). У девушек эти ценности оказались несколько более выраженными, чем у парней. Среди приоритетных ценностей для юношей выделяются экологическая ситуация (30,7 %), карьера (23 %), родственники (15,3 %) и любовь (15,3 %). В то время как девушки, в отличие от парней, придают больше значения таким аспектам, как работа (17,6 %), стабильность и мир в обществе (11,7 %), духовность (11,7 %) и внутренняя гармония (11,7 %).

Таблица 1 – Результаты опроса.

1. Для вас наиболее важные ценности – это:	Семья – 40%, здоровье – 30%, материальное положение – 20%, прочее – 10%
2. На Ваш взгляд, внутренние конфликты чаще всего возникают из-за:	Несовпадения интересов – 33,3 %, когда цели расходятся с возможностью по их достижению - 30 %, из-за заниженной самооценки – 26,6 %, прочее – 10,1 %
3. Причина Ваших внутренних противоречий заключается в:	Проблемы с детьми – 30 %, проблемы взаимоотношений с друзьями и родственниками – 26,6%, сложности в достижении целей (карьерных, материальных) – 28 %, прочее – 15,4 %.
4. Как Вы переживаете внутриличностный конфликт? (формы переживания внутриличностного конфликта)	Экспрессивная – 53 %, депрессивная – 52 %, ярость и гнев – 33 %.
5. Желание забыть (наркотики, алкоголь) выявлено:	У 25 % испытуемых.

6. Что для Вас может послужить помощью в преодолении внутриличностного конфликта?	33 % назвали фактор поддержки со стороны близких людей, 35 % – экономическую стабильность и стабильность в семье.
---	---

При исследовании конфликтов всегда уделяется особое внимание их причинам и источникам возникновения. Это логично, так как для того, чтобы эффективно разрешить или управлять конфликтом, необходимо хорошо понимать его причины, механизмы развития и факторы, которые его определяют. Основной причиной конфликтов обычно является наличие значительного противоречия, которое может быть осознанным или нет, но всегда воспринимается как реальная угроза [2, с.43].

По мнению респондентов, внутренние конфликты чаще всего возникают по следующим причинам:

- несовпадение интересов – 33,3 %, при этом 61,5 % из этой группы составили парни, а 47 % – девушки;
- несоответствие целей и возможностей для их достижения – 30 %, из которых 64,7 % – девушки и 30,7 % – парни;
- заниженная самооценка – 26,6 %, из которых 35,2 % – девушки и 15,3% – парни.

В реальной жизни внешние и внутренние причины конфликтов тесно переплетены и их трудно разделить. Соревновательность и конкуренция пронизывают многие аспекты нашей жизни. Например, на рабочие конфликты могут накладываться семейные, бытовые, финансовые проблемы и другие. В таких условиях окружающая среда становится одним из ключевых источников внутриличностных конфликтов. Согласно данным нашего исследования, у 20% опрошенных конфликты возникают из-за проблем с родителями, причем парни переживают по этому поводу реже (15,3%), в то время как у девушек этот показатель достигает 58,8 %.

26,6 % опрошенных указали, что их переживания связаны с отношениями с родственниками и друзьями. По этому поводу больше беспокоятся парни (53,8 %), чем девушки (23,5 %). Третье место среди причин переживаний занимают проблемы на работе – 28,3 %, причем подавляющее большинство среди них составляют парни (53,8 %).

В моменты конфликта эмоции могут захлестнуть человека и помешать ему принимать рациональные решения. Важно научиться управлять своими эмоциями и периодически освобождаться от

избытка негативных чувств. Для этого люди используют различные методы. Наш опрос показал, что большинство респондентов выражают свои переживания через экспрессивные формы – 53,3 %. Причем среди них преобладают девушки (82,3 %). Также девушкам чаще свойственно депрессивное состояние – 52,9 % от всех опрошенных старшеклассников (36,6 %). Такие формы, как ярость и гнев, в основном характерны для парней – 61,5 % от общего числа респондентов (33,3 %), тогда как у девушек этот показатель составляет всего 11,7% [4,с.115].

Конфликты могут различаться по продолжительности, интенсивности эмоций и последствиям. По продолжительности они делятся на кратковременные и затяжные. Кратковременные конфликты, как правило, связаны с конкретными ситуациями или возникают из-за взаимного недопонимания, незначительных ошибок или нехватки информации. Такие конфликты обычно решаются быстро и не приводят к серьезным негативным последствиям. Затяжные конфликты, напротив, чаще обусловлены субъективными факторами или сложными, трудноразрешимыми противоречиями [3,с.89].

Наше исследование показало, что кратковременные переживания, продолжающиеся 1–2 дня, занимают первое место – 43,3 % опрошенных. К таким переживаниям чаще склонны парни (53,8 %), в то время как девушки, как правило, переживают дольше (29,4 % – несколько месяцев, 35,5 % – годы). По мнению респондентов, выход из состояния переживаний часто связан с поддержкой близких и друзей, а также межличностным общением. Согласно нашему исследованию, 33,3 % опрошенных указывают на важность такой поддержки, причем среди них большинство – девушки (70 %), тогда как парни составляют 30 % [5,с.124].

Для помощи в разрешении внутриличностных конфликтов испытуемым было предложено в течение трех дней участвовать в трех арт-терапевтических упражнениях, после чего они оценивали, насколько программа помогла им справиться с конфликтом.

Для исследования влияния арт-терапии на преодоление внутриличностных конфликтов, мы провели с участниками три упражнения. В первый день, после опроса и анализа выявленных конфликтов, участникам предложили выполнить первое упражнение. Каждый из них получил холст, краски и кисти, а также свободу выбора материалов и содержания творческой деятельности, с возможностью работать в удобном для себя темпе.

Участники индивидуально рисовали образы, которые отражали их внутренние переживания. В процессе работы мы обсуждали с каждым участником, что именно они хотели изобразить, и какие ситуации или эмоции они связывают с нарисованными образами.

На второй день было предложено следующее упражнение: участникам предлагалось в литературной форме описать свои внутренние противоречия, эмоциональные переживания и трудности. Арт-терапевтические техники были направлены на достижение изменений в психологическом состоянии, предоставление эмоциональной поддержки и формирование гуманно ориентированных моделей поведения. Цель упражнения заключалась не только в письменной передаче внутренних переживаний, но и в поиске способов их преодоления, а также в осмыслении желаемого поведения в сложившихся ситуациях.

На третий день участникам группы предложили инсценировать различные ситуации, соответствующие их внутренним конфликтам. Например, тем, у кого внутренние противоречия были связаны с семейными отношениями, предложили разыграть диалоги между детьми и родителями на разные темы. Это упражнение помогает участникам взглянуть на ситуацию с другой точки зрения, не только лучше понять своего собеседника, но и увидеть себя как бы со стороны.

После выполнения всех упражнений с каждым участником была проведена индивидуальная беседа, результаты которой представлены в таблице 2. Анализ этих результатов проводился с учетом исходных причин конфликта и характера проблемы.

Таблица 2 – Результаты самоотчета испытуемых по итогам проведения упражнений.

Проблема	Вопрос	Проблемы со сверстниками	Проблемы взаимоотношений с близкими	Проблемы в достижении целей (карьерных, материальных)
1.	Смогли ли Вы более глубоко понять причину Вашего внутреннего конфликта?	Да - 100%	Да - 100%	Да - 100%
2.	Заметили ли Вы, что стали более сдержанны?	Да - 100%	Да - 88%, нет - 12%	Да - 60%, нет - 40%

3. Заметили ли Вы снижение депрессивного состояния?	Да - 50%, нет - 50%.	Да - 40%, нет - 60%.	Да - 50%, нет - 50%.
4. Снизилась ли тяга к алкоголю (наркотикам)? (задан тем, кто отметил у себя тягу при первой беседе)	-	Да - 50%, нет - 50%	Нет - 100%

В результате проведенного исследования у 13 из 16 участников были зафиксированы значительные положительные изменения. Они отметили улучшение своего внутреннего состояния, осознали причины конфликта и смогли глубже проанализировать сложившиеся ситуации. Таким образом, гипотеза о том, что арт-терапия способствует преодолению внутриличностных конфликтов, была полностью подтверждена.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Общая психология / под редакцией Петровского А. В. - М.: Просвещение, 1986-с.224
- 2 Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. М., Изд-во МГУ, 2004-с.26
- 3 Общая психология /под редакцией В.В. Богословского, А.Г. Ковалева, А.А. Степанова-М. : Просвещение, 1998-с.159
- 4 Ковалев А.Г. Психология личности, изд. 3. М., Просвещение, 1999-с.121
- 5 Общая психология /под редакцией В.В. Богословского, А.Г. Ковалева, А.А. Степанова-М. : Просвещение, 1998-с.160, 163

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

БУЛЬГЕНОВА А. Ю.
магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
АНТИКЕЕВА С. К.
PhD, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Сегодня число детей с ограниченными возможностями увеличивается, как в Казахстане, так и в других странах. По медицинским предписаниям детям, имеющим серьезные проблемы в физическом, психологическом и интеллектуальном развитии, присваивается социально-медицинский статус – «инвалид». Ребенком-инвалидом признается лицо в возрасте до 18 лет, у которого имеется стойкое нарушение физических функций вследствие болезни, травмы и ее последствий, и дефектов, приводящих к ограничению жизнедеятельности.

Согласно государственной статистики, в 2024 году в Казахстане - 109,5 тысяч детей с инвалидностью. Цель общества - максимально полно обеспечить возможности для всех людей с их специфическими проблемами, поэтому сфера социальной работы в Казахстане расширяется год от года. Социальной работе свойственен широкий спектр специализаций. Одним из перспективных и важных направлений является социальная реабилитация [2, с.15]. Социальная реабилитация детей с инвалидностью – это сложный и многогранный процесс, направленный на максимальное восстановление его функциональных возможностей и полноценную интеграцию в общество. Этот процесс осуществляется как в рамках специализированных учреждений (центров реабилитации, интернатов, санаториев), так и в привычной для ребенка среде – его семье. Именно семейная среда играет ключевую, порой определяющую, роль в успехе реабилитационных мероприятий, особенно в случае детей с инвалидностью.

Семья – это первичное и наиболее значимое окружение ребенка, оказывающее непосредственное влияние на его развитие, адаптацию и социализацию. Роль семьи в социальной реабилитации ребенка с инвалидностью многогранна и включает в себя не только выполнение назначений врачей и специалистов (лечебная физкультура, массаж, логопедические занятия и т.д.), но и создание благоприятной психологической атмосферы, формирование позитивного самовосприятия ребенка, обучение навыкам самообслуживания и

адаптации к бытовым условиям. Родители, братья и сестры – это первые учителя и помощники ребенка, которые помогают ему преодолевать трудности, связанные с его особенностями развития. Российские исследователи А.П. Маршалкин, и Ю.С. Чурилов справедливо рассматривают социальную реабилитацию как комплекс мер, направленных на восстановление утраченных или нарушенных социальных связей и отношений, а также повышение уровня функциональных способностей в быту и обществе. Однако, современное понимание социальной реабилитации выходит за рамки простой компенсации утраченных функций [3, с.105]. Оно акцентирует внимание на активном участии самого человека в процессе реабилитации, на его личностных ресурсах и стремлении к самореализации.

В настоящее время существует несколько подходов к определению понятия «социальная реабилитация». Один из них фокусируется на медицинской модели, подчеркивая восстановление физических и психических функций. Другой подход, более современный и гуманистичный, акцентирует внимание на социальной модели инвалидности, которая рассматривает инвалидность не как проблему самого человека, а как результат взаимодействия человека с окружающей средой, не адаптированной к его потребностям. В этом контексте, социальная реабилитация – это прежде всего создание условий, обеспечивающих равные возможности для людей с инвалидностью, борьба с дискриминацией и стигматизацией, а также содействие их полноценной интеграции в общество [1, с.48]. Это включает в себя обеспечение доступности среды (безбарьерная среда, специальный транспорт, доступ к информации и образованию), развитие инклюзивного образования, создание специальных социальных услуг (социальное обслуживание на дому, центры дневного пребывания), а также пропаганду и просвещение общественности по вопросам инвалидности.

Важно отметить роль межведомственного сотрудничества, которая включает в себя взаимодействие медицинских, социальных и образовательных учреждений, чтобы обеспечить комплексный и индивидуальный подход к реабилитации. Кроме того, важной составляющей успешной социальной реабилитации является психологическая поддержка как самого ребенка с инвалидностью, так и его семьи. Психологическая реабилитация направлена на преодоление психологических барьеров, связанных с инвалидностью,

развитие самооценки, адаптации к новым условиям жизни и повышение качества жизни.

Социальная реабилитация инвалидов включает:

- 1) обучение инвалидов основным социальным навыкам (личной гигиены, самообслуживания, передвижения, общения);
- 2) обеспечение инвалидов техническими вспомогательными (компенсаторными) и специальными средствами передвижения;
- 3) социальное обслуживание инвалидов на дому, в том числе детей-инвалидов, нуждающихся в постороннем уходе и помощи;
- 4) социальное обслуживание в медико-социальных учреждениях;
- 5) оказание правовой помощи в соответствии с законодательством Республики Казахстан;
- 6) иные виды социальной реабилитации в соответствии с индивидуальной программой реабилитации.

Социальную реабилитацию инвалидов осуществляют: медико-социальные учреждения (дома-интернаты для престарелых и инвалидов, и детей-инвалидов), территориальные центры социального обслуживания престарелых и инвалидов, отделения социальной помощи на дому, специальные организации образования (психолого-медико-педагогические консультации, реабилитационные центры, кабинеты психолого-педагогической коррекции) и другие специализированные организации.

Реабилитация – это комплексный процесс, направленный на восстановление физического и психического здоровья человека, а также его успешную интеграцию в общество. Это не просто возвращение к прежнему уровню функционирования, а, зачастую, достижение нового, адаптированного уровня жизни, позволяющего человеку максимально реализовать свой потенциал, несмотря на имеющиеся ограничения. Современное понимание реабилитации выходит за рамки чисто медицинского подхода и включает в себя социальную, психологическую и профессиональную составляющие. Она стремится не только к излечению, но и к полноценному участию в жизни общества, обеспечению равных возможностей и самореализации. М.В. Фирсов справедливо отмечает, что социальная реабилитация – это целенаправленная система мер, призванных восстановить нарушенные или утраченные социальные связи и отношения человека, особенно остро это касается людей с инвалидностью, чьи социальные роли и статус значительно изменились вследствие заболевания или травмы. Важно подчеркнуть, что «нарушение здоровья со стойким расстройством

функций организма» — это не просто медицинский диагноз, а совокупность функциональных ограничений, влияющих на все сферы жизни человека: от повседневных действий до возможности трудоустройства и построения семьи.

Социальная реабилитация рассматривается в разных исследованиях под разными углами зрения. Действительно, это и технология социальной работы, и этап социальной адаптации, и комплекс мероприятий. Она использует разнообразные методы, от индивидуального консультирования и психотерапии до организации специальных услуг и создания доступной среды [4, с.88]. Как социальная технология, она ориентирована на достижение конкретных, измеримых результатов, предусматривает поэтапный подход и возможность многократного применения с учетом индивидуальных нужд. Эффективность социальной технологии во многом зависит от грамотного планирования, четко определенных целей и регулярного мониторинга прогресса.

Особое значение социальная реабилитация приобретает в работе с детьми-инвалидами. В этом случае, она направлена на минимизацию отрицательного влияния инвалидности на развитие ребенка, сохранение его самооценки и способности к самостоятельной жизни. Задача заключается в создании условий, позволяющих ребенку полноценно развиваться, учиться и социализироваться, несмотря на физические или психические ограничения. Это включает в себя раннюю диагностику, своевременное начало реабилитационных мероприятий, индивидуально адаптированное обучение и воспитание, а также поддержку семьи.

Социальная реабилитация инвалидов – это комплекс мер, направленный не только на восстановление социального статуса, но и на создание условий для преодоления ограничений жизнедеятельности, а также на социально-бытовую и средовую адаптацию. Это включает в себя профессиональную ориентацию и переподготовку, адаптацию жилищных условий, обеспечение доступа к образованию и культуре, организацию досуга и поддержку со стороны социальных работников, психологов и других специалистов. В рамках средовой адаптации огромное значение имеет создание среды, доступной для людей с разными видами инвалидности. Это включает в себя установку пандусов, лифтов, специальных санузлов, а также адаптацию транспорта и общественных пространств.

В заключение, важно отметить, что результативность социальной реабилитации зависит от множества факторов, включая своевременность начала мероприятий, комплексный подход, индивидуальный подбор методов и техник, а также активное участие самого ребенка в процессе реабилитации. Только совместные усилия специалистов и самого индивида могут обеспечить максимально эффективный результат и помочь ему достичь высокого качества жизни и полной социальной интеграции. Дальнейшие исследования должны быть направлены на совершенствование существующих методик социальной реабилитации, разработку новых инновационных подходов, а также на расширение доступности реабилитационных услуг.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кузнецова Л. П. Основы технологии социальной работы: учебное пособие, 2002.
- 2 Холостова Е. И., Дементьева Н. Ф. Социальная реабилитация, 2002.
- 3 Акатов Л. И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья, 2003.
- 4 Куприянов Р. В. Теория и практика социальной реабилитации, 2005.
- 5 Закон «О социальной защите инвалидов» в Республике Казахстан, 2005.

ИЗУЧЕНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СТУДЕНЧЕСКОГО ПАРЛАМЕНТА

БЕЗПЯТЧУК П. А.

студент, ЧУ ОО «Павлодарский высший колледж управления», г. Павлодар
ГАУС Т. В.

научный руководитель, магистр психологии,
ЧУ ОО «Павлодарский высший колледж управления», г. Павлодар

На протяжении многих лет, отечественные и зарубежные исследователи изучали феномен лидерства, что привело к возникновению целой отрасли - психологии лидерства. Существует множество теорий лидерства и трактовок понятия лидерства, что

говорит о внимании к данной проблеме со стороны многочисленных исследователей.

Современному обществу нужны организованные, обученные и активные специалисты, которые могут самостоятельно брать на себя ответственность за решения поставленных задач, понимающие цели своей деятельности и умеющие правильно организовывать своё время и деятельность других людей, несмотря на все трудности, проявлять лидерские качества.

Под лидером мы будем понимать «члена группы, который обладает необходимыми организаторскими способностями, занимает центральное положение в структуре межличностных отношений и способствует своим примером, организацией и управлением группой достижению групповых целей наилучшим образом» - по мнению А.А. Ершова [4, с.9]. Данное определение позволяет сформулировать именно те качества, которые необходимы для участников студенческого парламента (спикеров, представителей колледжа в структуре общественной, научной, исследовательской деятельности).

Цель исследования: изучить проявление лидерских качеств у студентов ПВКУ 1 курса обучения.

Объект исследования: студенты первокурсники ПВКУ 2023-2024 уч. года

Предмет исследования: лидерские качества участников студенческого парламента.

Гипотеза исследования: Мы предполагаем, что выявление лидерских качеств у студентов, начиная с 1 курса, позволит определить потенциальных участников студенческого парламента, занимающих центральное положение в иерархической структуре обучающихся и тем самым повысить имидж колледжа в социальной среде.

В соответствие с целью исследования ставились и решались следующие задачи:

Проанализировать термины: «теории лидерства», «лидер», «лидерство», «качества лидера».

Выявить степень лидерских качеств у студентов 1 курса ПВКУ.

Проанализировать полученные результаты и сформировать новый состав студенческого парламента.

Психологу колледжа провести деловую игру со студентами 1 курса.

Провести индивидуальное консультирование психологом колледжа с участниками студенческого парламента

Методы исследования: теоретические (анализ научной литературы, обобщение); эмпирические методы: опросник «КОС-1» (Коммуникативные и организаторские склонности), опросник «Эффективность лидерства», контент-анализ творческого эссе.

Теоретическую основу исследования составила «теория черт лидерства» (Э. Богардус, Ю. Дженнингс, Т. Карлайл, Р. Стогдилл) где лидер рассматривается как совокупность определенных психологических черт личности.

Практическая значимость исследования состоит в том, что эмпирические данные могут быть использованы психологом колледжа в профессиональной деятельности.

В исследовании лидерства выделяют три основных подхода – теория личностных черт, поведенческий подход и ситуационный подход. Последователи теории личностных качеств пытались выяснить, какие характеристики человека обеспечивают лидерство. Теория черт исходит из положений немецкой психологии конца XIX – начала XX в. и концентрирует свое внимание на врожденных качествах лидера. В рамках теории черт были разработаны концепции трансформационного и харизматического лидерства. Поведенческий подход направлен на анализ лидерства в контексте реализуемого лидером поведения и выделение универсальных поведенческих особенностей, обеспечивающих ему успех. Сторонники поведенческого подхода предполагают, что лидерству можно обучать. Наконец, приверженцы ситуационного подхода считают, что лидерство – это продукт конкретной ситуации. Основная идея данного подхода заключается в том, что эффективный лидер может оценить ситуацию и адаптировать к ней свое поведение. Теория черт в данной концептуальной схеме не отбрасывается полностью, но утверждается, что в основном лидерство – продукт ситуации [1, с.23].

Нас заинтересовала именно «Теория черт», т.к. она утверждает, что лидером может стать, только человек, имеющий с рождения определённые задатки и предпосылки к лидерству, а уже на протяжении всей жизни, он приобретает набор навыков и умений, тем самым закрепляя свои способности [3, с.45]. Б.Д. Парыгин считает, что лидер должен обладать определённым набором личностных умений, для высокой продуктивности группы, где группа выбирает своего лидера исходя из системы умений и

навыков, где лидер должен подходить требованиям заданным группой и стать для нее эталоном [2, с.18].

Лидер - это человек, обладающий определенными чертами, качествами, умениями и способностями, которые удовлетворяют группу и позволяют организовать продуктивную деятельность. Ему присущи такие характеристики как: уверенность в себе и в своём деле, нестандартное мышление, рассудительность, умение распределить задачи, понимание слабых и сильных сторон участников группы, высокие коммуникативные и организаторские способности. Исследователь в сфере организаторских способностей Л.И. Уманский разделяет их на три группы: организаторское чутье, умение оказывать эмоционально-волевое воздействие, склонность к организаторской деятельности [5, с.67].

Лидерские качества есть далеко не у каждого студента. Тихий, скромный, спокойный интроверт, предпочитающий уединение, может и не стать лидером, способным за собой повести группу единомышленников. А вот если студент проявляет интерес к управлению людьми, имеет адекватную самооценку, здоровую уверенность в себе и своих силах, умение владеть коммуникацией и разрешать конфликты, искать выходы из сложных ситуаций и не пасовать перед трудностями, то это его шанс проявить себя в качестве лидера студенческого парламента.

Итак, в целом можно предположить, что скорее всего хорошим лидером станет тот, кто обладает набором личностных черт, ну и как дополнительный фактор мы будем учитывать ситуации в которых эти черты проявляются. Согласно этой точке зрения, для того чтобы стать эффективным лидером, не нужно быть «великим человеком». Скорее, нужно оказаться подходящим человеком, с необходимым набором черт в подходящем месте и в подходящее время.

С сентября 2023 года на базе Павлодарского высшего колледжа управления прошел пилотажный эксперимент, в котором приняли участие: студенты 1 курсов (16–17 летние подростки), объем выборки составил 93 человека, преобладающий пол мужской 75 % респондентов, психолог колледжа Гаус Т. В., студенты волонтеры Безпятчук П. А., Рахимов Т. Е., Штурмин З. В.

Для выявления студентов с ярко выраженными качества лидера нами были использованы следующие методики: опросник «КОС-1» (Коммуникативные и организаторские склонности), опросник «Эффективность лидерства» Р.С. Немова, метод контент-анализа по форме эссе «Моё представление о лидере». Проведена деловая игра

в группах среди студентов 1 курсов. Для этого была использована ситуация «Ремонт в домике Винни Пуха».

Опросник «Коммуникативные и организаторские склонности» В. В. Синявский, В. А. Федорошин (КОС-1) позволил определить коммуникативные и организаторские способности личности, которые являются основными качествами успешного лидера. Анализируя полученные результаты, было выявлено, что высокие коммуникативные умения (0,66–0,76) показали 13 % студентов (12 респондентов, 8 юношей и 4 девушки).

Высокие организаторские умения (0,71–0,81) показали 4 % (4 респондента, 3 юношей и 1 девушка). Причем хотелось бы заметить, что в эти 4 % вошли именно те студенты, которые обладают и высокими коммуникативными навыками.

Опросник «Эффективность лидерства» Р.С. Немова позволил оценить не просто лидерские качества человека, а его возможную практическую деятельность в роли лидера с точки зрения ее потенциальной эффективности.

Проведя данную методику со студентами, были получены следующие результаты: высокоэффективный стиль показали 5 % респондентов (5 студентов). Данные результаты представлены в диаграмме.

В ходе анализа полученных данных мы поняли, что лидер, который имеет желание оставаться эффективным длительное время, должен уметь быстро адаптироваться к изменчивым обстоятельствам и гибко менять свое поведение. Получается это не у всех. А лучше сказать не у многих. Чаще лидер концентрирует своё внимание на одном стиле поведения, который, например, оказался эффективным в дни становления группы, но совершенно не подходит для периода интенсивного роста и удержания завоеванных позиций. Поэтому в некоторых группах 1 курса к окончанию 1 семестра сменились старосты.

Метод контент-анализа впервые был использован в 30-х гг XX в. в США, для обработки данных по журналистике и литературоведении, основоположниками процедуры контент-анализа являются американские социологи Х. Лассуэлл и Б. Берелсоном. В нашем случае, данный метод был использован для изучения содержания сообщения социально - психологических особенностей их автора и изучение через содержание сообщений социально-психологических аспектов влияния коммуникации на реципиентов как представителей разных микро- и макро-групп,

а также изучение успешности общения. Студентам была дана возможность представить свои мысли в форме эссе на тему «Моё представление о лидере». В ходе данного метода нами были получены 93 эссе (70 юноши, 23 девушки). Для анализа информации мы определили критерии контентов: формулировка понятия лидерства, частота выделяемых качеств лидера. Нами была выбрана 5 балльная система оценки критериев:

0 баллов - использование набора фраз, не имеющих логики и доказательной базы.

1 балл - использование готового определения лидерства из какого-либо источника.

2 балла - использование готового определения с собственным объяснением.

3 балла - использование готового определения с собственным объяснением и примером из своей жизни или из литературы.

4 балла - авторское размышление о лидерстве с примерами.

5 баллов - авторское определение с последующим раскрытием мысли, примером из жизни анализом фактов.

Для подсчёта данных и перевода словесной информации в количественную по критерию частота выделения качеств, мы использовали формулу: $KO = Kч \cdot 10$ где КО - количественная оценка, К - частота выделяемых качеств.

Анализируя творческую работу студентов 1 курса, мы выявили, что среди 93 респондентов нет личностей, обладающих литературным талантом, однако некоторые работы показали умение владеть письменной речью, терминологией, возможность выражать свое мнение, приводить примеры из жизни и литературы, а также владеть структурной формой написания эссе.

Результат с оценкой 5 баллов показали 3% респондентов (3 студента, юноши), оценку в 4 балла показали 2% респондентов (2 студента, юноша/ девушка). Результаты от 3-0 баллов представлены в диаграмме (см. рис. 1)

Определение лидерства

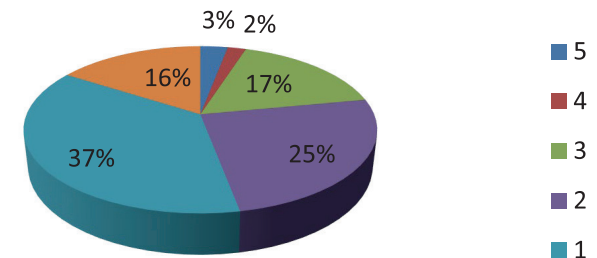

Рисунок 1 – Результаты определения лидерства

В группах первого курса (шесть групп) прошли деловые игры, которые провела психолог колледжа Гаус Т.В. В игре была использована ситуация «Ремонт в домике Винни Пуха» с составлением диаграммы Ганта. Каждая группа была разделена на мини сообщества по 4 человека, для решения деловой задачи, которая была ограничена временем и ресурсами. Основная цель игры состояла в том, чтобы понаблюдать за студентами, и определить лидеров.

По результатам эмпирического исследования были выявлены 5 студентов (4 юноши, 1 девушка) первокурсников, которые являются потенциальными кандидатами в студенческий парламент. Диагностика показала, что юноши (респонденты D, F, R) обладают высокоэффективным стилем, который ориентирован на выполнение задач, выраженными коммуникативными и организаторскими навыками. Девушка (респондент N) обладает высокой адаптацией и мобильностью в выборе стилей поведения, которые ориентированы на межличностные отношения.

Анализируя полученные данные в эмпирической части, мы пришли к выводу, что наша гипотеза подтвердилась и выбранные надежные и валидные методики диагностики помогли выявить студентов, которые пополнят ряды студенческого парламента ПВКУ и позволят им продвигать колледж в дебатных клубах, интеллектуальных лигах и научных сообществах г. Павлодара.

Главным условием лидерства является эмоциональная, социальная и психологическая опора от участников группы, которые идут за своим лидером и поддерживают его. Становление лидера

и развитие студенческой группы это непрерывный и обоюдный процесс.

Лидерские качества лучше всего проявляются и закрепляются именно в период студенческой жизни, так как самореализация в профессиональной деятельности, влечёт за собой максимальную инициативность и активность. Лидерство в студенческой среде следует рассматривать как социально необходимый, естественный процесс самоуправления и координации взаимодействий и взаимоотношений, который влияет на оптимизацию и совершенствование групповой структуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Андреева Г. М. Социальная психология. 3-е изд. - М.: Наука, 1994. – 258с.
- 2 Бодалев А. А. О взаимосвязи общения и отношения [Текст]/ А.А. Бодалев// Вопросы психологии. – 2014. – № 1. – С. 25–34
- 3 Донцов, А. И. Проблемы групповой сплоченности [Текст]/ А.И. Донцов. – М.: МГУ, 2009. – 168 с.
- 4 Ершов А. А. Личность и коллектив [Текст]: (Межличностные конфликты в коллективе, их разрешение) / Канд. псих. наук А. А. Ершов. - Ленинград: О-во «Знание» РСФСР. Ленингр. орг., 1976. – 40 с.; 20 см.
- Маркова, М. Ю. Развитие лидерских качеств и организаторских способностей в детском общественном объединении [Текст]/ М.Ю. Маркова.- М.: Изд. Просвещение, 2014. – 142 с.

ИСКУССТВО ОБЩЕНИЯ И ЕГО ЗНАЧИМОСТЬ ВО ВЗАИМНОМ ОБЩЕНИИ С ЛЮДЬМИ

ДАУТОВА М. А.

педагог-психолог, КГКП «Иртышский
аграрно-технический колледж», с. Иртышск

ВЕРШИННИНА М. Д.

студент, КГКП «Иртышский аграрно-технический колледж», с. Иртышск

Искусство общения – неотъемлемая и важная часть жизни и деятельности человека. Мы постоянно общаемся с другими людьми: дома, на улице, в колледже, в транспорте. При мысли о том, что такое общение, у каждого в голове возникает образ нескольких

людей, каким-то образом взаимодействующих друг с другом, и это правильно.

Общение – это процесс взаимодействия двух и более индивидов, в процессе которого передается информация. Причем это необязательно должно происходить при помощи речи. Два человека могут не произнести ни слова, но, не смотря, на это, общение состоится. И от того, насколько мы искусны в общении, насколько умеем или не умеем строить свои отношения с людьми, насколько мы внимательны к людям, зависит очень многое в жизни [1, с. 8].

В общении человек должен быть абсолютно правдивым перед людьми и перед самим собой. Это первый и основной ключ к искусству общения. Как только в нашем общении с кем-либо появляется фальшь, как только мы надеваем маску, начинаем говорить человеку не то, что мы чувствуем, но то, что, нам кажется, он должен от нас услышать, как только мы становимся в позу – общение сразу же обесценивается: та встреча между двумя сердцами, между двумя душами, которая могла бы произойти, если бы наше общение было искренним и правдивым, не происходит.

Проблемы общения всегда были актуальны, но именно сегодня они все чаще становятся специальным предметом исследований. Такое внимание к проблемам общения совершенно не случайно: общение пронизывает по существу все стороны жизни общества и человека, оно начинает осознаваться и как ценность, и как «белое пятно» многих гуманитарных наук [2, с. 18]. Все чаще проявляется осознание того факта, что «частная» проблема общения приобретает все большую значимость в современном мире и от плодотворности ее решения в теории и на практике во многом зависит решение многих и многих жизненно важных человеческих проблем и даже отчасти будущее культуры и цивилизации.

Цель общения заключается в том, чего хочет достичь его участник, - передать или получить информацию, попросить или отказать в помощи, напугать или расположить к себе, заполнить время или получить сочувствие. Поставленная цель во многом определяет характер нашего общения.

Выделяют ряд коммуникативных потребностей:

- в другом человеке и взаимоотношениях с ним;
- в принадлежности к общности людей;
- в сопереживании и сочувствии;
- в заботе, помощи и поддержке со стороны других;

- в оказании поддержки, заботы и помощи другим;

Роль общения в жизни человека.

Роль общения в жизни человека сложно переоценить.

Общение сопровождает человека от начала и до конца его жизни, везде и по всюду: в школе, в колледже, на работе, с друзьями и в повседневных делах. С рождения ребенок сначала не вербально общается с родителями: посредством знаков, мимики, жестов, а потом они учат его разговаривать, то есть вербальному общению. Манера общения ребенка будет зависеть от того, как его родители с ним разговаривали. И если у них маленький словарный запас, то соответственно и у ребенка речь будет бедная. Благодаря общению человек обучается и может узнать много для саморазвития.

Благодаря общению человек может выражать свою точку зрения и тем самым идентифицировать себя как личность. Также общение может вдохновлять людей. От общения с успешным человеком в какой-либо области может появиться желание заняться такой же деятельностью. С другой стороны, общение может нести в себе негативное, например, от разговора на повышенных тонах у человека может испортиться настроение и весь день он будет ходить раздраженным и это также скажется на его общении с близкими.

Отсутствие общения может пагубно отразиться на психологическом состоянии человека. Вспомним всем известный мультфильм Р. Киплинга «Маугли», в котором человеческий детёныш воспитывался в стае волков, в последствии стал таким же как они. Так, ребенок, который с детства не получил должного воспитания и развития, психологически ему будет очень сложно существовать в социуме. Он будет похож на человека, но при этом не обладать человеческими качествами.

Если человек недостаточно развит и в общении проявляются минусы. Человек может попасть в не очень благоприятный круг, который плохо на него повлияет. И, таким образом, человек будет придерживаться стороны, что и люди с которыми он общается, попадая под их влияние.

Таким образом, общение в жизни каждого из нас играем самую важную роль. Не было бы общения, не было бы и нас. Мы должны стремиться совершенствовать свою речь, изучать и знать правила русского языка, не обделять вниманием и общением своё старшее поколение, быть вежливыми и делать добро. Когда мы общаемся с успешными, умными людьми мы мотивируем себя равняться на них, перенимаем их манеру, учимся хорошему.

Общение - спасение человеческой души. Без общения мы никто. Чем больше человек общается, тем меньше страдает и тем лучше чувствует свое окружение.

Общение – сложный и многоаспектный процесс. Например, оно бывает вербальным и невербальным. Какие функции выполняет общение с точки зрения психологии.

Информационная. Ситуация, когда люди сообщают друг другу некие сведения. Это может быть как срочная информация. «Общение упрощает нам жизнь в конкретных ситуациях. Например, мы видим в навигаторе указания от других водителей о том, что где-то случилась авария, пробка, ищем пути объезда.

Эмоциональная. Создает определенное настроение. Например, это беседа двух друзей, после которых они ощущают близость и тепло. Или сессия с психологом, когда человек испытывает инсайт и изменение состояния. Общение помогает почувствовать себя лучше, удовлетворить базовые эмоциональные потребности. «Надо отметить, что общение может сделать и хуже, если, например, нас стыдят за что-то».

Социализирующая. Благодаря общению человек чувствует себя частью общества на разных уровнях — мира, страны, социальной группы, например на работе. Это помогает понять себя, найти ответ на вопрос «Кто я?» (процесс самоидентификации). Общение и развивает, помогая улучшить эмоциональный интеллект.

Самопознания. Описание мыслей, чувств и переживаний позволяет человеку лучше понять себя, увидеть в другом ракурсе, получить подтверждение или опровержение своих убеждений и представлений. Люди влияют друг на друга в процессе общения.

Экспрессивная. Человек выражает себя через общение. Это помогает улучшить самооценку, ощутить личностный рост, донести свои мысли.

Зачем человеку нужно общение?

1. Общение помогает поддерживать представление о себе, а также развивать и совершенствовать его.

«С помощью коммуникации с другими людьми мы узнаем, кто мы, какие у нас качества, что нам нравится или не нравится, какие у нас убеждения, как люди реагируют на наше поведение. Это оказывает серьезное влияние на представление о себе в этом мире. К тому же это может послужить формированию каких-то моральных барьеров, то есть осознанию того, что приемлемо в обществе, а что нет».

2. Обмен информацией. Что-то мы узнаем из интернета, СМИ, книг, а что-то — благодаря другим людям. В частности, когда они делятся опытом. Он может передаваться как вербально, напрямую от человека к человеку, так и другими способами.

3. Ощущение близости. Люди общаются, чтобы выстраивать взаимоотношения, чувствовать эмоциональную связь с другими

4. Достижение целей. Общение дает возможность воздействовать на людей, выражать свои идеи и убеждения, достигать значимых целей в какой-то деятельности.

5. Получение одобрения, сочувствия и поддержки. В тяжелых ситуациях поддерживающее общение помогает легче справиться с психологической нагрузкой.

Отсутствие общения может вызвать множество негативных последствий. Например, согласно исследованию, сделанному в пандемию, одиночество может вызвать тревожное расстройство и депрессию. Те, кто испытывал наибольшее одиночество, в 14 раз чаще были в депрессии, чем менее одинокие. Дело в том, что при отсутствии общения люди серьезно страдают от стресса, а хронический стресс может повлечь за собой возникновение психических расстройств [4, с. 42].

Другие исследования выяснили, что у людей с дефицитом социальной активности наблюдаются сложности с познавательными способностями. У них хуже память и медленнее реакция.

Более того, социальная изоляция может повлечь за собой ухудшение работы сердечно-сосудистой системы. Речь даже идет о том, что одиночество может увеличить вероятность ранней смерти. Это может объясняться тем, что у социально изолированных людей повышается склонность к пагубным привычкам, увеличивается уровень стресса, что влияет на общее состояние [3, с. 26].

Избегающий тип привязанности: как его определить

Также большую роль играют индивидуальные особенности каждого человека. Экстравертам требуются более частые социальные контакты, и минимизация общения может вызывать дискомфорт. Интровертам сложно выдерживать продолжительную коммуникацию, и нужно делать больше пауз. Но и тем и другим общение в любом случае необходимо, просто в разных дозах» [5, с. 22].

«В определенные периоды жизни мы можем не нуждаться в общении совсем, и это будет нормально. Когда мы устаем, и нам хочется побыть с собой, в момент решения какой-либо задачи,

творческой, технической или жизненной, нам нужна концентрация. Мы часто нуждаемся в том, чтобы сделать перерыв в течение рабочего дня, особенно если работа связана с интенсивным общением с другими людьми. Это нормально.

Подводя итоги доклада, хотелось бы сказать, что общение играет важную роль в жизни человека и общества. Очень важно быть внимательным к своему собеседнику и быть активным слушателем.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Андреева Г. М. Социальная психология. – М., Аспект Пресс, 2006.
- 2 Бороздина Г. В. Психология делового общения. - М. ИНФРА-М, 2000.
- 3 Жернакова М. Б., Румянцева И. А. Деловые коммуникации. М.: Юрайт. 2023. 320 с.
- 4 Коноваленко М. Ю. Психология делового общения. М.: Юрайт. 2023. 159 с.
- 5 Культура речи и деловое общение / под ред. В. В. Химика, Л. Б. Волковой. М.: Юрайт. 2023. 309 с.

КАК СОЦСЕТИ ФОРМИРУЮТ ИДЕАЛЬНЫЙ ОБРАЗ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ВОСПРИЯТИЕ СЕБЯ

ЖУНУСОВА А. Р.

студент, Колледж информационных технологий, г. Павлодар

ГЛУЩЕНКО Р. Н.

студент, Колледж информационных технологий, г. Павлодар

ВОЛОЧАЕВА А. А.

педагог-психолог, Колледж информационных технологий г. Павлодар

Поскольку платформы социальных сетей укореняются в повседневной жизни, все больше внимания уделяется влиянию этих платформ на психическое здоровье, особенно в отношении самовосприятия.

Менее чем за десять лет использование социальных сетей возросло в геометрической прогрессии. Самые популярные социальные платформы в Казахстане – соцсети Meta (Instagram, Facebook), российские соцсети (ВКонтакте, Одноклассники), а также

YouTube. Лидирующая социальная сеть – Instagram. В 2024 году социальными сетями пользуются 71,5% казахстанцев (в сравнении с аналогичным периодом прошлого года рост составил 2%). За последний год TikTok вырос на 3,7 млн (35%), тогда как аудитория Instagram за год увеличилась на 16% (1,7 млн), Facebook на 18% (400 тысяч) [6]. Возникает вопрос: «Насколько распространена тенденция людей сравнивать себя с другими в этом виртуальном пространстве, и какое влияние такие сравнения оказывают на их самооценку и восприятие себя?».

Пользователь размещает свои собственные мысли, суждение или мнение по поводу чего-либо. Размещая такого рода «посты» в своем или других сообществах, он тем самым привлекает к себе внимание [1, с. 36]. Публикация действительно может улучшить что-то в жизни читателя, научить новому и полезному, вдохновить на достижение цели [2, с. 10].

Социальные сети активно формируют представление об идеале, который влияет на восприятие людьми себя. Вот несколько ключевых факторов, которые определяют, как это происходит:

1) Создание идеализированных образов. В социальных сетях люди часто выкладывают фотографии и видео, которые тщательно отбираются и редактируются. Это может создать впечатление, что у них идеальная жизнь, внешность или достижения. Использование фильтров и фотошопа усиливает эффект, приводя к тому, что пользователи стремятся соответствовать этим идеализированным образам.

2) Сравнение с другими. Соцсети поощряют постоянное сравнение. Пользователи видят чужие «успехи», что заставляет их сравнивать свою жизнь с видимыми достижениями других. Это может привести к чувству неуверенности и недовольству собой, поскольку люди чаще сравнивают себя с вершинами чужих достижений, а не с повседневной реальностью.

3) Влияние на самооценку. Исследования показывают, что частое использование социальных сетей может негативно сказаться на самооценке, особенно среди молодежи. Постоянное сопоставление себя с искусственными, идеализированными образами вызывает чувство неполноценности и тревожность. Многие начинают сомневаться в своих достоинствах и переживать из-за своих недостатков.

4) Подкрепление определенных стандартов красоты. Визуальный контент в социальных сетях помогает формировать и

поддерживать стандарты красоты, моды и стиля жизни, которые становятся нормой. Пользователи стремятся подражать этим стандартам, что усиливает давление и формирует жесткие рамки «идеала».

5) Проблемы с психическим здоровьем. Давление, вызванное погоней за идеальным образом, может привести к депрессии, тревоге, расстройствам пищевого поведения и другим проблемам. Постоянное стремление соответствовать недостижимым стандартам подрывает психическое здоровье и ухудшает качество жизни.

6) Эффект «самосовершенствования». С другой стороны, соцсети могут мотивировать людей заниматься спортом, ухаживать за собой, изучать что-то новое. Однако это должно быть связано с личными целями, а не просто с желанием соответствовать стандартам, навязанным социальными сетями.

Итак, соцсети могут как положительно, так и отрицательно влиять на восприятие себя, и важно использовать их осознанно, чтобы минимизировать негативные последствия.

Восприятие себя можно разделить на три основных элемента: то, как человек думает о себе, как он интерпретирует мнение других о себе и каким он хочет быть. Все три этих элемента вносят вклад в образ «Я» человека, поскольку учитывается как внутреннее, так и внешнее влияние. Более того, все три компонента существенно влияют на образ себя человека, будь он в целом положительным или отрицательным.

Есть мнение, что экстраверты используют в онлайн-пространстве те же стратегии коммуникации и самопрезентации, что и в реальной жизни, поэтому они стремятся «перенести» реальные социальные отношения в соцсети, чтобы общаться с «друзьями» еще чаще и целом интенсивнее [3, с. 38]. Многие исследования констатируют, что чрезмерное использование социальных сетей негативно влияет на такие области, как академическая функциональность, социальные отношения, психическое здоровье, удовлетворенность жизнью и самооценка [5].

Мы провели исследование среди 100 студентов от 16 до 18 лет в форме анонимного анкетирования, для того чтобы глубже изучить влияние социальных сетей на самовосприятие молодежи. Исследование, отраженное на диаграммах, показало, что социальные сети стали неотъемлемой частью жизни молодого поколения, что составило 98 % ежедневного использования онлайн-сообществ. В среднем молодёжь проводит 2 часа времени в

социальных сетях, что составило 75 %. Социальные сети навязывают нам популяризированные стандарты, формируя недостижимый «идеальный» образ, который включает в себя следующие черты: счастье (отсутствие проблем) 95 %, успех в жизни 95 %, красота (физическая привлекательность) 88 %, идеальные отношения 85 % и популярность 85 %, а также постоянные развлечения. Но всё это ложные представления, люди не видят 2 стороны медали, а те, кто транслирует контент, часто показывают только положительное и сами в итоге становятся заложниками созданного образа. Они стремятся поддерживать иллюзию идеальной жизни, чтобы сохранить популярность и привлечь больше подписчиков.

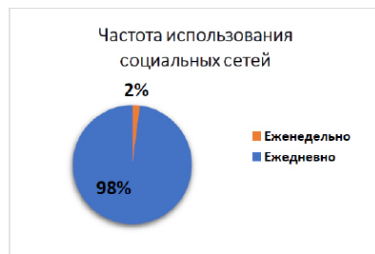

Диаграмма 1

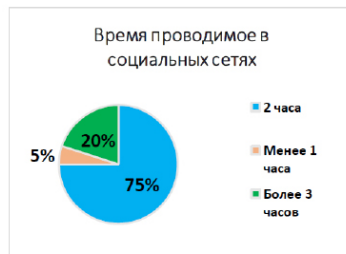

Диаграмма 2

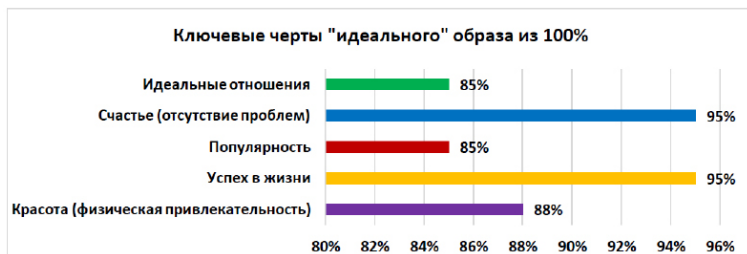

Диаграмма 3

Наиболее популярный контент в соцсетях следующий: наблюдение за чужой жизнью 90 %, развлечения 90 %, психология и саморазвитие 85 % и изучение полезной информации 65 %. В результате мы получаем искаженную картину реальности, которая может привести к негативным последствиям для всех: как для тех, кто создает идеальные образы, так и для тех, кто их воспринимает. Однако нельзя не отметить и положительное влияние социальных сетей. Они могут служить мощным инструментом для пропаганды

здорового образа жизни, улучшения психического здоровья, стимулирования личностного роста. Социальные сети могут спасти от одиночества, находя единомышленников, оказывая поддержку, вдохновлять людей на достижение целей, осуществление мечты и развитие своих талантов.

Потребность в признании, любви, сопричастности – это одна из базовых потребностей человека, а лайк – виртуальный аналог удовлетворения этой потребности. Отсюда и такое «могущественное» влияние лайков на самооценку и самоотношение человека. Ценность каждого человека количественно оценивается рейтингами популярности в Интернете. Публичная демонстрация успеха или неудачи, наносящая ущерб самооценке, является пагубным аспектом, исключая адекватное самовосприятие. Попытка создать здоровое восприятие себя в токсичной среде социального сравнения делает пользователя социальных сетей беспомощным, потому что другие контролируют его ценность как человека. Тем временем настоящее «я» подавляется и пренебрегается. Ему не дают шанса сформироваться должным образом, вытесняемым «онлайн-персоной». Поскольку публичный профиль каждого является фасадом, созданным для внимания, социальные сети являются крупнейшим средством зависти. Подобно зависимым игрокам, которые не могут оторваться от игрового автомата, люди оказываются в ловушке своих устройств. Социальное сравнение вызывает неуверенность в себе и беспокойство, которые углубляют зависимость от социальных сетей [4, с. 58].

Однако в соц. сетях мы можем столкнуться с критикой, которая отрицательно влияет на психическое здоровье. Хейт – это негативные, часто агрессивные и оскорбительные комментарии, направленные в адрес человека или группы людей, что является разновидностью кибербуллинга. В соцсетях и интернете хейт проявляется как в виде прямых оскорблений, так и в форме пассивной агрессии, сарказма и уничижительных высказываний. Хейт может негативно сказываться на эмоциональном состоянии, снижать самооценку и вызывать тревожность. Но, справившись с ним, можно развить внутреннюю стойкость и стать увереннее в себе. Очень важно помнить, что сила заключается в способности не давать внешнему негативу контролировать ваши чувства и восприятие себя.

Как смягчить негативное влияние в интернет-платформах:

- Осознанность и критическое мышление: осознание того, что соцсети не отражают реальность, помогает снизить их влияние на самооценку.
- Отказ от сравнения: вместо сравнения себя с другими лучше сосредоточиться на собственном прогрессе.
- Фильтрация контента: следить за страницами и людьми, которые вдохновляют и позитивно влияют, а не угнетают.
- Разговоры и поддержка: общение на темы реальности соцсетей с друзьями или семьей помогает более здраво смотреть на вещи.

Публичная демонстрация успеха или неудачи, наносящая ущерб самооценке, является пагубным аспектом, исключающим адекватное самовосприятие. Попытка создать здоровое восприятие себя в токсичной среде социального сравнения делает пользователя социальных сетей беспомощным, потому что другие контролируют его ценность как человека. Тем временем настоящее «я» подавляется и пренебрегается. Ему не дают шанса сформироваться должным образом, вытесняемым «онлайн-персоной». Поскольку публичный профиль каждого является фасадом, созданным для внимания, социальные сети являются крупнейшим средством зависти. Подобно зависимым игрокам, которые не могут оторваться от игрового автомата, люди оказываются в ловушке своих устройств. Социальное сравнение вызывает неуверенность в себе и беспокойство, которые углубляют зависимость от социальных сетей [4]. Вместе с тем, в социальных сетях растет движение позитивного отношения к телу. Различные сообщества и влиятельные лица (например, певицы Рианна и Селена Гомес) пропагандируют любовь к себе и принятие, поощряя своих подписчиков принимать свои уникальные тела и внешность.

Таким образом, социальные сети, несомненно, влияют на самооценку и восприятие себя, очень важно признать их роль в современной жизни и активно работать над более здоровыми отношениями с интернет-платформами. Вместе с тем, потенциальные негативные аспекты, не являются основанием считать социальные сети полностью пагубными, так как они предлагают множество возможностей для установления и поддержания межличностных отношений, если используются осознанно и с балансом.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Баранов А. Е. Интернет-психология. – М.: РИОР: ИНФРА-М, 2012. – 264 с.
- 2 С. Коноплицкий. Введение в контент-маркетинг. Теория и практика «Издательские решения», 2016 – 51 с.
- 3 Агадуллина Е. Р. Пользователи социальных сетей: современные исследования. Современная зарубежная психология. 2015; 4(3): 36-46.
- 4 Батурина Н. В., Зацепина О. А. Влияние социальной сети Instagram на восприятие образа тела у молодых женщин // Общество: социология, психология, педагогика. 2021. № 7. С. 57-61.
- 5 Гаитбаева С. - Аудитория шести крупнейших соцсетей в России в году: изучаем инсайты. [Электронный ресурс] 2020 URL:<https://ppc.world/articles/auditoriya-shesti-krupneyshih-socsetey-v-rossii-v-2020-godu-izuchaem-insayty/>(дата обращения: 04.10.2024).
- 6 Digital Businesses [Электронный ресурс] <https://digitalbusiness.kz/2024-08-02/tiktok-samaya-populyarnaya-sotsset-v-kazahstane-issledovanie-digital-rinka-nashey-strani/amp/> (дата обращения: 04.10.2024).

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЙ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

ПАЕВСКАЯ Е. В.

магистр соц. н., ст. преподаватель Maqsut Narikbayev University, г. Астана

КАСАЕВА Т. Н.

студент, Maqsut Narikbayev University, г. Астана

В 21 веке мир постоянно подвержен изменениям. Начиная с 1990-х годов, мир активно меняется, появляются новые технологии, исчезают и образуются новые профессии, появляются новые болезни и т. д. Как же все эти ежедневные изменения влияют на психику человека? Нынешний век называют веком депрессии и одиночества, также считается, что поколение зумеров (люди, рожденные примерно с 1997 по 2012 год) обладают высоким уровнем тревожности. Наша гипотеза, что из-за мировой нестабильности, имеющий место последние два десятилетия, уровень тревожности мог существенно повыситься, так как, например, в период между 1950 и 1990 гг. мир был относительно стабилен. У всех людей

были свои личные проблемы, кого-то увольняли, кто-то умирал, но глобально мир не менялся. Единственным крупным изменением в те годы могла стать война. Что же произошло в мире, начиная с 1990 года и по 2024 год?

1) Распад СССР. Одно из крупнейших мировых изменений, которое повлияло не только на те 15 республик, что входили в состав СССР, но также и на другие страны. На постсоветском пространстве повысился уровень безработицы, возник дефицит продуктов питания, увеличилось количество совершаемых преступлений. Кроме этого, были разрушены политические и экономические связи с другими государствами, которые пришлось заново создавать возникшим независимым республикам, вошедшим впоследствии в СНГ.

2) Изобретение интернета. Ещё одно глобальное мировое изменение. Несмотря на то, что интернет появился ещё в 1960-е гг., настолько масштабно использоваться и иметь действительно большое влияние на жизнь людей он стал уже после 1990-х. Тогда компьютер уже не был дорогой роскошью, а появился почти в каждом доме. Сам факт того, что стало возможным мгновенно найти любую информацию, что можно легко коммуницировать друг с другом с разных концов Земли, был удивителен. Подобная масштабность могла вызвать тревожность у старшего поколения.

3) Начало активного использования машинных технологий и появление смартфонов. Данный виток технологического прогресса также приходится на 1960-е гг., но основной поток замены людей на машины пришёлся на 1990 г. и позже. Большое количество людей потеряли работу, так как многие механические, монотонные действия (например, упаковка товара), стали выполнять машины. Появление телефонов позволило людям держать связь на больших расстояниях, но при этом парадоксально отдалило их друг от друга.

4) Экономические кризисы. До 1990 года в мире было всего три крупных кризиса, один из которых повлиял в основном на экономику СССР, а именно: Экономический кризис (1900-1903, Россия), «Ножницы» цен (экономический кризис 1923 года в СССР), Великая депрессия (1929–1939). Начиная с 1990 года, произошло уже шесть экономических кризисов, три из которых весьма негативно повлияли на экономику многих стран. Крупнейший мировой экономический кризис, длившийся с 2008 по 2011 год, по масштабам и последствиям сопоставим лишь с Великой депрессией 1930-х годов. В 2009 году мировой ВВП впервые со времён Второй

мировой войны показал отрицательную динамику. Беспрецедентный рост безработицы привёл к достижению её рекордного показателя за всю историю наблюдений за рынком труда (200 млн человек в 2009 году) [1].

5) Социальные сети. В 2000-е появились такие социальные сети, как Facebook и Twitter. Появление социальных сетей привело к изменению торговли в мире за счет новых маркетинговых приемов. Конкуренентоспособность людей, имеющих блоги в социальных сетях, возросла в несколько раз. Также соцсети положили начало появлению трендов и определённых массовых социальных планок, которые люди пытаются достигнуть [2, с. 53-54].

6) Появление искусственного интеллекта (ИИ). И снова масштабное, удивительное и одновременно тревожное событие. Появление ИИ и его усовершенствование ещё не привело к глобальной безработице, но уже активно к этому ведёт. Мы уже замечаем, что на звонки в службу поддержки почти всегда отвечает робот, а на сообщения в WhatsApp и Telegram различных компаний отвечают боты. Уже стали исчезать работники call-центров, личные ассистенты, архивариусы и др. В ближайшие 10 лет, вероятно, исчезнут профессии бухгалтера, водителя и т. д. Их всех заменит ИИ, что приведёт к масштабному сокращению рабочих мест.

7) Эпидемия Covid-19. Мировая пандемия, продлившаяся 2 года. Полный карантин на протяжении почти полугода и тотальная нагрузка на психику людей. По результатам различных исследований было выявлено, что коронавирус влиял не только на физическое здоровье, но и на психологическое. К примеру, в Китае из 1210 испытуемых у 16,5% были выявлены симптомы депрессии от умеренной до тяжелой; у 28,8% отмечались синдромы тревоги от умеренной до тяжелой; 8,1% респондентов отметили, что испытывают крайне тяжелый стресс [3, с. 4-9].

Подобное положение вещей должно было завязать уровень тревожности в несколько раз. Для того чтобы понять, действительно ли это так, мы провели сравнительный анализ исследований уровня и причин тревожности за 1952, 1997, 2012, 2021 и 2024 годы.

Чтобы лучше понимать динамику изменения тревожности, нужно понять, что из себя представляет тревожность. По З. Фрейду, тревожность – это эмоциональное состояние, которое характеризуется внутренним беспокойством, неопределенностью и ощущением опасности. Фрейд считал, что тревога обуславливается тремя основными признаками: специфическим чувством

неприятного; определенными соматическими реакциями в виде вегетативной полиморфной активации и моторных нарушений; четким осознанием собственного переживания. Также он дифференцировал виды тревожности: объективная тревожность (переживаемая из-за реально существующих опасностей), невротическая тревожность (причина которой не осознаваема), моральная тревожность (или как Фрейд ее называл «тревога совести»). Нас интересует невротическая тревожность или тревожность беспричинная и неосознаваемая [4, с. 690-696].

В одном из изученных нами исследований, а именно в исследовании Jean M. Twenge (2001), рассматривался уровень тревожности американских детей и подростков в 1950, 1960, 1970, 1980 и 1990 годах [5, с. 1007-1021]. В результате было выявлено, что с 1952 года по 1993 год значительно вырос уровень тревожности у двух групп изучаемых: детей 9–11 лет и молодых людей 18–20 лет. То есть с 1952 года уровень тревожности американских детей, живших в 1993 году, повысился настолько, что стал соответствовать уровню тревожности детей, находившихся на лечении в психиатрических лечебницах в 1952 году (рис. 1-2). В самой работе указывается, что причины могут быть различными, но основными указаны следующие:

- 1) Отсутствие сильных социальных связей.
- 2) Страх ядерной войны.

И если второе было присуще исключительно американскому обществу, то первый фактор присутствует повсеместно и с каждым годом только усиливается. К примеру, эпидемия Covid-19 научила людей жить дистанционно и еще сильнее отдалила их друг от друга, к тому же в тот период сильно увеличилось количество разводов. Также авторы работы считают, что дети остро реагируют на мировую обстановку, то есть при нестабильной ситуации в мире их тревожность повышается даже при условии внутрисемейной стабильности. Все это подтверждает нашу гипотезу.

CHANGE IN ANXIETY

Table 1
Weighted Correlations Between Year of Scale Administration and College Students' Anxiety/Neuroticism Scores, 1952–1993

Measure or composite	Time span	Men		Women	
		Bivariate	w/controls	Bivariate	w/controls
Entire time period					
TMAS	1952–1993	.62*** (41)	.61*** (41)	.48*** (32)	.50*** (32)
EPI-N	1969–1991	.26* (25)	.31** (25)	.43*** (25)	.48*** (25)
EPI-N	1973–1993	.65*** (22)	.70*** (22)	.65*** (23)	.69*** (23)
STAI	1968–1993	.62*** (60)	.49*** (60)	.45*** (54)	.37** (54)
Overall weighted average	1952–1993	.56*** (148)	.54*** (148)	.49*** (134)	.58*** (134)
Within-scale Z scores (All measures; TMAS adjusted)	1952–1993	.52*** (148)	.64*** (148)	.39*** (134)	.53*** (134)
Within time periods					
TMAS	1952–1967	.48** (29)	.48** (29)	.64*** (24)	.37** (24)
Overall weighted average (EPI, EPI & STAI)	1968–1993	.54*** (107)	.53*** (107)	.49*** (102)	.58*** (102)
Within-scale Z scores (EPI, EPI & STAI)	1968–1993	.53*** (107)	.43*** (107)	.48*** (102)	.44*** (102)

Note. TMAS = Taylor Manifest Anxiety Scale; EPI-N = Eysenck Personality Inventory Neuroticism; EPI-N = Eysenck Personality Questionnaire Neuroticism; STAI = State-Trait Anxiety Inventory. *N* of groups is shown in parentheses. Correlations are weighted for sample size of study.
* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Рисунок 1 – Изменение уровня тревожности студентов 1952 и 1993 года

Table 5
Correlations Between Social Indicators and Children's Manifest Anxiety Scores, Weighted for Sample Size, 1954–1988

Social indicators	10 years prior	5 years prior	Actual year	5 years after	10 years after
Overall threat					
Crime rate	.70***	.79***	.75***	.73***	.76***
Suicide rate, ages 15–24	.52***	.70***	.72***	.69***	.70***
Women's LFPR	.87***	.74***	.74***	.76***	.76***
College degrees awarded to women	-.38**	.77***	.72***	.76***	.74***
Economic conditions					
Unemployment rate	.32**	.42***	.41***	.34**	.24*
Percentage of children in poverty	-.48***	-.55***	-.22*	-.43**	.16
Low social connectedness					
Divorce rate	-.22	.58***	.71***	.69***	.66***
Percentage of people living alone	.70***	.68***	.77***	.75***	.74***
Women's age at first marriage	.34***	.60***	.70***	.72***	.74***
Birth rate (reverses)	-.47***	-.69***	-.71***	-.68***	-.46**
Regression with total scales					
Economic conditions	.03	.13	.04	-.08	.00
Social connectedness + other threats	.67***	.81***	.76***	.77***	.74***

Note. *n* varies from 61 to 99 because of missing indicators for some years. LFPR = Labor force participation rate.
* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Рисунок 2 – Изменение уровня тревожности детей 1952 и 1998 года

Также мы изучили и более свежие статьи, например, исследовании В.К. Кемеловой 2012 года, в которой было проведено исследование уровня тревожности пациентов Кыргызского научно-исследовательского института курортологии и восстановительного лечения через методику Дж. Тейлора. Было опрошено 56 человек, из которых 39 обладали средним ближе к высокому или высоким уровнем тревожности (рис. 3) [6, с.26-27].

Рисунок 3 – Диаграмма распределений уровней тревожности (2012 г.)

Статья Афоной С.А., Каракьян Г.А. (2021) рассматривает 58 человек в возрасте от 20 до 30 лет. Согласно данному исследованию, личностная тревожность – у 58,5% испытуемых отмечается на высоком уровне, у 38% – на умеренном уровне, и всего у 3,5% – на низком уровне. Т. е. более половины испытуемых имеют высокий уровень тревожности, и очень малое количество людей имеют низкий уровень. Даже если сравнивать с испытуемыми из статьи за 2012 год, виден значительный рост уровня тревожности. При почти равном количестве испытуемых (56 и 58 человек) количество людей с высоким уровнем тревожности выросло с 28,8% до 58,5% (рис. 4) [7, с. 291-293].

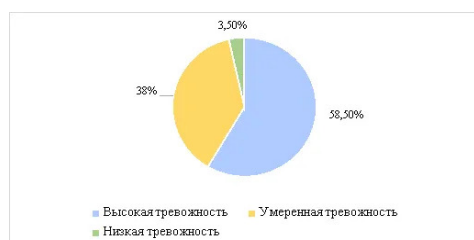

Рисунок 4 – Диаграмма распределений уровней тревожности молодежи (2021 г.)

Ко всему прочему, мы изучили и новейшие научные исследования уровня тревожности за 2024 год. В одном из этих исследований проводился сравнительный анализ уровня тревожности российских школьников 15–16 лет в разрезе 1997 и 2024 г. Уровень тревожности оценивался по методике Филлипса и шкале самооценки Спилбергера-Ханина. По результатам исследования было выявлено, что показатели тревожности у школьников 2024 года выше, чем аналогичные 1997 года. Общая оценка тревожности значительно выше среди лиц женского пола ($p=0,05$), а оценка параметра «переживание социального стресса» показала, что результаты среди мужчин намного выше результатов девушек ($p < 0,05$) (рис. 5) [8, с.1077-1081].

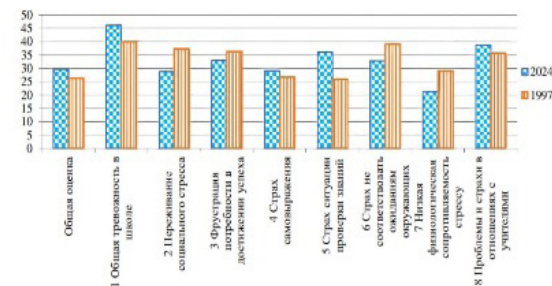

Рисунок 5 – Статистика изменений уровня тревожности старшеклассников разных поколений (1997 и 2024 гг.)

Таким образом, мы изучили научные статьи, охватывающие почти 75 лет исследований, и на основании результатов всех этих исследований можно утверждать, что наша гипотеза подтверждается: с 1950 года уровень тревожности людей в разных странах значительно повысился и, вероятно, будет повышаться и дальше. Основной причиной этого, как показывают исследования, является мировая нестабильность, контролировать которую весьма сложно. Главное, что люди могут сделать для прекращения систематического повышения тревожности, – это регулярно отслеживать ее уровень и применять различные психотерапевтические методы для возвращения/поддержания низкого уровня тревожности. В целом, вопрос контроля уровня тревожности требует дальнейшего изучения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Обвал планеты. МФР ухудшил прогноз мирового развития // Газета «Закон и Бизнес». №46 (981) 13.11–19.11.2010. [Электронный ресурс]. – URL: <https://zib.com.ua/ru/print/1072.html> [дата обращения 10.10.2024]
- 2 Фролова К. А. Влияние социальных сетей на самооценку личности. / К. А. Фролова // Бюллетень медицинской науки. – №S1 (17). – 2020. С. 53-54.
- 3 Островский Д. И., Иванова Т. И. Влияние новой коронавирусной инфекции covid-19 на психическое здоровье человека (обзор литературы). / Д. И. Островский, Т. И. Иванова // Омский психиатрический журнал. – №S2-1 (24). – 2020. С. 4-10.

4 Романенко О. Н. Классические представления о тревожности. / О. Н. Романенко // Форум молодых ученых. – №3 (31). – 2019. С. 690–697.

5 Twenge, J. M. The age of anxiety? The birth cohort change in anxiety and neuroticism, 1952–1993. // Journal of personality and social psychology. 2000. № 79 (6), P. 1007-1021. [на англ. яз.].

6 Кемелова, В. К. Здоровье, стресс и уровень тревожности. / В. К. Кемелова // Медицина Кыргызстана. – № 8. – 2012. С. 26–27.

7 Афонина, С. А., Каракьян, Г. А. Высокая тревожность у молодежи: причины и способы преодоления. / С. А. Афонина, Г. А. Каракьян // Молодой ученый. – №15. – 2021. С. 291–293.

8 Андреева, В. Ю., Дерендяев, И. И., Карпов, М. А., Катыврева, Ю. Е., Гилёва, О. Б. Анализ показателей когнитивной сферы и уровня тревожности у старшеклассников разных поколений. / В. Ю. Андреева, И. И. Дерендяев, М. А. Карпов, Ю. Е. Катыврева, О. Б. Гилёва // Актуальные вопросы современной медицинской науки и здравоохранения: Сборник статей IX Международной научно-практической конференции молодых ученых и студентов / ФГБОУ ВО УГМУ Минздрава России. – Екатеринбург, 2024. – Т. 1. – С. 1077–1081.

ДІНИ ЭКСТРЕМИСТІК СЕНІМДЕГІ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРЫЛҒАН ТҰТҚЫНДАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОЛДАРМЕН ОҢАЛТУ

МАҒЗҰМ М. Қ.
магистрант, Торайғыров университет, Павлодар қ.

Қазіргі таңда қоғамда экстремизм мен ұлтшылдық көріністер әрі ксенофобиялық әрекеттердің күшеюі байқалады. Ұлттық, қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін тыйым салынған ұйымдар қауіп төндіруде. Мақалада діни экстремистік көзқараста болған түзету мекемесіндегі бас бостандығынан айырылған сотталғандардың психологиялық-педагогикалық оңалту жолдары берілген. Кілтті сөздер: түзету мекемелерінің қызметі; діни экстремистік көзқарастағы сотталғандар; сотталғандарды психологиялық-педагогикалық жолдармен оңалту; сотталғандардың психологиялық әрі тәрбиелік жұмыстарының бағдарламасы.

XX ғ. соңы мен XXI ғ. басында әлемде діни экстремизмдік лаңкестік әрекеттер жиіленді. Соңғы онжылдықта террористік актілердің көбісі діни экстремизмге қатысы бар топтардың тарапынан туындап отыр. Экстремистік әрекеттердің мысалы ретінде Жапонияда пайда болған «Аум синрике» сектасының Токиода 1995 ж. 20 наурызда жасаған лаңкестік әрекеті және 2001 ж. 11 қыркүйекте исламның ваххабилік ағымы болған «Ал-Каида» тарапынан Нью-Йоркта орын алған оқиғаны атап айтсақ болады.

Террористік актілер уақыт өткен сайын ең қауіпті түрде орын алып әрі ауыр зардаптарға әкелуде. Лаңкестер қоғамға қорқыныш сезімін ұялатып, халықтың күнделікті әрекеттерін тежеуде. Сонымен қатар билік пен басқару органдарының жұмысын бұзуды көздемеңші. Осыған орай XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында Парламенттік Еуропа Кеңесінің ассамблеясы 2003 және 2010 жылдары экстремизмге қарсы күреске арналған қаулылар қабылдады. 2001 ж. 15 маусымда терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясын Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы бекітті. Діни экстремизм – түрлі конфессия өкілдерінің сеніміндегі ұлттың әрі қоғамның қауіпсіздігін,

денсаулығы мен амандығын және үкіметтің ықпалын әлсіретуге бағытталған экстремизмнің ерекше түрі.

Бүгінгі таңда түзету мекемелерінде бас бостандығынан айырылғандардың арасында экстремистік көзқарастардың тез таралуы қатты алаңдатады. Түзету мекемелерінде радикалды діни идеологияны ұстанушылар сотталғандарды экстремистік топтардың аясына біріктіруді көздеп, мақсат етуде. Жетекшілері бейресми түрме иерархиясында өз позициясын нығайту мақсатында радикалды діни идеологияны пайдалану арқылы қол жеткізіп жатады. Пенитенциарлық мекемелерде радикалды діни идеологияны ұстанатын, насихаттайтын бас бостандығынан айырылғандармен топтық әрі жеке кездесулер жүргізілуде. Олармен тәжірибелі психолог, педагог, теолог мамандар қарқынды жұмыс жасайды. Осыған байланысты экстремизм идеологиясын әшкерелеу және сотталғандар арасында діни радикалды ұстанымнан бас тартуды көздеп жұмыс жасайтын ұйымдар сұранысқа ие.

Сотталғандармен түзету әрі тәрбие жұмыстарын жүргізу қиын болғанымен нәтижесін беруде. Діни радикалды идеологияны ұстанушылардың арасында өлім аузына түсу, жанын пайда ету ерліктің әрі жігердің белгісі болып табылады. Басын қатерге тіккен радикалды идеология ұстанушысы өз қатарластарының арасында шарапатқа, дәрежеге және құрметке иеленеді. Сондықтан радикалды идеологияны ұстанушы өзінің өмірін, көзқарасын, ұстанымын өзгертпеуге бекіп алса педагогикалық, психологиялық әрі теологиялық реабилитация жұмыстары жүзеге аспайды. Сол үшін орныққан қатерлі ұстанымдарын толеранттылық, гуманизм, бейбітшілік, зайырлылық, адамара теңдікке бағыттау керек.

Пенитенциарлық жүйеде радикалды діни идеологиядағы сотталғандарды оналту жұмысы бойынша тәрбие мен психологиялық-педагогикалық қызметті атқарушыларға арнайы бағдарлама әзірленді. Бағдарламаның мақсаты экстремистік діни ұстанымның жетегінде кеткендерге радикалды көзқарастан бас тартудағы мотивацияны қалыптастыру болып табылады.

Бағдарлама келесі педагогикалық мәселелерді шешуге бағытталған:

1. Сотталған адамның өзін тануға, ішкі жан дүниесіне үңілуге жағдайлар жасау, оның бойында адамгершілікке, адам өмірінің құндылығын ойында қалыптастыру.

2. Толеранттылық, өзге ұлттың мәдениеті мен дәстүрін және ұлттаралық ынтымақтастықты сақтауды жеткізу.

3. Сотталған адамның психикалық жағдайын түзеуге, өзін тануға, дамытуға, болашаққа деген талпынысын арттырып, жарқын өмірдің көрінісін қалыптастыруға жағдай жасау.

4. Сотталғандардың әлеуметтік және қоғамдық сiңісу қабілеттерін кеңейту, өмірде өзін жүзеге асырып, қоғамда орнын табуға дайындау.

Бағдарламаны іске асыру мына келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Дайындық кезеңі. Пенитенциарлық жүйедегі қызметкерлерді жүргізіліп жатқан және жоспарланған іс-шаралар жайлы хабардар ету, өзге қызметкерлердің түсінігіне радикалды діни идеология бойынша сотталғандардың психологиялық портретінің ерекшеліктерін жеткізу. Психологиялық-педагогикалық реабилитация жұмысында атқарылатын бағдарламаның мақсаттары мен міндеттерін, тиімді болған әдістерді айқындап, жоспарды жүзеге асыру үшін көрнекі материалдарды әзірлеу.

2. Диагностикалық кезең. Сотталғандардың жеке ерекшеліктерін анықтау үшін психологиялық-педагогикалық диагностика әдістерін таңдау. Діни экстремистік нанымдағы адамдардың агрессивті мінез-құлқы, басқару мен өзгерту мүмкіндігіне ие. Ол үшін жасалған әрекеттердің себептерін анықтау арқылы осы санаттағы сотталғандардың жеке қасиеттеріне жүйелі талдау жасап, радикалды идеологияға өтуіндегі жаңылысқан жерін табуға болады.

3. Бастапқы мотивациялық кезең. Сотталған адамды ерікті түрде ынталандыру арқылы әртүрлі қызмет түрлеріне, қарым-қатынасқа белсенді түсуді қарастыру өте маңызды. Бағдарлама ең алдымен сотталғандармен жеке кездесуге және шағын топтарды құру арқылы атқарылатын шараларға бағытталған жұмыс. Топтық және жеке кездесудегі жұмыстардың алдын, сотталғандарға топтық жұмыс дегеніміз не, оның мақсаттары, міндеттері, қандай нәтижелерге қол жеткізуге болатынын баяндау керек.

4. Рефлексиялық кезең. Тұлғаның жеке өміріндегі құндылықтарды айқындау бағытындағы, мінез-құлық пен мінез-құлықтағы өзгерістерді бағалау және түсіну. Сотталған адам өз жұмысын және оның нәтижелерін әрі артықшылықтары мен кемшіліктерін өз бетінше бағалай алады.

Террористік және экстремистік актілерге қатысқан адамның психологиялық ерекшеліктері оның ұлты және дінімен етене байланысты, радикалды діни идеологияны ұстанушы адаммен жұмыс істегенде назар аудару керек болған аспектілер бар. Ол іс жүзінде өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсе алмайды, өзі жеке

дара шешім қабылдай алмағандықтан бағы мен тағдырын өзгенің басшылығына тапсырып манипуляция объектісіне айналады. Өз бойына әрі өміріне қанағаттанарлық сезімнің болмауынан, қоғамдағы адамдар арасындағы әділдік пен жоғарғы моральдік принциптерге көзі жетпегеннен, истериялық ұстамалы сырқатқа өршіп, қауіпті әрекеттерге баруы мүмкін.

Ұсынылып отырған бағдарламаның маңызды ерекшелігі - оның бәсекеге, сыни бағалауға емес, керісінше әлеуметтік оқшауланған сотталғандарды радикалды діни идеологиядан бас тартуға ынталандырып, тәрк етуге бағытталған. Белгіленген тұлғалар санатымен тәрбиелік жұмыс істеудің ерекшелігі, психологиялық-педагогикалық әсер ету шараларының қамтылуы. Бағдарламаға қатысушылар айналадағы адамдарға және әлемге деген көзқарасын реттеуді, белгілі бір өмірлік жағдайда жауапты шешім қабылдауды үйренеді. Осылайша агрессивті әрі қоғамға тысқары емес қабылданған толерантты мінез-құлық түріне көшу процесін қамтамасыз етеді.

Сотталғандарға психологиялық-педагогикалық ықпал етуді ұйымдастыруда көп нәрсе жеке адамға байланысты екенін атап өткен жөн. Педагог немесе психолог сақтықты ұмытпай, бағдарлама материалын пайдалануға, сотталғандарға осы материалды меңгеруде қиындықтарды шешуге дайын болуы керек, олардың сұрақтарын саралау арқылы дұрыс шешімін ұсынып әрі жауапқа қауқарсыз болған сұрақтарды ескеріп, дайындықты күшейтуге көңіл бөлген жөн.

Сабақ басталар алдында қатысушылармен топ жүргізушісі алдын ала әңгіме жүргізеді, оның негізгі міндеті: сотталғандарға белгілі бір эмоциялық негіз беру, сол үшін олар сабақтарды ішкі және тұлғааралық мәселелерді шешуге көмектесетін әдіс ретінде қабылдайды; сотталғандардың топ мүшелері ретіндегі рөлдерін және жетекшінің рөлін түсіндіру, сонымен қатар арасындағы байланыс пен әрекетін айшықтау маңызды; сотталғандарға сабақтың мазмұны туралы жалпы түсінік беру және жұмыс процесінің қалай орын алып, жүзеге асатынында хабардар ету керек.

Ұсынылған бағдарлама көлемі 38 сағаттан тұрады. Сегіз тақырыпты қамтиды және әрқайсысы төрт сағаттан. Бес тақырып («Заң және дін», «Шекарасыз ұлт», «Тендік», «Толеранттылық және гуманизм», «Көшбасшылық»); үш тақырып алты сағаттан («Жалпыадамзаттық құндылықтар», «Өкіну», «Болашаққа қадам»). Қажет болса, бағдарламаны ұзартуға болады. Топ мүшелерінің

кездесу жиілігі - аптасына бір рет. Топ мүшелерімен аптасына бір рет кездесу арқылы жоғарыда айтылған тақырыптар кеңінен ашылуы тиіс. Себебі олар қазіргі оңалту жұмысындағы өзекті тақырыптардың қатарынан.

Сабақтың басында педагог, психолог кіріспе жасап, көңіл-күйлерін сұрап байланыс орнатқаннан кейін тақырыппен таныстырады. Сабақ жүргізу тәсілі жүргізушінің ыңғайына қарай қарастырылады. Маңызды болған ақпараттарды айрықша белгілеп, мән берулерін сұрайды. Тақырыптың көлемі жалықтырмайтын әрі ынтаны кері қайтаратындай болмауы тиіс. Жүргізуші сабақ барысын барынша қадағалап сапасын арттырып отыруға жұмыс жасағаны абзал. Қатысушылардың айтылып жатқан сөздерін, ойларын мұқият тыңдап, керек жерлерін жүргізуші өзіне түртіп алу керек. Бағдарлама барысында радикалды діни идеологияның қай түріне жататынын анықтай алатындай білімі толысқан маман болса, соңында үлкен нәтиже күтуге болады.

Психологиялық-педагогикалық оңалту бірден нәтиже береді деп айту қиын. Уақыт еншісінде болған жоспар тұрақты, сапалы атқарылатын болса өз мәресіне жетеді. Бағдарламаның атқарылуына педагог, психолог, теологтар мен түзету мекемелеріндегі арнайы белгіленген қызметкерлер мән беріп, оңалтуда іс-жүзінде жүзеге асырса, бастапқыда қалаған нәтижеге қол жеткізуіміз ләзім.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Виноградов М. В. Терроризм: психологический портрет. М., 2005. 239 с.
- 2 Голядин Н. П. Мотивации вербовки в экстремистские и террористические организации / Н. П. Голядин, А. В. Горячев // Вестник Краснодарского университета МВД России. 2013. № 2 (20). С. 37-40.
- 3 Кострубьяк Н. Д. Психолого-правовая характеристика терроризма и его структура / Н. Д. Кострубьяк // Мир науки. 2016. № 1. С. 34.
- 4 Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясын бекіту туралы (Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 18 сәуірдегі № 316-ІІ Заңы). https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000316_
- 5 Сысоев А. М. Подходы к пенитенциарной дерадикализации осужденных за проявления религиозного экстремизма в странах

Ближнего Востока и Азии // Вестник института: преступление, наказание, исправление. 2014. № 25. С. 83-86.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБУЧЕНИЯ КАК ЧАСТИ ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРОВ

СТРУЦЕНКО А. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В условиях быстрого технологического прогресса и глобализации экономических процессов на передний план выходит необходимость постоянного обновления знаний и навыков специалистов. Непрерывное обучение становится неотъемлемой частью подготовки высококвалифицированных кадров, обеспечивая их способность адаптироваться к изменениям в профессиональной среде, осваивать новые технологии и совершенствовать компетенции. В данной статье рассмотрим методологические основы непрерывного обучения, его роль в формировании высококвалифицированных кадров, а также ключевые принципы, подходы и инструменты, способствующие его эффективной реализации [1, С.14–20].

Непрерывное обучение – это процесс постоянного обновления знаний и профессиональных навыков, который не ограничивается рамками формального образования, а продолжается в течение всей профессиональной карьеры человека. В отличие от традиционного обучения, которое сосредоточено на фиксированном наборе знаний в конкретный период жизни, непрерывное обучение охватывает широкий спектр учебных действий: участие в курсах, семинарах, тренингах, самообразование и т. д. Непрерывное обучение — это процесс получения новых знаний и навыков на протяжении всей жизни. Основная цель непрерывного обучения — адаптация к быстро меняющемуся миру, профессиональное развитие и личностный рост. Этот подход помогает людям оставаться конкурентоспособными и актуальными в своей профессии [2, С. 35–42].

Целью непрерывного обучения является повышение квалификации, развитие профессиональных и личных компетенций, поддержание конкурентоспособности специалиста на рынке труда,

а также поддержание высокой степени адаптивности в условиях постоянных изменений. [3, С.22–29].

Методология непрерывного обучения опирается на несколько ключевых принципов, обеспечивающих его эффективность [4, С.47–55].

1 Принцип системности. Непрерывное обучение должно быть организовано как целостная система, где все элементы взаимосвязаны. Это включает в себя индивидуальные планы обучения, инструменты оценки, средства обратной связи и мониторинга прогресса. Системный подход позволяет создавать условия для планомерного и последовательного развития специалиста, а также обеспечения актуальности его знаний и навыков в течение всей профессиональной жизни

2 Принцип индивидуализации. Каждый специалист имеет уникальные потребности и цели обучения, что требует индивидуального подхода к каждому обучаемому. Индивидуализация процесса обучения позволяет учесть личные предпочтения, темп усвоения материала и профессиональные требования, что способствует более глубокому освоению знаний и их эффективному применению на практике.

3 Принцип доступности и открытости. Непрерывное обучение должно быть доступным для всех специалистов, независимо от их местоположения, времени и уровня подготовки. В условиях цифровизации образовательные платформы, онлайн-курсы и электронные библиотеки играют ключевую роль в обеспечении доступности обучения. Это позволяет специалистам обучаться в удобном для них формате и в любое время, что особенно важно в условиях динамично меняющегося рынка труда.

4 Принцип рефлексивности. Непрерывное обучение включает в себя процесс саморефлексии, когда специалисты регулярно оценивают свои достижения и выявляют области для улучшения. Рефлексия помогает определить слабые места в знании и навыковом арсенале, что позволяет на основе анализа корректировать программу обучения и достигать лучших результатов.

5 Принцип практической ориентированности. Непрерывное обучение должно быть ориентировано на решение практических задач, с которыми специалисты сталкиваются в своей профессиональной деятельности. Важно, чтобы теоретические знания подкреплялись реальными примерами, задачами и

ситуациями, что способствует лучшему усвоению материала и его применению в профессиональной сфере.

Ключевые подходы к реализации непрерывного обучения.

1 Модульная система обучения. Одним из эффективных методов непрерывного обучения является модульная система, при которой обучение организовано в виде отдельных блоков или курсов, которые могут быть завершены независимо друг от друга. Такой подход позволяет специалистам самостоятельно выбирать те модули, которые наиболее актуальны для их профессиональной деятельности.

2 Менторство и коучинг. Менторство и коучинг становятся важными инструментами непрерывного обучения, поскольку они способствуют развитию профессиональных навыков через личное взаимодействие с более опытными коллегами. Ментор помогает новичкам ориентироваться в профессии, делится опытом и знаниями, а коучинг ориентирован на развитие личных качеств и профессиональных компетенций.

3 Онлайн-образование и цифровые технологии. Современные технологии открывают новые возможности для непрерывного обучения. Виртуальные образовательные платформы, мобильные приложения для обучения и онлайн-курсы позволяют специалистам обучаться в любое время и в любом месте. Цифровые технологии способствуют доступности образования и позволяют адаптировать процесс обучения под личные потребности.

4 Роль непрерывного обучения в подготовке высококвалифицированных кадров. Высококвалифицированные кадры — это специалисты, которые не только обладают глубоким знаниями и высокими профессиональными навыками, но и умеют быстро адаптироваться к изменениям в сфере своей деятельности [5, С.31–38]. Непрерывное обучение помогает поддерживать высокий уровень профессионализма, развивать креативное и критическое мышление, а также обеспечивать успешную карьеру на протяжении всей жизни. Особую роль непрерывное обучение играет в высокотехнологичных отраслях, таких как информационные технологии, медицина, инженерия, где изменения происходят с огромной скоростью. Здесь необходимо не только постоянно обновлять знания, но и уметь применять их на практике в условиях быстро меняющейся среды.

Методологические основы непрерывного обучения являются основой подготовки высококвалифицированных кадров, способных

успешно работать в условиях динамично развивающихся технологий и рынков. Принципы системности, индивидуализации, доступности, рефлексивности и практической ориентированности делают непрерывное обучение важным и эффективным инструментом для повышения квалификации и развития специалистов на всех этапах их профессиональной карьеры [6, С.52–60].

Внедрение современных подходов и технологий в процесс обучения обеспечивает его доступность и релевантность, что, в свою очередь, способствует росту качества подготовки кадров и их способности успешно решать вызовы современного мира. Внедрение современных подходов в процесс обучения приносит множество преимуществ. Современные технологии позволяют адаптировать обучение под индивидуальные потребности и стили обучения каждого сотрудника, что повышает его эффективность. Использование интерактивных методов (геймификация, симуляции, онлайн-курсы) делает процесс обучения более увлекательным и вовлекающим. Онлайн-форматы обучения обеспечивают доступ к материалам в любое время и в любом месте, что облегчает процесс обучения для занятых сотрудников. Современные подходы позволяют быстро получать обратную связь, что помогает оперативно корректировать процесс обучения и оценивать его эффективность. Краткие модули обучения помогают усваивать информацию небольшими порциями, что улучшает запоминание и позволяет легко интегрировать обучение в повседневную работу. Использование цифровых платформ способствует обмену знаниями и совместному обучению, что усиливает командный дух и создает среду для коллективного развития. Современные подходы помогают быстро адаптироваться к новым требованиям и изменениям в отрасли, что делает организацию более гибкой. Технологии позволяют эффективно отслеживать и анализировать результаты обучения, что помогает улучшать программы и процессы.

Внедрение современных подходов в обучение способствует не только повышению квалификации сотрудников, но и улучшению общих показателей эффективности организации.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ананьев, В. А., Лебедев, Д. А. Цифровое обучение: современные тенденции и вызовы // Вестник образования и науки. – 2020. – № 2. – с. 14–20.

2 Иванов, И. Б. Геймификация в обучении: новые возможности для корпоративных университетов // Управление персоналом. – 2021. – № 5. – с. 35–42.

3 Романенко, Н. В. Микрообучение и мобильные технологии в корпоративном обучении // Цифровая экономика. – 2019. – Т. 4, № 3. – с. 22–29.

4 Сидоров, П. Е. Адаптивное обучение и искусственный интеллект в образовании // Образовательные технологии. – 2022. – № 7. – с. 47–55.

5 Зорина, Е. Г. Использование виртуальной реальности в корпоративном обучении // Новые технологии в обучении. – 2023. – Т. 6, № 1. – с. 31–38.

6 Тарасов, А. М. Аналитика данных в цифровом обучении: потенциал и возможности // Вестник современных технологий. – 2022. – № 4. – с. 52–60.

BULLYING PROBLEMS AT SCHOOL AMONG GRADES 7 AND 8

SUNGAT T. B.

Master student, Toraighyrov University, Pavlodar

Bullying is the English equivalent of the word «bullying». This is deliberate, constant harassment, in which there is clearly an inequality of forces between the offender and the aggressor; terror of any kind: psychological, physical, open and unnoticeable.

Often, the detection and solution of the problem depends on parents and teachers – it is extremely difficult for children alone to cope with aggression directed against them. At the same time, bullying affects personal development, and its consequences can make themselves felt in adulthood.

What is bullying, how to recognize it and how to behave if a child has been abused or has become an aggressor himself. School bullying or new forms of child aggression at school.

Almost every class has students who become the objects of ridicule and open bullying. School bullying is not something that goes away-it comes: the pain and humiliation often last for several years, or even until graduation. Most importantly, the problem is that almost anyone can be at risk. What kind of phenomenon is this in which a student was

previously called a «black sheep», a «scapegoat», a victim of «school hazing» and now victims of bullying?

Bullying is a massive phenomenon. In some cases, bullying is situational, but sometimes systematic bullying by classmates leads to a fatal outcome [1, p. 15].

The motivation for bullying can be a feeling of hostility, neutralization of an opponent, restoration of justice, struggle for power, submission to the leader, envy, self-affirmation, revenge, and even satisfaction of sadistic needs of individuals.

Forms of school bullying can be different: systematic ridicule, extortion, physical and mental humiliation, various types of bullying, boycott and disregard, damage to personal belongings, etc.

The bullies (the instigators of bullying) are extremely resourceful.

A new kind of school bullying is cyberbullying - the victim receives insults to his email address or through other electronic devices.

Which children become bully stalkers :

1. children who are confident that by «dominating» and subordinating, it will be much easier to achieve their goals;

2. those who do not know how to sympathize with their victims;

3. Physically strong boys;

4. Easily excitable and very impulsive, with aggressive behavior.

The initiators of bullying can also be children:

1. those who dream of being leaders in the classroom;

2. those who want to be the center of attention;

3. with a high level of pretension;

4. confident in their superiority over the victim;

5. children who do not accept compromises;

6. aggressive children who assert themselves in the victim;

7. intuitively feeling- which classmates will not resist;

8. with weak self-control.

A whole group of children is most often involved in school bullying. If the leader is bully, then the rest are followers of the initiators of the harassment of classmates.

The problem of bullying at school is one of the most common and serious, especially in middle grades (grades 7-8), when children are going through a transitional age, which increases the tension in interactions with others. At this stage, students become more vulnerable to peer pressure, and are also more prone to aggressive displays due to emotional instability.

Types of bullying:

- Physical (punches, thrusts).
- Verbal (insults, threats).
- Social (isolation, ignoring).
- Cyberbullying (harassment through social networks and the Internet).

The relevance of the topic is related to the increasing number of bullying cases and its long-term negative consequences for the psychological health and development of children.

The reasons for bullying: 1. Psychological factors. Bullying can be caused by internal problems in children, such as low self-esteem, a desire for dominance or a feeling of unrecognition. Some students use aggression as a way of expressing themselves or compensating for their personal failures.

2. Social factors. In a school environment, bullying is often associated with social pressures and expectations. Students who do not conform to generally accepted norms (for example, in dress, behavior, or physical development) become targets. It is important to note that social media is playing an increasingly important role in the spread of bullying among teenagers, providing aggressors with anonymity and easy access to victims.

3. Cultural factors. In some societies and families, aggression can be considered as a norm of behavior, which contributes to the consolidation of patterns of aggressive behavior in children.

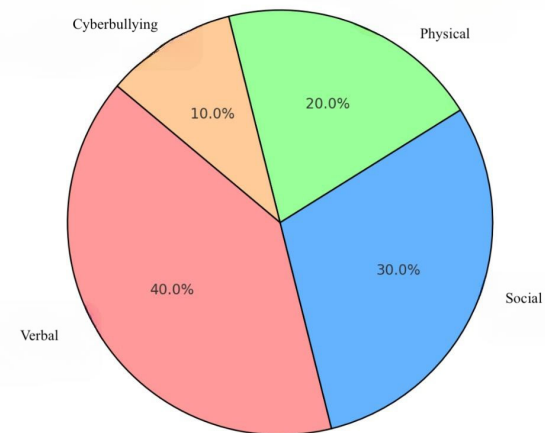
Consequences of bullying: 1. For victims. Bullying can have long-lasting negative effects on students' mental health, including the development of anxiety disorders, depression and, in some cases, suicidal thoughts. Children who are bullied often lose self-confidence, which negatively affects their social adaptation and academic performance.

2. For the aggressors. Children who actively participate in bullying are also at risk. Research shows that they may develop antisocial behavior that persists into adulthood, leading to problems with the law and violations of social norms.

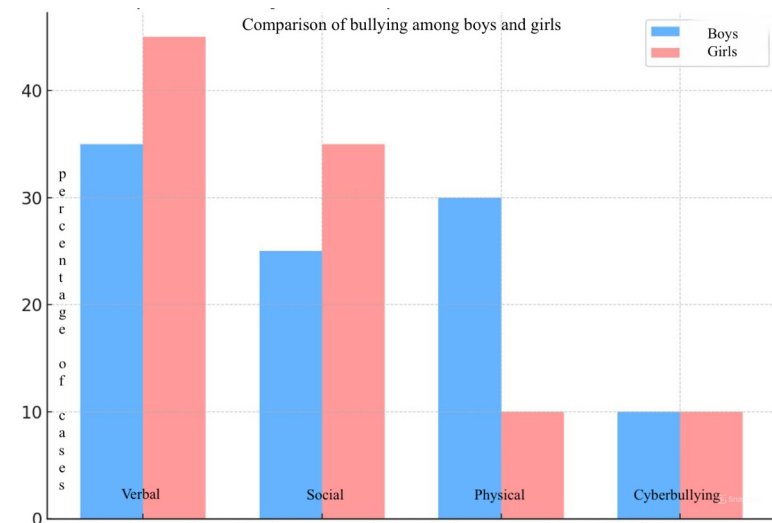
3. For the school climate. In general, bullying worsens the school atmosphere, creating an environment of fear and distrust. This affects not only the direct participants in the bullying, but also all students who witness the aggression.

The practical part. Here is an example of a pie chart showing a hypothetical distribution of bullying types among students in grades 7-8. Verbal bullying is 40%, social bullying is 30%, physical bullying is 20%, and cyberbullying is 10%.

Distribution of bullying types among students in grades 7-8

Here is a histogram showing the hypothetical distribution of bullying cases among boys and girls by different types. It can be seen that there are more cases of verbal and social bullying among girls, while physical bullying is more common among boys.

The chart compares bullying cases among boys and girls based on different types. It shows the percentage distribution for each type of bullying:

1. Verbal Bullying: Girls (about 45 %) experience this type of bullying more frequently than boys (about 35 %). Social Bullying: Girls (about 35 %) are also more often subjected to social bullying compared to boys (about 25 %). Physical Bullying: Boys (about 35 %) face physical bullying more often than girls (about 15 %). Cyberbullying: The frequency of cyberbullying is roughly the same for both boys and girls (about 10%). The chart illustrates that girls are more likely to experience verbal and social bullying, while physical bullying is more common among boys. According to these data, 40 % of bullying cases among students in grades 7-8 are cases of verbal bullying, which makes it the most common type among teenagers. Methods of dealing with bullying: 1. The role of teachers. Teachers play a key role in bullying prevention. Teaching teachers how to detect and prevent bullying early can significantly reduce the number of incidents. Regular work with the class is important, aimed at forming respectful and trusting relationships between students.

2. School programs. In many countries, special anti-bullying programs are being developed, which include training in tolerance, emotional literacy and conflict management. Such programs can help children better cope with aggressive behavior and create a safer school environment.

3. The role of parents and peers. It is important that parents are actively involved in the process of combating bullying, support children and teach them to resist aggression. Peers also play a significant role: support from friends and classmates can prevent the development of bullying.

Conclusion: Bullying at school remains one of the key issues affecting the development of adolescents. To effectively combat bullying, an integrated approach is needed, including actions on the part of teachers, parents and students themselves. Only by creating a supportive and safe environment can we reduce the level of aggression among schoolchildren and help every child feel protected.

LITERATURE

1 «A teenager at the crossroads of epochs» ed. Krivtsova S.V., M. – 1997.

2 Grebenkin E.V. «Prevention of aggression and violence at school». Rostov-on-Don, «Phoenix», 2006

3. Kurbatova T. N. Psychology of aggression// Aggression/ Ed. by A.M. Elyashevich. St. Petersburg: Chameleon, 2004.

4. S.V.Krivtsova. “Bullying at school VS the solidarity of the indifferent” 2011

5. Kon I. S. What is bullying and how to deal with it? “Family and school”, 2006, No. 11. pp.15-18.

6.What is bullying. 2024// – URL: [https://www.stopbullying.gov/bullying/what-is-bullying] [October 7.10. 2024]

7. 2024 // American Psychological Association. 11.07.2024 г. – URL: [https://www.apa.org/topics/bullying]

ПРОБЛЕМА АФФЕКТА В УСЛОВИЯХ КОЛЛЕДЖА И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО СНЯТИЮ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО НАПРЯЖЕНИЯ СТУДЕНТОВ

ТАРАЛО К. В.
студент, Павлодарский
технологический колледж, г. Павлодар.

Аффект – это эмоциональное состояние, характеризующееся интенсивным переживанием и кратковременной, но сильной реакцией на определенные стимулы. В психологии аффект часто рассматривается как мощный фактор, влияющий на поведение и психическое состояние индивида. Цель данной работы – анализ разновидностей аффекта и его фаз развития, дифференциальная диагностика различных видов аффекта, значение аффекта в контексте страданий, а также изучение проблемы аффекта среди студентов колледжа и рекомендации по снятию эмоционального напряжения, в ситуациях, когда аффект – результат накопленных отрицательных эмоций.

Психологи утверждают, что эмоциональная сфера в старшем подростковом возрасте и в период ранней юности более стабильна. Однако, ежегодные исследования эмоциональной сферы первокурсников в колледже показывают, что четверть из них бывают в состоянии аффекта, поэтому проблема аффективности в данном возрасте остается актуальной.

Основные исследователи аффекта. Зигмунд Фрейд считал, что подавленные аффекты могут вызвать психические расстройства.

Карл Юнг изучал, как аффекты влияют на развитие личности и самосознания. Эмиль Крепелин классифицировал психические расстройства, учитывая аффективные расстройства, такие как депрессия и мания. Аарон Т.Бек в своих исследованиях показал, как аффективные состояния связаны с искажением мышления. Пол Экман изучал как аффекты проявляются в невербальном поведении.

Аффект протекает в трех основных фазах: 1) предпосылки аффекта – возникновение аффекта связано с воздействием внешних и внутренних факторов. Это может быть стрессовая ситуация, угроза, травма или даже положительные эмоции; 2) кульминация аффекта. В этом состоянии достигается максимальная интенсивность эмоций. Человек может потерять контроль над своими действиями, что зачастую приводит к импульсивным решениям; 3) постаффективное состояние. После кульминации наступает период охлаждения, когда человек начинает осознавать и анализировать свои действия. Это состояние может сопровождаться чувством вины, сожаления или, наоборот, оправдания своих поступков.

Для понимания психического состояния человека важна дифференциальная диагностика различных видов аффекта. Важно выяснить, какие эмоции и чувства были причиной аффекта – гнев, страх или радость. Аффект гнева характеризуется агрессивным поведением. Важно определить, является ли гнев реакцией на конкретное событие или результатом хронического стресса. Аффект страха включает интенсивное чувство тревоги и может приводить к паническим атакам. Важно оценить, насколько ситуация действительно угрожает жизни или психическому состоянию. Аффект радости обычно не вызывает негативных последствий, однако в определенных условиях (например, при гипомании) может привести к неадекватному поведению.

Функциональная роль аффектов. Аффекты служат сигналами, указывающими на внутренние потребности и состояние окружающей среды. Они могут быть как адаптивными, так и дезадаптивными [1, с. 19].

Психология активно исследует аффективные расстройства, такие как депрессия, биполярное расстройство и тревожные расстройства. Эти состояния часто сопровождаются нарушениями в регуляции аффекта.

Исследования показывают, что аффекты могут оказать значительное влияние на физическое здоровье, через механизмы стресса и регуляции эмоционального состояния.

В результате негативного аффекта могут возникать страдания, например в результате длительного стресса или пережитого горя. Психологические страдания могут быть как кратковременными, так и хроническими, и часто требуют терапевтического вмешательства. Механизмы страдания связаны с нарушением психоэмоционального баланса, потерей контроля над эмоциями и негативным влиянием на качество жизни. Походы к облегчению страдания включают психотерапию, медикаментозное лечение и методы самопомощи (медитация, физические упражнения).

Аффект, как кратковременное, но интенсивное эмоциональное состояние, представляет собой значительную проблему в разных возрастных группах, особенно среди молодежи. Студенты колледжа часто сталкиваются с высокими уровнями стресса и эмоционального напряжения из-за учебной нагрузки, социальных взаимодействий и личных проблем. Это может приводить к сильным аффективным реакциям, таким как гнев, тревога или паника. Повторение ситуации, которые вызывают отрицательные аффективные состояния аккумулируются и могут привести к аффективному взрыву [2, с. 8].

Под влиянием аффектов меняется протекание всех функции психических процессов. Резко снижается способность прогнозировать последствия своих поступков [3, с. 394].

В период с 15 до 25 лет жизни человека происходят значительные изменения в его эмоциональном восприятии, а также в социальной и личной идентичности. Факторы, способствующие повышенному уровню аффекта в студенческом возрасте, включают активную перестройку гормонального фона, поиск идентичности, молодые люди часто переживает кризисы самоидентификации, что может приводить к нестабильности эмоционального состояния, социальное давление – студенты сталкиваются с высоким уровнем социального давления, которое может провоцировать агрессивное или тревожное поведение.

Рекомендации по снятию напряжения в условиях колледжа. По Полу Экману мы не можем обуздывать наше эмоциональное поведение, но мы можем научиться выбирать как нам следует переживать в конструктивной форме [4, с.23].

Чтобы справляться с напряжением, важно использовать различные методы, которые помогут снизить уровень стресса и улучшить общее эмоциональное состояние. Одним из самых эффективных способов являются увлечения и интересы.

Почему интересы важны в профилактике аффективности? Увлечения и интересы отвлекают и радуют, помогают развивать навыки, необходимые для успешного преодоления трудностей, и способствуют улучшению качества жизни. Интересы формируются под влиянием личного опыта, культурных традиций, окружения и даже генетической предрасположенности. Поэтому одним нравится заниматься спортом, другим – читать книги или заниматься творчеством.

Создание творческих мастерских и спортивных мероприятий в условиях колледжа станут эффективными инструментами для снятия стресса и улучшения психоэмоционального состояния студентов. Рассмотрим, как именно они могут помочь.

1. Эмоциональное выражение. Творческие мастерские, такие как занятия живописью, театром или музыкой, дают студентам возможность выразить свои чувства и эмоции. Это помогает снять внутреннее напряжение и способствует психоэмоциональному очищению. 2. Развитие навыков. Участие в творческих мероприятиях позволяет студентам развивать новые навыки, что повышает их самооценку и уверенность в себе. Это особенно важно в условиях высоких ожиданий и конкуренции. 3. Социальные связи. Творческие мастерские создают пространство для общения и взаимодействия между студентами. Это способствует формированию дружеских отношений, которые могут служить источником поддержки в трудные времена. 4. Физическая активность. Спортивные мероприятия способствуют физической активности, которая является мощным средством борьбы со стрессом. Упражнения способствуют выработке эндорфинов — «гормонов счастья», которые улучшают настроение и снижают уровень тревожности. 5. Командный дух. Спортивные мероприятия учат студентов работать в команде, что развивает навыки коммуникации и сотрудничества. Это помогает не только в спорте, но и в учебной и профессиональной жизни. 6. Улучшение концентрации. Занятия творчеством и спортом помогают отвлечься от учебных забот, улучшая концентрацию и повышая продуктивность в учебе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Питер, 2016.
- 2 Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы, эмоции. М., 1976
- 3 Маклаков А. Г. Общая психология. Питер, 2016.

4 Пол Экман. Психология эмоции. Я знаю, что ты чувствуешь. 2-е изд/ Перевод с англ. – СПб.: Питер, 2010

ПОДРОСТКОВАЯ БЕРЕМЕННОСТЬ КАК СЛЕДСТВИЕ РАННЕГО ПЕРЕХОДНОГО ВОЗРАСТА

ШАХМЕТОВА С. Ш.

педагог- организатор, преподаватель истории- географии, Павлодарский
высший медицинский колледж, г. Павлодар

ТОЛЕУХАН Х. С.

студент, Павлодарский высший медицинский колледж, г. Павлодар

Переходный возраст – один из важнейших и наиболее сложных этапов в жизни ребенка. В этот период, который начинается в среднем с 12–14 лет, дети начинают испытывать серьезные физические, эмоциональные и социальные изменения. В последние десятилетия отмечается тенденция к более раннему началу переходного возраста, что привлекает внимание как исследователей, так и педагогов, психологов и родителей. Эта тенденция стала особенно актуальной в 2024 году на фоне технологических изменений, доступности информации и увеличения стресса у детей.

Ранний переходный возраст: биологические и социальные аспекты. Переходный возраст характеризуется интенсивными изменениями в организме ребенка, связанными с половым созреванием, что обусловлено в первую очередь гормональной перестройкой. Согласно исследованиям, в последние десятилетия возраст начала полового созревания снизился, и дети начинают вступать в подростковый период раньше. Это явление связано с ухудшением питания, изменениями в экологии и уровнем стресса, который испытывают современные дети.

Ранний переходный возраст накладывает дополнительные нагрузки на психику ребенка. Дети сталкиваются с проблемами, которые они не готовы решать эмоционально и интеллектуально. У них усиливаются конфликты с родителями, возникают новые сложности в отношениях со сверстниками. Особенно важно учитывать влияние социальных сетей и технологий, которые ускоряют процесс взросления и создают иллюзию «взрослой жизни» для детей.

Актуальность проблемы раннего переходного возраста в Казахстане. В Казахстане ранний переходный возраст становится все

более заметной проблемой. Согласно исследованиям, проведенным в 2020–2024 годах, дети сталкиваются с такими же проблемами, как и их сверстники в других странах. Однако в Казахстане существует ряд факторов, которые могут усложнить ситуацию.

Во-первых, это социально-культурные особенности. В традиционных семьях могут существовать строгие нравственные нормы и ожидания, которые оказывают давление на подростков. Дети, переживающие ранний переходный возраст, оказываются в конфликте между традиционными ценностями семьи и современными тенденциями, которые они воспринимают через интернет и социальные сети. Это создает дополнительную психологическую нагрузку.

Во-вторых, недостаточная информированность родителей и учителей о возрастных особенностях детей также усиливает проблему. Многие взрослые недооценивают сложность изменений, происходящих с детьми, что приводит к недопониманию и усугублению конфликта поколений.

Проблема ранней беременности в мире и Казахстане. Одной из серьезных социальных и медицинских проблем, связанных с ранним переходным возрастом, является ранняя беременность. Согласно статистике Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), каждый год в мире рождаются около 16 миллионов детей у матерей в возрасте от 15 до 19 лет, и примерно 2 миллиона беременностей приходится на возрастную группу 12–14 лет. Подростковая беременность часто сопровождается серьезными рисками для здоровья как самой матери, так и ребенка, и может иметь долгосрочные социальные последствия, такие как бедность и низкий уровень образования.

В Казахстане проблема ранней беременности также является актуальной. Основными факторами, влияющими на высокий уровень подростковых беременностей, являются недостаток полового воспитания, доступ к интернету без должного контроля со стороны родителей, а также недостаточный уровень медицинского обслуживания в некоторых регионах страны.

В 2018 году Министерство здравоохранения Республики Казахстан повело социологическое исследование по изучению состояния репродуктивного здоровья подростков, их сексуального поведения и доступа к услугам и информации в области охраны репродуктивного здоровья.

Исследование показало, что ситуация с осведомленностью молодежи 15-19 лет по вопросам сексуального и репродуктивного здоровья крайне критична, и если не предпринимать соответствующих мер, то высока вероятность, что такая низкая осведомленность приведет в будущем к поведению с повышенным уровнем риска для здоровья, последствия которого проявятся в росте случаев инфекций, передающихся половым путем, включая ВИЧ, и увеличение количества бесплодия населения репродуктивного возраста [1].

В Казахстане подростковая беременность также стала тревожной проблемой. В настоящее время 70% молодежи страны вступает в первый половой контакт до 15 лет. По статистике на тысячу матерей, количество несовершеннолетних составляет 7,9 человек, при этом три девушки из тысячи среди подростков делают аборт [2].

В 2023 году до 14 лет в Казахстане принято 11 родов, а с 15 до 17 лет – 1508 родов. Самый юный возраст роженицы – 12 лет [3].

Можно привести статистику ранней беременности и понять, что тема ранней беременности все актуальнее, а возраст несовершеннолетних рожениц спадает до 11-12 лет. (Диаграмма-1)

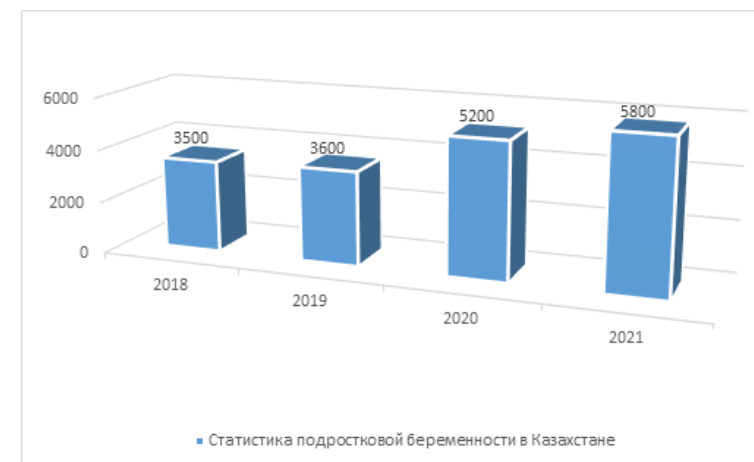

Диаграмма – 1

Существуют определенные культурные барьеры, связанные с обсуждением сексуальных вопросов в казахстанском обществе. Многие родители и школы не готовы обсуждать темы полового

созревания и репродуктивного здоровья с детьми, что оставляет подростков без необходимой информации. Более того, в сельских районах Казахстана подростки могут не иметь доступа к современным средствам контрацепции, что также увеличивает риск незапланированной беременности.

Международные примеры и опыт Казахстана. В разных странах мира существуют различные подходы к решению проблемы ранней беременности и переходного возраста. Например, в странах Западной Европы и Северной Америки активно развиваются программы сексуального воспитания, которые начинают работать с детьми с младшего школьного возраста. Эти программы направлены на формирование ответственного отношения к своему здоровью и предоставление подросткам полной информации о репродуктивной системе, контрацепции и половых инфекциях.

В Казахстане также предпринимаются шаги для улучшения ситуации. В последние годы в школах внедряются программы полового воспитания, хотя они все еще находятся на начальном этапе. Организации, занимающиеся репродуктивным здоровьем, активно работают с подростками, чтобы повысить их осведомленность о рисках ранней беременности. Однако проблема требует комплексного подхода и взаимодействия между государством, образовательными учреждениями, медицинскими структурами и обществом в целом.

Пути решения проблемы. Чтобы успешно справиться с проблемами раннего переходного возраста и подростковой беременности в Казахстане, необходимо предпринять несколько ключевых шагов:

1 Развитие полового воспитания в школах. Необходимо создавать и внедрять образовательные программы, направленные на раннее половое просвещение, которые учитывают возрастные особенности детей. Важно, чтобы эти программы были адаптированы к культурным и социальным особенностям Казахстана.

2 Повышение осведомленности родителей и учителей. Взрослые должны быть обучены и готовы к тому, чтобы поддерживать детей в сложный переходный период. Это включает в себя умение открыто говорить с детьми на темы полового созревания и формирования ответственного отношения к репродуктивному здоровью.

3 Улучшение доступа к медицинской помощи и средствам контрацепции. Особенно в сельских районах Казахстана необходимо

обеспечить подростков доступом к современной медицинской помощи и консультациям по вопросам репродуктивного здоровья.

4 Психологическая поддержка. Не менее важным аспектом является обеспечение подростков качественной психологической помощью. Важно создать в школах и медицинских учреждениях условия, при которых подростки могли бы обращаться за поддержкой в сложных ситуациях, связанных с ранним переходным возрастом.

Ранний переходный возраст в 2024 году стал актуальной проблемой как в мире, так и в Казахстане. Он связан с многочисленными физическими и психологическими изменениями, которые оказывают значительное влияние на развитие детей. Особенно важной проблемой является ранняя беременность, которая негативно сказывается на здоровье подростков и может иметь долгосрочные социальные последствия. Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего в себя развитие полового воспитания, повышение осведомленности родителей и педагогов, а также улучшение доступа к медицинской и психологической помощи для подростков.

ЛИТЕРАТУРА

1 «Социологическое исследование по изучению состояния репродуктивного здоровья подростков и молодых людей 15-19 лет, их сексуального поведения и доступа к услугам и информации в области охраны репродуктивного здоровья» 2018 г. [Электронный ресурс] URL: https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/%D0%9E%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82%20%D1%80%D1%83%D1%81._2.pdf.

2 «Профилактика подростковой беременности» 24 августа 2023 г. [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl-densaulyk/press/news/details/607489?lang=ru>.

3 «Не повзрослевшие мамы: что нужно знать о ранней беременности и родах» 26 июля 2024 г. [Электронный ресурс] URL: <https://www.zakon.kz/stati/6442765-nepovzroslevshie-mamy-chto-nuzhno-znat-o-ranney-beremennosti-i-rodakh.html>.

Секция 9

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского
языкознания и литературоведения

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ АТАУЛАР

АБДРАХМАНОВА К. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әрбір этностың өз мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі, өз тұрмыс-тіршілігі бар. Тілімізде осыларға байланысты көптеген сөздер кездеседі. Бұл сөздер әрбір халықтың мәдениетінен, тарихынан, тұрмыс-салтынан хабар береді. Заттық мәдениетке қатысты ескілікті атауларды зерттеу барысында біз ұлтымыздың бірнеше ғасырлар бұрынғы тұрмыс-тіршілігінен, мәдениетінен мәлімет ала аламыз. Бұл жөнінде ғалым Е. Жанпейісов былай дейді: «Каждый этнос, также как и каждый этникос, характеризуется общностью культуры. Среди многочисленных ее функций нас интересует этническая. Основным носителем этнических свойств, этническим слоем культуры вообще являются обыденное создания, обиходный язык и традиционно-бытовая культура. Отсюда в предметную область этнографии входят все компоненты этноса, обладающие в той или иной степени этнических своеобразием. Эти компоненты этноса воспроизводятся устно-разговорными средствами, что в совокупности составляет его этнокультурную лексику» [1,3]. Этномәдени лексиканы әртүрлі этникалық топтардың мәдени ерекшеліктері мен тілдік өрнектерін талдаумен айналысатын зерттеушілер зерттеді. Оларға этнографтар, лингвистер, мәдениеттанушылар және антропологтар жатады. Қазіргі қазақ тілінде ел тұрмыс-тіршілігімен байланысты көптеген ескілікті сөздер бар. Бұл сөздер тілімізде әртүрлі салаларға байланысты кездеседі. Халық мәдениеті, тұрмысты, тарихы осы ескілікті атаулар арқылы бейнеленеді. Тілімізде осындай сөздер сол халықтың мәдениетінен хабардар етеді. Ал қазақ тіл білімінде Е. Жанпейісов[2], Ж. Манкеева[3], Р. Сыздық[4] сияқты көптеген ғалымдар тіл мен мәдениетті байланыстыра отырып зерттеді.

Тілде, соның ішінде көркем шығармада этномәдени лексика маңызды рөл атқарады, бұның авторларға жарқын және есте қаларлық образдар жасауға, ұлттық нақыштың, менталитеттің

және мәдени құндылықтардың ерекшеліктерін жеткізуге мүмкіндік беретіні зерттеулерде дәлелденіп жүр. Көркем мәтіндегі этномәдени атаулар – бұл әдебиетте көрінеді, тілдік тұлғаның этнос табиғатын тануда тілдік дерек қызметін атқаратын, диалектілік сөзді сипаттайтын қасиетке ие, белгілі аймақтардағы сөз символдары мен тілдік таңбалар.

Этномәдени лексиканың концептуалды мәні оның белгілі бір мәдениетке байланысты идеяларды, эмоцияларды білдіру құралы ретінде қызмет етуінде жатыр. Бұл авторларға оқырманның қабылдауына байланысты-әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге болатын күрделі және көп қырлы туындыларды жасауға мүмкіндік береді. Көркем мәтіндерде этномәдени лексиканы әртүрлі мәселелерді шешу үшін қолдануға болады. Соларды жіктеп көрсететін болсақ, алдымен жақсы атмосфера мен көңіл-күйді қалыптастыруда қолданылады. Этномәдени элементтер авторға белгілі бір уақыттың, орынның немесе оқиғаның атмосферасын жеткізуге көмектесе алады. Мысалы, ұлттық киімдерді, әдет-ғұрыптарды және салт-дәстүрлерді сипаттау оқырманның бойында сол жерде болу, соны сезіну әсерін тудыруы мүмкін.

Этномәдени лексиканы кейіпкерлерді, олардың шығу тегін, әлеуметтік жағдайын, дүниетанымын сипаттау үшін қолдануға болады. Мысалы, белгілі бір мәдениетке тән сөздер мен сөз тіркестерін қолдану кейіпкердің ұлтын немесе оның өз мәдениетіне деген көзқарасын көрсетуі мүмкін.

Идеялар мен тұжырымдамалардың көрінісі. Этномәдени лексиканы белгілі бір мәдениетке байланысты идеялар мен ұғымдарды білдіру үшін қолдануға болады. Мысалы, ұлттық қаһармандардың, рәміздер мен мифтердің образдары философиялық, діни немесе этикалық идеяларды жеткізу құралы ретінде қызмет ете алады.

Контраст пен иронияны құру. Этномәдени элементтер әртүрлі мәдениеттер арасындағы қарама-қайшылықты тудыру үшін немесе белгілі бір әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге иронияны білдіру үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, ұлттық мерекелерді немесе салт-жораларды сипаттау оқырманды күлдіруі немесе шатастыруы мүмкін.

Осылайша, көркем мәтіндегі этномәдени лексиканың концептуалды мәні оның авторға өз ойы мен сезімін жеткізуге, атмосфера құруға, кейіпкерлерді суреттеуге, мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді жеткізуге көмектесуінде жатыр. Бұл мәтінді оқырман үшін қызықты етеді, сонымен қатар автор жасаған дүниені

жақсырақ түсінуге және сезінуге мүмкіндік береді. Этномәдени лексиканың концептуалды мәні оның белгілі бір мәдениетке байланысты идеяларды, сезімдерді және эмоцияларды білдіру құралы ретінде қызмет етуінде жатыр.

Көркем шығармалардағы этномәдени лексиканы зерделеу осы туындыны жасаған халықтың мәдениеті мен менталитетін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Көркем шығармалардағы этномәдени лексиканы зерделеу әдебиеттанушылар мен мәдениеттанушыларға ғана емес, қалың оқырман қауымға да пайдалы болуы мүмкін. Ол басқа халықтардың мәдениеті мен салт-дәстүрін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді, ой-өрісін кеңейтіп, мәдениетаралық диалогтың дамуына ықпал етеді.

Көркем шығармалардағы этномәдени лексиканы зерттеу бірнеше кезеңдерді қамтуы мүмкін:

– Туындыларды таңдау. Зерттеу үшін этномәдени лексиканың алуан түрлілігін қамту үшін әртүрлі жанрдағы және кезеңдегі көркем шығармаларды таңдауға болады.

– Лексиканы талдау. Тандалған шығармаларда қолданылатын сөздік қорына талдау жүргізу қажет. Бұл этномәдени сөздер мен сөз тіркестерін, олардың мағыналары мен қолданылу мәнмәтінін анықтауды қамтуы мүмкін.

– Лексиканың классификациясы. Этномәдени лексиканы әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады, мысалы, тақырып бойынша (тұрмыс, салт-дәстүр, табиғат және т.б.), пайдалану уақыты бойынша (ескірген сөздер, қазіргі тіркестер және т.б.), аймақтық ерекшеліктері бойынша (белгілі бір аймаққа немесе халыққа тән сөздер) және т.б. д.

– Нәтижелерді интерпретациялау. Зерттеу нәтижелерін тандалған туындылар жасалған этномәдени контекст тұрғысынан түсіндіруге болады. Бұл авторлардың өз идеялары мен бейнелерін жеткізу үшін этномәдени лексиканы қалай пайдаланғанын түсінуге көмектесуі мүмкін.

Қай халықтың болмасын ғасырлар бойы жиып-терген рухани нормасы сан-салалы. Олар жалпы мәдениеттің дамуына әр түрлі дәрежеде әсер етеді. Мәдениеті өркендеген халықтар өзінің жасаған барлық материалдың – рухани жиһаздарын жиып, не бойына сіңіріп қоймай, оларды мұқият ретке келтіріп, жасауша жинап, қағаз бетіне түсіріп және саралап зерттеп, ел кәдесіне жаратумен қоса болашаққа мұра етудің жолын ойлаған. Ұлтымыздың тарихы, тұрмыс-салты, ой-өрісі мен эстетикалық талғамдары тек оның

рухани байлығы арқылы ғана емес, оның күнделікті тұрмыста қолданған құрал-жабдықтарынан, үй-жиһаздарынан, киім-кешектерінен, әшекей бұйымдарынан көрінеді. Ал бұл атаулардың ішінде қазіргі тілімізде қолданыстан шыққан, мағынасы түсініксіз сөздер кездеседі. Сондықтан бұндай заттық мәдениет лексикасы қазіргі ұрпаққа түсініксіз болуы мүмкін. Бұл атаулар бізде көне жырлардан, ескі тілді мұралар арқылы келіп жетеді. Ал аталмыш тілдің мұралары халықтың рухани да заттық мәдениетінің мол көзді арнасы болып табылады. Оның бойында халықтың өткен өмір жолын бейнелейтін таптырмайтын бай тілдік деректері сақталған. Қалай болғанда да халықтың қоғамдық өмірімен тығыз байланыста пайа болған этикалық жырларда ғасырлардың шындығы суретті түрде бейнелейді. Себебі эпостар халықтың өмірінің жиынтығын, дүниетанымын, әдет-ғұрпын, арманы, мүддесін, рухани өмірін бейнелейді. Сондықтан халықтың тұрмыс - әдет-ғұрыптар, дүниетанымы мен эстетикалық талғамдары тек қана рухани мәдениет арқылы ғана емес, сонымен бірге халықтың күнделікті бұйымдарында, мүліктерінде, киімдері мен әшекейлерінде де бейнеленеді. Осы айтылған этномәдени лексиканың бір де көркем шығарма тілінде актив қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика в казахском языке. – Алма – Ата: Наука, 1989. – с. 283.
- 2 Жанпейісов Е.М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі – Алматы: Ғылым, 1976. – 165 б.
- 3 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
- 4 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 190 б.

**ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ЗЕРТТЕУШІЛІК/ ОЛИМПИАДАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ:
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ОҚУ
РЕСУРСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

БАГИТОВА А. Б.

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, «№ 8 орта мектеп»,
Шығыс Қазақстан облысы, Өскемен қ.

*«Адамның даңқын шығаратын – дарыны ғана»,
Жорж Батай*

Қазіргі кезеңдегі басты мәселенің бірі жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында.

Мұғалім оқушының талантты немесе дарынды екенін анықтау мәселесінің шеңберінде жұмыс жүргізгенде бұл ұғымның мазмұндық жағына көңіл бөлуі қажет. Оқушының қабілетіне қарай, зерттеушілік және олимпиадалық қабілетіне қарап дағдыларын қалыптастыруға болады. Балалар бір ғана пәннен емес бірнеше академиялық пәндерден жоғары деңгей көрсетуі мүмкін: мәселен, әртістік, спорттық, музыкалық және басқа таланттарымен танылуы ықтимал. Сонымен қатар олар бір салада дарынды болса, басқа салада қиындыққа тап болуы ғажап емес. Дамудың бір кезеңінде өте қабілетті болса, келесі кезеңдерде қабілеттерін танытпауы да мүмкін. Бұл дарындылық пен қабілеттіліктерді мұғалімдер, ата-аналар, топтың басқа мүшелері немесе балалардың өздері айқындай алады. Балалардың қабілеттіліктерін, біліктілігін, әлеуетті мүмкіндіктерін көрсету үшін оларға жағдай туғызу қажет және де бұл олардың ерте жасында олар үшін өте қиынға соғуы мүмкін.

«Дарынды» және «талантты» деген ұғымдар «дарынды және талантты» деп біріктірілді. Дегенмен кейбір зерттеушілер олардың әртүрлі екенін алға тартып, оларды саралау қажет деп санайды. Санаттарды саралаған жағдайда дарындылық, бұл зияттың немесе қабілеттің жоғары деңгейімен, ал талант – музыка, өнер, түрлі қолөнер, би немесе спорт және т.б. салалардағы жоғарғы деңгеймен байланыстырады. Кейбір зерттеушілер өз бетімен қараудың маңыздылығын екі санатпен қарастырады: дарындылық қанша дегенмен олардың пікірінше қабілеттілікке (зияткерлікке, шығармашылыққа, әлеуметтік, аффективтік және т.б.) жатады, ал

талант түрлі саладағы айтулы жетістіктер (ғылыми, техникалық, көркем, жеке тұлғалық, спорттық және т.с.с.) болып саналады. Дарынды және талантты балалармен жұмыс жүргізу ұзақ әрі күрделі процесс. Осы орайда мен оқу ісінің меңгерушісі ретінде жұмысымның бір бағытын осы салаға арнап, жұмыс жасап келемін. «Табиғи дарындылығы, қабілеті бар оқушыларды анықтап, шығармашылық қабілеттерін дамытып, потенциалды қабілеттерін жүзеге асыруға қолдау жасау» Міндеттері:

Дарынды балалармен жұмыста педагогтарды нормативтік – құқықтық құжаттармен қамтамасыз ету;

Мектеп оқушылары арасынан табиғи қабілетті оқушыларды анықтау және сол оқушылардың арасынан дарынды оқушыларды шығару;

Мектептің білім беру ортасында дарынды және қабілетті балалардың дамуына жағдай жасау;

Дарынды балаларды дамыту және оларға қолдау көрсету. Білімдерін көрсету үшін әртүрлі пән олимпиадаларына, ғылыми жоба қорғау сайыстарына, интеллектуалды, шығармашылық сайыстарға қатыстыру.

Дарынды, қабілетті оқушылардың өзіндік ойлауларын, шығармашылықтары мен белсенділіктерін дамыту және ынтасын арттыру мақсатында оқыту мен оқудағы жаңа әдіс-тәсілдерді, инновациялық технологияларды жүйелі қолдану.

Күтілетін нәтижелер:

Рухани зияткерлік және шығармашылық дарыны бар балалар саны артады

Біздің мектеп жастарының әлеуметтік құндылық өлшемі «білім» категориясы секілді мағынада көтеріледі.

Дарынды балалармен жұмыс істеуде заманауи әдістермен қаруланған педагог саны артады.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашуға арналған іс-шаралар ауқымы кеңейтіледі.

Оқушылардың жобалық-зерттеу жұмыстары ұйымдастырылады.

Дарынды балалармен жұмыс жасайтын педагогтардың біліктілігі арттырылады

Дарынды балалармен жұмыс істеу жүйесі жасалады

Дарынды балалармен жұмыс істеу үшін оқытудың жаңа технологиялары жоспарланады және жіктеледі.

Жұмыстың нәтижелі болуы әр дарынды оқушымен тікелей жұмыс жүргізуді талап етеді. Бұл кезеңде дарынды балалармен

жүйелі және мақсатқа бағытталған жұмыстың келесі бағыттарының іске асырылуы қарастырылады. Ғылыми жобамен жұмыс жүргізудің:

Мақсаты – оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасау, білімді өз бетінше меңгерту, оқушылардың өмірге деген көзқарасын қалыптастыру және интеллектуалдық іс - әрекетке әзірлеу. Олимпиадалық тапсырмаларды жылдам және жеңіл шешуге жол көрсету. Сонымен бірге, жаңаша оқыту жолдарын тауып, оны дамыту мен қалыптастырудың алғы шарттарын іске асыру.

Міндеті:

Шешу жолымен қамтамасыз етіледі, олардың ішінде: адам ресурстарын қалыптастыру және дамыту, адам ресурстарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету саласындағы отандық және шетелдік ғылыми еңбектерді зерттеу;

«адам ресурстары» ұғымының ғаламдық дамудың қозғаушы күші ретіндегі мазмұнын нақтылау және кеңейту; сандық және сапалық көрсеткіштердің негізінде факторларды бағалау мен талдауды болжайтын ұлттық экономикадағы адам ресурстарының жағдайын кешенді бағалаудың әдістемелік ережелерін негіздеу; Қазақстан Республикасы дамуының заманауи кезеңінде адам ресурстарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің негізгі бағыттарын анықтау; жаңа экономика жағдайларында мамандарды оқыту мен даярлау жүйесін жетілдірудің негізінде адам ресурстарының білімдерін, кәсіби біліктіліктері мен дағдыларын үздіксіз арттыру үрдісін мемлекеттік реттеуді анықтау; инновациялық экономиканы озық дамытудың болашақ талаптарын ескере отырып білім беру бағдарламалары мен еңбек нарығы сұраныстарының мазмұнын үйлестіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Олимпиадаға дайындауда, қазіргі мектеп оқушыларының логикалық ойлау қабілеті, өздігінен іздену деңгейі төмен. Оқушылар тек қана тыңдаушының рөлін ғана емес, ізденушінің рөлін де атқару қажет. Оқушылардың білуге деген қызығуын арттыру үшін: оқушылардың өздерінің ізденістерін ұйымдастыру қажет;

өткен сабақ пен жаңа сабақты байланыстырып отыру қажет;

оқушылардың білімі мен білігін тексергенде әр түрлі жұмыс формаларын пайдалану керек; сабақта жаңа әдістермен белсенді сабақ түрлерін пайдаланған жөн.

Оқыту үрдісі педагогикалық үрдістің басты құраушысы болып табылады. Оқыту үрдісі мұғалім және оқушының бірлескен әрекеті ретінде оқыту мен оқудың бірлігін көрсетеді. Қазіргі таңда оқыту: екі жақты сипатта;

мұғалім мен оқушылардың бірлескен әрекеттері;
жоспарлы ұйымдастыру мен басқару;
тұтастығы және бірлігі;
балалардың жас ерекшелігіне сәйкестігі;
олардың даму мен тәрбиесін бақылау, басқару белгілеріне ие.
Мұғалім мен оқушының бірлескен әрекетінде мынадай кезеңдер айқындалады:

оқушының оқуға қызығушылығын ояту;

оқушының білім, білік, тәжірибесін айқындау;

жаңа тақырыпты меңгеруін ұйымдастыру өткенді пысықтау; оқытудың нәтижелілігін айқындау.

Әр кезеңде мұғалім мен оқушының өз міндеттері бар, бірақ екеуінің де мақсаты ортақ.

Білім, білік, дағдыны меңгерудегі мұғалім мен оқушының бірлескен әрекеттерінің негізгі кезеңдерін сызба түрінде төмендегідей көрсетсе болады:

қабылдау (тапсырма, мәселе қою, өзектігі, ынталандыру) — түсіну (ұғыну логикалық, сезінушілік) — меңгеру (білім, білік, дағды) – бекіту (қайталау есте сақтау) – қолдану (теориялық, тәжірибелік, сөз арқылы) – қорыту (дәлелдер, теориялық ұғымдар, тәжірибелік әрекеттер, шығармашылық әрекеттер) – диагностикалау.

Оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады. Солардың ішіндегі ең тиімдісі (зерттеуге оқыту) - оқушылардың ғылыми қоғамын ұйымдастыру. Сондықтан мектеп оқушыларының дарындылығын дамыту жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру басты мақсат, ғылыми проблема болып табылады. Жеке тұлғаны дамытып қалыптастыру үшін олардың өзгермелі әрекеттерін айналадағы нақты құбылыстар мен таныс объектілерді зерттеумен байланыстырудың маңызы зор. Тақырыпты таңдағанда «мені не қызықтырады?» - деген сұраққа жауап беру керек. Тек мұғалім оқушыға жоба жаза алатынын және жақсы идеялардың барлығы да жазу кезінде болатынын түсіндіріп, оқушының жазуға деген қызығушылығын арттырса сонда бала зерттеу жұмысын жазуға талпынады. Қорыта келе, жаңа тақырыпты түсіну- ол қабылдаудан дерексіз ойлауға, теориялық білімді меңгеруге жол ашады. Оқушы көп нәрсені түсінбей есте сақтауы да мүмкін, бірақ бұл жол дамуға жеткізбейді. Жалпы айтқанда, түсіну үрдісі белгілі бір әрекеттердің орындалуын қажет етеді: сараптау, жалпының ішінде маңыздыны

табу, салыстыру, дерексіздендіру, нақтылау, дәйек, дәлел келтіру, қорыту. Бала тақырыпты жақсы түсінсе, білім білік дағдығайналып жақсы меңгеріледі. Меңгеру нәтижесі болып- заттардың, құбылыстардың, үрдістердің мән мағынасы туралы оқушыларда ұғымдар туралы түсінік қалыптасуы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кембридж (екінші) негізгі деңгей Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. 2012 жыл. НЗМ. 6-бет
- 2 Қоянбаев Ж.Б. Қоянбаев Р.М. Педагогика. Астана, 1998 жыл
- 3 Қ. Бітібаева Әдебиетті оқыту әдістемесі. 195-196 бб.
- 4 Информатика негіздері журналы, 2008 жыл, №6
- 5 Информатика негіздері журналы, 2010 жыл, №2
- 6 Іс-әрекеттегі зерттеу тақырыбына диссертация: Студенттер мен оқытушыларға арналған нұсқаулық. НЗМ, 2013
- 7 Fairbairn, Winch 1990. Сыныптағы іс-әрекеттегі зерттеу. London: Sage. Herr, K. and Anderson, G.L. (2005)
- 8 Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics 1992: 128-129 бб.
- 9 Элейн Уилсон. Мектеп барысындағы зерттеу. 3-бет

АБАЙДЫҢ ҚАРАСӨЗДЕРІН ОҚИТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТІН БЕЛСЕНДІРУ

БАЛТАБАЕВА У. А.

магистрант, Ә.Марғұлан университеті, Павлодар қ.

Абайдың қара сөздері—қазақ танымының ғана емес, әлемдік танымның көрсеткіші. Абайдың сөздері мен тұжырымды ойлары Аристотель, Сократ, Демокрит сияқты грек шешендерінің, Фараби, Бируни сияқты дүниежүзілік философияның негізін құрайтын шығыс философтарының еңбектерімен пара-пар екендігін зерттеушілеріміз дәлелдеген. Абай адамзаттың рухани ой-пікірлерін жинап, адами қасиеттердің әр түрін ой елегінен өткізеді. Ұлы данышпан ғылымның таусылмайтын сауалынан бірде сынап, бірде ренжіп, бірде халықпен бірге жоқтап, бірде ел мұңын көрсетеді. Осы жолдағы көзқарастар мен ойлар, ақыл мен ой, талап пен қабілет,

еңбек пен күш, сабыр мен ауырлық, т.б. Ол әлем ойшыларының идеяларымен байланысты.

Абай – классикалық ақын, қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы. Ақынның қазақ әдебиетінде алатын орны қазақ даласында әдеби мектеп құруы арқылы да бағаланады. Абай даналығы Шәкәрім, Мағауия, Ақылбай, Көкбай сынды шәкірттерінің бойына сіңіп, олар да көп рухани байлық қалдырған. Ұлы данышпанның артына қалдырған мол мұрасын, соның ішінде қара сөздерін оқу арқылы бүгінгі ұрпақтың көп ой жинап, мол білім алары анық. Абай қара сөздерінің ұрпаққа берері көп. Соның ішінде білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыратыны сөзсіз.

«Танымдық белсенділік» дегеніміз не? Ол туралы психологияда біршама анықтама берілген. Мәселен А.Г.Волостникова: «Танымдық белсенділік – бұл баланың білім алатын қажетті әдістерді, қабілеттер мен дағдыларды меңгеру процесі» дейді[1]. Танымдық іс-әрекетті дамытуда арнайы дағдыларды дамытуға басты назар аударылады. Дағды шын мәнінде танымдық іс-әрекетті жетілдіретін процесс. Дағдылану үшін жаттығу жұмыстарын орындап, үнемі қайталау қажет. Қайталау болмаған жағдайда алған білім де, дағды да ұмытылып қалады немесе жойылады. Бұл ғылымда да, өмірде де дәлелденген жайт.

А. В. Хуторской: «зерделенген пәнге, тақырыпқа зейінді шоғырландыру (егер сыныпты белгілі бір тақырып қызықтырса, мұғалім тәртіпті қалпына келтіруге уақытын жоғалтпайды);

бала өз бастамасы бойынша белгілі бір білім саласына бет бұрады; көбірек білуге ұмтылады, пікірталасқа қатысады (мұғалім баладан сөзді жұлып алуға тырыспайды, ал бала өз бетінше сұрақ қояды немесе оларға жауап береді);

белсенділіктегі қиындықтарды жеңу кезіндегі жағымды эмоционалды тәжірибелер (бала белгілі бір әрекеттегі сәтсіздікке немесе сәттілікке бірдей жауап береді)». Бұл айтылғандар оқушының танымдық белсенділігінің ең көп тараған көрсеткіштері болып табылады.

Оқушының танымдық белсенділігін арттыру мұғалінен үлкен еңбекті, шығармашылықты талап етеді. Оның маңыздылығымен қатар қиындығы да бар. Біз ғылыми мақаланың тақырыбын танымдық қабілетті белсендіру деп алдық. Осындағы белсендіру «белсенділікті» күшейту дегенді білдіреді.

Танымдық белсенділікті қалыптастыру шарттары ретінде әрі тиімді шарттары ретінде келесілерді атауға болады:

- әдебиет сабағын сөйлеу әрекеттерінің барлық түрлерін қамти отырып өткізу;
- мұғалім мен оқушы арасында берік қатынас орнатып, оның нәтижелілігін қамтамасыз ету;
- сабақтағы материалдардың сапасы мен беріктігі;
- оқушыларға сабақ беру, соның ішінде әдебиет сабағында проблемалық оқыту әдісін жиі қолдану.

Оқытудың барлық формалары мен типтері, сабақта қолданылатын әдіс-тәсілдер, сабақты қолданылатын оқу құралдары мен жұмыс дәптерлері және т.б. құралдар оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға септігін тигізеді. Білім беруде қолданылатын белсенді әдістер білім алушылардың танымдық белсенділік деңгейін арттырады. Сонымен қатар олардың оқуға деген ынтасын оятады. Оқушылардың қызығушылығын тудырып, сабаққа ынталандыру үшін қазіргі заманғы жаңа технологиялар, түрлі көрнекілік ретінде берілетін дидактикалық материалдар, рөлдік ойындарды қолдану нәтижелі болады. Солардың ішінде «Блум таксономиясына» негізделген «Блум кубигі» сияқты тәсілдер білім алушылардың логикалық ойлауын, зейінін, есте сақтау қабілеттерін қалыптастыратыны анық.

Я.А. Коменский оқушының танымдық іс- әрекетінің дамыту мәселесі адамның жеке тұлғасын тұтастай қалптастырудың басты мәселесі деп есептеді: «Жастар парасатты болу үшін білім алуы керек. Адам, яғни жеке тұлға – біреудің ойымен емес, өз ойын жете білуге үйренуі керек. Олар тек кітаптан оқып, басқа адамдардың заттар туралы ойын түсініп және жаттап алып қана емес, оқыған заттың мәнін түсініп, өмірде қолдана алуға биімделу керек» [2].

Сұрақ қою коммуникациядағы негізгі әрекет. Адамзат баласының бір-біріне сұрақ қоймауы мүмкін емес. Тілдік қарым-қатынастың өзі осыған құрылған. Қоғамның барлық мүшелері сияқты мектепте мұғалімнің оқушыға немесе оқушының мұғалімге сұрақ қоятыны заңдылық. Онсыз білімді меңгерте және қаншалықты меңгергенін біле алмайсың. Мұғалімнің сұрақ қоюындағы басты мақсат оқушының алған білімін қаншалықты түсінді, тәжірибеде қолдана алатындығын тексеру мен меңгерген ақпаратты талдауды үйренуі, тиімдісін, пайдалысын, қажеттісін алуы, яғни қабылдауы.

Қабылдау оңай емес. Ол түрлі себептерге байланысты. Алдымен жеке тұлғаның индивидуалды ерекшелігіне байланысты. Кез келген адамда, соның ішінде қабылдауда жиі қиындықтар туындап жататыны ақиқат. Мәтінді біреулер бір оқығанда ұғып,

қабылдап алса, екінші біреулер он оқығанда қабылдауы мүмкін. Кейде қаншалықты оқыса да түсіне алмауы мүмкін. Бұның көптеген себептері бар. Оған жоғарыда аталған оқушының жеке ерекшеліктерімен қатар зейін қоймауы, басқа нәрсеге алаңдаушылық тағы басқалар себеп болуы мүмкін. Бірақ маңыздысы мұғалім осының кез келгенінің шешімін таба білуі тиіс. Ол үшін тиімді әдіс-тәсілдерді таңдай білуі керек. Қызықтыратындай әдістердің тиімдісін қолданып, оқушының танымдық белсенділігін арттыруға болады. Сондай әдістердің бірі «Блум кубигі». Бұл техника – оқушылардың сыни ойлауын дамытатын бірден бір техника. Бенджамин Блум – ол американдық психолог әрі оқыту әдістерінің технологиясын жасаған адам. Қазіргі кезде ғылымда «Блум таксономиясы» деген теорияның негізін қалаушы. Бенджамин Блум білім беруде қойылатын мақсатты үшке бөледі. Олардың әрқайсысын жеке блоктар деп атайды. Ол блоктардың басты қағидасы – «Мен білемін», «Мен жасаймын», «Мен жасай аламын» деген қағидалар. Оқушыға бәрін даярлап беру қате. Ол өзі ойланып, өзі толғанып жасай білуі керек. Дайындап берсе, оқушы ойланбайды. Білімді дайын түрінде, оқушыны ойландырмай бере салу қате екендігі айтылады Блум еңбегінде. Сондықтан ол оқушыға даяр білімді емес, проблеманы ұсыну керек. Сонда оқушы ойланады, проблеманы шешу жолдарын іздестіреді және ақырында тауып, сол берілген білімді қабылдайды.

Оқушыларға проблемалық сұрақтар беріп, соған байланысты тапсырмаларды жиі орындайтын болса, оқушы өзі де танымдық қабілетін дамытатын сұрақтарды құрастыра алатын болады. Оқушылардың сұрақ қоя білуі олардың танымдық қабылдауының, ақылы мен ойының дамып, өсуінің белгісі болып табылады. Қазір қалжың түрінде айтылғанмен терең шындықты білдіретін бір сұрақ-жауап түрі бар. Білім алушылардың берілген ақпаратты түсінген немесе түсінбегенін сұрамыз. Кей жағдайда оқушылар үнсіз қалады. Бұл көбінесе жоғары сыныптарда байқалады. Сол кезде сергіту ретінде қалжың аралас: «Екі түрлі жағдайда сұрақ қойылмайды. Біріншісі бәрін білгенде немесе түк білмегенде. Сендер қайсысына жатасыздар?» деген. Тәжірибемнен байқап жүрмін, осылай сұрақ қойылғанда оқушылар күліп, сабаққа араласып, сабақты жалғастырып әкетеді. Сабақ кезеңдерінде қойылған сұрақтар арқылы оқушылардың берілген білімді қаншалықты түсінгенін айқын байқауға болады. Сұрақтарының жүйелілігі, тереңдігі көп

жағдайды аңғартады. мәселен, Абайдың бірінші қарасөзін оқығанда келесідей сұрақтар қоюға болады.

1. Абай қарасөзінің басын неден бастайды?
2. Ел бағудың қандай қиындығын айтады?
3. Мал бағудың пайдасыздығы неде дейді?
4. Абай бала бағудағы қайшылық неде дейді?
5. Ғылым бағу, дін бағу дегенді қалай түсінесіңдер? Абайдың пікірі қандай?

6. Ақ қағаз бен қара сияны ермек ету деген не? Абай неге барлығынан осыны артық деп тапты?

7. Мақсат, мұрат, парыз, жауапкершілік сөздерінің мағынасын қалай түсінесіз?

Берілген сұрақтардың арасында жай сұрақтармен қатар проблемалық сұрақтар араласып келген. Осындай проблемалық сұрақтар, талдау және талқылау әдістерін қолдану арқылы оқушылар мәтінді оқып, түсініктеме бере алады, проблемалық сұрақтарға жауап бере алады және шығармашылық тапсырмаларды орындай алатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Волостникова А. Г. Познавательные интересы и их роль в формировании личности. М.: Академия, 2009. С. 134.

2 Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1982. 656 с.

ЭТНОС ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ҰҒЫМЫ

БЕГАЛИНОВА Ж. К.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Этнос, оның пайда болуы, өмір сүру жолдары, өсу мен өшу, жаңғыру, өзге кейіпке ену заңдылықтары адамзатқа тән биофизиологиялық жағдаяттарға ұқсас. Нәресте, сәби, балалық шақ, жеткіншек, бозбала дәурен және осыдан ары қарай созыла беретін шектеулі ғұмыр кезеңдері. Мәліметтерге қарасақ, Сыпыра жырау 120 жыл жасаған, пайғамбарлардың біразы ықылым заманда неше жүз жыл өмір сүрген. Қазіргі медицина адам ағзасы мүмкіндіктерінің молдығын дәлелдей түсуде. Алайда мұсылман

қауымы Мұхаммед пайғамбардың бұл дүниедегі санаулы күндеріне берілген шек-мөлшерді Алланың сыйы деп есептеуге бейім.

Қандай бір этнос болмасын, ең ұзаққа сілтегенде 1100 жылдан артық жағасы жайлауда жүрмегені анық. Әлемдегі не бір аузымен құс тістеген халықтар мен ұлт, ұлыстардың өсіп, өркендеуі, құлазу, құру кезеңдері турасында ғылым аз жазбаған [1]. Қайсыбір этнос тым жас күйінде ыдырау үдерісін (процесс) бастан кешеді. Талай күйреп, талай бас көтерген Қытай империясы – көптеген азуын айға білеген мемлекеттермен салыстырғанда ғажайып құбылыс. Оның сыры далалықтардың тынымсыз шабуылынан сағы сынып салдырған Еренқабырға феномені әйтпесе алысқа ұзамау, өз мекенінді сақтау, маңайыңды әр алуан айла-шарғымен шағыстырып ұстап, тиімді сәтінде соққы беру саясатында жатса керек.

Әйтсе де бар халық түгелдей із-түзсіз жоғалмаса керек, өзге одақтар мен қауымдарға қосылмақ. Мәселен, бергі тарихтағы Қатағанның хан Тұрсыны үшін жазықсыз елін аяусыз жазалаған еңсегей бойлы ер Есімнің қаһарынан кейін де ол өулеттен жұрнақ қалғаны жайлы Мұхтар Мағауин болжам айтқан. Қатаған жұртының қалдығы ретінде М. Мағауин меззейтін қауым – қазіргі шанышқылылар.

Құран сөзіне құлақ қойсақ, мынадай ақиқатты естіредік: «(Алла) сендердің бәрінді бір ғана жаннан жаратты. Оған сүйенетін етіп, өзінің жанынан әйелін барлыққа келтірді. Әйелімен жақындасқан соң ол ең әуелі жеңіл ғана құрсақ көтеріп, екіқабат болды. Құрсақ өскен соң ерлі-зайыпты екеуі Жаратқан Алланың: «Егер ізгі перзент берсең, әрине, шүкір етер едік» деп жалбарынады» [2]. Адам ата ұлдары өзара сыйыса алғанда Ұлы жаратушы шамырқанбас еді. Мұсылман діні жер бетін мекендеушілер арасындағы таусылмас тартыс тегін түсініксіз психологиялық себептермен сабақтастырады. Тамырының бірлігін ұмытып, түп атасының ірілігіне сеніп, өзгеден озғысы келетін пенделер мен қауымдардың ырықсыз қиянат әрекеттері қақтығыс отына май құю шарттарының бірі болса керек. Табиғат үстемдігінің алдындағы дәрменсіздік әдепкіде ақыл-ойдан гөрі қол күшінің зорлығын мойындауға әкеледі. Парасат биігі мен жүрек мейіріміне жету үшін жабайы тобыр басып өтетін ғасырлар асқары жер мен күндей қашық еді.

Жаңа Гвинея папуастарының әр деревнясының өз тілі болуы қауіп-қатерден қашып, томаға-тұйық қалудың керемет салдары емес пе. Әйткенмен, қайдан келсе де, табаны топыраққа тиген адамзат

баласы күннің райы, жер ыңғайы, жаудың бетіне қарап, коныстан коныс аудары берген.

«Ақыл иесі,
Сөз иесі болдым.
Шұғай құзында,
Қара құмда отырушы едік,
Киік жеп, қоян жеп отырушы едік.
Халық тамағы тоқ еді,
Жауымыз тегіс жыртқыш құстай еді.
Біз жемтік едік» [3].

Бұл – VIII ғасырдағы «Тоныкөк» жырынан үзінді. Ол дәуірдің жауынгер көшпендісі артық байлық керек етпейтіндей, барды қанағат тұтушы, бәрінен бағалысы – бейбіт тіршілік. Алайда маңайын торыған қастандық шабуылынан секем алу, үрей кешу бүгінге ұрпақ сақтаған ержүрек, жанкешті ата-бабалар үлесіндегі тұрақты ахуал. Сол кездегі қару кезеген табғаш, тоғыз оғыз, қырғыз, татар, байырқулар мен түркі жұрты туыс емес пе еді?! Одан да алыс әулеттер араласып-құраласып, жақындасып жатпады ма?! Әрине, белгілі бір уақытқа дейін. Этникалық интеграция, консолидация, ассимиляция, парциация мен сепарация процестері осы жағдайларда орын алады.

«В нынешнем Туркестане сейчас самое большое внимание мировой общественности привлекает тохарский язык. Его считают родственным италийским, греческим, кельтским языкам. А это нынешние – Англия, Франция, Германия» [4], – деп жазады Марат Барманқұлов. Зерделі ғалым ғылыми деректерді саралай отырып, біздің дәуірімізге дейінгі III-IV мыңжылдықтарда Индияның оңтүстігін, Пакистан мен қазіргі Иран жерінде өріс алған дравид, элами тілдерін ата түрік тілдерінің негізіне санайды. Ал дравидтер – тіпті көне түріктер Орталық Азияға Батыстан б.з.д. VI мыңжылдықта аяқ басқан болып шығады.

Осы мәліметтердің ақ-қарасын ажырату – көнігі тарихшылардың ісі. М. Барманқұловтың Әбілғазы баһадүр келтіретін Алұн сұлу ана туралы аңызға көзқарасы батыл. Әйгілі Есүкей батыр шығатын Боржігін немесе Боржығы руының арғы тарихы жұмбақ. «Моңғолдың құпия шежіресінде бұл құбылысты өзге балаларына Алұн сұлу былай жеткізеді: «Түн сайын бір ақсары адам біздің үйдің шаңырағын жап-жарық қып кіріп келіп, менің құрсағымды сипағанда, оның нұры жатырыма сіңіп кететін. Ол адам (шығар) күн мен (батыр) айдың арасында сары итше еркелеп шығып кететін.

Бұл жайды білмей жатып, неменеге күмәнданасындар? Алланың асасынан берген ұлдар ғой бұлар. Оларды тобырларға теңеуге бола ма? Қарапайым адам қаған болса ғана оның мәнін түсінер» [5]. Демек, бұл үйдегі құл – Мәлік – баяуыт емес. Аңыз санаған хикаяның маңызын төмендетіп, әдеттегі шындыққа жақындатқысы келетін М. Барманқұлов осынау тылсым адамды европалық нәсілдің өкілі деп біледі. Демек, Шығыс пен Батыс тағы бір жақындасқан. Қазіргі таңдағы өзге планеталық тұрғындардың жерге сапарын қиялға есептей тұрып, біз мәзікүр мәселеге қатысты және бір жорамал ұсынушының пікірін қосамыз. Жиһан Желтоқсанның (бүркеншік аты) «Ақ сарбаз» кітабында біздің з. д. VIII-VII ғасырларда көне керуен жолымен Арсареф, яғни Орта Азияға Ысрайыл ұрпақтары (Иона, Айюб) аттанады [6]. «Остальные колена двинулись в бескрайнюю степь, вплоть до Западной Европы, а иудейское колено через Джунгарские ворота углубилось в самую безлюдную пустыню, положив начало загадочным голубоглазым и рыжеволосым племенам. Остатки этого колена сохранились в племени борджигин, кочевовшем в долине рек Онан и Керулен. Из этого рода вышел Темучжин, прозванный Чингиз-ханом» [6].

Мұндай болжамдарды рас деп қабылдаудың орнына сан алуан этностар, тіпті нәсілдер арасындағы табиғи қосылымдардың мемлекеттер құрылымында елеулі қызмет атқарғанын мансұқ етпеу ретінде түсіну неғұрлым шынайы болар еді. Істің тетігі бір адамның тегі емес, этникалық топтар мен ұлт, тайпа, рулардың регенерациясына қатысты. Боржығы ма, тайшыт па, табғаш па, татар ма, қоңырат па, әйтеуір бір түркі-моңғол тайпаларының ішінде өзге құрлық не нәсіл тумаларымен тығыз қатынас ұстау, кейін мүлде сіңісіп кету үдерісі жүзеге асып отырғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Көне Қытай мен Индияны жаулап алып, сол мемлекеттердің жергілікті тұрғындарына айналып кеткен ұлт, ұлыс, рулар қанша!

Ата-тек жайлы ескі аңыздарда да ұқсастық көп. Қаншық асыраған Ромул мен Рема туралы әңгіме діни кітаптарда да [7], халық аузында да түрленіп сақталған. Рим қаласында, Капитолия жотасында қасқырға мүсін ескерткіш тұрғызылғаны белгілі. Ол сарындармен түріктердің ата-бабалары хақында ғұн, үйсін заманынан қалған көк бөріге [8] байланысты аңыздың белгілі бір дәрежеде өзара үндесіп жатуы адамзат баласының ой-мұрат, дүниесіну, әсерлену, рухтану машықтары кол ұшынан жалғасып келетініне айғақ.

Айтылмыш оқиғаға Л. Гумилев те мән беріп, ғұн ханзадасынан тараған, «Ашин атымен бас қосқан «бес жүз шаңырақ» қайдан шықса – содан шықсын, бәрібір олар әскери тұрмыс шырғалаңы Қытайдан Алтайға иіріп әкелгенге дейін өзара моңғол тілінде сөйлескен. Алайда түріктілді орта жүз жыл болғаннан кейін, әлбетте, олардың сөйлеу тілі тез өзгеруі керекті, өйткені «бес жүз шаңырақ» моңғол, түрік теңізіндегі бір тамшыдай ғана болатын» [9] дейді.

Л. Гумилев айтқандай, Гао-Гюй (биік арбалылар), Дин-ли, Ти-ле, Те-ле тәрізді атауларға ие болған қытайлықтармен қапталдас телеуіт тайпалары екіжақты соғыс арасында өзі құрған хандығынан тез арада-ақ айрылады. Қазір осы аттас шағын ел Алтайда тұрады. Біресе тоғыз оғыз, біресе ұйғыр қағанатына қосылып, байырку аталып та жүрген осы теле не телес тайпаларынан кейбір ғалымдардың тұжырымы бойынша, найман, керей рулары (мемлекеті) шығады [10]. Телелердің бір бұтағы тлинкит атауы Америка үндістерінің арасында кездеседі [7]. Телес көлін (Алтайдағы) бүгінде осында тұратын теленгуттер «Алтын көл» деп атайды. Ал Байкал көлінен Америка құрлығына қоныс аударған ежелгі түріктер туралы бұрыннан мәлім. Тілші-ғалым, дипломат Әділ Ахметов Америкада болған кездерінде басқа емес, дәл түркі жұртымен кіндіктес үндіс тайпаларының адамдарымен жүздескенін этнологиялық пайым тәжірибесіне сүйеніп баяндағанын білеміз.

Көбіне біз қыпшақ түрікке жақын да, моңғолға алыс, мәңгілік жау есебінде түсінеміз. С. М. Ақынжанов «Қыпшақтар» атты еңбегінде неміс оқымыстысы Н. Маркварт теориясына қарсы келгенмен, оның қыпшақтың алдындағы Қимақтың (тайпа көсемінің есімі) әкесі татар (моңғол тілдес) екенін ескергенде, «В таком случае все вышеприведенные аргументы и мнения большинства авторов о тюрко-телесской основе происхождения кыпчаков, являющихся, согласно установившемуся традиционному мнению, западной ветвью кимаков, а также динлинская теория происхождения кыпчаков повисают в воздухе, хотя и покоятся на прочном, не вызывающем сомнения, фундаменте. Возникает противоречие» [4] дейді. Қимақ пен қыпшақты бөліп қарауға да тырысады. Нақты шешім ұсынудан бас тартады. Тіпті басқаша болған күннің өзінде бір жердегі екі этнос өзара кірігуі мүмкін емес пе?!

Тәрізі, ғылымдағы моңғол әсерінен қашу Шыңғыс хан шапқыншылығының теріс жағын ғана көрсету үрдісінен қалған әрі туыс халықтарды жақындастырмау ниетін көздейтін,

далалықтардың бірлігі мен ұлылығын көре алмайтын империялық мыстан саясаттың бұлғаң қулығы болса керек.

Осы тұрғыдан келгенде біз, қазақтар да, кіммен соғыспасақ та, қалмақтарды ғана ата жау санайтын әрекеттен арылмай келеміз. Қазақ халқы талай жұртпен найза қағыстырған. Әрине, олармен де достасу – өмір шарты.

Орыс пен Қытай империясының айдап салуымен көршілес қазақ еліне дүркін-дүркін шабуыл жасаған азулы Жоңғар мемлекеті жер бетінен құрып тынды. Олар бізбен одақтас болса, керегеміз кеңейетін бе еді, ру, жүзге қазіргідей дәрежеде бөлінбес пе едік немесе олар жеке бейбіт тіршілік еткенде де біз үшін мықты қалқанға айналар ма еді. Геосаясатта өзгеріс туар ма еді. Олар бізбен соғысса да, үлкен қауіп әкелмес еді.

Ұлт та тарих тәрізді жеке бір адамдардың қалау, ниетімен қалыптаспайды. Әлемдегі ең саны көп қытайлықтардың да қанша ұлыстан бас құрағанын ажырату қиын.

Сондықтан этносқа тән белгілі бір қасиеттерді шегелеп айту мүмкін емес. Шартты түрдегі даралық сипаттарды сөз ету үшін де уақыт пен кеңістік аясында ауысып, көшіп-қону, бірлесу, іргежігін айыру, басқа бір халықтармен жаппай араласу нәтижесі іспетті антропогенетикалық заңдылықтарға тірелесіз. Азаю мен ірілену не мүлде жоғалғандай көрініспен өзге жұрт құрамымен сіңісіп кету, яғни қандай жағдайда түп-түқиянынан із қалдыру адамзат бойындағы сан алуан мінез-құлық, әдет-дағдылардың арғы тектік бірлігін тануға мезгеу салады. Бір сүрлеу сан тарау жолға ұласады, өзендер дарияға айналады, дариялар мұхитқа құяды. Біздің алдымызда тамшыдан теңізді тану міндеті тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Бромлей Ю. Этнос и этнография. – М., 1973; Алексеев В. Историческая антропология и этногенез. – М., 1989; Андреев И. Происхождение человека и общества. – М., 1988; Токарев С. История зарубежной этнографии. – М., 1978; Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989.

2 Құран Кәрім. – Алматы, 1991. – Б. 144.

3 Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 1991. – Б. 27.

4 Барманкулов М. Хрустальная мечта тюрков о квадронации. – Алматы, 1999. – С. 22; Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1999. – С. 97.

- 5 Монғолдың құпия шежіресі. – Алматы, 1998. – Б. 28.
 6 Жиһан Желтоқсан. Ақ сарбаз. – Алматы, 1993. – Б. 98, 126.
 7 Фрээр Дж. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1989. – С. 315-316;
 Клод Леви-Стросс. Первобытное мышление. – М., 1999. – С. 160.
 8 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – Б. 63.
 9 Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы, 1994. – Б. 24.
 10 Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы, 1997. – Б. 35-37.

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ САЛТ- ДӘСТҮР КӨРІНІСІ

АСЫЛБЕК Р. А.

Павлодар химия-механикалық колледжінің
ТНГ 24-9-1к тобының студенті, Павлодар қ.

ВАРЗЕГОВА Ж. О.

Ғылыми жетекші, Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетінде құдалық салт-дәстүрінің көріністері поэзиялық туындыларда да орын алған. Белгілі қазақ ақыны Ақтамберді жырау өлеңдерінде тек әскери ерлікті ғана емес, қазақ тұрмысын, отбасы мен Отанын да жырлайды. Жыраулар поэзиясындағы негізгі тақырыптардың бірі – адамгершілік тақырып. Оның пікірінше, туыстары бар адам бақытты.

Ақтамберді жырау өзінің «Күлдір-күлдір кісінетіп» атты өлеңінде өмірлік ұстанымдарын айтады:

Елден елді аралап, Тектіден текті саралап, Беглердің қызын айттырсам, Нұсқасын байқап шамалап -Сынға толса сияғы, Әлбеті шамның шырағы, Мұхиттан сүзіп шығарған Қымбатты гауһар бағасы. Жүз нарға кілем жаптырып, Қазақтан сәнін арттырып, Ұзатып алсам сәнменен, Көңлімді хош таптырып! Бала берсе тезінен, - Пірлердің бітсе демінен, Шілтеннің тиіп шылауы, Артылып туса өзімнен! [1, 309].

Осы ұстанымдардың ішінде ең бастысы – текті жерден қыз айттырып алу. Расымен де, үй болу өте жауапты іс екенін, өміріндегі барлық бастамалардың басы екенін көрсетеді. Осы игілікті іс үшін аянып қалмайтынын жүз нарға кілем жаптырып, қазақтың сәнін арттырып деп көрсетеді, ұлттық құндылықтарымызды баса көрсетіп, ерекшелігін, маңызын арттыра түседі.

Жыраулар институты Қазақ хандығының саяси тағдырымен байланысты болды. Көбінесе жыршы ақындар билеушілердің кеңесшісі болған. Олардың рухтандырылған сөзінде терең уағыз болды. Жыраулар хан мен халық арасында делдал болған.

Олар қысқа да нұсқа түрде қазақ қоғамының саяси құрауышына ғана емес, сонымен қатар отбасы тұрмысына да қатысты даналықты айтқан. Ақын-жыраулар рудың, отбасы, әулеттің тек бейбіт жағдайда ғана, сондай-ақ халықтың көпғасырлық тәжірибесінің нәтижесі болып табылатын адамгершілік ұстанымдары сақталған жағдайда ғана сақталуы және өркендеуі мүмкін екенін түсінді. Барлық ақын-жыраулар үшін отбасылық әл-ауқаттың негізі – әйел, әйел, ана.

Әйел алсаң, ақылдысын қараңыз,

Ағасына, туысына,

Әлемде - бұл нағыз адам.

Егер ер адам аю болса, бала қасқыр,

Осындай қатысушының күнін жасаңыз. [1, 305].

Болашақ ошақ иесінің іскер, еңбексүйгіш, шебер, отбасына ұйытқы бола білуі, ерін күте білу, қонақты қарсы алу, бала тәрбиелеу, туысқа қамқорлық, аналық борышын орындау, іс тігу, тамақ даярлау т.б. қазіргі заманға сай отбасы тіршілігіне бейімділігі – әр бойжеткеннің басты талабы.

Абылайханның бас кеңесшісі Бұқар жырау болды, оның ой-пікірлері отбасы туралы дәлме-дәл айтылатын сөзге айналды.

Ай, Абылай, Абылай,

Қатын алма қарадан,

Сарадан кара тұман.

Сіз қара әйелсіз,

Баладан алды,- [1, 211].

Кезінде қазақ еркін болған жоқ. Балалар туылғанға дейін де еске алу рәсімі болды. Тектілік құбылысын тереңірек түсіну үшін Құдайдың әлеуметтік мәніне көп көңіл бөлу керек. Қазақ қалыңдықты таңдау кезінде қыздың көзайымы болуға батылы жетпеді, ұрпақты жалғастыратын әйелдің көрінетін, адамгершілік, нәзік, әдепті болуын қалады. Тарихи куәлік-фактілер бойынша Тегі Асыл тұқыммен таласқан жағдайлар байқалады. Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамында коршунның құпиясы ашылады.

Отбасының негізі – әйел, ана. Ер адам өмірлік серіктесті таңдау үшін үлкен жауапкершілік алады, өйткені болашақ ұрпақтың

тағдыры шешіледі. Сондықтан да текті жермен құда болуды әр адам ерте ойлаған. Бұл туралы Бұқар жырау:

Жал, құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз!
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас... (Бұхар жырау)
немесе
Атайы жұртқа қол артып,
Асылдан ару таңдап алмаған.
Атасы мұның малды деп,
Қызының беті қанды деп,
Қарадан сұлу таңдаған.
Күндердің күні болғанда,
Олардан асыл болмаған (Байтоқ жырау) [1, 289].

Сондықтан қазақтар құдалық әдет-ғұрпына ерекше мән бере отырып, еш жерде қалыңдық та, қыз да алған жоқ. Әрбір ата-ана ойлап ішінде бірге болу үшін адамгершілік отбасы, әлеуметтік мәртебесі, ол оған тегіс. «Мен мүмкін емес екенімді Білгенінді қаламаймын», - деді ол. Сондықтан «көресіз, көресіз, көресіз» немесе «аяғыңызды көресіз, ананы көресіз, қызыңызды көресіз» сияқты сөздер келесідей естілуі керек.

Кенен Әзірбаевтың «Әкемнің құдасына айтқаны» деген өлеңінде:

Бай құдам бар деп мен жатырмын,
Қай құдам бар деп сен жатырсың.
Қатық ішіп сен жатырсың,
Қатып-семіп мен жатырмын.
Мен құда болғанда,
Жирен шолақ құнаның бар еді,
Екі ғана құлағың бар еді,
Басында жаман тымағың бар еді,
Атың жоқ еді, таяғың бар еді,
Жалғыз қара шұнақ лағың бар еді.
Дәулетің менімен тең еді,
Мен қашан сенен кем едім?
Жал біткен соң жалтарған,

Не қылған арсыз неме едің?!

Құдағи бар, құда деп,
Әдейі мұнда келгенім.
Сенің қызың бойжетті,
Менің балам ержетті,
Екі жасты қосалық,
Ұнасқан жасқа біз де бір

Рақымшылық жасалық [2, 22], - деп, құдалардың әлеуметтік жағдайының тең болуы дұрыс екендігін дәлелдеп өтеді. Сонымен қатар қызы үшін алған қалыңмалдың есебінен байып жатқандарды да сынап өтеді.

Қазақтарда құдалықтың бел құда, бесік құда, қарсы құда, егізқұда сияқты түрлері бар. Бұл бір әулет ұрпағының өсуі, екіншіден, қоғамның нығаюы үшін жасалатын игі дәстүр.

Құдаласу екі жақты байланыстыратын алғашқы қадамнан басталады, ол – жаушы жіберу. Егер жаушыға айналған адам дұрыс жауап алса, онда оған құдалыққа келді. Құдайлармен кездесуге ағайынды-жекжаттар, көршілер-барлығы жиналады. Бұл әр отбасында бірнеше сипатқа ие рәсімдердің бірі. Төмендегі өлеңде осылай жаушы болып келген адамның айтқаны берілген.

Құдағилар, Құдалар!
Достасуға келдім мен,
Басымызға тағы бір бас қосуға келдім мен.
Оң аяқпен қызыңыз келін болып аттайтын,
Өкілімін елдің мен.
Жету үшін сіздерге арғымақтай арқырап,
Желмаядай желдім мен.
Төбе би боп отырмын төбесінде төрдің мен.
Татулықтың жемісін,
Туыстықтың жемісін,
Талай рет тердім мен.
Жас отаудың құрылған жаққызатын шырағын,
Асқар таудың бауырынан аққызатын бұлағын,
Қос жүректің қосылған айтқызатын шын әнін,
Күмбірлеген күйлердің тартқызатын шынарын,
Көтеретін көңілді құдашалар сынағын,
Таныстырар көліне қос аққудың сыңарын,
Табыстырар екі елді елшімін мен – құдамын.
Ей, құдағи, құдағи,
Кемсең-кемсең жылама,

Қуаныш бұл, орынсыз көздің жасын бұлама.
Қимастықпен бір қарап ұясына қызыңыз,
Ұшқалы тұр ұшқалы қиясына қызыңыз [3, 12].

Құда түсе келген құда-құдағиларға құрмет көрсетіледі. Оларды сыйлы қонақ, қадірлі адамдар ретінде қарап, көңілдерінен шығуға тырысады және әдет-ғұрып негізінде қалыптасқан рәсімдер орындалуы керек.

Құда деген бір ел бар Құдай қосқан,
Құдай қосқан, шырайға шырай қосқан.
Құдаларды Құдайдай күте алмасаң,
Қара жер де қайысып, құлайды аспан [4, 56].

Қазақ халқының азаматтық үш жұртында, рулық тұлға бойынша адамдар арасындағы қарымқатынас, өзара жақындықты, қандастық байланыс болуымен бірге құдандылық қарым-қатынас арқылы өзара қарым-қатынас тереңдеп, көлемденіп, өрісі кеңейіп, іргесі кеңге жайылып келген.

Құда
Бабам салған ізге ерген,
Салт бұзылмас ізгі елден.
Құда болар мың жылдық,
Қыз алысып, қыз берген [5, 24].
- Хош келдіңіз құдашажан, құдағай,
Той болған соң ән бастадым шыдамай.
Осы тойды тамашалап отырмын,
Қонақ болып жатыңыз бір жұмадай.
Осы тойға көрік бердің құдаша,
Екі көзге ерік бердім құдаша.
Досымысың, бауырымысың жеңгейдің,
Қалай ғана еріп келдің құдаша.

Құдаша (әйел) – құда жақтан келетін қыз, келіншек. Құдағи мен құдашаның орындары бөлек. Құдаша жас мөлшері жағынан кіші, онымен қарсы құда жақтан жастар түрлі өзін-қалжыңдар айтып, сөйлесе алады. Құдалықтың кейбір сәттерін құдаша арқылы жеткізе алатын болған. Сонымен қатар олар өте сыйлы адамдардың орнында болған.

Осы жұмысымызда қазақ халқы ғасырлар бойы қалыптастырып ұстанған өз мәдениеті, салт-дәстүрі, рухани, отбасылық, этикалық құндылықтары бар екенін, олар ешбір халықтың құндылықтарынан кем емес екенін көрсеткіміз келеді. Осы құндылықтар қазақты халық ретінде сақтап келді. Қандай жағдайға түссе де, қазақ осы

құндылықтарын жоғалтпай, оларды өмірінің темірқазығы етіп келгенін, солар арқылы ұлттық өзінділігін, ерекшелігін сақтап, бүгінге жеткізді. Бұл құндылықтарымызды кешегі қызыл империя да түгелімен жоя алмады, қанша тырысса да, қанша тиым салынса да, қудаланса да ел арасында шілдехана, сүндетке отырғызу, сәждеге жығылып намаз оқу, «наурыз көже» беру, құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру, марқұмды жерлеу, жоқтау, қыркын беру, ас беру, құран қатым шығару деген бүкіл халықтық әрі отбасылық дәстүрлер мен ғұрыптар мүлде жоғалып кеткен жоқ, болып жатты. Олар біздің ұлттығымызды көрсететін дүниелер. Сондықтан оларды сақтап, дәріптеп, ұрпақтан ұрпаққа жеткізу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ай-заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды): 2 томдық / Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы – РББ, 1991. – 2 т. – 496 б.

2 Әзірбаев К. Әкемнің құдасына айтқаны // http://azirbayev.kz/kk/verse/akemnin_kudasyna_aitkany/

3 Өтегенов А. Боз жусан иіс боз далам. / Айтуар Өтегенов. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2017. – 400 бет.

4 Абдрахман А. Ағынан ақтарылып: өлеңдер, балладалар, дастандар / Асылбек Абдрахман. - Астана: Астана-полиграфия, 2010. - 344 б.

5 <https://bilim-all.kz/figure/2600?posts=olen>

САЛ СЕРІ АҚЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ АЙШЫҚТАРЫ

ҒАЗЕЗ Д.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әнші ақындар өз алдындағы фольклордың ықпалынан, ауызша поэзияның үлкен дәстүрінен оқшауланып, біржолата қол үзіп кеткен емес, қайта оның жетістіктеріне иек артып, оның бары мен нәрін, жақсы қасиеттерін бойына жиып, бұрынғының үлгісімен дамыған. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі ақындардың дара төл шығармасы туа бастаған дәуірден бермен қарай авторлы әдебиет пен фольклор бір-бірімен тығыз байланыста аралас, қатар өмір сүрді. Бұл екі бағыт

бір-біріне әсер етіп, бірін- бірі толықтырып, байытып отырды. Ұжымның игілігіне кіретін жолдар әрбір нақты жағдайда даралық сипатқа айналуы да заңды құбылыс. Өнші ақын жеке басының сезімін білдіру үшін «ортақ жерлерден» бас тартпайды, қайта халық өлеңдеріндегі өз сезіміне үндес шумақты ойып алып, қажетіне жаратады.

Дүние жүзіндегі халықтар әдебиетінің мысалдарына қарасақ, олардың дамуына тән ортақ заңдылықтар бар екенін аңғарамыз, ол - әдебиеттің өз қозғалысында ұжымдық шығармашылықтың биіктеріне арқа сүйеп, дәстүрді тірек ете алға жылжуы. Алайда фольклорды пайдалану түрі барлық кезеңде бірдей болмаған, оның даму белестері, сатылары бар. С. Қасқабасов әдебиет пен фольклор арасындағы байланыстың төрт кезеңін атап көрсетеді: генетикалық (тектес), оппозиция (қарсы), үндестік байланыс және кері байланыс! [1].

Күні бүгінге дейін әдебиет пен фольклордың ара қатынасы, байланысы жол-жөнекей айтылғанымен, әлі де терең зерттеулердің арқауына айнала қойған жоқ. Аталған мәселені тексерудің теориялық мәні де күшті. Болашақта жоғарыда аталған байланыстың төрт түрі туралы арнайы зерттеу еңбектер әдебиеттану және фольклортану ғылымдары тұрғысынан жазылуы керек деп ойлаймыз.

Қазір ғылымда фольклор мен әдебиеттің бір-бірінен елеулі айырмашылықтары бар, екі эстетикалық жүйе ретінде қарастырылып жүр. Ю. М. Лотман көркемдік жүйенің екі түріне тоқтала келіп, біріншісін, «тепе-тең эстетика» (эстетика тождества) және қарама-қарсы қою эстетика (эстетика противопоставления) деп атайды, соңғысы фольклорға қатысты.

Өнші ақындар поэзиясында дара өрнектері жеткілікті болумен қатар, бір ізділік, ежелден қалыптасқан ұғымдардың моделі, формулалар, жалпылық мәні бар тұтас көшпелі шумақтар аз емес. Себебі ауыз әдебиеті ұжымдық шығармашылықтан даралыққа ойысу кезінде фольклорлық рухтан арылып, біржола дәстүр шеңберінен шығып кете алмайды. Демек, олардың шығармашылығында Ю. М. Лотман атаған екі эстетикалық жүйенің тұтасып келуі, синтездік бірлігі, араласа жүруі, өзіндік үйлесімі бар. Сондықтан У. Б. Далгаттың жыршы, импровизатор ақындар мен ашуктар шығармашылығын ұжымдық пен даралықтың аралығында алып қарау керек деген [1] теориялық пайымдауына ден қоямыз. Жалпы, мұндай қасиет жалғыз қазақ әдебиеті ғана емес, дүниежүзілік орта ғасыр әдебиеттерінің көбіне ортақ десек, артық айтқандық емес.

Орыс әдебиетінің әйгілі зерттеушісі Д. С. Лихачев: «Орта ғасырлық әдебиет фольклорға өте жақын, себебі мұнда даралық бастама мен ұжымдық белгілердің тепе-теңдігі сақталады. Бұл әдебиетте авторлық құқықты сезіну байқалмайды» [1], - деп жазады.

Поляк ғалымы Г. Татаркевич көне антикалық дәуір поэзиясы жеке адамның сезімінен гөрі қоғамдық ойды және көпшіліктің сезімін білдіретін ғұрыптық поэзияға жақын келінкірейді деп айтылатын лирикалық сезімді жырлайтын дара сипатты поэзияның тұжырым жасайды [2]. Бір топ әдебиеттанушылар бірінші жақтан қалыптасуын Гете есімімен және романтикалық бағыттағы басқа ақындармен де байланыстырады [2]. Араб поэзиясы туралы еңбегінде Т. Монрау былай дейді: «Қазіргі зерттеушілердің көбі ақындарды бір-бірінен бөйіт ұрлағаны үшін кінәлап жатады; бұндай пікірлерді көп ұшыратсақ та дәлелдері тайғанақ әрі екіұштылау болатынын аңғару қиын емес. Плагиат дегеніміз, сөз жоқ - моральдық ұғым, оны негізінен жазба әдебиетке қолдану дұрысырақ, ал ауызша дәстүрге келсек, ол өз мәні жағынан ұжымдық, әрі онда авторлық ұғым әлі қалыптаса қоймаған. Поэзия тілінде формулалар жиі кездеседі және мұндай дәстүрлі жолдардың шыққан мезгілін де анықтау да қиынға түспейді» [2].

Формула ең алдымен дәстүрге тән қасиет, сондықтан формула поэтикасы туралы сөз ету, дәстүрлік поэтика, ауызша поэтикалық канон туралы ойға бастайды.

Қайталамалар мен формулалар сипаты жағынан әр алуан болып келе береді. Олар жекелеген сөздер, белгілі бір тіркес, образ, мотивтер немесе тұтастай шумақтарда кездесуі мүмкін.

Жеке сөздерге трафареттік тән. Біз төменде сөзімізді дәлелдеу үшін «қалқа» сөзіне тоқталамыз:

Ақ жүзін бір көрсем деп қалқажанның...[3]

Алдында сау қайыңның сал бар, қалқам...[3]

Қалқама көңілім сүйген айтамын наз...[4]

Болушы ед қалқам аулы күнде жиын...[5]

Ақ қалқам отыр ма екен, жатыр ма екен...[6]

Қалқама хат жаздырдым алақандай...[6]

Көңілім қалған, қалқам, қайда менен...[7]

Қалқама күліскенім - сүйіскендей...[8]

Ғашықпын, қалқам...[8]

Қалқатай, қари глаз екі көзің...[8]

Жат көріп, жатырқама, қалқам Мамық...[9]

Қалқа сөзі «ой, ей» одағайларымен бірге жиі қолданылады:

Ей, қалқа, тасынушы ең бала құстай...[4]

Ей, қалқа-ау, мен айтайын өуел бастан...[10]

Ей, қалқа, ғашық болдым мен өзіңе...[5]

Көрдім де ғашық болдым, ей, қалқажан,...[3]

Ой, қалқа, мендей адал, сертке жетсең...[4]

Ой, қалқам, сен де көркем, мен де көркем...[3]

Ой, қалқа, біздің көңіл қайда жатыр...[8]

Ой, қалқа, тілің тәтті, лебің балдай...[8]

Ой, қалқа, осылай ма еді айтқан сертің...[8]

Ой, қалқа, ғашықпын іздеген біз...[8]

Еркелету мәніндегі «қарағым» деген қаратпа сөз Мұхитта [3], Ыбырай [4], Жаяу Мұсада [7], Біржанда [6], Әсетте [5], Ақанда [8] т. б. ақындарда ұшырасады.

Махаббат тақырыбындағы авторлы өлендерде дара сипатқа ие, себебі, ән нақты, белгілі адамдарға арналады, сондықтан ақын үшін бір ғана әйел қымбатты, оны басқа ешкім ауыстыра алмайды. Осы айтылғандарға қарамастан сұлу қыз көркем формулаларға айналған, көпшілікке таныс тіркестер арқылы бейнеленеді. Әдетте қыздың сұлулығы толған айға, күнге, атқан таңға теңестіреді. Шаштың тұрақты атаулары – қара, қалың, жұмсақтығы жібекке, мақпалға салыстырылады. Мандайы ақ, жазық, қасы т.б. Бұлардың дені

фольклордан ауысқан. Мәселен, қас сөзінің анықтауыштары: қиғаш қас [5]; қара қас [5]; керілген қас [9]; көз сөзінің анықтауыштары: қара көз [5]; күлім көз [5], қарақат көз [5], дөңгелек қарақаттай қос көзі [5]; қарақат көз [10]; құралай көз.

Ақан халық ауыз әдебиетінде бұрыннан бар, сан алуан эпитеттерді образды ойға көрік беріп, ажарландыра түсу жолында қолданады. Сері өлендерінде кездесетін «қас» сөздерінің анықтауыштарына назар салайық:

КӨЗ: күлім, көукөр, қарақат, жаутаң, нөркес, гауһардай, ителгі, бота.

ҚАС: қалам, қиғаш, қаламдай қиғашталған, қанжар, жай, керілген, қиылған сымдай, айдай сұлу, қара.

Немесе оның «Ақ көйлек» атты өніндегі «етегін ақ көйлектің алтындаған», «етегін ақ көйлектің бүрмелеген», «етегін ақ көйлектің кестелеген», «етегін ақ көйлектің маржандаған» деген бірнеше тіркестер түрінде келуі де ақынның сөзді түрлендіріп, нақыштауға ерекше көңіл бөлетіндігін дәлелдейді. «Ақ көйлек» деген айшықтау Мұхитта [3]; Үкілі Ыбырайда [4] бар. Жалпы ауыз әдебиетінде «ақ» эпитетінің эстетикалық мәні аса қуатты. Әйелдің көрікті сұлу бітімін, оның портретін: ақ бет, ақша мандай, ақ білек, ақ тамақ, ақ жүз деп сипаттау - әнші ақындарда көп қолданылатын баламалар:

Ой, қалқа, сен де ақ мандай, мен де ақ мандай,
Қосылса екі ақ мандай шам жаққандай...[3]

Қарағым, сен де ақ мандай, мен де ақ мандай,
Арасы екі ауылдың шам жаққандай [5]

Жоғарыда келтірілген мысалдардан екі аймақта өмір кешкен екі ақын өлендеріндегі үлгі өрнектердің бірен-саран айырмашылықтары болмаса, ортақ, үндес екендігіне қол қоясың.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қасқабасов С. А О типах и формах взаимодействия казахской литературы и фольклора // Изв. АН Каз ССР. Сер. Филолог. – 1979. – № 2; Далгат У. Б. Литература и фольклор. – М., 1981; Лихачев Д. С. Рецензии на книгу П. Г. Богатырева «Вопросы теории народного искусства» // Известия ОЛЯ. – 1978. – Вып. 1. – С. 31.

2 Жукас С. Фольклор. Поэтика и традиция. – М., 1981. – С. 14; Гинзбург Л. О лирике. – Л., 1974. – С.52-53; Монрау Т. Арабская средневековая культура и литература. – М. 1978. – С. 103.

3 Мералыұлы М. Әндер. – Алматы, 1960. – Б. 6, 9, 16-17, 19, 21.

- 4 Сандыбайұлы Ы. Әндер. – Алматы, 1969. – Б. 11, 13, 16, 19.
 5 Найманбаев Ә. Шығармалар. – Алматы, 1988. – Б. 45, 50, 54, 89, 92-93.
 6 Қожағұлұлы Б. Өлендер. – Алматы, 1967. – Б. 56, 70, 82, 84.
 7 Әлімбаев Д. Кенші жыры. – Алматы, 1986. – Б. 84; Жаяу Мұса. Ақ сиса. Әндер мен күйлер. – Алматы, 1985. – Б. 56.
 8 Қорамсаұлы А. Шығармалар. – 1963. – Б. 61, 85, 92, 106, 112, 120, 122, 124-125.
 9 Кошқарбаев Ш. Ақ қайың. – Алматы, 1984 – Б. 17, 20.
 10 Қазақ әндерінің антологиясы. – Алматы : Өнер, 1990. – Т. 1. – Б. 152, 172.

ТӨРТ ТҮЛІККЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР

ЖАЙКБАЕВА Г. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ халқының көне замандардан бергі күн көрісі, тіршілік-тірегі түгелдей дерлік төрт түлікпен байланысты болған. Төрт түліктің етін жеп, аяқ артар көлік етіп күн көрген. Күнделікті тұрмысқа керекті азық-түлік, киім кешектің бәрін де халық осы төрт түліктен тапқан. Алысты жақын, ауырды жеңіл ететін, талыққанда өзегін жалғап, үстіне киім болған да мал. Сондықтан қазақ баласы бір-бірімен кездесе қалса «мал-жан аман ба?» деп сұрауы да сондықтан [1].

Төрт түлік малдарға байланысты жырлардың туып, қалыптасып, халық арасында таралуын сөз етпес бұрын сәл әріге назар аударайық. Қазақстан тау шатқалдарына салынған тау ешкілерінің суреттерін зерттеген орыс ғалымдары малдың қолға үйретілуі жайлы әр кезеңдерде әр түрлі пікірлер айтып жүр, солай бола тұрса да қазақ ғалымдарының пікір тұжырымдары өзінше бір төбе. Жартастағы жазулардың бізге жеткен сырлары жайлы сөз еткенде Қазақстан археологы К. Ақышев мынадай пікір айтады: «Неолит және қола дәуірінде-ақ адамдар өздерінің күнделікті өмір тіршілігін көрсететін стилін жасаған»[2].

Сол суреттер, археологиялық қазбалар, бізге ата-бабалармыздың тыныс-тіршілігімен, тарихымен таныстырады. Қазақстандық ғалымдар археологиялық қазбалар мен жартастағы салынған бейнелерге сүйене отырып, қазақ халқының бақташылық кәсіппен қай дәуірден бастап айналысқаны туралы әр түрлі болжау пікір

айтады. Біз солардың бірнешеуіне қысқаша тоқтала кетпекпіз. Қазақстан халқының тарихын арнайы зерттеген ағылшын тарихшысы А. Тойнбидің пікірі бойынша, Қазақстан мен Орта Азияда мал бағушылық біздің эрамызға дейінгі IV-II мың жылдарға дейін қалыптасқан. «Ал Қазақстандағы жүргізілген археологиялық деректер А. Тойнбидің бұл пікірін жокқа шығарады», – деп К. Ақышев қарсы пікір айтады.

Тастағы бейнелер ұзақ уақыттың жемісі. Мұны бір ғана адам немесе бір ғана ру жасамаған, мұнда неолит, палеолит, қола, темір ғасырларының ізі бар. Қазақстанда мұндай суретті тастарды осы күнге дейін «әулие тас» деп атайды. «Тәңірге» жалбарынған, түнде басына келіп түнейтін әр түрлі суреттермен безендірілген қасиетті шыңдарды Қазақстанның кез-келген жерлерінен кездестіруге болады [2]. Ал Алматы облысы, Ақсу ауданы, Теректі сайындағы жартастардың біріндегі салынған суреттер туралы ғалым Ғ. Мұсабаев былай деп жазады: «Түйеге теңдеп артылған жүк, киіз теңге салынған бала, көш көлігін жетектеген әйел, айдалған мал, сиыр-қой, қозы-лақ, бұзау-танасы да бар. Салт атты адамдар бір сыдырғы киім киген, қолдарында садағы бар, алға шығып атып жатыр. Кімге қаратып атқанын да көреміз. Олардың көшін бөгеп, жартылай жалаңаш адамдар тасты паналап, жақ тартып жатыр. Біреуі оқ тиіп жығылып қалған, екіншісі артына жалтақтап, жан ұшырып қашып барады. Басқаларға хабарлайды, тайпаны жинайды, күреске шақырады. Шүйгін жер, жайлы қоныс іздеп келе жатқан малды тайпа. Киімдері де құралдары да жақсы. Бұл жер-су, сай-сала олардікі емес, басқа тайпалардікі. Бөтен елді жаулап алудың көне түрлері. Мұны көзбен көрмесе, сәбилік дәуірде суретке түсірмеген болар еді» [2].

Қайсыбір жартастардағы киіктің лағының адамның қолын иіскеп тұрғанынан, жартастағы өгіздің, жылқының, түйенің, бұғының суреттерінен жабайы аңдарды қолға үйрете бастаған кездегі малшылықты, арғы кездегі аңшылықты көреміз. Бұл бейнелер біздің заманнан көп бұрын басталып, біздің заманда ислам дініне байланысты X-XII ғасырларда тоқыраған тәрізді [3].

Бұдан да ертеректе жылқыны қолға үйретпеген кезде жалаңаш-жалпы жүріп топтанған тағы адамдар, танауынан от шашқан мүйізді атты төрт жағынан қамалап атып, жыққалы жатыр. Аттың танауы делдиіп, өрең дем алып, кейін шегініп құлағалы тұрған суретін де ғалымдар осы Теректі сайынан табады. Ерте кездегі суреткерлер тіршіліктің көзі болған мал шаруашылығын тамаша

бейнелеген. Ен далада жайылып жатқан көп жылқы, оның ішінде асыр салып шапқылап жүрген құла тай да, атының шылауынан ұстап жаяу тұрған жылқышы да суретші картинасынан орын тепкен. Біздің заманымызға дейінгі қола дәуірінде салт атты кісілер болған. Бұған қарағанда жылқы малы бұдан да арғы дәуірде қолға үйретілген тәрізді. Кейбіреулер Қаратаудағы атты кісі суретін біздің заманымызға дейінгі VII-VIII ғасырларда салынған дегісі келетін көрінеді [4].

Таңбалы сайындағы салынған суреттерді зерттеген ғалым А. Н. Бернтшам былай пікір білдіреді: «Құйрықты адам жүгендеген мүйізді айғырды тізгінінен ұстап тұрған сияқты. Бұл мүйізді бейнені сиыр малына жатқызайық десек, оның мүйізі болмаса, басқа мүшелері (аяғы, тұяғы, бауыры, сауыры, мойны т.б.) жылқыға көбірек ұқсайды, мұндай тәріздес жылқылардың суреті басқа өлкелерден де кездеседі, бұл фактілер ерте кезде жылқының мүйізді, мүйізсіз, екі түрі болды ма деген ой тудырады. Ал мүйізді жылқының түрі осы заманға жете алмай құрып кетуі ықтимал ғой [5].

Кейбір жартастағы суреттерде анның еркек, ұрғашы екендігі бейнеленеді. Сонымен бірге еркек пен әйелдің суреттері де кездеседі. Палеолит дәуіріндегі суреткерлер ең алдымен тіршіліктің негізгі арқауы – азық-түлік мол болу үшін аңдарды сиқырлы жолмен өсіруді де армандаған. Сондықтан да болу керек, кейбір сиыр, марал тәрізді суреттердің жанында үлкен бұқа тұрады. Бұл – аңды сиқырлық жолмен билеп алудың символы, аңдардың өсіп-өнуіне жәрдемдесудің жолы тәрізді деседі ғалымдар.

Қазақ ертегілерінде еркек адам ұрғашы аңға үйленсе, әйел еркек аңға күйеуге шығады. Мысалы: «Жігіт пен өнерлі қыз» [6] – деп аталатын ертегіде жігіт ақ қаншық қасқырды әйел етіп алады. Жігіттің қасқыр қалыңдығымен қасқыр енесі, жігітке адам баласының қолынан келмейтін небір жақсылықтар істейді. Сол жігітті тағы жылқылар мен балықтардың иесі етеді. Қаншық қасқыр зұлым ханның жауыздық әрекеттерінен жігітті үнемі аман алып қалады. Жартастағы бейнелер, көбінесе осындай қиял-ғажайып ертегілермен ұштасып, сол кездің өмір шындығын көрсетеді. Олар қай тасқа қандай мүсінді салуды да ойлаған, қасқыр қуған киікті де, оны атқан мергенді де, құйрығын сүйреткен жолбарысты да, қой-ешкіні баққан малшыны да, түзде жайылған түйені де, бүктетіліп ырғығалы тұрған таутекені де түсірген.

Етті азық ету зор мәні бар екі нәрсені туғызған. Біріншіден, етті пісіруге от керек болды, бұл да адам баласының төңірегінен түйген өмір қорытындысы еді. Өрт болған жердегі далада өліп жатқан аңдардың еттерін жеп көріп еді, дәмділігін байқады. Енді өздері пісіріп жегісі келді, оның әдісін іздеді. Қысқасы от жағатын құралдың керек екендігін сезді, тасты тасқа соқса от шықты, ағашты ағашқа үйкегенде от шықты, от табылды. От жарық, жылу ғана емес, бойларына қуат беретін тамақ пісірудің көзі болды. Енді отқа пісіретін ет табыла бермеді. Қолға түскен жас төлді асырап еді, қолға қозы үйренді, есейтіп еді, сойып жейтін ет болды. Бұзау асырап сиыр етті – ол сүт берді. Міне, төрт түлік малдың етін жеп, сүтін ішуді осылай үйренді. Бұдан кейін оларды жабайы жылқылардың жүйріктігі қызықтыра бастады. Ол туралы да түрлі деректер мен аңыздар бар. «Көроғлы» дастанында биік тау жылқысымен жәй жылқының тұқым араласуынан үшінші түрлі будан шығатыны айтылады. «Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі жылқы тұқымдарының өте жүйрік келетіндігі дүние жүзіне ерте кезден-ақ белгілі болған», [2] – деген қазақ ғалымдарының пікірінің дұрыстығын орыс ғалымы Б. М. Заводовский мына сөздерімен қуаттайды: «... Үшінші ғасырдың аяғында Орта Азия мен Қазақстан жерінен әкелінген жүйрік тағы жылқылар Сібір мен Еуропаға кеңінен тарай бастады» [7].

Қытай мәліметтері бойынша, асыл тұқымды Тяньма тұлпарлары («добрых лошадей») Ферғана тауларында болған. Шыққан тегі – тяньма, аспан жылқылары. (Небесных лошадей) деп аталған, Геродаттың айтуынша, Орта Азиядағы массагеттер – күнді «жүйрік құдай» деп танып, ең жүйрік жануар жылқыны құрбандыққа шалған. Көне түркі халықтары да аспанға ұшатын жылқыны армандаған. Қазақ халқының эпостық жырларының бірі – Қобыланды батырдағы Тайбурыл, «Ер Төстік» ертегісіндегі Шалқұйрық бұған толық дәлел бола алады. Жетісу өлкесіндегі Таңбалы жартастарынан, екі өркешті түйелер мен мүйізді тау текелерінің суреттерінің де көп кездесуі, суреттердің батысқа немесе шығысқа қаратылып салынуы, кейбір жартастарда жылқы мен тау текенің қатар тұруы тегін емес, олардың киелі қасиеттерінің барлығынан деген болжам жасайды А. Махмутов. Бұл – қазақ халқының «батыр – елдің серкесі, ақын – елдің еркесі» дейтін мақалының арғы тегі түркі заманында қалыптасқандығын білдіреді. XII-XIII ғасырларда таңбаға ұқсас тау текенің (серкенің) бейнесі Орхон бойындағы түркі халқының бекзадасы Кері-тігін мен оның ағасы Білгі-қағанның құрметіне

қойылған ескерткіштерінен де кездескен. Бұған қарағанда таутеке немесе серке бейнесінің басшы жетекші хан, қаған дегенді білдіретін мәнінің барлығы ерте кезден белгілі болған.

Көшпелі халықтың тіршілігі толығымен төрт түліктің өсіміне тікелей қатысты болған соң, қойдың еті – қорғасын, сүті де, жүні де, мүйізі де киелі деген ұғымдар болған. Сол себептен «қазанда қайнап жатқан сүт отқа төгілсе, малдың желініне қотыр шығады», «қазанда сүт күйіп жатқанда малдың желінінде сүт күйеді», «жерге төгілген сүтті басуға болмайды», «ақтың жуындысын ағып жатқан суға төгуге болмайды», «сүтті үрлеп ішуге болмайды, майлылығы азаяды», «малдың сүйегін аяққа басуға болмайды», «қойдың мүйізін, жүнін өртеуге болмайды» деп келетін тиымдар болған. Қазақ халқы малдың өсіп-өнуіне кедергі жасайтын іс-әрекеттерден аулақ болу үшін мал төлдер алдында, өрістен қайтқанда, өріске айдарда буаз қойды қуаламаған, қозы тастайды деген тиымдар арқылы келесі ұрпақты да тәрбиелеп, өз өмір тәжірибелерін өзгелерге өнеге етіп, ұрпақтан ұрпаққа қалдырып отырған.

Қой қоздап жатқанда қойдың шуын қолымен көтермеген, оны сүйретіп апарып тастаған, өйтпесе қозы қашаған болады, шуын жеп қойған мал тумайды, мал туып жатқанда жанында адам тұрса қызғанып өлтіріп тастайды, жас төлді арқасынан сипаса, бойы, мүйізінен ұстай берсе, мүйізі өспей қалады деп тиымдар жасап отырған. Сондай-ақ төрт түлік малдың жай-күйін, жылдың төрт мезгіліне байланысты бағылуын мейлінше жетік білген. Көші-қон кезінде пайдалану әдістерін де ерте кезден білген. Түйенің бір-ақ рет су ішетіндігін ескеріп, ұзақ жорықтарға, көші-қонға, жылқының жер талғамайтындығын біліп мал бағуға пайдаланған. Оларды қалай тойындыру әдістерін де терең меңгерген. Қойды тойындыруға көктемде тегістік өріс, жазда таулық өріс, күзде ашылы ойпат, жақсы жұғын болатынын байқаған. Қыста қары аз түсетін, тебіндеуге қолайлы шөбі қалың, жуан түбірлі отты жерді іздеген. Сондықтан қыс қыстаулықта, жаз жайлауға көшіп жүргенде жылдың төрт мезгілінде үнемі жұғымды бола бермей, кейде ауа райына байланысты шөптер ерте, кеш пісіп, кей жылдары қысырап шықпай қалғанда, сол аймақта жұт болатындығын алдын-ала сезіп, басқа жаққа ертерек қоныс аударып көшіп кетіп отырған.

Өрістегі мал оттайтын шөптерді әлде неше түрлерге бөлген. Жазғытұрым буаз қойды, арық кезінде көк шыққанша тегіс жерге, көк көтеріле бастағанда таулы, не жонға баққан. Бұл мезгілді қазақтар «от-арық, су – семіз» деп атаған және оны «өмірімде екі-

ақ тойдым, көктемде бір тойдым, көбік қарда бір тойдым» деп саулық қой айтыпты-мыс [8], – деп келтіреді. Төрт түліктің өрісін жақсы білген халық өздерінің халық әндерінде жылқы мен қойдың сүйіп жейтін шөбін де әнге қосып айтқанын мына халық әнінен байқауға болады:

Айдап салдым жылқымды тепсең жерге,
Сіздей адам табылмас ексем жерге.
Намаздыгер, намазшам арасында,
Асыққаннан тимейді өкшем жерге.
немесе:
Айдап салдым жылқымды ошағанға,
Салсам құрық жетпейді қашағанға,
Ауылың шалғай кеткенде беу, қарағым,
Нендей медет етейін жасағанға.

Осы өлеңнің алғашқы шумағында шөбі шүйгін жерге жылқыларды айдап салып, жылқы жайылып жатқанда көңілі қалаған адамымен жүздесіп келетіндей мүмкіндіктері болғанын, ал ошаған қуалаған жылқылардың сырғақтап тоқтамайтындығынан, жаратқан адамымен жүздесуге де мүмкіндігі болмайтындығын айтып бозбала мұның шағады. Көшпелі халық төрт түлікті бір-бірінен бөле-жара қарамаған. Бірінің орнын бірі толықтырып отыратындығын халық әндеріне қосып айтқан.

Айдап салдым жылқымды ақ қауағанға,
Жабағы арық, тай семіз көп сауғанға,
Қуанғаннан жүрегім от боп жанар,
Ақ білегің сыбанып қой сауғанда.

Бұл өлеңде бие байлауға келмейтін мезгілде көктемгі қойдың сүті, жылқы қымызының орнын жоқтатпағанын байқаймыз. «Жылқы малы ішін тартса, күн суытады, болмаса жайсыз хабар келеді» деген ырымды «Бозжорға» өлеңінен де байқауға болады. Қараңғы түсіп ғашығының аулына жете алмаған бозбала Бозжорғаның ішін тартқанын жаратпай:

Ауылдан мен де шықтым күн де батты,
Боз жорға, алма мойын ішін тартты.
Боларын бір сұмдықтың біліп едім,
Ауылы ғашық жардың алыс тартты, –

деп күйінеді. Жоғарыда айтқанымыздай, мал да адам тәрізді бір-бірімен ұғыныса, пікірлесе алады деген, адамның санасының сәби кезіндегі анимистік түсінік, төрт түлікті өзара айтыстыру арқылы,

бір-біріне қадір-қасиеттерін бағалатады. Мінез-қылықтарын, қандай шептерді сүйіп жейтіндерін өз ауыздарынан айтқызады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уахатов Б. Қазақтың халық әндері. – Алматы : Ғылым, 1974. – Б. 90.
- 2 Мусабаяев Ф., Махмутов А., Айдаров Ф. Қазақстан эпиграфикасы. – Алматы: Наука, 1971. – Б. 8-9, 35, 39, 67.
- 3 Грач А. Д. Петроглифы Тувы // Музей антропологии и этнографии. XVIII. – М.-Л., 1957. – С. 425.
- 4 Сеников Т. Н. Археологические исследования на северных склонах Каратау. – Алма-Ата. 1961. – С. 96.
- 5 Бернштам А. Н. Наскальные изображения Саймалы-Таш // Советская этнография. – 1959. – № 2. – С. 56.
- 6 Қазақ ертегілері. – Алматы, 1957. – Т. 1. – Б. 96.
- 7 Заводовский Б. М. Происхождение домашних животных. – М., 1956. – С. 41.
- 8 Институттың қолжазба қоры. 670-папка. 8-дәптер.

ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ФАБИТ МҮСІРЕПОВ

ЖАҚАНОВА М. А.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ф. Мүсірепов өмірбаянына қатысты маңызды деректерді шағын жанрдағы өз шығармаларынан тауып, қиюластыру қиын емес. Қадірлі ұстазы, аға досы Бейімбет Майлин туралы «Біздің Би-аға», «Екінші Би-аға» атты дүниелерінен жазушының шығармашылық өнерге ден қою, жетіліп, ширау мезеттерін дәлелдерліктей мәліметтер кездестіресіз. «Еңбекші қазақ» газетіне С. Мұқанов ықпалымен корректор болып, хабар-ошар аударумен шұғылданған жас таланттың «Тулаған толқында» әңгімесін рабфак жатақханасындағы қабырға газетінен көріп, Бейімбет Майлин шәкіртін берік назарында ұстайды.

Ф. Мүсірепов творчествосын зерттеушілер осынау ұзақ әңгіме яки повестен басталатынын меңзеуінде жаңылыс жоқ. Жазушы бірден төрт аяғынан тік тұрған толымды туындымен жарқ етіп көрінген. Қазан төңкерісі қарсаңындағы қазақ ауылында әйел теңдігі үшін, адал махаббат жолында батыл қимылға көшетін Шәйза мен Біржан ерлігі жаңа заман әсерін түйсіну, хұқылық еркіндік сезімін түсіну орайында пайымдалады. Өлең сөз, қара сөз түрлеріндегі ұлттық проза туындыларына тән басты әлеуметтік мәселеге жас қаламгер өз тұрғысынан неғұрлым ауқымды эпикалық тынысқа толы тәсілмен барады. Кейіпкерлерді мінездеу, тартыс құру, сюжет иірімдерін ширату амалдарынан кәнігі өнер, шебер үйлесім байқалады. Екі баласымен күйеуінен жесір қалған Қалишаның ұлы 13-14-тегі Қабысан үшін пендешілігі ұстап, Итемген сөзіне орай байлығынан дәметіп, бүлдіршін қызын әйел үстіне адам көргісіз Оспан болысқа беруді дұрыс санап қалатын шағына дейін нәзік аңғартып, қаһарман жан әлеміндегі түрлі тайталас көңіл әуендерін қамтуға тырысу реалистік тұғырнамасы айқын бейнелеу ұстанымын танытпақ.

«Қос шалқар» (1928), «Көк үйдегі көршілер» (1929) деген әңгіме, повестерінде Ф. Мүсірепов ел өміріндегі колхоздасу науқаны тұсындағы қайшылықты кезең тынысын елестетеді.

«Талпақ танауда» (1933) дала қазағының жаңа жағдай, орта талабымен қинала жүріп келісуі сенімді пернелермен суреттелсе, «Шұғыла» (1933) әңгімесі сол дәуірдің әпербақан ұрдажық ұранын

малданып, ар-ұят шегінен шыққан шолақ белсенділердің тоғышар психологиясын шетін бояулармен, ащы мысқыл шыбыртқысын сілтей, күлдіре, түңілдіре өрнектеу нәтижесінде қаламгердің жалаң саясат астарындағы келеңсіз сорақылықтарды ерте танып, жүрексіңбей айшықтауға бейім батыр сезімін әйгілей түскені анық.

«Адамның анасы» (1933), «Өлімді жеңген ана» (1933), «Ананың анасы» (1934), «Ананың арашасы» (1934), «Ер ана» (1942), «Ақлима» (1944) әңгімелерінде Ф. Мүсірепов өз творчествосындағы өзекті арна – ана тақырыбын көбіне көтеріңкі романтикалық пафос ауқымында шабыттана жырлады. Ана – өмірдің бастауы, ана – болашақ дариясына құяр тұнық тұма, ана – тазалықтың, ана – ерлік пен мейірім, қайрат пен төзім, асқақ қаһармандықтың құнарлы нәрі дегенге саяр шыншыл идея эстетикалық сезім сұлулығына бөлене көрініс тапты.

Әрбір сөз, сөйлеміне, ой-толғамына соншалық қатал талаппен қарайтын Ф. Мүсірепов 1980 жылы көзі тірісінде жарияланған үш томдық таңдамалы шығармалар жинағының [1] алғы сөзінде «Бір ғана кітабымен, бір ғана драмалық шығармасымен, бір ғана поэмасымен дүниежүзілік классик болған ақын-жазушылар барын да білеміз. Ішетін шайымызға тұз түсіп кетсе, жейтін етімізге қант түсіп кетсе қалай тыржындарымыз да белгілі. Солай бола тұрса да «іштен шыққан шұбар жыланды» өз қолыңмен бауыздау да оңай емес, әрине.

Мен осы ойларымды өзімнен бастағым келіп прозалық шығармаларыма аздаған екшеу жасап, ескірді-ау дегендерімді осы үш томдыққа кіргізбедім, бұдан былай кіргізбекші де емеспін» дейді.

Алайда жазушының өзі өмір сүрген уақыт ыңғайына қарай, дәуір ұранына үн қосу есебінде жазған «Үздіксіз өсу» (1934 ж.), «Жайлау жолында» (1936 ж.), «Түннел» (1935 ж.), «Тұтқын қыз» (1936, 1938 жж.) атты повестерінде де үлкен суреткерлік шабыт тынысына айғақ деректер кездеседі.

Шығармашылық қадамын шағын эпикалық жанрларда бастаған Ғабит Мүсірепов драматургия саласында да жемісті еңбек етті. Қайсыбір туындыларын либретто («Қыз Жібек», «Амангелді», «Ақан сері – Ақтоқты»), сценарий («Амангелді», «Қыз Жібек») түрінде де, пьеса ретінде де жариялады («Қыз Жібектен» басқасы). Қаламын ұштау әрі театр талаптарын ескеру орайымен А. Островскийдің «Таланттар мен табынушылар», Мольердің «Саран», В. Шекспирдің «Антоний мен Клеопатра» атты әйгілі шығармаларын қазақшаға аударды. Әр уақытта орыс жазушыларынан Я. Галанның «Тан

алдында», Л. Леоновтың «Шапқын», К. Симоновтың «Орыстар», А. Софроновтың «Москва мінезі», А. Штейннің «Намыс заңы» сияқты пьесаларын шынайы шабытпен тәржімалағаны аян.

Тілі ұтқыр да бейнелі, артық-ауыс сөзге жоқ қаламгер үшін драматургия заңдылықтарымен табысу аса қиынға соға қойған жоқ. 1939-жылы жазылып, 1940-жылы сахнаға қойылған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» таргедиясы Ф. Мүсірепов дарынының ерекше қырын жарқырата ашып берді. Ұлы Мұхтар Әуезов «қызыға да, қызғана да қараймын» деп, сүйсіне бағалайтын пьеса белгілі халықтық лиро-эпосты жаңғырта, әр қоса, асқақтата баяндаудың үздік үлгісін көрсетті.

Түпнұсқада бар романтикалық сарын трагедияда асқына түсіп, тұрақты көркемдік-стильдік құбылысқа айналады. Қарабай, Жантық, Қозы, Баян, Мақпал, Күнікей бейнелерінің бәрінде дерлік бір басым кісілік сипат өзге қасиеттердің көбінен үстем қызмет атқарған.

Мәселен, Қарабайдың сарандығын алайық. Жырдағы сюжеттік экспозиция, Сарыбай өлімі, екі байдың серті, Айбас батырға қатысты оқиғалар, Қозының сапары тәрізді желілер пьесаға енбеген. Сондықтан Қарабай опасыздығы сияқты мінез ең алдымен мыңғырған жылқының жалғыз жапырақ етін жемей, құр кісінегеніне мәз болатын түпсіз қараулықтың қанжығасына бөктеріліп кетуі автор меже тұтқан көпсалалы идеямен тығыз тамырлас. Бір Қарабай тұлғасының өзінде комикалық, трагедиялық, юморлық, романтикалық пафостың толық жарасымы сақталған.

Пьесадағы алғашқы әні: «Қарабайдікі дегенге бұл жұрттың қызықпайтыны болсайшы! Тек талап алайын деп отыр... Түс көрсе, менің жылқымнан басқаны көруді қойыпты бұл ел!... Ел дейді мұны! Ел ме екен осы? Жау емес пе торлап тұрған... Адыра қалсын, бүйтіп ел болғаны!... Қайран, қолды – қолда кеткелі тұрған иесіз дүниелік... Жантық-ай, бері келші, бері!...» [2] – деп шығатын дүние жүзінде теңдесі жоқ саран тек жиренішті кейіпте емес, шет-жиексіз тапқыр да табиғи юмордың жалынан ұстаған күйінде толассыз күлкі шақырумен болады. Сап-сау, айналасын салқын көзбен, жіті санамен шолатын, өзіне-өзі есеп бере алатын адамның халі емес бұл. Ен байлықтың қалай келгені туралы сөз жоқ. Бірақ артық қасиетін аяқасты қылатын парықсыз күйкі пенде болашақ сор мен қасірет шоғын қолымен ұстап, құшырлана уқалауда. Қайырымсыз әке үшін бар кінә жаманнан жақсы туған асылы – Баянда тәрізді. Баян тұрмысқа шықса, бар бейнет, қауіп, қатерден құтылардай.

Екінші жағынан, құда түскен адам Қарабай жылқыларын еншілеп, айдап әкетердей. Қарабайға бала-бөле, мал ғана – тіршілік қызуы. Гротескілік дәрежеге жеткізіле, шырқау биіктен түйірдей кейіпте суреттелетін малсақ шалдың ішкі тарғизмі комикалық тәсілмен өрнектелуінен жазушы талантының полифониялық сипаты айқындалады.

«Күнікей. О, дүние қоңыз, дүние қоңыз!... Әкесі болмай кет Баянның!»

Қарабай. Болмай-ақ қойды Қарабай... Тек малым қайтсын!... Алсын бірі, тынсын құлағым!... Қызды байға бермегенде, үйде бұзаулатпақшы ма едің!...» [2]. Сөйлеп тұрған Қарабай емес, күзгін ниет, құмырсқа сезім. Бет шыдамас сөздің өзі амалсыз мырс еткізеді. Жағдай мен мінез алдағы тартыс, оқиға желілеріне терең нанымдылық беретін психологиялық дәйектеме міндетін толық атқарады.

Пьесадағы реализм жалпы адамзатқа тән ұжданлық мұратты толымды характерлер мен дүниетаным нанымдылығы, әрекеттердің неғұрлым қарапайым жағдайда жүзеге асуы, Жантық, Күнікей бейнелерінде ағымдағы тіршілік ауқымына сай сөз бен іс төңірегінен аңғарылса, өзге кейіпкерлердің аңсар-талабы, сезім әлемі жоғары рухани өлшемдер асуынан табылады.

Қозының анасы – Мақпал мен Баянның анасы – Күнікейдің ертеде серттесіп, белгі үшін орамалдарын қанға малуы, екі ғашықтың бір күн, бір сағатта тууы, бір-бірін арзанға азбас қымбат сағынышпен сарыла іздеуі, Мақпалдың тиімсіз сырды көңіл сандығына салып, құлыптың аузын ашпай қоюы, жаны күйзелгенде, ашық монолог үлгісінде толғана жас төгуі, Қозының Қодарға қатысты ерлігі мен мәрттігі, орынсыз сенгіштігі, т. б. мінез-қылықтары мен іс-әрекеттер тізбегі – шығармадағы романтизм нышандарын күшейте түсетін таяныштар.

«Қозы. Жасырмашы, жан анам! Бүгін, жер бетінде жалғыз-ақ ауыз сөз жүр!... Ол – Баян!... Жел Баян деп ызындайды, көл Баян деп теңселеді, өзен Баян деп ағады, тау Баян деп күңіренеді, көк Баян деп күрсінеді!... Анам Баян деп мұңаяды, балаң Баян деп толғанады!... Енді тек жөн сілтеуің ғана қалды, сілтеші, жан ана!»

Мақпал. Баян деген көл бар-ды, құлыным... Сол көлдің самалында сен туып едің... Құмы маржан, суы бал еді... Адасқан аққу-қаз көлде табысушы еді... Сол-дағы менің аузыма түсіп кеткен... Сол-дағы анаң бейбақтың аңсап кеткені... Сол-дағы жалғыздықтың ермегі... (Қозы отыра кетеді)» [2].

Драматург сыр түйінін жасыру, кейін ашу іспетті композициялық тәсілді сәтті пайдаланады. Шындықты тасада ұстау шығармадағы ішкі жан қайшылығын ширықтырып қана қоймай, жанықтыра аспандатып жібереді. Сезім құмарлығы өмірбаяндық деректерге, өткен іске, айтылған сертке табыну үстінде жалындай түседі. Эпикалық ойлау жүйесіндегі әсерлі саз романтикалық көтеріңкі пафос қуатымен қалықтай жөнелген. Ерекше тосын күйлер шоғырын екі сөзге келмейтін, кессе, құлап түсетін, бірбет, қайсар жандардың бүлкілі мен іркілісі жоқ сом шешімдері табиғи үйлесім арқылы толықтырады.

Пьесадағы трагизм Қозы мен Баянның өлімі ғана емес, дүние рахатын «қолдың кірі – байлыққа» балайтын жартылай доғал түсініктің зорлығына наразылық, ақпейіл адал көңілдің түндей қараңғы жауыздықтан жеңілуіне реніш, көгершіндей таза махаббаттың батпақтай зілді қызғаныш табанында тапталуына қарсылық, аналар зары – замана зарына тоқтам іздеп, таба алмай сезімдері арқылы нанымды көрініс алады.

Шығарманың сюжеттік арнасы мен характерлер сипаты, диалогтардың әсерлілігі мен шынайылығы, жазушы тілінің жараған жүйріктей артық-кем сөздерден адалығы, терең метафоралық қасиеті, синтаксис күдіреті, астарлы ой мен айқын көркемдік-эстетикалық тұғырнама тарихи-әдеби негізге құрылған туындыны мүлде соны, жаңашыл қасиеттермен байытқан. Ашық монологтар үлгісі арнау түрінде жан дүние қайшылықтарын биік нақыштармен кестелейді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» ұлттық драматургия, тарихындағы көнермес тұрғыдан орын тепкен тұлпар туысты дүниеге айналды.

Ғабит Мүсіреповтің 1941 жылы жазылып, 1942 жылы сахнаға қойылған «Ақан сері - Ақтоқты» пьесасы да қазақтың еркін даласына сыймай, әділдік іздеп, шарқ ұрған әйгілі Ақан сері Қорамсаұлы бастан кешкен ауыр тақсіретті уақыт, қоғам трагедиясымен сабақтас суреттеуге арналған. Драманың ақ өлең жолдарына толы шабытты беттері саңлақ ақын жанының өрттей ыстық қызуын өршіте бедерлеу үшін қажет пішіндік ізденіс жемісі болды. Ақан мен Ақтоқты махаббаты, өрмінез серінің шалт қимылы, адалдыққа ара түсер асау жүрегі, әр түрлі қарсы күштермен аяспас күресі шынайы асқақ сезімге орала көрініс алды.

Алайда бүгінгі уақыт межесінен көз салсақ, пьесадағы тарихи шындыққа күмән туып, сауал қойылатын шақтар бар екен [3]. Ақан өзі ұстаз тұтқан, ең тату бажасы, досы Наурызбай молламен

ымырасыз шайқасқа баруын белгілі өмірлік мәліметтер қолдай қоймайды. Көкшетау өңірінде алғаш мешіт пен мектеп ашып, бала оқытып, казактарды шоқындыруға қарсы шыққаны үшін Сібірге жер айдалатын, түрік сұлтанына, атақты Абайға астыртын хат жіберетін, осы қадамдарын Әлихан Бөкейханов жоғары бағалайтын Науан хазірет бейнесінің біржақты бейнеленуі жазушы тұрғысынан саясаттан қоркуемес, тіршілік тынысын, дін мәселелерін өзінше атеистік бағытта қорыту нәтижесі болса керек.

Қаламгер «Амангелді» пьесасына (1950 ж.) әңгіме, очерктер, киносценарий арқылы жол салды. Дәуірдің ең бір күрделі мәселесіне Амангелді сияқты батыр тұлғасын терең ықыласпен мүсіндеу арқылы толымды жауап беруге тырысқан драматург образ жасау, тұжырым тую тұрғыларынан халықтық талғам мен мұрат биігінен табылғаны аян.

Автордың сахнаға қойылмағанмен, 1981 жылы «Жұлдыз» журналының 1-санына жарияланған пьесасы – «Болашаққа аманат» (1980). Ғ. Мүсірепов драматургиясының ерекшелігі – режиссура, актер ойындарынсыз-ақ парак беттерінен қызықты оқыла беретіндігі.

Ұлттық әдебиетімізде тарихи тақырыпқа қарай күрт бұрылыс етек жайған уақытта жазушының «Ұлпан» романынан кейін XVIII ғасырда ғұмыр кешкен әйгілі батыр, жезтаңдай шешен Сырым Датұлы жайлы шығарма беруді күнтітағаны айқын.

Автор Сырымның кіші жүз хан, сұлтандарына қарсы ұзақ жылдарға созылған көтеріліс күндерін, сөз сайысында алмас қылыштай жарқылдаған арқасы биік сәттерін емес, сол «толарсақтан саз кешетін» жойқын күрес алдындағы бітіспес шайқасқа бастайтын тарихи себептерді таныта қалам сілтейді.

Қазақ даласында хандық құрылым жойыла бастағанда Сырымның халық тілегін көксейтін билер кеңесін құру жөніндегі ұсынысын Ресей үкіметі қабыл алуы заңды еді. Оны Орынбор генерал-губернаторы Игельстром да, генерал-поручик, Орынбор өлкесінің жоғарғы бастығы – Уфа наместнигі Пеутлинг те, полковник, майор, атаман да құп көреді. Себебі қазақ елінің тұтастығын бұзу, іштей іріту, хан, сұлтандар төңірегіндегі топтасу әрекеттерін жою орыс патшалығының жергілікті өкілдеріне әбден тиімді болатын. Жаңа әкімдер дала шонжарларын кеудеден итеріп, қарапайым қыр қазағын ішке тартады, ежелгі бақталастарын осылай сүріндіргісі келеді.

Сырымның ойы басқа. Ол қазақ елін әлсіретуді көздемейді, қайта өмір бойы теңсіздік қамытын киген кедей, жалшы жігіттерге, ертедегі әскери күштен біртіндеп басыбайлы күйге түскен төлеңгіт сарбаздарына тәуелсіз тіршілік кешу салтын үйрету, ортақ жер, шабындық алып, егін егу, мал бағу, көршілес қалмақ, башқұрт, орыстармен алымта-барымта, ұры-қарылықты тыю, әділ үкімді халық кеңесі арқылы шешу қиялына берілген. Алты-жеті жыл шамасында бұл мақсат жүзеге асады да, тыныштық орнайды, зорлық-зомбылық азаяды.

Бірақ хан-сұлтандардың патша ағзамға жазған дәлелді хаты орыс ұлықтарының саясатын кенет өзгерте салады. Төрелікке бақталас әкімдер қара халық пен ақсүйек қауым арасындағы айырмашылықты кешігіп барып байқағандай. Қала тәрізді далада да айласы мен амалы, байлығы, түпкі тегі зор адамдар үстемдік етуге тиіс. Желдей ескен асау тұлпар Сырымның мойнына бұғалық түседі. Шын ыза, шын намыс кегі енді жанылғандай. Тізеге тізе, омырауға омырау тірейтін заман жаңа басталатындай.

Пьесада Сырымның жары ақылды, тапқыр, батыр жүректі Торғын, Сырымға еліктеп, ата-баба дәстүрінен, ұлықтық дәрежесінен құтыла қалғысы келетін хан баласы – бозбала Бөкей тұлғалары дара нақыштармен сырлана кестеленген.

Ғ. Мүсірепов «Этнографиялық әңгімеден» бастап «Оянған өлке», «Ұлпан» романдарында, күнделік дәптеріндегі ойларында қазақ еліндегі төре-сұлтан әулетіне тиісті артықшылықтарға наразы болғанын, Кенесары қозғалысының өзін біржақты түсінгісі келгенін, Абылай ханға да кінә артқысы барын жасырып қажеті жоқ. Бұл да саяси көзқарас салдарынан гөрі қаламгердің азаматтық-философиялық ұғым-пайымының бұқпасыз, ашық көрінісі ретінде есептелуге лайық. Жазушы адам баласы атақ-даңқ, абыройға шыққан тегі емес, атқарған ісі, арман-мұраты, жарқын жан дүниесі, білік-қабілеті, дарын қарымы арқылы жетуге тиіс деп ойлады. Оған көптеген мысалдар тапты. Әрине, тарих тағлымын мүлде мансұқ етуден аулақ. Алайда намыскер, өр кеуделі, жойқын талантты Ғ. Мүсірепов мұрагерлік жолды ұстанған ел басшылары мен қалың бұқара тілегінің таза көңілмен ұштаспас сырын жіті ұғына білгендіктен, әр кезде жоғарыдағы дүниетанымдық бағдарын бадырайта байқатып отырды. Лев Толстой жұрт имансыз болды деп налыса, Ғ. Мүсірепов қазақ қауымы тым жасық, майысқақ, жігерсіз деп кейді. Қаламгердің Сырым Датов сияқты халық ұлын асқақтата

айшықтауға ұмтылысының бір психологиялық дәйектемесі айтылмыш мінез, таным, көзқарас табиғатымен төркіндес.

Жалпы алғанда Ғ. Мүсірепов драматургиясы – ойының мүдделі, сөз өрнегінің мазмұнды, бедерлі, жазушы сомдаған характерлердің терең нанымдылығы, оқиға желілерінің ширақтығы, қиял құдіреті, күлкі парасатымен ұлттық әдебиетке өзгеше стильдік қазына әкелген нәзік сырлы, асыл мұнды, өлмес күйлі ерекше мұра.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мүсірепов Ғ. Шығармалары. – А., 1955–1956. – Т. 1-3.

2 Мүсірепов Ғ. Драмалық шығармалар. – Алматы : Өнер, 1982.

3 Ақтаев С. Науан Хазірет кім немесе бір шаңырақтың шежіресі

// Ақиқат, 1994. – № 9.

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЭПОСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЖУНУСБАЕВА Д. Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Қобыланды батыр» жыры сюжеттік желісі, композициялық құрылысы жағынан жалпы эпикалық жыр дәстүрін берік сақтайтынын көрдік. Жырдың көркем бейнелегіштік сипаты сөз кестелері мен өрнек-нақыштары, жырдың ішкі құрылыстары – дәстүрлі қайталау, ұйқас-ырғақ т.б. жағынан да эпикалық жыр талабына сай құрылған. Бұл ретте «Қобыланды батыр» қазақтың ең таңдаулы эпосының қай-қайсымен болса да бой таластырып, иық теңестіре алатын дәрежеге көтерілген. Сонымен бірге сөз тіркестері, жыр, толғау, терме, поэтикалық сипаты жағынан алғанда, «Қобыланды батыр» эпикалық дәстүрді берік сақтай отырып, оны өзінше байыта, кеңерінен кеңіте түскен шындығына да көз жеткендей болады. Сөйтіп бұл жыр қазақ эпосының айрықша құнарлы, нәрлі үлгілерінің біріне айналып отыр. Осы жағынан алғанда: «Қобыланды батыр» эпосын қазақ халқының ертеден сақталып келе жатқан ауыз әдебиетінің таңдаулы классикалық шығармаларының бірі деп айтуымызға әбден болады.

Жырда үнемі эпикалық баяндау бола бермейді. Оқиғаны тыңдаушыға анық жеткізу үшін жыршы өзі де жырдың композициясын қалай құруға араласып отырады:

Қыдыр дарып, бақ қонған,
Келгеннен соң Қобыланды
Бөтен сөзді қоялық,
Естемеске қосылып,
Ит жүгіртіп, құс салып,
Қобыландыдай батырын

Жата берсін балалық.
Аз ба, көп пе жатқаны,
Қобыландының қаралық.
Қыз Құртқаға баралық [1].
Тағы бір жерде:
Құлақ салып тыңдауға
Ерінбесең жігіттер,
Өзімнен келер жел сөздің,
Аянайын несіне, – [1]

деген сияқты ескертулермен жырау үзіліп қалған оқиғаны қайта жалғап, тыңдаушыға өлеңмен түсіндіріп кетіп отырса, енді бірде белгілі бір оқиға аяқталып, екінші бір оқиғаға ауысар алдында арадағы біраз жайларды қысқарту, ықшамдау үшін «Әлхисса» деп жырмен берілмейтін жерлерді қара сөзбен қысқаша хабарлап, бірінші оқиға мен енді айтылғалы отырған екінші оқиғаның арасын байланыстырады. Жалпы, эпоста кездесетін бұл дәстүр «Қобыланды батыр» жырында да бар. Мұны, әсіресе, осы жырдың түрлі нұсқаларын салыстыра қарағанда да айқын көреміз.

Қыз Құртқаны алып келген Қобыланды

Бір неше күн дегенде,
Тоқтарбайдың жанына
Отауды әкеп тігеді, –

деген жырдан кейін қара сөзбен берілетін мынадай жолдар бар:
«Әлхисса, Қобыланды батыр әкесі Тоқтарбайдың жанына отауын тігіп жатып, әкесіне келіп!» «Мен кеткелі жылқыдан біраз айлар болды. Содан бері тоқсан күл мен малдан хабар бар ма?» – деп сұрады.

«Жоқ шырағым, құлдан да, малдан да хабар жоқ», – деді.

«Күйған шайдан ішпей, ашытқан балдан ішіп, «мен малдың хабарын біліп келейін» – деп жүріп кетті.

Қобыланды жылқыда жүргенде, қызылбастың елінен шыққан қалаларын тартып алғаны, бұл хабарды естіп, қырық мың үйлі қияттың батыры Қараманның елінен аттануы туралы хабар да жырмен емес, қара сөзбен берілген. Бірақ «Қобыланды батыр» жырындағы мұндай қара сөзбен баяндаулар онша көп емес, және онша ұзақ та емес. Бұл жырдың композициялық тұтастығы үшін және оның бас-аяғы жинақы, шымыр болу үшін де керек болған. Осыған байланысты айта кететін бір жай – бұл құбылыс тек қазақ эпосында немесе тек «Қобыланды батыр» жырында ғана емес, жалпы түркі тілдес халықтардың эпосына тән құбылыс және эпостың, жырдың қара сөзбен араласып келетіні өте ертеден, сонау «Қорқыт Ата кітабынан» келе жатқан дәстүр (түрікмен халқының «Гороғлысы», өзбектің «Алпамышы», қарақалпақтың «Қобылан батыр» мен «Құрбонбегі», ноғай халқының «Бозйигиті», башқұрт халқының «Урал» т.б. Толып жатқан эпостардың көбісінде де осы құбылыс бар және бұл эпостарда қара сөз «Қобыланды батыр» жырына қарағанда әлдеқайда ұзақ-ұзақ әңгімелермен берілген).

Түркі тілдес халықтардың жыр, аңыздарында жиі ұшырасатын бір жай, оларда үнемі қайталанып келіп отыратын сөз тіркестері суреттемелері болады. Мұның өзі басы артық құбылыс емес, көркемдеудің өзінше бір тәсілі. Негізгі ойды, негізгі түйіндерді жеткізе беру үшін, оның әсерін күшейту үшін әдейі қайталап отырады. Осы тәсіл жалпы түркі тілдес халықтардың да дәстүріне айналып кеткен. Соның ең қызықты, сәтті түрін «Қобыланды батыр» жырынан айқын көруге болады. Бұлар ең алдымен эпикалық жырларға монолог, диалог келетін сәттерде, әсіресе көбірек беріледі:

Сонда Естемес сөйледі,

Сөйлегенде бүй деді, –

Немесе:

Қызыл ерге келеді,

Келіп сөйлей береді, –

деген дәстүрлі жолдардан кейін диалог басталады. Осындай үлгі тек «Қобыланды батыр» жырына ғана емес, жалпы қазақ эпосына, тіпті түркі тілдес халықтардың барлық эпосына түгелдей тән.

Эпикалық жырларда қайталаудың жоқтау, монолог түрлері де көп. Жоқтау жанрында эпитет, әсірелеу, теңеу, символ сияқты бейнелі сөз түрлері ескі фольклорлық сарында айтылады. Онда мұсылманша жазылған кітап сөздері де жиі ұшырайды [2]. Діни

ұғымдар, бір Аллаға жалбарыну, әулие, пірлерге табыну шығыс аңыздары арқылы келгені де мәлім.

Қобыланды жырының композициясында монолог, диалогтар көп дедік. Мұндай жыр тізбектерінде фразеологиялық, мақал-мәтелдер, ғибрат сөздер де мол орын алған. Онда ертедегі көшпелі халық тұрмысы еселей қайталанып отырады. Бұл – жырдың әсерлілігін арттыратын элементтер. Эпостағы батырлар мен басқа да кейіпкерлердің төрт жолды, үш жолды, екі жолды фразалары мына түрде болып келеді:

Құлақ салып сөзіме

Бері таман кел, – дейді.

Тобылғы менді торы атың

Жауға мініп шабуға

Жарамайды бұл, – дейді.

Немесе

Асқар төбе белсің, де –

Қатар көшкен елсің де –

Ағамызға сәлем де

Келінін алып келемін –

Көрімдігін берсін де –

Келінін келіп көрсін де.

Мына үзінділерден ұлттық әдет-ғұрып, салт-сананың алуан түрлерін көреміз.

Қырық күн ұдай той қылып,

Қобыландыдай батырға

Құртқа сынды сұлудың

Осы жерде киды некесін...

Тоқсан екі қатындар

Жал менен жая асады.

«Батырға жеңге болдым» деп

Қуанып судай тасады.

Бірін-бірі жұлмалап

Алдынан шашу шашады

Қатарлап қамқа басады.

Немесе:

Алпыс бие сойғызып,

Алты рулы ел шақырды.

Жетпіс бие сойғызып,

Жеті рулы ел шақырды...

Әртүрлі жағдайдағы оқиғаларды баяндауда қайталаулар жиі кездеседі. Мәселен, Құртқа ару Қобыландының сәтсіздікке ұшырап Алшағыр қолына түсіп қалатынын алдын ала болжап сезеді. Осы жағдай кейін нақтылай болғанда түгелдей қайталанатын. Түсте, болған іс те бірінен соң бірі түгелдей қайта жырланып шығады. Мұндай қайталау бір ғана қазақ эпостарында ғана емес, ол барлық елдердің аңыз, эпостарында бола беретін жыр тәсілі.

«Қобыланды батыр» эпосын тереңірек зерттеген М. Әуезов жоғарыда аталған еңбегінде қазақтың Қобыланды батыр туралы эпосы, көлемі жағынан, мазмұны, қамтитын мезгілі жағынан орыстың «былинасына» жақындау. Бұл жыр көбінесе жеті, сегіз өлең жолдарынан тұрады. «Тирада» сияқты онда төрттен он төрт жолға дейін созылатын жолдар да жоқ емес. Бұл өлең жолдарының барлығы ондағы логикалық ойдың сыйымдылығына байланысты. Тирада ішінде ұйқастар бір орыннан табыла бермейді. Бірақ, оның ессесіне қайталау мен аллитерациядағы және ассонанстағы әуезділік ұйқастан кем түспейді. Қазақ эпостарындағы өлең техникасының өзіндік ерекшеліктері бар. Соңғы сөздерінің түгелдей немесе аралас шалыс ұйқасуы, аллитерациясы, эпитеттері, тенеулері, метафоралары бәр-бәрінің өзіндік заңдары үйлесімі бар. Онсыз эпоста көрік, көркемдік болмайтынын айтқан еді.

Эпостық жырлар, соның ішінде «Қобыланды батыр» жыры да бір ғана жыр үлгісімен жырлана бермейді. Онда қазақтың фольклорлық жанрларының біраз үлгілері де бой көрсетіп отырады. Жырда желдірмеге, термеге, тақпаққа ауысып отыратын кездер де аз болмайды.

Жыр, термеге анықтама бере келіп, М. Әуезов былай дейді: «Повествование ведется в манере былинного сказа, поэтому не знает устойчивой формы и строгого строфического членения. Песня расчитана на напево-декламационное исполнение под аккомпанемент домбры, речитатив»[3].

Қазақтың өлең құрылыстарын зерттеуші З. Ахметов соңғы жылдары М. Әуезовтің батырлық эпос жөніндегі еңбегін одан әрмен зерттей түсіп, ондағы ой-пікірлерді дамытып келеді. Ол қазақтың жеті-сегіз буынды жырын анықтай отырып, оның эпикалық дастандарда мол кездесетінін көрсетеді. Бұл өлең құрылысының техникасын тереңдете түседі. Бұл жөнінде ол түрік халықтарының көбінде бола беретін силлабикалық өлең құрылысына сүйенеді.

«Жыр – суырып салып айтуға лайықталған өлең, – дейді З. Ахметов – ол термелеп, тақпақтап айту үшін туған. Жыршылардың

термелеп, ұзақ жырлауына қолайлы дейді ол. Мынадай құрылыстағы (4+3, 3+2+3) екі түрлі өлеңді алып қарайық: екеуі де жыр, терме. Екеуінде де ақындар термелеп, әуендетіп жеңіл айтып шыға алады. Онан соң ондай жыр, термелер жатық тез жатталады. Есте ұзақ сақталады. Көбінесе жыр, терме ұйқасы бір-бірімен үйлесіп шығады.

Жыр-өлеңде ырғағы үнемі бірдей сақтала бермейді. Ал, тирада да – өлең жолдары шешуші роль атқарады (төрт, бес, кейде жиырма беске, одан да көпке созылады). Тирада тобындағы өлең жолдары белгілі бір ойды білдіреді. Жырдағы тирада бірнеше жай сөйлемдерден құралады. Бірақ онда екпін, ырғақ шарттары сақтала бермейді.

Шұбыртпалы ұйқас түрінде кездесетін тирада (төрт жолды, алты жолды, одан да көп) өзінің ұйқас, ырғағымен үйлесіп естіледі. синтаксистік параллель қайталаулар да аз болмайды.

Жырда ұйқастың екі түрі кездеседі. Оның бірі негізгі ұйқастағы, екіншісі – қосымша, жолдан қосылған ұйқас. Эпикалық жырларда әр түрлі өлең жолдары кездесетіндіктен, онда қосымша, жолдан қосылған ұйқастардың маңызы негізгі ұйқастан кем соқпайды. Түйдек-түйдек тізілген терме жолдары бірінен соң бірі тасқындап ағытыла береді.

Жырда жалқы (монорифмы) ұйқас та кездесіп отырады. Бір шумақ өлең тізбектері бір ұйқасқа бағындырылады. Егер бірнеше жыр тізбектері бір ұйқасқа телінбесе, ол жыр тізбегі қайталанатын [4].

Жыр жанры жөнінде, әсіресе «Қобыланды батыр» жырының тіршілік, көркемдік ерекшеліктерін өте жоғары бағалай келіп М. Әуезов былай дейді:

«Қобыланды батыр» жырының көркемдігі мен түрінен қазақтың батырлық эпосына тән көп ерекшеліктер аңғарылады. Дастан жеті-сегіз буынды жыр үлгісімен жазылған. Мағынасына қарай шумақтағы жол сандары алмасып отырады. Ұйқас та айнымалы, тұрақсыз болып келеді. Бірақ дыбыстың үндестігі мен әуезділігі, қайталаулар, ассонанс пен аллитерация мол ұшырасады. Бұл – қазақ эпосына, оның өлеңдік құрылысына жалпы тұтастай ортақ қасиет. Оның үстіне тартыс шиеленісіп, оқиға қабындап, өткір сезім күйлеріне түскенде, бір қалыпты жыр ағымы күшейіп, желдірме ырғағына ауысады. «Қобыланды батыр» жырында жырдың көркем үйлесімдігі шегіне жеткен. Қобыландының үй-ішімен қоштасуы, ата-анасының батырды жоқтауы суреттелетін тараулар – қазақтың халық поэзиясының ең үздік үлгісі [5].

М. Әуезовтің бұл пікірінің дәлеліне жоғарыда мысалға алынған шумақтар мен жыр жолдары толық айғақ бола алады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қобланды батыр. – Москва : Наука, 1975. – 444 б.
- 2 Ахметов З. Казахское стихотворение. – Алма-Ата, 1964. – С. 238.
- 3 Ауэзов М. Ценные памятники киргизского и казахского народов. – Алма-Ата, 1935. – С. 129.
- 4 Ахметов З. О языке казахской поэзии. – Алма-Ата, 1970. – С. 55.
- 5 Әуезов М. Шығармалар. – Алматы, 1969. – Т. 11. – 239 б.

ОҚЫЛЫМ ӘРЕКЕТІ: ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН МЕНҒЕРТУ ШАРТТАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

ИДРИСОВА К. Ш.

Дарынды балаларға арналған № 8 лицей-мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, басшының оқу ісі жөніндегі орынбасары, Павлодар қ.

Жанартылған білім мазмұны қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың басты шарты етіп – білімнің тәжірибелік мәнін алға қояды. Бұл қазіргі білім берудегі оқу сауаттылығы немесе функционалды сауаттылық талаптарымен ұштасады. Оқушының оқу сауаттылығы олардың тек мәтінді түсініп қана қоюы емес. Онымен бірнеше жұмыстарды жүргізе алуымен де байланысты. Оқушы оқу сауаттылығы арқылы: - жеке сөздер мағынасын түсінуі; - тұтас мәтін тақырыбы мен негізгі ойларын анықтай алуы; - мәтінге ой жүгіртіп, мазмұнды өз өмірлерінде, қоғамдық қатынастарда, азаматтық тұлғаларын қалыптастыруда пайдалана алу мүмкіндіктеріне назар аударады. Бұл мақсат міндеттерді орындау үшін оқытудағы сөйлесім дағдыларының орны ерекше. Оқытудағы қазақ тілі мен әдебиетінің мақсаты да осы талаптармен сабақтасады. Бұл тек қана бір талаптармен ғана қатысты емес. Білім алушылардың тұтас тілді игеруі үшін қажеттіліктерімен сабақтасады. Ал білім алушылардың тұтас тілді үйренуі кешенді үрдістен тұрады. Бұл үрдістің ішінде: - сөйлесім әрекеттерінің қолданасы, жеке және тұтас біріктіре қолдануы; - сөйлесім әрекеттерінің жеке-жеке бөліктерімен жұмыс түрлерін орындау; - қоғам мен тілдік ортаның

талаптарын ұштастыра білу. Осы үрдістердің ішінде біз сөйлесім әрекеттерінің бірі оқылымның да орны ерекше деп танымыз. Оқылым әрекеті: - тұтас мәтінді оқу; - мәтіннің мазмұнын түсіну, ұғу; - мәтін мазмұны бойынша жұмыстар жүргізу; - мәтін бөліктері бойынша жұмыстар жүргізу; - мәтін мазмұнын түсіну арқылы екінші бір тақырыппен байланыстыру, болмаса, осы тақырып аясында жаңа мәтіндер құрастыру. Бұл жұмыс түрлері тек қана бір оқылым мәтінен ғана тән емес, оқушы оқылым әрекетімен жұмыс істей алатын болса, онда сөйлеміс әрекеттінің өзге түрлерімен де жұмыс істеуге төселе түүседі. Сондықтан да оқушыларды тілді меңгертуде оқылым әрекеттерімен жұмыс түрлерін жүргізудің маңызы ерекше. Қазіргі білім берудегі мақсат – оқыту мазмұнының экономикалық өзгерістер, инновациялық жаңғырулармен байланысы, сонымен бірге олардың жылдам өзгерісі кезінде білім алушылардың қоғамда туындайтын түйінді мәселелерді шешудің жолдарын үйретуші білім болуы керектігі ескеріледі. Білім мазмұны оқушыны жаңа идеяларға бағыттап, ақпараттарға талдау жасау мен одан қажеттісін тандай білу мен баға беруді де талап етеді. «Функционалды сауаттылық – табыстың негізі» дидактикалық құралы осы талаптарды орындау мақсатымен әзірленді. Оқушының тілді, әдебиетті игеруі үшін басты талаптардың бірі – мәтінмен жұмыс істеуге дағдылануы. Оқытудың практикалық мәніне төселдіру, оқушылардың алған білімдерін қоғамдық өмірде қолдана алулары, күнделікті тұрмыста көдеге жаратын қалыптастыруға бағытталған. Оқу құралы – оқушылардың мәтінмен жұмыс түрлеріне арналған. Оқу сауаттылығын көтеру – оқушыны табысты әрекетке бағыттау. Бұл ретте, оқушының ойлау, білу, түсіну, қолдану, оны електен өткізу т.б. қабілеттерін дамытады. Экономикадағы заманауи инновациялар, еңбек нарығындағы өзгерістер оқушылардың күрделі міндеттерді шешу үшін немесе оларды шешудің жаңа тәсілдерін табу үшін жағдаятқа, идеялар мен ақпараттарға талдау жасауға және бағалауға, алған білімі мен тәжірибесін жаңа идея мен ақпаратты жинақтау үшін шығармашылық қолдануға мүмкіндік беретін дағдылар жиынтығын меңгеру қажеттілігіне себепші болады. Жігерлілік, алғырлық, өзгерістерге дайындығы, байланысқа бейімділігі сияқты тұлғалық қасиеттер өзекті болып отыр [1, 4].

Жаһандық әлем білім мазмұны арқылы адамды өзгертуде оның технологиялық мүмкіндіктерін жетілдіре отырып, рухани сезімдерін де, адамшылық қасиеттерін де сақтауды қажетсінеді. Қазақ тілін оқытуда бұл мақсаттарға ерекше көңіл аударылады.

Дегенмен Қазақстандық оқушылардың жаһандық білім кеңістігін игеруі дағдыларды өз бойларына қалыптастырудағы қажетті модельдің білім мазмұнымен сабақтастығына көңіл бөлінеді. Оқылымның келесі шарттарының бірі – креативті ойлау мен тәжірибелік қызметті ұштастыру. Бұл қазіргі қазақстандық білім беру жүйесіндегі жаңартылған білім мазмұнындағы оқушылардың оқу сауаттылығын арттырудың бір шарты – креативті ойлауға үйрету. Креативті ойлау - әр оқушының азамат болып қалыптасуына дейінгі аралықта өзіндік ойлау дағдыларын қалыптастыра алуы. Кез келген өзі қабылдаған шешімді білімімен, ұшқыр қиялымен, ақылымен дәлелдеуге қабілетінің болуы. Сыни ойтаным мен креативті ойтаным оқушылардың түпкі нәтижесі жетістікке жете алуына жағдай жасайды. Оқушы өзінің ойын сыннан өткізе отырып, оны ұшқыр қиял мен нақты мақсатпен, шығармашылық қабілетпен ұштастыра отырып, мақсатқа жетуіне ықпал ететін факторлардың бірі – мәтінмен дұрыс жұмыс жасай алу. Коммуникативті қабілетті жетілдіру, оның талаптары мен тілдік оралымдарын дұрыс қолдана алуға жаттықтыру – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің басты талаптарының бірі. Осы талапты орындауда да фуункционалдық сауаттылықты қалыптастыру әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттілігі туындайды. Оқушының білім алуында сыни ойтаным мен креативті ойлау оның жекелік, өзінің тұлғалық сипаттарын анықтаса, келесі коммуникативтік қабілеті ортамен қарым-қатынасы арқылы ашылады. Бұл ретте, оқушының басты мақсатына – қоғаммен тіл табысуда қажетті тілдік оралымдарды білу, оларды өз орнына қарай қолдану үшін де мәтіннің стильдік белгілерін білуі, мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін талдай алуы керек екені анық. Фуункционалдық сауаттылық оқушылардың сөйлесім әрекеттерін тұтас жүйелі, тіл мәдениеті нормаларына сай дамыта отырып, оқу, ойлау, пайымдау, тыңдау, сөйлеу, түсіну, айту, пікірлесу, қорыту, түйін жасау, талдау т.б. әрекеттерімен тұтас кешенді жүргізледі. Коммуникативтік белсенділік – тіл мәдениетімен де тығыз байланысты. Тіл мәдениеті оқушылардың әр тілдік ортаның өз сипаттарын анықтай отырып, сол ортаға лайық тілдік құралдар мен бірліктерді қолдана алуы. Сондықтан да бұл оқушылардың тек сөйлесім, айтылым қатынастарымен ғана байланысты емес. Бұл оқушылардың жазылым және оқылым кезіндегі тіл мәдениетін сақтау, немесе тілдік нормалар мен ережелерді дұрыс қолдана алуына да қамтиды. Оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту мен онымен жұмыс істеудегі келесі бір кешенді жұмыс түрі – оқылым.

Оқушының тақырыпты түсінуі мен оны дұрыс ой елегінен өткізе алуы, сол жұмыс көлемінде нақты деректер мен ақпараттарды білуі негізінде келесі саты – мәтінді оқуға өтеді. Мәтінді сауатты оқи білу оны түсіну оны қолдануына жола ашады. Сондықтан да біз қазақ тілі мен әдебиеті пәніндегі басты талаптардың бірі деп есептейміз. Оқу сауаттылығын дамыту, оның қолданыс шеңберін кең көлемде алып шығудың басты талабы - әдебиет пен тіл сабақтарына қатысты. Әдебиет пен тіл сабақтарындағы мәтінмен жұмыс, оның негізгі құрылымдарын, мазмұнын талдау арқылы оқушы көркем мәтінмен, ғылыми мәтінмен, публицистикалық мәтіндермен жұмыс істейді. Сондықтан да білім беруде әдебиет пен тіл пәндері оқытудағы барлық пәндермен тығыз байланыста болады. Бұл байланысты мәтіннің жанрын танытудан, стилін белгілеуден бастаған дұрыс. Сонымен бірге оқушылар мәтіндегі негізгі тілдік ерекшеліктерді анықтай алу, тілдік құралдарды белгідей білу арқылы да оның басты сипаттарын ашады [2, 12-б.]. Оқылым материалдарымен жұмыс істей отырып, оқушылар белгілі бір дәрежеде тілді меңгереді. Лексикалық қоры молаяды. Сөйлесім әрекеттерінің барлық түрлерін еркін меңгеруге мүмкіндік туады [3]. Бұны түрлі мәтіндермен, әсіресе тақырыптық аясы кең мәтіндермен жұмыс кезінде анық байқауға болады. Оқушылардың креативті ойлау деңгейі көтеріледі, мәтіндер арқылы ой- қиял, білім көкжиегі кеңейеді, тілдік дағдылар қалыптасады. Ал мәтіндегі мазмұнмен жұмыс арқылы оқушылар сауатты оқудың шартын үйренетін болады. Сондықтан да оқылым әрекеті оқушылар үшін сөйлесім әрекетіндегі өздігімен жұмыс істеуге ынғайлы болуымен бірге тұтас тілді үйренуге ықпал ететін факторлардың бірі ретінде маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақ әдебиеті», «Қазақ тілі мен әдебиеті» (5-11-сыныптарда), «Орыс тілі», «Орыс әдебиеті», «Орыс тілі мен әдебиеті», «Геометрия», «Информатика», «Қазақстан тарихы», «Дүниежүзі тарихы», «Құқық негіздері» оқу пәндерін (10-11-сыныптарда) оқытудың әдістемесі мен технологиялары бойынша әдістемелік ұсынымдар, – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2021. – 278 б.

2 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Оқулық. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 б.

3 Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы.

МӘШҮР ЖҮСІП: ТАНЫМДЫҚ ТЕЗАУРУС

КАПАСОВА Б. Қ.

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕЛІКБАЕВ С. Т.

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Біз қазақ әдебиетін қарастырғанда әр кез тар аяда қаламыз. Бұған дейінгі қасаң ұғымдар бізде өзгермейді. Ол әдебиет өнер деген ұғым. Ия. Келісеміз. Әдебиет тек өнер ме? Жоқ. Ол ең бірінші таным, көзқарас. Содан соң өнер. Бұл бір адамның ғана танымы ма? Немесе белгілі бір топтың, ұлыстың ия ұлттың ұғымы ма? Біз оны қаншалық дәрежеде ұлықтап, жіктеп, түйсініп таныдық. Әсіресе Мәшһүр Жүсіптей ақын, сөзгер, фольклоршы есебінде. Бұл біздің негізгі міндетіміз болмақ.

Әрбір ұлт өз ареалында топпен өмір сүрері анық. Оның территориялық ғана емес, рухани шектеу ия бауыр жазар тұсын зерттеу ерекше еңбек.

Өкінішке орай әр ұлттық танымын зерттеу, тарихын қарастыру саяси жағдайларға байланысты реңк алуда. Егер әлем ағылшын, орыс, қытай кейіпкерлерін танытын болса күрд, сары ұйғыр, ноғай, балқұрт, саха кейіпкерлерін білмейді. Бұған қоса аталған ұлттардың тарихын танымын білмейтіні анық. Демек біз ұлттық танымды зерттейтін кезде мынандай үш бағытта белгілей аламыз.

1. Жойылған немесе жайылу алдында тұрған ұлттарды зерттеу.
2. Белгілі бір империялық бағыттағы өмір сүретін мемлекеттегі

титулды ұлттардың ығындағы аз ұлттарды зерттеу.

Мысалы: Қытайдағы ұйғырлар, Ресейдегі тохалар т.б.

3. Тәуелсіздік алған ұлттар танымын зерттеу .

Өкінішке орай тәуелсіздік алса да, генефон болса да өзінің ұлттық танымына орала алмай жатқан ұлттардың бар екені анық.

Мысалы, өз ұлттық кодын айырылған бразилиялықтар, египеттіктер сөзімізге дәлел.

Ұлттық таным жаттың аса күшті, екпінді үгіті кезінде әлсіреп барып жойылып кету қауіпіне әкеледі.

Бұған бірінші себеп миграция, яғни көшу мен ығысу болады.

Егер Шыңғыс хан кезеңінде Далалықтар әлемге жорық жасағанда өздері ғана емес іргелес мемлекеттерге тиктоникалық қозғалыс әкелді.

Ал Ресейлік империя қол астындағы крепестнойларды “қара шекпенділерді” қазақ даласын жаулауға жіберді.

Дәл осындай “танымдық шабуылға” төтеп бере алмаған қазақ танымының негізгі ұстыны әдебиет болды.

Қазақ ұлты танымы мен рухы тек әдебиетке келіп пана тапты.

Бұл жағдай чехтардың да басында болды. Божена Немцова ертегілері арқылы бүтін ұлт жат жаулауынан аман қалды.

Тарас Шевченко шығармалары да осы қатарда.

Тіпті алғашқы христиан діни кітабы қарсылықты көзқарастың туындысы болатын.

Қазақ тілі 19-ғасырда “Мәскеу ұлысының” қыспағымен аясы тарыла бастады. Себебі қазақ танымы биліктен, ғылымнан, білімнен ысырылып тастаған.

Дәл осындай өлара шақта Дулат, Махамбет, Ыбырай, Шортанбай, Майлықожа тектес ұлт танымын тілге салған тұлғалар бой көрсетті.

Бұлардың ішінде терең канондық екі қаламгер мойны озып бой көрсетті. Бірі Абай болса, бірі Мәшһүр Жүсіп еді.

Егер Абай көп жағдайда ішіне үңіліп, адамгершілік пен индивидтікті ту етсе, Мәшһүр ұлт пен ұлыс, дін және таным мәселелерін алдыға қойды.

Бір заманда өмір сүрген екі ақын, екі ойшыл түрлі бағытта бір мүддеге қызмет етті. Ұлттық танымды дәл сол кезде, бүгін де ұстап қалған фольклор мен мифология болды. Мәшһүр Жүсіп саналы түрде ауыз әдебиетін жинап кейінге кетті.

Осы арқылы жатжұрттық экспансиясы өз қарсылығын білдірді. Бұл қазақ таным үшін күрес еді. Махамбеттегі өршіл, рух “ерлердің ісі” жеңіліс тапқанды, бұның аяғы басқаша өріс тапты.

Ел ішіндегі бұлқынған күш енді жаңа түрдегі бағытпен ары жылжыды.

Біздің міндетіміздегі негізгі зерттеу бағытымыз Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы тезаурстық таным.

Алғашқы тезаурстық ұғым батыс әдебиетінде пайда болды. Тезаурус туралы Филон Библиский өзінің “Синонимдер сөздігінде”

айтса, ағылшын әдебиетінде Питер Марк Роже 1805 жылы тезаурусты жарыққа шығарды.

Тезаурус грек тілінен аударғанда “қазына” ұғымын білдіреді. Яғни белгілі бір халықтың жасыра, бөтенге бөктірмес шын асылы осы.

Мәшһүр Жүсіп кезең немесе ұлттық таным.

Біздік таным әдебиеттен бастау алады.Әдебиет Еуропа үшін кейде экзотика , өнер үлгісі секілді көрінгенмен бүгінгі күні ол тіл тасушы, ой ағынының құралы болып қалды.

Әрине, Англияның Шекспир кезеңінде әдебиет қоғамның дертті жерін көрсетер, халық пен королдер арасындағы көпірдей көрінсе де, кейін бәрі солғын тартты.

Орыстың әдебиетінің басындағы түркілік “Игорь полкі” туралы жыр негізінен баяндамалық, суреттемелік қалпынан аспады. Олардың кейінгі әдебиеттеріндегі романдық-еуропалық стиль өз халқы үшін мүлдем түсініксіз өнер түрі, ары кетсе салондық биіктен шықпады. Егер француз әдебиетін Ришелье өзі бақылауына алса, орыс әдебиетін әр патша сый сияпат беріп байлап тастады.

Бұл кеңестік дәуірде жалғасын тапты. Қазақ әдебиеті ертеде бақыты мен сорына қарай өзімен-өзі қалды. Даладағы әр жыршы ел ұнатқан сөзді айтуға тиісті болды. Басқашаны ел қабылдамады.

Сондықтан әр қазақ ақыны халық қалауынан ұзап шыға алмады.

Қазақ әдебиетін зерттеуші әр ғалым кеңестік дәуірге дейінгі әр ақынды қазақ цензурасынан өткен ақындар деп қабылдауға тиіспіз.

Осылар ішінде ерекше ықылас, тіпті мистикалық дәрежеге жеткен сөз иесі Мәшһүр Жүсіп Көпеев.Бұған дейін тезаурусты көп ғалымдар тар аяда зерттеп келсе ендігі шақта басқаша, өрісті беткейге шығып келеді.

Тезаурус сөз арқылы білініп барып, ойға ұласары белгілі. Ой түбі кей шақтарда әрекетке де әкеледі. Міржақып Дулатов “оян, қазақ” десе де сол шақта бұл негізгі көпшілікке тікелей әсер ете алмады. Себебі М.Дулатов 1916 жылғы көтеріліс кезінде мүлдем басқа бағытты тұтынды.

Бұның аяғы алаш қозғалысының қолдау таппауына әкелді. Себебі қазақ халқы «мәтін» мен “авторды” бөлген жоқ болатын. Осы жағынан алып қарасақ Махамбет өз “мәтінінің” құрбаны болды. Дала ұлттық танымы мәтін мен мәтін иесінің арасын бөліп қарастырған жоқ. Өкінішке орай кейінгі шақтардағы мәтін мен автор алшақтығы дала перзенттерін кейінгі әдебиеттен суытты.

Кеңестік кезеңде автор бейнесі мүлдем құбыжықталып, ел қашар түрге түсті. Есениннен басталған бұл үрдіс бойынша кейінгі ақын жазушылардың жеңілтек образдары жасалды да сөздері жеңілдетілді. Сөзден іске деген ұран сөзді жою деп ұғуымыз керек. Әрбір месседж соңында мемлекетік идеология тұр.Егер сөз немесе ақындық қазақ үшін соңғы орынға шегерілсе біздің ұлттық кодымызға соққы деп түсінуге тиістіміз. Америкалық үндістер бизоннан айрылған сәтте өз менталитетінен ада болды. Египеттіктер өміріне түйе араласқанда перғауындық қасиеттерін жоғалтты. Еуропалықтар түркілердің атына мінгенде танымы мен тактикасын өзгертті.

Сабыр Шәріпов ирандықтарды көргенде олар ұлттық өрлеуде болатын. Автомобилді ертеп мінген парсылар бүгінгі күні дін құрсауында қалды. Десе де парсылар араб дініне өз тілімен қарсы шықты. Әлем ұлы шайырлар арқылы жаңа поэзияны көріп, ұғынды.

Түркия Ататүрік кезінде тек тілі арқылы өзін қайта тапты. Түркілік мәдениет тілдік мәдениет. Сондықтан да Мәшһүр Жүсіп өлең сөзді ту етті. (мысал) бірақ Мәшһүр Жүсіп қазақты діннен бөлген жоқ.

Мәшһүр Жүсіп кезінде де, кейін де қазақ тілі истеблишмент тілі болған жоқ.

Алаштық кезеңде Әлихан, Ахмет, Міржақыптар тіл ұлықтаушылары болса, кеңестік кезеңде С.Сейфуллин мен С. Қожанов ғана қазақ тілі үшін күресті. Мәшһүр Жүсіп уақытында Мұса Шорманов жас жыршыны қадірледі. Бұл тілге деген ықылас еді. Ұлт философиясының ерекше үлгісі де осы болатын. Міне, осы кезеңде ғана біз Мәшһүр Жүсіп жөнінде айта бастадық. Неге кеше емес ия бұрнағы күн? Себебі Мәшһүр Жүсіп қазақтың көркем сөзі ғана емес Батыл мінезі жайлы айтты. Мәшһүр мұрасында бой көрсеткен Абылай, Балта Тұрсынбай, Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек т.б. батырлар кейінгі кеңестік ерлерден бөлек орыстың Илья Муромецінен де басқа ұлт ерлері бар екенін паш етті. Бұған қоса ел басшылары, хандары, билері, байлары бар екенін тағы көрсетті. Яғни Мәшһүр Жүсіп шығармалары патшалық отаршылық пен кеңестік отаршылық қалыбына саймайтынын анық танытты.

Мәшһүр Жүсіп туындылары әлімсақтан бастап “Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда” делінер қисыннан ақ бастап, қазақтың өртті шағынан , дертті кезіне дейін созылар шақты айтады. (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 9 том. Павлодар, 2006 ж. 366 б.)

Қазақтың белі сынған кезі бұл Кенесары қазасы
 Рүстем менен Сыпатай,
 Үндес болды қырғызға
 Күн батқан соң қосылды.
 Әне, ауыздың аласы,
 Он екі мың Дулатты
 Рүстем айдап қашырды,
 Мойнына болсын жазасы 211-бет

[Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 9 том. Павлодар, 2006 ж. 366 б.]

Ұлт рухының бүкіл кезеңі өскен әлсіреген шағы бәрі бүтіндей Мәшһүр Жүсіпте бой береді. Ұлт жылнамашысы танымдық тарихының бәрі Мәшһүр Жүсіпте.

Ақын жинағы бойынша қазақ кезеңін былай бөлеміз.

1. Азат кезең. “Қазақ түбі”, “Үш Жәнібек”, “Қазақ хандары”, “Ер Едіге”, “Есім хан”, “Абылай хан дәуірі”, “Балтакерей Тұрсынбай батыр”.

2. Бұлғақ кезең. “Науша батыр”, “Бөгенбай батыр ұрпақтары”, “Абылайдан кейінгі хандар”.

3. Қарсылықты кезең. “Кенесары көтерілісі басталуы”, “Кенесарының қырғызға барған себебі”, “Кенесары жорығы”, “Кенесары жорығына қатысты бірінші, екінші, үшінші, төртінші дерек”, “Кенесары кезіндегі Қоқан ханы мен Ұлы жүз байланысы”, “Кенесары-Наурызбай” (дастан), “Жапар төре”, “Уақ Есмағанбет әңгімесі”.

4. Бодан кезең. “Құнанбай туралы”, “Тұрлыбек пен Сақау ақын”, “Тұрлыбек пен Қабыл әңгімесі”, “Ізден абыз, Боштай әңгімелері”.

5. Бостандыққа ұмтылу кезеңі. Бұл ақынның өзі қазақ мұңы, сыры, жері жайлы жазған туындылар. Қазақ даласындағы мемлекеттік ұғым немесе Мәшһүр Жүсіп шығармасындағы соның көрінісі. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы секілді ел бостандығы жайлы, елмен қатар мұңдасқан қалам иесі некен саяқ.

Жатқандай тәтті ұйқыда қазақ халқы,
 Айрылмай жақсы менен жақсы паркы.
 Баласы дін мұсылман оянындар,
 Көрінер өз пайдасы жұрттың паркы.
 Әркімнің өз пайдасы ойлағаны,
 Теренге түсіп жатыр бойлағаны.
 Бостандық деген сөзді жоқ қылам деп,

Аш бәрі бізді жеуден тоймағаны. [Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. Екі томдық. 1-том. Алматы: Ғылым 1990 ж– 273 б.]. Демек ел бостандығын көксеген ақын бүкіл ғұмырын осыған арнады. Өзге ақындардан ерекшелігі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тәуелсіз елдің ұғымдық платформасын жасады. Бар ғұмырын осыған арнады да.

Мәшһүр Жүсіп жинағында біз мынандай негізгі бөліктерді анық байқаймыз. Ауылдық таным. Рулық таным. Жүздік таным. Ұлттық таным. Мемлекеттік таным. Туыстық- түркілік таным. Діндік бауырластық таным. Бұлардан бөлбк ұлтты қосар тілдік яғни шешендік, ақындық, туыстық ағалық-інілік т.б. сиқырлық, көріпкелдік.

Адамзат қауымдастығы-бұл өз мақсаттары мен мүдделерін жүзеге асыру үшін кездейсоқ біріккен адамдардың белгілі бір арифметикалық жиынтығы ғана емес, сонымен қатар олардың күнделікті өмірінде күрделілік пен жан-жақтылықпен сипатталатын оларды ұйымдастырудың немесе ұйымдастырудың ерекше формасы. Өміршең әлеуметтік организмде бірлестік тек сырттан ғана емес, іштен де өтеді. Басқаша айтқанда, адамзат қауымдастығын, оның ішінде мемлекетті ұйымдастырудың мақсаты адами қатынастардың табиғатынан ішкі жағынан берілген. Сондықтан олардың ұйымы қалыптасу мен дамудың ішкі заңдарына сәйкес жүреді. Қазақ жұрты да осы процестен тыс бола алған емес. Оның да қалыптасу ия пайда шақтары болды. Біз мемлекеттің дүниеге келуін әр түрлі категорияға бөлеміз. 1 қауырт. 2 ұзақ-сонар. 3 кездейсоқ. Мәшһүр Жүсіп еңбектерінен осының әр түрін байқаймыз.

1. Қауырт. “Уыз хан” ақынның бұл әфсанасында адамзаттың өсіп өнуі әр туған жанмен бірге баяндалады. Адам ата, Хау Ана -күллі адамзат осы екеуінен өрбіп-өнген. Бұл Адам Ата мың жасап, өз ұрпағының қырық мыңға жеткенін көріп өлген. Арғы қарайғы оқиғалардың бәрі аталған жандармен бірге жалғасады. Әр ат жеке ұлт немесе мемлекет болып өсе береді. [48-бет. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы. Хандар.-Павлодар: -ҒӨФ “Эко”, 2018,-486 б.]. Бұл мифтік қауырт өсу.

3. Кездейсоқ. “Алаша хан әңгімесі”. Оқиғаның ұзын ырғасы Қызыл Арыстан деген хан өзінің бәйбішесінен ұл болмай, тұтқынға әкелген қызға көңілі шауып бір туады. Өзі ала бала екен. Үлкен әйелі мынау елінді ала тайдай бүлдіреді. Құтыл бұдан дейді.

Хан өз баласын анасымен Сырдариядан асырып қуып жібереді, жолда Майқы би жолығып жүз жігіт қосып береді. “... ”

Болар ұл боғынан “ -деп, бұлар бір-екі жылдың ішінде көзге түсіп, ауызға іліне бастады. Ұйқыны бұзып, жылқы алды, күймені бұзып қыз алды... Аяғында жеке ел болып Алаша ханы болып, ұраны Алаш делініп, үш жүзді Қазақ деген ел болып шығады.43-бет 8-том [Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. Павлодар, 2006 ж. 452 б.] Осы күнге дейін ғылыми әдебиеттерде бұл туралы пікірталастар жоқ.

Ұлттық танымды айтқанда ең бастысы: ұлттық мемлекет, ұлтшылдық немесе ұлт,және олар бір-бірімен қалай байланысады осыны ұғуымыз керек. Ұлтты ұйыту ортақ мүддеден туа ма, иә бір топтардан туа ма белгісіз.

Мысалы, мамандар осы уақытқа дейін олар бұл туралы ортақ шешімге келе алмайды. Мысалы есімдер- Италияны біріктіру процесінде басым болды: Мемлекет-Кавурдың басшылығымен құрылды жаңа ұлт, оның ары кемелдену процесін Дж. Маззини және Гари- Балли ұластырды. Германияға келетін болсақ, бұл жерде бөлек екенін мойындамауға болмайды оның бірігуінен көп бұрын күшті ұлттық қозғалыс болды

Әлем таныр неміс ұлтының және біріккен Германияның нәтижесі егесі-темір канцлер бастаған Пруссия мемлекетінің істері еді- бұндағы негізгі тұлға О. Бисмарк.

Сол секілді Абылай орны қазақ халқы үшін қадірлі, соны айтушы Мәшһүр-Жүсіп.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Шығармалары 7-том – Павлодар: ЭКО, 2006. – 4586 б.

2 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Шығармалары 8-том – Павлодар: ЭКО, 2006. – 452 б.

3 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы. Хандар. – Павлодар: Эко”, 2018. – 486 б.

4 Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. Екі томдық. 1-том. Алматы: Ғылым 1990 ж– 273 б.

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫ – ҚАЗАҚЫҢ ТӨЛ МҰРАСЫ

КАСЫМОВА Г. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Сілеті жалпы орта білім беру мектебі, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

«Құтадғу білік» (Құтты білік) – Жүсіп Баласағұн (Баласағұн) шығарған дидактикалық поэма.Бұл көнетүркі тілінде жазылған, түркі тектес халықтардың ортақ қазынасы.Көптеген зерттеушілер бұл поэманы саясат, мемлекет басқару, әскери іс жөніндегі философиялық трактат деп жүр. Шындығында да, бұл жалаң әдеби дүние емес. Бұл бүтін бір тарихи кезеңнің мінез құлқын бойына сіңірген, қоғамдық саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық этикалық, рухани қазынамыздың негізі, арқау боларлық дүние. Ондағы бүгінгі тілімізге, ой толғамымызға төркіндес, етене жақын орамдарды көргенде, қазақ әдебиетінің солармен тікелей сабақтаса жалғасқан дидактикалық поэзия мен шешендік сөздердің, билердің орағытып, ой тастайтын кең тынысты толғамдарының дәстүрлі бірлігі «мен мұндалап» тұрады. Жүсіп Баласағұнның мемлекетті басқару қағидалары мен принциптерін, елге билік жүргізудің ережелері мен тәртібін, қоғам мүшелерінің мінез-құлық және әдеп-ғұрып нормаларын жыр еткен этикалық-дидактикалық мазмұндағы көркем туындысы.

Бұл дастанның көптеген ғұламалардың назарын аударып, бірнеше тілге аударылуы тегіннен-тегін емес. Дастанның әр жолындағы тәлім-тәрбиелік өсиеттер бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне аса қажет.[1,32б.] Түркі мәдениетінің нәрлі бұлағынан сусындаған ойшыл өз дастанында адамның қоғамдағы орны, ізгілікті қоғам туралы ойларын толғайды. Дастандағы өзекті ой - әділетті қоғам орнату. Ақын ақылды, парасатты, қанағатшыл, білімді игерген тұлға мемлекетті дұрыс басқара алатындығын, сонда ғана әділетті қоғам орнайтындығы туралы ой толғайды. Бұл тұғырлы ой-сана бас кейіпкерлер Күнтуды, Айтолды, Өгдүлміш, Одғұрмыш бейнелері мен іс-әрекеттері арқылы беріліп дәлелденеді.

Жүсіп Баласағұн өзінің құнды мұрасында адамгершілікті, адалдықты, адамды сүюді жырлайды. Өзі өмір сүрген заманның кемшілігін сынай келіп, мінсіз қоғам қағидалары және өмір мәні туралы ой топшылайды.

Ой сырына тек ақылды қанады,

Білім сатса, тек білімді алады.

Білім құнын біліктілер біледі,

Ақыл мәнін білікті ұғып жүреді.
Кайдан білсін надан білім бағасын,
Кайда болсын білімді алар алғысын! - дей келіп, өмірдегі білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы құнды ойлар айтады .

Кімнің бағы асса, игеріп ел ішін,
Кілең ішгі заң жазсын ел үшін,
Опасыз бақ желпінеді, бұзады,
Тиянақсыз тозады һәм озады,
Құтқа иланба, ішгілік қып жүргейсің:
Бүгін мұнда ол, ертең – онда, білгейсің!
Құт иесі! Ізгі дәулет құтпенен

Тұрам десең, тұрғын ізгілікпенен! - деп адам бойындағы ең жақсы қасиет ізгілік екенін осы жыр жолдары арқылы дәріптейді [2,556.] Елді басқарушы тұлғаның қадір - қасиеті оның халқына тигізер шарапаты және жақсы іс - әрекетімен ғана көрінеді деген ой айтады. Ол ақыл, парасат, ізгілік, ынсап пен имандылық, мейірімділікті билеушіге керекті ең асыл қасиеттер деп санайды. Бұл туралы зерттеуші ғалым Немат Келімбетов былай дейді: «Жүсіп Баласағұн ел басқарған патшадан бастап, аспазға дейінгі барлық хан сарайы қызметкерлерінің түр-сипаты, мінез- құлқы, ақыл-парасаты, міндеттері, жауапкершілігі қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады. Ақын әңгімені әмірші - патшаның өзінен бастайды. Ел - жұртты басқаратын адам – ақыл - парасаты ұшан - теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, өнер мен білімге жетік, қолы ашық, пейілі кең, кек сақтамайтын болуы шарт. Жүсіп Баласағұн ел басқаратын әміршіге, бекке мейлінше жоғары талаптар қояды, бүкіл елге билік жүргізетін адам ақыл-парасаты мол, білімі терең, өнер мен білімді жоғары бағалайтын, кішіпейіл, ақкөңіл, жомарт, қарапайым халықтың қамын ойлайтын, «көзі тоқ», «сөзі шоқ» «тілі майда» жан болуы тиіс. Сонда ғана мемлекет гүлденіп, қазынасы алтын-күміске толады, халқы бақытты болады деген пікірді айтады». Ғалым Асқар Егеубай «Дастанның басты мақсаты - бақытты қоғам, құтты ел түзу ғой. Сондықтан да отбасын ұстаудан бастап, мемлекет құру, ел басқару ісіне дейін баянды баяндайды, ғұлама ақын бірде өмір, тұрмыс заңдылығынан туған, бірде қиял оятқан утопиялық тебіреністерге батады, терең мағыналы пәлсапалық пайымдаулар түйеді. Баласағұн ірі саяси, мәдени кіндік шәһар. Орта ғасырлардағы тарихи керуен жолдарының оған соқпай өткені жоқ. «Құтты білікте» елші, жиһанкездердің, саудагерлердің, колөнершілердің мінез-

құлқы, олармен қарым-қатынас жасау реттері жеке-жеке арнайы тарауларға негіз болғандығы тегін емес» деген ой түйеді [3,126.]

Ақынның білімді қаншалықты жоғары бағалайтынын дастанның атынан аңғару қиын емес. Жүсіп Баласағұн өз шығармасын «Құтты білік» деп тегін қоймаса керек. Дастанда оқу-білім, ғылым мәселелеріне арналған арнайы тараулар бар. Сонымен бірге, ақын мемлекет, қоғам, ел басқарған әкімдер, хан, этика деген мәселелерге арналған тараулары да білімнің күш-құдіретін ардақтап ғалымдарды көкке көтере мақтайды.

Ақыл-шырақ, қара тілді ашатын,
Білім- жарық, нұрын саған шашатын.
Ақыл болса, асыл болар - болса ер,
Білім болса, бектік қылар қылса ер.
Ақыл кімде болса - болар асыл Ол,
Білім кімде болса - бек һәм басың ол.
Кісі ұланы қара жерге қол салды,
Көтерді бәрін, білімін ол қолданды

Ақын ғалымдарды мадақтай келе, олардың орны әрқашанда төрде болуы керек дейді. Ал, елді жоғары қызметке ие болып жүрген білімсіз, қараңғы, надан жандардың төрден алған орнының өзі босаға секілденіп қалатынын ескертеді:

Наданға төрден орын тисе, қор етеді,
Данышпанға босағадан орын тисе, төр етеді.

Дастанда мынадай ой-пікір бар: Патша ел-жұртын қылыштың күшімен қатал тәртіппен басқарып отырады, ал ғалымдар - қалың бұқараны ақыл-парасатымен басқару керек. Әрине, Жүсіп Баласағұн халыққа үстем таптың өкілі ретінде қарайды. Сондықтан ол қарапайым халықты қоралы қойға, ал білімді адамды - сол қойлардың соңына ерткен серкеге теңейді. Ақын дастанда өзі өмір сүрген дәуір талап еткенде бірқатар маңызды мәселелерге өзінше жауап беруге әрекет жасаған. Жүсіп Баласағұн өзінің дидактикалық сарында жазылған шығармасында мораль, этика, әдептілік, тәлім-тәрбие туралы өсиет-ғибрат сөздер айтады. Қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасы, сөйлесуі, сыйласуы, әсіресе, тіл әдептілігі егжей-тегжейлі сөз болады. Ақын маскүнемдікті, жалқаулықты, әдепсіздікті, дөрекілікті, жылпостықты, жаман мінез-қылықтарды өлтіре сынайды.

Шығармада жақсылық пен жамандық, әдептілік пен дөрекілік, шындық пен өтірік, аңқаулық пен қулық өзара қарама-қарсы қойылған. Сол арқылы автор айтар пікірін тереңдете түседі.

Мәселен, ақын: ауырмаса - денсаулықтың қадірін білмейді, өлім болмаса - тірі кездің қадірін білмейді, қайғысыз адам - қуаныш сезімінің құдіретін толық сезе алмайды деген секілді бірқатар философиялық пікірлер қозғайды.

Н.Келімбетов: «Құтты білік» дастанында автор ерекше мән беріп, зор шабытпен жазылған аса маңызды мәселелердің бірі - адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қол астындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешесіне, атананың өз перзенттеріне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап берілген [4, 176.]

Жүсіп Баласағұн әдептілікті жырлай келіп, солардың ізіндегі ең бастысы - тіл әдептілігі деген қорытынды жасайды. Дастанның бір тарауы, дәлірек айтсақ, жетінші тарауы түгелдей осы мәселеге - тіл әдептілігіне, яғни мәнерлі, мәнді, сыпайы сөйлей білу өнеріне арналған. Автор оқушысын абайлап, ойланып - толғанып барып сөйлеуге, тілге сақ болуға шақырады. Қысқаша әрі мазмұнды сөйлей білу - әдептілік басы деген пікір айтады.

Ақын кісіні адамгершілік арнасынан шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, надан етіп көрсететін кейбір мінез-қылықтарға көркем сөзбен сипаттама береді. Мұндай жағымсыз мінездер мал-мүлікке тоймайтын аш көздік, сарандық, мейірімсіздік, ашушандық деп көрсетеді. Әке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін айтады [4,171б.]

Сөйтіп, Жүсіп Хас-Хажыб Баласағұн қоғамдық-әлеуметтік көзқарасында кейбір қайшылықтары бола тұрса да өз дәуірі үшін прогрессивті роль атқарған бірқатар ағартушылық моральдық, этикалық принциптерді жырлап, оларды әлеуметтік мәселе ретінде көтере білген көрнекті қоғам қайраткері еді.

Ұлы ғұлама «Құтты білік» дастанында адам баласын адамгершілік пен ізгілікке, имандылыққа үндейді, рухани тазалыққа шақырады. Себебі ақыл мен парасаттың кемдігінен қоғамда әр түрлі өкінішті жағдайлар орын алады. Адам баласының бүкіл ғұмырының мәнділігі ақыл мен парасатқа байланысты. Сонымен қатар ол ел билеуші мемлекет қызметіндегі адам үшін ең басты кемшілік парақорлық екенін айтады. Парақорлық белең алған заманда елдің әл - ауқаты көтерілмейтінін, мемлекет қызметінің өз дәрежесінде болмайтынын айта отырып, ел билеуші шенеуніктер

халықты әділеттілікке, ізгілікке шақыруы үшін ел билеуші өзі пайдакүнемдіктен, жемқорлықтан аулақ болуы керек екенін де баса айтады. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы ел басшысының келбеті туралы бұл терең пайымдаулардың бүгінгі тәуелсіз еліміздің алға ілгерілеуі мен әлемнің ең озық елдерінің қатарына жетуіміз үшін мәні зор. Біздің өркениеттік мақсатымыз өз ұлтының мәдениетін, тарихын, дінін қастерлейтін және оны жалпы адамзаттық деңгейдегі рухани құндылықтармен ұштастыра білетін, ауызбірлігі мықты тұлға тәрбиелеу. Ұлтжанды тұлға тәрбиелей отырып, біздің алдымызда әлемнің ең озық елдерінің даму дәрежесімен терезе теңестіретін ұрпақ тәрбиелеу арқылы еліміздің ертеңгі ұлт тізгінін ұстайтын жастардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру міндеті тұр. «Құтты білік» дастаны жас ұрпақтың жаңаша ойлауына, олардың танымының қалыптасуына ықпал ететін, яғни қазақ халқының қоғамдағы өз орнын дұрыс табуы үшін зор рөл атқарады. Тәуелсіз ел ертеңі болашақ ұрпақтың рухын шыңдап, адамға құрмет пен сенім білдіру ізгіліктің ең жоғарғы көрінісі екенін «Құтты білік» дастанынан көре аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Егеубаев А. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» // Қазақстан мектебі. № 11 1993. – 426
2. Егеубаев А. Жүсіп Баласағұн. «Құтадғу білік» (XI ғ.) // Жұлдыз. № 3 1996. 65 б.
3. Әліпханов М. Құттың кілті - кісілік. –Түркістан: Мұра. 1997.- 132б.
4. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті.- Алматы: Ана тілі, 1991.- 205б.

БИЗНЕС ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

ҚҰМАР Л. Қ.

ассистент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бизнес – адам іс-әрекетінің маңызды саласы. Оның ұлттық-мәдени ерекшелігі тілдің барлық деңгейлерінде және барлық аспектілерінде көрінеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен жаһандану ғасырында бизнес контекстегі коммуникацияның маңызы арта түсуде. Әлемдік лингвистикада бизнес коммуникация туралы ғылыми мақалалар, диссертациялық зерттеулер, монографиялар жазылған. Қазақ тіл білімінде зерттеуші Б.М.Қадырованың «Бизнес коммуникацияны зерттеудің теориялық негіздері» тақырыбындағы ғылыми мақалаларында бизнес коммуникацияға байланысты экономикалық, кәсіпкерлік және басқа да бағыттарда жазылған ғылыми зерттеулерге шолу жасалып, тақырыптың зерттелу деңгейі анықталады. Бизнесінің экономикалық қызмет ретіндегі негізгі сипаттары жүйеленіп, қолданыстағы іскерлік дискурс, кәсіби дискурс және бизнес дискурс ұғымдарына анықтамалар беріліп, өзіндік ерекшелігі көрсетіледі. Бизнес коммуникацияны лингвистикалық тұрғыдан зерттеуде оның когнитивтік, мәдени, лингвопрагматикалық және жанрлық қырларын саралау қажеттілігі тұжырымдалады[1]. Тіл біліміндегі осы және басқа да зерттеулерге сүйене отырып, бизнес лексика туралы қарастырдық. Бұл лексикалық құрылымды зерттеудің өзектілігі бизнес лексиканың қазіргі әлемде кең таралғанына және ұлттық әдеби тілдің барлық функционалдық стильдеріне белсенді түрде енуіне байланысты.

Бизнес лексика – бұл іскерлік қарым-қатынаста және кәсіби қызметте қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы. Ол терминдерді, жаргондарды іскерлік ортаға тән басқа тілдік элементтерді қамтиды.

Бизнес терминдер: маркетинг, менеджмент, финансы, бюджет, инвестиция, стратегия, жоспарлау, талдау, риск, конкуренция, рынок, сұраныс, ұсыныс, баға, өзіндік құны, табыс, баланс, активтер, капитал, дивидент, акция, облигация, валюта курсы, пайыздық көрсеткіші, инфляция, экономикалық өсім, еңбек ресурстары, еңбектің өнімділігі, мотивация, қайта даярлау, жобаларды басқару және т.б.

Бизнес лексика тек әдеби тілде ғана қолданылмайды. Бизнес саласына тән жаргондар да бар. Олардың көбі орыс тілінде қолданылады. Мысалы: бабло, капуста, зелень, бабки, мани т.б. Кәсіби жаргондар іскерлік лексиканың шамамен 10% құрайды. Олар арнайы лексиканың ең төменгі стилистикалық қабаттарында бекітілген күнделікті, таныс, төмендетілген номинациялардың жиынтығы. Жаргонизмдер көбінесе кәсіпқойлықтан экспрессивті қанықтылық дәрежесімен және идиомалықтың жоғарылауымен ерекшеленеді.

Ақшаға қатысты тұрақты тіркестер мен қысқа тұжырымдар да бар. Бұлардың барлығы жаргондық сипатта. Мысалы: деньги – это власть; деньги не пахнут, деньги решают всё, бабки делают бабки, бабки правят миром, бабки решают всё, деньги – это свобода, деньги – это независимость, деньги – это успех, деньги – это счастье.

Ақша туралы кейбір қазақ мақалдары: «ақша ашпайтын құлып жоқ», «ақша болса – қолыңда сорпа қайнайды», «ақша – мансаптың кілті» және т.б. Негізінде көпшілік қазақ мақалдарында ақшадан бұрын алдыңғы орында ар мен ұят тұрады. Қазақ халқындағы «Адам болам десен, арынды ақшаға сатпа», «Ақшаның жайын жарлыдан сұра, Адамның жайын арлыдан сұра», «Ақшадан айрылсаң, өкінерсің, күйінерсің. Арыннан айрылсаң, қайтып тірі жүрерсің» деген мақалдар соның дәлелі болса керек.

Бизнес лексиканы үйрену мамандарға бір-бірін жақсы түсінуге, ақпарат алмасуға және негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл сонымен қатар кәсіби дағдыларды дамытуға және біліктілікті арттыруға ықпал етеді.

Біз бизнес лексиканы семантикалық тұрғыдан бірнеше топқа жіктедік.

Қызметті ұйымдастыру және бақылау процесін білдіретін терминдер: менеджмент, маркетинг.

Мақсаттарды әзірлеуге және іске асыруға байланысты ұғымдар: бизнес-жоспар, стратегия, тактика.

Нарықта тауарлар мен қызметтерді жылжыту жөніндегі қызметті білдіретін терминдер: маркетинг, жылжыту, жарнама.

Қаржы ресурстарын басқарумен байланысты ұғымдар: қаржы, бюджет, инвестициялар.

Компанияда жұмыс істейтін адамдарды білдіретін терминдер: персонал, персонал, қызметкерлер.

Процестер мен өнімдерді әзірлеуге қатысты ұғымдар: инновациялар, технологиялар, зерттеулер.

Бизнеске әсер ететін шарттар мен факторларды білдіретін терминдер: бәсекелестік, нарық, сұраныс.

Компанияның мақсатты аудиториясына қатысты ұғымдар: клиент, тұтынушы, өндіруші.

Компания өз тұтынушыларына не ұсынатынын білдіретін терминдер: өнім, қызмет, тауар.

Жоспарлауға және нәтижелерге қол жеткізуге байланысты ұғымдар: жоба, тапсырма, мақсат.

Бұл іскерлік лексиканың кейбір мысалдары ғана. Ол қызмет саласына және контекстке байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Сондықтан арнайы терминдерді пайдаланған кезде кәсіби саланың ерекшеліктерін ескеру маңызды.

Бизнес-лексиканың негізгі ерекшеліктері:

Дәлдік пен айқындылық: бизнес лексикада ойды білдірудің дәлдігі мен анықтығы сақталады. Бұл өз кезегінде іскерлік қарым-қатынаста түсінбеушіліктер мен қателерді болдырмауға мүмкіндік береді.

Кәсібилік: арнайы терминдер мен сөз тіркестерін қолдану сөйлеушінің немесе жазушының пәндік білімі мен құзыреттілігін көрсетеді.

Формальдылық: бизнес лексика әдетте формальды болып табылады және ауызекі немесе бейресми тіркестерді қолданудан аулақ болады.

Құрылымдылық: бизнеске қатысты ортадағы мәтіндер мен баяндамалар әдетте нақты құрылымға және логикалық реттілікке тән болады.

Бизнес лексиканы үйрену менеджмент, маркетинг, қаржы, құқықтану және т.б. сияқты әртүрлі салалардағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін. Бұл кәсіби қарым-қатынасты жақсырақ түсінуге, әріптестермен және тұтынушылармен тиімді қарым-қатынас жасауға, сондай-ақ мансап сатысында табысқа жетуге мүмкіндік береді. Дегенмен, бизнес лексиканы түсіну және меңгеру қиын болуы мүмкін екенін ескергеніміз дұрыс. Себебі ол үнемі дамып, өзгеріп отырады, бұл өз кезегінде бизнеске қатысты білім мен дағдыларды үнемі жанартып отыруды талап ететіні анық.

Бизнес лексиканың атқаратын функциялары:

- біріншіден, бизнес лексика мамандар мен ұйымдар арасында ақпарат алмасу үшін қолданылатындықтан, негізгі функциясы ақпаратты беру;

- екіншіден, арнайы терминдер мен сөз тіркестерін пайдалану беделді орнатуға, құзіреттілікті көрсетуге көмектесетіндіктен авторитетті қалыптастыру функциясын атқарады;

- үшіншіден, бизнес-лексика кәсіби қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу мәдениетін қалыптастыратындықтан мәдениетті қалыптастыру функциясын атқарады.

- дәлдік пен түсініксіздік: түсініспеушілікті тудырмас үшін бизнес терминдері дәл және анық болуы керек;

- кәсібилік: бизнес лексиканы қолдану маманның кәсібилігі мен құзыреттілігін көрсетеді;

- тиімділік: бизнес лексика ақпаратты жылдам және тиімді жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе динамикалық бизнес жағдайында өте маңызды.

Сонымен бизнес лексика іскерлік қарым-қатынаста қолданылатын және экономикаға, қаржыға, менеджментке, маркетингке және бизнестің басқа аспектілеріне қатысты терминдер мен сөз тіркестерін қамтиды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кадырова Б. М. Бизнес коммуникацияны зерттеудің теориялық негіздері. Торайғыров университетінің Хабаршысы № 3, 2024

АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

МУКАНОВА Н. У.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әдебиет нақты бір жыл, айға қарап өзгермейді. Замана, әлеуметтік жағдайлар және таза шығармашылық дара себептер көркемдік ой табиғатына біртіндеп, саналы һәм ырықсыз сарындар жетегімен елеулі жаңалықтар әкеледі. Бүгінгі нәтижелер – кешегі күннің салдары, ал олар ертеңгі рухани-эстетикалық өлшемдердің мазмұнын құрайды.

Сондықтан 1930 жылдардағы қазақ романына бірінші кезекте 1920 жылдардағы шығармашылық жетістіктердің ықпалы әсіресе зор. М. Дулатов [1], С. Көбеев, Ж. Аймауытов, Ш. Құдайбердіұлы, С. Торайғыров, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов туындыларының тәжірибесіне алдымен сүйенетін ұлттық проза үшін сол тұстағы кеңес әдебиетіндегі белгілі дүниелердің бағыт-бағдары айқындалушы мағынаға ие болғанын жасыру қажет емес.

Ал орыс прозасында кейіннен «социалистік реализм» әдісі аталатын мүлде соны әдебиет жасау жолында түбегейлі ізденістер жүріп жатты. Оған саяси құрылым, суреттеу нысаны және негізгі идея сипаты, жасампаздық сарын тәрізді кешенді қоғамдық-эстетикалық шарттардың шешуші әсері бар еді.

Осы арнада бұрын пролетар жазушысы саналатын М. Горький өзі қалаған революциядан жерігендей күй кешіп, кедейлер табының адамгершілік мұратын классикалық әдебиет ауқымындағы ақсүйектік әуенге еліктей жырлады, барынша әділетті межеден табылғысы кеп, ескі өмірдің әдемілігін мешандық тоғышарлық орта сұрқайлығын бедерлеу арқылы ғана ұмыта бастауға бет бұрды, әрі-сәрі күйлері көп «Клим Самгиннің өмірін» жазды, совет әдебиетінің болашақ парадигмаларына болжау жасады. Оның толқу себебі – бұған дейінгі көркем өнердегі реалистік, демократиялық қасиеттердің молдығын мойындау еді. А. Бунинді былай қойғанда, А. Куприн мен Л. Андреев, М. Пришвин, К. Федин, А. Толстой, М. Булгаков, А. Платонов, К. Паустовский де жана дәуірдің айғай-шуы көп даңғаза талаптарын түсінгісі келе бермеді. Еріксіз уақыт тұтқынына айналды. Көңілге қона қоймайтын соны тіршілік көріністеріне зорлана сүйсінуге тырысты немесе қара халыққа

қарсы сөйлеуден жалтарды. Бұл үшін олар айыпты емес. Замана қопарылыстары адамның қалау-тілегімен санасқысы келмейді.

Н. Островский («Құрыш қалай шынықты»), Дм. Фурманов («Чапаев»), А. Фадеев («Тас талқан», «Удәгенің соңғы тұяғы»), А. Серафимович («Темір тасқын»), М. Шагинян («Гидроцентральный»), Ф. Гладков («Цемент», «Энергия»), Л. Леонов («Соть»), Ф. Панферов («Кескен томарлар»), М. Шолохов («Тынық Дон», «Көтерілген тын») сомдаған тұлғалар арқылы кеңестік роман жүйесінде өзге өлшемдегі зиялы қауым әкелген тың тұғырнама өріс алды. Олар сұрапыл кезеңнен түңілген жоқ, қайта болашаққа жігерлі сеніммен қарады. Қараңғы халықта ықылым замандардан бергі әдеттен тыс, ел билігін қолға алуға үндеп, қаһарман еңбек, ұжымшылдық немесе коммунистік ұстаным бойынша өз мүддесін көпшіліктің мақсаты алдында құрбан етуге бейімделді. Дүние доңғалағы кері айналды.

Бұл ретте де оңды көркем туындылар пайда болғанын жоққа шығару әбестік, «Тас-талқан» (А. Фадеев), «Тынық Дон» (М. Шолохов), «Құрыш қалай шынықты» (Н. Островский), «Дербент танкері» (Ю. Крымов), «Қызғаныш» (Ю. Олеша) т. б. дүниелер қаламгер талантының қандай қатал тыйымдарға қарамастан өз мүмкіндігін көрсетуге жол таба білетінін дәлелдей түседі.

Кеңестік орыс әдебиетінің бастапқы дәуірінде сатиралық прозаға да, тарихи прозаға да тиісті орын берілді. Мәселен, осы кезеңде И. Ильф пен Е. Петровтың «Он екі орындығы», «Алтын бұзауы» ғана емес, А. Чапыгиннің «Степан Разин», С. Злобиннің «Салауат Юлаев», Ю. Тыняновтың «Кюхля», В. Шишковтың «Емельян Пугачев», А. Новиков – Прибойдың «Цусима», О. Форштың «Радищев» романдары жарық көріп, тақырып пен жанр, стиль тұрғысынан кең өріске шығу талабын байқатты. А. Толстой, В. Катаев, М. Зощенко, К. Федин сияқты ірі талант иелері ғасырдың тарихи-әлеуметтік толғағын әр қилы көру ракурстарымен, әйтсе де социалистік идеяның күш-қуатын мойындау рухында өрнектеді.

Мұның бәрі қазақ қаламгерлерінің көз алдында тұрған, көкейде қорытылып отырған өмір мен өнер шындығы еді. Оларға еліктеу де, үйрену де өзіндік және ұлттық таным мен қолтаңба даярлығын айқындау бағдарымен өрістеді. Қазақ жазушылары үшін әлем әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге көршілес, аралас-құралас татар елінің классиктері Ф. Тоқай, Ф. Ибрагимов, Ш. Камал, М. Ғафури шығармашылығындағы шеберлік ізденістерінің межесі де біршама таныс, көңілге жақын болатын. Мәселен, «Қазақ қызын» жазған Ғалымжан Ибрагимовтың «Қызыл гүлдер туралы ертегі»

(1922) повесіндегі авторлық тұлғаның белсенділігі С. Ерубаетын «Менің құрдастарымда» өзгеше қырынан дамытылады. С. Ерубает «Терек пен қызыл гүл» жайлы аңызға мән беріп, оны романдағы басты тұжырымдамаға символикалық астар етіп алады. Ал Б. Майлиннің «Азамат Азаматычындағы» жанұялық, қоғамдық драма табиғатына Ш. Камалдың «Сұлулық таңы атқанда» (1937) романындағы Нағимаға байланысты жағдай үндесіп жатуы заңды. Өйткені Ш. Камал да ауыл коммунасының өміріне өзі қатысып, көп нәрсені көркемдік ой елегінен өткізген.

Елді индустрияландыру, коллективтендіру науқанымен дүрілдеп жатқан XX ғасырдың үшінші он жылдығы қазақ халқы үшін аса зор зұлмат ала келгенін ұмытпау керек. Ол – 1932-1933 жылдардағы ашаршылық Ф. Голощекиннің «Кіші Октябрь» аталатын солақай саясаты және ұлт зиялыларын сұрапыл қуғынға салатын, «халық жауына» қарсы 37-нің қаныпезер саясаты. Әдебиет осындай ауыр қасіреттерге қарамастан ертеңге сенім рухын дәріптейтін көңіл серпініне толы дүниелер берумен болды.

Осы дәуірде кеше ғана дауылдай соғып өткен Қазан төңкерісі бұрынғы Ресей құзырындағы халықтар тағдырын анықтауға шешуші күш болғанын көркемдік-идеялық жолмен көрсету, ұнамды мұраттуын көтеру, әлеуметтік тегістік орнату жолында қажырлы, қайсар жандарды суреттеу социалистік заман талабы еді. Бұл бағытта қалам сілтеген М. Дәулетбаев, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, Ғ. Сланов туындыларында мұндай мақсат этномәдени жағдайларды ескере отырып, маңызы жағынан өте ірі тарихи құбылыс сипатын ұлттық өмір мен таным ерекшеліктеріне сәйкес бедерлеуде елеулі ұтыстарға қол жеткізгенін теріске шығару қиын. Қазақ прозаиктері қандай жағдайда болмасын дала перзенттерінің төзімділігі мен тез еліктегіш, тез қайтқыш, әйтсе де болашаққа жарқын сенімнен айнымайтын өркеуде, өткір көңілін жаңалыққа құмар халықтық мінез ретінде терең жинақтаушылық биіктен бейнеледі. Өмір құбылыстарының саяси-әлеуметтік өзгерістердің ортақтығына сай әралуан характерлер, тартыстар табиғаты өзара ұқсас кейіп алып отырады.

XX ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ көркем прозасының даму жолындағы бір ұтымды тәжірибе ауызға түсе бермейді. Ол ақиық ақын, драматург, қара. сөз шебері Сәкен Сейфуллиннің «Біздің тұрмыс» атты шығармасы [2]. Ол «Әдебиет майданы» журналында жарияланса да, аяқталмаған дүние есепті болған соң, повесть жанрына жатқызылып келді. Онда да бұл туындыға көңіл

аударылмады. Мүмкін, «Біздің тұрмыс» көпке танымал «Тар жол, тайғақ кешудің», әйгілі поэмалар мен өзге де белгілі шығармалардың тасасында қалған шығар. Ал көлем жағынан алғанда «Біздің тұрмыс» «Бақытсыз Жамал» [3], «Қалың малдын» немесе «Әділ-Марияның» парақ санынан кем түспейді. Бүгінгі күннің тұрғысынан қарағанда, бұл туындының қалай тәмамдалатынын болжау қиын емес. Ал қазіргі жарияланым күйінің өзінде шығарма нақты бір көркемдік-эстетикалық, тұғырнамалық межеге жеткен. Тіпті Илияс Жансүгіровтің «Жолдастар» романының да, «Біздің тұрмыстың» да соңғы беттерін уақыттың өзі жазғанын ұмытпасақ.

«Біздің тұрмыс» туралы сөз қозғау тікелей алғанда бұрынғы дәуір талабына толық сәйкес келмейтін. Парадокс! Советті, социалистік өмір салтын «Альбатросша» саңқылдай жырлайтын С. Сейфуллин айғай-шулы заманның тым-тырыс тәрізді екінші астарына үңіледі. Жалаң тапшылық, ұраншылдық даурықпаға берілмейді. Сол заманның мәдени дискурсы бойынша бұл шағын роман әдебиеттің негізгі міндеті – саяси тартыс рухынан жалтару тәрізді көрінер еді.

Біз Сәкен Сейфуллинді қаншама «қызыл» түске боялған тым саясатшыл санасақ та, ірі суреткер талантының ашылмай кеткен мол мүмкіндіктері бар екенін «Біздің тұрмыс» біршама еркін аңғартады. М. Дулатов, С. Ерубает, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, І. Жансүгіров, Б. Майлин туындыларында басты идеялық парадигма ауқымында қосалқы ретпен бейнеленетін қала өмірінің кейбір қалтарыс қырларын С. Сейфуллин негізгі кеңістік аяларына алып, нысананың әлеуметтік, тұрмыс-машықтық, мінез-аңсарлық белгі-айшығын соншалық егжей-тегжейлі білуімен қайран қалдырады.

«Ащы-тұщы», «Башқұртстан-Айсұлу», «Кешегі, бүгінгі Жания, Ахмет, Айназар, Айсұлу» атты әлі дайындық іспетті тақырыпшалардан тұратын шығармада «Карл Маркс, Фонтан көшелері, Медеу шатқалы Наркомземнің қарамағындағы, Ғ. П. У-дың қарамағындағы хуторлар», «Турксиб» тәрізді т. б. Нақты топонимикалық ландшафт атаулары өмірлік деректердің сенімділігін арттырады. Жазушы кейіпкер аттарын өзгертіп алғанын, ал хатты дұрыс емлемен жаза алмайтын Айлақтың сөлем сөздерін сол күйі беріп отырғанын, сөйлеу рәсімін еркін пайдалану, диалогтарда әлқисса түрлерін леклегімен келтіру арқылы баяндау ракурсын, мекеншак ауқымын ұлғайту тәсілдерін, адамның киім-киісі, түр-пішініндегі, тіс, ерін, көз, шаш, құлақ, мойын сияқты портреттік детальдардың растығын, гигиеналық, антропометриялық

талғам тазалығын жанр және стиль аяларындағы өзгеше тапқырлық санау әділет.

«Біздің тұрмыс» – психологиялық үлгідегі роман. Г. Мопассанның «Сүйікті дос», «Өмір», Г. Флобердің «Сезім тәрбиесі», Л. Толстойдың «Крейцер сонатасы» ғана емес, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов тәрізді әріптес қаламгерлер тәжірибесіне көз сала отырып, жазушы жаңа айшық, мәнер машығына көтерілгені даусыз. Орындалуы, көмкерілуі жағынан болмаса, ішкі монолог арқылы өмір тылсымдарына тіл бітіру тәсілін молынан, орнымен қолдану мөлшері бойынша «Біздің тұрмыс» қазіргі қазақ прозасының үздік туындыларымен өрелес. Әлемдік әдебиеттегі «жаңа романға» тән «сана тасқынына» жетуді мұрат тұтпағанмен, қаһарман жан дүниесін терең қыртыстарымен күмәнсіз кезіп, елеулі қайшылықтарымен таластыра бейнелеуі тұрғысынан Сәкен Сейфуллин шығармасы – модернистік, яғни жаңашыл рухтағы дүние. Күнделік сипатындағы тәрізді күн мен ай, сағат, мезгіл мөлшерін аса дәлдікпен көрсете отырып, жан толғанысындағы қарама-қарсылықтардың кереғарлығы мен бірлігін, ақын тұлғасының ішкі өмірін, роман жазу үстіндегі, соған мәлімет іздеген сәттерді, көңіл әсерлерін жинақтаған сан түрлі өлеңдерін жыртып тастай беретін Аян, Айназар іспетті өнер әрі әкімшілік істің адамдарын шығармашылық үдеріс (процесс) барысында бағамдау үрдісі ретімен бұл туынды М. Лермонтовтың «Біздің заманымыздың батырын» еске түсіреді. Әйел мәселелерінде қаншалық шікәмшіл, әккі, талапшыл болғанымен, С. Сейфуллин кейіпкерлерінде өзіне-өзі сүйсінуден гөрі өзгенің ыңғайына да қарау, ортақ рухани үйлесімге ұмтылыс басым.

Әдейілеп айтпағанмен, сылқым, серілігі, сәнқой, кербездігі іс-әрекеті, қимыл-қадамынан, сөзі мен ішкі ойларынан байқалатын Аян мен Айназарда менменсу өрістемегенмен, барына сенімділік, айнласына ізет сақтау, аяқ астынан атала салса да, көкейге қона кететін Виля, Әминне, Қасқырбай, Сақас, Байсейітов, Қалайы тақілеттес есім иелерімен арадағы, елден келетін, қызметтегі дос-жарандармен сыпайы қарым-қатынас сыңайы оларды ұлттық қалыптағы адамгершілік өлшемдерінен асырып-кішірейтпейді. Ал романдағы тұрмыс-тіршілік эпизодтары дәстүрлі халықтық тәрбие-тағлым салтына қарағанда еуропашылдық үрдістегі өркениет ықпалына ықыластана бейімдену көріністерін таңбалайды. Кейіпкерлердің шаһарлықтарға тән әдетпен жиі киім ауыстыруы, молынан гөрі ықшамына, жалтырақ, сәндісіне жүгіруі, алтын тісті

бағалау, әшекейге мән беру, әдемілік үшін таяқ ұстап жүру іспетті көп машық-дағдылары - дала стихиясынан кең орын ала қоймаған әдет. Жоғарыдай суреттеу мәнері ол тұстағы қазақ прозасы үшін басты құндылық болып табылмайтын. Алайда С. Сейфуллиннің эстеттік кірпияздығы, мемлекеттік жұмысқа адалдығы мен жеке бастық толқымалы сезімшілдігі әдеттегі қалыпқа құйғандай «жаңа адам» тұлғасынан едәуір өзгешелігімен бағаланса керек.

Аян атты нәзік жанды ақын жігіт Айлақ есімді келіншекке деген көңіл-күйін сынаумен жиі қиналады. Айлақтың суынғандай бола тұрып, өзінен мүлде күдер үзбейтініне таңғалады. Ал жігіт өз көңіліндегі күдікті жеңе алмай дағдаруда. Асыл махаббат та емес, әншейін ашыналық та емес, түсініксіз жағдай.

Аймырза Мәскеуден келген жас маман, башқұрт қызы Айсұлуға қызығады. Ол өзіне мәлім Жания мен Айсұлуды салыстырумен шаршаса, Айсұлу алыстағы ері Ахмет пен Аймырзаны бірдей ұнатудан түңіледі. Алматылық жігітке сене берместей. Бірақ көңіл диалектикасы жеңеді. Аймырза мен Айсұлу, Аян мен Айлақ тағдырының болашағы белгісіз.

Романға әлеуметтік сарын қосу мақсатымен жазушы Аймырзаны Аянға жанашыр етіп көрсетеді, Аймырза досын жеңіл жүріске оңтайлы әйелмен жақындығынан құтқарғысы келеді, өзін де, Аянды да тіршіліктің күйкі істерінен аулақ, биік азаматтық парыз жүгін көтеру қажеттігін сезінуге ұмтылдырады. Шығарманың тарихилық негізгі Голощекин есімінің аталуымен арқау тартады.

Автор ел басшылығындағы зор дағдарыстың салдарын Айназар пікірлерімен бедерлеген. Аян, Айназар сияқты мемлекет адамдарының моральдық тұрғыдан «құлдырау» сырын саяси өмірдегі әділетсіздікпен байланыстырады. Романдағы кейбір елеусіз дерек (өлеңдер, оның кімге арналуы, сипаты), штрихтарға қарап, интуиция жолымен ғана Аян мен Айназар бейнесінен соншалық алыс та жақын Мағжан мен Сәкен өмірлерінің сұлбасын жинақтай елестетесіз. Ал мінез, темперамент, талғам, әсершілдік жағынан екі кейіпкер қақ жарылған бір тұлғаның екі жағдайдағы көрінісін айқын аңғартады. Демек, белгілі бір дәрежедегі автобиографизм элементтері сюжеттік композиция шымырлығын арттыра түскен. Жазушы қазақ зиялы қауымы ортасындағы өзіндік сыр-бітімі мол тіршілік дертін немесе «жаңа адамның» қоғамнан тыс бола алмайтын жеке мұрат, қалау, құмарту аяларындағы жан қайғысын реалистік мақаммен сомдайды. Оны «социалистік» реализмнен гөрі модерн ауқымындағы реализм деп тану дұрыс. С. Сейфуллиннің

осы романындағы өрнек-бедерлердің жалғасын З. Шашкин, Х. Есенжанов шығармашылығынан ғана аңғармаймыз, әдебиетіміздің кейінгі өкілдерінің де бірі жетіп, бірі жете алмай жүрген, қаламгердің өзі оқымаған, табиғи себептермен білуі мүмкін болмаған М. Пруст, А. Камю, Э. Хемингуэй, Э. Ремаркт. б. туындыларында шырқап көтерілген, әлемдік прозадағы «сыршылдық», «диалогизм», психологизм дәстүрлерімен ұласатынын мойындау керек. Оның бір себебі – 1920 жылдардың екінші жартысынан бастап С. Сейфуллиннің кейбір туындыларында социалистік мұрат пен оның жүзеге асырылу жолдарына байланысты қасіретті нала, күмән сарыны белең алды. Әрине, «Біздің тұрмыс» қоғамға қарсылық емес-тін, бірақ не ойлап, не суреттеуді мықтап тапсыратын кеңестік көркем өнер заңдылықтарына наразылық ретіндегі әрі талант табиғатының еркін өріске бет алу талабын аңдататын суреткер батылдығына кепіл еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дулатұлы М. Шығармалары. – Алматы : Ғылым, 1996. – Т. 1. – 280 б.; Дулатұлы М. Шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1997. – Т. 2. – 344 б.
- 2 Сейфуллин С. Біздің тұрмыс // Әдебиет майданы. – 1932. – № 8.; 1933 – № 1.; 1934 – № 10.
- 3 Дулатұлы М. Шығармалары: өлеңдер, кара сөздер, көсемсөз. – Алматы : Жазушы, 1991. – 384 б

ЕРТЕДЕГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАТЫРЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР

МУКАНОВА Н. У.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетінің ерте кезеңіндегі романдардың жанрлық ерекшеліктерін зерттеу - ұлттық әдебиетіміздің қалыптасу және даму тарихын түсінудің маңызды қадамдарының бірі. Қазақ халқының сан ғасырлық эпостық дәстүрлері мен тарихи жадысының ықпалымен қалыптасқан алғашқы романдарда батырлық және қаһармандық сарындар маңызды орын алған [1]. Осыған байланысты ерте қазақ романдарының жанрлық жүйесіндегі героикалық образдарды қарастыру тақырыптың өзектілігін айқындай түседі.

Ерте қазақ романдарының жанрлық құрылымында эпостық элементтер ерекше рөл атқарған [2]. Қазақ батырлар жыры, тарихи жырлар мен аңыздарда суреттелген ұлттық батырлар бейнесі романдардың ішкі мазмұнын байытып, олардың көркемдік құрылымында маңызды орын алады [3]. Осы мақалада біз ерте қазақ романдарындағы героикалық образдарды талдап, олардың жанрлық жүйедегі орнын анықтаймыз.

Ертедегі қазақ романдарындағы батырлық образының қалыптасуы. Қазақ әдебиетіндегі алғашқы романдардың бірқатарында батырлық образдар айрықша мәнге ие [4]. Бұл шығармаларда халық батырларының, тарихи тұлғалардың өмірі мен күресі суреттеледі. Олардың арасында С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының мысалында ел үшін күрескен тұлғалардың батырлық жолы мен ішкі дүниесін сипаттайды. Осы романдағы Қасымның образы арқылы жазушы халықтың тағдыры үшін күресетін ұлттық батырдың бейнесін жасаған.

Ерте қазақ романдарының жанрлық жүйесінде батырлық тақырыптың орны ерекше. Эпостық дәстүрлерге негізделген бұл романдарда батырлардың күрескерлік рухы, ерлігі мен қайраты суреттеледі. Мысалы, М.Әуезовтің «Қилы заман» романында Әбілқайыр ханның образы халықты қорғаушы, елдің еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін күресуші ретінде бейнеленеді. Халықтың мүддесін қорғайтын батырлар бейнесі қазақ романдарының жанрлық жүйесінде маңызды роль атқарған.

Эпостық дәстүрлер және батырлық бейнелердің роман жанрына ықпалы. Қазақ халқының ауыз әдебиеті, әсіресе эпостық жырлар, ерте қазақ романдарының жанрлық жүйесінде айтарлықтай ықпал еткен. Эпостық жырларда көрініс тапқан батырлық эпопеялардың элементтері қазақ романдарына да тән. Батырлардың тұлғалық қасиеттері мен олардың ұлт үшін күрестері романдардың негізгі тақырыптарының бірі ретінде танылды.

Мұндай эпостық сарындарды қазақ романдарында байқауымыздың себебі – халықтың батырлық дәстүрлеріне деген құрметі мен оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мақсаты. Романдардағы батырлардың образы, олардың өмірі мен ерліктері арқылы ұлттық идеалдар қалыптастырылады. Бұл құбылыс қазақ әдебиетінде роман жанрының өзіндік ерекшелігін анықтайтын негізгі элементтердің бірі болып саналады.

Батырлық және халықтық мүдде. Ерте қазақ романдарының батырлық образдарын қарастырғанда, олардың халықтық

мүддеге сай болуын атап өту керек. Қазақ халқының бостандығы, әділдікке деген ұмтылысы батырлардың басты қасиеттері ретінде бейнеленген. Батырлық және халықтық мүдде романдардың өзекті мәселелерінің бірі болғандықтан, оларды ұлттық мұра ретінде қарастыруға болады.

Қазақ романдарында бейнеленген батырлар әрдайым халықпен тығыз байланысты болды. Олардың ерлігі мен күресі тек өз мүдделері үшін ғана емес, халықтың мүддесін қорғауға бағытталған. Мысалы, Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы Қартқожа бейнесі – халық үшін күресуші, елдің азаттығы мен құқықтарын қорғаушы батырлық тұлға. Бұл роман қазақ халқының әлеуметтік теңсіздікке қарсы күресі мен ұлттық азаттық үшін күрес бейнесін көркем бейнелейді.

Романдардағы героикалық образдардың трансформациясы. Ерте қазақ романдарының даму барысында батырлық образдар трансформацияға ұшыраған. Эпостық дәстүрлер мен реалистік әдістердің ықпалымен батырлардың тұлғалық қасиеттері, олардың әлеуметтік рөлі күрделене түсті. Романдардағы батырлар енді тек физикалық ерлігімен емес, ішкі рухани күшімен де ерекшелене бастайды. Мұның жарқын мысалы ретінде С.Сейфуллиннің романдарын атауға болады.

Қазақ батырлық эпосы және оның роман жанрына әсері. Қазақтың батырлық эпостары ерте қазақ романдарының жанрлық қалыптасуына үлкен әсер етті. Батырлық эпостардағы қаһармандардың бейнесі романдардың көркемдік құрылымына негіз болған. «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын» сияқты батырлық жырлар қазақ халқының батырлық дәстүрін дәріптеп, ұлттық рухтың ұмтылысын бейнелейді. Бұл жырлардағы батырлар бейнесі халықтың арман-тілегін, елдіктің құндылықтарын қамтып, еркіндік пен тәуелсіздік жолындағы күресті сипаттайды.

Қазақ романдарындағы батырлар бейнесі осы эпикалық жырлардан шығып, жаңа әдебиетте қайта өңделіп, күрделі тұлғалар ретінде көрініс табады. Бұл тұрғыда С.Мұқановтың «Ботагөз» романындағы кейіпкерлерді мысалға келтіруге болады. Олардың мінезі мен әрекеттері ұлттық дәстүр мен жаңа заман құндылықтарын үйлестіреді.

Батырлық образының эволюциясы: дәстүрден жаңашылдыққа. Ерте қазақ романдарының жанрлық жүйесіндегі батырлық образдардың дамуы бірнеше кезеңдерден өтті. Алғашқы кезеңде батырлық бейнелер эпостық қаһармандардың жалғасы ретінде

қарастырылды. Бұл кезеңде батырлар тек сыртқы ерліктерімен ғана емес, сонымен қатар моральдық құндылықтарымен де ерекшеленді. Уақыт өте келе қазақ әдебиетінде жаңа бағыттар пайда болып, батырлық образдардың эволюциясы жаңа мазмұндармен байытылды.

Батырлардың күрес жолдары мен олардың ішкі қайшылықтары да романдарда терең суреттеледі. Бұл қаһармандардың ішкі дүниесін ашып, олардың күрескерлік рухы мен патриоттық сезімдерін жаңа деңгейде көрсетуге мүмкіндік берді. Әсіресе, романдардағы батырлардың өз мақсаттарына жету жолындағы моральдық таңдаулары ерекше орын алады.

Ерте қазақ романдарындағы героикалық образдар ұлттық әдебиеттің жанрлық жүйесінде айрықша рөл атқарады. Қазақ батырларының бейнесі халықтың ұлттық болмысы мен рухын бейнелей отырып, романдардың жанрлық құрылымын байыта түскен. Эпостық дәстүрлердің ықпалымен қалыптасқан батырлық образдар уақыт өте келе реалистік әдістермен толықтырылып, жан-жақты дамыған.

Қазақ романдарының жанрлық жүйесіндегі батырлық тақырыптың кен өріс алуы - ұлттық әдебиеттің өзіндік ерекшелігін айқындайды. Бұл батырлық образдар қазақ халқының ұлттық мүдделері мен тарихи күресінің символына айналды. Осылайша, ерте қазақ романдарының жанрлық жүйесінде батырлық образдар ерекше орын алып, қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызды кезеңдердің бірі ретінде танылды.

Мысалы, Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» романында батырлық бейне күрескер тұлғадан жаңа заманның интеллектуалды тұлғасына айналды. Бұл кезеңде батырлар тек соғыстағы ерліктерімен ғана емес, ұлттық сана-сезімді көтеру жолындағы рухани күреспен ерекшеленеді. Осындай эволюция арқылы батырлық образдың әдебиеттегі рөлі тереңдеп, заманауи тұрғыда жаңғырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейфуллин, С. Тар жол, тайғақ кешу. – Алматы: Жазушы, 1960. – 512 б.
- 2 Әуезов, М. Қилы заман. – Алматы: Атамұра, 2004. – 320 б.
- 3 Аймауытов, Ж. Қартқожа. – Алматы: Атамұра, 1996. – 276 б.
- 4 Мұқанов, С. Ботагөз. – Алматы: Жазушы, 1976. – 432 б.

КӨП БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМНІҢ СИПАТЫ

НУРМАГАМБЕТОВА Л. Б.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы,
Ақпараттық технологиялар колледжі, Павлодар қ.

Қазіргі қазақ тілі біздің дәуірімізде терең зерттелініп, көптеген ірі жаңалықтарға, үлкен жетістіктер мен табыстарға жетіп отыр. Оның әр саласына байланысты құнды ғылыми еңбектер, мақалалар жазылып, тілімізде көптеген жаңалықтар ашылуда.

Тіл ғылымы жөнінде әдебиеттерде синтаксис саласы да тыс қалған жоқ. Осы салаға байланысты еңбектерде көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем жайында, оның құрылымдық түрлері, құрамы, байланысу түрлері жайында құнды мағлұматтар алуға болады.

Көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер 20-30 жылдардан бастап зерттеле бастағаны бәрімізге аян. Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемнің үш құрамды түрі ең жиі кездеседі. Мысалы: 1. Екі қары салдырап, аяғын әрең-әрең басып тәлтіректей бастағанда, сол үстіне Еламан келмесі бар. (Ә. Н.) 2. Есінен шықпай тұрғанда, әуелі мұрындық істеп тастағысы кеп, әйелі әкелген түзгенді қолына алды. (Ә. Н.)

Алғашқы мысалда жай сөйлемдік үлгілер құрылым ерекшелігінен түрліше болып келген. Оның алғашқы сынары белгілі жақты сөйлемдік үлгіде болса, екінші жалпылама жақтық, ал үшінші сынары жақсыз сөйлем өлшемдеріне жауап берген.

Екінші мысалда дәл осы құрылымдар кері түзілім құрған: яғни алдыңғы сыңар жалпылама жақтық құрылымда болса, екіншісі жақсыз сөйлемдік үлгіде тұр да, үшіншісі белгісіз жақты сөйлем болып келген. Бұл құрылымдық тұрғыдан аралас құрылымдық көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем деп аталатыны белгілі.

Көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылымдық жағынан бірыңғай түрде келуі де әбден мүмкін. Мәселен, төмендегі мысалдың әр жай сөйлемдік сынары белгілік жақтылық талабынан шығады: Екі көзі жасаурап, демі дірілдеп, қолы, иығы да, қалтырай түседі. (М. О.)

Мұндай түзілімнің әр сынары белгісіз жақты жай сөйлем болып келуі де бар: Оны әркім өз шамасына қарай топшылап, бірі күлкілі жағына гана ырза боп, сөзді келістіре білетініне ден қойса,

енді кейбіреулер оның мысқыл ажуа жағын басымырақ бажайлап, неше бір арам, сұмдық ойға түсіп кеткен. (С.Ж.)

Әр сынардың жалпылама жақты болып келуі сирек болса да кездеседі. Мысалы: Кейде жылдамдатып орытқып ойнағанда, шапшаң қызуменен тартып кеткенде, Әбіштің жүзі дуылдап, қызара түседі. (М.Ә.)

Екінші мысал: Ол билерге даугер адамдар карамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке сайлап алып, біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді. (Абайдың қара сөздері).

Осындай құрылымдық ерекшеліктен соң, көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің құрамдық белгілеріне тоқталуға болады. Құрамдық ерекшелік дегенде, осы сөйлем үлгісіне қатысатын сыңарлар саны ескертіледі. Әдетте, көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің үш құрамды түрі белсенді болып келеді. Мұндайда ішкі құрылымның бағыныңқы түрі екеу болады да, алғашқысы соңғысымен байланысады. Мысалы: 1. Генерал шын көңілімен алғыс айтып жатқанда, бұл ыңғайсызданып, тезірек кеткісі кеп тұрды. (Ә. Н.) немесе бірінші сыңар екіншіге, екінші үшіншіге: 2. Жас қайыңның жасыл жапырағы сарғайып, жапалақтап түсе бастағанда, кенет гүлің қайта ашылып, құлпыра кете барасын екен ғой. (Ә.Н.) бағынумен сипатталады.

Бірақ ішкі сыңарлардың сөз санына шектеу қою немесе әдеттен тыс қобейту әрекеті болмайды, әр сыңар аздаған сөз саптауларымен келуі де мүмкін.

Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем сыңарларының байланысу жолдары екі түрлі, яғни жарыспалы бағыныңқылы сабақтас, сатылы сабақтас сөйлем болатынын С. Аманжолов, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Б. Ағламов, О. Төлегенов, Ф. Әбуханов, Қ. Есенов, т.б. еңбектерінен көреміз.

С. Аманжолов өз еңбегінде: «Тікелей бағынатын бағыныңқылы сөйлемдердің әрқайсысы басынқыдағы айтылған ойды өз беттерімен айқындайды. Екінші сөзбен айтқанда, бұлардың әрқайсысы өз беттерімен басынқыға байланысып, оның бір мүшесін айқындайды» деп атап көрсеткен, сондықтан басынқы сөйлемге өз бетімен тура бағынып байланысатын көп бағыныңқылы құрмалас сөйлемді жарыспалы сабақтас құрмалас сөйлем деп қазақ тіл білімінде қалыптасқан.

Жарыспалы сабақтас сөйлем өз ішінде, бағыныңқы сөйлемдердің әрқайсысы басыңқыға бағынуына байланысты бірыңғай және әр ыңғай көп бағыныңқылы сабақтастарға бөлінеді.

С. Аманжолов жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемдерді әр түрлі сұрауға жауап беретін бірыңғай емес жарыспалы бағыныңқы, бір сұрауға жауап беретін бірыңғай жарыспалы бағыныңқылар деп бөледі.

Ғ.Әбуханов және Н.Оралбаева, Ғ.Мадина, А.Әбілқаев еңбектерінде бірыңғай жарыспалы сабақтас және әр алуан жарыспалы сабақтас сөйлемдер деп береді.

Қ. Есенов жарыспалы бағыныңқылы сабақтасты бірыңғай көп бағыныңқылы сабақтас деп атайды. Оның бағыныңқы сөйлем бастауыштары бірыңғай бір тұлғада, не болмаса әр түрлі тұлғада тұра беруі мүмкін болатынын ескереді.

Жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтастың мағыналық әрі тұлғалық жағынан екі түрлі болатынын ескере отырып, бірінші бірыңғай жарыспалы сабақтас, екіншісі әр ыңғай жарыспалы сабақтас деп бөлеміз.

Бағыныңқылардың әрқайсысы басыңқымен бір мағыналық қарым-қатынаста болып, бір сұрауға жауап беретін құрмалас сөйлемді бірыңғай көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем дейміз. Мысалы: 1. Павлов хатын естігенде, Абайдың қабағы ашылып, сүйсінген жүзінен біраз жымыған ажар білінді. (М. Ә.) 2. Бірақ жұрт есе жиып, соғыса бастағанда, қазақ көп болғандықтан, қалмақ қайта қашып, үнгірге кіріпті. (М. Ә.) Бірінші мысалда «естігенде» деген баяндауыш қашан? деген сұрауға жауап берсе «ашылып» деген баяндауыш қайтіп? деген сұрауға жауап береді. Ал екінші мысалда «есе жиып, соғыса бастағанда» қашан? деген сұрауға жауап берсе, «көп болғандықтан» не себептен? деген сұрауға жауап беріп тұр.

Басыңқы сынарға тура бағынбай, біріне-бірі бағынып барып құрмаласқан көп бағыныңқыларды сатылы көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем дейміз. Мысалы: 1. Суық үрей жүрегіне шауып, ілгері жүрер-жүрермесін білмей тұрғанда, шаң арасынан жылқылар көрінді. (Ә. Н.) 2. Элиза тамағына жас тіреліп, даусы дірілдеп бара жатқасын сәл тоқтап, көңілін басып алды. (Ә.Н.) Бұл мысалдарда үш жай сөйлем бар. Бірінші бағыныңқы соңғы басыңқыға бірден бағынбай, өзінен кейінгі бағыныңқыға бағынып барып байланысып тұр.

Қазақ тілі білімінде көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің зерттелу барысын 1920-ншы жылдармен тығыз байланыстыра қараймыз. Содан бергі уақыт ішінде қазақ тіліндегі көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің зерттелу жайы мен ғылыми жүйеге түсу арнасын үш кезеңнің төңірегінде топтастырып қарауға болады: Алғашқысы 1920-1960 жылдар аралығына сай келеді де, екіншісі 1960-1990 жылдар аралығын қамтиды. Ал үшінші аралыққа 1990 жылдардан осы кезеңге дейінгі дәуірді жатқызуға болады. Бұлайша кезеңдеуіміздің мәні әрқайсысын жекелеп талдағанда ашыла түседі.

Көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер жайындағы алғашқы мағлұматтар А.Байтұрсыновтың «Тіл құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты еңбегінде берілген. Мұнда автор сабақтас сөйлем жайында сөз қозғап, оның сабақталып біріккенде, бірі басыңқы, екіншісі бағыныңқы болып бірігетінін айтады, және басыңқы сөйлем, бағыныңқы сөйлем деп екі түрін топтастырады. Бағыныңқы сөйлемді сөйлем мүшелерінің атымен жіктеген. Олар төмендегідей:

- а) бастауыш бағыныңқы сөйлем,
- ә) анықтауыш бағыныңқы сөйлем,
- б) толықтауыш сөйлем,
- в) мезгіл пысықтауыштың бағыныңқысы,
- г) мекен пысықтауыштың бағыныңқысы,
- ғ) сын пысықтауыштың бағыныңқысы,
- д) себеп пысықтауыштың бағыныңқысы,
- е) мақсат пысықтауыштың бағыныңқысы,
- ж) шартты бағыныңқы,
- з) ереуіл бағыныңқы.

Бұлай жіктеу автордың «басыңқы сөйлемнің қай мүшенің шылауында болса, бағыныңқы сол мүшенің атымен аталып, сол мүшенің сұрағына жауап береді» - деп көрсетумен айғақталады. Мұның өзі сабақтас құрмаластың мағыналық жіктеуінің алғаш болуымен де құнды.

Және де орамды немесе өрнекті сөйлем түрі барын айтады.

«Сөйлегенде ойды тақ-тұқ қысқа айтып, білдіретін орын да болады. Ойды ұзын айтып, орағытып келіп білдіретін орын да болады. Ұзын айтқанда ой дәуірлеген бетімен барып қайтатын түрі бола алады. Сөйлеудің сондай түрлері орамды деліп аталады» деп көрсетілген. Түсінікті болу үшін мысал келтірілген. Мысал: Қосылып бірнеше адам, орақтасып, ой салып ортасынан дүкен

ашып, саудасы жұғымды боп байып әбден шат болып, көңілдері судай тасып, ақшаны төбедей қып үйіп қойып, үлесіп отыр еді шуылдасап. Үйі жанып барады деп хабар берді, жүгіріп келіп біреуі түсі қашып.

Мұнда ойдың дәуірлеген беті «шуылдасып» деген сөзбен бітіп, сонан әрман беті бұрылады.

1939 жылы орталау және орта мектеп оқушыларына арналған қазақ тілі грамматикасының синтаксис бөлімі жарыққа шықты. Бұл оқулық мектеп бағдарламасына негізделіп жазылғандықтан, мұнда құрмалас сөйлем жайындағы тақырыптар кеңірек қамтылған соң, соның нәтижесінде көп бағыныңқылы сабақтас, оның бірыңғай, сатылы түрлері жайында түсініктер берілген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тіл синтаксисінің қысқаша курсы. - Алматы. -1940
2. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. - Алматы. -1967.
3. Есенов Қ., Құрмалас сөйлем синтаксисі. - Алматы.- 1995.
4. Оралбай Н., Мадина Ғ., Әбілқасым А. Қазақ тілі. – Алматы.-1993.

СҰЛТАНМАХМҰТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫБЫ

ПАНУАЗ Б. Қ., КУАНДЫКОВА М. А.
студенттер, Ақпараттық технологиялар колледжі, Павлодар қ.

Қазақ өлеңінің тарихы қызық та, әрі терең. Оны ойласаң, көз алдына қазақ даласындай кең жайылып жатқан өлең-жырдариясы елестейді. Суы мол, нәрлі бұлақтан бастау алған оған үлкенді-кішілі өлеңдер қосылып, арнасын үлкейтіп, кең айдынға ұластырады. Қазақтың кең даласында толқын толастамайды, ағын азаймайды, себебі тарих сыры ән-жырға құмар халықтың сезімін қиялымен, ойымен араласып жаңа бұлақтардың көзін ашады, осы арқылы дария мол суын молайтады. Осы жыр-дарияны толтырған қазақтың халық поэзиясы мен ақын жырауларының есімі бүгінде айдай әлемге аян. Қазақ жырының тарихымен тығыз байланысты есімнің бірі - Сұлтанмахмұт Торайғырұлы.

Сұлтанмахмұт өмірі, жасаған дәуірі мен жазған шығармашылығы жайлы мәліметтер өте көп. Ақын өмір сүрген кезең - XX ғасырдың бас кезі. Ресей топырағындағы бір дүр сілкіністің, азаттық үшін арпалыстың кезеңі болды. Қазақ жеріндегі отаршылдыққа,

әлеуметтік езгіге қарсы күрес те осындай жағдайда өрістеді. Бір жағынан патшаның отаршылдық саясаты еңсесін көтертпей, екінші жағынан феодалдық-патриархалдық мешеулік, қараңғылық шырлаған халықтың азаттыққа, рухани жаңаруға ұмтылуы қаншалықты қажеттікпен туса, соншалықты сол кездегі тарихи жағдайдың сәттілігінен қолдау тапты. Олардың ұлт көсемдері - Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы басқарды. Олар елдің дербес, тәуелсіз жолмен дамуына, мәдениет пен ұмтылуына жол салды. Сұлтанмахмұт осы идеяны жақтаушы болды. Ол туған халқын феодалдық кертартпа салт-сананың, қараңғылықтың езіп-жаншып отырғанын ашып көрсетер өткір, сыншыл өлеңдер жаза отырып, оларды ілгері ұмтылуға, өз тағдырын өзі жасауға, қатысуға шақырды. Ұлттың азаттық жолындағы күресіне үн қосты. Өлеңдері қазақ халқына атар таң, келер жарық, сәуле, нұрды солардың есімдерімен байланыстырды. Әр ақынның тағдыры әр түрлі жағдайда қалыптасады. Сұлтанмахмұт осы өз өмірін, өз өлеңімен жасады. Ақынның шығармашылық жолын қадағалай қарап, өлеңдерінің жазылуы ізімен жүрсеніз, бұған көзіңіз әбден жетеді.

Сұлтанмахмұт көрген өмір азабы, жоқшылық, жас таланттың соған қарамай ізденіп шарқ ұру іздері-бәрі оның шығармаларында сайрап жатыр. 1912-1913 жылдары Сұлтанмахмұт Троицк қаласына келіп, онда әуелі медреседе оқып, кейін «Айқап» журналының редакциясында қызмет істейді. Осы кезден бастап шығармашылық жолында оның ағартушылық көзқарасы анық танылады. Ол Абай мен Ыбырайдың осы саладағы ойларын дамыта отырып, өнер мен білім жолына үгіттейді, оқудың пайдасын әңгімелеп, мәдениетті елдердің тіршілігін үлгі етеді. Үмітті жастарға артып, олардың ел, қоғам алдындағы міндетін түсіндіреді. Ақынның «Оқып жүрген жастарға», «Талаптарға», «Оқуда мақсат не?», «Анау-мынау» сияқты өлеңдері, негізінен, осы тақырыпқа арналған. Өлеңде ақын жастар алдына оқып білім алып, елге қызмет ету идеясын, осы салада бірігіп, күш қосу қажеттігін ұсынады. Сонымен қоса, Сұлтанмахмұт ел ішіндегі өнерге, оқуға деген ескі көзқарасты, елдің қараңғылығын, надандығын сынайды. Оқу жолындағы үзіліс, «Айқаптағы» қызметтен кету, одан кейінгі Баянауылға барып «Шоқ серіктігін» ұйымдастыру талабының іске аспауы өзгеше бір сипат алып келді. Ақын өлеңдерінің лирикалық кейіпкері бойынан, өзі айтқандай, «Қараңғылықтың көгіне» ызалана алға ұмтылған, ізденімпаз, білім-өнер аңсаған жаңа ұрпақтың өкілін танимыз. Өмір

бойы халқы көрген азап пен надандық, қазақи қыңыр мінезден ашындырған оның «Шындықтың аулын іздеуге» бел шешіп кірісуі де осы кез. Осы жолда ол алдымен орыстың тілін, ғылымын үйренуді мақсат тұтады.

Оллаһи, ант етемін алла атымен,
Орыс тілін білемін һәм хатымен.
История, география пәнді білмей,
Оллаһи тірі болып жүрмеспін мен.
Келгенше осыларды отыз жасқа,
Иншалла, бәрін түгел ұғам басқа.
Отыз жасқа келгенше ұға алмасам.
Жер жұтсын мәз болмаймын ішер асқа!

Сұлтанмахмұттың ақындық, азаматтық жаңа бағдарламасы ретін де ұсынған осы сөзінен лапылдап тұрған ақындық мінездің қайсарлық пен табандылыққа ұласуын көреміз. Ол нені айтса да қарабайыр айта алмайды, таусылып, жеріне жеткізе оқырланып иландыра айтады. Осыдан бастап Сұлтанмахмұт ағартушылығы бірсыпыра тереңдейді. Бұрынғы үгіттік өлеңдердің орнына лирикалық кейіпкердің жан сырын, іс-әрекетін суреттейтін жырлар туады. Ақын ең алдымен характерді алға ұстайды, өмір шындығын соның ұғымы мен ісі арқылы ашуға ұмтылады. Өмірдің күрделілігі сияқты нақты адам тіршілігі де күрделі, қайшылықты. Ойлаған іс орындала бермейді, алыс арман жеткізбейді. Әрбір сезім адамы сияқты ақын да бұған қайғырады, күйінеді, күйзеледі. Сұлтанмахмұт кешкен қиыншылықтар мен сәтсіздіктер ақын жырларында мол із қалдырған. Алайда бұл өлеңдерде кейіпкердің тағдырға мойын ұсынбай, лапылдап от боп қасарса алға ұмтылғаны, ауыр пашылыққа қарсы шабар жылдары, өжет мінезі көрінеді:

Ден сау болса тағдырдың,
Көкке ұшырам күлдерін.
Жігермен талап еткен соң,
Қоям ба екен сұлдерін.
Серпіп тастап түндерін
Туғызамын күндерін,-
Дейді ақын.

Ақынның философиясы адамның өзін-өзі билеуі, өз еркін өзі бағындыруы, «Еркіме жүрер менің қай дүние, көнбесе өз еркіме өзім -денем» деген ой. Сондықтан да ол:

Жақсылық көрсем өзімнен,
Жамандық көрсем өзімнен,
«Тағдыр қылды»деулерді,
Шығарамын сөзімнен.
«Өзім қылдым»деулерді,
Таса қылман көзімнен.

Ақын осындай қорытындыға келген. Адамның еңбегін, рухын көтеру қандай леппен, ойшылдықпен, батыл, әрі анық айтылған! Сұлтанмахмұт өмірі мен шығармашылығының көп аталмай жүрген кезеңі 1917-1918 жылдары. Бұл кезде ол уақытының көбін Семейде өткізеді. 1917 жылғы Әлихан Бөкейханұлын қарсы алып, желтоқсанда өткен Алашорда съезіне қатысқандардың ішінде болды. Оның «Әлиханның Семейге келуі» атты мақаласы болашақ халықтың қалай қарсы алғанын көрсету арқылы олар көтерген автономия идеясына көзқарасты танытады. Алашорда үкіметі құрылған күндері «Алаш ұранын» жазып, онда патшашылдықтың құлауына елдің дербес автономия алуына қуана үн қосты:

Алаш туы астында
Біз-алаштың баласы.
Күніміз туып көгерді,
Сарыарқаның даласын.
Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айлаған,
Елімізді лайлаған,
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы.

Өлең әрі қарай Алаш ісіне адалдықты, оны қолдауды уағыздайды, бірлікке, ел тұтастығы үшін күреске шақырады. Бұдан кейін Сұлтанмахмұт «Таныстыруды» жазған. Қара қазақ ауласы-төкпелі осы заманда кімге сүйеніп, кімге сенуге болады деп құрайды да, оған жауап береді. Алдыңғы кезекте ол Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлына таныстырады. «Таныстырудың» идеялық мазмұны, жеке адамдардың бағалаған, олардың адалдық, қоғамдық еңбектерін халыққа, еліне сіңірген қызметімен өлшенеді. Ал, шын мағынасында, Сұлтанмахмұт ұлы ақындардың бірі. Қайшылығы, қателері болған шығар, бірақ ол оның

ұлылығын кішірейтпейді. Заманы ауыр, жүрген жолы қиын болды. Бірақта ол уақытта, сол заманда кімге жеңіл болды дейсіз? Оның пікірлес, тілектес-замандастарының өзі М.Сералин, Ф.Тәнірберген, С. Дөнентай шығармашылығы жөнінде де қайшылықты пікірлер үстем болып келді.

Талантты жағынан әр қиялы болғанмен, осылардың бәрінің негізгі ізденіс бағыты бір еді, демократтық идея үшін, елдің азаттығы, тәуелсіздігі үшін, отаршылдыққа қарсы күрес XX ғасыр басындағы ақындар шығармаларына ортақ тақырып болды. Осы адал пікір үшін, халқын сүйгені үшін «Ұлтшыл» атанды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров маңызды шығармалар жазды, ұлттық мәдениеті және әдебиет тарихында заңды түрде құрметті орынға ие болды. Бүгінгі таңда да оның халқына деген адал махаббатқа бөленген поэзиясында азаматтық ерліктің дабылы естіледі.

Абай сияқты, ақын зорлық-зомбылықты, надандықты қаламайды, оның өмірінің мақсаты халықты білімге жетелеу болды.

Ақын кей уақытта өз мақсатының жауапсыздығына налып, еңбегінің нақты жемісін көрмей, өзін шөл даладағы гүлдің тұқымымен салыстырады.

Торайғыров есімімен әлеуметтік-философиялық поэзияның, азаматтық ерлік поэзиясының дамуы ғана емес, сонымен қатар жанрлық, әдебиеттің көркемдік қорлануымен байланысты. Өлеңмен және прозамен жазылған алғашқы романдар, алғашқы философиялық және әлеуметтік поэмаларды және очерктерді жазған ол демократиялық дәстүрді жалғастырды. С. Торайғыровтың әдеби мұрасы жан-жақты. Бұл жерде оның очерктерін, әңгімелерін, проблемалық, әдеби-сын мақалаларын, рецензияларын, аудармаларын атап өтуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бес ғасыр жырлайды. II том. Алматы. Жазушы. 1989ж.
- 2 XX ғасыр басындағы әдебиет. Алматы. Білім. 1994 ж.
- 3 Торайғыров.С. I том. Алматы. Ғылым. 1993 ж.

АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚУ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

СЫРТТАНОВА А. Т.
магистрант, Әлкей Марғұлан атындағы
педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Абай мен Аристотельдің, Әл-Фарабидің, Юсуф Баласағұнның және Ахмед Иүгнекидің шығармаларында жақсы адамдар-мемлекет мүддесін бірінші орынға қоятын, адам тағдырына бей-жай қарамайтын, шындықты білетін, ойлана алатын және дұрыс шешім қабылдай алатын саналы адамдар.

Антропоцентризмнің өзекті мәселелері-адамның біртұтас моделінің мәнін ашу, әртүрлі кезеңдердің рухани мұрасында жетілген адамның дүниетанымының тереңдігін іздеу, олардың этнос табиғатымен, көркем әлеммен және дүниетаныммен байланысы.

Біртұтас адамның бейнесін жасайтын бейнелі сөздер мен фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер мен афоризмдер модельдеудің мотивациясы мен формасы ретінде бағаланады. Абайдың дүниетанымының құндылықтары жетілген адамның саналы іс-әрекетіне байланысты қарастырылады, ал олардың шығу тегі тарихи дереккөздерден алынады. Тарихи мұраға ежелгі түркі ескерткіштері, ортағасырлық түркі мұрасы, ақындардың ойлары мен шешендердің сөздері кіреді [1, 12 б].

Сананың жаңғыруы белсенді жүріп жатқан бүгінгі қоғамда ұлы Абайдың Толық адам тұжырымдамасын зерделеу, оның моделін қалыптастыру өте өзекті мәселе. Өлемде саяси, әлеуметтік, экономикалық, тіпті рухани дағдарыс орын алып отырған кезде, елдің бүгінгі мен ертеңгі, халықтың бақытты күйі мен болашаққа сенімі үшін әрбір қоғам мүшесі нені мақсат етуі деген мәселені шығара алмаймыз. Көне түркілер мен орта ғасыр ойшылдарының пайымдауындағы ізгі ойлар Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған, әл-Фараби және Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Қорқыт сөздеріне берілген. Олардың адамдық, адамгершілік туралы ой-пікірлерін мағыналық жақтан бірнеше топтарға бөлуге болады [2].

Бастылары ел билеудегі әділдік, билеушінің бойындағы ізгі қасиеттер, шынайы қарым-қатынас, отансүйгіштік, қайырымдылық жасауға ұмтылыс, достыққа адалдық т.б. Абайдың өз ұлтына айтқысы келген философиялық ойларының астары және қоғамдық әлеуметтік мәні дәйектемелермен сараланады. Толық адам ілімінің өн бойында жетілген адамның кісілік қасиеттері, адамгершілік пен

азаматтық ұстанымдар, ұлтты, елді, жерді және адамзатты сүю, Жаратақанға шүкіршілік ету қағидалары жатқандығы талданады. Осы ойлардың Абайға дейінгі ойшылардың, әлемге танымал философтардың және жарғақ құлағы жастыққа тимей адамды бақытқа жеткізуге ұмтылған ұлы бабаларымыздың өсиеттерімен байланысы дәйектеледі. Абайдың толық адам туралы көзқарастары өзіне дейінгі бабалардың сөзімен үндесіп жатқандығы талдау нысаны ретінде алынады. Жаңа даму жолына түскен қоғам мүшелерінің санасын жаңғыртудың тетігі, қозғаушы күші саналатын кемелдік, жетілгендік, ізгілік, адамгершілік, еңбекқорлық, адалдық, туралы ой-тұжырымдар зерттеу жұмысында негіз етіп алынды [3, 320 б].

Абай халықты білімге талмай шақырды: «адам тек біліммен тірі, ғасыр тек біліммен қозғалады! Тек білім-жүректің нұры!». Ол білімнің жоқтығы, надандық адамды кем етеді деп баса айтты. Оның пікірінше, тұлғаның рухани жетілуі көбінесе білім алуға байланысты. «Адамды білу, - деп жазды ол, - бұл адамзаттың өлшемі» [4].

Қажетті білім мөлшерімен ғана адам әлемді тани алады, жақсылықты жамандықтан, пайдалы мен жаманды ажырата алады, содан кейін ғана одан пайда күтуге болады. Адамзат қоғамының өсіп келе жатқан біліміне ілесу үшін әр сағат сайын білім алу, біліміңізді толықтыру қажет.

Ақын өзінің педагогикалық философиясының негізіне айналған «толық адам» тұжырымдамасын ұсынды. Абайдың пікірінше, толыққанды тұлға ақыл-ой, моральдық және рухани дамуды үйлестіре отырып, үйлесімді дамуы тиіс. Осы Тұжырымдаманың негізгі аспектілерін және оның оқу процесінде қолданылуын төмендегіше қарастыруға болады.

Зияткерлік даму: Абай білім мен зияткерлік өсудің маңыздылығын атап өтті. Ол адам білімге ұмтылуы, ақылды және білімді болуы, сыни ойлауды және өзін-өзі дамыту қабілетін дамытуы керек деп есептеді.

Адамгершілік даму: Абай үшін «толық адамның» негізгі элементі жоғары мораль болып табылады. Ол адалдық, жанашырлық, басқаларға құрмет көрсету және әділеттілікке ұмтылу сияқты қасиеттерге назар аударды. Моральдық тәрбие адамгершілік бағдарлар мен әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыруға бағытталуы керек.

Рухани даму: Абай рухани өсудің маңыздылығын да атап өтті. Ол адам ішкі кемелдікке ұмтылуы, ішкі қасиеттерін дамытуы, өзін-өзі жетілдіруге және рухани тазартуға ұмтылуы керек деп есептеді.

Мәдени даму: Абай өз халқының мәдениеті мен дәстүрлерін түсіну мен құрметтеуді, сондай-ақ өзінің жеке басы мен қоғамдағы рөлін түсінуді қоса алғанда, мәдени аспектке көп көңіл бөлді.

Осы аталған аспектілерді оқу-тәрбие процесінде қолдану үшін оқу бағдарламаларына өзгерістер енгізу қажет деп ойлаймын. Оқу жоспарлары мен бағдарламалары тек академиялық білімді ғана емес, сонымен қатар моральдық және рухани дамуға ықпал ететін компоненттерді де қамтуы керек. Бұған Этика сабақтары, философия, мәдениеттану және тарих курстары кіруі мүмкін.

Оқыту әдістері сыни ойлау мен тәуелсіздікті дамытуға бағытталуы керек. Мұғалімдер білім алушылардың білімді белсенді іздеуге және зерттелетін материалды түсінуге ынталандыру үшін пікірталастарды, жобаларды және зерттеулерді пайдалана алады.

Адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу мақсатында моральдық және этикалық сабақтарды күнделікті оқытуға біріктіру маңызды. Мысалы, жауапкершілік, құрмет пен жанашырлық сезімдерін дамытуға бағытталған іс-шаралар мен жобаларды ұйымдастыруға болады.

Сонымен қатар, білім беру процесіне рухани дамуға ықпал ететін элементтерді қосуға болады, мысалы, медитация практикасы, өзін-өзі дамыту сабақтары, философия және мәдениет сабақтары, бұл оқушыларға өздерінің ішкі ұмтылыстары мен мақсаттарын түсінуге көмектеседі.

Оқушылардың жеке көзқарастарын дамыту мақсатында оқу-тәрбие үрдісінде әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеріп, олардың күшті жақтарын ашуға және өз мүдделері мен қабілеттеріне сәйкес дамуға көмектесу керек.

Қорытындылай келе, Абайдың «толық адам» тұжырымдамасы зияткерлік, моральдық, рухани және мәдени дамуды қамтитын білімге тұтас көзқарасты ұсынады. Бұл принциптерді оқу-тәрбие процесіне енгізу өмірдің қиындықтарымен күресуге және қоғамға оң үлес қосуға қабілетті, үйлесімді дамыған тұлғаны құруға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ауэзов М. О. Абай Құнанбаев. Статьи и исследования (на рус. и каз. языках). Алма-Ата: Ғылым, 1967.
- 2 Кенжеғалиев К. К. Психология «Слов назидания» Абая Құнанбаева – казахского просветителя конца XIX и начала XX веков. // Фундаментальные исследования, 2013. № 10 (часть 3). С. 659–664.
- 3 Егеубаев А. Кісілік кітабы. – Алматы: Ғылым, 1998. –320 б.
- 4 Qosymova G. S. Sheshendik oner negizderi [Fundamentals of public speaking]. – Almaty: Aqnur, 2018. – 255 b.[in Kazakh]
- 5 Құнанбаева С. (2015). Абай Құнанбаев шығармаларының адамгершілік тәрбиесі. Қазақ әдебиеті, 2015. № 3 (2). С. 45–56.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК ТУРАЛЫ ҰҒЫМ

САДВОКАСОВА Э. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Уақыт пен кеңістік ұғымының ауқымы шексіз. Екеуі – Сиам егізіндей ажырымайтын субстанциялар. Оларды қайсыбір сәттерде ғана шартты түрде арнайы қарастыруға болады. Алайда тамырлас арналар алшақтап кете алмайды.

Көркем әдебиет – уақыт пен кеңістіктің шағын моделі. Оны дүниеге әкелу үшін де мекеншақ (хронотоп) өлшемі керек, оның мазмұндық құрылымы да әр алуан мекеншақ қатынастарына негізделмек. Шығарманы қабылдау кезеңдері де мекеншақ ерекшеліктерімен сабақтас. Тегі, уақыт және кеңістіктің перцептуалдық бейнесін әдебиет мекеншақ тағандарына табан тіреп тұрып сомдайды.

Абай философиясының ең басты бағаналы терегі – Уақыт (әрине, кеңістік ұғымы өзінен-өзі сана астарында тұрмақ). Әдепкіде ақын мұндай объективті табиғи құбылысқа мән бермесе де керек. Уақыт-ананың құрсағында жүріп, уақыттың түйткіл мәселелерін шешемін деп ойлау – өзінді айнасыз көрудің мүмкін еместігіндей қиын нәрсе. Әйтсе де, Абай өмір сүру уақыттың сыңарына айналу екенін біледі. Оның туындылары – ой-сана мекеншағының мәтін арқылы тұрақтылық табуға ұмтылысы.

Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінде ақын алғаш рет уақытты жанама кейіпкер етіп алады. Мұнда тарихи, әлеуметтік, даралық уақыт өкініш сезіміне байланысты психологиялық уақыттың түрлі атрибуттары болып көрінеді, кеңістік детальдарын түзеді. Қазақ елінің тұрмыс жағдайы мен әлемдік өркениет арасындағы қайшылық лирикалық кейіпкер дүниетанымындағы қозғалыс заматымен ішкі драматизм тудырады. Ментальдық ілгерілеудің жекелік қасиеті мен ұлттық тұйықтыққа тән жалпылық нышан тағы да қарама-қарсылық күйден айнымауы рефлексологиялық мезет кернеуін арттырады. Ақын үшін алдыңғы буынның олқылығын толтыруға тиіс ұрпақ болашағы да қауіпсіз емес. Ол керітартпа орта мен ізгілікті мұрат арасындағы кереғарлықты сезініп, қам жейді. Лирикалық қаһарман негізгі тұтқа идеясын меже қылып ұсынғанмен, өзінің жекелік қасиеттері, қоғамдық орта мінезімен келіспеушілік тәрізді сарындарға көшуімен тақырып әртараптылығы жағынан бұл жолы да, басқа туындыларында да толғау жанрына хас ерекшелікті аңғартады. Бұл тәсіл баяндау уақытының еркіндігін оятады. Абай дидактикалық үлгідегі жыраулар поэзиясының мекеншақ жағынан тым тәуелсіз болмысын бойына сіңіре отырып, әлеуметтік және психологиялық мекеншақ аясында бұрынғы дәріптеу мен таңырқау әсеріне қатысты қабылдау аясымен тұтастық шегін бұзады да, осы төңіректегі драматизм, лиризм элементтерін ұштай түсу арқылы эмоционалдық полифония қалыптастыру нәтижесінде жаңа поэзия, модернистік дүниесезіну дәстүрін дүниеге әкеледі. Оны реалистік поэзия деу аз. Өйткені реализмнен жыраулық, ақын, сал, сері поэзиясы да құралақан емес-тін. Сыншылдық пафос тарихи-әлеуметтік себептерден гөрі жеке адамның өзіне байланысты әшкерелеу интенциясына құрылуымен де өзгеше. Аса биік ерлік, даналық сапалар емес, азаматтық құқық жағынан таршылық жағдайдағы мүлде басқа рухани құндылықтар эмблематикасын алға тартады. Ұлттық идея ежелгідей майдан даласындағы батырлық пен ел билеушілерін мадақтаудан ірге айырып, жатаған қалыптағы, бірақ орыс мәдениеті түрінде көрініс берген жаһандану үрдісін мақұлдау арқылы мазмұндық аясына жаңалық енгізеді. Абай тарихи-әлеуметтік мекеншақты психологиялық мекеншақпен тығыз араластыру нәтижесінде соны сипаттағы ілгерішіл ұлттық мұрат субстратын назарға ұсынады. Қоғамдық уақыт мәселелерін өзіне қатысты бағамдап отырған ақын негізгі оқу, ғылым тақырыбын

қоя тұрып, жеке қасиеттері мен қоршаған орта арасындағы толық келісім жоқтығына орай жан назасына көшеді:

– Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім [1].

Дара басының қасиетін ұлықтау жырау, жыршы, айтыс ақындарында кездесетін. Бірақ ондай қабілет, мінез ерекшеліктері ешқандай дау-дамайсыз, диалогтық қатынасқа түспей баяндалатын. Ал Абай толғаныстары міндетті түрде екінші бір қарама-қарсы ұйғарымдар симулякрын көзге елестетіп, сол тұрғыдағы ой-пікір әсерімен қатты есептесуге құрылады. Ой-толғамдар логикасы әріден тамырласқанмен, баяндау уақыты мөлшерінде терең қабысып та жатпайды. Олар – жүйелі нұсқадағы монолог емес, сана ағымы түріндегі тебіреністер. Сана ағымы модернистік әдебиетке тән құбылыс. Баяндау уақыты әр алуан байлам, пайым мекеншағына тосқауыл қойып, кідіріс тапқыза алмайды.

Осындай эволюциялық қадам айшықтарын түсінген М. О. Әуезов: «Азамат ақынның зор идеясын бастаған өлең сол «Жасымда ғылым бар деп» болса, енді осыған жалғас 1886 жылы туған толып жатқан тың өлеңді көреміз. Тегінде 1886, 1889, 1896 жылдар Абайдың ақындық, ойшылдық еңбектерінің ең жемісі мол, өнімді жылдары болады. 1886 жылы Абай он сегіз өлең жазған» [2], – дейді. Ғұлама ғалым Абай «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» өлеңдерін жазғанда қырық бір жаста ғана екенін ескертеді. Алғашқы аталған шығармада уақыт кескіні философиялық бейнеге айналатын тұстар көп. Ақын бірден-ақ психологиялық жағдаяттардың әлеуметтік мекеншақ аясындағы себептерін ашып көрсете бастайды:

– Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың ашыған у, ойың кермек.
Мұндасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек [1].

Метафоралық ойлау жүйесіне құрылған, ассонанс, аллитерациялық өлшемдер сөздердің вокальдық қуатын арттыратын, риторикалық сұрау арқылы шешендік сөйлеу үрдісін стилистикалық-эмфатикалық амал ретінде пайдаланатын өлеңде тағы да лирикалық тұлғаға қатысты шартты түрдегі пікір қайшылығы төбе көрсетеді. Ол «Жасымда ғылым бар деп ескермедімде» білім тапшылығының қорлығына назаланса, ендігі жерде өзінің үлкен ойшылдығын

жоққа шығармайды. Білім мен ақыл барлық уақытта бірдей егіз емес сияқты. Ал Абай ыңғайында алсақ, ұлы шайырды дүние жүзі тарихы мен әдебиет, дінінен мағлұматы олқы деу қиын. Автор әдепкіде жорта кішірейіп сөйлейді немесе өзінде бардан да ірі қайнарға ұмтылады, әйтпесе жалпы қазақ қауымына ортақ сауатсыздық зардабына налиды. Жеке тұлға мен қоғамдық орта арасындағы зияткерлік, рухани теңдестіктің адалығы тарихи мекеншақ пен даралық мекеншақ арасындағы қиғаштық межелерін тым алшақтатып жібереді. Абайдың тағы бір жаңалығы – өз уақытынан асып, болашақ уақытпен сырласуын поэтикалық стиль доминантасына айналдырғанын тайға таңба басқандай анық білдіруі. Ол эмоционалды әсірелеу тәсілін де ой жігерін жану үшін қолданады. Бір адам хакім сөзін елемейтін болса, бұл өлең тыңдалмас та, бүгінге жетпес те еді. Ұлы ақынның соншалық асқақ, тәкаппар сөз орамдарындағы біраз жұртты сынай тұрып, менсінбеушілік әуенін қарапайым халық кешіріммен қарау орнына, табынып қарсы алады. Демек, Абай сөзінің магиясы күшті. Ол негізінен ақын жанының нәзіктігі, басқа субъектілердің өмірлік уайым, қасіретіне ортақтастық көңілін бүкпелемей, ащы да болса, шынайы жариялай білуінде. Адалдық пен талант, сезімталдық, мейірімділік Абай поэзиясын омыртқасына отырғызып жүзетін алып кит тәрізді. Бұл жерде сан мен сапа ұғымының арасындағы тартыс орын алған. Ақын екі көрсеткіштен де тоят таппаған. Ол осы мезеттегі, бәлкім, бұрынғы әрі дағдылы мекеншақ аясындағы ахуалды келер шақ түріндегі сөйлем түзілімдері бойынша баяндау арқылы стилистикалық политопизм бедерін елестетеді. Сар далада «Ақылдың азабын» кешетін ақынның үміт, сенім туралы түсінігі де бұлыңғыр. Модернистік әдебиеттегідей айналасынан түңілу, жақсыдан күдер үзу мотиві үзеңгі теуіп шыға келетіндей. Абай бүкіл философиясының алтын қазығы іспетті аса терең ойдың тұңғығын екінші шумақта-ақ жайып салады:

– Жас қартаймақ, жоқ – тұмақ, туған – өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек [1].

Келер шақ етістік үлгісіне ұйқас толымдылығымен экспрессивті екпін дарытатын үзіндідегі алғашқы жолда уақыт тізбектері логикалық ыңғайда ауысып келгенімен, адам өміріне байланысты мезгіл ырғағы сағат тілін алға жылжытып отырған. Абай күллі саналы жанды таң қалдыратын биологиялық өріс айналымының

пайда болу, даму, шегіне жету, яғни көзден кету түрінде өзгеше кейіпте қайта оралу фактісін Құран Кәрім қағидаларымен бірлікте жырға қосады. Алла тағала мәлім еткен құпия ақиқатты Абай өз жүрегінің көрігінен өткізіп барып, баршаға аян етеді. Әрине, өлең күдіреті рухани-танымдық құндылығы шексіз мифопоэтикалық шындықты өмір салтына лайық жоралғы, ғұрып машығына қосу талабымен көгеріп, көркейе түскен.

Тұрақтылықтың да, қозғалыстың да кепілі Абай үшін – Құдай. Уақыт пен кеңістіктің бастауын Жаратушыдан іздейді. Өйткені ғалам сырын басқаша ұғындыру мүмкін емес. Дүниені танып, білудің шекарасынан асуды жөн санамайтын ақынның идеалистік көзқарасы Ислам ілімін терең меңгеру нәтижесін аңғартпақ.

– Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек.
Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек [1].

«Көп пен дүрмекке» сүйенетін надан адамға тиесілі мінез-құлық типологиясы психологиялық нанымдылықпен қамтылады. «Іші», «сырты» – мекендік ұғымдар. Жеке тұлғаның жан дүниесі мен бет-пішін қимылдарының арасындағы кереғар сурет белгілі бір социумның алдамшы, жалған дүниетанымын әйгілейді. Бұлар – өзіне-өзі сенімсіз пенделер. Неғұрлым күші, байлығы, айласы мол пасықтарды ұнатқаннан емес, қорыққаннан сыйлайды. Сонысымен қауіпті. Олардың туған-туысына байланысты идеологемада ұзақ мерзімдегі опасыз көңіл мен шектеулі заматтағы шамалы өкініш ақиқат қақпасының алдында қақтығысқа түседі.

– Ел бұзылса, табады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Женді ғой деп шайтанға болар көмек [1].

Абай реалды тұрмыстық уақыт пен діни-мистикалық мекеншақтың қабаттасып келу сәтін де сахара тұрғынының өмір жайлы түсінігіне сай бейнелейді. Мұндағы оппозиция: періште мен шайтан. Бұл эмблематикалар қоғам ішіндегі іріткі мен бірліктің трансценденттік себебін қарастырумен сабақтас. Жер бетіндегі қара ниеттілер діни-мифологиялық уақыт пен кеңістік шындығының өзін көзі байлаулы алдамшы мекеншақ үшін бағдаршам қылуға тырысады. Оған төрелік айтатын – ақынның даралық мекеншағындағы мейлінше әділ, шыншыл, турашыл мұрат пен парасат үстемдігі.

Абайдың өмір туралы толғамдарының бәрі дерлік алдағы іс-әрекет нобайын болжау түрінде құрылуға бейім:

– Өлсем, орным – қара жер сыз болмай ма,
Өткір тіл – бір ұялшақ қыз болмай ма.
Махаббат ғазуатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма! [1].

Сұрай арнау формасын таңдаған әйгілі жырдың затты-бейнелілік сипаты зор. Әсіресе айқындау мен алмастырудың көркемдік-эстетикалық палитрасы бай. Барлық сұрауға жауап дайын. Әйтсе де осы тәсілдің ойындық табиғаты шығармадағы қайғылы атмосфераны өткір динамизммен суреттеуге қосар үлесі мол. Мекендік өлшемдер өзгеріссіз қатқан қалып ретінде жанды әлемнің айқын антиподы боп, «к», «а», «ж» дыбыстарының басқа тіркестерде жаңа семантикалық бітіммен қайталанып отыруы ой, екпін ырғағын ширықтырып жібереді. Суықтық, үнсіздік, қараңғылық референттері уақыт пен кеңістіктің адам санасы арқылы қабылданатын екі полюсі арасындағы ымырасыз суреттер қоюлығымен психологизм мазмұнын аша түседі. Қорқыныш, үрей, шарасыздық, тәуекел эмоциясы тіршіліктің шідерсіздігі жайлы модернистік эстетикаға тән жатсыну философиясымен тамырластық табады. Экзистенциалдық сарын «аяғын шалыс басқан», «асау жүрек» концептінің предикативтік сипаттары негізінде қоғамдық ортаға лайық сұрықсыздық пен парықсыздықтың астарлы суретін имплицитті түрде елестету негізінде нанымдылыққа иеленеді.

«Махаббат», «ғазуат» – жүрек кеңістігіндегі ұғымдар. Сонда жүрек сан алуан, тіпті мүлде кереғар сезім, қайшылықтардың мекені. Ал қайшылықтардың таласы – өмір денотаты. Өмір шектеулі. Уақыт шексіз. Адам өлімімен бірге уақыттың бір бөлшегі ғана құрдымға кетеді. Демек, оны ұстап тұрғандай материалды сауыт – жүрек те мәңгілік мекеншақ аясында физиологиялық мәнін жояды.

«Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім» дегенде Абай рухани мекеншақ пен тартысқа толы тіршілікті астарлы мағынада қамтитын табиғи ландшафт көріністерінің жан драмасын ашуға қатысты эмоционалдық аурасын бейнелейді. Аллитерациялық құбылыстардың да қызметі мол. «Жүректің», «түбі» перпендикулярлық орналасым түзуін елестететін бейнелі тіркес. Ол семантикалық мәнің уақыт пен кеңістік жағынан неғұрлым сандық сипаты көп қырларын сапалық өлшемге айналдыру үшін жұмсайтын зияткерлік, психологиялық қажырын бедерлейді.

Біз Абайдың тікелей өмір, өлім, табиғат, тән, рухқа байланысты аяқты шығармаларына кейінірек арнайы тоқталуға тиіспіз. Ал мына туындының мәтінін толық келтірейік:

– Жапырағы қуарған ескі үмітпен,
Қиял қып, өмір сүріп, бос жүріппін.
Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды
Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға тойма, қызықты қиялдан күс
Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен
Ыстық жүрек, оң-шырай, қуат пен күш?

Төңкеріліп құбылған жұрт – бір сағым,
Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын.
Көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің,
Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым! [1].

Абай бұған дейін алдағы көріксіз жағдаятты оймен болжап бейнелеуге тырысып көрсе, енді өткен шақтың көмескі кескінін тағы да жады кеңістігінде жан бітіріп көруге ынта қояды. Бүгінгі уақыт ертеректегі бірталай жылдың кадрларын жинақтап, сомдап, екшелген өмір суреттерін ғана бері сүйреп әкеледі. «Қиялға» байланысты контексте уақыт тым ілгерілеп кетіп, кейін шегінгенін аңғару қиын емес. Бірақ ол уақыт әлеуметтік-рухани шындықтың жеке тұлға үшін өкінішті әсерін жеткізе алуымен бағалы. Себебі уақыттың тізбегінде кездейсоқ түйіндер жоқ. Бәрі де тірі нүктелер. Адам үшін оның басталуы мен аяқталуы белгісіз. Алайда өмір жолының әр кезеңі көңіл мекеншағындағы қоғамдық ұстаным, мұраттар безбеніне тартылғанда, сан түрлі көзқарас, толғаным сипатына бағдар береді. Ақын жанын жабықтыратын – асыл армандардың орындалмауы. Жеке адам мен ортаның ортақ ымыраға келе алмауы терең драматизмге азық тауып береді. «Төңкеріліп құбылған жұрт – бір сағым» әлеуметтік мекеншақ пен табиғи мекеншақтың сырт ұқсастығын нәзік пайымдаудан туған шебер метафора. Ұлттық мінез-машықтың керіартпа, жерқорақ, тұйықтық әлпеттері аса жоғары ар – ождан өлшемдеріне жауап бере алмайды. «Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын» дейтіндей қауымның өзара сүйіспеншілікті қадірлей білмеуі ұлттық мәртебе беріктігіне сенімсіздіктен шығатын ахуал. Ұлттық намыс Абай идеялары арқылы күн көріп жатыр. Кеңістік суретіндегі бұлдырлық уақыт

аясындағы мінез-құлық өзгерістерінің жылдамдығын ұнамсыз ықыласпен нариза күйде суреттеуге әдемі фон болған. Сағымға жақындау да, оны қолмен ұстау да мүмкін емес. Ол – бар да жоқ материя.

Абай шығармалары тарихи – әлеуметтік тұрғыда кемшін соғатын қазақ қоғамы кеңістігіндегі түрлі нанымсыз уәждерге қарсы әлемдік уақыт асқақ мұраттарының үстемдік жүргізе алатынын өнер құдіреті арқылы дәлелдеп берді. Уақыт пен кеңістік түрлерінің адам жан дүниесімен тығыз тамырластығын көрсетті. Тән мен рухтың мекеншақ аясындағы күресінде екінші субтанцияның жеңісін мойындады әрі осы ақиқатты көңіліне медет тұтты. Өйткені тірі жан иесі уақыт пен кеңістіктен тыс еш нәрсе бола алмайтынын ақын бар болмысымен түсінді. Сондықтан Абай поэзиясындағы ең басты қаһарман Уақыт екені баршаға белгілі саналса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1986. – Т. 1. – Б. 22-24, 226, 242.

2 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1985. – Т. 20. – Б. 110.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТИҢ ҒЫЛЫМ-БІЛІМГЕ КӨЗҚАРАСЫ

СӨТКЕН М. С.

2 курс студенті, Павлодар техникалық сервис колледжі, Павлодар қ.

Мәшһүр Жүсіп шығармалары адамгершілік, имандылық және рухани байлыққа негізделген. Өз жұртына рухани байлықтың жемісін, имандылық қасиетті әрі қарай дамыту әр азаматтың парызы. Халықты өнер-білімге үндеп, адамдықты, имандылықты ту етіп ұстауға шақырған Мәшһүр Жүсіп өлеңдері де әр қилы қырынан көрінеді. Ар-ұят бар жерде иман бар. Иман бар адам бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналған келеңсіздіктерге заңдармен ғана емес, жанымен де қарсы болып, мемлекеттік істерде адалдық пен тазалыққа бастайды. Жоғарыда көрсетілген келеңсіздіктерді жою адамның ғана қолынан келеді. Жан-жүрегі адамгершілік пен мейірбандылықты қалайтын, өз халқы ғана емес, барша адамзат та

бақытты болса екен, адам адамды қанамаса екен, жауыздық жер бетінен жойылса екен деп тілейтін нағыз ізгі ниетті адамдар ғана жер бетінің тыныштығын сақтап қала алады.

Мәшһүр Жүсіптің есімі кезінде елге танымал болғанымен де кеңестік дәуірде кейінгі ұрпаққа мүлдем белгісіз болып келді. Оған себеп оның шығармашылығындағы отансүйгіштік, озбырлық, әділетсіздік атауға қарсылық, діншілдік сарындар болатын. Кеңестік Одағының саясатына Мәшһүр Жүсіптің шығармашылық болмысы сай келе бермейтін. Сондықтан да Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы кеңестік кезеңде өзіне лайықты бағасын алмақ түгілі, қуғын көрді. Егеменді ел болған соң барып ақынның артына қалдырған әдеби мұрасымен толық танысуға мүмкіндіктер туды; халқының рухани байлығына айтулы үлес қосқан тарихи тұлғалардың бірі екендігіне көзіміз жетті. [1,256.]

Баянауылда өмірге келген Көпейдің баласы Жүсіп ерекше қабілетті, алғыр болып өседі. Жастайынан өлең-жырға үйір болып, ауыз әдебиетінің небір үлгілерін жатқа толғайды. Осылайша елге аты шыққан Жүсіп сегіз жасынан «Мәшһүр» атанады; он бес жастан бастап өзі өлең шығара бастайды. Сөйтіп ақындық жолға біржола түседі. Жастайынан білімге құштар болып, оқуды меңгеріп, ғылым – білімнің адамзат өміріндегі орнын түсіндірумен болды. Ең әуелі әрбір адамның ғылымға ден қоюы. Құранның алғашқы түскен Алақ сүресінің 1- аяты: «Сені жаратқан Раббыңның атымен Оқы!» Ибн Мәжәдан жеткен Пайғамбар Мұхаммед (с.а.с) хадисінде: «Білім алу- әрбір мұсылманға парыз» - делінген.

Мәшһүр Жүсіп «Бес парыз» атты өлеңінде:

«Баланы оқуға бер жас басынан,

Алланың құр қалдырмай олжасынан.

Жұғуы бұл ғылымның: молда, бала, ата-ана,

Төртеуінің бірдей болған ықыласынан.»- деп, барша халықты білімнің қайнар көзін алуға шақырған. Әрбір жан діни және зайырлы білім «адамзаттың қос қанаты» болатындығын ұғынуға аталмыш шумақ өлең жеткілікті екені белгілі.

М. Ж. Көпейұлы поэзиясындағы басты сарын – қазақ халқының басына түскен ауыр халге ашыну, күйіну. Мәшһүр Жүсіп те Абай сияқты халықты іштей жегі құрттай жеп бара жатқан ел ішіндегі жағымсыз құбылыстарды, адамдардың жаман қылықтарын аяусыз сынайды, қиындықтан шығар жолды іздейді. Абай да, Жүсіп те ол жолды білген. Ол – білім, ғылым, өнер арқылы теңдікке жету. Мәшһүр Жүсіп те халқын білім алуға, өнер үйренуге шақырады:

«Білімге жабысайық, көңіл қойып...» «Өнерге ғылым-білім болсаң жерік, Берілер ақыр бір күн басына ерік.» «Қылады әркім мазақ ғылымы жоқтан, Надандар адасуда білімі жоқтан».

Мұндай мысалдардың ақын өлеңінен көптеп келтіре беруге болады. Ал «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми» атты өлең Мәшһүрдің туған халқын ел болуға үндеп, айтып кеткен өсиеті іспеттес. Ақын ертеңге үміт арту үшін адамдарды өнер-білімге, ғылымға, адал еңбекке, ынтымақ-бірлікке, халық қамын ойлауға, ел ертеңі үшін күреске шақырады. Бұл ретте халқының намысын жаниды. «Қанатың бола тұрып құл болғанша, Онан да жақсы емес пе өліп қалсаң». «Халық жұртыңның қамы үшін қайрат қылып, Айдалып атылсаң да арман бар ма?!» деген жолдардан халықтың бақыты үшін күресті бәрінен жоғары санаған, осы жолға ерлерді күреске шақырған халқы шын сүйген отаншыл ақынның өр тұлғасын көреміз. Мәшһүр ғылымды аспандағы күнмен теңестірген еді. Ғылымның да жарығы зор. Ғылымның ұшы болмайды, және оны түбі жоқ терең дария деп те қарастыруға болады. Сол дарияның әдепті, ибалы, жақсы мінезді адамға барып орынайтуғыны белгілі. «Ғылым – білімнің ең бірінші пайдасы – мінез тазетуды», - деп айтқан болатынбыз. Жақсылық та, жамандық та адамның өз бойынан табылады. Даладан бәле іздеудің керегі жоқ. Мәшһүр «денендегі жеті есікті бекіт», - деген. Айтқан жеті есігі мыналар: көз, құлақ, ауыз, қарын, ұят жері, қол және аяқ. Денендегі осы жеті есікті бекітсең, тозақтың жеті есігі тас болып бекітіліп қалады. Әуелгі туғанмен қанағат қылып қалғандар тірі жүрсе де, өлік есебінде, өлсе және өледі де қалады. Екінші туу қолынан келгендер дүниеде жүргенде де, тірі: өлсе де, оған өлім жоқ. Жалғанда жүрер жолын, қылар ісін әбден біліп алғаннан тұпа-тура Құдайына барады.

«Ғылым-білімге - әбден жетілгенді далада қалады» - деп ойламаңдар.

Ғылым-білім оған Құдайды бір таптырады, деп адам ғылым-білім арқылы ғана құдайды да өзін де тани алатынын нық сеніммен айтады. Бұл пікірдің күмәнсіз дұрыс екеніне әлемдегі басқа дін өкілдерінің ғылыми жаңалықтарының арқасында ислам дінін қабылдап жатқаны дәлел бола алады деп ойлаймыз. [2,1156.]

Қазақта «Шайтан азғырды» деген сөз бар. Осыған Мәшһүрдің берген түсіндірмесі назар аударарлық.«Әй, жігіттер! Естеріңде болсын, шайтан... ол бір кесек нәрсе емес, бит пен бүрге сықылды бір жеріңнен денеге кіріп кететұғын. Өзінің денендегі арам қанның жүрегіңе барып құбылып, жүрегіңді толқытып, өзінді бұзатұғын

шайтан да сол... Қан бұзылса, кісі бұзылады. Шайтан деген нәрсе өзіннің ойың. Ой иесі шайтан жүрегіне неше түрлі ой салады. Бәрін өзіннің бұзылған қанының күші салады. Олай болса, көп ішіп көп жеумен екі арам көбейеді. Бірі қарын кебежесінде, бірі қап... бірі күллі денеңді аралайтұғын қан. Бұл екеуі бойыңда толық болып тұрғанда басқан-тұрған жұмысыңның бәрі өзіңе у болғаннан басқа пайдасы жоқ. Құнанбаев Ыбырай марқұм айтты ғой:

«Өмір дүние дегенін ағып жатқан су екен, Жүрген-тұрған жұмысын ойлап тұрсаң у екен», - деп. Және бір сөзі:

– Адам бір боқ көтерген боқтың қабы, Өлсең сасық боласың боқтан тағы. Менімен сен тең бе деп мақтанасың, Білімсіздік белгісі ол баяғы, - дейді екен. Соңғы әулиелер адамды адам санына кіргізбей жүрген қарындағы бір қап... екенін білді де ішпек-жемекті аз қылды. Ол екеуі азайған соң, ұйқы бөлінді, сергек болды. Сонан соң күлкі кем болды. Денеде арам қан азайды. Арам қан азайған соң жүректі барып ұйытқытып бұзатын дәнеме табылмады... күш, құт алып, періште сипатта болды...»

Кезінде Абай жырлаған толық адам, кемел адам қандай болуы керек деген сауал төңірегінде Мәшһүр Жүсіп те көп толғанып, жауап беруге тырысқан. Ақынның өлеңдерінде адамзаттық бойындағы ең асыл қасиеттер барынша әспеттеледі.

Ақынның ұғымынша, нағыз адам – өз тағдырын халқының тағдырымен ұштастырған, халқына қызмет қылған, өмірін соған арнаған адам.

«Шын жақсы ішкі өнерін жасырмаса, Халқынан бойын биік асырмаса. Бәріне мұсылманның бауыр болып, Аулаққа бойын тартып қашырмаса» –деп жырлайтыны да сондықтан. «Түгел адам болуға, талап қылсаң», – нәпсінді тый, өзінді ғана емес, халқынды да ойла, жақсыдан үйрен, жаманнан жирен, білім-ғылым, өнер ізде деп кейінгі ұрпаққа өсиет айтады[4,486].

Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін арқалап келеміз. Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді.

Кейбір адамдарға не болып жатса да – бәрібір. Олар өздігінен ой қорытып, шешім іздеп жатпайды, кім жоғарыда отырса, солардың сөзі – сөз. Түсі, түрі осылайша өзгеріп тұратын адамдарды, өкінішке орай, қазіргі таңда көптеп кездестіруге болады. Мұндай адамдар қоғам үшін өте қауіпті. Тәрбие мәселесінде кетіп жатқан олқылықтарға зер салатын болсақ, ол олқылықтар ересектер тарапынан жіберіліп жатқанын аңғару қиынға соқпайды. Қоғамның, уақыттың ығына

жығылып, адами рухани құндылығымыздың төмендігінен тек қарабастың қамын ойлайтын дәрежеге жеттік. Тек қарабастың қамы үшін өмір сүруге етіміз үйренді. Соның нәтижесінде ұрпақ та бізден алыс емес. Нағыз байлық – дүниенің ағыл-тегіл көптігі емес. Нағыз байлық – жан сарайының байлығы екенін терең түсіне алмай жүргеніміз өкінішті.. Адамның ең басты құндылығы олардың тіршілігі, өмірі. Сондықтан «не үшін өмір сүрдім» деген сұрақ адам санасында пайда болады. Әр адам өз өмірін саралау керек, өз өміріндегі құнды нәрселерді құнсыз нәрселерден айыра білу маңызды. XX ғасыр басында С.Торайғыров сынды даланың ұлы перзенті: «Ғылым екі жікке бөлінеді: бірі – дене азығы, бірі – ар азығы. Дене азығы дегеніміз – осы күнгі адам баласының жеңіл күн көруіне себеп болып жүрген саймандар білімі; ... ар азығы дегеніміз – әділдік. Осы соңғы – әділдік табылмай, басқа дене азығы өнерлерінің көбеюімен жалпы адам баласының күн көрісі ауырламаса, жеңілдемейді, бақытсыздығы көбеймесе, азаймайды», деген екен. Ал Ш.Құдайбердиев «Білім беру саласында «ар білімі» деген білім оқытылуы тиіс деп ойлаймын», – дейді. Бұл ойлардың бәрі де тегіннен тегін айтыла салған жоқ, ұлт болашағының қамы. Адам бақытты болуы үшін жүрек тыныштығы керек. Ал жүрек тыныштығы тәлім-тәрбиен дұрыс болып, рухани жан дүниенің бай болғанда ғана тыныш болатыны ақиқат. Шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіптің еңбектері адамзат баласының ғасырлар бойы жан азығына айналары сөзсіз. «Бір жылдығын ойлаған ел бидай егеді, он жылдығын ойлаған ел ағаш егеді, мәңгілігін ойлаған ел ұрпағының жүрегіне ізгіліктің дәнін егеді», – деген халық өсиетін ұлы дала жастары тереңінен ұғып өскей. Ұрпақ ауысады, заман өзгереді. Бірақ елдік құндылықтар мемлекеттің асыл арқауы өзгермейді

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. I-том. – А.: Ғылым, 1990. – 32-б.
2. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – А.: Мектеп, 1976. – 267 б.
3. Бөжеев М. Мәшһүр-Жүсіп мұралары хақында. // Жалын. – 1974. – №3, 127–129 б.
4. Аңсабаев Д. «М.Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні» «Ізденіс-Поиск» 2003 ж 184-190 б
5. Әлиханұлы Ж. «М.Жүсіптің әулеті» Егемен Қазақстан 2003 ж 14-20 б

6. Дәуітұлы С. «Халықтың інжу маржаны-ай» Қазақ әдебиеті 1992 ж 156

7. Дәуітұлы С «М.Жүсіп шежіресі» ұлт тағылымы 2002 ж №4 86-89 б

МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕ АЛАТЫН ОРНЫ

СЕЙТКАЛИЕВА Д. А.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің оқытушысы,
«Ақсу қара металлургия колледжі» ШЖҚ КМК, Ақсу қ.

АКИМБАЕВ Ш. Р.

студент, «Ақсу қара металлургия колледжі» ШЖҚ КМК, Ақсу қ.

Мұхтар жазған Абай жолын,
Ұлы Абайдың ізгі жолын.
Құстай болып ұшқан кезін,
Ұлы Абайдың бір ғұмырын.

Мұхтар ашқан бізге Абайды,
Бала кезін, жастық шағын.
Түрлі тартысқа түскен кезін
Ақындыққа жеткен ізін.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті ұлы абайдың ағартушылық- демократтық дәстүрін жалғастыра отырып, отаршылдыққа қарсы күрес пен тәуелсіздікті аңсау идеясын ашық және батыл көтерді. Сол кезде суырылып алға шыққан ақын-жазушылар феодалдық ескі салт-сананы, қараңғылықты бейнелейтін шығармалар жазды.

Ағартушы–демократтық бағыт өкілдері көзқарастарында ағартушылық-демократтық идеялар басым болды. Ұлт болашағын заман өзгерістерімен тығыз байланыста қарап, ел өміріндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік, сауатсыздық мәселелерін батыл көрді.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ әдебиетінің дамуына, толысуына басқа озық елдер әдебиетімен байланыс та әсер етті. Орыс классиктері –А.С. Пушкиннің, И.А.Крыловтың, М.Ю. Лермонтовтың шығармаларын аудару қазақ әдебиетін жанрлық, мазмұндық тұрғыдан байытып, оң ықпалын тигізді.

Мұхтар Әуезовтің шығармашылық, ғылыми-зерттеушілік қызметінде ұлы Абайдың тұлғасы ерекше орын алады.

Абай жолы романы қазақ әдебиетіндегі тұңғыш жазылған роман-эпопея болып саналады. Әлем әдебиетінің таңдаулы үлгілерінің бірі боп саналатын және әлем халықтары айрықша құбылыс ретінде таныған роман-эпопеяны Мұхтар Әуезов он бес жылға жуық уақыт жазады. Роман-эпопеяның бас кейіпкері – Абай. Жазушы бала Абайдың дана Абайға дейінгі өсу жолын көрсете отырып, ақын өмірінің елу жылын – Абайдың балалық шағынан, азамат, ақын ретінде қалыптасуына дейінгі өмірін сол жарты ғасыр ішінде қазақ қоғамында орын алған оқиғалармен байланыстыра бейнелейді. Абай тұлғасын жан-жақты ашу арқылы XIX ғасырдағы қазақ елінің әлеуметтік өмірін, философиясын, халық тіршілігін, оның қилы тағдырын, мақсат-мүддесін, мінез-құлқын, күрес-тартысын көрсетеді.

Роман-эпопеяның алғашқы кітабы 1942 жылы жарыққа шықты, ол Абайдың жастық шағына арналған (Қайтқанда, Қат-қабатта, Жолда, Шытырманда, Бел-белесте, Өрде, Қияда деген тараулардан тұрады), ал екіншісі 1947 жылы шыққан. Мұнда Абайдың ақын болып қалыптасуы мен даму жолы көрсетіліп, баяндалған оқиғалар 27 жылды қамтиды (Тайғакта, Жайлауда, Еңісте, Оқапта, Асуда, Тарауда, Биікте, Эпилог деген тараулардан тұрады). Үшінші, төртінші кітаптар ақынның соңғы 20 жылдық өмірін қамтиды. Үшінші томның мазмұны (Абай аға, Кек жолында, «Қарашығын», Өкініште, Қақтығыста, Қоршауда тарауларынан) тұрады. Төртінші томның мазмұны (Түп-түнекте, Күз-қияда, Қапада, Қастықта, Шайқаста, Жұтта, Эпилог тарауларынан) тұрады. Жазушы Абай образы, оның жүрген жолы арқылы халық жолын көрсетеді. Ойшыл ақынның өмірдің мәні мен мағынасы, халықтың бүгінгі мен ертеңі туралы толғанысы романда шеберлікпен суреттеліп, қазақ халқының тарихи дамуының көрінісін береді.

Романда Абайдың ақын болып қалыптасуының алғы шарттарын жазушы жүйелі түрде өрбіте отырып көрсеткен. Әжесі Зере мен анасы Ұлжанның ертегілері мен жыр-қиссаларынан бастау алып, Барлас ақыннан бата алуы, жыршы Шөжемен кездесуі, орыс әдебиеті мен мәдениетіне қызығушылық танытуы жан-жақты суреттеледі.

Ақын жаны әлем әдебиетімен терең суырылғаны сонша, араб, парсы, орыс ақындарының мыңдаған жолдарын жатқа айтып отыратын болған. Абай ұлы ақын ретінде, әлем тынысын өз

жүрегінен өткізді, сонымен бірге, өз жан әлемін, өз ішінен қорытып шығара алды.

Абайдың шығармашылығы шексіз қайғы мен жанталас қасіретке толы. Абай лирикасы адамның қапалы өміріне назаланған жан азасы. Адам бойындағы сезім, өмір мен өлімге шақ болуы керек, өйткені, өлімнің еншісі, жаңа өмірмен ғана қайырылмақ.

Абай поэзиясы болса ой мен сезім әлемін еркін жетелеп, қазақтың тарихи тынысын да кең ашады.

19 ғасырдың 2-жартысындағы қазақ өмірінің бұл төрт кітаптан тыс қалған бір де бір қалтарысы жоқ. «Абай жолының» мазмұн жағынан алғанда жалпы халық мойындаған энциклопедиялық сипаты, жанр жағынан алғанда қазақтың тұңғыш эпопеясы екендігі де осында жатыр. Бәрінен бұрын мұнда жеке адамдар арасындағы психологиялық шиеленістер, қарым-қатынастағы қарама-қайшылықтар, әлдінің әлсізге қиянаты мен зұлымдығы, қаныпезерлікке ұласқан қаталдығы (Қодар мен Қамқа оқиғасы бойынша); одан өрбіген ру мен ру арасындағы кескілестер - жер дауы, жесір дауы, күн, барымта, алыс-жұлыс, айқастар; осылардың жалпы жұртқа тиген зардабы - түрлі сипаттағы каналулар: кедейленулер, қаңғып-тентіреулер, жұтқа ұшыраулар, жатақтардың пайда болуы, қазақ даласына орыс қоныстанушыларының келуі, жарлы-жақыбайлардың өзара ынтымағы, олардың үстемдерге қарсылығы, бұл қарсылықтар үстінде көрінген жалаңтөстер, олардың жазалануы, жер аударылуы, осы арқылы бірте-бірте ескі мен жаңаның ара жігі ажырап, күрестің жаңаша сипат алуы... көрінеді. Осылардың бәрі қара қылды қақ жарған әділдікпен адал, ақиқат шындық шеңберінде тағы да нақты және даму үстінде көрінуі - шын мәніндегі реалист-суреткердің айта қалғандай дарын күшіне тоқтайды. Эпопеяда ешбір адам жоғарыдағыдай тартыс арнасынан шет қалмайды. Бәрінің мінездері күрес үстінде қалыптасады.

Ұлы Абай тұлғасы - эпопеяның жаны мен жүрегі болып табылады. Бұл бейнені Әуезов өзінің кемел көкірегінде қолына қалам ұстаған күннен бастап аялап, ойында тербетіп, ғұмыр бойы қиялында өрбітіп келген. «Боваримен» дейтін Флобер секілді, «Наташа Ростова - өзім» дейтін Толстой тәрізді Әуезовтің өзі Абайға, Абай өзіне айналып кеткенше бұл бейнені қағаз бетіне түсірмеген, іштей пісіре берген. Жазушы өзінің бас кейіпкерінің образын ойша қорытып, санада жасап жүрді. Осылайша өзінің қаны мен жанына айналғандықтан да оның бас кітабында бас кейіпкердің

тастан қашалғандай көп қырлы, мол бедерлі бейнесі, құдды тірі адамдай жанды, толыққанды тұлғасы тұтасып шыққан еді.

Бірінші томда шығармадағы Абай бейнесінің өзін алып қарасақ та, роман басында ауылын сағынып, құстай ұшып келе жатқан бала Абай мен шығарма соңындағы өмірден озған дала философының арасында өткен қилы оқиғалар мен адамдар тағдыры, тартыстар мен күрестер өзара үйлесім тауып, бір ғана идеяға бағынған. Эпопеяның басында Абай өзін қоршаған дүниеге кіршіксіз сәби сезіммен, күнәсіз бала көзімен қарайды. Семей қаласынан Шыңғыс баурайындағы аулына қайтып келе жатып, өзі туған өлкені жан жүректен «жабыса, сағына сүйеді!». Бұл кең жазирада мейірбандық пен туысқандықтан басқа, елдік пен ерліктен өзге оғаш мінез бар деп білмейді, қанішер қаталдық, жауыз жендеттік болады деген ой үш ұйықтаса түсіне кірмейді. «Есенбай жырасында ұры жатады» дегенге сенбейді де мән бермейді, қайта қасындағы Байтас пен жорға Жұмабайды өзі «ұры» боп қорқытады. Жас Абайдың туған дала туралы осынау уыз ұғымы өз әкесі Құнанбай өктемдігінен құрбан болған Қодар өлімін көргенде төңкеріліп түседі. Өзгеріс осыдан бастау алады. Енді ол Құнанбай мен құнанбайшылдар ісіне күдікпен, іштей қарсылықпен қарай бастайды. Әлгі бір Қарашоқыдағы қанды оқиғадан ауруға шалдығып, төсек тартты; Бөжей үйінде тірі жетім ғып әкесі «ит жемеге тастатқан» кішкене мүскін Камшат тағдыры мұның жанын жегідей жейді: сүйген ғашығы Тоғжанға қосыла алмай, тағы да әке шешімімен өзі сүймеген Ділдаға үйленуі де әсер етті. Осының барлығы қосыла Абайдың о бастағы мөлдір тұңғын сел басқандай лайлай береді

Абайдың тағдыры, өмір жолы, Мұхтардың «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ әдебиетінде алатын орны ерекше. Абайдың жазған өлеңдері, аударған шығармалары қазақ халқы үшін қымбат қазына. Ол халық үшін Ұлы Абай тұлғасы ретінде қалыптасқан. Оның қара сөздері жақсылыққа, инабаттылыққа, иманға тәрбиелейді. Оның еңбектері өте құнды. Оның балалық жүрегі мен жастық шағы іштей тартысқа, әділдікке толы болды. Әрбір істі байыбымен, ақылымен шешуге тырысты. Мұхтар Әуезов Абайдың өмір жолын, тағдырын жеткізе білді. «Абай жолы» роман-эпопеясын жазып, Абайдың өмірімен, Абайдың ізгі жолымен таныстырған «Мұхтар Әуезов – сарқылмайтын, бітпейтін, жасарып жаңғыратын, жапырағы жап-жасыл, жалғаса беретін құбылыс», ол қазақтың ұлы жазушысы, қоғам қайраткері, әлемдік құбылысқа айналған тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиеті . Оқыту орыс тілінде жүргізілетін жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану –математика бағытындағы 11-сыныбына арналғаноқулық./С.Ч. Тұрсынғалиева, Ә.С. Берекенова. 2 бас., өнд. – Астан : «Арман-ПВ», 2015. – 352 бет
- 2 Әуезов М. Ө82 Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап.- Алматы: Жазушы, 2007.- -368 бет
- 3 Әуезов М. Ө82 Абай жолы: Роман-эпопея. Екінші кітап.- Алматы: Жазушы, 2007.-432 бет
- 4 Әуезов М. Ө82 Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап.- Алматы: Жазушы, 2007.- 384 бет
- 5 Әуезов М. Ө82 Абай жолы: Роман-эпопея.Төртінші кітап.- Алматы: Жазушы, 2007.-400 б

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ СЮЖЕТ МӘСЕЛЕСІ

СЫЗДЫКОВА Ж. К.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әрбір халық эпостан өзінің тарихын көреді, ата-бабаларының өмір кешулерін біледі. Эпикалық туындыда кескінделетін бас кейіпкердің бойына ақын, жыршылар елдің ерлігі мен серілігін, ақылдылығын мен аңғалдығын, қайырымдылығы мен қаттылығын, салт-дәстүрі мен этнографиялық бедерін, мінез болмысы мен кескін-келбетін кереметтей етіп, сомдап соғады. Бірақ өткен-кеткендерді, бұрын айтылғандарды олар өз мезгілінің тұрғысынан қарап бағалап, сарапқа салады. Сондықтан да эпос тудырушылар эпикалық үлгінің ортақ идеялық, көркемдік, дәстүрлік негізін сақтап, бірінен-бірінің алшақ айырмашылығы бар нұсқаларын жасап шығарды.

Эпоста көне дәуірден елес беретін эпизодтар, мотивтер, сюжеттік өрістер, қатысушы адамдардың іс-әрекетіндегі әр түрлі жайлар сақталып қалған. Ақын, жыршылар батыр жайындағы жырды творчестволық жолмен дамытып отырған. Әрбір ақын, жыршы өзінің творчестволық бетін көрсетіп, текстті өзгертіп отырумен бірге халықтың өміршең пікірін қосып жіберуді де ұмытпаған. Осыдан барып эпос нұсқаларының айырмашылықтары пайда болған.

Әдетте, батырлар жырында ел қорғау тақырыбы басты орын алады. Эпикалық туындыларда басқыншы жауларға қарсы күрес,

отанды қорғаудағы ерлік істер суреттеледі. Халықтық жырлар батырды ел қорғағаны үшін, басқыншы жаулар мен қанаушыларға қарсы күресте, ерлік көрсеткені үшін, сөйтіп, халыққа қамқор болғаны үшін ардақтайды. Халықтық жырлар ел талауды, басқа елдерге жорық жасауды, басқыншылықты дәріптемейді, қайта ондай әрекеттерді айыптайды. Сондықтан да халықтық жырлар Отанды сүюді, халыққа қызмет етуді сүйсіне жырлайды. Демек, эпос кейіпкерінің келешек жас ұрпақты патриотизм рухында тәрбиелеуде енегелік жағы күшті. Бағзы заманғы қазақ эпосының көне үлгілері біздің дәуірімізге жетпесе де, оның кейбіреулері ауызша шығарылған халық творчасының басқа жанрларымен араласып кеткен.

Белгілі фольклоршылардың (М. Әуезов, М. Боровков, М. Ғабдуллин, В. Жирмунский, Ә. Марғұлан, Н. Смирнова, В. Пропп, Е. Мелетинский, А. Астахова, С. Неклюдов, В. Гацак, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ш. Ыбыраев, т.б.) пікірлеріне, жазғандарына қарағанда, көне дәуірдегі аңыздардың негізінде «Құламерген», «Ақ Көбек», «Алпамыс» тағы басқа осылар сияқты эпикалық шығармалар жасалған. Оларда ертедегі адамдардың ру тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі, тұрмыс-тіршілігі, күн-көрісі, шаруашылық жайлары бақташылық-аңшылық кәсібі, дүние танудағы көзқарасы, наным-сенім ұғымдары, тағы басқалар суреттелген. Бұлардың көпшілігі мифтік-фантастикалық негізде өңгімеленеді. Мәселен, «Құламергенді» алайық. Ол көптеген дәуірді басынан кешіріп, ауыздан-ауызға таралуы арқылы алуан өзгеріс-өндеулерден өткен шығарма. Осылай болғанмен әуел бастағы фантастикалық негізін «Құламерген» жоймаған.

Бұл шығарманың басты қаһармандары таңғажайып оқиғаларға кездесіп жердің асты-үстін шарлап, алдына қойған мақсат-мүддесін іске асырудың жолын іздейді, сол үшін бар күшін сарп етеді. Құламерген мен Жоямерген арамдыққа, зұлымдыққа қарсы тұрып, жарқын өмір үшін бел буып, күреске шығады. Мыстан мен хан қаншалықты айласын асырғысы келгендерімен, сонынан жеңілуге мәжбүр болады, әділет жолында алысқа түскен Құламерген көздегеніне жетеді, яғни дегені орындалады.

Аталған дәуір эпосында кездесетін Құбығұл, Айдас тәрізді батырлар да әрі күшті, сонымен бірге айлалы, қолдарынан өнері тамып тұрғандар. Олар қарапайым жанның бақыты, болашағы үшін алысады, енді бірде ру бірлестігі үшін, туған руларын шет-жұрттық шапқыншылықтардан қорғау жолында ересен ерліктер жасайды.

Сол образдардың осындай орасан батырлықтары орасан ру арасында аңыз-әңгімеге айналады.

Қазақ елінің арасында ертеден айтылып келген «Батырлық ертегі» деуге де болады. Олай деуімізге себеп, халықтардың эпикалық шығармалары тәрізді, қазақтың эпостық жыры да қалыптасу, жетілу жолынан өткен. Оның байырғы түрі адамдардың өмірін әр түрлі мифтік ұғымдарға байланыстыра отырып, ертегілік сипатта жырлаудан басталды. Мұндай «батырлық ертегі» жырларда қазақ халқының тарихында белгілі рулар мен тайпалардың (ертедегі батыс-түрік қағандары, қыпшақ, оғуз рулары, ноғайлы, өзбек халықтары, тағы басқалар) қоғамдық сипат, тұрмыс-тіршілігі, сан салалы өмір көріністері суреттелген. Сөйтіп, бұл тектес жырлар көп заман бойына өңделіп, өзгеріске ұшырау үстінде болған. Бірте-бірте кейіннен ондай туындылар бергі кездің әр түрлі қоғамдық жағдайларына, ой-сананың өсіп ұлғаюына байланысты жаңарып, жаңғырып отырған.

Қиял-ғажайып ертегілерінің құрамында да батырлықты баяндайтын ертегі түрлері бар. Қиял-ғажайып ертегілерінің жағымды кейіпкерлері, әдетте, бақташы-малшылар, аңшы-мергендер болып келетіндігі белгілі. Олар еңбек адамы болып суреттелуінің үстіне асып-тасқан күшті, ақыл-айласы мол батыр кейіпінде де бейнеленеді («Ер Төстік» т.б.). Ертегінің кейіпкерлері алдына қойған ізгі тілек, игі мақсатына қиыншылықтарды, тар өткелдерді жеңуі арқылы, ерлік істерін, өнегелі өнерін, парасатты, ақыл-айласын асырып барып қана жетеді. М. Әуезов қиял-ғажайып ертегілер ерекшелігін былайша сипаттаған. «...қиял-ғажайып ертегілердегі... мерген, ер, батырлар берідегі эпоста, батырлар жырларында аталған батырлардан әрірек заманда туған, тарихтан бұрынғы дәуірлер тумалары. Алыс заман айғақтары болады. Оның айқын белгісі сол қиял-ғажайып ертегілеріне араласатын қиял тудырған неше алуан жан иелерінің қалпынан көрінеді... Жанды, жансыз заттың бәрі де адамзаттың алыстан келе жатқан арманын танытады. Ертегінің ерін қиын-қиянға апаратын алып қара құс, өзі ұшатын кілем, тұлпар ат – бәрі де қиял пырағы... Арман қиялы әкеп «алты айлықты алты аттайтын» тұлпарға, алып қара-құсқа сайған. Кейінірек заманда мұны батырлар, қаһармандық дастандарда Тайбурылдар, Тарландар, Қаракасқа аттар деп үзбей қиялдайды. Қиял ертегісі адамға тәлім айтқанда, қияға құлаш сермеп адам бол дейді. Суырдай ін аузындағы жайылсыңды ғана танып, інде туып, інде өлме дейді. Қиял-ғажайып ертегілерде халық өкілі – герой

катерлі жаумен алысады. Ал жау күштер аса қаскөй ерен қуатты болып отырды. Бойына біткен қабілетті, адам шамасынан соғұрлым артық болу үстіне, олардың ажал жеңбейтін, оңайлықпен өлмейтін жансебілділігі, басқаша келеді. Кейбір жалмауыз алыптардың жаны өз кеудесінде болмайды, не судағы балықтың ішінде немесе кең даланы кезген киіктің ішінде, сиқыр сандық ішінде, көкала үрпек пішінінде болады. Бір жан емес, он жаны қырық жаны болатындар да бар» [1].

Қазақ халқының батырлық жайындағы эпикалық туындыларының әр дәуірде мол жырланып отырғандығын айқындайтын тағы бір факті аңыз, әңгімелердің ел аузында көбірек айтылып, жұртқа кеңірек таралып, келгендігінен деп қараған жөн. Өйткені, ерлік, елдік жырларын тудырған қай ақын, жыршы болмасын еліміздің бай ауыз әдебиеті мұраларының ішіндегі өткен дәуірлерден бірден-бірге ауысып келе жатқан аңыз, әңгімелерді естімеуі мүмкін емес.

Қазақ эпосы ерте дәуірден-ақ даму өрісінде фольклордың өзге жанр, түрлерімен берік байланысқа түсіп, қатар таспадай өріліп отырды деуге болады. Қазақ халқының батырлық жанрларының негізінде, арғы тегінде тұрмыс-салт жырлары – қоштасу, естірту, жоқтау сияқты өлең түрлері жататындығын көреміз [2].

Көне эпостың (архаикалық) сюжеттік құрамының бірдей еместігі, әрі оларда мифтің, ертегінің, аңыз-әңгімелердің ролі де түрлі дәрежеде болатындығы зерттеушілеріміздің назарын аудара бастады. «Көне эпостарда мифтік, ертегілік, аңыз әңгімелік көріністердің басым жүретіні мәлім. Оның үстіне әдет-ғұрып, салт, ритуал – бәрі де эпос сюжетімен тұтас жатыр. Сюжет демекші, оқиғасы жағынан қиял-ғажайып ертегісі, болмаса мифке жақындайтын көне эпостар да бар, оған ұқсамайтын, хайуанаттар туралы ертегіні еске түсіретіндері де бар. Бұл жерде адамдардың мифтік санасы басым кезде пайда болған эпос пен бергі замандарда ертегінің әсерінен, жанрлардың тоғысуынан пайда болған жыр айырмасын анық түсініп алу керек.

Көне эпоста мифтің, ертегінің, аңыз-әңгімелердің ролі біркелкі емес. Олар әр түрлі дәрежеде әр халықтың ежелгі жырларында көрініс беруі мүмкін. Алайда, көне эпостардың ең ескі нұсқаларында мифтің «моделі» сақталғандығын байқау қиын емес» [1]. Орынды пікір. Мифологиялық эпос жайындағы Е. М. Мелетинскийдің [3], ертегілік-мифтік эпос турасындағы Б. Н. Путиловтың [4], орыстың батырлық жыры туралы жазған В. Я. Пропптың [4], батырлық ертегі

жөнінде В. И. Жирмунскийдің [5] архаикалық эпос хақында қалам тербеген Ж. К. Лебедеваның [6] еңбектерінде құнды ойлар айтылған.

Мифтік элементтер неғұрлым көп болса, ертегі соғұрлым көне дәуірге жататындығы белгілі. Ертегіге тән эпизодтың жырға ендірілуі халықтың ертегілік дәстүрінің эпикалық сюжет желісін шиеленістіре түсіргендігін дәлелдейді. Мәселен, башқұрт халқының «Алпамыш и Барсын-хылуу» деп аталатын ертегісі осы жанрдың мотивтерін бойына еркін сіңіріп алған. Мұнда «Алпамыс өзінің төбесінен ұшып бара жатқан жалғыз қаздан сүйгені Барсын-хылууға хат жолдайды. Қаз бұл тапсырманы орындап шығады. Батырдың атының іс-қимылы да осы ертегілік тұрғыдан суреттеледі.

Алтай эпосы «Алып-Манашта» жетібасты Елберген көк өгізге мініп алып, батырдың мұрынының ішіне кіріп кетеді. Алып-Манаш осында алаңсыз тоғыз ай ұйықтайды. Батырдың салған әні Алтайдың құс пен аңын, жан-жануарын тегіс таңқалдырады. Бір кезде бір топ қаз оның төбесіне жақын төмендеп ұшады. Алып-Манаш бір қаздың қанатын сындырып алып, онымен өзінің еліне хат жазады. Осыдан соң бұл хатты Ерке-Коо өзен бойынан тауып алып, оны Алып-Манаштың ата-анасына апарып береді.

Мұндай ертегілік қасиет татар халқының батырлық жырларында да бар. Қазбен байланысты айтылған сарындар өзбектің Фазыл Юлдашев жырлаған «Алпамышында» да бар. Қаз образы, сөзсіз, ертегілік жайды көзге елестетеді. Бұл ертегінің батырлық эпостарға да ықпал еткендігі дәлелденсе керек.

Қай дәуірде болмасын фантастикалық элементтердің бәрі де негізгі идеяны – жаулап алушылар мен зорлықшыларға қарсы күресті ашып көрсетуге арналған. Бұл – қазақтың халық ертегілеріне тән идея. Басқа елдердің хандарымен күресу жайындағы ертегілер халық арасында көптеп табылады. «Қараман» т.б. ертегілер мұның толық дәлелі бола алады.

Қазақ фольклорындағы ауысып жүрген сюжеттермен сарындарға және оның ұлттық сипат алғандығына тағы да кеңірек тоқталу алдында батырлық эпостың ертегілер сюжетіне, оның поэтикасы мен құрылысына қалай ықпал жасағандығына көңіл аударып көрелік. Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері жанрлық жағынан біркелкі емес, оның құрамында алғашқы қауымға тән қарапайым әңгімелер, батырлық ертегілер кездеседі... Сюжеттік желісінде батырлар жырындай тұрақты прологтар бар. Әдетте, сюжеттің прологында ертегі қаһармандарының көрі ата-анасы мен оның тууы туралы баяндалады... Бас қаһарман туралы әңгіме

біткен соң, негізгі сюжетке жалғасатын эпилогта кейіпкер мен оның жанындағылардың әрі қарайғы тағдыры сөз етіледі... Сюжеттің құрамы да әр алуан. Атап айтсақ, онда барлық халықтың өзі шығарған халықаралық сюжеттер, бізге басқа халықтардан ауысқан және тек өзімізге тән сюжеттер бар.

«Батырлық ертегі» деген термин фольклортану ғылымында төрт түрлі мағынада қолданылады. В. М. Жирмунский бұл жанрға Оңтүстік Сібірдегі түркі-монғол халықтарының көне эпосын жатқызады [7]. Қаһармандық эпостың шығу тарихын зерттеген Е. М. Мелетинский «батырлық ертегі» деп угорлар мен тунгус-маньчжур және кейбір Сібір халықтарының әңгіме түрінде келетін, эпостан басқа шығармаларын айтады [3]. Орыс былиналарының белгілі зерттеушісі А. М. Астахова «батырлық ертегі» түріне халық эпосының батырлары туралы кейінгі заманда пайда болған ертегі түріндегі шығармаларды жатқызады [8]. Сонымен қатар бұл жанрға ерлік, қаһармандық

мазмұнындағы қиял-ғажайып ертегілер де қосылып жүр [9].

Қазақтың «батырлық ертегісі» осы төрт мағынаны түгел қамтиды. Мұнда аталған төрт түрдің бәрі бар, әсіресе, эпосқа дейінгі және жырдың «ертегіге айналған түрлері» кең тараған» [10].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әдебиет және искусство. – 1956. – № 12.; Фольклор шындығы. – Алматы, 1990. – Б. 46-48.
- 2 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – Б. 64.
- 3 Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. – Москва, 1963.
- 4 Русский и южнославянский героический эпос. – Москва, 1971; Русский героический эпос. – Л, 1958.
- 5 Тюркский героический эпос. – Л, 1974.
- 6 Архаический эпос эвенков. – Новосибирск, 1981.
- 7 Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва, 1960.
- 8 Астахова А. М. Народные сказки о богатырях русского эпоса. – Москва, 1962.
- 9 Неклюдов С. Ю. Богатырская сказка. Тематический диапазон и сюжетная структура // Проблемы фольклора. – Москва, 1975. – С. 82-88.
- 10 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984. – Б. 199-205.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ: ЖАҢА БАҒЫТТАР МЕН ҮРДІСТЕР

ТАУЫМОВА А. Е.

Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің оқытушысы,
«Ақпараттық технологиялар колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

БАЯУБАЕВА А. К.

студент, «Ақпараттық технологиялар колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

АБЕЛЬДИНОВА Ш. Н.

студент, «Ақпараттық технологиялар колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

Бұл мақала қазіргі қазақ прозасының жаңа бағыттары мен жанрлық әртараптануын қарастырады. Авторлар өз шығармаларында заманауи әлеуметтік, мәдени және философиялық мәселелерді терең зерттеп, қазақ әдебиетінің жаңа тенденцияларына жауап береді. Мақалада психологиялық проза, ғылыми фантастика, тарихи тақырыптар мен әлеуметтік мәселелердің қалай дамып жатқандығы, сондай-ақ тілдік эксперименттер мен постмодернистік элементтердің әдебиетке қалай ықпал еткені талданады. Жазушылардың шығармашылығында жаңа жанрлардың пайда болуы мен көркемдік тәсілдердің жаңаруы қазақ прозасының дамуына ықпал етіп, әдебиет әлемінде маңызды рөл атқаруда. Мақалада әдебиеттегі осы жаңа бағыттардың әлеуметтік және мәдени контексті кеңінен қарастырылып, қазіргі заманның шығармашылық сұраныстарына қалай жауап беретіндігі айқындалады.

Кілтті сөздер: қазіргі қазақ проза, жанрлық әртараптану, психологиялық проза, ғылыми фантастика, тілдік эксперименттер, постмодернизм, әдеби жаңашылдық, әлеуметтік теңсіздік, экология, заманауи тенденциялар.

Қазақ прозасы соңғы жылдары түрлі жаңа бағыттар мен үрдістерге ие болып, әдебиетіміздің дамуында маңызды рөл атқаруда. Технологиялық прогресс, әлеуметтік өзгерістер, жаһандану сияқты факторлар прозаның мазмұны мен формасына әсер етіп, жаңа шығармашылық тәсілдерді талап етуде. Қазіргі қазақ прозасы жаңа тарихи, әлеуметтік және мәдени жағдайларда дамып, бұрынғы дәстүрлі бағыттардан кеңейіп, жаңа жанрлар мен тақырыптарға бет бұрды десек те болады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ прозасы қоғамдағы өзгерістерге, жаңа

шындыққа, сондай-ақ адам табиғатының күрделі мәселелеріне тереңірек назар аударды.

Қазақ әдебиеті жаңа заманға бейімделген сайын оның шығармашылық өрісі кеңейе түсті. Бүгінде жазушылардың шығармаларында тек ауыл өмірі емес, қала өмірі, психологиялық дағдарыстар, әлеуметтік теңсіздік мәселелері тереңінен сөз болуда. [1, 78-б.].

Қазіргі қазақ прозасының жаңа бағыттары әдебиет әлемінде айтарлықтай өзгерістер мен жаңашылдықтарға толы. Бұл үрдіс қазақ әдебиетінің заманауи тенденцияларына жауап беріп, ұлттық мәдениет пен әлеуметтік өзгерістердің айқын көрінісі ретінде қалыптасып отыр. Қазіргі қазақ прозасында бірқатар маңызды мәселелер мен тақырыптар ерекше орын алып, жаңа оқырмандар аудиториясын тартып қана қоймай, ұлттық әдебиеттің дамуына да ықпал етуде. Сонымен қатар ұлттық мәдениет пен жаһандық өзгерістер арасындағы байланыс ерекше маңызды орын алады. Жазушылар өз шығармаларында Қазақстанның өткен тарихымен қатар, оның болашағын да зерделей отырып, қоғамның рухани және әлеуметтік өзгерістерін көрсетеді. Бұл жерде жазушылар тек ұлттық менталитетті, мәдениетті ғана емес, жаһандық өркениетпен үйлесім табуды да басты назарға алады.

Мысалы, Тұрсынбек Кәкішев өзінің еңбектерінде қазақ прозасының өткен және қазіргі кезеңдерін салыстыра отырып, қазіргі заманғы қазақ жазушыларының шығармашылық ізденістерін ерекше атап өтеді. Ол: «Қазіргі қазақ прозасы бұрынғы социалистік реализмнің шеңберінен шығып, жаңа тақырыптар мен жанрларға бет бұрды. Жазушылар қоғамның рухани жаңғыруын, адамның ішкі жан дүниесін, болашақтың бейнесін көрсетуге ұмтылуда.» [1, 112-б.] - деп атап өтеді. Бұл пікір қазақ прозасының жаһандық әдеби үдерістермен үйлесімін көрсететін маңызды дәлелдердің бірі болып табылады.

Қазақ прозасында тақырыптық кеңею мен жанрлық әртараптандыру байқалады. Бұрынғы дәстүрлі тақырыптармен қатар заманауи мәселелердің көбеюі жаңа жанрлардың дамуына ықпал етті. Әсіресе, ғылыми-фантастика, психологиялық проза, урбанизацияның әсерін суреттейтін шығармалар оқырмандар арасында үлкен қызығушылық тудыруда. Бұл жанрлар жазушыларға жаңа қырынан танылып, олардың шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейте түсті.

Қазіргі қазақ прозасында психологиялық жанрдың дамуы ерекше орын алады. Бұл жанр адамның ішкі дүниесіне үңілу арқылы оның жан дүниесіндегі күрделі эмоциялар мен ойларға терең бойлауға мүмкіндік береді. Психологиялық проза қазіргі заманғы қазақ жазушыларына кейіпкердің ішкі күйін көрсету арқылы оның жан дүниесінің өзгерістерін суреттеуге жол ашады.

Шерхан Мұртаза өзінің шығармаларында адамның психологиялық жағдайына ерекше көңіл бөліп, кейіпкерлердің ішкі әлемін ашуда тереңдік пен нәзіктікті көрсетеді. Мысалы, оның шығармаларында кейіпкерлердің өзіне деген сенімі, өмірге деген көзқарасы, адамгершілік мәселелері кеңінен қозғалады. Бұл аспект қазіргі қазақ прозасының жаңа бағыттарының бірі ретінде дамып келе жатыр. Әшімханов Д. өзінің еңбегінде осы жанрды былай деп сипаттайды: «Психологиялық проза қазақ әдебиетінде адамның ішкі әлемін көрсету арқылы оның күрделілігін, арман-мұраттарын ашуға мүмкіндік береді. Жазушылардың бұл жанрды таңдауы олар үшін жаңа шығармашылық мүмкіндіктер ашты» [2, 105-б.].

Қазіргі қазақ прозасында кейіпкерлердің ішкі толғаныстары, олардың өмірлік мақсаттары мен арман-мұраттары маңызды орын алуда. Бұл жанр жазушыларға тұлғаның ішкі әлемін көрсету арқылы олардың күресі мен рухани дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [2, 112-б.].

Жалпы алғанда қазақ прозасында жеке тұлғаның ішкі дүниесіне терең үңілу үрдісі күшеюде. Адамның рухани ізденістері, өмір мен өлім туралы философиялық ойлар, жалғыздық пен қоғамдағы орнына байланысты экзистенциалистік тақырыптар шығармаларда айрықша орын алуда. Бұл бағыт жазушылардың заманауи оқырмандардың ішкі толғаныстарын түсінуге деген ұмтылыстарымен үндесіп, жаңа философиялық бағыттардың қалыптасуына себеп болды. Сондай-ақ мультикультурализм және жаһандандудың әсері қазақ прозасында кеңінен көрініс табуда. Жаһандану заманында қазақ жазушылары әлем әдебиетінен үлгі алып, шығармашылық процестерінде басқа мәдениеттердің ықпалын пайдаланып, ұлттық ерекшелікті сақтау мен жаңаша көзқарасты қалыптастыруға тырысады.

Қазіргі қазақ әдебиетінде ғылыми фантастика жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Бұл жанр қоғамның болашақ дамуындағы әлеуметтік өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік береді, сонымен қатар адами руханияттың шекараларын кеңейтеді [3, 89-б.].

Ғылыми фантастика жанры қазақ прозасында әлеуметтік мәселелерді кең ауқымда көрсетуге, адам мен табиғат арасындағы

байланысты, қоғамның дамуы мен оның болашағын суреттеуге арналған шығармалар жазуға жол ашты. Бұл жанр қоғамның болашақтағы дамуын болжауға және бүгінгі таңда өзекті болып отырған әлеуметтік мәселелерді тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді. Жанрдағы шығармалар көп жағдайда адамның қолы жетпеген мүмкіндіктерін, табиғат пен қоғам арасындағы гармонияны іздеуге бағытталады. Олардың негізгі мақсаты — адамзаттың болашағын тек техникалық прогресс тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар оның моральдық-этикалық тұрғыдан дамуын да көрсету.

Ғылыми фантастика жанры тек қоғамның болашағын ғана емес, оның бүгінгі күні де адамгершілік құндылықтарын сақтай отырып даму қажеттілігін көрсетеді. Бұл жанр адам мен табиғаттың арасындағы байланыс пен оның үйлесімді дамуын зерттеуге мүмкіндік береді [3, 102-б.].

Ғылыми фантастика жанры сонымен қатар қоғамдағы технологиялық өзгерістердің адамның өміріне, оның әлеуметтік құрылымына және моральдық құндылықтарына қалай әсер ететінін көрсетуге бағытталған. Бұл жанрдың көмегімен жазушылар тек техникалық прогресті ғана емес, оның адам өміріне қалай ықпал ететінін, адамның табиғатқа, өзіне және басқаларға деген қатынасын көрсетуге тырысады. Ғылыми фантастикадағы шығармаларда болашақта технологияның қоғамға ықпалы, адамның интеллектуалды және эмоционалды даму деңгейі кеңінен суреттеледі.

Технологияның дамуы адамзаттың болашағына әсер етеді, бірақ ең бастысы — адамның рухани тұрғыдан дамуы мен моральдық жауапкершілігі маңызды. Ғылыми фантастика осы мәселелерді ашуға арналған күшті құрал болып табылады [4, 89-б.].

Қазіргі қазақ прозасының басты ерекшеліктерінің бірі – тарихи тұлғалардың өмірін жаңа көзқараспен көрсету. Ұлттық тарихтың маңызды тұлғалары туралы шығармаларда олардың ішкі әлеміне, күресіне, тұлғалық дағдарыстарына, адамгершілік мәселелеріне көбірек назар аударылады. Бұған дейін тарихи тұлғалар көбінесе тарихи жағдайлардың құрбаны ретінде, яки ұлт үшін күрескен батырлар, идеализацияланған тұлғалар ретінде суреттелген болса, қазіргі жазушылар оларды күрделі тұлғалар, ішкі жан дүниесі мен моральдық қайшылықтары бар адамдар ретінде бейнелейді.

Тарихи шығармалардың қазіргі заманмен байланысты түрде жазылуы ұлттық болмысты тереңірек түсінуге мүмкіндік беретіні айдан анық.

Тарихи шығармалар қазіргі уақыттың өзекті мәселелеріне жауап бере отырып, ұлттың өткеніне деген құрмет пен сол өткеннен сабақ алу қажеттілігін көрсетеді. Жазушылар тарихи жадыны жаңаша тұрғыдан қайта қарап, оны бүгінгі күнмен байланыстырғанда ғана ұлттың ұлттық санасы жаңғырады [2, 85-б.].

Қоғамдық және әлеуметтік мәселелер қазіргі қазақ прозасында маңызды орын алуда. Әлеуметтік теңсіздік, экологиялық дағдарыс, жастардың өміріндегі қиындықтар сияқты тақырыптар жазушылардың шығармашылығында басты назарда тұр. Бұл мәселелердің терең зерттелуі арқылы қазақ прозасы қоғамның өзекті мәселелеріне ой салуға, оларды кеңінен талқылауға шақырады. Жазушылар өз шығармаларында әлеуметтік әділетсіздік, адамдар арасындағы теңсіздік, экологиялық күйзелістер мен жастардың болашағына қатысты толғақты мәселелерді көтере отырып, оқырманды осы проблемаларға мән беруге үндейді.

Әлеуметтік теңсіздік, әсіресе кеңестік кезеңнен кейінгі жылдары қазақ қоғамында ауыр із қалдырды. Қазіргі әдебиет бұл мәселені тереңірек зерттеп, адам өмірінің қиыншылықтарын көрсетуге тырысуда [2, 139-б.].

Қазіргі қазақ прозасында экологиялық мәселелер адамзаттың болашағына тікелей ісер ететін фактор ретінде қарастырылады. Жалпы табиғат пен қоғам арасындағы үйлесімнің бұзылуы қоғамның моральдық дағдарысына әкелетіндігін жоққа шығара алмаймыз.

Экологиялық проблемалар тек табиғаттың емес, адамзаттың өзіндік өмір сүру дағдарысының көрінісі. Жазушылар бұл мәселені кеңінен зерттеп, қоғамға ескерту жасап отыр [3, 112-б.].

Қазіргі қазақ прозасында тілдік эксперименттер мен стильдік ерекшеліктер белең алып, жазушылардың шығармашылық ізденістеріне жаңа леп беріп отыр. Қазақ әдебиетінде тілдің жаңа мүмкіндіктерін зерттеу, әртүрлі стильдер мен көркемдік формаларды қолдану – қазіргі заманның ең өзекті үрдістерінің бірі. Жазушылар тек тілдің сөздік қорын ғана емес, оның құрылымдық ерекшеліктерін, қолдану тәсілдерін де жаңартып, әртүрлі эксперименттер жасау арқылы көркемдік әдістерді жетілдіріп келеді. Бұл жаңашылдықтар қазақ прозасының шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтіп, әдебиеттің жаңа бағыттарына жол ашуда.

Қазіргі қазақ прозасында тілдік эксперименттер — авторлардың шығармаларында көркемдік тәсілдерді жаңаша қолдануға деген ұмтылыстың айқын көрінісі. Тілдің жаңашыл мүмкіндіктерін

пайдалану арқылы жазушылар шығарманың ішкі мазмұнын тереңдетіп, оның көркемдік құрылымын жаңартуға талпынып отыр.

Тілдің мүмкіндіктерін кеңейту арқылы жазушы тың бейнелер, тосын образдар туғыза алады. Бұл әдебиеттің динамикасын күшейтіп, оқырманның қызығушылығын арттырады [5, 43-б.].

Қазіргі қазақ прозасының тағы бір ерекшелігі — постмодернистік элементтердің шығармаларға енуі. Постмодернизм әдебиетте бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі құрылымдардан бас тартуды, еркін стиль мен көпжақтылықты талап етеді. Бұл стильде жазылған шығармаларда сюжеттер араласып, уақыт пен кеңістік шекарасы бұзылып, дәстүрлі әдеби формалар мен тілдің жаңа мүмкіндіктері біріктіріледі. Сондай-ақ диалогтардың еркін стилі жиі қолданылып келеді. Бұл стильде кейіпкерлердің сөйлесуі табиғи түрде, күнделікті өмірдің тілінде беріледі, және олардың арасында жалған пафос, артық әсер қалдыру болмайды. Мұндай еркін диалогтар оқырманға персонаждардың ойларын, сезімдерін терең әрі шынайы түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ прозасы жаңа бағыттар мен жанрлар арқылы әдебиет әлемінде маңызды өзгерістерді бастан кешіруде. Бұл үрдіс қазақ әдебиетінің әлеуметтік, мәдени және философиялық өзгерістерге жауап беріп, жаңа шығармашылық тәсілдерді талап етіп отыр. Заманауи қазақ прозасында ғылыми фантастика, психологиялық проза, тарихи тақырыптар, әлеуметтік теңсіздік, экологиялық мәселелер сияқты кең ауқымды тақырыптар өзекті болуда.

Қазіргі жазушылар адам мен қоғам арасындағы күрделі қарым-қатынастарды терең зерттеуге ұмтылуда. Психологиялық проза жанры адамның ішкі дүниесін ашуға мүмкіндік беріп, оның эмоциялық күйзелістерін бейнелеуде ерекше орын алады. Шерхан Мұртаза, Тұрсынбек Кәкішев сынды жазушылар бұл жанрды шебер менгеріп, оқырмандарға ішкі әлемнің тереңдігі мен адам табиғатының күрделі мәселелерін ұсынады. Ғылыми фантастика жанры болса, қоғамның болашағы мен табиғат пен адам арасындағы үйлесімділік мәселелерін көтеру арқылы жаңа көркемдік тәсілдер қалыптастырады. Сонымен қатар, қазіргі қазақ прозасы тілдік эксперименттер мен постмодернистік элементтер арқылы әдебиеттің жаңа қырларын ашып, оқырманды заманның өзгерістерін терең түсінуге шақырады.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ прозасы жанрлық әртараптану мен тілдік жаңашылдықтар арқылы әдебиетке жаңа тыныс алып,

ұлттық мәдениетті жаһандық үрдістермен үйлестіруге күш салып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кәкішев, Т. (2002). Қазақ прозасының тарихы. Алматы: Жазушы.
- 2 Әшімханов, Д. (2020). Жаңашылдық: қазіргі қазақ прозасындағы тақырыптар. Алматы: Жазушы.
- 3 Қарин, Е. (2019). Қазақстандағы ғылыми фантастика. Алматы: Ғылым.
- 4 Жұмаділов, Қ. (2015). Ғылыми фантастика және қазақ әдебиеті. Алматы: Жазушы.
- 5 Жүзбаев, Ө. (2017). Қазіргі қазақ әдебиетінің бағыттары. Алматы: Ғылым.

ҚАЗАҚ ФАНТАСТИКАСЫ МЕН ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫНЫҢ ДАМУЫ: ЖАҢА КЕҢІСТІКТЕР

ТАУЫМОВА А. Е.

Қазақ тілі мен әдебиет пәнінің оқытушысы,
«Ақпараттық технологиялар колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

ЕЛЕУСИЗОВА Н. А.

студент, «Ақпараттық технологиялар колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

ОРАЗАЕВА А. А.

студент, «Ақпараттық технологиялар колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

Қазақ фольклорында ертегілер, аңыздар, мифтер сияқты элементтер ежелден бар болғанымен, әлемдік әдебиетте кең таралған фантастика және фэнтези жанрларына жақын туындылар тек XX ғасырдың екінші жартысында ғана көрініс бере бастады. [1, 28-6].

XXI ғасырда бұл жанрлар қазақ әдебиетінде жаңа кеңістіктерді игеріп, үлкен серпін алуда. Бұл жанрлар ұлттық дәстүрлер мен заманауи тенденцияларды үйлестіре отырып, жаңа көркемдік әлемдерді қалыптастырып келеді. Жас жазушылар мен әдебиетшілер қазақ мифологиясы, тарихы және мәдениетін негізге ала отырып, осы жанрларда өзіндік бірегей шығармаларды дүниеге әкелуде.

Қазақ әдебиетінде фантастикалық элементтердің болуы ерте заманнан бастау алған. Ежелгі эпостар мен аңыз-ертегілерде ғажайып оқиғалар, қиял-ғажайып кейіпкерлер мен табиғаттан

тыс күштер жиі кездеседі. Қобыланды, Алпамыс сияқты батырлар жырында да фантастикалық сипаттағы батырлық пен құбылыстар орын алған. Бұл элементтер қазақ халқының қиял әлемін кеңейтіп, заманауи фантастика жанрының дамуына да негіз қалады.

Қазақ эпостары мен аңыз-ертегілерінде фантастикалық кейіпкерлер мен көріністер жиі кездеседі: мысалы, батырлар мен алыптар, айдаһарлар, перілер мен жындар сияқты мифологиялық кейіпкерлер халық шығармашылығының ажырамас бөлігі болып табылады. [2, 326] Алайда, дәстүрлі мифологияның көркемдік бағытта қайта жанданып, ғылыми-фантастикалық немесе фэнтези жанры ретінде дамуы тек XX ғасырда басталды [3, 45-6].

Бұл жанрлардың қазақ әдебиетіне енген алғашқы кезеңдері кеңес дәуірінде басталды. Мұнда «ғарыштық» тақырыптағы әңгімелер мен романдар жазылды, бірақ олардың көпшілігі идеологиялық сипатқа ие болды. Жазушылар ғылыми фантастиканы кеңес ғылымының жетістіктерін дәріптеу құралы ретінде қолданды. Осы кезеңдегі шығармаларда фантастикалық элементтер болғанымен, олар көбіне ғылыми негізде құрылды. Мысалы Илияс Есенберлиннің «Ғарыштық қонақ» әңгімесін, Қалмұқан Исабайдың «Құс жолы» романын қарастырсақ болады.

Тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде қазақ жазушылары фантастика мен фэнтези жанрларын тереңірек зерттей бастады [4, 66-6]. Олар ұлттық мифологияны, тарихи оқиғаларды және халықтық дүниетанымды осы жанрлар арқылы жаңаша баяндауға тырысты. Жаңа әлеуметтік және мәдени өзгерістерді ескере отырып, авторлар қазақ әдебиетінің шеңберін кеңейтіп, заманауи қиял-ғажайып әлемдерді қалыптастыруда. Фантастика мен фэнтези жанрлары қазақ әдебиетінде біртіндеп маңызды орын ала бастады, бұл өз кезегінде ұлттық әдебиетке жаңа серпін берді.

Әлем әдебиетінде бұл жанрлардың танымалдығы артқан сайын, қазақ жазушылары да осы бағыттарға қызығушылық танытты. Шетелдік әдебиет пен киноның ықпалы арқылы қазақ авторлары жаңа идеялар мен стильдерді зерттеп, оларды өз шығармаларына енгізді. Бұл жанрлар қазақ әдебиетінде бұрын кездеспеген тың тәсілдерді қолдануға мүмкіндік берді, сонымен қатар ұлттық мәдениет пен дүниетанымның жаңа көркемдік интерпретацияларын жасауға жол ашты.

Қазіргі қазақ фэнтезисі ұлттық мифологияны, батырлар жырын және халық ертегілерін жаңа формада қайта қарап, оқырмандарға ұсынылуда [5, 42-50-6.]. Мысалы, қазақ ертегілеріндегі алыптар,

айдаһарлар, сиқыршылар және басқа да кейіпкерлер қазіргі жазушылардың қиялында жаңаша сипат алып, фэнтези жанрының талаптарына сай бейнеленуде [6,65-70-б.]. Бұл туындылар арқылы ұлттық фольклор заманауи оқырманға жақынырақ әрі түсінікті бола түседі.

Қазақ фэнтезінің айрықша қыры – ұлттық батырлар, алыптар, жезтырнақтар, айдаһарлар, перілер және басқа да фольклорлық кейіпкерлерді қайта жаңғыртуы.

Жазушылар бұл кейіпкерлерді әлемдік фэнтези жанрына тән қаһармандық оқиғалармен, сиқырлармен және мифологиялық құбылыстармен ұштастыра отырып, жаңа заман оқырманының қызығушылығын тудырады [7, 80-85-б.].

Жазушылар бұл кейіпкерлерді әлемдік фэнтези жанрына тән қаһармандық оқиғалармен, сиқырлармен және мифологиялық құбылыстармен ұштастыра отырып, жаңа заман оқырманының қызығушылығын тудырады. Мұндай шығармалар тек қызықты оқиғаларды ұсынумен ғана шектелмей, сонымен қатар қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен құндылықтарын сақтауға және дәріптеуге бағытталған. Сонымен қатар, қазақ мифологиясының мифтік кейіпкерлері – перілер, жезтырнақтар, құбыжықтар – фэнтези әлемінде маңызды рөл атқарады, бұл шығармаларды ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстырады.

Қазіргі таңда қазақ авторлары, соның ішінде Тұрар Қасымов, Қуаныш Жиенбай және Дәурен Дариябек сияқты жазушылар, фэнтези жанрында белсенді еңбек етіп, оқырмандардың назарын аударып келеді [8,45-55-б.].

Олардың шығармалары ұлттық нақышты сақтай отырып, әлемдік фэнтези жанрының элементтерін сәтті үйлестіреді, осылайша қазақ әдебиетіне жаңа бағыт беруде. Сонымен қатар, қазақ фэнтезі тек оқырмандар үшін ғана емес, сонымен бірге кино, анимация және басқа да өнер түрлері үшін бай материалға айналуға қабілетті. Қазақ фэнтези жанры қазіргі қоғамның маңызды мәселелерін де қозғайды.

Қазақ фэнтези жанрының басты артықшылығы – оның икемділігі мен көпқырлылығы. Бұл жанр қазақ мәдениеті мен тарихын сақтап қана қоймай, оны жаһандық деңгейдегі әдеби үрдістерге қосып, әлемдік әдебиет кеңістігіне шығаруға мүмкіндік береді. Осылайша, қазіргі қазақ фэнтези жанры ұлттық руханият пен дәстүрді жаңғыртуға, оны жаңа буынға жақындатуға қызмет етеді.

Мысалы, экология, әлеуметтік әділеттілік, ұлттық болмыс пен жаһандану әсері сияқты тақырыптар фэнтези арқылы тереңірек зерттелуде [9,112-118-б.]. Космос, параллель әлемдер, жасанды интеллект, болашақтағы технологиялық жетістіктер сынды тақырыптар бүгінгі заманның өзекті мәселелерімен бірігіп, қазақ қаламгерлерінің шығармашылығында көрініс табууда. Мысалы, Тұрар Қасымовтың «Жасанды интеллект» және «Сұрақ» повестері, Қуаныш Жиенбайдың «Космосқа саяхат» және «Гармония» әңгімелері, Мұрат Қожаевтың «Параллель әлемдер» және «Ақпарат» повестері.

Жас авторлар ғылыми фантастиканы қолдана отырып, адам мен технологияның өзара байланысын, олардың мүмкін болатын ықпалдастығы мен келешектегі салдарын зерттейді [10,50-55-б.]. Бұл бағыттағы шығармаларда жасанды интеллекттің этикасы, адамзатты роботтар алмастыра ала ма деген сұрақтар, сондай-ақ технологияның дамуының қоғамға тигізетін ықпалы талқыланады.

Қазақ фантастикасы тек қазақ тіліндегі әдебиетті байыту ғана емес, сондай-ақ заманауи әлемдік ғылыми фантастикалық тенденцияларға қосылудың бір жолы ретінде қарастырылады. Авторлар жаңа идеялар мен сюжеттер арқылы қазақ әдебиетін инновациялық тақырыптармен кеңейтіп, оны халықаралық аренаға шығарады.

Қазақ фантастикасы мен фэнтези жанрының дамуы ұлттық әдебиеттің әлемдік әдебиетпен ықпалдасуының маңызды қадамы болып саналады. Фэнтези мен ғылыми фантастика арқылы қазақ авторлары тек дәстүрлі мәдениетті жаңғыртып қана қоймай, оны заманауи әлемнің өзекті мәселелерімен байланыстыра отырып, оқырманға тың ойлар мен болашаққа қатысты болжамдар ұсынады. Қазақ фантастикасы арқылы авторлар қазіргі таңдағы технологиялық революция мен әлеуметтік өзгерістердің болашақтағы ықпалын зерттеп, сол арқылы қазақ қоғамының заманауи мәселелерін тереңірек түсіндіруге тырысады.

Болашақ кеңістіктер мен мүмкіндіктер:

1. Кино және анимация индустриясы: Қазақ фантастикасы мен фэнтези жанры кино, анимация және компьютерлік ойындар секілді визуалды өнер түрлеріне бай материал ұсынады. Жазушылардың фантастикалық сюжеттері мен бейнелері болашақта заманауи мультимедиялық өнімдерге айналуы мүмкін.

2. Халықаралық әдебиет: Қазақ фантастикасы мен фэнтезисі халықаралық оқырмандарға да тартымды бола алады. Тәржімаланған шығармалар арқылы әлемдік нарыққа шығу мүмкіндігі артып келеді.

3. Жастар әдебиеті: Бұл жанрлар жас оқырмандардың қызығушылығын тудырып, олардың ұлттық мәдениет пен тарихқа деген көзқарасын жаңа деңгейге көтереді. Сонымен қатар, оқырманға рухани әрі интеллектуалды тұрғыдан байытатын терең туындылар ұсынуға мүмкіндік береді.

Қазақ фантастикасы мен фэнтези жанрының болашағы шығармашылық тұрғыдан да, коммерциялық тұрғыдан да зор. Бұл жанрлар жаңа идеяларды жүзеге асырып, қазақ әдебиетін жаһандық контексте жаңа деңгейге шығару үшін қуатты құрал болмақ. Қазақ фантастикасы мен фэнтези жанрлары әлі де даму үстінде. Бұл жанрлар қазақ әдебиетінің көптүрлілігін көрсетіп, жаңа кеңістіктерді игеруде.

Жас авторлардың ізденістері, ұлттық және әлемдік әдебиетке деген қызығушылықтары осы жанрлардың болашағына үлкен үміт береді. Алдағы уақытта қазақ әдебиетінде бұл жанрлардың жаңа шоқжұлдыздары пайда болып, жаңа әлемдер ашылатыны да сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұқанов, С. «Қазақ фольклоры және оның әдебиеттегі көрінісі». Алматы: Ғылым баспасы, 1998.
- 2 Базарбаев, М. «Қазақ әдебиетіндегі фантастикалық элементтер». Астана: Фолиант, 2012.
- 3 Айтматов, Ш. «Тұлпар болар тұлға: қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа бағыттары». Алматы: Жазушы, 2017.
- 4 Қ. Жұмаділов. «Жаңа әлемдер: қазақ фантастикасының бүгіні мен болашағы». Алматы: Атамұра, 2020.
- 5 Т. Қасымов. «Қазақ фэнтезиясының негіздері.» Алматы: «Атамұра», 2019.
- 6 Ж. Омаров. «Қазақ әдебиетіндегі фэнтези және оның қалыптасуы.» Алматы: «Қазақ университеті», 2020.
- 7 М. Сәрсенбаев. «Фольклор және қазіргі әдебиет.» Алматы: «Фолиант», 2018.
- 8 Т. Қасымов. «Қазақ фэнтезиясының шеберлері» Алматы: «Атамұра», 2021.
- 9 М. Омарова. «Қазақ фэнтезиясы: дәстүр мен жаңашылдық.» Алматы: «Дәуір», 2019.

10 Қ. Жиенбай. «Ғылыми фантастика және технология: қазақ каламгерлерінің шығармашылығы.» Алматы: «Фолиант», 2022.

ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ПӘЛСАПАЛЫҚ ТАНЫМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТАШЕКОВА А. Т.

Педагогика ғылымдарының магистрі, постдокторант,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Халық даналығы мен мәдени-философиялық танымын танытатын фольклорлық туындылар қазақ философиясы мен мәдениеттануын зерттеудің негізгі қайнар бастауларының бірі. Қазақ фольклорында халқымыздың тағдыр-талайы, өмір мәні, мақсат-мұраттары, ойлау жүйесі көрініс тапқан. Сол арқылы ұлттық дүниетанымның бітім-болмысын зерделеуге болады. Фольклордағы философиялық ой кешу үрдістерін де ұлттық мәдениеттің рухани мазмұны байыпталған, соның арнасында мәдени-философиялық және ғылыми ой-тұжырымдарды жасауға да әдіснамалық негіз бола алады. Осы тұрғыдан алып қарағанда фольклордағы пәлсапалық таным қаншалықты өзекті проблемалардың біріне арналғанына күмән келтіре алмаймыз.

Талай қоғамдық, әлеуметтік құбылыстарды басынан өткерген қазақ халқының көнеден келе жатқан өзіне тән ойлау жүйесі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы барлығын айғақтайтын фольклорлық мәдени мұралары халықтың рухани қазына тірегі болары анық. Фольклордағы философиялық идеялардың маңыздылығын айқындау мен оны теориялық негіздеуде әр ұлттың ойлау көркемдігі мен тұрмыстық әлеуетінің өміршеңдігімен байланысты екені даусыз. [5, 12-6]. Осыған орай фольклордағы философиялық толғаныстың тереңдігін негізге алсақ, халық шығармашылығын философиялық-дүниетанымдық тұрғыдан саралау өзекті деп санаймыз.

Халық фольклорының өзіндік төл сипаты жөнінде оның тарихи деректілігіне қатысты Х. Арғынбаев, Ә. Марғұлан, М. Әуезов сияқты ғалымдардың толымды еңбектері де ерекше. Фольклорлық-этнографиялық танымдар арқылы әлеуметтік тіршілігіне қатысты тұжырымдар жасауда В. Пропп, М. Бахтин, А. Лосев, Ә. Марғұлан,

Дж.Вруннер, Р.Бауман, Л.Вагнер, А.Дундес, Л.Массон еңбектерінің құндылығын айтуға болады. Бұл ғалымдардың еңбектерінде халықтың рухани әлемін, дүниетанымын танытуда теориялық бағыт-бағдар болатын дүниелердің барлығын айту қажет.

Қазақ әдебиетінің көркемдік даму өрісі бір жарым ғасырға жуық уақыттан бері ғылыми айналымда келе жатыр. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасып, дамуында XIX ғасырдағы сөз өнері ұланғайыр мәтіндік нұсқалармен, жеке шығармашылық тұлғалардың айқын машық, тәсілімен, түрлі көркемдік бағыттардың жанрлық, стильдік өзгешеліктерімен айрықша әдеби нысан болды. XIX ғасыр әдебиетіндегі көркем нұсқалардың жанрлық жаратылысын, тарихи негіздерін ашу, тану бағытындағы зерттеулер қазақ әдебиетінің теориялық тарихын жасаудағы негізді, мәнді ғылыми тұжырымдамаларға ұласты. Фольклорлық шығармаларға жатқызылып жүрген қайсыбір әдебиет үлгілерінің авторы болуына байланысты ғана емес, таза фольклорлық туындыға жатқызуға «бағынбайтын» басқа сипаттарын айқындай түсу мәселелеріне, әдебиеттегі фольклор дәстүрі тұрғысынан қарастыру жөніне көңіл бөлінеді.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің түрге бөлініп, классификациялануы Ш.Уәлиханов жүйелеуінен фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатовтың соңғы кезеңге дейінгі жүйелеулері қазақ және түркі фольклортануының жаңа зерттелім белестерін ашып берді. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті қазақ әдебиеттану ғылымы әр кезеңде де қызығушылық танытып, назар аударып отырған ғылыми мәні айқын қадау-қадау, әдеби дамудағы көркемдік бағыттардың тоғысқан тұсы деп білуіміз керек. Ауыз әдебиеті мен фольклорлық шығармалардың зерттелу кеңістігіндегі мәдени – философиялық, тарихи – әлеуметтік тұжырым принциптері төмендегідей бағыттармен қарастырылды. Атап айтсақ,

1. фольклор мен әдебиеттің, ауызша әдебиет пен жазба әдебиеттің айырым шегін теориялық жөнде негіздеу мәселелері;
2. аймақтық әдеби мектептердің дара сипаттарының теориялық сипаттамасы;
3. ақындық өнердегі дәстүршілдік пен даралық стиль, әдіс, тәсіл мәселесі;
4. әдеби байланыс, ықпалдастық мәселесі;
5. дәстүрлі әдебиет үлгілерінің өнер тұтастығы мәні, жанрлық трансформациясы;
6. әдебиетке ел күйінің, ел күйіне әдебиеттің ықпалы.

Қазақ әдебиеттану ғылымы XIX ғасыр әдебиетінің өлең түрлерін (айтыс өлең, тарихи жыр, ән өлең, қисса-өлең, зар заман өлең, жаңа жазба өлең, т.б.) зерттеу нысаны ете отырып, әлемдік әдебиет кеңістігіндегі жанрлық баю, жаңғыру, түлеу заңдылықтарын айқындады.

XIX ғасырда қазақтың дәстүрлі айтыс өлеңі көп түрленіп, көркемдік сипаты айшықталып өсе түскен өнер арнасына айналды. Ежелгі, ауыз әдебиетінің еншісі болып келген айтыс өлең XIX ғасырда дара ақындар айтысы түрінде көрінді. Қазақтың айтыс өнерінің небір дүлдүлі сол XIX ғасырдың бел ортасында жалпақ елге танылды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында айтыс өлеңнің өз зерттелу тарихы бар. Әріде Шоқан Уәлиханов өз тұсындағы қазақ өлеңін үлгі жөнінен бес түрге бөліп қарастыруында, айтыс өлеңді екі үлгіде көрсетті. Қайым өлең дегені, біздіңше, ауыз әдебиетінің айтысына да қатысты. Ал өлеңнің бес түріне дегенге Шоқан Уәлихановтың XIX ғасырдағы жаңа үлгіні, өзі өлеңдегі татарлар арқылы келген деп айырып қараған үлгіні айтып, оған бірнеше түрді кіргізгені белгілі. Сол көп түрдің бірі – тағы да айтыс. Енді шығарушысы белгілі, аты аталып, мысалы келтірілген айтыс. Бұл тұрғыда фольклортанушы Бекмұрат Уахатов та ол өмірінің көп уақытын қазақ фольклорын жинастыруға, соны туындыларды жарыққа шығаруға, жинақталған фольклорлық туындыларды заман талабына сай зерттеп-саралауға бөлді. Оның тікелей қатысуы және басшылық етуімен қазақ ертегілері мен қазақ эпосының алты томдығы жарық көрді. Бұл белгілі фольклоршы ғалымның қазақ ауыз әдебиетінің ең озық, ең үздік үлгілерін жарыққа шығаруға – көп томдықты дайындауға қосқан алғашқы салмақты үлесі еді. Осы негізде ол өзінің ғылыми ізденіс ғұмырында «Ақындар жыры» (1962), «Пернедегі термелер» (1965), «Казахский фольклор» (1969), «Қазақ фольклористикасы» (1972), «Жар-жар» (1978), «Қазақ халқының тарихи жырлары» (1979), «Қазақ фольклорының типологиясы» (1979) атты ұжымдық еңбектерін шығарып, халық ауыз әдебиетінің жиналуы мен жариялануын ғана ұйымдастырып қана қойған жоқ, ол қазақ фольклористикасындағы әр ауыз әдебиет жауһарларының философиялық танымына зерделі талдау жасай білген ғалым.

Сюжеттік ситуацияның ролі, композициясы, оның жасалу жолдары мен түрлері, көркемдік ерекшеліктері анықталған. Қысқасы, тұрмыс-салт жанрының поэтикасын тарихи-салыстырмалы тұрғыда зерттеудің нәтижесінде, бұл жанрдың шығу тегіне, оның көне

үлгілері мен даму стадияларына арнаулы талдаулар жасалады» [3]. Сөйтіп, бұл зерттеуі арқылы да Бекмұрат Уахатов қазақ ауыз әдебиетінің арғы шығу тегін (генезисін), бұл өнердің поэтикалық құрылысын, жанрлық жүйесін, көне мифологиясын айқындап берді. Оны өзге халықтар ауыз әдебиетімен салыстыра қарап, олардың өзара байланысындағы ортақ заңдылықтарды ашты. Бұл фольклор ғылымына қосылған зол үлес болды. Халық поэзиясындағы көркемдік ойлаудың сыры мен мәні дүниетанымның ғылыми методологиясын қолдану қажеттілігін [4, 25-б] түсіндіретінін айтады. Осыған орай ғалымдардың мұндай тұжырымдары фольклормен философиялық таным бірлігі турасындағы ой-пікірлерінен айқындалып тұрғанынан көрінеді. Ғалымдардың жасаған тұжырымдарына сүйене отырып, фольклордың ұлттық сипаты, дәстүрлілігі, тарихилығы халықтық таным-түсініктің негізін қалыптастырғанын ұғындырады.

Халық өзінің ойлау жүйесі негізінде қалыптастырған дүниелік таным-түсінігі тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты болған. Өзінің басынан өткен оқиғаларды қызықтыра баяндайды. Яғни фольклор туындылары өзінің кезеңдік жағынан әсерлі де көркем суреттелуімен ерекшеленеді. Шоқан Уәлиханов татарлар арқылы діннің жайылуын, жабайы үйретуді жақтырмағанымен, қазақтың ежелгі жыр өлеңі жаңа сападағы өлеңге де ұласу фактісін қолмен қойғандай нақты саралады. Қазақтың ғасырлар, мыңжылдықтар тарихындағы аса айқын, жарық жұлдызы – Шоқан Уәлиханов феноменінің бір қыры, бір сыры оның осы қазақ поэзиясын үлгіге топтаған ғажап зерттеуінде жатыр.

Ал Бекмұрат Уахатов қазақ өлеңінің ғылыми теориясын өзгеше таным, түсінікпен тұжырымдаған. Ол әдебиет үлгілерін жиды, ақындар, жыраулар жайлы дерек мәлімет тапты, өлең түрлерін ғылыми сипаттама берді. XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерінің қай арнасы туралы сөйлесек те, сөзді Бекмұрат Уахатовтан бастайтынымыз – дәлелді шындық. XIX ғасырдағы ақындар айтысы, жалпы айтыс өнері, айтыс өлең фольклористикада, әдебиеттану ғылымында сол Шоқан дәуірінен бері зерттеліп келеді. Десекте, ұзақ уақыттар бойы әдебиетіміздің көп асыл мұрасы сияқты – айтыс тартыс ауыз әдебиетінің еншісі есебінде зерттелді. Бірте-бірте зерттеу проблемалары күрделеніп, ауқым, аймағы кеңі түсті. Ал фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатов XIX ғасырдағы ақындар айтысының табиғатындағы дәстүрлі айтыс өлеңмен туыс тұсты да, оның өзіндік белгілерін де аша сөйлеуге ауысты.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат-тегеурінімен, тірі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән-мазмұнымен ерекшеленді. Ол – көне тас дәуірінде пайда болып, түркілік тұтастықты бастан кешірген, одан бері де қазақ халқының қалыптасу тарихымен біте қайнасып, бірге жасап келе жатқан теңдесі жоқ рухани мұра. Байырғы ата-бабаларымыздың наным-сенімдерінен, тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен, жақсы мен жаман туралы түсініктерінен, асыл арманы, биік мұратынан жан-жақты мағлұмат береді. Әрі ұлттық рухани мәдениеттің ғасырлар тізбегіндегі тарихи өзгерісін, этникалық сана мен қарайлас жүріп өткен жолын да көз алдымызға елестете алады. Ауыз әдебиетінің шығарушысы да, таратушысы да, тыңдаушысы да – халық. Сондықтан ол халықтың өз еншісі болып табылады. Ауыз әдебиетінің осы өзгешелігі оның әлеуметтік бітімін де айқын сипаттайды. XX ғасырдың басына дейінгі көшпелі қоғамда туып, көшпелі қоғамның талап-талғамы мен әлеуметтік қажеттілігіне толық жауап берген ауызша сөз өнері өзінің барлық даму жолдарында айрықша жүк арқалады, көркемдігі мен әлеуметтік-қоғамдық қызметі бойынша ең биік тұғырға көтерілді.

Көшпелі қоғам мәдениетінде табан астында туып, тыңдаушысын тәнті етпеген өлеңді, мәнерін таппаған жырды өнер деп танымаған. Осындай тіршілік аясында қалыптасқан ауыз әдебиеті барлық белгілер бойынша классикалық деңгейге көтерілген. Сондықтан да қазақ халқының ауызша сөз өнері отырықшы елдердегі көп өнердің бір тармағы ретінде дамыған фольклорлық шығармашылықтан оқшауланып тұрады. Көшпелі қоғамда фольклор белгілі бір әлеуметтік топтың ғана шығармашылығы емес, жалпы халықтың ханы мен қарасына, батыры мен биіне, байы мен кедейіне ортақ өнер, әмбеге тиесілі мұра. Бұған себеп күнделікті тіршілікті өнер дәрежесіне, кез-келген құбылысты бейнелі де, бедерлі жеткізуге дала перзентінің бейім тұруы еді. Қазақ даласындағы көшпелі қоғам мәдениет пен ғылымның бірақ салаларынан кенжелеп жатқанымен, ауыз әдебиетінің таңқаларлықтай тұтас, қоғамдық дәрежеде дамуына мейлінше толық жағдай жасады.

Ауызша айту фольклордың тек қана шығарылу, таралу жолы емес, бүкіл қоғам тарапынан қолдау тапқан өнердің басты шарты болды. Үлкен де, кіші де ауызша өнер дәстүріне дағдыланды. Жасынан санасына сіңіріп, соны ғана мойындады. Бүкіл қоғам ауызша өнер мектебі болды. Осыған лайық ауыз әдебиетінің көтерген

жүгі де орасан зор еді. Халықтың тарихи зердесі, философиялық ой түйіндері, педагогикалық тәжірибесі, адамгершілік нормалары, кәсіптік әдебиетке тән көркемдік сұраныстары, театрлық өнерге тиесілі есесі ауыз әдебиетіне жүктеледі. Іс жүзінде оның араласпайтын саласы қалған жоқ. Шілдеханадан бастап, рулар арасындағы дау-дамайға, бесік жырынан бастап жоқтауға, емдомнан бастап лирикалық өлеңдерге, ырым-түсініктерден бастап қоғамдық дүниетанымдық аңыз-әңгімелерге, мифтік сенімдерден бастап қоғамдық ой-пікірлерге дейінгінің бәрі де фольклорда тоғысты. Сондықтан да ол қай аманда да белгілі бір топтың немесе таптың ғана мұрасы болған жоқ. Бұған өткен қоғамдарда қазақ ауыз әдебиеті туралы пікір білдірген адамдардың әр түрлі мамандық иелері болуы да дәлел бола алады. Олар өздеріне қажет елдердің тарихы, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, мінез-сипаты, дүниетанымы, моральдық-этикалық нормалары, заңдары, діні, дәрігерлік тәжірибесі, қару-ажар, киім-кешек, жер-су, мекен, тау-тас, көл, өсімдіктер мен жануарлар туралы мәліметтерді алдымен осы фольклордан тапқан.

Фольклор – халық мұрасы, ұлттық өнер және ол сол халықтың әлеуметтік тағдырымен, өткен-кеткен тарихымен, шаруашылық бейімділігімен отырықшы, көшпелі тұғырында тығыз байланысты. Осыған лайық ауыз әдебиетінің әр халықтың тарихындағы көтерген жүгі мен даму сипаты да бірдей дәрежеде болған емес. Себебі ол барлық дәуірлерде, барлық аймақтарда, барлық халықтарда бірдей жүк арқаламаған. Оның да пайда болған, дамыған, шарықтап шалқыған, бәсеңдеген, бір жанрдың ұмытылып екіншісінің дүниеге келген кездері бар. Және бұл құбылыстар қоғам құрылымымен, жазу-сызу мәдениетімен, ғылым-білімнің салаланып дамуымен, өнердің түр-түрлерінің жіктеліп даралануымен, шаруашылық бейімділігінің өзгеруімен тығыз байланысты. Г.И.Гурьянованың «Мәдени жүйедегі фольклор және философия» еңбегінде [6, 161] рухани мәдениеттің екі түрлі құбылысы – фольклор мен философияның арақатынасын атап өтті. Фольклор теориялық емес даналықтың қайнар көзі бола отырып, әр дәуірдегі адамдардың күнделікті дүниетанымын көрсетеді. Ол философиямен байланысы болып табылатын дүниедегі адамның болмысын түсінуге бағытталуымен сипатталады,- дейді.

Ауыз әдебиеті жанрлық құрамы жағынан да сан-салалы болып қалыптасты. Тұрмыс-салт өлеңдері (еңбек-кәсіп, аңшылық, үйлену, жерлеу салты, наным-сенім т.б.) ертегілер, аңыздар, әпсаналар,

мифтер, эпостық жырлар, тарихи өлең, қара өлең, лирикалық өлең, өтірік өлең, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, айтыс, шешендік сөздер, жаңылтпаштар, драмалық үлгідегі шығармалар. Міне, ауыз әдебиетінің негізін құрайтын осы бір жанрлардың өзі бір ары қарай түр-түрге бөлініп кете береді. Бұлардың қай-қайсысы болса да сөзбен айтылатын шығармалар және олардың негізі құралы - сөз. Сондықтан, ауыз әдебиеті – ең алдымен, сөз өнері. Рас, ауыз әдебиетінде сөзден басқа әншілік, орындаушылық өнер де айрықша қызмет атқарады. Ақындық, музыкалық және театрлық шығармашылықтың мұнда қабаттаса қолданылуы табиғи жағдай. Алайда, ауыз әдебиетінде сөзден басқа өнердің түрлері қосымша қызмет атқарады, себебі, ауыз әдебиетіне жататын шығармалардың көркемдік мән-маңызы, эстетикалық қуаты, тәрбиелік мәні, ең алдымен, бейнелі сөзге негізделген. Осы философиялық ойлау көркемдігі арқылы фольклордың танымдық қуаты зор, эстетикалық қарымы терең болғанын дәлелдейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Уәлиханов Ш. Тандамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы, 1976. – 77 б.

Уахатов Б., Молдағалиев Ж. В.В.Радлов. // Қазақ фольклористикасының тарихы.- Алматы: Ғылым, 1988.-Б.203-223.336

Ел қазынасы- ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклоры үлгілері. Құраст. Б.Уахатов, С.А.Қасқабасов,К.С.Матыжанов).- Алматы: Ғылым, 1994.- 602-604 б.

Нагапетян, К. Ж. Концепты фольклора как протофилософские категории //Молодой ученый. — 2015. — № 15 (95). — С. 701-703.

Гурьянова Г. И. Фольклор и философия в системе культуры / Г. И. Гурьянова // Бодуэновские чтения: Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика: Междунар. науч. конф. — Труды и материалы: в 2 Т. — Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 2001. — Т. 2. — С. 161.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ЖАҢАША ОҚЫТУ

ТОКТАСЫНОВА К. Ж.

қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, «№ 18 ЖОББ» КММ, Өскемен қ.

Ұлттық құндылықтарды қазақ әдебиеті сабақтарында жаңаша оқыту бағыты - бүгінгі таңда білім беру жүйесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі. Ұлттық құндылықтарымыздың мән-маңызын оқушыларымыздың санасына сіңіру, оларды әдебиет арқылы тәрбиелеу – әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің жауапкершілігінде деп ойлаймын. Әдебиет пәні ұлттық мұрамызды, тарихымызды, мәдениетімізді зерделеудің, терең түсінудің тиімді алаңы бола алады. Жаңа технологиялардың енгізілуі, интерактивті оқыту әдістерін қолдану, оқушылардың қызығушылығы мен мұрат-мақсаттарын жаңаша бағытта дамытуға мұрындық болады. Қазақ әдебиеті сабағында шығармаларды талдау арқылы ұлттық кодымызды, салт-дәстүріміздің орасан зор байлығын ашып көрсету - басты мақсат. Сонымен қатар, шәкірттерге әдебиет арқылы адамгершілік, патриотизм, ұлттық ерекшелік сияқты маңызды құндылықтарды да түсіндіру, оларды функционалды тұлға ретінде қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақстандық әдебиеттің таңдаулы туындыларын оқыту арқылы біз туған жерге, атамекенге деген сүйіспеншілікті, мәдениеттілікті арттыра аламыз.

Мысалы, Оралхан Бөкейдің «Мұзтау» деп аталған кітабына енген сюжетті желілер қазақ халқының ырымдары мен наным-сенімдері жайлы тереңнен әңгімелеп, ұлттық болмысты ұмытпауға шақырады. Осындай шығармалар нәтижесінде, жас ұрпақтың бойында ұлттық мақтаныш, жауапкершілік, әрі білімге деген ынта қалыптасады. Оралхан Бөкейдің шығармаларында қазақтың табиғаты, аңыз-әңгімелері мен фольклоры айтарлықтай орын алады. Бірнеше әңгімелері табиғаттың сұлулығын, оның адам өміріндегі рөлін көрсету арқылы, ұлттық құндылықтарды дәріптейді. Оның қаламгерлік стилі мен тәсілдері – қазақ әдебиетін жаңа бағытта дамытуға, оны әлемдік деңгейге көтеруге арналған [1,25 б].

Қазақ әдебиеті сабақтарында ұлттық құндылықтарды оқытудың тиімділігі, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда да байқалады. Оқушылар әдеби мәтіндерді талдау, шығармашылық эссе түрлерін жазу, дебаттар мен пікірталастар арқылы өз ойларын еркін жеткізуге үйренеді. Бұл процесс олардың сыни ойлауын арттырып,

ұлттық мұраға деген он көзқарастарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әдебиет арқылы оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, оларды өз халқының тарихы мен мәдениетіне тереңірек үнілуге шақыруға болады. Сонымен қатар, қазақ әдебиеті пәндері арқылы оқушылардың толеранттылығын да түсіндіруге болады. Әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің қиындықтары мен жеңістерін анализдеу, оқушылардың эмоциялық интеллектін дамытуға және адамгершілік құндылықтарды дәріптеуге көмектеседі. Мысалы, Мағжан Жұмабаев - қазақ поэзиясының жарық жұлдыздарының бірі. Оның шығармаларында қазақтың ұлттық рухы, табиғаты және мәдениеті терең орын алған. Жұмабаевтың поэзиясы тек сезім мен тілдің сәйкестігімен шектелмей, сонымен қатар, өмірдің мәні мен адам болмысының күрделілігін бейнелеумен де ерекшеленеді. Мағжан Бекенұлының «Түркістан» жырын оқыту арқылы оқушы бойына ұлтқа деген сенім мен құрметті сіңіруге болады [2,16 б].

Осылайша ұлттық құндылықтарды әдебиет арқылы жаңаша оқыту процесі, тек білім алумен шектелмей, оқушылардың кешенді дамуын қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып шығады. Сонымен қатар, белсенді және интерактивті оқыту тәсілдерін қолдану арқылы, біз халқымыздың рухани қазынасын болашақ ұрпаққа жеткізе аламыз.

Қазақ әдебиеті сабақтарында ұлттық құндылықтарды оқыту, тек қана білім үйретуден тыс, тәрбиелік мәні бар. Алаш қайраткері Жүсіпбек Аймауытов сияқты жазушыларымыз өз шығармаларында ұлттық нақыштарды, фольклор элементтерін пайдалана келе, оларды өз халқының мәдениетімен тығыз байланыстырады. Бұл, өз кезегінде, өскелең ұрпақтың ұлттық салт-дәстүрлерді, тарихи оқиғаларды терең түсінуіне және құрмет көрсетуіне көмектеседі. Сонымен қатар, әдебиет өмірдің күрделі мәселелерін қарастыруға мүмкіндік береді. Оқушылар әдеби мәтіндердің негізінде әлемдік әдебиет үлгілерін, әлеуметтік мәселелерді, мәдениеттер арасындағы алтын көпірді талдай отырып, оларды сыни тұрғыдан бағалауға үйренеді. Мұндай қабілеттер оқушылардың өз көзқарастарын дәлелдеуге, өз пікірлерін қорғауға мүмкіндік береді. Әдебиет сабағы олардың эмоционалдық және интеллектуалдық дамуына зор ықпал етеді. Әдеби кейіпкерлердің ішкі әлемін түсіну, оқушыларда адамгершілік қасиеттерін, толеранттылығын тәрбиелейді. Нәтижесінде қазақ әдебиеті пәнінің сабақтары ұлттық құндылықтарды дәріптеп, жастарды болашақтың белсенді азаматтары болуға дайындайды.

Қазақ әдебиеті сабақтарында ұлттық мәдениетті насихаттау арқылы оқушылардың рухани әлемі кеңейері сөзсіз. Оқылатын шығармалар арқылы олар өз халқының бай тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінеді. Мысалы, заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов өзінің зерттеулерінде: «қазақтың батырлық эпостары, халық ауыз әдебиеті шығармалары жастардың бойында ұлттық мақтаныш, елін, жерін қорғауға деген ынта қалыптастырады» деген болатын. Әдебиет сабақтарында ұлттық мерекелер мен дәстүрлерді дәріптеу де сабақтың мазмұнын тереңдетіп, оқушылардың бойында өз халқының мәдениетіне деген қызығушылықты арттырады. «Ұлыстың ұлы күні - өз Наурызды» мерекелеу де осы себептен өте маңызды [3,17 б].

Сонымен қатар, әдебиет пәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытады. Оқушылар әдеби мәтіндердің негізінде өз ойларын, сезімдерін шығармашылық жолмен жеткізуге үйренеді. Поэзия, прозада жазылған туындыларды талдай келе, оларда туындайтын образдар мен метафораларды пайдалана отырып, өз шығармаларын жазуға бет бұрады. Бұл үдеріс жас ұрпақтың сөздік қорын, қиялын кеңейтеді. Сондай-ақ, қазақ әдебиеті пәнінің сабақтарын жаңаша бағытта оқыту оқушылардың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әдеби кейіпкерлердің күрделі өмір кезеңдері мен олардың жетістікке жету жолындағы жүріп өткен жолдарын көру арқылы оқушылар өмірдің шынайы мәселелеріне тереңірек үңіледі. Олардың тұлғалық өсуі мен әлеуметке бейімделуі әдебиеттің осындай өте күшті әлеуеті арқасында жақсарады. Қазақ әдебиеті пәнінің сабақтары оқушыларды ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға бағытталған құрал ретінде де қызмет етеді. Оларды еліміздің тарихындағы батырлар, хандар өмірі және халықтың салт-санасымен таныстыру арқылы өз еліне деген құрмет, жауапкершілік сезімдерін арттыра отырып, қазақстандық патриотизмді дамытамыз. Әдеби шығармаларды талдау барысында оқушылардың бойында азаматтық қадір-қасиет, халық алдындағы міндеттері мен жауапкершіліктері туралы түсінік қалыптасады. Сонымен қатар, әдебиет сабақтары арқылы оқушылардың сыни ойлау қабілеттері дамиды. Олар түрлі көзқарастар мен пікірлерді салыстыра отырып, өзгелердің пікірін тыңдауға және терең білім алуға тырысады [4,23].

Әдебиет сабағы барысында туындайтын мәселелер мен пікірталастар оқушылардың логикалық ойлау дағдыларын дамытып, қорытынды жасауын және талқылау мәдениетінің деңгейін

арттырады. Жалпы, қазақ әдебиеті сабақтары оқушылардың шығармашылық қабілеттерімен қатар, рухани әлемін байытатын, ел алдындағы әлеуметтік жауапкершілікті түсіндіріп беретін, әрі ұлттық мәдениетке деген құрметін арттыратын маңызды алаң болып табылады. Оқушыларға ұлттық мұраны сақтау мен дамыту жөніндегі түсініктерді дәріптейді. Мұнда қазақ халқының даңқты тарихы, мәдениеті мен дәстүрлері танылып, оқушылардың бойында ұлттық бірегейлік сезімі қалыптасады. Оқушылар әдеби шығармаларды зерделеу барысында, тек мәтіндермен ғана шектелмеу керек. Авторлардың көзқарастарын, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін сын тұрғысынан қарастыру арқылы, әлемдік әдебиетпен байланысын да нығайтқан жөн. Бұл орайда, мәтіндік анализ мен интерпретация арқылы әдебиеттің әлеуметтік маңызын түсініп, тұлға ретінде дамуларына мүмкіндік жасаған жөн [5,17].

Бәрін айт та, бірін айт жаңаша бағыттағы әдебиет сабақтары шәкірттеріміздің рухани дамуына, ұлттық мәдени мұраны ұғынуына және ел алдында азаматтық жауапкершіліктерін сезінулеріне үлкен әсер етеді. Қазақ әдебиеті арқылы олар өздерінің әлеуметтегі орны мен рөлін анықтап, ұлттық құндылықты нығайтудағы жауапкершіліктерін таниды. Сабақтар барысында оқушылар қазақ әдебиеті арқылы ұлттық тарихты тереңірек зерттеп, өздерінің тарихи түп-тамырларымен байланысын сезінеді. Әдеби шығармалардағы кейіпкерлерді сомдаудағы шеберлік, олардың күрделі эмоциялары мен таңдаулары арқылы нағыз өмірді таниды. Мысалы, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты ұлы тұлғаларымыздың шығармашылығы оқушылардың әділеттілік, адалдық және елге қызмет ету сияқты құндылықтарды қабылдауына әсер етеді. Әдебиетті зерделеу барысында шығармашылық жазу мен сын тұрғысынан ойлау қабілеттері табиғи түрде дамысын десек, оқушыларға өз көзқарастарын қалыптастырып, әр түрлі идеяларды талқылауды үйрету керек. Мұндағы басты мақсат – олардың ойлау және талдау дағдыларын жетілдіру, сондай-ақ әдеби шығармашылықтың шекарасын кеңейту. Сонымен қатар, шығармалар арқылы олардың әлеуметтік мәселелерге көзқарасы қалыптасып, оларды шешу жолдарын іздестіруге ынталандырады. Осылайша, қазақ әдебиеті сабақтарын жаңаша деңгейде өткізу арқылы оқушыларды тек әдеби мәтіндермен ғана шектемей, оларды қоғамның белсенді мүшелері ретінде тәрбиелеуімізге мүмкіндік толық бар. Ең бастысы олар, ұлттық мәдениетке деген

қызығушылығы артып, Қазақстанның әдеби - тарихи мұрасына құрметпен қарауға үйренеді. Әдебиет арқылы жастардың рухани және мәдени дүниетанымдары кеңейіп, Қазақстанның болашағын қалыптастырудағы жауапкершіліктерін толық сезінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан жазушылары. Анықтамалық. Алматы, «Жазушы» баспасы, 1982, 56 бет.
- 2 Мағжан: әдеби-көркем көпшілік журнал. 2007.
- 3 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл. ISBN 978-601-282-175-8
- 4 Елу томдық толық шығармалар жинағы. Алматы, Ғылым, Жібек жолы баспалары, 1997–2011.
- 5 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ АФОРИЗМДЕРІНІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

НАРЗИЛЛА Б.

Абай ЖОББМ 9-сынып оқушысы,
Павлодар облысы, Ертіс ауданы
УАТАЕВА Ш. Қ.

Жетекші, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Абай ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Ұлттық тәлім-тәрбиенің кені болып табылатын Мәшһүр Жүсіп афоризмдерін зерттеген сайын олардың құндылығы арта түсетіндей. Мәшһүр афоризмдерін әлі де терең зерттеп, менің замандастарым, сыныптастырым сияқты жас ұрпақ тәрбиесінде барынша кең қолдану қажет деп ойлаймын. Жаһандану жайлаған заманда жастардың қарым-қатынас мәдениетін даналарымыздың ғибратты сөздері арқылы қалыптастыру өзекті мәселелердің шешімі деуге болады.

Мәшһүр Жүсіп афоризмдерінің мақсаты – өмір құбылыстары, жақсы мен жаман, қуаныш пен қайғы, байлық пен кедейлік және тұтас халқымыздың ішкі-сыртқы жағдайын жақсарту, қазақ халқын өнер-білімге шақыру, жер тағдыры, ел тағдыры тағы басқа өзекті мәселелерді насихаттау. Себебі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының

танымы – ұлттық деңгейде жан-жақты білім мен ғылымға негізделген таным. Сондықтан оның танымы ұлттық таным дәрежесінен жалпы қоғамды тану деңгейіне көтеріледі.

Мәшһүр Жүсіптің туған халқына, отанына, тіліне, салт-дәстүріне ислам өркениетіне деген зор құрметінің ерекше маңызды мәні бар. Қазіргі жағдайда оның афоризмдері егеменді елдің жастарын елге, жерге, тілге, дінге, салт-дәстүрімізге құрметін арттырып, оларға ізгілік нұрын сіңіруге, отаншылдық рухты тәрбиелеуге көмектеседі.

Мәшһүр Жүсіп қазақ халқын бірлікке, тірлікке, татулыққа шақырады. Бостандық жолында күресу үшін, ең алдымен ұлт үшін бірлікпен татулықтың айрықша қажеттігін баса айтады. Ағартушы ақын, халықты – азаттық пен теңдікке жеткізетін және тарихи даму барысындағы негізгі күш деп санады. Бұқаралық ұмтылыстар оң, баянды нәтижелерге жеткізетіндігін және халық үшін маңызды, тарихи, саяси-әлеуметтік оқиғалардың шешілуі қозғалысқа халықтың қатысуына байланысты екендігін көре білді.

Сый-құрмет, атақ-данқ, мансап, дүние үшін халқын сатар екі жүзділерден сақ болуды да ескертеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының афоризмдерінің негізгі өзегі – ұлттық бірлік, мұсылман және түркі халықтарының бірлігі мен достығы, жер мәселесі, дін бостандығы, биік адамгершілік қасиеттер.

Мәшһүр Жүсіптің афоризмдері тақырып, мағына, тұлға жағынан әр түрлі болып келеді. Олардың қандай да ұғым-түсінікке қатысты болмасын адамның іс-әрекетін, сын-сипатын, қалып-күйін, дүниетанымын өзіндік нақышымен бейнелейтін танымдық мәні зор. Мәшһүр Жүсіптің афоризмдерінде автордың философиялық ойлары, дүниені танып-білуі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық мәдениеті айқын көрініс тапқан. Мәселен, қазақ халқының танымында қанағат маңызды орын алады. Қанағаттылыққа байланысты мақал-мәтелдер де мол: Қанағат қарын тойдырады; Азға қанағат етпесең, көптен құр қаларсың т.б.

Мәшһүр Жүсіп: Есті адам – қанағатты, Қанағатты адам тиянақты, Тиянақты адам көнтерлі, Көнтерлі адам қайғысыз, Қайғысыз адам бақытты, Ендеше есті адам бақытты болады.

Мәшһүр Жүсіптің афоризмінде қанағат халық танымымен үндес. Афоризмдер – көнеден келе жатқан әдеби жанр бірліктері. Афоризмдердің күші бейнеленетін сөздердің мүлтіксіз таңдалынуында және өмірдің көкейкесті құбылыстарын жалпы

ұстанымдарға, басым идеяларға шебер жеткізуінде жатыр. Афоризм көтеретін тақырыбы «ескі» болса да, «мәңгілік» мәселелерге айналып соғып отырады.

Мәшһүр Жүсіп өз заманының патриоты ретінде адамдарды ғылым-білім үйренуге шақырады. Ақын түсінігінше, ғылымды білу – парыз. Ғылым – ең алдымен жаныңның тыныштығы үшін керек дегенді айтады. Сөзінің жаны бар сияқты.

Кедей байдан тіленіп борыш алғаны:

Өз-өзінен дарға асылғаны.

Немесе

Бұл күнде тіл сөйлемес, ақша – шешен,

Жүгірер бай жұмсаса, не мен, не сен.

Дүниеге дінін сатқан адамдардан

Алыс жүр, бой суытып аман-есен.

Бұл сөздердің бүгінгі күнгі заманауи проблемалармен үндес екенін аңғаруымызға болады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының афоризмдерін бірнеше тақырыптық топқа жіктеуге болады

Тіл туралы афоризмдері:

Дүниедегі ең асыл тіл — араб тілі, одан кейін түрік тілі, түрік тілінің ішіндегі гауһары — қазақ тілі; Қазақ тілінен асыл, қазақ тілінен бай тіл жоқ. Сол ата-бабаның тілі болған қазақ тілін осы күнгі қазақтың жалғыз білмейді. Егер қазақ тілін білсе, дін де осында, ғылым-білім де осында. Солай болғаны үшін бұрынғы өткен ата-бабаларымыз бәрі жақсы болып, әулие болып өтті; Түрік тілінің ішіндегі гауһары – қазақ тілі.

Сөз өнері туралы афоризмдері:

Көңіл – кен, мол қазына, сөз – бір жауһар;

Өнердің ең асылы – сөз;

Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты, кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән, күй болсын, сөзбен сөйлеп, суреттеп көрсетуге болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді;

Қылыш бірді жайратар, тіл мыңды жайратар;

Мың сөз де бір істің жарымына татымайды;

Мың сөзді бір сөзбен тоқтатар;

Мыңға татыр бір сөз бар;

Мақтан тілге – мың бәле;

Мың батпан жүк көтерген кісі бір ауыз сөккен сөзді көтере алмайды;

Көп сөздің емі – бір – ақ сөз, құр сөзге дауа жоқ..

Кедейлік туралы афоризмдері:

Кедейлік үш ағайынды болады: үлкені – кежірлік, ортаншысы – еріншектік, кенжесі – ұйқы; Арқаны кедейліктің – еріншектік; Кежірлік – кедейліктің ордасы, біл; Ер жігіт шешен болып, малсыз қалса, Рас деп, айтқан сөзің шын болмайды; Кедей болар кері кеткен, ұйқысы мол, Сайрап келіп тұрады үш қара жол. Кедейліктің бір үлкен жерік асы, Жаман қатын бар үйден үзбейді қол.

Адам бойындағы жақсы, жаман қасиеттер туралы афоризмдері:

Білімі көп, пайдасы жоқ адам – мал ішпейтін сормен тең, іске жаратқан, көпке таратқан адам – жан-жағы суат көлмен тең; Шын жақсының бойында болмас кегі; Ақымақ адам мақтанар: «батыр» - десе, Ақылды адам ұнатар: «пақыр» десе; Ай- қараңғы, күн - бұлт: түн деменіз, Біреу - жарлы, біреу- бай: күндеменіз!;

Есті адам – қанағатты.

Қанағатты адам тиянақты.

Тиянақты адам көнтерлі.

Көнтерлі адам қайғысыз.

Қайғысыз адам бақытты.

Ендеше есті адам бақытты болады;

Талап, білім, еңбек туралы афоризмдері:

Не нәрсе талаптансаң табылады; Фибрат ал: жақсыларға жақын жүріп; Дүниеде болсаң жақсы, ат қалады, Ұстадан – тат, молдадан хат қалады; Білгеннің жүрген жері – бәрі жарық; Ер егіз болса, жалғыз еңбек – егіз;

Фибрат ал: жақсыларға жақын жүріп,

Қаша гөр жамандардан аулақ шеттей!

Не нәрсе талаптансаң табынады,

Опа жоқ: ер жігітке жапа шекпей

Алмасың егінді орып, тұқым сеппей!

"Қанағат, көп білдім!" - деп, айтпа өнерге,

Көре бер басқалардың азын көптей.

Мемлекеттік құрылым туралы афоризмдері:

Хан біреу болса, ел түзелер, хан екеу болса, ел бұзылар;

Екі әкімге бірдей қызмет етуге болмайды;

Елін сатып асаған, екі-ақ күн жасаған;

Бірлікті ел бұзылмас;

Кедей елдің көшбасшысы көп болады,

Кері кеткен елдің кеңесі көп болады;

Төлеңгіті билеген төре оңбайды,

Қатыны билеген ер оңбайды,

Бұралқысы билеген ел оңбайды.

Рухани – мәдени өмір туралы афоризмдері:

Заманы бірдің амалы бір;

Әр заманда бір көреген;

Надандық – жұттың бір түрі, адалдық – құттың бір түрі;

«Мәшһүр»- деген атақ жақсыға да, жаманға да бірдей атақ;

Ақырғы мақтауға қалдыратын жұмыс- ашу келгендегі сабыр мен ақыл, Арты сөгіске қалдыратын жұмыс- орынсыз жердегі ашу.

Кәсіпшілік, шаруашылық және құрылысқа байланысты афоризмдері:

Еңбекті екеу болар;

Доңыздың ісі – бір басқа, диқанның ісі – бір басқа;

Диқан болсаң қос егізің тең болсын, шаруа болсаң қос етегің кең болсын;

Су келтірер бір кісі, егін егер мың кісі;

Мың кәсіпке талпынсаң, бір кәсіптен айырыласың;

Егістікті бір рет сыйламасаң, ол сені тоғыз рет қинайды;

Шаруаның мұны бір, //Бұзылғандардың жыны бір;

Көсеуің ұзын болса, қолың күймейді, // Ағайының көп болса, адам тимейді.

Сауып ішсең, мың күндік, // Сойып жесең бір күндік;

Жайлауы жақсының әр бұтасының түбі бір кесек ет;

Шаруаның мұны бір;

Орақта бір күн кешіксең, жүз күн өкінесің;

Жүз пышақта бір сап жоқ;

Екі дөңгелегі бүтін арба тез жүреді;

Бір кірпіштен үй салмас.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тіл, сөз өнері, кедейлік, адам бойындағы жақсы, жаман қасиеттер туралы, талап, білім, еңбек туралы, мемлекеттік құрылым туралы, рухани – мәдени өмір туралы, кәсіпшілік, шаруашылық және құрылысқа байланысты афоризмдер деп бөлуге болады.

Мәшһүр Жүсіптің өзіне тән стилі бар. Ол афоризмдерінен де танылып отырады. Ол даналық ойларды жай ғана тура мағыналы сөздермен атай салмай, адам санасына жететіндей бейнелі түрде айтады. Мәшһүр Жүсіптің тіл кестесін суретті жеткізетін сөз өрнектерінің қалың тобы образды афоризмдер болса, олардың көбі метафоралы тіркестер екенін байқаймыз.

Мәшһүр Жүсіптің ой-пікірлері мен толғаныстары сол ақыттың көкейтесті өзекті мәселелеріне қатысты сараланады. Олар

тақырып, мағына, тұлға жағынан әр түрлі болып келеді. Олардың қандай да ұғым-түсінікке қатысты болмасын адамның іс-әрекетін, сын-сипатын, қалып-күйін, дүниетанымын өзіндік нақышымен бейнелейтін танымдық мәні зор.

Ұлттық тәлім-тәрбиенің кені болып табылатын Мәшһүр Жүсіп афоризмдерін зерттеген сайын олардың құндылығы арта түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тұрышев А.Қ. М-Ж. Көпеев шығармаларының этномәдени лексикасы (Монография), «Кереку» баспасы, –Павлодар, 2004. 465 б.; Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы метрологиялық терминдер. (Монография), IV том. «Кереку» баспасы. –Павлодар, 2008. – 124 б.; Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының этномәдени аспектісі. (Монография), V том. «Кереку» баспасы. –Павлодар, 2008. – 246 б.

2. Кәріпжанова А.О. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы фразеологиялық коннотацияның прагма-когнитивтік аспектісі. – Павлодар, «Кереку» баспасы, 2011. – 182 б.;

3. Қазақ афоризмдері (Ақыл-ой антологиясы: бағзыдан – бүгінге дейін). Құрастырушы Е. Шаймерденұлы – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2012. – 320 б.

4. Шаймерденұлы Е. Қазақ афоризмдері. – Алматы: «Кітап», 2012. – 320 б.

5. Шаймерденұлы Е. «Мәңгілік мұра» (Ой- қазына: афоризмдер, қанатты ойлар). – Алматы: «Өлке» баспасы, 2003.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МАҢЫЗЫ

УЗЫХАНОВА Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

НУРГАЛИЕВА А. А.

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, № 43ЖОББМ, Павлодар қ.

Көркем мәтіндегі этномәдени лексиканың концептуалды маңызын көптеген ғалымдар мен әдебиеттанушылар зерттеген. Мәселен Михаил Бахтин әдебиеттегі диалогты этномәдени лексика тұрғысынан зерттесе, Михаил Гаспаров ежелгі мәдениетті және оның әдебиетке өсерін, оның ішінде ежелгі шығармаларда этномәдени лексиканы қолдануды зерттеумен айналысқан. Д.

Лихачев зерттеулерінде де көне орыс мәтіндеріндегі этномәдени лексиканы қолдану қарастырылады. Сонымен қатар көркем әдебиет тілін зерттеумен, оның ішінде әртүрлі шығармалардағы этномәдени лексиканы талдаумен айналысқан В. Виноградовты, көркем мәтіннің семиотикасы мен құрылымын, оның ішінде шығарманың мағынасын қалыптастырудағы этномәдени лексиканың рөлін зерттеген Лотманды айтуымызға болады. Бұл аталғандар көркем мәтіндердегі этномәдени лексиканың концептуалды маңызын зерттеген ғалымдар мен әдебиеттанушылардың бірнешеуі ғана. Қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық зерттеудің әдістері мен жолын көрсеткен ғалымдардың көшбасында Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. Копыленко тұрса, олардың ізін жалғастырушы Ж. Манкеева, Н. Уәли, З. Ахметжанова, С. Исабеков, Г. Сағидолда, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, М. Атабаева т.б. этномәдени атаулардың фразеологизмдегі, көркем шығармадағы, паремиологиялық қордағы, жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі мағынасы мен қызметін жіті зерттеп, қазақтың сөздік қорына бірқатар ұмытылған көне ескіліктерді енгізген болатын.

Этнолингвистика ғылымында этномәдени бірліктер алғаш рет заттық (материалдық) мәдениет лексикасы және рухани мәдениет лексика деп жіктелді. Қазақ тіл білімінде заттық мәдениет лексикасын Ж.Манкеева, А.Тұрышев зерттеген болатын. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев шығармасындағы заттық мәдениет лексикасын зерттеген А.Тұрышев оларды мағыналық жүйесіне қарай: астағамдар лексикасы, туыстық атаулар, ұлттық киім атаулары, баспана, үй-мүлік атаулары, ыдыс-аяқ атаулары деп, ал ұлттық қолөнер лексикасын: ат-әбзелдер лексикасы, зергерлік лексика, қару-жарақ атаулары деп жіктейді [1]. Осы аталған және басқа да зерттеулерге сүйене отырып, этномәдени лексиканың көркем мәтінде атқаратын қызметін келесідей жіктеп беруге болады. Этномәдени лексика – бұл белгілі бір халықтың немесе этникалық топтың мәдениетінің, салт-дәстүрлерінің, әдет-ғұрыптары мен тұрмысының ерекшеліктерін көрсететін сөздер мен сөз тіркестері. Көркем мәтіндерде этномәдени лексика маңызды рөл атқарады, өйткені ол авторға сипатталған дәуірдің, халықтың немесе ортаның атмосферасы жеткізуге мүмкіндік береді. Этномәдени лексиканың концептуалды мәні мынада: ол оқырманға автордың ниетін жақсырақ түсінуге және сезінуге, шығарма әлеміне үңілуге және оның бірегейлігін сезінуге көмектеседі. Жалпы этномәдени бірліктер ұлттың тарихи болмысын тану үшін ең маңызды құрал

болып саналады. Осы пікірімізді академик Ә.Қайдар зерттеуімен былайша дәйектей түссек болады: «Этностың шынайы бейнесі, болмысы туралы тілдік деректер, мағлұматтар оның тіл әлемінде сақталып, сол арқылы болашақ ұрпаққа жеткізіліп отырады. Демек, сөздердің белгілі бір ұлтқа қатысты қолданыстық сипаты осы этнолексика аясында қарастырылады» [2,520]. Яғни этномәдени бірліктер – тек ұлтқа қатысты қолданыстық сипатын ғана білдіретін атаулар. Мәтіннің этномәдени элементтері әртүрлі қызметтерді атқара алады:

Атмосфера мен колорит жасау. Этномәдени лексика авторға іс-әрекет болып жатқан жағдайды сипаттауға, сөз болып отырған халықтың тұрмыс-тіршілігінің, салт-дәстүрлерінің ерекшеліктерін жеткізуге көмектеседі. Бұл оқырманға шығарма әлемін жақсырақ елестетуге және оның атмосферасын сезінуге мүмкіндік береді.

Кейіпкерлердің мінездемесі. Этномәдени лексиканы пайдалану кейіпкерлерді сипаттау құралы ретінде қызмет ете алады. Мысалы, егер кейіпкер өз сөзінде белгілі бір аймаққа немесе әлеуметтік топқа тән сөздер мен сөз тіркестерін қолданса, бұл оның шығу тегін, тәрбиесін немесе өмір салтын көрсетуі мүмкін.

Авторлық ұстанымды көрсету. Этномәдени лексиканы автор өз көзқарасы мен ойын білдіру үшін пайдалана алады. Мысалы, егер шығармада езгіге ұшыраған немесе кемсітушілікке ұшыраған халықтың өмірі суреттелсе, автор этномәдени элементтерді осы жағдайдың әділетсіздігін көрсету үшін пайдалана алады.

Контрасты құру. Этномәдени лексика әртүрлі дүниелер немесе дәуірлер арасындағы қарама-қайшылықты жасау құралы ретінде қызмет ете алады. Мысалы, шығармада дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі екі халықтың тұрмысы суреттелсе, автор олардың арасындағы айырмашылықтарды көрсету үшін этномәдени лексиканы пайдалана алады.

Комикалық эффект құру. Этномәдени лексиканы күлкілі эффект жасау үшін қолдануға болады. Мысалы, егер кейіпкер жағдайға немесе контекстке сәйкес келмейтін сөзді немесе сөз тіркесін қолданса, бұл оқырманның күлкісін немесе шатасуын тудыруы мүмкін.

Жан-жақтылықты көрсету. Этномәдени лексика сипатталған оқиғалар немесе мәселелер әртүрлі халықтар мен мәдениеттер үшін өзекті екенін көрсете алады. Бұл авторға адами мәселелер мен құндылықтардың әмбебаптығын атап өтуге мүмкіндік береді.

Осылайша, көркем мәтіндегі этномәдени лексиканың концептуалды мәні оның авторға шығарманың атмосферасы мен дәмін жеткізуге, кейіпкерлерді сипаттауға, өз ұстанымын білдіруге, контраст немесе күлкілі эффект жасауға, сондай-ақ адам мәселелерінің жан-жақтылығын көрсетуге көмектесуінде жатыр.

Этномәдени лексика халықтың мәдени мұрасын сақтауда және жеткізуде маңызды рөл атқарады. Ол белгілі бір этникалық топтың дүниетанымының, салт-дәстүрлерінің, әдет-ғұрыптары мен құндылықтарының ерекшеліктерін көрсететінін айттық. Этномәдени лексиканың бұл қызметі ғылыми зерттеулерде тұжырымдалған. Этномәдени лексика көптеген ғылыми зерттеуге нысан болғанымен, қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың егжей-тегжейлі зерделеуді және талдауды қажет ететін өзіндік ерекшеліктері бар. Әсіресе қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың концептуалды маңызын және оның ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін анықтау тіл білімі үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Лингвистикадағы этномәдени лексикамен байланысты негізгі ұғымдар мен терминдерді анықтау; қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың қалыптасу тарихын зерделеу; этномәдени лексиканың семантикалық ерекшеліктеріне талдау жасау; мәдени мұраны сақтаудағы этномәдени лексиканың рөлін қарастыру; этномәдени лексиканың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпалын анықтау сияқты мәселелерді болашақ ғылыми зерттеуімізде жалғастырмақпыз. Этномәдени лексика жиі қолданылатын фольклорлық мен әдеби шығармаларды талдау негізінде қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың мынадай ерекшеліктері бар екені анықталды.

Дәстүрлі құндылықтардың көрінісі: этномәдени лексика қазақ халқының үлкендерді сыйлау, қонақжайлылық, еңбекқорлық және т.б. сияқты дәстүрлі құндылықтарын көрсетеді.

Табиғатпен байланыс: этномәдени лексикамен байланысты көптеген сөздер мен сөз тіркестері қазақ халқының табиғатпен байланысын көрсетеді. Мысалы, жануарларды, өсімдіктерді, табиғат құбылыстарын және т.б. білдіретін сөздер.

Тарих және мәдениетпен байланыс: этномәдени лексика қазақ халқының тарихы мен мәдениетімен де байланысты. Мысалы, тарихи оқиғаларды, ұлттық мерекелерді, салт-дәстүрлерді білдіретін сөздер.

Қазақ тіліндегі этномәдени лексика мәдени мұраны сақтауда және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Ол қазақ халқының дүниетанымының, салт-дәстүрлері мен құндылықтарының ерекшеліктерін, сондай-ақ оның табиғатпен және тарихпен байланысын көрсетеді. Этномәдени лексиканы одан әрі зерделеу қазақ мәдениетінің ерекшеліктерін және оның ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тіл тек қарым-қатынас және танымдық қызмет атқаратын құрал ғана емес, сондай-ақ, ұғым-тіл мәдениет-өркениет жиынтығынан құралатын, тұтас дүние жөнінде танымдық мағлұмат беретін ұлттық мәдени код, қор, мәдени ақпарат көзі ретінде танылады. Әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, тіл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе.

ӘДЕБИЕТТЕР

Тұрышев А.М. Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2005. – 295 б.

Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр // Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – Т. 1. – 520 б.

Секция 10

Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары
Культурные и духовные ценности
Павлодарского Прииртышья

**ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРІ:
ФАБДЫЛ-УАХИТ ХАЗІРЕТ КЕСЕНЕСІ**

САМАРОВА А. Т.

қазақ тілі мен әдебиет пәні оқытушысы,

«Павлодар технологиялық колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

АЙТИМОВА С.

студент, «Павлодар технологиялық колледжі» ШЖҚ КМК, Павлодар қ.

Ертіс өңірі – сонау ерте заманнан келе жатқан мәдениеттің тұтасқан жері. Бұл – рухани мол дүниенің зор қазынасы. Бұл өңір тарихта елеулі орын қалдырған біртуар дарынды тұлғалар, ерекше көзге түсетін, кербез кесене мен ескерткіштерге тұнып жатқан жер. Көне дәуірлерден бастау алатын тарихи маңызды киелі орындар саны көптеп кездеседі. Кез келген мемлекеттің аумағындағы киелі орындар – бұл тарихи-мәдени мұра және сәулет пен діннің құнды ескерткіштері. Әр халықтың, әр өркениеттің жалпыұлттық сипаттағы қасиетті, киелі орындары бар, олар осы халықтың барлығына танымал.

Павлодар облысының киелі географиясында 49 нысан бар, олар үш санатқа бөлінеді:

Бірінші санат – ежелгі және орта ғасырлардағы культтік маңызы бар объектілер;

Екінші санат – кейінгі дәуірдегі діни маңызы бар объектілер;

Үшінші санат – көрнекті қоғамдық-саяси қайраткерлердің, жазушылар мен ақындардың қызметімен байланысты орындар [4, б. 17].

Бүгінгі мақалада Павлодар облысының киелі жерлерінің бірі - Фабдыл-Уахит хазірет кесенесі туралы сөз қозғалады.

Фабдыл-Уахит хазірет (1853–1926) – XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында өмір сүрген белгілі діни қайраткер. Хазірет қазіргі Павлодар облысы Шарбақты ауданындағы ауылдардың бірінде дүниеге келген. Алғашқы білімді молладан алған соң, ол оқуын алдыңғы қатарлы мұсылмандық білім беру орындарында жалғастыру бел буады. Білім қуып Бұқараға кетіп,

сол жақта қаланың бай діни дәстүрлерімен танысып, ислам дінінің негізін тереңінен зерттейді.

Фабдылуахит Тіленшіұлы руы уақ ішінде Байдалы, Шарбақты өңірінде 1853 жылы өмірге келген. Әкесі Тіленші еті тірі, пысық, заман ағымын қатарластарынан ерте түсінетін, өмірге деген ұстанымы берік болды. Балаларын қалың бұқара ортасында сауатсыз қалмас үшін оқытып, сауатын ашты. Фабдыл-Уахит хазірет ең алдымен алты жасынан бастап ауыл молдасынан дәріс алды. Семей өңіріндегі Қапияш, Шархы, Шәмші, Шериаздан деген білікті ұстаздардан ислам діні жөнінде терең дәріс алып, сегіз жыл оқыды да, білімін одан әрі жетілдіру үшін 1873 жылы Бұхарай-Шәрифтегі «Мір Араб» медресесіне қабылданып, мұнда 15 жыл оқиды. 1873-1888 жыл-дары Фабдыл-Уахит Тіленшіұлы дәріс алған Өзбекстан Республикасының Бұхара қаласындағы «Мір Араб» медресесі 1535 жылы салынған. Бұл — Орта Азиядағы ислам діні жөнінде білім беретін теңдесі жоқ оқу орны. Бұл жөнінде дінтанушы, «Құрайыш» мешітінің имам-хатыбы Абдулла Жолдас «Мір араб» медресесінде оқытылатын пәндер негізінен: Құран, араб тілі, фикһ, Хадис, ислам тарихы. Араб тілі жоғары деңгейде оқытылатын. Араб тілінен риторикаға дейін бардық. Мұндай жоғары деңгейде білім беріп жатқан оқу орындарын мен қазір еш жерде кездестірмедім», — деп айтқан екен. Хазірет бұл оқуын 1888 жылы үздік бітіріп, жоғары діни хазірет атағына ие болып, туған еліне оралған [1, б. 23].

Туған елге оралған соң бүкіл ғұмырын халыққа қызмет етуге арнап, ағартушылықпен айналысқан. Шарбақты ауданындағы Есілбай ауылында медресе ашып, көпшілікті оқытты. Кейін хазірет Арбиген ауылына жақын жерде мешіт салып, сонда имам болды. Ислам дінінің негіздерін дәріптей отыра, адамгершілік, әділеттілік, мейірімділік пен қамқорлық сынды ізгі қасиеттерді адам бойына сіңіруге талпынды.

Оқудан оралған хазірет ислам дінін насихаттаумен, шәкірт оқытумен шұғылданды. Өткен ғасырдың басында Темірғалы болыс салдырған мешіттің имамы әрі ұстазы болды. 500 адамға арналған мешіт Павлодар облысы, Шарбақты ауданының Есілбай ауылында салынған болатын. «Мір араб» медресесін бітірген соң 1921 жылға дейін «Темірғалы» мешітінде имам болып, Хазірет Фабдыл-Уахит жүздеген шәкіртке дәріс берген. Өмірінің соңғы жылдарында Шарбақты ауданының Арбиген ауылының оңтүстік шығысындағы «Келдікыз» жайлауына өзі салдырған мешітте ұстаздық жұмысын жалғастырды. Әубәкір, Смағұл, Сәдуақас деген шәкірттері Троицк

каласындағы жоғары діни оқу орнына қабылданып, өзінің жолын қуып, хазірет атағына ие болады.

Бұқара арабтары әлемі медресесінің үздік оқушыларының бірі Ғабдыл-Уахит хазірет - «хазірет» титулына ие болған мыңның бірі. Бүгінде кесене аумағында барлық жағдай қарастырылған, тіпті түнеуге болатын үй бар. Зиярат етуге ниеттілерді жергілікті шырақшы (молла) қарсы алып, келушілерге хазіреттің өмірі мен қызметіне байланысты түрлі тарихи деректер мен аңыздарды әңгімелейді.

Ғабдыл-Уахит хазірет қасиетті адам болды. Сырқат адамдарды емдейтін, болашақты болжайтын, мұқтаждарға қолынан келген жәрдемін беретін, осы қызметтері үшін үлкен құрметке ие болды. Көзі тірісінде көрсеткен жақсылықтары бақиға аттанғаннан кейін де жалғасты. Оның бейітінің басына адамдар үмітпен, сеніммен келіп, тәу етіп, Алладан жәрдем сұрайды. Ғабдул-Уахит хазіретті жергілікті халық дінді апиын санаған одақ кезінде де пір тұтты. Хазірет Ғабдыл-Уахит Тіленші-ұлының туып-өскен қонысы «Қызыл шілік» деген ауыл. Ол жасынан өте зерек, әр нәрсеге көңіл аударғыш, бәрін білгісі келіп өседі. Кітаптардың бәрін тауысып оқиды. Қолынан Құран кітап түспейді. Он жасында ауыл молдасына көмекші болады. Үлкендерді, балаларды, шәкірттерді оқытады.

Хазірет Ғабдыл-Уахит Тіленшіұлы өз заманының танымал адамы болды. Адалдық пен әділдікке, ізгілік пен мейірімділікке бастайтын ислам дінін тереңінен меңгеріп, оны халық арасында насихаттады. Әулие адам болған. Халық құрметіне бөленіп, ел арасында беделі жоғары болған. Өмірден өткеннен кейін де соңында қалған ел-жұрты жадынан шығармады. [5, б. 118].

Ғабдул-Уахит мазарының маңыздылығы хазірет тұлғасы мен мұрасының діни маңыздылығына, әулиенің жерленген жерінің киелі жеріне аймақ халқының санасында сенуіне байланысты.

Хазірет бабамыз имам болумен қатар елді имандылыққа баулыды. Ағартушылық салада толайым іс тындырды. Есеп және жағрапия пәндерінен дәріс берген. Білім алу үшін алдына келген шәкірттерге шығыс поэзиясы мен философиясын оқытты. Ел аузында хазірет жөнінде аңыздар көп сақталған. Ғұлама Машһүр-Жүсіп Көпейұлы Ғабдыл-Уахит хазіретті арнайы іздеп келіп, сәлем берген. Сыйлаған, құрметтеген. Тағы бір атап өтерлігі, Мөшһүр-Жүсіп шығармашылығында хазіреттің есімі кездеседі. Әулиелік, көріпкелдік, болжа-ғыштық қасиеті бар Ғабдыл-Уахит хазіретті көзі

тірісінде де, өмірден өткен соң да ел-жұрты пір тұтады. Ауырып-сырқаған адам мазарына барып, Алладан мейірім-шапағат тілейді.

Хазірет — бір отбасының тұңғышы. Екі інісі мен екі қарындасы болған. Өкініштісі, халқының құрметіне бөленген әулие бабаның Қарақұл, Сарықұл, Сабанқұл есімді үш ұлы екінші дүниежүзілік соғыста қайтыс болған [2, б. 12].

Аңыздар мен хикаяларға сүйенсек, Ғабдыл-Уахит хазірет айналасындағы адамдарға айрықша әсер етіп, дұғамен емдеу қабілетіне ие болған. Мұқтаж жандарға көмектесті. Тағдырын болжап, болашағын білуді қалаған адамдар кең байтақ даланың түкпір-түкпірінен хазіретке арнайы келетін.

Ғабдыл-Уахит хазірет пен оның қызметі туралы деректер аңыз-әңгімелерде, халық ауыз әдебиетінде сақталған.

Ғабдыл-Уахит жерленген орнының киелі маңызы хазірет тұлғасы мен мұрасының діни мәніне, Ертістің Павлодар өңірі жұртшылығының санасында әулиенің жерленген орнының киелі екеніне деген сенімге негізделген.

Хазірет Ғабдыл-Уахит Тіленшіұлы 1926 жылы өмірден өтті. Өмірін дін жолына арнаған хазіретті соңында қалған ел-жұрты «Келдікыз» жайлауына жерлеп, басына бөренеден мазар тұрғызды. «Келдікыз» жайлауы ну қарағайлы өңірде орналасқандықтан өрттің қауіп-қатері ықтимал болды. Сол себепті уақыт өте келе бөренеден тұрғызылған мазардың орнына кірпіштен мазар салынды. Хазірет Ғабдыл-Уахит кесенесі сары кірпіштен құрылған, қабырғаларының биіктігі шамамен 7 метрді құрайды [3, б. 122].

1926 жылы Ғабдыл-Уахит хазірет қайтыс болған соң оның зираты көптеген мұсылманның зиярат етер орнына айналды. 1953 жылы хазірет жерленген жерге мазар тұрғызылды. Алайда орманда болған өрттердің залалы бұл киелі нысанға да тиді. Сондықтан 2012 жылы ескі кесененің орнына жаңасы салынды. Шарбақты ауданындағы «Ертіс орманы» мемлекеттік орман-табиғи резерваты аумағындағы бұл кесене туралы жергілікті халық қана біліп, дүйім жұрт ұзақ уақыт бойы бейхабар еді. Қазіргі уақытта кесене – киелі мөнге ие нысан, қасиетті де киелі орындардың бірі, зиярат ететін жер. Еліміздің барлық аймағынан тұрғындар келіп, денсаулық пен табыстың мол болуын тілейді.

Бүгінгі күні Акқулы ауданының орталығындағы мешітке Ғабдыл-Уахит хазіреттің есімі берілген. Кесене басына зиярат етіп келушілер саны күн сайын артып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әбдіғалиұлы Б. Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары / Б. Әбдіғалиұлы. Астана: Фолиант, 2017. - 504 б.
- 2 Алпысбес М.А. Көшпелілер қоғамындағы «абыз» институты (шежіре деректеріндегі Құлболды әулие, Ботан, Мәстек абыздар) // ҚарМУ хабаршысы. – 2005. – №1(35). – 9-16 б.
- 3 Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы даланың қайнар көзі және тұжырымдамасы / Ж.О. Артықбаев. – Астана: Фолиант, 2015. – 496 б.
- 4 Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер / Т.А. Еңсебаев. – Павлодар: ПМПИ, 2017. – Т.1. – 188 б.
- 5 Нысанбаев Ә. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы / Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – Т. 2. – 720 б.

**ДЕЯТЕЛИ ИСКУССТВА
ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ
В ТРУДАХ АЛЕКСАНДРА ВИКТОРОВИЧА
ЗАТАЕВИЧА (К 155-ЛЕТИЮ СОБИРАТЕЛЯ)**

АРЫНОВА А. Д.

магистр искусствоведческих наук, педагог-эксперт,
Музыкальный колледж, г. Павлодар

КАРИМОВ Т. Б.

Заслуженный деятель РК, доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ШАПИЕВА Г. М.

преподаватель отделения «Теория музыки»,
Музыкальный колледж, г. Павлодар

Фундаментальное исследование казахского музыкального фольклора началось с деятельности Александра Викторовича Затаевича (1869–1936) в 20-х годах XX века. Именно он был первым, кто осуществил сбор, запись и фиксацию казахской песенной и инструментальной музыки. В этом году празднуется 155-летний юбилей первого собирателя казахского музыкального фольклора и первого народного артиста КазССР.

А. В. Затаевич (1869–1936) – пианист, музыкальный критик, фольклорист. Он не имел специального музыкального образования, но будучи одаренным музыкантом с 12 лет начал сочинять произведения для фортепиано. Продолжая семейные традиции,

общее образование А. В. Затаевич получил в Орловской военной гимназии. Музыкальным образованием А. В. Затаевича занимался его старший товарищ Эмиль Карлович Розенов, по его рекомендации, летом 1886 года А. В. Затаевич ездил к С. И. Танееву, который положительно отзывался о первых сочинениях А. В. Затаевича. Материальные трудности помешали А. В. Затаевичу поступить в консерваторию, и в том же году он начинает административную работу в Плоцке.

В 1896 году А. В. Затаевич знакомится с концертировавшим в г. Лодзи С. В. Рахманиновым, который заметит композиторские опыты Александра Викторовича и положительно отнесется к его сочинениям: «хочу Вам сказать, что полчаса тому назад мне попались на глаза Ваши две мазурки, что я их проиграл и что они мне очень понравились. У Вас прямо есть талант...» [1, с. 252]. Впоследствии 14 опусов А. В. Затаевича по рекомендации С. В. Рахманинова были опубликованы в крупнейшем в то время московском издательстве П. И. Юргенсона. Сам С. В. Рахманинов посвятил А. В. Затаевичу цикл фортепианных пьес «Шесть музыкальных моментов ор. 16».

В 1904 году А. В. Затаевич переезжает в Варшаву, где разворачивается его музыкально-публицистическая деятельность. А. В. Затаевич становится членом попечительского совета Варшавской консерватории, а также постоянным музыкальным рецензентом газеты «Варшавский дневник». За 11 лет своей деятельности (1904-1915), А. В. Затаевич опубликовал более 1000 рецензий.

Во время Первой мировой войны, в 1915 году, А. В. Затаевич с канцелярией был эвакуирован в Москву, затем был откомандирован в Петроград. Позже он отправит свою семью в Оренбург, где проживали родственники супруги А. В. Затаевича, а сам в 1918 году переезжает в Москву. В столице А. В. Затаевич устроился на должность финансового инспектора железнодорожного отдела Народного банка, но в силу кризисного положения тех лет был вынужден вернуться к семье в Оренбург.

В 1920 году А. В. Затаевич переезжает в Оренбург (столица Киргизской (с 1925 года Казахской) АССР 1920-1925), где начнется его знакомство с казахской музыкой. А. В. Затаевич был первым, кто обратил внимание на острую необходимость нотации казахского фольклора с целью сохранения. Из автобиографии А. В. Затаевича: «Случилось же так, что здесь-то и началась моя казахская эпопея. Открылась возможность всецело посвятить себя излюбленной

музыкальной работе, но на этот раз, уже не в сфере композиции или критики, а в области собирания и зафиксирования в нотах громадных, дотоле неизведанных богатств казахского народа, в результате чего, доведя эту работу до монументальных размеров, сделать крупнейшее дело моей жизни» [2, с. 214].

Собиранию и записи музыкального казахского фольклора А. В. Затаевич посвятил более 10 лет своей жизни. Это был период не только плодотворной полевой работы, но и практического осмысления казахской музыки, это время поисков и формирования своего собственного метода этнографической и теоретической деятельности для осуществления наиболее точной нотации казахского фольклора. А. В. Затаевич записывал песенные и инструментальные образцы от разных исполнителей, которые могли поделиться своим творчеством. Это были общественные и политические деятели, профессиональные певцы, студенты разных образовательных учреждений, лица, отбывавшие наказание в рабочих командах, и бедняки, ходившие по базару и собиравшие милостыню. А. В. Затаевич записывал везде, где мог пополнить свою коллекцию казахского фольклора (на курсах, в коридорах театра, на улице). В результате сбора и систематизации казахского фольклора по географическому признаку (музыкальные образцы представлены по губерниям), А. В. Затаевичем было опубликовано два музыкально-этнографических сборника «1000 песен казахского народа» [3], «500 казахских песен и кюев» [4].

В предисловии к первому сборнику «1000 песен казахского народа», автор указывает на отсутствие возможности делать фонографические записи, собранный А. В. Затаевичем материал – это слуховые записи. Он считал, что достоверная запись может быть только с живого исполнения. В результате, у автора записи появляется возможность непосредственного соучастия в рождении музыки «внутреннего сотворчества», «всестороннего сочувствия исполняемому» [5, с. 7]. Стоит отметить, что свою деятельность А. В. Затаевич вел исключительно самостоятельно, без чьей-либо помощи. Не владея казахским языком (а исполнители не были знакомы с русской транскрипцией перенесения казахских текстов), А. В. Затаевич не имел возможности записывать поэтические тексты песен. Кроме этого, А. В. Затаевич утверждал, что нотировка мелодий интересовала его больше всего и являлась главной целью работы. В связи с этим подтекстовка песен в его сборниках отсутствует (за исключением единичных образцов).

Александр Дмитриевич Кастальский высоко оценил результаты собирательской деятельности А. В. Затаевича, в письме он также указал о необходимости подтекстовки песен: «Конечно – сборник капитальнейший, об чем и толковать нечего, но конечно и то, что издавать его необходимо с текстом, ибо народные сборники существуют не только как материалы для обработки композиторов, но и вообще как образцы народного творчества, которые надо популяризировать среди масс; а без текста как же их петь?.. Конечно, кто-то (не вы) это должен сделать, как и приложить переводы текста или хотя бы общее содержание каждой песни (у Вас кой-где это сделано, но мало)» [7, с. 44].

Свои сборники фольклорист адресует широкому кругу читателей. В них нет узкоспециализированных понятий или научных терминов. Факты изложены в свободной доступной интерпретации и позволяют читателям приблизиться к событиям, сохранившимся в памяти народа. Собранный А. В. Затаевичем казахская традиционная музыкальная культура представлена в двух направлениях: инструментальная (преимущественно домбровая) и песенная. В сборниках А.В. Затаевича отражены результаты его скрупулезной собирательской деятельности. Они включают в себя сведения о встречах с музыкантами (знаменитыми в народе и неизвестными), со знатоками и любителями музыки. В комментариях А. В. Затаевича содержится много ценной информации о создании произведений, местах их бытования, о различных исторических событиях. Для А. В. Затаевича было важно осознавать, кого он записывает, потому что исполнение произведения – это личностный акт, интерпретация конкретного человека, со всеми его особенностями трактовки, темпераментом, характером и музыкальными предпочтениями.

Первый сборник А. В. Затаевича, опубликованный в 1925 году, включал образцы казахской музыки разных региональных традиций, записанные от исполнителей, проживавших или находившихся в Оренбурге. Представленный материал охватывает практически всю территорию современного Казахстана (за исключением юго-восточной части). Это были как фольклорные произведения, так и авторские. Для записи материала второго сборника, опубликованного в 1931 году, А. В. Затаевич организовал экспедицию в западный и северо-восточный регионы территории современного Казахстана. В период 1926-1928 годов А. В. Затаевичу удалось поближе познакомиться с бытом и укладом жизни казахского народа. О своей экспедиции А. В. Затаевич в письме

Ромену Роллану писал: «... я проделал в общем свыше 10 тысяч километров по железной дороге и на лошадях, посетив многие отдаленные местности этой страны. Я не решаюсь описывать Вам на моем беспомощном французском языке красоты степей (в особенности знаменитой Каркаралинской степи, оживляемой холмами и даже горами)» [7, с. 90].

Летом 1926 года А. В. Затаевич посетил Павлодарский регион, на тот момент – Семипалатинская губерния. В примечании к сборнику «500 казахских песен и кюев» А. В. Затаевич писал, что он путешествовал на пассажирском пароходе «Ленинград». За время своей экспедиции фольклорист лично познакомился с выдающимися деятелями Павлодарской области и оставил ценные комментарии о встрече с ними.

На пути из Омска в Семипалатинск А. В. Затаевич встретил Майру Шамсутдинову (в своем сборнике автор записал ее как Магира). Собиратель дает детальное описание ее внешности: «... увидел там брюнетку лет за 30, красивую и худощавую, с серьезным продолговатым лицом и ярким румянцем на несколько впалых щеках, в ушах ее были надеты длинные восточные серьги, а на груди в несколько рядов красовались различные ожерелья. Также красочно было и ее шелковое платье и накинутая на плечи шаль.» [6, с. 348]. А. В. Затаевич был восхищен благородным контральто певицы, особенной неожиданностью была для него гармонь, под которую аккомпанировала себе Майра. Благодаря собирательскому опыту, А. В. Затаевич задолго до встречи с Майрой был наслышан о ее профессионализме. В свою очередь, Майра также была осведомлена о деятельности А. В. Затаевича. Исполнительскую манеру певицы собиратель характеризовал как «известная властность, повелительность, размах и темперамент» [6, с. 348]. В течение двух суток, проведенных на пароходе, А. В. Затаевичу удалось записать 13 песен в исполнении Майры Шамсутдиновой. Особый интерес в сборнике «500 казахских песен и кюев» представляет песня «Бақша». Согласно приведенным комментариям собирателя, М. Шамсутдинова сочинила эту песню в мае 1926 года. А. В. Затаевич высоко оценивал значение и ценность песни «Бақша», поскольку она была написана за два месяца до их встречи: «эта великолепная задушевная и полная шемящей грусти мелодия, являющаяся настоящей “лебединой песнью” талантливой певицы» [6, с. 349].

На этом же пароходе «Ленинград» на обратном пути из Семипалатинска в Омск, в последних числах августа 1926 года, совершенно неожиданно для себя, А. В. Затаевич оказался в Павлодаре и пробыл около двух суток в городе. Эта была вынужденная остановка, обусловленная трудностями движения парохода. За два дня пребывания в Павлодаре А. В. Затаевичу удалось нотировать 12 песен, записанных от Рақыша Исина, Багмана Кенжекеева и Шамшинур Тулакбаевой.

Среди респондентов А. В. Затаевича были и молодые ученые, которые впоследствии стали выдающимися деятелями науки. В исполнении Каныша Сатпаева А. В. Затаевич записал 25 песен и дает следующее описание о личности будущего академика: «Каныш Сатпаев, молодой казах-инженер, получивший образование в Томском технологическом институте. Прекрасный знаток и хороший исполнитель баянаульских песен, давший для настоящего сборника ряд очень ценных сообщений и снабдивший последние русским переводом» [6, с. 341]. Алькей Маргулан сообщил А. В. Затаевичу песню Мухаммеджана. Музыкальный этнограф охарактеризовал А. Маргулана как культурного молодого человека, который очень сочувственно отнесся к работе фольклориста. На момент их встречи Алькей Маргулан – «студент отделения языков и литературы Ленинградского восточного института, участник антропологической экспедиции профессора Руденко в Адаевский район, в мае-июле 1926 года» [6, с. 338].

В своих музыкально-этнографических сборниках А. В. Затаевич оставил огромное количество важных деталей о культурных событиях своего времени. Наиболее значимое из них – концерт делегатов Всесоюзного Съезда Советов, организованный самим А. В. Затаевичем по поручению Наркомпроса Казахской АССР. Это событие состоялось 17 апреля 1927 года в зале Московской консерватории. Согласно информации А. В. Затаевича, в столицу было откомандировано 11 певцов и актеров. Среди них был Жумат Шанин, по комментариям собирателя, – бывший директор Казахского государственного театра. От Жумата Шанина А. В. Затаевич записал 8 образцов фольклорного материала, среди которых «жар-жар», «жоктау», «баксы сарыны». В концерте делегатов Съезда Советов принял участие и Кали Байжанов. А. В. Затаевич приводит следующий комментарий о внешности артиста: «... это плотный человек лет сорока с небольшим, среднего роста, с круглым здорового цвета лицом и рыжеватыми, спускающимися книзу

усами...» [6, с. 323]. На концерте А. В. Затаевич аккомпанировал К. Байжанову на фортепиано: «Он пел красиво и серьезно, несколько не смущаясь совершенно необычным для него многоголосием сопровождения, и звучно и точно интонировал» [6, с. 323].

Еще один артист театра – Бисмилля Балабеков. По информации А. В. Затаевича, в труппе Казахского драматического театра он состоял с 1927 года. В исполнении Б. Балабекова собирателем было записано 8 образцов народно-профессионального песенного искусства. В примечании А. В. Затаевич дает следующий комментарий: «Бисмилля Балабеков, сын известного баянаульского акына, Балабека, молодой человек лет 25, певец (тенор). ... Обладает красивым голосом и выдающейся музыкальностью, позволяющими ему чрезвычайно стильно, выдержанно и сердечно передавать песенные варианты его отца и учителя» [6, с. 324]. Особое внимание А. В. Затаевич уделяет стремлению Б. Балабекова к образованию, к изучению музыки. Согласно приведенному комментарию собирателя, Б. Балабеков увлекался игрой на фортепиано.

В начале своей трудовой деятельности, во время пребывания в Польше, А. В. Затаевич занимался преимущественно рецензированием культурных событий, был музыкальным критиком. Данный опыт работы сформировал у собирателя высокий эстетический вкус. А. В. Затаевич великолепно разбирался как в музыкальном, так и в театральном искусстве. Об актерских способностях Исы Байзакова А. В. Затаевич оставил следующий комментарий: «... В сценическом отношении очень одаренная натура, прирожденный актер, с даром отчетливой дикции, выразительного жеста и утонченной мимики. Вообще – образец талантливого казахского самородка» [5, с. 404]. А. В. Затаевич также высоко ценил И. Байзакова как певца и поэта-импровизатора, в его исполнении собирателем было записано 5 песенных образцов.

Годы многолетней собирательской деятельности, позволили А. В. Затаевичу стать настоящим экспертом песенной культуры казахского народа. Он знал несколько вариантов одной и той же песни, через исполнительское мастерство улавливал темперамент своих респондентов, а по выбору песен определял музыкальный вкус исполнителей. Мастерство и музыкальное дарование Жусупбека Аймауытова А. В. Затаевич оценивает как: «Юсуф-Бек Аймаутов, молодой казахский журналист и поэт; большой знаток и талантливый исполнитель семипалатинских песен. ... Вообще, рисунок его сообщений необыкновенно ясный и установившийся, за

ним чувствуется твердое знание того, что поется, а в самом выборе песни и их вариантов виден настоящий вкус и широкое знание семипалатинской песенной литературы. Все эти качества выдвигают этого культурного молодого человека в Семипалатинской группе настоящего сборника – на первое место» [5, с. 403]. В исполнении Ж. Аймауытова А. В. Затаевичем записано более 30 образцов как фольклорных, так и народно-профессиональных песен.

Два фундаментальных музыкально-этнографических сборника А. В. Затаевича являются достоверным и фактологическим материалом не только о традиционном искусстве казахского народа, но и о жизни и творчестве выдающихся личностей первой половины XX столетия, современников А. В. Затаевича. Собирательская деятельность А. В. Затаевича вызвала огромный интерес музыкальной и литературной общественности. Свои восторженные отзывы о сборнике «1000 песен казахского народа» оставили А. Н. Римский-Корсаков, М. М. Ипполитов-Иванов, Р. Роллан, М. Горький и другие. В письме А. В. Затаевичу Б. В. Асафьев дает следующую оценку работе автора: «... Труд ваш колоссален, по затрате энергии, неутомимости и нечеловеческого упорства – по истине эпический. Я внимательно просмотрел большую часть песен. Их свежесть, мотивная логика, закономерно-органическая структура и мелоса, и орнамента, наконец их ритмическая многообразность и интонационное богатство – все это вклад в фольклор, вклад надолго неизбывный для исследователя...» [2, с. 231].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Рахманинов С. В. Литературное наследие: в 3 томах. Т. 1: Воспоминания. Статьи. Интервью. Письма. / Сост.-ред. З.А.Апетян. – М.: Советский композитор, 1978. – 648 с.
- 2 Затаевич А. В. Исследования. Воспоминания. Письма и документы. / Составители: П.В.Аравин, В.П.Дернова, Б.Г.Ерзакович. – Алма-Ата: Художественная литература, 1958. – 302 с.
- 3 Затаевич А. В. 1000 песен киргизского народа: (Напевы и мелодии). – Оренбург: Киргиз. Гос. изд., 1925. – 403 с.
- 4 Затаевич А. В. 500 казахских песен и кюев. – Алма-Ата: Наркомпрос Каз.АССР, 1931. – 342 с.
- 5 Затаевич А. В. 1000 песен и кюев казахского народа. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 496 с.
- 6 Затаевич А. В. 500 песен и кюев казахского народа. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 378 с.

7 Александр Затаевич. Письма. Рукописи. Фотографии. / Ред.-сост. А. Омарова, В. Недлина. – Алматы: Казахская национальная консерватория, 2019. – 98 с.

ЧЕЛОВЕК В ЭПОХУ ПЕРЕМЕН: КИНО И РЕАЛЬНОСТЬ

БАЛЕНКО Л. И.
методист-преподаватель, Павлодарский
колледж технического сервиса, г. Павлодар

Существуют кардинально противоположные точки зрения по поводу переломных эпох в истории человечества. Древнекитайская мудрость гласит: «Не дай вам бог жить во времена перемен». Совершенно иная мысль звучит в высказывании Ф. И. Тютчева: «Блажен, кто посетил сей мир в его минуты роковые». Есть своя истина в каждом изречении, тем более что, как сказал современный поэт А. Кушнер, «времена не выбирают, в них живут и умирают» [1].

XX век вошел в историю как век глобальных перемен, великих открытий и трагических потерь, высших духовных свершений и погружения во мглу утопий, чрезвычайной жестокости и невиданного самопожертвования. Человек оказался втянутым в круговорот исторических событий. Стихия глобальных перемен вовлекла в свои вихри сотни тысяч людей, нарушив их привычный образ жизни, а нередко и сломав их судьбы.

Фильм «Конец атамана» Шакена Айманова, кинорежиссёра родом из Баянаульского района (именно здесь мастер получил свое первое вдохновение), относят к разряду исторических. Кинокартина переносит зрителя в 1920 год и рассказывает о специальной операции по ликвидации белогвардейского атамана Александра Дутова и его банды. Это исторический факт, который имел место в 1920–1921 годах. Все, кто участвовал в ликвидации, получили в награду именные часы. Есть информация, что за убийц Дутова контрразведка атамана обещала пять тонн золота. Но главное было сделано. В течение года после смерти Александра Дутова белое движение в Туркестане почти перестало существовать.

Согласно сюжету фильма чекисты разрабатывают операцию по ликвидации войск белоказахского атамана Дутова. По заданию ЧК бывший князь, племянник одного из заместителей Дутова, а ныне начальник уездной милиции Чадьяров переходит на сторону белых и появляется в штабе атамана. Его неоднократно проверяет

и испытывает начальник дутовской контрразведки поп Иона. Каждый раз Чадьяров выигрывает опасный поединок. В конце он завоевывает доверие у самого Дутова. И теперь он приступает к выполнению своего боевого задания.

У героев фильма были реальные прототипы, которые служили в угрозыске Казахстана (тогда – КазССР). Документальные свидетельства, подтверждающие это, хранятся в Государственном центральном архиве Республики Казахстан. Несмотря на то, что кинокартина основана на реальных событиях, исторические сведения говорят о том, что Дутова убил не Чадьяров, а некто Махмуд Ходжамьяров, который также был близок к атаману. У главного героя фильма, большевика Чадьярова, был прототип – некто Чанышев. Точно не известно, чем на самом деле он занимался. Некоторые источники утверждают, что он был контрабандистом и никогда не служил в милиции. Скорее всего, у Дутова и Чанышева были общие дела. Бытует мнение, что Чанышева заставили (угрожали его семье) ликвидировать Дутова [4].

Как видим, исторические факты несколько отличаются от того, что зрителям продемонстрировал режиссер. Тем не менее, художественный вымысел не уменьшил достоинств талантливо снятого кинофильма. Шакен Айманов стремился к тому, чтобы правда исторического факта предстала не только в высоком смысле, политическом назначении – он хотел увлечь зрителей самим ходом событий, раскрыть всю красоту, силу, сложность подвига людей той эпохи [2, с.52].

Касымхан Чадьяров – вымышленный советский разведчик, однако его образ, как уже было сказано, сформирован во многом на основе реальных людей и реальных событий. Даже его имя перекликается с именем агента советской разведки времен гражданской войны. Чадьяров – собирательный образ Героя, настоящего мужчины, сильного духом, верного долгу и чести. Образ, характер, которые, как бы ни менялись времена, не имеют срока давности.

Образ Чадьярова, созданный режиссером Шакеном Аймановым, настолько понравился зрителям, что о нем сняли еще три фильма: «Транссибирский экспресс» вышел на экраны в 1977 году, «Маньчжурский вариант» показали в 1989-м. Заключительный фильм трилогии под названием «Кто вы, господин Ка?» зрители увидели в 2010 году. Четыре фильма о нем охватывают эпоху почти в сто лет [3].

Кинорассказ «Конец атамана» режиссер ведет в динамичном, не знающем спадов ритме, оснастившем его большим количеством острых сюжетных ситуаций, почти нигде не теряется чувство достоверности.

Вероятно, это объясняется особой авторской серьезностью. Она дает себя знать во всем. И в драматургии, дающей благодатный материал актерам, и в режиссуре, отмеченной гражданской активностью, человечностью, верой в торжество добра – органическими свойствами таланта Шакена Айманова, автора «Нашего милого доктора», «Перекрестка», «Земли отцов» и других кинокартин.

Авторская серьезность проявилась и в подборе исполнителей – опытных актеров, в точности актерской игры – реалистической, без нажима, без аффектации. Во всей изобразительной стилистике картины без броскости, в общем-то, традиционной для детектива, без приторного любования. Наконец, в монтаже, умело выверенном, темпераментном, вовлекающем зрителя в гущу событий и не дающем ему заскучать где-нибудь в середине.

Особенно это ощущаешь в лучших эпизодах фильма, таких, как сцена в ЧК, когда люди находятся «сами у себя под стражей», зная, что среди них предатель, и не в силах этому поверить. Как легко здесь было впасть в мелодраму, потерять то самое режиссерское и актерское «чуть-чуть», без которого нет искусства.

Но нет, этого не случилось. Или сцена у попа-контрразведчика Ионы, блистательно сыгранная артистом Б. Ивановым (Иона) и Ашимовым. Тончайший психологический поединок, лицедейство высшего класса, которого не обнаружишь, кажется, даже с помощью пресловутого детектора лжи. Наконец, превосходная сцена встречи с атаманом Дутовым, где актер Стржельчик создает образ удивительной сатирической наполненности и в то же время предельно реалистический и правдивый.

«Конец атамана» - легендарный остросюжетный фильм кинорежиссера Шакена Айманова до сих пор популярен. Его с удовольствием пересматривает старшее поколение. Несмотря на почтенный возраст фильма, его смотрит и молодежь.

Можно говорить немало слов об этом фильме, который вызывает неподдельный интерес, возвращает в тяжелые годы гражданской войны, когда обычный человек оказался втянутым в круговорот исторических событий, и создает образы людей, поистине одержимых высокими и романтическими идеалами

революции, в результате которой рождалась новая эпоха, а вместе с ней и новое мышление, сознание человека.

Сложный и противоречивый XX век ушел в историю, но нам нужно учиться на уроках прошлого, и в этом нам помогают произведения не только литературы, но и кино. Кинорассказы или фильмы раскрывают серьезные проблемы, над которыми следует серьезно задуматься, чтобы двигаться в будущее, призывают к сохранению нравственных ценностей как основы человеческого существования, осуждению войн и насилия, победы жизни над смертью, утверждению самооценности личности, развитие которой немислимо без ощущения себя как части своего народа, его культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кушнер А. Времена не выбирают: Стих // <https://rustih.ru/aleksandr-kushner-vremena-ne-vybirayut/>

2 Сулькин М. Последний фильм Шакена Айманова // Искусство кино. - 1971. № 5. С. 52-61.

3 «Конец атамана»: кино и реальность // Комсомольская правда Казахстан. - 2014.-<http://old.kp.kz/culture/4044-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%86-%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>

4.<https://www.nur.kz/leisure/movies/1884935-konec-atamana-aktery-suzet-fakty-o-legendarnom-filme/>

ПАВЛОДАР ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ ҚАСИЕТТІ БАЙЛЫҚТАРЫ: БІРЕГЕЙ ЕЖЕЛГІ КЕШЕНДЕР

АХМЕДОВА Л. Д.

педагог, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ Мұсахан Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, Павлодар қ.

ФАЛЫМ Д.

студент, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ Мұсахан Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, Павлодар қ.

АБДЕНБАЙ Д.

студент, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ Мұсахан Қанапиянов атындағы жоғары колледжі, Павлодар қ.

Ұлттық мәдени мұра кез келген халықтың дамуы мен тұрақты өмір сүруінде шешуші рөл атқарады. Ол мәдени және рухани бірегейліктің негізін құрайды, ғылымды, мәдениетті, өнер мен білімді қоректендіреді. Ұлттық мәдени мұраны игеру Қазақстанның ғылыми қызметі мен білім беру жүйесінде жаңа перспективалар ашады. Тарихи-мәдени ескерткіштерді, ежелгі мәтіндерді, фольклор мен дәстүрлерді зерделеу этнография, тарих, археология және мәдениеттану сияқты гуманитарлық ғылымдарды дамытады. Оқу орындарында оқу бағдарламаларына ұлттық мәдени аспектілерді енгізу жастардың өз елінің тарихын терең құрметтеуге ықпал етеді.

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы ішкі және халықаралық туризмді дамыту үшін маңызды негіз болып табылады. Ұлттық парктер, мұражайлар және тарихи кешендер сияқты ескерткіштер мен мәдени объектілер туристерді тартады және мәдени ескерткіштерді сақтауға ғана емес, оларды қазіргі заманғы экономикалық дамуға ықпалдастыруға көмектеседі. Қазіргі заманғы Қазақстандық ғылым мен білім беруде ұлттық мәдени мұраны білім беру бағдарламаларына ықпалдастыруға қызығушылық артып келеді. Университеттер мен ғылыми мекемелерде ұлттық тарих, археология, тілдер мен әдебиетті зерттеуге арналған бағдарламалар белсенді әзірленуде. Бұл елдің өткенін жақсы түсінуге ғана емес, оның болашақтағы дамуы үшін осы білімді пайдалануға да мүмкіндік береді.

Біздің дәуірге дейінгі XVII ғасырдан бастап еуразиялық далаларда біздің дәуірімізге дейінгі XVI-XIII ғасырларда Павлодар Ертіс маңын мекендеген тайпалардың материалдық мәдениетінің

дамуының түрлі кезеңдерін көрсететін Петров, Алакөл және Федоров мәдениеттерінің ескерткіштері бойынша белгілі андрондық мәдени-тарихи қоғамдастық қалыптасады. Бұл тайпалар өздерінен кейін қоныстарды, жерлеу құрылыстарын - топырақты бейіттерді және қабырғасына ойылған тас тақтайшалардан жасалған қоршауларды, сондай-ақ мыс пен алтынның тау қазбаларын қалдырды. Ертіс маңы арқылы Қазақстанның шектес өңірлеріне, сондай-ақ Алтай мен Батыс Сібірге андрондықтар қоныстандырылды. Облыс аумағында негізінен андроновтардың топырақты қорымдары зерттелді: Қаратұмсық (Ертіс ауданы), Мичурино 1. Кенжекөл I және Набережное (Павлодар ауданы), Қызылтан (Қашыр ауданы), Ақмола (Ақсу қаласының әкімдігіне бағынысты аумақ), Ақбидайық, Қарасу, Қарайығыр. Күркілі, Көктөбе, (Екібастұз қаласының әкімдігіне бағынысты аумақ) [1, 18-б.].

Өңірдің қасиетті картасына енгізілген Павлодар маңындағы қасиетті нысандардың тізімі осы өңірдің бай мәдени және тарихи мұрасын айғақтайды. Бұл нысандардың барлығы Қазақстанның рухани өмірі мен тарихында маңызды рөл атқарады, қажылық пен мәдени қызығушылық орындары болып табылады. Объектілер екі топқа бөлінген: республикалық (жалпыұлттық) маңызы бар және өңірлік маңызы бар. Оларды толығырақ қарастырайық.

Республикалық, жалпыұлттық маңызы бар объектілер - бұл қасиетті орындар бүкіл Қазақстан үшін маңызды және халық өміріндегі маңызды тарихи және рухани кезеңдерді білдіреді, олар:

- Қоңыр-Әулие үңгірі - ең танымал және қасиетті жерлердің бірі. Үңгір Баянауыл ауданында орналасқан және қажылық орны ретінде белгілі. Аңыздар оны сауықтыратын қасиеттермен байланыстырады және көбі бұл жерге емделуге деген сеніммен келеді;

- Жасыбай батыр бейіті - оның құрметіне аталған Жасыбай көлінің жағалауында орналасқан. Жасыбай батыр туған жерін қорғап, жоңғар басқыншыларына қарсы шайқасты. Оның зираты қазақ халқы үшін маңызды орын болып табылады;

- Мәшһүр Жүсіп Көпеев кесенесі - Баянауыл ауданындағы бұл кесене қазақтың көрнекті ақыны, философы және тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арналған. Оның шығармашылығы мен рухани мұрасы Қазақстанның мәдени тарихының маңызды бөлігі болып табылады;

- Ақкелін тарихи-мемориалдық кешені (М.Шормановтың үйі мен кесенесі) - Қазақстан тарихындағы ықпалды тұлғалардың бірімен байланысты кешен. Мұхаммед Шорманов көрнекті қоғам

және саяси қайраткер болған, бұл кешен оның өмірі мен қызметін еске алады;

- Әуликөл археологиялық кешені - Баянауылда орналасқан, бұл аумақтарда тұратын көшпелі тайпалардың тарихын түсіну үшін маңызды көне археологиялық орын болып табылады. Кешен табиғи және тарихи аспектілерді үйлестіреді;

- Исабек ишан хазірет кесенесі - Екібастұз өңірінде белгілі діни қайраткер және ағартушы Исабек ишан әзірет кесенесі орналасқан. Ол Қазақстанның исламдық рухани жаңғыруындағы маңызды тұлға болды;

- Сұлтанбет Сұлтан үйі - Павлодарда орналасқан тарихи ескерткіш. Сұлтанбет Сұлтан өңірдің саяси және қоғамдық өміріне белсене қатысқан қазақ ақсүйектерінің өкілі болды.

Өңірлік маңызы бар объектілер: бұл нысандар Павлодар өңірі үшін маңызды және маңызды тарих және мәдениет ескерткіштері болып табылады. Қазіргі уақытта осындай 36 нысан бар және олардың тізімі жаңа археологиялық жаңалықтар мен зерттеулердің арқасында жүйелі түрде толықтырылып отырады.

Қорғандар мен археологиялық ескерткіштер - өңірде ежелгі өркениеттер дамуының жоғары деңгейін айғақтайтын қола мен ерте темір дәуіріне жататын көптеген қорғандар табылды. Жергілікті батырлардың және діни қайраткерлердің зираттары мен кесенелері - бұл орындарда туған жерін қорғауға және руханилықты дамытуға үлес қосқан көрнекті адамдардың есімі сақталады. Қасиетті бұлақтар мен үңгірлер - сауықтыратын суы бар бұлақтар қасиетті болып саналады және көптеген қажылық жасаушыларды тартады. [2, 36-б.]

Қасиетті нысандардың мәні - Павлодар облысының қасиетті нысандары рухани мұраны сақтап қана қоймай, мәдени байлықты да білдіреді, Оны зерттеу және келесі ұрпаққа беру маңызды. Бұл ескерткіштер ұлттық сана-сезімді нығайтуға және халықтың мәдени бірегейлігін сақтауға көмектесе отырып, өткенмен бүгіннің арасындағы байланысты қалыптастырады.

Ертіс алқабындағы ашық археологиялық объектілер орта ғасырлық дала сәулеті мен мәдениетінің бірегей ескерткіштері болып табылады. Олардың ішінде Қабал-Гасун (Қалбасын мұнарасы) және Әуликөл көлінің жағалауындағы ортағасырлық көшпенділердің қасиетті орталығы ерекше ерекшеленеді. Бұл жаңалықтар дала өркениеттерінің бай дәстүрін, олардың Алтын Ордамен байланысын және Қазақ хандығының қалыптасу процесін

көрсете отырып, өңірдің тарихы мен мәдени мұрасын зерделеуге маңызды үлес қосады.

Қалбасын мұнарасы - дала билеушілерінің қабірі ретінде белгілі дала мұсылман сәулетінің бірегей ескерткіші. Ертіс алқабында жақында ашылған бұл нысан Қазақстанның ортағасырлық сәулетінің маңызды ескерткіштерінің қатарына жатады. Қалбасын мұнарасына ұқсас дала билеушілерінің ғибадатханалары ислам Орталық Азияның көшпелі халықтарының арасында тарала бастаған Алтын Орда дәуірінде мәдени және діни дәстүрлердің дамығанын айғақтайды. Мұндай мұнаралардың сәулеттік формалары жергілікті дәстүрлердің ислам сәулет канондарымен үйлесімділігін көрсетеді. Бұл жай ғибадатхана емес - мұндай ескерткіштер жергілікті тайпалардың рухани тартылу орталықтары болды және олардың мәдени және діни байланыстарын нығайтуда маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ, Қалбасын мұнарасы сол заманның сәулеттік шеберлігінің жарқын үлгісі болып табылады.

Әуликөл көлінің жағалауындағы қасиетті орталық - Павлодар археологтары Екібастұз қаласынан солтүстік-батысқа қарай 60 шақырым жерде Әуликөл көлінің жағалауында тапқан тағы бір маңызды археологиялық нысан орта ғасырлық көшпенділердің Сарыарқа ірі қасиетті орталығы болып табылады. Бұл қорым XIV-XV ғасырларға жатады және «Margulan Centre» орталығының археологтары жүргізген көпжылдық қазба жұмыстары аясында зерттелген.

Археологтар қорымның Алтын Орданың гүлденуі кезеңінде салынғанын және Қазақ хандығының қалыптасуына дейін пайдаланылғанын анықтады. Бұл көші-қон тайпаларының өкілдері мен рухани көшбасшылары жерленген бұл жердің тарихи және мәдени маңызын көрсетеді. Қорым дала халықтарының Еуразияның орасан зор аумақтарын бақылаған қуатты және ықпалды Алтын Орданың империясымен байланысын көрсетеді. Осы уақытта ислам рухани өмірдің маңызды бөлігіне айналды, бұл жерлеу кешендерінің сипатына әсер етті. Қорым аумағындағы ескерткіштер дала сәулетінің элементтерін, сондай-ақ исламдық жерлеу дәстүрлерін пайдалануды көрсетеді. Бұл үйлесім өңір үшін бірегей және оның діни және мәдени орталық ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Осылайша, Әуликөл көліндегі Қалбасын мұнарасы мен қасиетті орталық Алтын Ордадан бастап Қазақ хандығының пайда болуына дейінгі Қазақстан тарихының маңызды кезеңдеріне жарық түсіретін бірегей ескерткіштер болып табылады. Бұл - архитектурада,

жерлеу рәсімдерінде және рухани дәстүрлерде сақталған дала халықтарының мәдени байлығы мен тарихи маңыздылығының айғағы. [2, 51-6.]

Абылайтас - Баянауылдан алыс емес, Сабындыкөл көлінің жағасында орналасқан Қазақстандағы маңызды тарихи және мәдени орындардың бірі. Бұл шатқал қазақ жүзін біріктіруде және жерлерді сыртқы қатерлерден қорғауда басты рөл атқарған ұлы қазақ билеушісі Абылай ханның (Абылай хан) есімімен байланысты. Аңыз бойынша, дәл осы жерде, 1734 жылы Абылай Орта жүздің сұлтаны болып жарияланды.

Абылай және Абылайтас шатқалы туралы аңыз: халық дәстүрлеріне сәйкес, 1734 жылы қазақтар үшін жоңғар басқыншыларымен күрестің ауыр кезеңінде Абылай ақ киімде (қазақтарда билік пен құрмет символы) көтеріліп, Орта жүздің сұлтаны болып жарияланды. Бұл оқиға қазақ халқы үшін үлкен маңызға ие болды, себебі Абылай тәуелсіздік үшін күресте халықты біріктірген басты көшбасшылардың біріне айналды. Осы оқиғаның құрметіне шатқалда орналасқан тасты Абылайтас деп атай бастады, бұл қазақ тілінен аударғанда «Абылай тасы» деген мағынаны білдіреді. Бұл жарта Абылайдың сұлтан болып тағайындалған жерін ғана емес, қазақ халқының бірлігі мен күшін де білдіреді. Абылай тек сұлтан ғана емес, кейіннен бүкіл Қазақ хандығының ханы болды. Ол қазақ жерлерін шоғырландыруда және жоңғарлармен күресте орталық рөл атқарды, сондай-ақ Ресеймен және Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты, бұл сыртқы қатерлердің күрделі кезеңінде қазақтардың ұстанымын нығайтуға көмектесті. Ғасырлар бойы Абылайтас шатқалы тарихи естелік пен қажылық орнына айналды. Көптеген қазақтар үшін бұл жер тәуелсіздік пен бостандық үшін күрестің рухын бейнелейтін батырлық өткенмен байланысты. Ол адамдар Абылай мен оның мұрасын құрметтейтін орын болып қала береді. Тарихи маңыздылығынан бөлек, Абылайтас шатқалы өзінің табиғи сұлулығымен назар аударады. Жасыл кеңістіктермен қоршалған және Сабындыкөл көлінің жағалауында орналасқан жартасты алаптар көркем пейзаждар жасайды. Бұл орын Қазақстанның осы бірегей бұрышының табиғи және тарихи-мәдени аспектілерінен ләззат алатын туристер, саяхатшылар мен табиғат әуесқойлары арасында танымал. Абылайтас шатқалы - қазақ халқының өміріндегі маңызды оқиғамен байланысты тарихи ескерткіш қана емес, сонымен қатар ұлттық бірліктің, Қазақстанның тәуелсіздігі мен мәдениеті үшін күрестің символы. Бұл өткеннің

қазіргімен қиылысатын, тарихқа қол тигізгісі келетіндерді де, өңірдің табиғи сұлулығына шабыт іздейтіндерді де тартатын жер. Шатқал Павлодар облысының және бүкіл елдің маңызды мәдени және табиғи объектілерінің бірі болып қала береді [2, 60-6.].

Қоңыр-Әулие (немесе Әулиетас) үңгірі - Баянауыл ұлттық паркінің көрікті жерлерінде орналасқан Павлодар облысының ең танымал және құрметті қасиетті объектілерінің бірі. Бұл табиғи ескерткіш жалпыреспубликалық мәртебеге ие және әсіресе жаз мезгілінде көптеген қажылық жасаушылар мен туристерді тартады. Киелі үңгір ретінде белгілі Қоңыр Әулие үңгірі қазақ халқының рухани өмірінде маңызды рөл атқарады. Бұл жердің ерекше сауықтыратын қасиеттері бар деп есептеледі. Мұнда адамдар үңгірдің аурудан емделуге және тілектерін орындауға көмектесетініне сенеді. Үңгірге қатысты аңыздар мен аңыздар оның қасиетті мәнін арттырып, оны танымал қажылық орнына айналдырады. Қоңыр-Әулие үңгірінің бірегей құрылымы бар. Үңгірге кірген кезде келушілер ұзындығы шамамен 30 метр болатын кең залға түседі. Залдың биіктігі мен көлемі таң қалдырады, бұл оны өңірдегі осындай ірі табиғи нысандардың біріне айналдырады. Одан әрі үңгір тарылып, тауға тереңге апаратын дәлізге айналады. Егер осы дәлізден жоғары көтерілсек, онда үңгірдің жарықтарымен ағатын су жиналатын кішкене шұңқырды көруге болады. Бұл су қасиетті болып саналады және көптеген адамдар оның сауықтыратын қасиеттеріне сенеді. Келушілерге ыңғайлы болу үшін үңгірге кіре беріске жетуге көмектесетін ұзындығы 100 метрден асатын баспалдақ жүргізіледі. Оның көтерілуіне қарамастан, үңгір қажылық жасаушыларды да, оның рухани атмосферасын сезінуге және табиғаттың сұлулығын тамашалауға келетін туристерді де тартады. Қоңыр-Әулие үңгірімен ұрпақтан ұрпаққа берілетін көптеген аңыздар мен дәстүрлер байланысты. Олардың бірі бұл үңгірдің ежелгі дәуірде өмір сүрген қасиетті адамдар үшін сиыну орны болғанын айтады. Олардың рухани күшінің арқасында үңгір өзінің қасиеттілігіне ие болды деп саналды. Қоңыр-Әулие үңгірі - діни маңызы бар нысан ғана емес, сонымен қатар танымал туристік орын. Көптеген адамдар осы бірегей табиғи ескерткішті көруге, Баянауыл ұлттық паркінің керемет көріністерін тамашалауға және осы жерді қамтитын рухани қуатты сезінуге келеді. Үңгірден басқа, келушілер Баянауылдың басқа да көрікті жерлерін, атап айтқанда тауларды, көлдерді және осы өңірді Қазақстандағы туризм үшін ең тартымды ететін көркем пейзаждарды зерттей алады. Қоңыр Әулие

үңгірі - Қазақстанның рухани және табиғи мұрасының символы. Оның бірегей құрылымы, қасиетті маңызы мен көркемдік орналасуы оны қажылық пен туризмнің маңызды объектісі етеді. Көптеген қазақстандықтар мен ел қонақтары үшін бұл тарихи қызығушылық қана емес, сонымен қатар ішкі тыныштық пен үйлесімділікке ие болатын рухани ізденіс орны.

«Margulan Centre» орталығының археологтары Баянауыл аумағында туристік кластер құрған. Бұл Павлодар облысындағы туризмді дамытудағы маңызды қадам. Бұл жоба өзінің бірегей табиғи және тарихи-мәдени ескерткіштерімен танымал өңірге туристерді көптеп тартуға бағытталған. Археологиялық ескерткіштер туристер үшін ұйымдастырылған экскурсиялар мен ақпараттық материалдармен қолжетімді болады. Туристік кластер шеңберінде жол желісін жақсарту, қонақ үйлер, туристік базалар мен мейрамханалар құру жоспарлануда, бұл өңірді туристердің келуі үшін тартымды етеді. Туристік кластерді дамыту жергілікті туристер ағынын ұлғайтып қана қоймай, Орталық Азияның мәдени мұрасы мен тарихына қызығушылық танытатын халықаралық қонақтардың назарын аударуға мүмкіндік береді. Бұл жұмыстың негізгі элементтерінің бірі «Тас қабірлер алқабы» және «Торайғыр сақ қорғандары» сияқты қасиетті нысандарда ашық аспан астындағы археологиялық мұражайлар құру болып табылады.

Тас қабірлер алқабы - археологиялық ескерткіш қола мен ерте темір дәуіріне жататын ежелгі зираттар болып табылады. Тас қабірлер Қазақстан аумағында өмір сүрген ежелгі көшпенділердің ғұрыптық және жерлеу дәстүрлерінің жоғары деңгейде дамығанын айғақтайды. Ашық аспан астындағы мұражайдың мақсаты: «Тас қабірлер алқабында» археологиялық мұражай құру келушілерге ежелгі заманның атмосферасына шомылуға және зираттар мен ғұрыптық кешендердің мыңдаған жылдар бұрын қандай болғанын көруге мүмкіндік береді. Экскурсиялар мен ақпараттық стендтер туристерге көшпелі халықтардың мәдениеті мен діні қалай қалыптасқанын түсінуге көмектеседі. Бұл аумақта ежелгі тайпалардың өмірінде маңызды рөл атқарған қорғандар мен қабірлер сияқты бірегей нысандар бар. Мұнда туристер тас жерлеулердің қалай жасалғанын көре алады және сол кездегі жерлеу рәсімдері туралы көбірек біле алады.

Торайғыр сақ қорғаны - Баянауылдағы тағы бір маңызды археологиялық нысан. Олар дала өңіріндегі ең ықпалды мәдениеттердің бірі болған сақ өркениеті кезеңіне (б.з.д.

VII-III ғғ.) жатады. Сақ қорғандары өздерінің жауынгерлік өнерімен және дамыған әлеуметтік құрылымымен белгілі ежелгі көшпелі тайпалармен байланысты. Қорғандардағы жерлеулерде көбінесе бай сыйлықтар, қару-жарақ пен тұрмыстық заттар болады, бұл жерлеулердің мәртебесінің жоғарылығын көрсетеді. Торайғыр қорғандарының орнында мұражай ашу туристерге көне сақ тайпаларының мәдениетімен танысуға мүмкіндік береді. Мұражай кешенінің маңызды бөлігі сакстардың тұрмыс-тіршілігі, әскери ерліктері мен діни салт-дәстүрлері туралы баяндайтын экспозициялар болады [3, 34-6.].

Павлодар Ертіс өңірі – тарихи және мәдени мұраларға бай өлке. Бұл өңірдің ежелгі кешендері қазақ халқының рухани және мәдениетінің терең тамырларын көрсетеді. Қасиетті нысандар, ежелгі қорғандар мен петроглифтер тек археологиялық зерттеулердің құнды дереккөзі ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен бірегейлікті қалыптастыруда ерекше орын алады. Олардың барлығы мыңдаған жылдар бойы осы өңірде мекендеген халықтардың өмірі, наным-сенімдері және мәдениетінің куәсі. Павлодар Ертіс өңірінің тарихи-мәдени байлығы, әсіресе, Қоңыр-Әулие секілді қасиетті нысандар, Сақ және тасмола дәуірлерінің археологиялық ескерткіштері Қазақстанның және әлемдік тарих пен мәдениетте ерекше орын алады. Бұл мұралар бүгінгі ұрпаққа жергілікті халықтың рухани байлығын сақтап, оның әлемдік мәдениеттегі рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осы мұраларды сақтау және зерттеу – болашақ ұрпаққа рухани-мәдени байлықты жеткізудің маңызды жолы. Тарихи мұралар мен мәдени нысандарды насихаттау арқылы Павлодар Ертіс өңірі Қазақстанның туризм орталықтарының біріне айнала алады. Бұл аймақтың қасиетті байлықтары ел тарихының ғана емес, бүкіл түркі әлемінің мәдени мұрасына қосқан орасан үлесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. – Алматы: Аруна, 2010. – 600 с.

2 Захаренко, А. Л. История Павлодарского Прииртышья: учебное пособие / А. Л. Захаренко. – Павлодар : ПГУ имени С. Торайғырова, 2003. – 133 с.

3 Артыкбаев, Ж. История и культура Павлодарского Прииртышья: учебное пособие / Ж. Артыкбаев. – Астана : Фолиант, 2002. – 72 с.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ ВЕЛИКИЙ СЫН СВОЕЙ ЗЕМЛИ

СУЛЕЙМЕНОВА Г. С.

Преподаватель общественных дисциплин,
Высший колледж электроники и коммуникаций, г. Павлодар

ЕРІК Е.С.

студент, Высший колледж электроники и коммуникаций, г. Павлодар

Выдающийся казахский писатель и просветитель Жусіпбек Аймауытов родился в 1889 году в Баянаульском районе Павлодарского уезда. Его прадеды Дандебай и Куан были уважаемыми и образованными людьми из знатного рода. С детства обучался арабской грамоте, кузнечному делу и резьбе по дереву. Происходит из подрода Кулболды рода кулік племени арғын. До пятнадцати лет он учился разным ремесленным делам у отца и местного муллы. Затем сам становится муллой и учит детей. В 18 лет Жусіпбек один год проучился в русской школе, затем поступил в сельскохозяйственную школу в Кереку (Павлодар), где выучил русский язык. Затем два года проработал учителем у себя в ауле и проучившись в русско - казахской школе в Кереку, он в 1914 году поступает в Семипалатинскую учительскую семинарию, которую заканчивает в 1919 году. Здесь он знакомится с великим Канышем Сатпаевым и известным автором романа «Путь Абая» Мухтаром Ауэзовым.

После установления Советской власти Аймауытов вступает в партию большевиков и становится членом Народного комисариата просвещения республики, руководил губернским отделом просвещения Семипалатинской области.

В 1917–1919 годы участвовал в организации партии «Алаш-Орды» вместе с Алиханом Бокейхановым, Мағжаном Жумабаевым, Мыржақыпом Дулатовым.

В 1918 году он вместе с Мухтар Ауэзовым издавал журнал «Абай», где они печатали свои заметки. Журнал «Абай» имел много подписчиков и финансово поддерживался молодежью. Так, омская молодежь передала журналу тысячу рублей, вырученных от проведения литературного вечера, а семипалатинская молодежь выслала пять тысяч рублей. Впоследствии Жусіпбек аға печатался в газетах «Сарыарқа» и «Жас азамат», издававшихся в городе Петропавловске. Чуть позже классик казахской литературы Мухтар Ауэзов называл Аймауытова своим «Учителем».

После выхода из партии «Алаш» в 1919 году, он участвовал в становлении Советской власти в Павлодарском Прииртышье. В январе 1920 года Жусіпбек Аймауытов вступает в ряды Коммунистической партии и с этого времени начинается его интенсивная и целенаправленная литературная и общественная деятельность.

Впервые Жусіпбек Аймауытов печатался в 1913 году в газете «Қазақ». В 1916 году он написал пьесу на тему отправки казахов на тыловые работы.

В 1922–1924 годах Жусіпбек Аймауытов работает учителем в Каркаралы, в 1924–1926 годы - литературный сотрудник газеты «Ақ жол» в Ташкенте, в 1926–1929 директор Шымкентского педагогического техникума.

Жусіпбек Аймауытов, как литературный деятель автор четырех романов, в том числе первого казахского советского романа «Карткожа». В 1926 году он написал свой первый роман на казахском языке – «Карткожа», в котором создал собирательный образ казахского интеллигента, выходца из бедных слоев на основе прототипа Карткожи Тоғанбаева – писателя и полиглота. Основная тема произведения – насильственная мобилизация казахской молодежи на окопные работы 1916 года, установление советской власти большевиками и на фоне этих событий прослеживание судьбы казахского народа. Рассказывая о всеобщей мобилизации 1916 года, писатель с возмущением и болью рассказывает, через какие тяжелые испытания прошел свободолюбивый казахский народ. Жусіпбек Аймауытов писал о человеческих взаимоотношениях, об отношениях людей с государством, но именно с позиции человеческих ценностей. И эти нравственные темы всегда будут актуальны. Жусіпбек Аймауытов создает роман «Ақбилек». В этом романе писатель точно отразил социальные столкновения, исторические события, классовую борьбу, последствия которой тяжким трудом легли на плечи простого народа, сложные судьбы отдельных людей, непростую судьбу девушки Ақбилек. Роман представляет интерес не только благодаря художественному мастерству автора, но и изображением происходящих в 1920-ые годы изменений в казахском менталитете, ломки традиционного быта, морали, зарождения городской прослойки из числа вчерашних жителей аула. Не остались вне внимания автора и эпохальные исторические события. Немаловажно то, что Жусіпбек Аймауытов является свидетелем, современником описываемых

событий, что придает произведению особую ценность, поскольку художественных свидетельств того времени сохранилось совсем мало. Одно из выдающихся его драматических произведений «Шернияз» (1925–1926 годы), посвященное памяти Султанмахмута Торайгырова, затрагивает проблему взаимоотношения города и села.

Жусіпбек Аймауытов – один из основоположников казахской педагогики и психологии. Он автор более десяти книг, сотни научных публикаций, учебников и учебных пособий по педагогике, психологии, этике. Некоторые из них: «Тәрбиеге жетекші» (Пособие для воспитателя, Оренбург, 1926), «Дидактика», «Психология», «Сабақтың комплексті жүйесінің әдістері» (Комплексная система ведения уроков, Кызылорда, 1929), «Жан жүйесі және өнер тандау» (Психология и выбор профессии, Москва, 1929). Книга Жусіпбека Аймауытова «Пути комплексного обучения» является одним из первых методических средств системы школьного образования, написанных на казахском языке. Он пишет о необходимости умственного, физического и нравственного воспитания детей в процессе школьного обучения, он конкретно разрабатывает проблемы, связанные со значениями программы, необходимостью комплексного обучения, планы работы, расписание уроков.

Еще одна грань таланта писателя – блестящие переводы на казахский язык произведений А. Пушкина, Л. Толстого, М. Горького, Мопассана, Шекспира, Гюго и других авторов являются ярким доказательством языкового билингвизма Аймауытова, прекрасно владевшего русским языком. Именно он заложил научную основу художественного перевода в казахской литературе – статья «О переводе» («Аударма туралы») была написана им еще в 1925 году.

Им также были переведены на казахский язык научные монографии «Краткий курс политической экономии» А. А. Богданова, «Краткое описание русской истории» М. Н. Покровского, «Азбука коммунизма» Н. И. Бухарина и Е. А. Покровского, «Конституция РСФСР», «Вопросы и мысли» П. И. Стучки, учебник «Первые практические уроки по химии» С. Сазонова и В. Верховского.

В 1929 году он переезжает в Кызыл-Орду для работы в газете «Енбекші казак».

Его статьи в газете не понравились властям, и вскоре он был арестован по ложному обвинению в присвоении пожертвований, выделенных для голодающих Тургая, Кустаная, Актюбинска. Был

оправдан. Но через непродолжительное время Аймауытов был снова арестован уже по обвинению в контрреволюционной деятельности и препровожден в Москву. Осужден коллегией ОГПУ и расстрелян 21 апреля 1930 года в возрасте 41 года. Похоронен на Ваганьковском кладбище в братской могиле вместе с другими репрессированными.

Творческое наследие Жусіпбека Аймауытова в течение многих десятилетий было под запретом. И только 4 ноября 1988 года Верховный суд Казахстана полностью реабилитировал писателя ввиду отсутствия в его действиях состава преступления.

Память. Жусіпбек Аймауытов занесен в «Книгу Скорби», выпуск 1 (1996 г.), которая включает списки лиц, расстрелянных в период массовых политических репрессий в 1920-1950 годах. Кроме того, его имя занесено в книгу «Расстрельные списки», выпуск 2 (Москва, «Мемориал», 1995 г.).

1 Его именем назван Павлодарский областной казахский музыкально-драматический театр.

2 В 2014 году в рамках празднования 125-летия великого писателя в Павлодаре напротив казахского музыкально-драматического театра был установлен памятник Жусіпбек Аймауытову.

3 В 2003 году в аллее бюстов просветителей и академиков Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова был установлен бюст Аймауытова.

4 В честь Аймауытова названа школа-гимназия № 64 в г. Шымкент.

5 В Астане, Шымкенте, Семее, Павлодаре, Кокшетау и Баянауле его именем названы улицы.

Кроме того, в Казахстане была проведена международная научно-практическая конференция, посвященная жизни и творческой деятельности великого писателя. Творческое наследие Жусіпбека Аймауытова является национальным достоянием республики, его имя заслуженно вошло в золотой фонд отечественной культуры и литературы.

Сегодня независимый Казахстан — уважаемое и авторитетное государство в мире, признанная модель общенационального единства и общественного согласия. И в этом есть немалая заслуга тех, кто в сложное и переломное историческое время, когда проявление национальной культуры, духовности и языка расценивалось в негативном контексте, прилагал величайшие усилия, чтобы сохранить, укрепить, развить и приумножить богатейшую культуру и литературу, стремился обеспечить

достойное будущее соотечественникам. И Жүсіпбек Аймауытов был одним из достойных фигур из плеяды тех великих исторических личностей на звездном небосклоне отечественной культуры и литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Исторические личности. Составитель Тогисбаев Б., Сужикова А., - Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2009. -312 с.

2 Шаяхметов Алишер, Страницы жизни Аймауытова // Звезда Прииртышья. – 2014. – 18 сентября. – С. 8

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ӘУЛИЕЛІГІ

ИСКАКОВА М. К.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің оқытушысы,
«Ақсу қара металлургия колледжі» ШЖҚ КМК, Ақсу қ.

ҚАЗИХАН Б. М.

студент, «Ақсу қара металлургия колледжі» ШЖҚ КМК, Ақсу қ.

*Жетпіс үшке келгенше,
Балталасаң да өлмеймін.
Жетпіс үштен ары қарай
Алтын үйге салып асыратсаң да бармаймын..*

Ұлтымыздың дана перзенттерінің бірі – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Есімі әлемге әйгілі ағартушы, шежіреші, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, көрнекті ақын, ойшыл, рухани қайраткер Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өмір жолы, шығармашылық мұрасы зерделеніп біткен жоқ. Халық оны көзі тірісінде «әулие, көріпкел, дана Мәшһүр» деп атап кеткен атауы – өз алдына бөлек зерттеуді талап ететін тақырып.

Көпейдің Жүсібі 1858 жылы Семей облысы Баянауыл сыртқы округі аумағындағы Баянауыл мен Қызылтау тауларының арасында орналасқан Ашамай тасы деген жерде дүниеге келген. Ата-анасының азан шақырып қойған есімі Адам-Жүсіп. Кішкентай кезінен (9 жас) қисса-дастандарды жатқа айтып, ел көзіне түскен баланы аға сұлтан Мұса Шорманов көріп, жыр-дастанды жатқа төгілте орындаған балаға риза болып: «Өз заманында халқына мәшһүр болатын бала екен», деп есіміне «Мәшһүр» атын қосыпты. «Мәшһүр» сөзі араб

тілінде «танымал» дегенді білдіреді. Айтқанындай-ақ, оның есімі жақын жұртынан төрткүл дүниеге дейін танылады.

1861 жылдың қысы қиын болып, аштық та бала Жүсіптің отбасын айналып өтпейді. Қорадағы бүкіл малынан айырылған көреген әкесі Жүсіпке: «Адамға мал жолдас болмас, ғылым жолдас», деп баласын Баянуыл медресесіне, өңірге танымал Нәжімеддин молдаға оқуға береді. Бес жыл осы медреседе оқып, өзінің ерекше табиғи ақыл-ойының, табандылығының, тәртіптілігінің арқасында барлық молданың назарын өзіне аударады. Тіпті, өзінен үлкен балаларды да басып озады.

Жылдар өтіп, Мәшһүр Жүсіп Бухарадағы Көкілташ медресесінде оқып, араб, парсы тілдерін жетік меңгеріп шығады. Ол Низами, Науаи, Сағди, Хафиз, Физули және басқа да Шығыс әдебиеті өкілдерінің шығармаларын түпнұсқадан еркін оқи алатын деңгейге көтеріледі.

Жас кезінен халық ағарту ісі мен ғылым саласына ден қою бастайды. Туған жері Қызылтауда ауыл балаларын арабша үйретіп, дәріс береді. Олардың білім мен ғылымға деген құштарлығын арттырып, қолөнер, егіншілік, сауда, мал шаруашылығымен айналасуға шақырады. «Білім алып, өмірлік қажетті іскерлік пен дағдыларды меңгеру – ұлттық ояну мен өркендеудің бірден-бір жолы» деп білді.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының басым көпшілігі адалдық пен адамдық туралы толғамды ойға толы. Жазбалары жақсылықтың жаршысындай еді. Жастарды білімді және өнерпаз болуға үндеді. Оның мысалдары мен өлеңдерінде халқына деген терең сүйіспеншілігі, оқу-ағарту ісін дамытып, әлеуметтік әл-ауқатқа жетуге жетуге деген уайымы аңғарылады. Мәшһүр Жүсіп философия, медицина, астрономия, геология, география, этнография, фольклор, тіл білімі, педагогика, дінтану саласында зерттеулер жүргізіп, дала мәдениеті туралы терең дәлелді пікірлерін ұрпағына мұра етіп қалдырды.

Мәшһүр Жүсіптің көне ауыз әдебиеті жырларын тиянақты жинағанының арқасында кейінгі ұрпаққа баға жетпес тарихи аңыздар, этнографиялық материалдар мен хан-сұлтандар, жыраулар мен билердің, батырлар мен қожалардың егжей-тегжей шежіресі жетті. Шығармаларының барлығында адам мен табиғаттың өзара байланысы және үйлесімділігін сипаттап, «қайырымды іс сауапқа кенелтеді» деген тұжырыммен аяқтайды.

Сонымен қатар, жоғарыда айтылған ерекшеліктерімен қоса, Мәшһүр Жүсіп тамаша өлкетанушы болған. Өйткені, хан Абылайдың жақын серігі, кеңесшісі Бұқар Қалқаманұлының жерленген орнын анықтаған.

Ұлы ойшыл Наурыз мерекесін тойлауға ерекше тоқталып, қазақ халқы бұл мерекені 2500 жылға жуық, ислам діні тарағанға дейін тойлағанын атап өтті.

Шығыс тілдерін жетік меңгерген Мәшһүр Жүсіп араб, парсы поэзиясына терең үңіледі. Шығыстық сарынға сүйене отырып, «Гүлшат-Шеризат», «Фибратнама», т.б. дастандарын жазып, «Исабек ишан», «Мұса Шорманұлы» атты жоқтау өлеңдерін шығарды.

Ақын поэзияның көп бөлігін діни тақырыптарға арнады. Оның әйгілі «Шайтанның саудасы» дастаны 1946 жылға дейін республиканың жалпы білім беретін орта мектептерінің 8-сыныбына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығының хрестоматиясына 4 рет өңделіп енгізілген.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы діндар адам болған. Бірақ, өз шығармаларында жартылай сауатты молдалардың екіжүзділігін аяусыз сынап әшкереледі. Ал адал қызмет етіп жүрген дін қайраткерлеріне құрмет көрсеткен. Діни тақырыптарда да әулиелердің өмірі, тарихи тұлғалар, пайғамбарлар, т.б. туралы көп дерек жинады.

Ұлы ақын Абай Мәшһүр Жүсіпті қадірлеген. Бірде Тобықты еліне жолы түскен Мәшһүр Жүсіп арнайы сәлем беру үшін Абай ақынның үйіне келеді. Табалдырықты аттап үйге кіре бергенде Абай тосын сауал қойып: «Ақылдының өзінен бұрын айтқаны жетеді деген. Атын құлағымды сарсылтып еді, шынымен Мәшһүр болсаң айтшы көне: «Құдай қайда? Жұмақ пен тозақ қайда?» депті. Сонда Мәшһүр Жүсіп кідірместен: «Абайдың Құдайының қайда екенін білмедім. Менің Құдайым жүрегімде!» деген екен. Абай есті сөзді естігеніне риза болып: «Мәшһүр десе дегендей екенсің!» деп, қолын алып, төрге отырғызыпты...

1920 жылдың күзінде Мәшһүр Сарыбұлақ аймағына келіп, балаларымен бірге қыстақ салуға кіріседі. Ғұламаның өзі бұл аймаққа «Иесі келді» деген жаңа атау берді. Кейін бұл аймақ Ескелді деп атала бастады. 1927 жылдан 1931 жылға дейін, яғни қайтыс болғанға дейін осы қыстақта тұрды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1931 жылы 27 қарашада қайтыс болды. Ел арасында Мәшһүр Жүсіп дүниеден өткен соң жылдар бойы жерленбей, беті ашық жатқаны жайлы дерек бар. Ұлы

ғұламаның шөбересі Абай Шарапиевтің айтуынша, Мәшһүр өмірден өтерінен бір-екі жыл бұрын өзіне жер таңдап, қабірін қаздыртады. Павлодар облысы Баянауыл ауданындағы Жаңажол ауылының жанында өзі тұрған жердегі төбенің басын дайындайды. Екі құрылысшыны жалдап, екі бөлмелі зират салдыртады. Бір бөлмесіне өзі пайдаланған ат-арбасын, ертоқым, киім-кешегін, кітаптарын әкелдіріп, ыдыс-аяғы мен насыбайына дейін қояды. «Менің үйім мола болмасын, қонақ үй болсын», деп айтып кеткен екен. Басына зиярат етуге келген кісі осы бөлмеге қонып, Мәшһүр Жүсіпке «Құдай рахмет айласын!», деп үш рет айтса жеткілікті. Одан басқа ештеңе керек емес. Келген қонақтың ат арбасы, ертоқымы сынып қалса, менің заттарымды қолдануға рұқсат» деп кеткен екен», - дейді ақынның шөбересі.

Зираттың екінші бөлмесінде өзі жататын жер қаздырады, ағаш керует қойдырады. «Ұйықтаған адамдай болып жатамын. Ашық жерлендер, мені төменге түсіп көруге рұқсат, тек ақыретімді жаз айларында ыстықтан сарғайса ғана айырбастандар, басқа түк істемендер» деген екен.

Ақын өзінің қай уақытта дүниеден өтетінін сезген.

«Денем қырық жылға дейін шірімейді, оған кепілдік беремін. Қырық жылдан кейін тағы да көрерсіндер», деп айтқан. Содан 1931 жылдан 1952 жылға дейін ақынның денесі ашық жатқан. Бұл хабар Мәскеуге жеткен соң, анықтау үшін ол жақтан бұйрық келеді: «Айдалада Ленинге ұқсап қазақтың бір шалы жатыр, алып тастандар!», деп бұйырады. Себебі діни сенім басым кезең, марқұмның басына түнеп, бала сұрайтындар да көп болған.

Содан, сол кездегі Баянауыл ауданының бірінші хатшысы Макин Кенжебайға бұйрық түседі екен. Ол қорқыр, марқұмның қасиетін білген соң біраз уақыт зиратты бұзғызбайды. Бірақ, егер сен осы зиратты бұзбасаң, партиядан шығасың, деп жоғарыдағылар оны қорқытады. Қорыққанынан аудандағы белсенді біраз азаматты ертіп, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының зиратын бұзуға жібереді. Ол Мәшһүрдің кенже ұлы Фазылға және немересі Төлеубайға бастандар, дейді. Олар өз әкемізге қол салмаймыз деп бас тартады. Ішінде шенге қызығатын кісіге жақсы қызмет ұсынған соң, ол кісі қолына қайла алып зиратты бұзады. Кейін, әулиенің зиратын бұзған адамдардың барлығы дүниеден өтіп кетеді: бірі суық тиіп, қиналып қайтыс болады, бірі есінен ауысып, қырық градус аязда жалаңаяқ далаға шығып өледі, біреуі суға батып кетеді, біреуі аттың астына түсіп, мойны бұралып кетеді. Осы қайғылы оқиғадан кейін

Мәшһүрдің кесенесінің басына халақ ағылып «Әулие» деп тағзым ететін болды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін үкімет басшысының қолдауымен Павлодар облысының әкімі Қайрат Нұрпейісовтың басқаруымен Мәшһүр Жүсіптің ерекше әдемі кесенесі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Жаңа жол ауылдық округінің Ескелді шатқалында салынды.

Кесене екі залдан тұрады. Бірі зиратхана, бірі қабырхана. Қабырханада Мәшһүр Жүсіп Көпеев жерленген. Оның үстінде мәрмәрдан жасалған тоғыз тонналық құлпытас орнатылған. Кесенеден 73 баспалдақ төмен түсіреді, яғни Мәшһүр Жүсіптің өмір сүрген жылдарымен сәйкес келтірілген. Объектінің қазіргі инфрақұрылымы өте жақсы дамыған. Кесене маңайында екі қабатты қонақ үйі, Мәшһүр Жүсіп мұражайы және ас үйлер салынған. Құрбандық шалатын жерлер де ойластырылған. Мәшһүр Жүсіп кесенесіне әр түрлі елдерден адамдар келіп, тәу етеді, осы жағдай халық санасындағы культтік объектінің киелі мағынасын ашып көрсетеді.

Мәшһүр-Жүсіпті ұрпақтары да, жерлестері де ұмытқан жоқ. Туған ауылында республикадағы жалғыз мұражай ашылып, оның жеке заттары, кітаптары, тұрмыстық бұйымдары жинақталған. Павлодарда «Мәшһүр Жүсіп оқулары» атты республикалық конференция тұрақты өткізіліп тұрады. Павлодар қаласында салынған Орталық Азиядағы ең үлкен мешіт Мәшһүр-Жүсіп атында. Сонымен қатар, қалалар мен аудан орталықтарында көше атаулары мен ескерткіштер орнатылған.

«Мен келдім музейіне жолым түсіп,
Егілдім рухынды сүйіп-құшып.
Өмірдің жолдарында жар бола көр,
Қазақтың пайғамбары Мәшһүр Жүсіп».

Бүгінгі таңда ұлы ойшыл, әулие атанған Мәшһүр-Жүсіптің мұрасы 20 том болып жарық көрді. Олар Қазақстан Республикасының Ғылым академиясында, Алматы қаласының Орталық кітапханасында, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында және ұрпақтарының қолында сақтаулы. Қолжазбалардың бір бөлігі Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы атындағы мұражайда тұр. Оның қолжазбаларының көбі күшәла қосылған сиямен жазылғандықтан, жақсы сақталған.

Қазақтың ойшылы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының кейінгі ұрпаққа қалдырған рухани мол мұрасы – нағыз парасаттылықтың,

инабаттылықтың, киеліліктің, ар-намыс пен тектіліктің жарқын үлгісі. Бұл мұра – қазақтың тарихын түгендеуде, әдебиетін жүйелеуде таптырмас алтын қазына.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Көпеев М. Ж. Таңдамалы. Екі томдық. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1990. – 273 б.
- 2 Аллаберген Қ. Орта жүз: Арғын – Айдабол тарихы. – Павлодар: ЖШС ФПФ «Эко», 2015. – 1184 б.
- 3 https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D3%99%D1%88%D2%BB%D2%AF%D1%80_%D0%96%D2%AF%D1%81%D1%96%D0%BF_%D0%9A%D3%A9%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D2%B1%D0%BB%D1%8B
- 4 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Алматы: ЭВЕРО, 2003. – 678 с.
- 5 Қажымұқанұлы Ә. Мәшһүр Жүсіптің әулиелігі туралы// Қаақ тарихы. – 2007. – № 2–39–416.
- 6 Сейсенбаев Р. Өзі де, сөзі де бөлек дара тұлға.// Сарыарқа самалы. – 2009–21 ақпан-6 б.

ОБЛЫСЫМЫЗДЫҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

ОМАРОВА А. Қ.

Ғылыми жетекші, Жоғары электроника
және коммуникациялар колледжі, Павлодар қ.
МАДЕНИЕТОВА Қ. М.

студент, Жоғары электроника және коммуникациялар колледжі, Павлодар қ.

«Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары» тақырыбы Қазақстанның ең маңызды аймақтарының бірінің бай мәдени мұрасы мен рухани дәстүрлерін ашады. Қазақстанның солтүстігінде орналасқан Павлодар Ертіс өңірі көшпелі халықтардың ежелгі дәстүрлерінің, сондай-ақ қазіргі заманғы мәдени және рухани әсерлердің элементтерін біріктірді.

Тарихи мұра

Павлодар Ертіс өңірінің терең тарихи тамыры бар. Әр түрлі дәуірлерде аймақ аумағында әртүрлі халықтар мен тайпалар өмір сүрді, бұл аймақтың мәдени мұрасында өз ізін қалдырды. Археологиялық олжалар, соның ішінде қорғандар мен ежелгі

коныстар, Тарихқа дейінгі дәуірде мәдениеттің дамуын көрсетеді. Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайы сияқты жергілікті мұражайлар сақтар, ғұндар, түріктер және басқа да халықтар мәдениетіне байланысты заттарды көрсетеді.

Ұлттық бірегейлік

Қазақ ұлттық мәдениеті өңірдің рухани және мәдени құндылықтарында орталық орын алады. Бұл мәдениетте ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазақ салт-дәстүрлері маңызды рөл атқарады. Мұндай дәстүрлерге қонақжайлылық, үлкендерді құрметтеу, отбасылық өмір салттары, соның ішінде неке қию және бала туу рәсімдері жатады. Рухани мұраның маңызды бөлігі-ауылдардың мәдениеті, Наурыз сияқты халықтық мерекелер және музыкалық дәстүрлер, соның ішінде домбырада күйлер орындау және ақындардың ән айтуы.

Көпұлтты және мәдениетаралық диалог

Павлодар Ертіс өңірі-әртүрлі этникалық топтардың өкілдері тұратын көпұлтты өңір: қазақтар, орыстар, немістер, татарлар, украиндар және басқалар. Бұл әртүрлілікте бірге өмір сүрудің және мәдениетаралық диалогтың ерекше мәдениеті қалыптасады. Өзара сыйластық пен өзара әрекеттестік арқылы мәдени байыту жүреді. Әртүрлілік әр түрлі этностардың мәдени және рухани дәстүрлерінде көрініс табады, олар Мерекелер, тағамдар, фольклор және діни рәсімдерде көрініс табады.

Діни дәстүрлер

Павлодар Ертіс өңірінің рухани құндылықтарына діни мұра да кіреді. Қазақ халқының едәуір бөлігі ұстанатын Ислам аймақтың рухани өміріне үлкен әсер етеді. Мешіттер тек діни ғана емес, сонымен қатар рухани жиналыстар, рәсімдер мен мерекелер өтетін мәдени орталықтар болып табылады. Сондай-ақ, аймақта православие, католицизм және басқа да діни конфессиялар бар, олар әртүрлі діндерді бейнелейді және қоғамдағы рухани үйлесімділікке ықпал етеді.

Мәдени іс-шаралар

Соңғы онжылдықтарда Павлодар Ертіс өңірі қазіргі мәдени контексте де белсенді дамып келеді. Дәстүрлі құндылықтар сақталады, бірақ олар жаңа тенденциялармен үйлесімді түрде үйлеседі. Өңір жастары шығармашылық жобаларға қатысады, өнермен айналысады, ұрпақтардың мәдени байланысын сақтай отырып, жергілікті медиа және интернет-платформаларды

дамытады. Бұл процесте мәдениетті цифрландыру және заманауи технологиялар арқылы мұраны сақтау маңызды рөл атқарады.

Қазіргі мәдени даму

Соңғы онжылдықтарда Павлодар Ертіс өңірі қазіргі мәдени контексте де белсенді дамып келеді. Дәстүрлі құндылықтар сақталады, бірақ олар жаңа тенденциялармен үйлесімді түрде үйлеседі. Өңір жастары шығармашылық жобаларға қатысады, өнермен айналысады, ұрпақтардың мәдени байланысын сақтай отырып, жергілікті медиа және интернет-платформаларды дамытады. Бұл процесте мәдениетті цифрландыру және заманауи технологиялар арқылы мұраны сақтау маңызды рөл атқарады.

Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары өткен дәстүрлер мен қазіргі заманғы үрдістерді біріктіретін бай және көп қырлы мұраны білдіреді. Бұл құндылықтарды сақтау, оларды жас ұрпаққа беру және мәдениетаралық диалогты дамыту аймақтың жеке басын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтарына байланысты мәселелер дәстүрлерді сақтау, мәдениетаралық диалогты дамыту және мәдени мұраны қазіргі жағдайларға бейімдеу контекстінде өзекті болып қала береді. Міне бірнеше өзекті сұрақтар:

Ұлттық бірегейлікті сақтау

Жаһандану мен урбанизация жағдайында қазақтың бірегей дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын қалай сақтауға болады? Бұл сұрақ жаһандық мәдени процестермен байланысын жоғалтпай, дәстүрлерді келесі ұрпаққа қалай жеткізуге байланысты.

Дәстүрлі білімді білім беруге енгізу және қазақ мәдениетін көрсететін мәдени іс-шараларды қолдау маңызды қадам болып табылады. Мәдени орталықтар құру, фестивальдар өткізу және медианы пайдалану мұраны сақтауға көмектеседі. Жастарды дәстүрлермен байланысты сезіну және олардың мұраларын мақтан тұту үшін тарту маңызды.

«Мемлекет басшысы Рухани жаңғыру ұғымының өзі екі негізгі ойды көрсете отырып, ұлттық санадағы өзгерістерді көздейтінін айтады. Біріншіден, бұл ұлттық сана шеңберіндегі өзгеріс. Екіншіден, оның кейбір ерекшеліктері өзгерген кезде ұлттық өзіндік ішкі ядроның сақталуы. Біздің ұлттық дәстүрлеріміз, әдет – ғұрыптарымыз бен әдет-ғұрыптарымыз, тіліміз, музыкамыз бен әдебиетіміз-бір сөзбен айтқанда, ұлттық рух бізбен мәңгі бірге болуы керек. Абайдың даналығы, Әуезовтің қаламы, Жамбылдың

жанды жолдары, Құрманғазының сиқырлы дыбыстары, аруақтың Мәңгілік шақыруы-біздің рухани мәдениетіміздің бір бөлігі ғана. Бірақ модернизация сонымен қатар бірқатар архаикалық және жаһандық әлемге сәйкес келмейтін әдеттер мен тәуелділіктер өткенде қалуы керек. Бұл біздің санамыздың біртұтас ұлттың аймақтық бөлінуі сияқты ерекшелігіне де қатысты. Өз өлкесінің тарихын білу және мақтан тұту – бұл қажет және пайдалы іс, бірақ көп нәрсені ұмытпау керек-біртұтас және ұлы ұлтқа тиесілі.»[1, 56.]

Көпұлтты ортада мәдени диалогты дамыту

Әр түрлі халықтар мен діндердің өкілдері тұратын аймақта үйлесімді этносаралық қатынастарды қалай қолдауға және дамытуға болады?

Фестивальдар мен конференциялар сияқты мәдениетаралық іс-шаралар айырмашылықтарды түсінуге және құрметтеуге ықпал етеді. Этникалық топтардың тарихы мен мәдениетін зерттейтін білім беру бағдарламалары құрмет пен төзімділік мәдениетін қалыптастырады. Діни және мәдени көшбасшылардың қатысуы этносаралық қатынастарды нығайту және қақтығыстарды шешу үшін маңызды.

«Облыс әкімі Асаин Байханов Павлодар облысы – көпұлтты өңір екенін, біздің этносаралық жағдайымыз тұрақты және бақыланатын екенін атап өтті. Облыста этносаралық қатынастарды дамыту бойынша ведомстволарлық жоспар қабылданды.

Сонымен қатар, өңір басшысы жастар арасында «әртүрліліктегі бірлік» жалпыұлттық құндылықтары туралы ақпараттық және түсіндіру шараларының кешенін әзірлеп, іске асыруды тапсырды» [2, 56.].

Қазіргі мәдениет пен технологияның әсері

Дәстүрлі құндылықтарды заманауи мәдени үрдістермен және технологиялармен қалай үйлестіруге болады? Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуымен мәдени құндылықтарды қабылдау және беру тәсілдері өзгеруде.

Заманауи технологиялар мәдениетті танымал ететін цифрлық платформалар, виртуалды іс-шаралар және онлайн ресурстар арқылы дәстүрлі құндылықтарды қолдай алады. Мәдени мекемелердің дәстүрлерді қазіргі заманға бейімдеп, олардың мәнін сақтауы маңызды. Дәстүрлерді өнерге, музыкаға және әдебиетке біріктіру олардың сақталуы мен жанаруына ықпал етеді.

Діннің қоғамдағы рөлі

Діни ұйымдар рухани және мәдени құндылықтарды нығайтуға қалай қатыса алады? Дін аймақтың рухани өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып қала береді, бірақ сонымен бірге қоғамның мәдени өміріндегі діни және зайырлы құндылықтар арасындағы тепе-теңдікті қалай қамтамасыз ету керек деген сұрақ туындайды.

Діни ұйымдар білім беру бағдарламалары, жиналыстар және қоғамдық іс-шаралар арқылы рухани құндылықтарды сақтауда маңызды рөл атқарады. Мешіттер, шіркеулер және басқа мекемелер мәдени бастамалар мен дінаралық диалогқа қатыса алады. Рухани дәстүрлерді сақтай отырып, олардың қазіргі шындыққа ашық болуы маңызды.

Мәдени бастамаларды қолдау және қаржыландыру

Шектеулі қаржыландыру жағдайында мәдени мекемелер мен жобаларды қалай дамытуға болады? Театрларды, мұражайларды, мәдени орталықтарды, сондай-ақ жергілікті әртістер мен шығармашылық ұжымдарды қолдау мәселелері өзекті болып қала береді.

Шектеулі қаржыландырумен мәдени бастамаларды дамыту креативті тәсілді және гранттар, демеушілік қолдау, краудфандинг және бизнеспен серіктестік сияқты балама көздерді іздеуді талап етеді. Жобаларды жүзеге асыру үшін еріктілер мен жергілікті қоғамдастық ресурстарын тарту маңызды. Қоғамның назарын және қызығушылығын тудыратын бірегей іс-шараларды құру қосымша қаржыландыруға ықпал етуі мүмкін.

Жастардың мәдени мұраны сақтауға қатысуы

Жастарды аймақтың мәдени және рухани құндылықтарын зерттеуге және сақтауға қалай қызықтыруға болады?

Жастарды мәдени мұраны сақтауға үйірмелер, еріктілер бастамалары, байқаулар мен фестивальдар сияқты мәдени және білім беру жобаларына қатысу арқылы қызықтыруға болады. Дәстүрлер туралы интерактивті мазмұн жасау үшін заманауи технологиялар мен әлеуметтік медианы пайдалану оларды қол жетімді және қызықты етеді. Жастарға өздерінің маңыздылығы мен мұрамен байланысын сезіну үшін мәдени жобаларды құруға және ілгерілетуге қатысуға мүмкіндік беру маңызды.

Экологиялық және мәдени мұра

Табиғи мұраны (өзендерді, далаларды және басқа да табиғи объектілерді) сақтау аймақтың мәдени құндылықтарымен қалай байланысты? Павлодар Ертіс өңірі үшін Ертіс өзені және оның

айналасындағы табиғи ландшафттар тек экологиялық ғана емес, сонымен қатар мәдени рөл атқарады.

Табиғи мұра мәдени дәстүрлер мен рухани тәжірибелермен байланысты. Ертіс өзені және басқа да табиғи нысандар жергілікті халықтардың маңызды рәміздері мен рәсімдері болып табылады. Бұл ресурстарды сақтау экология мен мәдени мұра үшін маңызды. Экологиялық бастамаларды мәдени бағдарламаларға біріктіруге болады, бұл табиғи ландшафттар мен дәстүрлерді сақтауға көмектеседі. Экологтардың, мәдени қайраткерлердің және қоғамдық ұйымдардың бірлескен жұмысы табиғи ресурстарды үйлесімді сақтауға ықпал етеді.

Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары- өртүрлі этностар мен діндердің ықпалымен қалыптасқан бірегей мұра. Қонақжайлылық, үлкендерді құрметтеу және отбасылық дәстүрлер сияқты бұл құндылықтар аймақ өмірінде маңызды рөл атқарады.

Жаһандану және технологиялық өзгерістер сияқты заманауи сын-қатерлер осы мұраны сақтауға ерекше назар аударуды қажет етеді. Жастарды оны зерттеу мен беру процесіне тарту маңызды. Қоғам мен мемлекеттің бірлескен күш-жігері, заманауи технологияларды пайдалану және мәдениетаралық диалогты қолдау болашақ ұрпақ үшін мәдени байлықты сақтауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 21 ғасырдағы Қазақстандық қандай қасиеттерге ие болуы керек? // Қазақстан ақиқаты. 2019 жылғы 5 наурыз [Электрондық ресурс]. — URL: <https://kazpravda.kz/n/kakimi-kachestvami-dolzhen-obladat-kazahstanets-21-veka/>

2 Павлодарда этносаралық қатынастар мәселелері талқыланды // Pavlodarnews.kz. 27 мамыр 2024 ж. [Электрондық ресурс]. — URL: <https://pavlodarnews.kz/ru/v-pavlodare-obsudili-voprosi-mezhetnicheskikh-otnosheniy>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ САКРАЛДЫ ОРЫНДАРЫ: РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ПЕН ПАТРИОТИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

МҰХАМЕТЖАН С. Қ.

Гуманитарлық ғылымдардың магистрі, Инновациялық Еуразия университетінің Жоғары Екібастұз колледжі, Екібастұз қ.

ЗЕЙНІЛ Ф. Н.

студент, Инновациялық Еуразия университетінің
Жоғары Екібастұз колледжі, Екібастұз қ.

Сакралды орындар – бұл халықтың мәдени және рухани өмірінде ерекше орын алатын, қасиетті деп саналатын географиялық нысандар немесе аймақтар. Әрбір ұлттың өзіне тән киелі орындары бар, олар тарихи оқиғалармен, дәстүрлермен, аңыздармен байланысты. Қазақ халқының тарихында сакралды жерлердің орны айрықша маңызды. Олар рухани-мәдени мұраны сақтаушы және ұрпақтарға тарихи жадты жеткізетін мәдени код ретінде қарастырылады.

Сакралды орын ұғымы негізінен латынның *sacralis* сөзінен шыққан. Сакралды жерлер көбінесе халықтың діни нанымдары, әдет-ғұрыптары және салт-дәстүрлерімен тығыз байланысты [1]. Еуропалықтар осынау ұғым-түсінікпен өздері ерекше қастерлеген діни, тіпті тылсым таңғажайыптарға толы құбылыстарды, күнде көріп жүрген таныс ортадағы өзгеше болмысты, ақылға сыймайтын дүниені, нысандарды бейнелеген. Осы уақытқа дейін бастапқы мағынасын сақтап келеді. Бірақ, кеңестік билік сакралды география мүлдем жауып, ұмыттырмақ болды. Тәуелсіздіктің арқасында, арнайы жолдаулар мен тұжырыдалар арқасында бабалар мұрасымен қайта табыстық.

Қазақстанның сакралды географиясын зерттеген Ж. Абдрахманова өзінің еңбегінде сакралды орындарды «адамдар арасындағы рухани байланыстардың және тарихи жадтың сақтаушысы» деп сипаттайды. Оның айтуынша, киелі мекендер адамдарға рухани күш пен шабыт беріп, олардың мәдени және тарихи санасының қалыптасуына әсер етеді [2].

Павлодар облысы Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан аймақ ретінде ежелден бері бай тарихи-мәдени мұраларымен танымал. Бұл өңірдің сакралды орындары тек археологиялық құндылық ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлт руханияты мен патриотизмінің қалыптасуында ерекше рөл

атқарады. Қазақ халқының ғасырлар бойы сақтап келген киелі мекендері бүгінгі күнде ел жастарын рухани-мәдени тұрғыда тәрбиелеудің бірегей тетігіне айналды.

Сакралды орындардың тәрбиелік мәні олар арқылы жастарға тарихи жадыны, патриотизмді, рухани құндылықтарды сіңіруде ерекше маңызды.

Біріншіден, сакралды орындар халықтың өткен тарихын, батырлық дәстүрлерін, рухани құндылықтарын есте сақтаудың айқын нысаны болып табылады. Мұндай орындар ата-бабаларымыздың ерлігіне, өткендегі оқиғаларға құрмет көрсетудің символы болып келеді. Мысалы Мысалы, Павлодарлық әр азамат Жасыбай батыр жайында тамсана айтады. Жасыбай батыр – XVIII ғасырда жонғарларға қарсы күресте қазақ халқын қорғаған батырлардың бірі. Оның ерлігі мен батылдығы халықтың тарихи жадында мәңгі сақталған. Жасыбай батыр туралы аңыздар мен деректер қазақтың батырлық дәстүрін көрсетеді, ал оның кесенесі – патриотизмді насихаттаудың бірегей үлгісі. Бұл киелі жерге бару арқылы жастар батырлық рухты сезініп, өз халқының тарихын құрметтеуге үйренеді. Жасыбай батырдың ерлігі жастарға үлгі болып, оларды елін қорғауға, туған жеріне адал қызмет етуге шабыттандырады. Жас ұрпақ үшін мұндай орындар тек тарихи жад қана емес, сонымен қатар батырлық пен патриотизмнің символына айналады. Жасыбай батырдың кесенесі секілді тарихи-киелі мекендер қазақ халқының ерлік дәстүрін және ұлттық рухын нығайтып, ұрпақтар арасында сабақтастықты қамтамасыз етеді. Тарихи жад арқылы жастар өткен тарихқа құрметпен қарап, халықтың мәдени-рухани мұраларына ұқыпты қарауды үйренеді. Бұл патриоттық сезімді тәрбиелеудің негізі болып табылады. Сакралды жерлер арқылы тарихи жадты жандандыру жастарды рухани байытуда маңызды [3].

Екіншіден, Сакралды орындар жастарға рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңірудің негізгі тетігі болып табылады. Бұл орындар адамдарды жақсы қасиеттерге баулиды, оларда құрмет, адалдық, ұлтқа және туған жерге деген сүйіспеншілік сезімдерін оятады. Сакралды орындарға саяхат жасау арқылы жастар ұлттық мәдениеттің терең тамырларын ұғына отырып, рухани байытылып, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіреді. Жас ұрпақ сакралды мекендерде өткізілген іс-шаралар арқылы рухани құндылықтармен тікелей танысады. Мысалы, Осындай жерлерге бару тек отбасымен зират ету үшін емес, мектеп оқушылары мен студенттерге де арнайы

тарихи және рухани құндылықтарын жеткізудің тиімді құралы болып табылады.

Үшіншіден, сакралды жерлер арқылы патриотизмді қалыптастырудың маңызы ерекше. Туған жердің қасиетті орындарын тану және оларға құрмет көрсету арқылы жас ұрпақтың отанға деген сүйіспеншілігі қалыптасады. Жастарға сакралды жерлерді насихаттау патриоттық сезімді оятуға, туған жердің тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінуге көмектеседі. Мысалы, біз өзімізді Павлодар облысының тумасымын деп мақтанышпен айтамыз немесе мен, Киелі Баянауыл өлкесінің азаматымын деп ерекше бағалаймыз. Бұл біздің ішкі жан дүниемізде бір серпіліс, күш жігер береді. Егер үйімізге сырт елден немесе басқа өлкенден қонақ келсе, міндетті түрде сакралды орындарға апарып, көрсетеміз. Бойымызды мақтаныш сезімі кернеп, ауыз толтырып баяндап береріміз анық.

Сонымен бірге, Сакралды орындар ұлттық бірегейлікті сақтауда ерекше рөл атқарады. Бұл орындар арқылы халық өзінің мәдени-тарихи түп-тамырларын, өзіндік ерекшелігін және рухани құндылықтарын сақтайды. Сакралды мекендер – ұлттық бірегейлікті нығайтатын, халықты ортақ құндылықтар мен естеліктер айналасында біріктіретін маңызды фактор. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев кесенесі қазақ халқының рухани байлығы мен философиялық ойлау жүйесінің көрнекті өкілдерінің бірі ретінде маңызды орын алады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектері мен өмірі қазақ халқының рухани әлеміне терең ықпал етті. Оның кесенесіне бару жастардың ұлттық рухын нығайтуға және тарихи тұлғалардың рухани мұраларын игеруге мүмкіндік береді. Жастарға Мәшһүр Жүсіптің философиялық еңбектерін таныстыру арқылы оларға ұлттық құндылықтар мен рухани мұраларды насихаттау патриоттық сезімді оятуға үлкен үлес қосады. Оның кесенесіне барғанда, қаншама дүниелермен танысып, нәр аласын, Мысалы, мұражайы толып тұрған құндылық. Кесенеге дейін сатыларда жазылған өлең жолдары бірі болмасын, бірінің жадында сақталп ерекше әсер, ой берері анық [4].

Павлодар облысындағы киелі орындар халқымыздың рухани мұрасын сақтауда маңызды рөл атқарады. Сакралды жерлерге бару және олардың тарихын зерттеу жастарды рухани байытуға және мәдени құндылықтарды терең түсінуге үйретеді. Сакралды орындар тек тарихи құндылық қана емес, сондай-ақ рухани өмірдің ажырамас бөлігі.

Осы ретте, өзім Екібастұздық болғаннан кейін, ерекше Исабек ишан сакралды орынына тоқталғым келеді.

Исабек ишан кесенесі – Қазақстанның киелі жерлерінің бірі және Павлодар облысындағы маңызды сакралды орыны. Бұл кесене тек діни және рухани тұрғыда ғана маңызды емес, сонымен қатар қазақ халқының мәдениеті мен патриоттық тәрбиесінде де ерекше орын алады. Исабек ишанның өмірі мен оның қалдырған рухани мұрасы жас ұрпақты тәрбиелеуде және олардың патриотизмін оятуда маңызды рөл атқарады.

Исабек ишан (1776-1851) – қазақ халқының рухани көсемдерінің бірі, өз заманында діни-ағартушылық қызмет атқарған танымал ишан. Ол ислам дінін таратуда және халық арасында моральдық-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда елеулі үлес қосты. Исабек ишанның қызметі қазақ даласында білім мен руханияттың дамуына зор ықпал етті. Ол тек дін таратып қана қоймай, сонымен бірге ел ішіндегі бірлікті нығайтуға, халықты рухани тазалыққа баулуға күш салды [5].

Исабек ишанның аты ел ішінде ізгілік, әділеттік және рухани кемелденудің символы ретінде сақталып келеді. Оның айналасына жиналған адамдардың оның діни тәлім-тәрбиесін қабылдауы, оның ұрпағына қалдырған өсиеттері халықтың рухани өмірінде маңызды рөл атқарды. Исабек ишан кесенесі – халық арасында қасиетті деп саналып, рухани тәлім-тәрбие беретін орындардың бірі. Бұл кесенеге зиярат ету қазақ халқының рухани-мәдени дәстүрінде ерекше орын алады. Жастардың Исабек ишанның рухани мұрасына бас июі, оның өсиеттерін оқып, оның өмір жолымен танысуы оларды адамгершілік қасиеттерге, рухани тазалыққа тәрбиелейді.

Исабек ишан кесенесіне жасалатын сапарлар арқылы жастар ислам дінінің қазақ даласындағы рөлін терең түсініп, оның рухани құндылықтарын бойларына сіңіреді. Бұл қасиетті орын жас ұрпақты ұлттық дәстүрлерді құрметтеуге, ата-баба рухына тағзым етуге және рухани мұраларды қадірлеуге баулиды. Жастар бұл жерде Исабек ишанның өмір жолы мен өнегелі істерімен таныса отырып, рухани құндылықтарға ие болады.

Исабек ишанның діни және рухани қызметі тек жеке тұлғалардың ғана емес, сонымен бірге халықтың бірлігі мен тұтастығын нығайтуға бағытталған. Оның өсиеттері елдің патриоттық сезімін оятуда маңызды рөл атқарады. Исабек ишанның өмірі мен қызметі жастарға елге, жерге деген сүйіспеншілік пен адалдықты насихаттайды.

Исабек ишан кесенесіне бару арқылы жас ұрпақ өз халқының тарихи тұлғаларын танып, олардың ерлігі мен рухани істерінен үлгі алады. Бұл жерде өткізілетін мәдени-рухани іс-шаралар жастардың бойында ұлттық бірегейлікті нығайтып, патриоттық сезімдерді оятады. Исабек ишанның халықтың бірлігін сақтаудағы рөлі, оның рухани мұралары жастарға ел мен жерге деген адалдықты дәріптеуде ерекше орын алады. Исабек ишан кесенесі тек діни орын емес, сонымен қатар мәдени бірегейлікті нығайтатын, қазақ халқының рухани-мәдени құндылықтарын сақтауға көмектесетін орын ретінде де қарастырылады. Жастар бұл киелі мекен арқылы өздерінің ұлттық болмысын терең түсініп, қазақ халқының рухани және мәдени құндылықтарын қадірлеуді үйренеді [6].

Қорытынды

Сакралды орындардың тәрбиелік және патриоттық мәні қазақ халқының рухани-мәдени өмірінде ерекше орын алады. Бұл киелі мекендер арқылы ата-бабаларымыздың тарихи жадын, рухани құндылықтарын сақтап, ұрпақтарға жеткізе аламыз. Сакралды орындар жас ұрпаққа рухани тәлім-тәрбие беріп, олардың бойында туған жерге, өз халқының тарихы мен мәдениетіне деген құрмет пен сүйіспеншілікті қалыптастырады.

Олардың әсері бірнеше маңызды аспектілерге негізделеді: тарихи жақты жаңғырту, рухани құндылықтарды бойға сіңіру, адамгершілік пен патриотизмді дамыту. Сакралды орындарға саяхат жасау және оларды зерттеу арқылы жастар өздерінің тарихи тамырларын терең түсініп, ұлттың бірегейлігін сақтауға үлес қосады. Сакралды орындар тек өткен тарихтың куәгері ғана емес, сонымен қатар қазіргі және болашақ ұрпаққа рухани азық беретін құнды мұра болып қала береді.

Осылайша, Павлодар облысының сакралды орындары ұлт руханияты мен патриотизмнің қалыптасуында ерекше рөл атқарады. Олар халықтың тарихи-мәдени жадын сақтап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құндылық ретінде қалады. Осы қасиетті орындарды зерттеу, жастарға таныстыру – оларды рухани және патриоттық тұрғыда тәрбиелеудің тиімді тетігі болып табылады. Сондықтан сакралды географияны зерттеу және оны жас ұрпақтың патриоттық тәрбиесінде қолдану бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әбжанов Х. Киелі жер атауына ерекше мән берілгені жөн/
<http://anatili.kazgazeta.kz/?p=43610>
- 2 Абдрахманова, Ж. Т. 2018. Қазақстанның сакралды географиясы және оның тәрбиелік мәні. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
- 3 Нысанбаев Ә. Н. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 1998. – 156 б.
- 4 Тұрсынбайұлы Б. Қазақстанның қасиетті орындары /<https://egemen.kz/article/16368>
- 5 Төлєнова З. М. Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы – қоғамның рухани жаңғыруының факторы / <http://e-history.kz/kz/publications/view/3149>
- 6 Мәдени мұра ғылыми журналы – Нұрсұлтан, 2021. – 140 б.

ПОЭЗИЯ КАК КУЛЬТУРНОЕ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

МУСИНА Т. Ш.

учитель русского языка и литературы, Высший колледж ИнЕУ, г. Павлодар
УАИСОВ А. Д.
студент, Высший колледж ИнЕУ, г. Павлодар

Павлодарская земля славится именами выдающихся деятелей истории, культуры и литературы, слагавших о своем народе песенно-поэтические творения: это и стихи, и послания, и песни. «Мне чудится, что вся казахская степь поет», – говорил выдающийся уроженец Прииртышья, путешественник Григорий Потанин [1]. Творчество поэтов звучало всюду в безграничной казахской степи: на шумных ярмарках, на веселых тоях, в захолустных лачугах бедняков и роскошных юртах баев.

Наиболее правдивая картина жизни казахского народа отражена в поэзии жырау, которые являлись уникальными носителями народного поэтического искусства, передавая из уст в уста свой талант. Казахский советский писатель, ученый Мухтар Ауэзов говорил: «Наш народ не оставил в наследство памятников архитектуры, скульптуры, живописи, но он оставил нам бесценное богатство – искусство жырау». [6]. Жырау-это творческие сочинители, незаурядные импровизаторы, интересные рассказчики, владеющие музыкальными инструментами, одаренные талантом

красноречия. Казахский народ высоко ценит искусство красноречия. Ведь неслучайно говорится: «Өнер алды – қызыл тіл» («Основа искусства – красноречие»). Певцы-жырау в своих песнях давали мудрые советы, проповедовали истину, добро и справедливость, воспевали мотивы национального единства, выражали интересы простого народа, подчеркивали красоту и силу природы. Поэзия жырау берет свое начало с XV века, когда появляется творчество Асана кайгы и Казтуган жырау, и заканчивается в XVIII веке именем Бухар жырау, который является ярким образцом поэтического наследия Павлодарского Прииртышья.

Живший на территории Баянаула, известный жырау являлся главным советником Абылай хана и одним из авторитетнейших биев. Он играл большую роль в жизни простого народа: решал крупные проблемы бедняцкой жизни кочевников. Знаток языков, обладавший дипломатическими способностями, Бухар жырау побывал с Абылаем во всех соседних со своей землей странах. Как предсказатель, Бухар мог предвидеть благоприятное время для начала походов, мог дать мудрые советы в сложных ситуациях. Автор жырау имел право делать правителю замечания, указывая на его ошибки и заблуждения. Он позволял себе то, что не мог никто из окружения хана: предостерегал хана от излишней деспотичности, от тщеславия и, как советчик, он по-дружески мог посоветовать потушить гнев, напоминал, что повелитель казахского народа должен заботиться о своих людях. Бухар жырау оставил очень богатое духовное наследие, потому как его творение было голосом народа и превращалось в орган публичной власти, в частности, стихи, обращенные к Абылай хану, : «Благопожелание», «Абылай, ты 11 лет», «Когда я тебя увидел», «Безмятежно спишь, хан мой»,; «Когда было великое бедствие»; «Ах, уж это время», «Я говорю», «Позаботься о своем народе, поэма «Сабалак» и другие [7]. Толгау Бухара жырау поднимали морально-этические проблемы о взаимоотношениях людей, о будущем, о братстве и справедливости: «Если не отвечу хану»; «Через 12 месяцев вернется лето»; «Старый друг не станет врагом»; «Много пролилось крови». Этические вопросы, традиционные для народной поэзии темы наставлений, воспитания, в которых Бухар оставил ценные комментарии о добре и зле, дружбе, честности - об общей нравственности, широко отразились в его творчестве:

Видишь в небе уток стаю?

Я гляжу, и мне завидно,

Дружно как они летают.
 Так и нам давно уж, видно,
 Поступать казахи нужно,
 Кочевать давайте дружно,
 Меж собой объединитесь,
 Не богатством, этой дружбой
 Первым делом вы гордитесь...
 Пусть враг обходит вас всё время стороной –
 Вы – братья по крови от матери родной! - такими словами
 мудрец предостерегает от зла и призывает к добру [8].

Просветитель своего народа, Бухар- жырау был очень образованным для своего времени человеком, он знал и писал на арабском языке. Из его поэтического наследия до нас дошло около 1200 строк, которые были собраны уже в конце XIX века. Письма, записи из его творчества до сих пор находят в архивных полках зарубежья (русских, китайских, узбекских). Эти достоверные документы его творчества пришли к современному читателю с XIX-XX веков из устных преданий, их передавали из поколения в поколения, из уст в уста все те, кто понимал значимость мудрых слов, актуальность их применения в речи. Бухар жырау являлся весьма грамотным представителем своего народа, поскольку его знания были пригодны при составлении норм административного, уголовного, гражданского права, правил землепользования, а также в разделах о налогах, семейных отношениях. В его биографии известен такой факт, что, еще будучи молодым человеком, Бухар жырау вместе с именитыми, знатными в то время биями: Толе би, Казыбек би и Айтеке би - составлял свод законов Тауке хана «Жеті Жарғы», который тогда считался первым в казахской истории законным документом.

Творчество Бухара жырау стало первым шагом в формировании национального самосознания казахов и внесло значительно мощный вклад в просвещение мышления кочевников. Бухара жырау называют одним из основателей казахской литературы, так как художественная ценность произведений великого мыслителя позволяет назвать его таковым.

Именем известного жырау названы улицы городов Казахстана, в том числе и Павлодара, установлен бронзовый памятник на его родине Баянауле. Павлодарский областной музей, являющийся ведущим центром духовной культуры, визитной карточкой города, носит также имя – Музей литературы и искусства им. Бухара жырау.

Огромное наследие в области культуры и духовного развития казахского народа оставил великий востоковед, историк, этнограф, поэт, мыслитель, публицист наш земляк Машхур Жусуп Копеев. М.Ж.Копеев родился в Баянаульском степном округе Павлодарского Прииртышья. Люди почитали глубокие знания и великий талант своего умного земляка, пользовавшегося большой популярностью и авторитетом в народе, и поэтому заслуженным образом нарекли его Машхуром, что в переводе с арабского языка означает «славный, известный, достойный». Всю свою жизнь Машхур Жусуп Копеев посвятил делу просвещения казахского народа, улучшения его жизни. Просветительская деятельность Копеева ярко проявилась в том, что он распространял среди казахов новую методику обучения и новый алфавит («Усули жадит»), который был создан на основе староарабской письменности.

«Искал я знания с малых лет
 Где жил и был – оставил след.
 Был Машхур в Бухаре, был и в Коканде
 Желанье есть: пойти ещё дальше», - так писал Машхур Копеев [2].

Просветитель казахского народа был убежден, что только образование может привести к истине. Стремление к науке М. Ж. Копеев считал главной целью, противопоставляя его жажде к наживе. На страницах своих рукописных книг автор раскрывал тему социального неравенства, свободы просвещения и свободы слова, он призывал кочевой народ к оседлости и освоению ремесла. Показательными примерами являются стихотворения «Воздавая должное науке», «О сегодняшнем занятии казахов», «Повсюду я спутницу жизни искал», «Письмо», «Матери» и другие.

История нашего государства называет Машхура Жусупа замечательным фольклористом, так как известны его собранные и записанные материалы о традициях и обычаях казахского народа – «Бата», «Жар-жар», «Беташар», «Жоқтау», «Қара өлең» и другие, тем самым автор сохранил для потомков культурно-духовное достояние наших древних предков. Изучив поэтические труды Бухара жырау, стихотворения Абая и Султанмахмуда Торайгырова, поэт Машхур Жусуп выпустил сборник материала по казахскому фольклору, который стал богатым материалом для историков, литературоведов и людей, интересующихся казахским фольклором. Соблюдая традиции устного творчества, поэт написал несколько

лирических трудов под названием «Торг чертей», «Ястреб и соловей», «Старик и двое молодых» и другие.

Как историк и востоковед, Машхур Жусуп изучал древнее культурное и духовное наследие далеких казахских прадедов, самым первым перенес на бумагу поэтическое наследие нашего знаменитого исторического деятеля Павлодарского региона Бухара жырау. В сборниках стихов Машхура Жусупа «Опыт, накопленный жизнью», «Положение» и в книге «Кому принадлежит Сарыарка», написанной в прозе и стихах, затрагивается проблематика социального неравенства, просвещения народа, свободы слова, права на труд [3, с. 382]. После выпуска трудов справедливого поэта царская цензура признала книги вредными, и почти что весь тираж литературы был изъят, а самого автора занесли в список политически неблагонадежных, вследствие чего М.Ж. Копеев вынужден был скрыться на юге, в Ташкенте, чтоб не угодить в тюрьму. Имя Машхура Жусупа не упоминалось на страницах тогдашних печатных изданий, его труды перестали выходить в свет и остались только в рукописях на домашнем столе поэта. Уже значительно в более поздние годы стали известны такие его стихотворения, как «Воздавая должное науке», «О сегодняшнем занятии казахов», «Повсюду я спутницу жизни искал», «Письмо», «Матери» [1].

Благодаря хорошим знаниям арабского и персидского языков Машхур Жусуп весьма глубоко изучил Восточную поэзию, а также создал по восточным мотивам произведения «Гульшат-Шеризат», «Гибрат-нама», «Баян-нама» и другие. Выдающиеся работы М. Жусупа печатались в газете «Дала уалаяты» и журнале «Айкап», которые выходили в степи в конце 19-ых - в начале 20-ых веков.

Поэт Машхур Жусуп являлся и общественным деятелем, поскольку защищал интересы простого человека, смело выступал против баев и волостных, замечая их надменное отношение к беднякам. Машхур Жусуп был носителем знаний духовной и материальной культуры своего народа: знал наизусть степные предания, важнейшие решения биев, законы обычного права, ритуалы и обряды.

В годы Советской власти ученый, востоковед Машхур Жусуп принимал самое активное участие в работе научных обществ, где изучалась культура казахского народа. Но с творческим наследием Копеева народ был знаком мало по причине того, что поэт придерживался религиозно-патриархальных взглядов,

которые в советское время не приветствовались, и вследствие этого произведения Машхура Жусупа не публиковались, как поэта и философа его вычеркнули из литературной жизни. И только с обретением независимости Казахстана в нашей стране стало возможным изучение культурного и духовного наследия Машхура Жусупа Копеева. Философские, литературные, исторические, просветительские труды ученого М.Ж. Копеева приобрели свою смысловую значимость. Сохранить духовность казахского народа, критически осмыслить прошлое, отделить хорошее от плохого, внимательно и трезво оценивать факты истории является священным долгом для нас, людей современного Казахстана, для нас, потомков наших великих земляков. Имя нашего земляка-мыслителя восстанавливается.

Для увековечивания имени видного казахского деятеля М.Ж.Копеева, жившего на земле Павлодара, поставлен Мавзолей Машхур Жусупа Копеева в Баянауле. Имя Машхура Жусупа было присвоено средней школе Баянаульского района Павлодарской области [5]. При Павлодарском государственном университете имени С. Торайгырова в открыт центр изучения Машхур Жусупа [2]. В Павлодаре и Экибастузе одни из центральных улиц были переименованы в честь Машхура Жусупа [4].

Наставления, научные изыскания, труды замечательных людей, непревзойденных сказителей Павлодарского Прииртышья являются гордостью всего Казахстана и служат культурным и духовным наследием Павлодарского Прииртышья и всего современного Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Горбунов С. Аура Машхура. Казахстанская правда 25 февраля 2015.
- 2 Горбунов С. Наследием Машхур Жусупа интересуются японцы. Казахстанская правда 29 марта 2017.
- 3 Машхур-Жусуп // Северо-Казахстанская область. Энциклопедия. – №2-е дополненное. – Алматы: Арыс, 2006. – 672 с. – 1500 экз. — ISBN 9965-17-306-0.
- 4 Постановление акимата города Экибастуза № 825/12 от 22 декабря 2009 года, Решение Экибастузского городского маслихата № 235/19 от 25 декабря 2009 года.
- 5 Постановление Правительства Республики Казахстан от 22 сентября 1999 года № 1436 «О присвоении имен и переименовании

организаций образования, культуры и здравоохранения, а также гидроосоружению Республики Казахстан».

6 Казахские исполнители. [Электронный ресурс] – URL: <https://silkadv.com/en/content/kazahskie-ispolniteli> [дата обращения 023.09.2024].

7 Бухар-жырау: произведения, наследие и факту биографии [Электронный ресурс] – URL: <https://www.nur.kz/family/school/1714072-buhar-zyrau-biografia-i-tvorcestvo/> [дата обращения 023.09.2024].

8 Литературный портал. Страничка ученика: Бухар Жырау. [Электронный ресурс] – URL: https://adebiportal.kz/ru/news/view/stranicka-ucenika-buhar-zyrau__24647 [дата обращения 023.09.2024].

ПАВЛОДАР В ПОЭЗИИ МЕСТНЫХ СОВРЕМЕННЫХ АВТОРОВ: К ПРОБЛЕМЕ АНАЛИЗА ЛОКАЛЬНОГО ТЕКСТА

ПРИХОДЧЕНКО И. О.
преподаватель, Высший колледж имени
М. Канапьянова, г. Павлодар

КАНАВЕЦ А. Н.
студент, Высший колледж имени М. Канапьянова, г. Павлодар

ОРЛОВ Д. Д.

студент, Высший колледж имени М. Канапьянова, г. Павлодар

С начала нового столетия в гуманитарных науках наблюдается смещение исследовательских акцентов в сторону регионального компонента, что в литературоведении приобретает форму изучения литературного локального текста, центральным понятием в котором является образ города.

Исследование литературного образа Павлодара преимущественно осуществлялось в рамках комплексных литературоведческих изысканий, посвященных региону в целом. В фокусе научного интереса находились как проблемы периодизации литературного процесса данной территории, так и особенности поэтики отдельных авторов. Отмечается, что «русская литература Павлодарского Прииртышья, представляя собой уникальное значимое явление, остается до настоящего дня практически неизученной» [1, с. 4].

Научные изыскания, сфокусированные на анализе литературного локального текста Павлодара, представлены ограниченным корпусом исследований. В научной литературе фигурируют отдельные публикации, освещающие региональные аспекты, функционирование локуса, а также темпоральные и пространственные характеристики в творчестве местных литераторов. Определенный вклад в заполнение существующего исследовательского вакуума внесла диссертационная работа Е. А. Новосёловой [1]. В данном труде литературный локальный текст Павлодара, фрагментарно представленный через элементы поэтики избранных авторов, рассматривается в контексте специфики русской литературы Павлодарского Прииртышья.

Несмотря на научную ценность отдельных наблюдений - в частности, выделение четырёх периодов в развитии русской литературы Павлодарского Прииртышья (1910-1940-е, 1950-1980-е, 1990-2000-е, 2010-2020-е) и их обзорный анализ – исследование Е. А. Новосёловой отличается относительной неполнотой в охвате отдельных современных павлодарских авторов и в анализе их произведений. Подобное может привести к искажённому пониманию специфики литературного локального текста Павлодара.

Для более полного понимания проблемы необходимо обратиться к обзору исследования. Рубеж тысячелетий в русской литературе Павлодара (1990-2000-е) отмечен смещением акцента на культурологическое осмысление городского пространства, а также критическую оценку его потенциала. Город приобретает ценность для авторов как средоточие воспоминаний, связанных с различными этапами их жизни. Преломлённый через призму личной истории каждого, он помимо исторической и эстетической обретает этическую ценность.

Так, «локальный городской текст становится неотъемлемой частью лирического творчества» [1, с. 88] в поэзии Владимира Куприна. Его тексты, в которых нередко слышна «Песня дружбы, / Домбра и гармонь» [2], «оживляют для читателя картины Павлодара, открывают памятные и дорогие автору места, подчеркивают крепкую дружбу народов, живущих на одной территории» [1, с. 88].

Говоря о Павлодаре в стихах, Куприн, обращаясь к историческому прошлому, рисует его тихим провинциальным городом («Жизнь течёт, похожая на сон, / В цитадели бывшего форпоста» [2]), подчёркивая: «Он – простой» [2]. Намеренно акцентированный мотив простоты Павлодара (в нём «простодушные

дома» [2], у которых «немудрёные фасады» [2]) приобретает идиллическое звучание: «От дворов пахнет навозом, / Полыхнут кой-где цветы. / Вздоют с деланой угрозой / Привидения-коты. / В закутках растится семя / Лебедой да чередой» [2]. В продолжение поэтической традиции П. Васильева («Над станицей дремлет старина» [2]), говоря «о земле, что / Тепла, как ладонь» [2], В. Куприн рисует образ города в патриархально-аграрных тонах, заявляя: «Он пахарь и труженик» [2].

Поэзия Игоря Неустроева ярко демонстрирует активное использование элементов павлодарского локального текста. Эта особенность его творчества, проявляющаяся в пристальном внимании к родному городу, во многом обусловлена личностными качествами автора. Его натуре свойственны повышенная эмоциональная чувствительность и определенная романтическая возвышенность, что находит отражение в поэтическом осмыслении городского пространства. Сам автор уверен, что «если дано слышать голос земли и понимать ее образы, то сил хватит на многое» [3, с. 10]. Примечательно, что образ города связан с мотивом прозрения (автор много лет страдает слепотой), исцеления: «Павлодар просыпается / За окошком у нас. / То, чего не случается, / Пусть случится сейчас. / В яркий миг исцеления / Пелена упадет, / Слепоты заключение / Вместе с ночью уйдет. / И в минуты прозрения / Я увижу тебя / В золотом озарении, / Больше жизни любя» [3, с. 38]. В лирике И. Неустроева «город и связанные с ним топосы являются символами веры в себя и в окружающих» [1, с. 105].

Говоря о его поэтическом творчестве, Н.А. Колодина замечает: «Счастливые воспоминания детства и юности, история семьи и родного города, размышления о жизни – всё становится источником его поэтических строк. Красота и величие родного края, иртышские волны и залитые солнцем павлодарские улицы, бережно хранимые в памяти, яркими образами отражаются в поэтическом творчестве И. Неустроева» [4, с. 5]. Поэт предлагает собственную топологию города, выделяя в нем знаковые с его точки зрения места: дом детства и отрочества (свидетель расцвета и заката старшего поколения), хорошо известная всем павлодарцам «церковь» спасателей (место спасения не только тела, но и души), фонтан перед кинотеатром (ориентир любовных свиданий). В описании подобных мест «поэту присуща исповедальность и автобиографичность» [1, с. 105].

В произведениях И. Неустроева в жанре городской лирики внимание обращено на необычные соположения в пространстве

города: как алогичные и оскорбительные, наподобие трамвайных путей рядом с кладбищем («И грохочет трамвай. За земли сотрясение / Я у мертвых прощенья еще не просил» [3, с. 49]), так и философски насыщенные, как соседство кладбища и роддома (стихотворение «Городские травы» [3, с. 49]). Идейное содержание последнего окрашено этически и заключается в том, что «павлодарская земля, в свое время давшая приют представителям разных национальностей и политая кровью тех, кто защищал ее во время тяжелых исторических испытаний, не предаст забвению их души» [1, с. 102]. Павлодар в поэзии Неустроева предстаёт клочком родной казахстанской земли («Но в шумном городе весеннем / Я слышу Родины одно, / Еще одно сердцебиенье» [3, с. 30]), приобретающей в его лирике материнские черты: «Все, рожденные здесь, – мои дети. Я – земля казахов, русских, немцев, – одна на всех. Ты – мой сын, я – твоя земля, земля твоих предков, твоя родная земля» [3, с. 7].

Известнейший русскоязычный автор современного Павлодара Ольга Григорьева, будучи уроженкой Новосибирска, сделала мотив любви к ставшему ей родным Прииртышью одним из главных в своём творчестве. Любовь О. Григорьевой к Павлодару окрашена ярко личностными мотивами. По замечанию Е. П. Гараниной, «в стихотворениях Ольги Григорьевой Павлодар как пространственный образ фиксирует моменты психологической истории лирической героини, становится «картой души», «картой чувств» лирического субъекта» [5, с. 12].

Павлодар О. Григорьевой – поликультурный город, где не сталкиваются, а сливаются азиатское и европейское, мусульманское и христианское. В поэтических произведениях автора гармонично переплетаются образы величественной мечети с изумрудными куполами и плывущего над Иртышом колокольного звона. Этими яркими метафорами поэт подчеркивает глубокое культурное и духовное единство людей разных национальностей и религий, которые в атмосфере дружбы и взаимопонимания создают общее пространство своей Родины. Такое видение отражает многогранность и богатство культурного ландшафта города, где различные традиции не противоречат, а дополняют друг друга.

Уникальность Павлодара для поэтессы подчёркивается его сопоставлением с другими городами и странами. Итогом подобных операций становится несравнимость и, соответственно, бесценность иртышского города, «где пьют по-казахски чай» [6, с. 222]. Для поэтессы он не сравним ни с Москвой, полной музеев и дворцов,

ни с «хвалёным «Дойчландом» со всеми прелестями земной жизни» [1, с. 93]. Ей чуждо желание променять место своего детства на благополучную жизнь в далёкой стране. Пространственное мировоззрение автора выражается через бинарную оппозицию «своё»-«чужое». Павлодар воплощает знакомое, эмоционально близкое пространство, тогда как другие города и страны, несмотря на их возможную привлекательность, воспринимаются как чуждые, поэтому «Нет ничего слаще, / Чем снова вернуться в дом» [6, с. 207].

Как видно, в лирике О. Григорьевой Павлодар предстает в уникальном свете: Григорьева рисует городской пейзаж, подчеркнута воспринятый через призму личных переживаний, ассоциаций и культурно-географических отсылок. Местные символы – Иртыш, зеленые зоны, улицы, религиозные сооружения (соборы и мечети), культурные объекты – становятся окнами в более широкий мир, позволяя увидеть отголоски иных городов и стран. Урбанистическое пространство в её стихах концентрируется вокруг прибрежной зоны Иртыша, парковых территорий и тихих улочек. Эти места служат убежищем для лирического героя, давая возможность укрыться от городского шума и погрузиться в раздумья. Павлодар в интерпретации Григорьевой многогранен: он выступает как средоточие культурной жизни, сложный социальный организм и особая лингвистическая среда. Таким образом, город обретает глубокое символическое значение, выходящее за рамки простого географического объекта.

Современный этап развития русской литературы Павлодара (2010-2020-е) представляет его образ как синтез прежних и новых реалий и мифологем, переосмысленных и перемешанных. Городское пространство реконструируется, приобретая черты экзистенциально окрашенной провинции, в которой сплелись прошлое и настоящее, но далеко не всегда есть надежда на будущее.

Впрочем, не все павлодарские поэты современного этапа развития русской литературы Павлодара ярко репрезентируют образ города в своём творчестве. В частности, для Е. Лумпова «урбанистический локус <...> скорее, является декорацией для развертывания событий и не обладает значимой смысловой и экспрессивной нагрузкой» [1, с. 129], а в творчестве Т. Зотовой [7] городская тематика прослеживается только в выступлениях «за сохранение исторической памяти в противовес переписыванию истории, против переименования города» [1, с. 120].

В творчестве М. Кисенко [8], напротив, «город становится неотъемлемой частью жизни и судьбы» [1, с. 132] поэтессы. Тема малой родины красной нитью проходит через все поэтическое творчество, подчеркивая ее значимость в жизни автора и привнося в стихи неповторимый колорит провинциального города. Несмотря на редкое упоминание названия «Павлодар», городской пейзаж наделен узнаваемыми чертами места, близкого сердцу поэта.

Образ города у М. Кисенко предстает многогранным: то он, застыв на зимнем ветру, похож на неблагополучную окраину («В этом городе всё превратилось в гетто, / Птицы на проводах замерзают в стужу» [8]), то охвачен меланхолией, то полон любовного чувства («Город тебя не предаст, / Прижмет, поцелует, полюбит» [8], «Он ничего не попросит, / Только тепла взамен» [8]), то промок под дождем, но неизменно остаётся родным и уязвимым («Город-гавань. Город-Гамлет <...> / Город, как большой квадрат, / Опустевший неслучайно. / Он и рад мне, и не рад, / Но глядит всегда печально» [8]). Примечательно, что образ города постепенно приобретает черты лирической героини, сливаясь с ней в единое целое и создавая уникальный поэтический симбиоз.

Показательным в отношении современного павлодарского локального текста является творчество И. Арентума. По мнению Е. А. Новосёловой, проанализировавшей его тексты с мировоззренческих позиций [9], в творчестве поэта важную роль играет жанр городской лирики.

Творчеству Арентума присуще стремление насыщать тексты аллюзиями, включая в них мировой культурный опыт. Так, сопоставление Павлодара как города на Иртыше с российской культурной столицей как городом на Неве («Блики яви и сна – / Словно берег Невы, всё в смятеньи» [10]) расширяет границы пространства поэта и усиливает культурологическую семантику его текстов. В данном ключе провинциальность усиливает притягательность и оригинальность города, приобретающего человеческие очертания: Павлодар предстаёт как антропоморфное существо, что выражено при помощи олицетворений: «Мой город разжижен, обижен, простужен», «нарядившийся осенью город» [10].

Поэтический образ города отражает его национальный колорит, быт и самую сущность локуса. Исследовательница отмечает, что в стихотворениях о Павлодаре преобладает оптимистическое настроение («В Павлодаре весна, / И туман, и секрет. / Восхищенье» [10]). По её мнению, это указывает на восприятие города как

источника вдохновения и жизненных сил для поэта. Павлодар выступает не просто географическим местом, а духовной опорой, питающей творческую энергию автора.

С данным утверждением нельзя согласиться в полной мере. Несмотря на наличие в творчестве И. Аргентума мажорных стихотворений о Павлодаре, в его лирике достаточно много примеров текстов о городе с ярко выраженным минорным звучанием широкого – от элегического до трагического – диапазона. В этом отношении показателен перифраз «сибирский Стикс», использованный по отношению к Иртышу («Сибирский Стикс сжимают медные мосты» [10]). Параллели, проведённые с рекой в художественном мире Данте, закономерно приводят к аналогичному сопоставлению городов: если Иртыш – «сибирский Стикс», то Павлодар – «сибирский Дит» («Кипит вечерней суетой глубокий Дит» [10]), становящийся квинтэссенцией зла («Грохочет городом проснувшееся зло» [10]). Павлодар, воспринятый в момент вдохновения через мрачный эмоциональный фильтр, приобретает черты города мёртвых («Свисает в воду мёртвых бликов бахромы» [10]), что полностью соотносится с его провинциальной природой.

Провинциальность Павлодара изображается Аргентумом преимущественно в отрицательном ключе, реализуясь в образе маленького города. Согласно автору, «В этом маленьком городе слишком уж много людей / И за каждым углом до смешного знакомые лица» [10]; «В этом маленьком городе <...> судьбы нелепо похожи!» [10]; «В этом маленьком городе, <...>, / Каждый сам себе шут, каждый памятник сам и музей, / Каждый носит свою из картонной цветной короны» [10]. Итогом перечисления черт маленького города становится лаконичное утверждение: «Это маленьких город заводов, где воздух протух» [10].

Важно подчеркнуть, что указание на протухший воздух Павлодара – несмотря на упоминание коммунальных проблем в местной жизни («В этом городе стын и октябрьский лёд батарей, / В этом городе вонь и удушливость летнего зноя» [10]) – имеет не физическое, а экзистенциальное значение, что подтверждается образным рядом стихотворения: в нём, «словно бы Ле-Корбюзье / Недостроенном из серогрубого недобетона» [10], «Мещанство сидит на подъездной скамье во дворе, / Как старуха с клюкой, неусыпно не зная покоя» [10]. Образ щёлкающей у подъезда семечки старухи-мещанки возвышается над Павлодаром, приобретая черты души города или локального языческого божества, владеющего местными

жителями: «Она шутит и ржёт, на ходу сблеванув новый слух, / Просыпая из рук наших душ непрожаренных семян» [10].

Как видно, образ Павлодара в творчестве И. Аргентума имеет амбивалентную природу, что не было отражено в исследовании Е. А. Новосёловой. Также на характеристики литературного локального текста Павлодара в поэзии современных прииртышских авторов может повлиять анализ выдающихся местных лириков молодого поколения (например, таких, как Вадим Бердников), который не был проведён в обсуждаемой работе. Несомненно, для полноты выводов о специфике развития русской литературы Павлодара необходимо рассматривать как можно большее количество авторов и весь корпус их текстов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Новосёлова Е. А. Специфика русской литературы Павлодарского Прииртышья [Текст]: диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) : 6D020500 - Филология (русская) / ... – Павлодар, НАО «Торайгыров университет», 2024. - 155 с.
- 2 Куприн В. Г. // Стихи.ру [Электронный ресурс]. - URL: <https://stihi.ru/avtor/wlad51> [Дата обращения: 23.09.2024].
- 3 Неустроев И.А. Свеча в ночи: стихи. – Павлодар, 2016. – 92 с.
- 4 Колодина Н.А. Предисловие // В кн.: Свеча в ночи: стихи. – Павлодар, 2016. – С. 4-6.
- 5 Гаранина Е. П., Токатова Л. Е. Литературный Павлодар на современном этапе // В кн.: Общекультурный ландшафт Павлодара. – Семей: РИО ОФ «Зияткер», 2017. – С. 11-23.
- 6 Григорьева О. Никогданеповторенье: стихи разных лет. – Павлодар: ТОО «Дом печати», 2017. – 588 с.
- 7 Зонтикова Т. // Стихи.ру [Электронный ресурс]. - URL: <https://stihi.ru/avtor/tzmed67> [Дата обращения: 23.09.2024].
- 8 Кисенко М. // Стихи.ру [Электронный ресурс]. - URL: <https://stihi.ru/avtor/marinochka2008> [Дата обращения: 23.09.2024].
- 9 Новосёлова Е. А., Иост О. А. К вопросу о специфике творчества молодого Павлодарского поэта Ильи Аргентума // Acta Universitatis Lodzianae. Folia Litteraria Rossica. – 2021. – №14. – С. 275-284.
- 10 Аргентум И. // Стихи.ру [Электронный ресурс]. - URL: <https://stihi.ru/avtor/luxargentum> [Дата обращения: 23.09.2024].

Секция 12

Журналистикада заманауи медиатехнологиялар мен
әлеуметтік желілерді енгізу және қолдану
Внедрение и применение современных медиатехнологий и
социальных сетей в журналистике

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ӘСЕРІ

АЛИЕВА А.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі таңда әлеуметтік желісіз өмірді елестетуге болмайды. Барлық адамдар, үлкен адам болса да, кішкентай бала болса да әлеуметтік желіні қолданады. Қазір барлығы әлеуметтік желімен байланысты. Бір-бірімізбен хабарласуымыз, жұмыс жасауымыз, бос уақытымызды өткізуіміз және т.б. барлығы әлеуметтік желімен байланысты. Ұйқыдан тұра сала ұялы телефонымызды ақтара кетеміз. Бізге әлеуметтік желіде не болып жатқаны, қандай жаңалықтар бар екені қызықты. Сонымен біршама уақытымыздың қалай өтіп кеткенін білмей қаламыз. Дегенмен де, оның өзінің пайдалы жақтары да бар. Мысалы, біз өзімізге керекті барлық ақпаратты осы әлеуметтік желіден таба аламыз. Кез-келген жаңадайда өзімізге керекті жерді, дүкенді, адамдарды, байланыс нөмірін, т.б. барлығын әлеуметтік желінің көмегімен таба аламыз. Қазірде әлеуметтік желілер арқылы тіпті табыс табуға болады. Қазіргі жастардың жартысы контент-менеджер, таргетолог, СММ маманы және т.б. осындай салаларда жұмыс жасап, табыс табуда. Қазір көптеген жастар «TikTok», «Instagram», «Youtube» желілерінде көп отырады. Және сол желілерде отыру арқылы табыс таба алады. Мысалы, тікелей эфирге кіріп, эфирде оқырмандар әртүрлі сыйлықтар жіберген кезде сол жіберілген сыйлық құны табыс болып келеді. Тікелей эфирге тек жастар ғана емес, егде жастағы адамдар да кіре береді. Әр түрлі жастағы әжелер, егде азаматтар тікелей эфирде отырып батл ойнап, стикер жинап отырады. Негізінен бұл қазіргі заманға сай табыс табу көзі болып табылады. Сонымен қатар әлеуметтік желілер арқылы біз кез-келген жердегі адаммен қарым-қатынас орната аламыз. Мысалы, осы әлеуметтік желілер арқылы сөйлесуге, электронды пошта арқылы ақпарат жіберуге, тіпті бейне қоңырау арқылы адамды көріп отырып сөйлесуге де болады. Бұрынғыдай поштаға барып, хат жіберіп жүрудің керегі жоқ. Қазір

екінің бірінде әлеуметтік желі бар, сол арқылы байланысқа шығуға болады. Және әлеуметтік желілер арқылы көп жаңа нәрсе үйренуге болады. Мысалы, түрлі тіл курстары, ән курсы, би, тігін, тамақ дайындау, онлайн жұмыстар және т.б. Кез-келген ақпаратты осы әлеуметтік желіден алуға болады. Мысалы, дәмді бір ерекше тағам дайындағыңыз келсе, оның жасалуын осы әлеуметтік желіден қарай аласыз, үйге сатып алған техниканыңды қоса алмай жатсаңыз да, оның дұрыс қосылу жолын осы әлеуметтік желіден қарай аласыз. Сонымен қатар, бүгінде көптеген адамдар әлеуметтік желі арқылы өздерін дамытып, білім алуда. Тіпті кейде балалар сабақ барысында түсінбеген тақырыптарын әлеуметтік желінің көмегімен оңай түсіне алады. Менің өзімнің білуімше, менің де бауырларымның көбі әлеуметтік желіде үйреткен сабақты мектепте үйреткеннен жақсырақ түсінеді [1].

Бірақ, таяқтың екі ұшы болады демекші, әлеуметтік желілердің де өз зиян жақтары бар. Зиян жақтарының бірден бір мысалы ол – тәуелділік. Көптеген адамдар, оның ішінде тек балалар ғана емес, сонымен қатар ересек адамдар да әлеуметтік желіге тәуелді болып қалады.

Әлеуметтік желіге тәуелділік белгілерін қарастыратын болсақ, оларды мына белгілер деп айтуға болады:

- себепсіз ұялы телефонды қайта-қайта тексеру;
- ғаламторға қажетсіз кіре беру;
- желідегі қарым-қатынастың басымдылығы;
- телефонға алаңдап, көңіл-күйдің болмауы;
- жақындардың әлеуметтік желіде көп отырасың деген айыптаулары;
- уақытты жоғалту;
- кездесулердің, тамақ ішу уақытының, күнделікті режимнің бұзылуы;
- жоспарлаған жұмыстарды ұмыту;
- тәуелділіктің барын жоққа шығару;
- ашушаңдық көрсету;
- шаршап жүру;
- достармен көп араласпау, достарды жоғалту.

Бұлардан басқа да көптеген белгілер байқалады. Әлеуметтік желіге тәуелді адам бірден білінеді. Ол ашушаң, ұялы телефоннан, ойыннан басын көтере алмайды. Жүрген жерінде телефонның қолынан тастамайды. Әлеуметтік желіде көп уақыт өткізудің тағы бір жаман әсері ол адамдармен қарым-қатынас жасай алмау. Тек

әлеуметтік желіде отыратын адам өмірде адамдармен қарым-қатынас орната алмайды. Олар тек желіде сөйлесіп, еркін отырады. Ал өмірде кездескен кезде ойы шашырап, өзін еркін ұстай алмайды, қарым-қатынас орната алмайды.

Әлеуметтік желілерге тәуелділікті зерттей келгенде адамдардың 34%-ы төмен дәрежеде, 29%-ы орта дәрежеде, ал 7%-ы төмен дәрежеде тәуелді. Бұл дәреже әр уақыт сайын өсуде. Тәуелділіктің пайда болуының бірден бір себебі – күнделікті әлеуметтік желіде ұзақ отыру, күні бойы тек әлеуметтік желіні қолдану. 24/7 әлеуметтік желіні қолданатын адам әрине тәуелді болады. Өзім білетін тәжірибе жайлы айтатын болсам, осыдан шамамен 8-9 жыл бұрын 35 жастағы көрші ағай күні-түні телефонда отырып, әлеуметтік желілерге тәуелді болып, денсаулығында ақау пайда болды. Ол жұмыс жасамай, күні-түні тек әлеуметтік желілерде отырып, түрлі ойындар ойнап жүрді. Соның салдарынан денсаулығына зақым келді. Тағы бір көргенім ол менің әпкемнің баласы. Әпкем баласына ұялы телефонды көп уақытқа беретін. Бір жағдай болса, жылдаса, ұялы телефон беріп тыныштандыратын. Уақыт өте келе ол баласының денсаулығына әсер етті. Ол 3 жасқа келгенше сөйлей алмады және ашушан, тынышсыз болып өсті. Әпкем де баласын дәрігерге көрсетті. Осы жағдайларға сүйене отырып, тәуелділік кез-келген жастағы адамда бола беретінін біле аламыз. Қазір де көптеген ата-аналар қолы тимей жатса, балаға қарауға уақыты болмаса, балаларына ұялы телефон беріп отырғызып қояды. Бұл болашақта баланың денсаулығына қатты әсер етуі мүмкін. Кей кезде бала психологиялық тұрғыдан ауырып, сөйлемей қоюы мүмкін. Денсаулықтарына басқа да зиян келуі мүмкін. Әлеуметтік желіні, ұялы телефонды, ноутбукты, т.б. көп уақыт қолдану денсаулықтың нашарлауына, басқа да аурулардың пайда болуына әкеледі. Мысалы, арқа қисаяды, көздің көру сапасы төмендейді, жүйке жұқарады, адам ашушан болады. Көп уақыт бойы қолданудан көздің ауырып, арқаның қисайғанын сезбей қалуға да болады. Негізінен кез-келген әрекет жасарда арнайы уақыт бөлу керек. Компьютерде де тым көп жұмыс жасауға болмайды. Мысалы, 30 минут экран алдында жұмыс жасап, 5-10 минут демалу, содан кейін 40 минут жұмыс жасап 10-15 минут демалу және әрі қарай солай жалғастыру қажет. Бұл миды, көзді, жалпы алғанда денені демалтуға көмек береді. Көптеген адамдар ұзақ уақыт бойы компьютер алдында отырып, жұмыс жасайды. Содан кейін көбінің көру қасиеті нашарлап, арқа, мойын ауруларына ұшырайды. Егер салыстырып қарайтын болсақ, күнімен-түнімен экран алдында жұмыс жасайтын адамдардың

жартысынан көбі көзілдірік киеді. Негізі қазірде көбі көзілдірік немесе линзалар киюде.

Сонымен қатар әлеуметтік желінің тағы бір зияны – бос уақыттың барлығының босқа кетуі [2]. Көп адамдар бос уақыт бар деп бірден ұялы телефондарын алып отыра қалады. Ұялы телефонмен әлеуметтік желілерге кіріп, уақыттың қалай өтіп кеткенін байқамай қалуға болады. Көп жағдайда адамдар ұялы телефонды біраз уақыт қана көре тұрамын деп отырып, уақыттың қалай өтіп кеткенін білмей қалып, жұмыстарын жасауға үлгермей қалады. Және де қазіргі кезде әлеуметтік желінің көп тарап жатқан жаман жағы бұл – көптеген алаяқтардың пайда болуы. Олар осы желілер арқылы, адамдарға хабарласу арқылы көп адамдарды алдап, көмек сұрап немесе карта нөмірлерін сұрап, я болмаса түрлі хаттар жіберу арқылы барлық қаражаттарын тартып алуда. Мұндай алаяқтықтың орын алып жатқан саны өте көп. Және алаяқтық амалдардың түрлері де көп. Ең қынжылтатыны алаяқтар қарт адамдарды алдып, қарттар өздерін қорғай алмай, қаражаттарын қайтара алмауда.

Бүгінгі таңда әлеуметтік желінің ең басты зияндарының тағы да бірі – балаларды түрлі жаман қылықтарға үйрету, түрлі қауіпті ойындар арқылы өлімге апару. Балалар қазір ұялы телефонда, компьютер алдында көп уақыт өткізіп, түрлі ойындар ойнауда. Бірақ ойындардың кейбірі балалардың психикасын бұзып, әртүрлі манипуляция арқылы балаларды қылмысқа, заңсыз әрекет жасауға, өлімге итермелейді. Олар ойын шарттары арқылы балалардың психикасын бұзып, бастарын айналдырып, түрлі миссиялар орындатады. Осындай ойындардың кесірінен көптеген балалар қайтыс болды. Осы мәселе қазір бүкіл әлемде ең көп талқыланып жатқан, өте қауіпті мәселе. Себебі, әр ата-ана өз баласы үшін қобалжып, баласының сондай жағдайға түспеуін қалауда.

Осы айтылып кеткен фактілерге сүйенетін болсақ, әлеуметтік желілердің әр нәрсе сияқты өзінің пайдалы және зиян жақтары бар. Қанша пайдалы жақтары көп болса да, зиян жақтары да соншама көп. Мұндай жағдайларға, түрлі проблемаларға тап болмау үшін әр адам өзі әрекет жасау керек. Яғни, әлеуметтік желіні 24/7 қолданбау, денсаулықты қадағалап, экран алдында көп уақыт отырмау, алаяқтардан сақ болып, кімге не туралы ақпарат беріп жатқанына мән беріп, кім көрінгенге жауап бермей, өзің туралы ақпарат бермеу. Әрине, әр адамның өмірі өз қолында және әрбір адам өзі қандай әрекет жасайтынын, не істейтінін өзі біледі. Кейбіреулері әлеуметтік желіден тек пайдалы, жағымды ақпараттар алып, өзін дамытуда. Ал кейбіреулері, керісінше, тек зиян

жағын алып, барлық уақыттарын әлеуметтік желіге пайдасыз кетіруде. Әр адам әлеуметтік желіні әртүрлі қабылдауда. Біз осындай мақалалар жазып, шығару арқылы тек ұсыныстар, бағыт-бағдарлар бере аламыз. Ал бірақ та, әрбір адамның өзінің таңдауы өзінде!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 А. Рахметқызы. Серпер // 07.04.2020ж. Әлеуметтік желінің жасөспірімдерге әсері. <https://ser-per.kz/zhanalyqtar/audan-tynysy/leumettik-zhelini-zhas-spirimderge-seri.html>

2 А.А. Николаева. Зависимость молодежи от социальных сетей. <https://cyberleninka.ru/article/n/zavisimost-molodezhi-ot-sotsialnyh-setey>

3 Балалар және әлеуметтік желілер. Zakon kz // 18.02.2020. <https://kaz.zakon.kz/redaksiia-zakonkz/5007921-balalar-zh-ne-leumettik-zhel-ler.html>

ЖУРНАЛИСТИКАДА ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕДИАТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ

ДОСТОВ И. Б.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

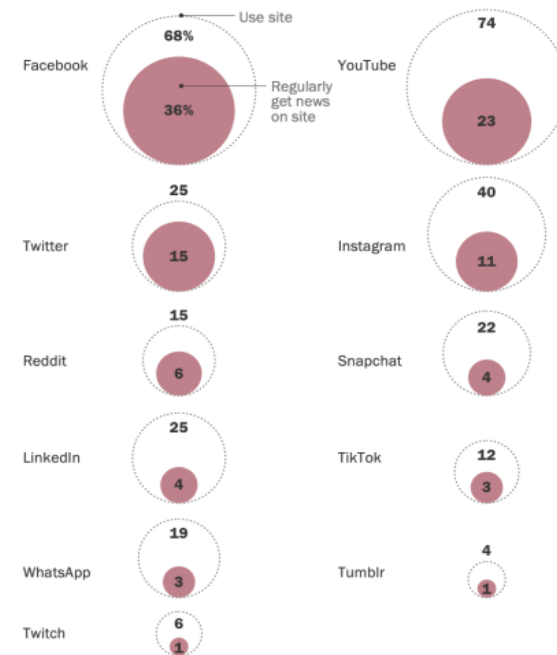
Соңғы онжылдықта жаңа технологиялар мен интернеттің әсерінен бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) түбегейлі өзгерістерге ұшырағаны байқалуда. Әлеуметтік желілер мен басқа да медиатеchnологиялар ақпаратты тарату тәсілдерін ғана емес, журналистиканың табиғатын да өзгертті. Бұл мақалада журналистикаға қазіргі заманғы медиатеchnологияларды енгізудің негізгі үрдістері, олардың кәсіби стандарттар мен этикаға әсері, сондай-ақ қазіргі заманғы журналистердің алдында тұрған мүмкіндіктер мен сын-қатерлер қаралады.

Әлеуметтік желілердің журналистикаға әсері

Facebook, Twitter, Instagram және TikTok сияқты әлеуметтік желілер жаңалықтарды таратудың негізгі алаңдарына айналды. Адамдардың басым бөлігі ақпаратты бүгінгі таңда әлеуметтік желілерден қарағанды жөн көреді. Оны Pew Research Center өткізген сауалнама қорытындысы бойынша дайындалған суреттен байқауға болады.

Facebook stands out as regular source of news for Americans

% of U.S. adults who ...

Note: This chart is not comparable to similar questions asked in the past due to question wording changes; see Appendix for more details.

Source: Survey of U.S. adults conducted Aug. 31-Sept. 7, 2020.

"News Use Across Social Media Platforms in 2020"

PEW RESEARCH CENTER

Сурет 1 – Фейсбук желісі арқылы АҚШ азаматтарының арасында «Қандай әлеуметтік желіден көбірек жаңалық оқиды» деген тақырыптағы сауалнама қорытындысы

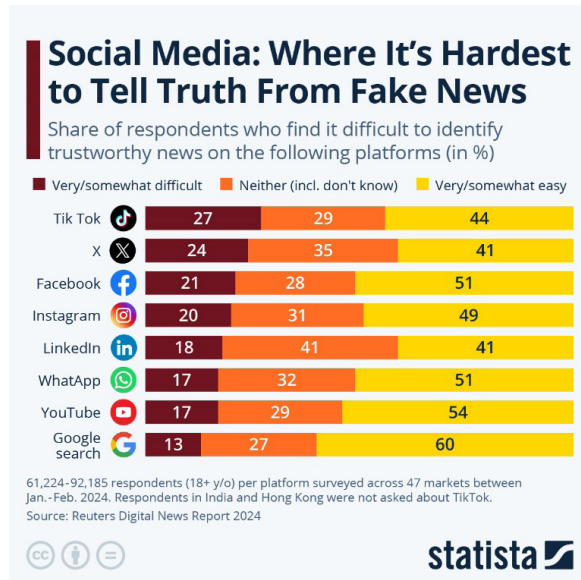
Байқап отырсақ, көптеген адамдар ақпаратты әлеуметтік желіден алады. Нақты айтқанда, Pew Research Center ұйымының сөзінше мәліметінше, америкалықтардың 53% -дан астамы жаңалықтарды әлеуметтік желілерден оқиды [1]. Олардың ішінде Facebook; YouTube және Instagram желілері көш бастап тұр.

Мысалы, 2010 жылы Гаитидегі жер сілкінісінен кейін Twitter жаңалықтар мен зардап шеккендердің жеке куәліктері тез тарайтын негізгі ақпарат көзіне айналды. Бұл құбылыс дәстүрлі ақпараттық

арналарды айтарлықтай өзгертеді, себебі пайдаланушылар материалдарды бірден бөлісіп, оларға түсініктеме бере алады, бұл журналистер мен аудитория арасында коммуникация үшін жаңа жағдайлар жасайды.

Қазіргі заманғы медиатеchnологиялар пайдаланушылардың белсенділігіне ықпал етіп, оларға контентті тұтынып қана қоймай, оны жасауға да мүмкіндік береді. Блогтар мен әлеуметтік медианың дамуымен туындаған азаматтық журналистика жаңалықтар шығару процесін демократияландырды. Алайда, бұл жалған ақпарат пен жалған жаңалықтар тарату сияқты сын-қатерлерге алып келді.

Америкалық «STATISTA» ұйымының мәліметінше әлеуметтік желілерде жалған ақпарат беру көрсеткіші жоғары түр. Олардың жүргізген мәліметтеріне сүйенетін болсақ бұл көрсеткіштің басын Tik Tok; X және Facebook желілері бастап түр [2].

Сурет 2 – Statista ұйымының «Қандай желілерде жалған ақпарат көп кездеседі, таралады» тақырыбында жүргізген сауалнама қорытындысы

Жаңа форматтар мен құралдар

Бейнеконтентті, подкасттарды және инфографиканы енгізу журналистиканы барынша алуан түрлі және тартымды етті. The New York Times басылымы «The Daily» подкастын іске қосты, ол өте танымал болды және жаңалықтарға жаңа аудиоформатты көзқарастан келуге мүмкіндік берді. Мультимедиялық форматтар аудиторияның түрлі сезімдерін тарта отырып және түсіну деңгейін арттыра отырып, ақпаратты жақсы беруге мүмкіндік береді.

Деректерді талдаудың заманауи құралдары журналистер үшін жаңа көкжиектер ашады. Олар үлкен көлемдегі ақпаратты жинап, өңдеп қана қоймай, трендтерді анықтауға, қоғамдық пікірді талдауға және оқиғаларды болжауға мүмкіндік береді. Мысалы, Google Trends сияқты құралдарды пайдалану журналистерге аудиторияның мүддесін және өзекті тақырыптарды бақылауға мүмкіндік береді. Деректерді өңдеуге байланысты медиа проблемалар ақпараттың құпиялылығы мен дұрыстығына байланысты этикалық нормаларды сақтау қажеттігін атап көрсетеді.

Этикалық және кәсіби сын-қатерлер

Пайдаланушы контентінің өсуі және ақпаратты тарату жылдамдығы фактілерді тексерудің дәстүрлі тәжірибелеріне күмән келтіреді. «Reuters» басылымы өзінің «Digital News Report» басылымында адамдардың 50% астамы жалған жаңалықтарға алаңдаушылық білдіретінін хабарлады [3]. Қиындық журналистердің бір мезгілде жылдам әрі дәл жұмыс істеуінде. Бұл ақпарат көздерінің ашықтығын қамтамасыз ету үшін ақпаратты тексерудің және блокчейн сияқты технологияларды пайдаланудың жаңа стандарттарын енгізу қажеттілігіне алып келеді.

Қазіргі заманғы платформалар пайдаланушылар үшін олардың мүдделері негізінде контент іріктейтін алгоритмдерді пайдаланады. Мысалы, Facebook жаңалықтар ленталарын пайдаланушыға ұнауы мүмкін мазмұнды көрсету үшін баптайды, бұл «ақпараттық көпіршік» деп аталатын жағдай жасайды. Бұл сыни ойлауды нашарлауына және пайдаланушылар олардың пікірін растайтын ақпаратты ғана жиі көретін кезде пікірлердің поляризациясына әкелуі мүмкін.

Қазіргі заманғы медиатеchnологиялар мен әлеуметтік желілер журналистикаға терең әсер етіп, жаңа форматтар, мүмкіндіктер мен сын-қатерлер жасады. Жаңа құралдармен жұмыс істеу журналистерден өзгерістерге бейімделуді ғана емес, сонымен қатар этикалық нормаларды сақтауға сын тұрғысынан қарауды да

талап етеді. Мысалы, «ProPublica» сияқты көрнекті журналистік жобалар заманауи технологияларды пайдалану кезінде жоғары сапа стандартын сақтаудың қаншалықты маңызды екенін көрсетті. Журналистиканың тез өзгеретін медиа ландшафт жағдайында сенімді ақпарат көзі болып қалуы маңызды. Журналистиканың болашағы сапа мен ақпараттың шынайылығының жоғары стандарттарын сақтай отырып, жаңа технологияларды қолдану қабілетіне байланысты болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Pew Research Center. 2021. «Social Media Fact Sheet.» [Pew Research Center] <https://www.pewresearch.org>.
- 2 Hermida, A. 2012. «Social Journalism: Exploring the Future of News in the Digital Age.» *Journalism Studies*, 13(5). https://www.alfredhermida.me/wp-content/uploads/2021/03/c17_hermida_social_media_unproofed-1.pdf
- 3 Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). «Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making.» Council of Europe. <https://edoc.coe.int/en/media/7495-information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research-and-policy-making.html>
- 4 Статистикалық мәліметке сілтеме <https://techcrunch.com/2021/01/12/study-finds-around-one-third-of-americans-regularly-get-their-news-from-facebook/>

МЕСТО МЕМОВ В КОММУНИКАЦИИ ТИНЕЙДЖЕРОВ

КИЗАТОВА Г. С.

преподаватель, Высший колледж имени М. Каныпьянова, г. Павлодар

ПОГРЕБНЯК Ю. В.

обучающийся, Высший колледж имени М. Каныпьянова, г. Павлодар

Наше время отличается процессом полного погружения в социальные сети. Общеизвестно, что сменяются жизненные реалии, новые реалии составляют основу сознания каждого поколения. Например, 90-е годы остались в сознании американскими мультфильмами. 2000-е годы стало временем развития нанотехнологий. Нынешнее поколение подростков находится в сильной зависимости от сети Интернет. Отдельное место в этом информационном поле занимают интернет-мемы.

Актуальность рассматриваемой темы заключается в нарастающем влиянии сети Интернет на сознание пользователей. Особое место среди единиц информации занимают мемы, которые являются одним из действенных инструментов влияния на сознание современных тинейджеров. Мемы являются действенным инструментом влияния на сознание подростков при построении эффективной коммуникации и составляют часть субкультуры современных тинейджеров.

Популярность мемов, в первую очередь, связана с особенностями общения подростков. Они всегда стремятся создать свое закрытое от вторжения взрослых сообщество. Основное правило поведения включает в себя создание своих символов и кодов общения. В этом случае мемы очень подходят для их формата общения, стремящегося к экономии текста.

Для тинейджеров важны такие функции мемов как:

А) Лингвокреатив.

В основе этой характеристики мемов лежит принцип несоответствия нормам с помощью приема языковой игры – блендинга. Исследователь А.В. Вишнякова рассматривает следующие способы создания словесных мемов: окказиональные образования, разрушение речевых клише, игра на омо-явлениях, игровая этимология [1].

Например, использование сленга: выражение, ставшее мемом, «О, магаребл, Данила, ты, что КРЕЙЗИ?» часто используется с заменой обращения непосредственно к собеседнику.

Б) Мемы, основанные на юморе.

Исследователь Л.В. Ухова отмечает способность демотиваторов (разновидность мема) выступать в качестве жанра сетевого юмора. Ученый выделяет ряд особенностей интернет юмора:

высокая скорость распространения шуток;

использование возможностей передачи - добавление изображений, аудио;

направление шуток на интернет-пользователей, большую часть которых составляет молодежь;

краткость и ясность - чем меньше знаков в сообщении, тем больше вероятность, что его прочтут [2].

В) Мемы как способ упрощения информации, разложение сложного понятия более простыми узнаваемыми средствами.

В сообществе тинейджеров упрощённая подача проблемы или информации воспринимается лучше и запоминается дольше.

Замысловатые сюжеты и многословные тексты подвергаются опасности не привлечь внимание подростков. Большие объемы отталкивают и пугают, легче зацепить на узнаваемые образы. При этом эти образы должны быть понятными и, соответственно, узнаваемыми. У старшего поколения создается впечатление о примитивности формата общения, но эта тревога напрасна. В качестве примера можно привести использование в популярной среди подростков песне исполнителя Джонни строк из произведений Пушкина: « Буря мглою небо кроет, вихри снежные крутя...».

Таким образом мы наблюдаем популярность мемов среди тинейджеров, что связано с такими функциями данных единиц коммуникации как креативность, доступность, краткость, позитивность, быстрая скорость распространения. Наряду с этим они дают возможность ярко, кратко и емко донести свою информацию до своей аудитории.

Очевидность возможности использования интернет мемов для коммуникации с тинейджерами, используя таких их качеств как: узнаваемость, частотность использования, экспрессивность, положительная оценка со стороны подростков. Они стали важной составляющей современной цифровой культуры. Они стали единицами современного универсального языка.

Среди преимуществ мемов, как единиц речи можно отметить следующие:

Простота и общедоступность в среде тинейджеров. Они позволяют реализовать сложные идеи в упрощенной форме. Это связано с их простотой. Для подростков, привыкших к быстрой информации в условиях интернета, это особенно актуально. Мемы позволяют быстро донести основную мысль, не требующую длительных поисков.

Мемы отражают современные культурные явления, события или тенденции. Они быстро реагируют на происходящее в обществе и помогают подросткам почувствовать себя частью более широкого информационного пространства. Использование актуальных мемов может проигнорировать подростков, которые понимают их интересы и следят за тенденциями, что способствует более открытому и доверительному общению.

Мемы передают идеи в краткой форме, что соответствует стилю общения подростков в социальных сетях и мессенджерах. Это позволяет сэкономить время и внимание, переложив сообщение без лишних деталей. В условиях, когда внимание подростков

может быть рассеянным из-за большого количества информации, лаконичность мемов

Мемы часто становятся частью обсуждения актуальных тем среди подростков. Они могут быть связаны с политикой, социальной справедливостью, экологией или другими требованиями для решения международных вопросов. Использование мемов в таких девярых может обеспечить просмотр подросткового обсуждения в серьезных темах, сделав их доступными.

Мемы предоставляют широкие возможности для креативности. Их легко приспособить к разным ситуациям и контекстам, что делает их универсальным общением. Создание нормальных мемов или их использование уже популярных может стимулировать развитие у подростков кулинарных творческих способностей и

Мемы можно использовать и в образовательных целях. Например, с их помощью можно представить сложные темы в интересной и запоминающейся форме. Образовательные мемы могут повысить мотивацию подростков к обучению, так как они сочетают полезную информацию с развлекательной составляющей. Это также способствует развитию ассоциативного мышления и повышению удовольствия.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что мемы — это эффективные средства общения, которые идеально подходят для общения с подростками. Их простота, юмор, связь с культурой, лаконичность и гибкость делают их эффективным средством передачи информации, налаживания контактов и осуществления изменений в дискуссии. Использование мемов в общении с подростками помогает не только лучше понять их интересы, но и адаптироваться к современным тенденциям в общении, делая общение более эффективным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 http://www.ncfu.ru/export/uploads/doc/ar_kuchukian.pdf
- 2 Докинз Р. Эгоистичный ген. М.: Мир, 1993.
- 3 Кронгауз М. А. Мемы в Интернете: опыт деконструкции. 2012
- 4 Шереметова В. С. Интернет-мем как лингвистический феномен.
- 5 Савицкая Т. А. Интернет-мемы. 2013
- 6 <https://cyberleninka.ru/article/n/internet-memy-v-kommunikatsii-molodezhi>
- 7 <https://www.youtube.com/watch?v=mOBIEZwustA>

8 Вешнякова А. В. Лингвокреативный аспект интернет-мемов. Санк-Петербург. Журнал: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. № 4, 2016.

9 Ухова Л. В. Демовационный постер как жанр современной интернет-коммуникации. Ярославский педагогический вестник. 2014. № 1.

РОЛЬ БРЕНДА В МЕДИАТИЗАЦИИ НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

ЧИГАК А. С.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В условиях современного стремительно меняющегося мира особое внимание уделяется образовательной сфере, что находит существенное отражение в системе высшего образования. Уровень конкуренции в образовании достигает значительных масштабов, в связи с чем у вузов возникает потребность поиска оптимальных способов адаптации к трансформациям условий среды. Особая роль в данном случае отводится маркетинговым инструментам, целью которых является корректировка положения университета на рынке. Современный уровень практического применения маркетинговых инструментов не обеспечивает полноценного привлечения ожидаемого количества целевой аудитории, что обуславливается сложностью и масштабностью данного процесса.

Формирование желаемого представления об университете у потенциальных обучающихся происходит за счет создания запоминающегося и привлекательного для аудитории имиджа, что определяется посредством бренда. При формировании бренда очень важно уметь правильно спланировать сценарий его развития на несколько лет вперед, чтобы обозначить уровень и перспективность возникающих проблем. Несмотря на неясность и объемы существующих проблемных вопросов важно уметь правильно и рационально подходить к вопросу оценке проблем в области брендинга. Сегодня выделяют достаточно большое количество торговых марок, которые путем позиционирования на рынке могут выступать в качестве брендов.

В отношении бренда встречаются разнообразные определения, каждое из которых, в определенной мере отражает его внутреннее

составляющее. Так, МакДональд М. рассматривает бренд как «имя товара, которое идентифицирует его и отражает основные преимущества по сравнению с конкурентами» [1, с. 162]. Фельдвик Р. считает, что бренд выступает исключительно с позиции «набора качеств или характеристик, воспринимаемых потребителями разной категории» [2, с. 137]. Существует мнение о том, что бренд также можно рассматривать как гарантию качества, которая предполагает, что данный товар обладает конкретными свойствами, являющимися положительными, а также воспринимается с точки зрения наилучшего варианта [3, с. 72].

По данному вопросу имеются также мнения казахстанских ученых. Садуллаева А. П., к примеру, рассматривает бренд как явление особой категории с соответствующим уровнем специфики и нюансов. Однако в данной работе делается акцент на исследовании бренда с позиции его восприятия через призму города. Сущность понятия в большей степени является схожей, однако ситуация фактического применения термина отличается. Таким образом, данное понятие можно позиционировать как явление формирования в сознании людей конкретных ассоциаций, которые возникают у потребителей. Другими словами, это полноценный имидж [4, с. 214-218].

В работе Арпабаева Б. Т. приоритизируется брендинг культурного аспекта. Поскольку бренд – это устоявшееся мнение у потребителей, формирование которого частично базируется на культурном аспекте, подразумевается, что любой формат бренда формирует полноценное представление о преимуществах товаров или услуг фирмы [5]. Токенова Д. Б. считает, что формирование бренда происходит через ценности и признаки, в которых заинтересована целевая аудитория [6, с. 7014-7022].

Сущность интерпретации понятия «бренд» может вызывать определенного рода трудности в соответствии с очевидными причинами. Фактически, брендом выступают разнообразные стороны торговой марки, что может иметь информационное и материальное проявление. Выявлено, что особую ценность приобретает именно множественная вариативность данного понятия, которая используется на практике в отношении фактического объяснения термина. Бренд является понятием, которое представляет собой изменение, то есть происходит его эволюция в разнообразных смыслах данного значения. Поэтому формирование бренда можно считать динамичным процессом на

основании трансформации смысла термина через призму времени [7, с. 7-17]. На самом деле, ценность бренда базируется в уникальности товара, которая предлагается или приобретается в ходе времени [8, с. 20].

Американская маркетинговая ассоциация интерпретирует бренд как символ, название или дизайн, которые формируют представление об товаре или самом продавце. По причине того, что брендом может являться не только какое-то общее представление о том или ином аспекте товара или услуги, но и само название или логотип, данный термин выступает с позиции собирательного значения, объединяющего как абстрактные, так и материальные ценности. Следовательно, сущность данного термина можно обозначить как с позиции визуальных составляющих, так и с точки зрения общей репутации и имиджа, которые формируются в глазах потребителей. Таким образом, можно сделать заключение о том, что бренд не выступает в качестве однозначного понятия, а является многогранной интеграцией различных значений. Иначе говоря, бренд – это не просто логотип, он представляет собой целую компанию с целевой аудиторией, у которой уже сформирована лояльность по отношению к товару или услуге. Помимо всего этого, бренд можно рассматривать в качестве способа поиска инновационных решений, которые могут использоваться для новых открытий [9, с. 103-105].

Очевидно, что вопрос формирования бренда является актуальным по причине того, что ценностные ориентации аудитории напрямую воздействуют на это. Решению потребителя в основном отводится основная роль в интерпретации товарного бренда. Ключевым аспектом можно считать использование маркетинговых инструментов, которые определяют наиболее важные составляющие элементы, формирующие в совокупности общее представление о бренде [10, с. 123-132].

Современная сущность бренда основывается на управлении и предоставлении возможности беспрепятственно реализовывать все функции, необходимые для развития и стабильности. Бренд является результатом восприятия потребителями конкретной деятельности фирмы, а также её фактических возможностей. Бренд базируется на удовлетворении потребностей потребителей и позиционировании компанией своих возможностей и имеющихся ресурсов. При нахождении баланса между двумя сторонами, происходит формирование стабильного бренда и его позиции на рынке.

Иногда прослеживаются ситуации, когда восприятие бренда потребителями может не соответствовать таковому маркетологов. Такое явление выступает в качестве условия, которое определяет формирование самого имиджа бренда. В данном случае особую роль играет идентичность.

Распространенность понятия «бренд» на современном этапе не отображает, что на самом деле, данное понятие по происхождению является древнескандинавским. Активная популяризация данного направления свидетельствует о том, что бренд выступает в качестве одного из современных трендов, но фактически его формированию предшествовала многовековая история, результаты которой позволили прийти к тому уровню, который данный термин занимает сегодня. Бренд отличается своей уникальностью, позволяющей развиваться отдельной компании или конкретному продукту самостоятельно, а также вступать в конкурентные отношения с другими организациями. Вследствие чего ценность бренда основывается на всех полезных свойствах и преимуществах, которые предоставляет услуга или товар в процессе своего непосредственного использования.

Бренд университета ориентирован на отражение основных достоинства вуза, что играет существенную роль в упрощении выбора учебного заведения и формировании ожидаемого уровня конкурентоспособности. Бренд вуза необходим для стабилизации положения университета на рынке, а также зачастую обеспечивает вероятность привлечения финансовых средств в вуз. Его можно считать многогранным функциональным маркетинговым инструментом, который образует модель с предоставлением определенных выгод. Довольно часто именно бренд позволяет потребителю сделать определенный выбор, с учетом того, что данный выбор совершается в социальной среде и под влиянием третьих лиц.

Таким образом, на основании проведенного исследования можно сделать вывод о том, что бренд оказывает стабилизирующее влияние на имидж университета с соответствием с его характеристиками, где информирование целевой и потенциальной аудитории осуществляется за счет целенаправленной подачи этих данных на основе специализированных маркетинговых инструментов. Полученные результаты демонстрируют, что бренд обеспечивает формирование имиджа вуза, отличающегося проявлением устойчивости. Необходимо учитывать, что информация,

преподносимая аудитории ориентирована на обеспечение продвижения вуза и повышение охватов, а также стабилизацию и формирование лояльности аудитории по отношению к учебному заведению. Бренд с некоторых позиций можно считать гарантией качества, а также стабильности уровня спроса на услуги, предоставляемые университетом, что отражается на уровне доходов вуза. Поэтому, можно считать, что качественно сформированный бренд является залогом востребованности и конкурентоспособности высшего учебного заведения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 McDonald M. Marketing Plans – How to Prepare Them, How to Use Them. – Oxford, Butterworth Heinemann, 1999. – P. 162 [на англ. яз.].
- 2 Feldwick R. What is Brand Equity Anyway? – Henley-on-Thames: World Advertising Research Centre, 1999. – P. 137 [на англ. яз.].
- 3 Кретов И., Карягин Н. Товарные стратегии и марочные технологии в современном маркетинге. – М.: Экономиста, 2005. – С. 72.
- 4 Садуллаева А. П. Определение понятий бренда и бренда города // Вестник университета «Туран». – 2020. – №4. – С. 214–218. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2020-1-4-214-218>.
- 5 Арпабаев Б. Т. Культурный брендинг Казахстана // Universum: филология и искусствоведение : электрон. научн. журн. – 2023. – № 1(103). <https://7universum.com/ru/philology/archive/item/14875>
- 6 Токенова Д. Б. Теоретический аспект: важность и сущность бренда. – С. 7014–7022.
- 7 The consumer psychology of brands // Journal of Consumer Psychology. – 2012. – № 22(1). – С. 7–17. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2011.09.005> [на англ. яз.].
- 8 Рудая Е. Основы бренд-менеджмента. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 20.
- 9 Тарануха С. А., Кашенко Е. Г. Бренд и его основные понятия. Проблемы экономики и менеджмента. – 2015. – № 6 (46). – С. 103–105.
- 10 Негизбаева М. О., Ансаганова А. Г., Мухамадиева Л. И., Нихамбаев Т. М. Психологические приемы в управлении отношениями между брендом и потребителем // Хабаршы. Журналистика сериясы. – 2020. – №2 (56). – С. 123–132. <https://doi.org/10.26577/HJ.2020.v56.i2.12>.

Секция 13
Саясаттың теория мен практика
арасындағы айырмашылықтар
Различия между теорией и практикой в политике

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ РЕСМИ ТҮРДЕ МОЙЫНДАЛМАҒАН АУМАҚТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

АСЫЛХАНОВА А. М.
студент, Торайғыров университет, г. Павлодар
ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.
профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

Terra nullius, яғни «Ешкімге тиесілі емес жер» деген ұғым, Австралияны қоныстандыруды ақтау үшін британдық үкімет қолданған құқықтық тұжырымдама болды. XIX ғасырдан бастап, бұл ұғым уақыт өте келе халықаралық құқықта аумақты мемлекет тарапынан басып алу арқылы иеленуге болатындығын негіздейтін қағида ретінде қолданылып келе жатты.

Бұл ұғым, ешкімнің иелігінде емес деп танылған аумақтарға қатысты қолданылады және көбіне отарлау мен жаулап алу әрекеттерін ақтау үшін пайдаланылған.

Terra nullius негізінде мойындалған жерлердің болуы мемлекеттер арасындағы жерге құқықтық талаптарды реттеуде үлкен рөл атқарады. Қазіргі заманда мұндай аумақтардың саны шектеулі және олар сирек кездеседі. Дегенмен, тарихта мұндай жерлер көбіне байырғы халықтардың құқықтарын елемей, отарлаушы елдердің мүдделеріне қызмет етті. Австралия, Солтүстік Америка және Африкадағы көптеген жерлер бір кездері terra nullius ретінде танылып, заңсыз иеленудің негізі болды.

Губернатор Бурктың 1835 жылғы Terra Nullius туралы прокламациясы – Австралияның жерін иеленуге қатысты британдық колониялық саясаттың негізін қалаған маңызды құжат. Бұл прокламацияда «ешкімге тиесілі емес» деген ұғымды енгізе отырып, байырғы халықтардың құқықтары мен жер иелену дәстүрлерінің еленбегендігі айқындалады. Бұл концепция ешқандай мемлекет тарапынан талап етілмеген жерді колониялық державалардың заңды түрде иеленуіне мүмкіндік беретіндігін дәлелдеді. Бұл Ұлыбританияға өз территориясын кеңейтудің жолын ашып қана қоймай, сонымен қатар, мыңдаған жылдар бойы осы жерлерде

өмір сүрген байырғы халықтардың құқықтары мен мәдениетін бағаламай, оларды елемеге әкелді.

Дегенмен, жер бетінде әлі де бірде-бір мемлекетке тиесілі емес, жұмбақ әрі белгісіз бұрыштар бар [1].

І Египеттің оңтүстігінде, әлемдік қауымдастықтың ерекше қызығушылығын тудырып отырған, алайда Египет пен Судан тарапынан талап етілмеген аумақ-Бир-Тавиль орналасқан. Бұл ерекше статус оны шекаралық даулардың құқықтық вакуумында қалған сирек кездесетін жерлердің біріне айналдырады.

Тарихтың мемлекеттер мен шекараларға тигізген әсерін ең жақсы көрсететін мысалдардың бірі ретінде Бир Тавильдің ерекшелігі оның пайда болуы мен құқықтық мәртебесінің даулы сипатында жатыр. Бірақ бұл жердің қалыптасу тарихы қандай және оған кімнің де болсын құқықтары болуы мүмкін бе? Осы сұрақтар жергілікті және халықаралық деңгейде көптеген пікірталастар мен зерттеулердің негізіне айналды.

Шығыстағы шөлді аймақта, Египет пен Суданның арасында орналасқан Бир-Тавиль – 100 жылдан астам уақыт бойы жалғасып келе жатқан шекаралық даудың нәтижесі. Бұл жағдай 1899 жылы британдықтар тарапынан түзілген шекара сызығының, шығыс пен батысқа қарай тікелей жүргізілген, және 1902 жылы жүргізілген басқа әкімшілік шекараның арасындағы қайшылықпен байланысты. Соңғысы Бир-Тавильді қамтып, оңтүстік-шығысқа қарай ауытқып, одан кейін солтүстік-шығысқа қарай кері қайтады.

Бірінші шекара сызығы бойынша, сұранысқа ие Халаиб үшбұрышы Египет аумағына жатады; ал екінші шекара бойынша, ол Суданға тиесілі. Халаибте бірнеше ауыл, теңіз жағалауына шығу мүмкіндігі және шамамен 27 000 тұрғыны бар болғандықтан, екі тарап та оған құқықтарын талап етеді. Бұл жағдай, өз кезегінде, оларды Бир-Тавиль деп аталатын құмды, тұрғынсыз аумақтан бас тартуға мәжбүр етеді [2].

21-ші ғасырда Египет пен Судан арасында қалыптасқан жағдай екі тараптың да өз талаптарын толыққанды қорғауына мүмкіндік бермей отыр. Египет бақылауды сақтап, судандықтардың сайлаушыларды тіркеу әрекеттеріне кедергі келтіріп, “Үшбұрыш” аймағындағы әкімшілік қызметтерін оңтүстікке жылжытып, Суданға материалдардың жеткізілуін шектейді. Суданның аймақтағы ықпалын бюрократиялық әдістермен жоюға бағытталған бұл әрекеттердің сәтті болуы, БҰҰ мен басқа Африкандық мемлекеттер тарапынан айтарлықтай қарсылық болмауымен түсіндіріледі.

Дегенмен, Суданның Халаиб үшбұрышынан толықтай кетпеуінің басты себебі — Халаибтың этникалық құрамының судандықтарға жақын болуы. Екі мемлекет пен халықаралық қауымдастық Халаиб үшбұрышына ерекше назар аударғанымен, Бир-Тавиль көп жағдайда еленбей қалып отыр. Дамудың және назардың жоқтығы екі тараптың Бир-Тавильді елемегеніне себеп болды, себебі олар өздеріне бағалы Халаиб үшбұрышын иеленуге талпынуда. Осылайша, Бир-Тавиль ешбір танылған мемлекетке тиесілі емес, өмір сүруге жарамды жерлердің бірегейі болып қала беруде. Ағымдағы уақытта Судандағы әскери қақтығыстар сәуірден бері жалғасып жатқандықтан, Халаиб үшбұрышы мен Бир-Тавильдің ресми статусының жақын арада өзгермейтіндігі аса ықтимал. Бұл жағдай Бир-Тавильді қазіргі заманғы саяси ықпалдардан азат, ерекше жер ретінде сақтап қалуға мүмкіндік береді [3, 41 б.].

2 «Горня Сига» – Хорватия мен Сербия арасындағы ресми мәртебесі жоқ, бірақ даулы жер ретінде танымал аймақ. Бұл территория әртүрлі ұйымдар мен жеке тұлғалардың қызығушылығын тудырады. Бұл 7 шаршы километрді құрайтын, ормандар мен шөлді аумақ Дунай жағасында орналасқан. Зандық қарама-қайшылықтардың нәтижесінде бұл жер «terra nullius» болып қалды.

Хорватия оны Сербияның бөлігі деп санайды, ал Сербия бұл жерді өз территориясы ретінде мойындамайды. Бұл жердегі мемлекеттік биліктің жоқтығы Дунайдың арнасының өзгеруімен түсіндіріледі. 19-шы ғасырдың соңында Дунай, сол кезде Австро-Венгрияның бақылауында болған, кейінірек Хорватия мен Сербияға айналған аймақтардың арасындағы табиғи шекара ретінде танылды. Алайда, мұнда өзеннің ағысы бұралаң әрі үлкен қайықтардың жүруіне қиын болды, сондықтан инженерлік жұмыстар жүргізіліп, бұралаң ағысы тегістелді. Тегістелген Дунай халықаралық өзен тасымалдауында үлкен жетістік болды, бірақ осы процесс барысында Хорватияның төрт үлкен, бір-бірімен жалғаспаған алқаптары Сербия жағында оқшауланып қалды, ал Сербияның кішкентай бір бөлігі, қазіргі алыстағы жағалау орналасқан, Хорватияның территориясына қосылды [4].

Екі ел Югославияның көршілес республикалары болған кезде, өзен жағасындағы осы тастанды учаскелер ерекше алаңдаушылық тудырмаған, алайда 1990 жылдардан бастап олар шешілмейтін проблемаға айналды. Сербиямен шектесіп жатқан Хорватияның су түбінде қалған бөліктері Сербияға қосылған,

бірақ салыстырмалы түрде шағын учаскеден шамамен 10 есе көп. Сербия өз территориясын кеңейту үшін жауапкершілікті қабылдауға қуанышты болар еді, бірақ Хорватия бұл жағдайды қабылдамайды. Осы даулардың жалғасуымен, Хорватияның Горня Сигаға мойынсұнуы Сербияның шекара бойынша пікірін фактілік түрде мойындау және Хорватияның қаншалықты үлкен, серб жағалауындағы бөліктерге қатысты талаптарынан бас тартуы дегенді білдіреді.

Кейбір елдердің басшылығына берген ұсыныстарға сәйкес, Бадинтер комиссиясы Хорватияның тарихи жерлерін Сербияға қарағанда он есе көп көлемде берген. Бұл, әрине, Сербияның көңілінен шықты, ал Хорватия, үлкен көлемде территориядан айырылғандықтан, шекара Дунайдың ескі арнасы бойынша етуі тиіс деген пікірде. Сербия үшін қызығушылық тудырмайтын кішкентай серб аймақтары Хорватияда осы мәселені одан әрі қиындатады.

Сондықтан Хорватия Либерлендті өзінің территориясы ретінде есептей алмайды, себебі бұл қазіргі Дунай ағысын шекара ретінде мойындауды білдіреді, бұл Хорватияның өзге жағалаудағы жерлеріне қатысты талаптарын әлсіретеді. Сербия Либерлендтің «теориялық тұрғыдан өзінің Дунаймен шектесетін шекарасына зиян тигізбейтінін» мәлімдеді, бұл туралы CNN үшін жарияланған ресми мәлімдемеде айтылған. Өз кезегінде, Хорватия сыртқы істер министрлігі «Дунайдың оң жағалауы қазіргі уақытта хорват шекара полициясының бақылауында, ал сол жағалау серб билігінің бақылауында» деп мәлімдеді.

Бұл Хорватияның «Республика Хорватияның кең аумақтары Дунайдың сол жағалауында орналасқан және кез келген уақытта екі тарап Дунайдың арғы жағындағы өз аймақтарына бақылау орнатқаннан кейін мемлекеттік шекараның нақты өтетін жері бойынша мәселелер шешілетін болады» деген пікірін растайды. Сонымен қатар «бұл аумақ ешқандай мемлекетке тиесілі емес (terra nullius) және үшінші тараппен басып алынуы мүмкін емес» деп аяқталады.

Хорватия, серб жағалаудағы Дунайдағы шекаралық талаптарына көңіл аударады, бірақ Либерлендті «terra nullius» тізімінен шығарады, бірақ сол уақытта бұл территорияға меншіктену құқығын көтермейді. Бұл Хорватияда серб жағалауындағы Дунайдың оң жағалауындағы территориялардың Сербияға қайта оралуы мүмкін дегенді білдіруі ықтимал [5].

Бұл «terra nullius» мысалы бола алады, «жерді бірінші болып иеленген субъектіге – бұл жағдайда Либерлендке – тиесілі болар еді», – деп Габриэль Россман атап өтті. Россман сонымен қатар, «осы шекаралық аймақтың күрделі тарихы салдарынан, халықаралық құқық бойынша бұл жердің кімге тиесілі екенін анықтау қиын болуы мүмкін» деп атап көрсетеді.

Қазіргі уақытта «Горня Сига» Хорватия мен Сербия арасында даулы мәселелердің объектісі болып қалып отыр, ресми мәртебе мен мемлекеттік билікке ие болмай, әлі де даулы аймақ болып табылады. Бұрын бұл аймаққа назар аз болса да, аумақтық талаптармен байланысты өзгерістерге байланысты жағдай шиеленісе түсуде. Соңғы жаңалықтарға сәйкес, территория құқықтары мен олардың анықтамаларына қатысты мәселелер әлі де өзекті болып табылады, және халықаралық шекаралар мен құқықтық статустар жөніндегі талқылауларға ерекше назар аударылуда, бұл өңірдегі жағдайға әсер етуі мүмкін [6].

Қорытындылай келе, «terra nullius» – бұл құқықтық, саяси және мәдени контексте маңызды болатын күрделі құбылыс. Бұл мемлекетке тиесілі емес территориялар жиі даулардың аренасына айналып, тарихи қақтығыстарды және халықаралық нормалардың жетіспеушілігін көрсетеді. Алайда, «terra nullius», мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар құқықтық мәртебесін тиімді түрде айқындаса, ынтымақтастық пен бірлескен дамудың мүмкіндіктері ретінде де қарастырылуы мүмкін. Мұндай территорияларды зерттеу мемлекеттер арасындағы диалогтың маңыздылығын және халықаралық құқық принциптерін сақтау қажеттілігін айқындайды. Бұл тек қақтығыстарды шешуге ғана емес, сондай-ақ жаңа мемлекетаралық серіктестік формаларын құруға ықпал етуі мүмкін, бұл өз кезегінде бейбіт қатар өмір сүруді қамтамасыз етеді.

«Terra nullius» құқық, тарих және адамзаттың ұмтылыстары арасындағы күрделі байланысты еске салады, шекаралар мен жеке тұлғалардың анықтамаларының үздіксіз эволюциясы жағдайында компромисс табу қажеттілігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Coupe S. & Andrews M. Their Ghosts may be heard: Australia to 1900.P.240.

2 Putt S. Bir Tawil; The Unclaimed Land That No One Wants // The Collector. November 10, 2022. <https://www.thecollector.com/bir-tawil-unclaimed-land/>

3 Smith D. The State of the World Atlas. New International Publications Ltd. 2013. P. 144., p.41.

4 Lewis-Kraus G. Welcome to Liberland// The New York Times Magazine. <https://www.nytimes.com/2015/08/16/magazine/the-making-of-a-president.html?ysclid=m21d6peao9144836424>

5 Cardena P. No Man's Land in The Balkans – The Liberland Case // Polemics. 2017.

6 Rossman G. Assessment of state rights of Liberland. Chicago Journal of international Law. 2016.

АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ: САЯСИ АСПЕКТ

КУМАРОЛДА Д. К.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.

с.ғ.к., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Атом электр станциялары (АЭС) – бұл тұрақты және сенімді энергиямен қамтамасыз ете алатын күшті энергия көзі. Дегенмен, оларды пайдалану экологиялық және саяси тұрғыдан да елеулі қауіп-қатерлермен қатар жүреді. Осы мақалада біз АЭС пайдаланудың әлемдік тәжірибесін қарастырамыз, оның ішінде саяси аспектілеріне баса назар аударамыз.

Қазіргі кезде климаттық өзгерістер мен энергия қауіпсіздігі мәселелері күннен-күнге өзекті болып отырғанда, атом энергетикасы мен баламалы энергия көздері арасындағы таңдау мемлекеттер үшін өте маңызды болып табылады. Атом энергетикасының қазіргі тенденцияларын және даму перспективаларын түсіну үшін оның қолданылуының жағымды және жағымсыз жақтарын, сондай-ақ осы сала бойынша шешім қабылдауға әсер ететін саяси факторларды зерттеу қажет.

Атом электр станциялары (АЭС) – энергия өндірудің маңызды және өзіндік технологиясы. АЭС-тар атом реакцияларынан (негізінен, уран немесе плутоний изотоптарын пайдалана отырып) жылу энергиясын шығарып, осы жылуды электр энергиясына айналдырады. Олардың тиімділігі мен экологиялық аспектілері оларды қазіргі энергетикалық жүйелердің біріктіруші бөлігі етеді.

АЭС-тың жұмыс істеу принципі тек ядролық реакцияға негізделген. Ядролық реакция барысында ауыр ядролар (мысалы,

уран - 235) нейтрондармен бомбланады, нәтижесінде бөлініп, жылу энергиясы шығарады. Бұл жылу бу генераторларында буды шығару үшін пайдаланылады, ал будан турбиналар арқылы электр энергиясы өндіріледі.

АЭС-тың артықшылықтары:

- әлсіз көміртегі шығарындылары: АЭС энергия өндіру кезінде көміртегі диоксидін шығармайды, бұл климаттың өзгеруімен күресуде маңызды фактор;

- жоғары энергия тығыздығы: Ядролық отынның энергия тығыздығы өте жоғары, яғни аз отынмен көп энергия алуға болады;

- энергияның тұрақты көзі: АЭС-тар тұрақты энергия өндіруге қабілетті, бұл оны жаңартылатын энергия көздерімен салыстыруда маңызды артықшылық.

АЭС-тың Кемшіліктері:

- ядролық қалдықтар: АЭС-тар жұмыс барысында ядролық қалдықтар шығарады, олар экологиялық тұрғыдан қауіпті, ұзақ мерзім бойы қауіп төндіреді;

- апаттар қатері: Ядролық апаттар (мысалы, Чернобыль, Фукусима) тұрғындар мен экологияға ауыр салдар әкеледі;

- құрылыс және эксплуатациялық шығын: АЭС-тарды салу және қолдау қымбат, бұл көп елдер үшін үлкен қаржылық жүктеме болуы мүмкін.

Бүгінде көптеген мемлекеттер АЭС-дарды жаңғырту, жаңа технологиялар енгізу және экологиялық стандарттарды жақсарту бағытында жұмыс істеп жатыр. Генерацияның жаңа түрлері, мысалы, заманауи реакторлар, қауіпсіздікті арттыру үшін сыртқы әсерлерге (жер сілкінісі, су тасқыны) төзімді болып жобаланады.

АЭС-тардың ролі тек энергетикалық деңгейде шектелмейді. Олар халықаралық қатынастарда да маңызды рөл атқарады. Ядролық энергия мен ядролық қару арасындағы байланыс бірқатар мемлекеттер үшін қауіпсіздік мәселелеріне, ядролық қаруды таратпау келісімдеріне және халықаралық санкцияларға әсер етеді.

Атом электр станциялары – бүгінгі күні әлемдік энергетикалық жүйеде маңызды орын алатын, экологиялық мәселелер мен экономикалық шектеулерді ескеретін алуан түрлі шешімдер ұсынып отырған технология. Болашақта олардың дамуы, жаңаруы және қауіпсіздігін арттыру бағытындағы жұмыстар әлемдік қоғамдастықтың назарында болмақ.

АЭС-тың даму тарихы 20-ғасырдың ортасынан басталады. Алғашқы атом реакторлары әскери мақсатта құрылғанымен,

кейіннен азаматтық энергетикада да қолдануға көшті. 1950-ші жылдардың ортасынан бастап, АЭС энергетикалық дағдарыстардың, экологиялық проблемалардың және ресурстық шектеулердің шешімі ретінде қарастырылды.

Атом электр станциялары (АЭС) қазіргі заманғы энергетикалық жүйенің маңызды бөлігі болып табылады. Олардың қажеттілігі мен артықшылықтарын тарақтатып айтып өтейік.

АЭС-тың қажеттілігі. Энергетикалық қауіпсіздік: Әлемдегі энергия тұтынуының өсуі мен дәстүрлі отын көздерінің шектеулілігі атом энергиясына деген сұраныстың артуына себепкер болды. АЭС-тар энергияның тұрақты және сенімді көздерін ұсынады.

Климаттық өзгерістермен күрес: АЭС-тар жұмыс істеген кезде парниктік газдарды (әсіресе, көміртек диоксидін) шығармайды. Бұл олардың экологиялық жағынан таза энергия көздері ретінде танылуына себеп болды, яғни олар климаттың өзгеруін бәсеңдетуге көмектеседі.

Қалыпты энергия жеткізілімі: АЭС-тар біраз уақыт бойы тұрақты электр энергиясын өндіріп, энергетикалық жүйеге тұрақтылық береді. Олар жаңартылатын энергия көздеріне (мысалы, күн және жел) қарағанда метеорологиялық факторларға азырақ тәуелді.

АЭС-тың артықшылықтары:

- қаржылық тиімділік: АЭС-тар бастапқыда құрылыс шығындары жоғары болса да, ұзақ мерзімді перспективада жұмыс істеу құны төмендейді. Ядролық отынның энергия сыйымдылығы өте жоғары, және АЭС-тар жүктемені төмендетіп, ұзақ уақыт бойы жұмыс істей алады;

- отынның үнемі қол жетімділігі: Атомдық отын, мысалы, уран, әлемдегі көптеген елдерде бар, ол энергия өндірудің басқа көздері сияқты шектелмейді. Сонымен қатар, уран сынықтары да қайта өңделіп, жүйелі түрде пайдаланылуы мүмкін;

- жоғары өндіріс қуаты: АЭС-тар өте үлкен қуат өндіре алады. Мемлекеттік энергетикалық жүйенің қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін бір станция орташа 1,5 ГВт-қа дейін электр энергиясын өндіре алады, бұл жаңартылатын энергия көздерінен әлдеқайда жоғары;

- технологиялық прогресс: Заманауи АЭС-тар жоғары технологиялық шешімдермен жабдықталған, олар өзінің қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыру үшін бағдарламаланған. Жаңа реакторлар

қауіпсіздік стандарттарына сәйкес келеді, авариялық жағдайларды болдырмау үшін заманауи жүйелермен жабдықталған;

- қалдықтарды тиімді басқару: АЭС бұған дейін ұдайы қозғалмалы ядролық қалдықтарды басқару жүйелерін дамытып келеді. Жаңа технологиялар қалдықтардың қауіпсіздігін сақтау мен оларды ұзақ мерзімді сақтау мәселелерін жеңілдетеді.

Атом электр станциялары (АЭС) тек энергетикалық шешімдер ғана емес, сонымен қатар, саясат пен халықаралық қатынастардың маңызды аспектілерін қамтитын күрделі жүйе. АЭС-тың саяси аспектілерін бірнеше негізгі бағытта қарастыруға болады.

АЭС-тың құрылысын дамыту көптеген елдерге энергетикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге көмектеседі. Мысалы, дәстүрлі отын көздеріне (мұнай, газ, көмір) тәуелділікті төмендету арқылы, елдер өздерінің ішкі энергетикалық қауіпсіздігін арттырады. Бұл әсіресе ресурстары шектеулі мемлекеттер үшін маңызды, өйткені олар энергияны импорттау қажеттілігін азайтып, ішкі өндірістің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

АЭС әлемдегі саяси қарым-қатынастарды әртүрлі деңгейде ықпал етеді.

- Байланыс және серіктестік: Атом энергиясының технологияларын дамыту кезінде мемлекеттер арасында ынтымақтастықты қалыптастыру мүмкіндігі туындайды. Елдер атом энергетикасын дамыту үшін бірлескен жобалар мен бағдарламалар шеңберінде серіктес бола алады;

- Санкциялар және сауда: Ядролық технологиялар мен отынның экспорты мен импорты кейбір мемлекеттердің экономикалық санкциясына ұшырауы мүмкін. Бұл, әсіресе, ядролық қару өндіру саласында пайдаланылуы мүмкін технологиялар мен жабдықтар үшін аса өзекті.

АЭС-тың экологиялық артықшылықтары саяси дискурста ықпал етеді. Климаттың өзгеруі мен экологиялық таза энергия көздерін іздеу және пайдалану науқандары АЭС-ты дамыту қажеттілігін көтеріп, энергетикалық саясаттың бір бөлігін

АЭС-тың қауіпсіздігі жарық көретін мәселелердің бірі болып табылады. Ядролық материалдардың қауіпсіздігі және террәктілерден қорғау – көптеген мемлекеттердің саясатында басты мәселе. Бұған күшті қауіпсіздік стандарттары мен жедел әрекет ету жоспарларының болуы қамқорлық жасалуы тиіс.

АЭС-тың саяси аспектілері қоғамның жөн-жосықты түсінігін де қамтиды. Атом энергиясына қатысты қоғамдық пікір, әрекеттер

мен шешімдерде елеулі рөл атқарады. Атом энергетикасының қауіпсіздігі, экологиялық салдары мен энергетикалық тәуелсіздігі туралы ақпарат азаматтардың пікірін қалыптастыруға әсер етеді.

Кейбір елдер үшін атом энергиясын дамыту ядролық қарудың таралуына әкелуі мүмкін. Ядролық бағдарлама тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін халықаралық нормалар мен келісімдер (мысалы, Ядролық қаруды таратпау туралы келісім) маңызды рөл атқарады.

АЭС-тың саяси аспектілері күрделі және әртүрлі факторлармен байланысты. Мемлекеттер өздерінің энергетикалық саясаттарын қалыптастыру кезінде бұл аспектілерді ескеру арқылы әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуде нәтижелі қадамдар жасауға мүмкіндік алады. АЭС-тар тек энергия көзі ретінде емес, сонымен қатар ұлттық стратегияларда, халықаралық қатынастарда және экологиялық мәселелерде маңызды орын алады.

Глобализация – бұл әлемдік экономика, мәдениет, ғылым және технологиялар арасындағы интеграция және өзара байланыс үдерісі. Ядролық энергетика, өз кезегінде, глобализацияның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, себебі ол халықаралық деңгейде көптеген аспектілерге әсер етеді.

Глобализация аясында ядролық энергетикалық нарықтар интеграцияланады. Бұл нарықтар бір-бірімен тығыз байланыста, ал ядролық энергияны өндіру мен пайдалану бір мемлекеттен басқа мемлекетке технологиялардың, білімдер мен тәжірибенің экспортын талап етеді. Мысалы:

- халықаралық инвестициялар: Ядролық жобалар жиі халықаралық қаржыландыру мен инвестицияларды тартуды қажет етеді. Елдер арасында көптеген компаниялар бір-бірімен серіктес болып, ядролық технологияларды дамыту және жүзеге асыру үшін ортақ инвестициялар құрады;

- технологиялық даму: Глобализация жолымен жаңа технологиялар жедел түрде таралады. Мысалы, жаңа реакторлар мен ядролық цикл технологиялары бір елден екінші елге тез қолданысқа енгізіле алады, бұл әлемдегі атом энергетикасының даму қарқынын жоғарылатады.

Глобализация әлемдегі климаттық өзгерістер мен экологиялық дағдарыстар мәселелерімен де тығыз байланысты. Ядролық энергетика экологиялық таза және көміртексіз энергия көзі ретінде климаттың өзгеруінің алдын алу үшін маңыздылығын арттырады. Осы тұрғыдан: Ядролық энергетиканы дамыту климаттың өзгеруіне

қарсы күресте халықаралық келісімдер шеңберінде қарастырылатын мәселелердің қатарында. Мысалы, Париж келісімінде төмен көміртекті технологияларды дамыту, соның ішінде ядролық энергетиканы насихаттау, кеңінен талқыланған.

Ядролық энергетика глобализацияның геосаяси аспектілерімен тікелей байланысты. Ядролық энергетикасын дамыту арқылы мемлекеттер өздерінің халықаралық мәртебесін арттырады.

Елдер ядролық энергия өндірісіне қол жеткізу арқылы ядролық қарудың таралуына да әсер етеді. Ядролық энергияны дамыту кейбір мемлекеттер үшін халықаралық диалогты (яғни, ядролық қарудан бас тарту келісімдері) нығайту немесе әлсірету сияқты әрекеттерге мүмкіндік береді.

Глобализация әлемдік экономикаға атом энергетикасының әсерін арттырады. Энергетикалық сектордағы өзгерістер бүкіл әлемдегі экономикалық динамика мен саудаға әсер етеді:

Ядролық электроэнергияның жетілдірілген жеткізілімдері мен саудалары, халықаралық энергетикалық нарықтарға ықпал етеді. Елдер арасында энергия алмасуы экономикалық тұрақтылық пен өсу үшін маңызды.

Глобализация қоғамдық пікір мен ақпараттың таралуына ықпал етеді, бұл ядролық энергетиканың қабылдауына әсер етеді.

Халықаралық деңгейде ақпараттың еркін айналымы ядролық энергетика мен оның қауіпсіздігі, экологиялық әсері, технологиялары айналасындағы қоғамдық пікірді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл өз кезегінде, мемлекеттердің атом энергетикасына қатысты саясатын және көзқарастарын өзгертеді.

БҰҰ, Халықаралық атом энергиясы агенттігі (IAEA) сияқты халықаралық ұйымдар атом энергиясын қауіпсіз пайдалану, ядролық қаруды таратпау, экологиялық нормаларды сақтау бағытында жұмыс істейді. Бұл агенттіктер мемлекеттерге ақпарат, консультативтік көмектер, қаржылай қолдау көрсету арқылы ынтымақтастықты дамытып, ядролық энергетиканың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Әлемдегі АЭС-тың тәжірибесі:

Франция – АЭС-тың ең үлкен пайдаланушысы, мұнда энергияның 70%-ы атом энергетикасынан алынады. Елдің атом энергетикасы энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен қатар, экологиялық мәселелерді шешуде де оң стратегиялық шешімдер ұсынып отыр. Францияның АЭС-тары халықаралық стандарттарға

сай жұмыс істейді, бұл өз кезегінде елдің ядролық қауіпсіздігін күшейтеді.

АҚШ-тың атом энергетикасы тарихында маңызды орыны бар. Елде 93 реактор жұмыс істейді, бірақ энергетикалық нарықтың өртарпаптануы себепті АЭС-тардың үлесі төмендеді. Алайда, жаңа технологияларды, олардың ішінде модульдік реакторлар мен «жасыл» энергия жобаларын дамыту елдің атом энергетикасының болашағына деген сенімділік ұялатады.

Ресей – ядролық реакторлардың ірі экспорттаушысы. Ресей Федерациясы сыртқы саясатта АЭС-тарды пайдалануда өзінің геосаяси ықпалын арттыру үшін белсенді стратегия жүргізуде. Ресейді АЭС-тар саласындағы халықаралық жобаларда (мысалы, «АЭС-ты дамыту» жобалары) қатысу арқылы қуаттылығын арттыруға тырысады.

Қытай соңғы жылдары атом энергетикасын жедел дамытуда. Ел үкіметі экологиялық проблемалардың артуына байланысты атом энергетикасына инвестициялар жасауда. 2020 жылы Қытайда жұмыс істейтін АЭС саны 50-ден асты, және елдің АЭС-тары маңызды көрсеткішке жетіп, энергия өндірісінің маңызды көздерінің бірі болып саналады.

АЭС-тың дамуы экологтар арасында әртүрлі пікірлерге себеп болды. Бір жағынан, атом энергиясы көміртегі шығарындыларын төмендетуге көмектеседі, ал екінші жағынан, ядролық қалдықтарды қауіпсіз сақтау мен экологиялық апаттар мәселесін көтереді. Фукусима мен Чернобыль апаттары атом энергетикасына деген сенімділікті төмендетіп, АЭС-тарды тоқтату туралы талқылауларды қозғады.

Атом электр станцияларының дамуы әлемдегі энергетика саясатына маңызды ықпал етеді. АЭС-тың экономикалық тиімділігі, қауіпсіздік проблемалары, экологиялық мәселелер және халықаралық қатынастардағы рөлі мемлекеттердің атом энергиясына ынтасы мен саясатын анықтайды.

АЭС-тың саясатының келешегі – балансты қарастыру. Ядролық энергетиканың алға жылжуы климаттың өзгеруімен күресу, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен жаңа технологияларды дамытуға негізделген. Сонымен бірге, АЭС-тың қауіпсіздігі мен экологиялық аспектілері халықаралық деңгейде ауқымды назар аударуды талап етеді.

Қорыта келе, атом энергетикасы – бұл техникалық және саяси тұрғыдан күрделі және екіұдай феномен. АЭС-ті пайдаланудың

әлемдік тәжірибесі көрсеткендей, оның белгілі бір артықшылықтары болса да, елеулі қауіп-қатерлерінен де айырылмайды.

Болашақта атом энергетикасы әлемдік энергетика жүйесінде маңызды рөл атқара беру үшін атом станцияларын кешенді түрде жаңғырту, қауіпсіздік шараларын күшейтеу және баламалы энергия көздерін белсенді дамыту қажет.

Саяси ерік пен халықаралық ынтымақтастық - атом энергетикасының тұрақты және қауіпсіз болашағын қамтамасыз етудің негізгі факторлары.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алиев А. Атом энергетикасының даму перспективалары. Алматы : Энергетика және технологиялар институты, 2017.
- 2 Васильев В. Г., Кудрин С. Н. Современные атомные электростанции: безопасность и эффективность. М. : Энергоиздат, 2019.
- 3 Иващенко П. Н. Атомная энергетика и её роль в энергетической безопасности. Киев: Техноцентр. 2018.
- 4 Жарков Е. В. Экологические аспекты атомной энергетики. Санкт-Петербург: Наука, 2016.
- 5 Назарбаев Н. А. Ядерная энергетика и её перспективы в Казахстане. Астана: Казахстанская Академия Наук, 2020.
- 6 Petrov A. I., & Kovalev M. N. Nuclear Energy: Technological Advances and Global Impact. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- 7 Ульянов Д. А. История развития атомных электростанций. М. : Энергетика, 2021.
- 8 Юрченко О. П., Сидоров В. А. Экономические аспекты строительства АЭС. Киев: Экономика и Энергетика, 2019.

**REGIONAL ELECTIONS: KAZAKHSTAN
AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.**

BEKSULTANOVA A. B.

student, Toraighyrov University, Pavlodar

ABETANOV D. N.

lecturer (assistant), Toraighyrov University, Pavlodar

In the context of global political changes, the importance of local government and elections of akims in Kazakhstan is becoming especially relevant. Akims, representing local executive bodies, play a key role in the implementation of state policy, ensuring governance and social development of the regions. The elections of akims, held in 2023, became an important stage in the process of democratization and reform of the country's political system. Therefore, it is possible to conduct a comparative analysis of the elections of akims in Kazakhstan and international experience in the field of local governance. The elections of akims are a unique combination of appointments and elections, which creates specific conditions for citizen participation in the political process. Unlike many countries where the elections of local leaders are organized exclusively through democratic voting, in Kazakhstan a significant part of akims are appointed by the president. The article examines not only the features of the Kazakhstani election of akims, but also key aspects of the practices of other countries, such as regional elections in the USA, EU etc. The analysis will identify both the strengths of the Kazakhstani system and areas requiring reforms to increase the level of democracy and public involvement in local government processes.

Article 33 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan guarantees the right to elect and be elected to state and local government bodies, as well as to participate in a republican referendum to citizens of the Republic who have reached the age of 18, regardless of their origin, social, official and property status, gender, race, nationality, language, attitude to religion, beliefs, place of residence or any other circumstances.

The right to vote and be elected is regulated in the Constitutional Law "On Elections in the Republic of Kazakhstan" [2], adopted in September 1995. According to the Constitution and this law, elections of the President, deputies of the Mazhilis of Parliament, Maslikhats, as well as akims of region (oblast), cities of regional significance (capital of the region), towns of district significance (capital of the district), villages, towns, rural districts of the Republic of Kazakhstan are held on the basis of universal, equal and direct suffrage by secret

ballot [1]. Akims of regions, cities of regional significance, towns of district significance, villages, towns, rural districts of the Republic of Kazakhstan are elected to office for four years by the population of the corresponding administrative-territorial unit on the basis of universal, equal and direct suffrage by secret ballot from among citizens of the Republic of Kazakhstan aged at least twenty-five years [1].

The practice of regional elections is relatively new for our country. Thus, it would be appropriate to start a comparative analysis with developed countries, where democratic instruments are most actively used.

In the UK, local elections are held on the first Thursday in May. In general election years, it is common practice to conduct both general and local elections on the same day. Local elections in England and Wales utilize a relative majority system, known as "first-past-the-post." In Scotland and Northern Ireland, the Single Transferable Vote (STV) system is employed, allowing voters to rank candidates in order of preference by assigning numbers (1, 2, 3, etc.) next to their names. London is the only region in England with a directly elected administration. The mayor is elected using the Supplementary Vote system, which permits voters to cast two votes in order of preference. Citizens over the age of 18 are eligible to vote in England, Wales, and Northern Ireland, while in Scotland, the voting age is lowered to 16.

Both independent candidates and nominees from political parties can participate in the elections. To qualify, candidates must meet one of the following criteria: 1) be registered as an elector in the local government area; 2) be the owner or tenant of land or premises in the area for at least 12 months prior to the nomination; 3) have their main or only workplace in the area for at least 12 months before the nomination; or 4) reside in the local government area for the 12 months preceding both the nomination and election days.

If the number of candidates for council positions exceeds the available seats, an election is held. Conversely, if there are fewer candidates than seats, new elections are called. If the number of candidates equals the number of seats, all candidates are declared elected on the morning of the scheduled election day. The campaign spending limit during the regulated period (which begins the day after a nominee officially becomes a candidate and ends on election day) is set at £806, plus 7 pence for each registered voter in the local area [3].

Regional elections in France allow people to elect city council members in each commune. They are called consillers municipaux

(members of the city council). They choose the mayor and deputy mayors. The term of office of councillors, the mayor and his deputies is 6 years.

In regional elections, citizens vote according to a mixed system for party lists (proportional system) – with a majority “premium” of 25% of seats in the council for the holder of the first place (both in the first and second rounds). In each list, the number of candidates is equal to the number of seats on the council. When compiling lists, the parity of men and women is mandatory: there must be an equal number of candidates and candidates. The lists are also compiled taking into account the number of departments in the region, as well as the population of the departments. As a result, departments with a population of less than 100,000 people should be represented in the council of the region by at least two deputies. Larger departments should receive at least four seats.

The elections to the councils can be held in one round if any list manages to get more than 50% of the votes. This party receives 25% of the seats in the council as a “bonus”. The remaining seats are distributed proportionally among all lists with at least 5% of the votes (including the winning list).

In German cities and towns, local elections usually include voting for the Lord mayor or mayor. Small villages and settlements can elect their representative (German: Ortsvorsteher) with limited administrative power. Local councils are elected in accordance with the principles of universal, free, secret, equal and direct elections.

Local elections are also often combined with polls on important local issues and issues of public interest (for example, the construction of local roads or other infrastructure facilities). Although such surveys are not legally binding in most cases, their results have a significant impact on local political decisions.

Upon nomination, each candidate must submit a signed statement of their consent to be included in the nomination; the consent is irrevocable. A person who has the right to vote, who has reached the age of 18 on election day and has lived in the municipality (depends on the municipality) for at least six months, has the right to be elected [4].

Regional elections in the United States take place at various levels, including the elections of governors, state legislatures, local governments and judges. In most states, gubernatorial elections are held every four years, but in some states the term may be two years. Elections are most often held in even-numbered years. In these elections, the heads of the executive branch of the states are elected, who are responsible for the implementation of laws and budget management.

Governors usually represent the main political parties — Democratic and Republican, and there are also independent candidates. Candidates often go through primary elections in their parties to get the nomination. Voting can take place at regular polling stations, as well as through early and postal voting. There are different rules for each state.

Mayors are usually elected for a term of two to four years, depending on the city. In some cases, especially in large cities, mayors may be re-elected for longer terms. As in gubernatorial elections, mayors can be representatives of major parties or independents. Mayoral elections often become an important political event in large cities. Mayoral elections are also held through polling stations, with the possibility of early and postal voting. Elections in large cities can often take place in several stages, especially if none of the candidates has received the necessary number of votes to win the first round [3].

It is important to take into the account countries closer to us in terms of political structure. In the Russian Federation, after the 2014 reform, the right to determine the model of the local government passed to the regional authorities (previously federal). There was a cancellation of direct mayoral elections in a significant part of the capitals of the constituent entities of the federation, cities, including in administrative centers. As a result, various administrative subjects have developed their own procedure for taking up a position as the head of an executive and administrative body (administration) in the field. The head of the administration at the local level is the head of the municipality or a so-called “city manager” hired under a contract. The term of office may not be less than 2 or more than 5 years.

According to the federal law “On the General Principles of the Organization of Local Government in the Russian Federation”, the heads of the municipality can be elected: by direct elections; by deputies of the local representative body from among their own members; by deputies from among candidates submitted by the competition commission based on the results of the competition.

In a settlement where the powers of the representative body of a municipality are exercised by a gathering of citizens, the head of the territory is elected at a gathering of citizens and performs the powers of the head of the local administration. In case of victory in the municipal elections, the head of the settlement is either a member of the representative body of the municipality and performs the powers of its chairman, or heads the local administration. If elected by a local representative body from among its deputies, he performs the powers

of its chairman or heads the local administration. In case of election by the representative body of the municipality from among the candidates submitted by the competition commission based on the results of the competition, he heads the local administration.

Candidates are nominated by electoral associations – political parties and public associations that have the right to participate in elections, as well as by self-nomination. Party members may be nominated as independent candidates. To finance their election campaign, candidates are required to create their own election funds. The money is transferred to an electoral account opened with the permission of the commission [5].

In Ukraine, the village, town, and city mayor is elected by the relevant territorial community on the basis of equal, direct suffrage by secret ballot for a period of 5 years. Regular local elections are held on the last Sunday of October of the fifth year of the powers of the heads of territories elected at the last regular elections. Extraordinary, first, and by-elections are held twice a year - on the last Sunday in March and the last Sunday in October.

The electoral system under which elections are held is determined based on the number of eligible voters in the relevant territory. In localities with fewer than 10,000 voters, a majority system of relative majority is in effect. In localities where there are more than 10 thousand voters, the heads are chosen according to the absolute majority system. If no candidate receives more than 50% of the votes, a second round is scheduled. In settlements with more than 75 thousand voters, mayors (mayors) They are also elected by an absolute majority system. In the case of a second round, 2 candidates who received the highest support in the first round will enter it.

Candidates are nominated by political parties or by way of self-nomination. A political party can nominate both a member of the organization and a non-partisan citizen. Candidates for mayors of cities with more than 75 thousand voters can simultaneously participate in the elections of the city council in a multi-member constituency. The party that nominated the candidate and the self-nominated candidates may form their own election fund to finance the election campaign.

The electoral fund of a candidate for the position of rural, settlement, or mayor nominated by the party is formed at the expense of his own funds, voluntary contributions from individuals, as well as at the expense of the relevant party. The electoral fund of a self-nominated candidate is formed at the expense of his own funds and voluntary contributions from individuals [6].

In conclusion, we can state that the election of mayors in Kazakhstan is an important element of the political system, which combines elements of democracy and centralization of power. A comparative analysis of international experience shows that each country has its own unique approaches to local self-government, which can serve as a valuable source for further reforms in Kazakhstan. Despite the existing achievements in the field of democratization of elections, it is necessary to continue working to improve the election processes of mayors in order to increase the level of citizen involvement in local governance and strengthen trust in political institutions. The sustainable development of local government is the key to effective governance and social progress, which, in turn, requires further study and implementation of best practices based on international experience.

REFERENCES

- 1 Constitution of the Republic of Kazakhstan. 1995. [Online]. Available at: <https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912>
- 2 Law “On Elections in the Republic of Kazakhstan”. 1995. [Online]. Available at: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z950002464_
- 3 Karp, J. A., Brockington, D. 2005. Social Desirability and Response Validity: A Comparative Analysis of Overreporting Voter Turnout in Five Countries, *The Journal of Politics*, Vol. 67, No. 3, August 2005, Pp. 825–840
- 4 Manow, Philip. 2007. Electoral rules and legislative turnover: Evidence from Germany’s mixed electoral system, *West European Politics*. Vol. 30 (1) pp. 195–207.
- 5 Курышов, И.С. 2024. Актуальные вопросы избирательного права (общая часть) : учебное пособие / И.С. Курышов ; Университет прокуратуры Российской Федерации, Дальневосточный юридический институт (филиал). – Владивосток : Издательство Дальневосточного федерального университета
- 6 Minakov, M. and Rojansky, M. 2018. Democracy in Ukraine: Are We There Yet? *Kennan Cable*. No. 30

ИНСТРУМЕНТ ПЕТИЦИИ КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ ДЕМОКРАТИИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИАЛОГЕ ВЛАСТИ И НАРОДА В КАЗАХСТАНЕ

ДЖАМБУЛАТОВ А. Н.

магистр социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар

С широким применением Интернета и развитием социальных сетей появилась возможность коммуникации народа с властью. Инициативные граждане могут поднимать злободневные вопросы и организоваться в группы единомышленников. Примечательно, что по последним данным Международного союза электросвязи, Казахстан занимает первое место по уровню использования Интернета в регионе СНГ – 95,7 % населения страны имеют выход в глобальную сеть [1]. Одним из инструментов такого коммуницирования власти и народа стала подача петиции.

Петиция [лат. *petitio* – просьба] – коллективное ходатайство, подаваемое гражданами главе государства или высшим органам власти [2]. Особую важность социальных сетей и их роль в диалоге власти и народа подчеркнул глава государства: «Благодаря социальным сетям проблемы, не находящие решение на местах, становятся известными всей стране. Надо создать единый легитимный институт онлайн-петиций для инициирования гражданами реформ и предложений»[3].

Петиции это возможность государственным органам власти оперативно реагировать на проблемы, волнующие общество. Здесь также необходимо учесть, что у каждой проблемы есть свои сторонники и противники. И несмотря на противоположные мнения необходимо учитывать все точки зрения (особенно в таких вопросах, затрагивающие интересы национальных меньшинств, геополитических, гендерных вопросах и других вопросах, где явно есть оппоненты).

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев поручил создать единую платформу для онлайн-петиций [3]. Это важное поручение главы государства является одним из принципов концепций «Слышащего государства», когда у населения и правительства создается эффективный канал обратной связи для участия в важных государственных решениях. Законодательная основа также была подготовлена принятием «Закона об общественном контроле»[4] и «Правил регистрации и учёта петиции»[5].

Есть платформы, где можно подать петиции, но в данной работе рассмотрим исключительно платформу *epetition.kz*, так как она является официальным ресурсом, созданным по поручению главы страны К. -Ж. К. Токаева. Поэтому в данном исследовании будет применена информация по рассматриваемым петициям с данной платформы. На сайте петиции *epetition.kz* на август 2024 года.

Рассмотрим четыре петиции (Таблица 1) по которым уже вынесено решение. Исходя из анализа практики использования петиции, можно выделить некоторые особенности, связанные с решением социально-политических проблем. Хотелось бы отметить две петиции которые вызвали наибольший интерес у населения. Это петиции «Вернуть время обратно назад» и «Народ РК против утильсбора и первичной регистрации». Первая петиция особо коснулась жителей Восточно-Казахстанской области, которым были в основе своей недовольны переводом времени в единый часовой пояс, а вторая петиция вызвана недовольством населения на высокие цены как на новые автомобили, так и на автомобили секонд-хенд вследствие высоких пошлин на автомобили, высоких цен на первичную регистрацию автомобилей бывших в эксплуатации и так называемый «утильсбор». Вследствие этого многим казахстанцам стало накладно приобретать автомобили.

Таблица 1 – Петиции набравшие пороговые значения для рассмотрения правительством

№	Петиция	подписи	Дата публикации
1	Вернуть время обратно назад	50000/50000	22.04.2024
2	Народ РК против утильсбора и первичной регистрации	50125/50000	10.05.2024

3	Мы против открытой и скрытой пропаганды ЛГБТ в РК!	50000/50000	29.05.2024
4	Запретить чиновникам азартные игры	50000/50000	29.05.2024

По петиции «Вернуть время обратно назад» Министерство торговли и интеграции приняло решение отказать в удовлетворении петиции [6]. Но в этом же решении прописано «вместе с тем, принимая во внимание доводы рабочей группы, есть необходимость в проведении соответствующих анализов и дополнительных исследований» [6], тем самым оставив возможность для коррекции решения в будущем. Петиция «Народ РК против утильсбора и первичной регистрации», Министерство промышленности и строительства привела ряд доводов в защиту утильсбора, и на основании их приняло решение в удовлетворении петиции отказать [7].

Петиция «Мы против открытой и скрытой пропаганды ЛГБТ в РК!», Позицию по данной петиции озвучила министр культуры и информации «Аида Балаева: «И тем не менее, данной работы недостаточно для окончательного принятия решения по петиции. Исследования и обсуждения показали, что в настоящий момент мы должны продолжить масштабную работу в этом направлении, досконально изучить вопросы, выработать реальные механизмы его регулирования. Для этого требуется время» [8]. Однако по её, словам «Позиция Министерства культуры и информации - частично поддержать петицию в части защиты прав и обеспечения безопасности несовершеннолетних [8].

Петиция «Запретить чиновникам азартные игры» была удовлетворена полностью. Примечательно, что эта первая петиция, поддержанная правительством [9]. Данная петиция способствовала принятию закона против лудомании.

Теперь госслужащие, военнослужащие, сотрудники специальных и правоохранительных органов, руководители

бюджетных организаций также не смогут участвовать в азартных играх/пари. За несоблюдение ограничения предусмотрено их увольнение [10].

Петиция имеет свои плюсы и минусы как коммуникационный инструмент в концепции «Слышащего государства» проводимой президентом и правительством. (Таблица 2).

Таблица 2 – Плюсы и минусы петиции

Плюсы	Минусы
Прозрачность политического процесса между властью и народом	Негативная реакция на отказ в удовлетворении петиции, при остроте проблемы и при большом количестве подписантов петиции, возможны несанкционированные выступления недовольных в отказе петиции
Вовлечение политически активного населения в санкционированный властью политический диалог	Большое количество петиции, трудности в обработке и возможные атаки хакеров
Мониторинг власти над реальными проблемами интересующих людей	Возможный подкуп подписантов или использование подписантов с привлечением административного ресурса заинтересованными лицами
Правовая социализация граждан	Сама платформа, на которой подаются петиции, может быть ангажирована с теми или иными бизнес структурами или государственными структурами в зависимости от собственников платформы
Использование петиции как эффективного инструмента демократии в построении гражданского общества	Утечка персональных данных пользователей платформы петиции
Возможность оперативно реагировать на проблемы и возможные риски	Не все категории граждан смогут участвовать в подачи петиции, так как необходима хотя бы минимальная компетенция в использовании цифровой платформы

Петиция одно из важных составляющих концепции «слушающего государства» в РК	У части населения, может возникнуть апатия и неверие в петиции, как эффективного инструмента коммуникаций власти и общества, в случае частых отказов со стороны правительства.
Петиции способствуют законодательной деятельности в РК	
Возможность гражданам при неприятии местных органов предложений по тем или иным вопросам выйти на республиканский уровень рассмотрения благодаря подаче петиции	
Наглядный диалог власти и народа через её представителей при обсуждении петиции позволяет выявить уровень компетенции тех или иных лиц с обеих сторон как представителей власти, так и подающих петицию	

Небольшой опыт взаимодействия власти и народа посредством подачи петиции ещё не в полной мере раскрыл потенциал возможности взаимодействия и не показал сам процесс взаимодействия граждан и государственных структур. Но сам процесс, инициированный президентом уже вошёл в политическую жизнь Казахстана и стал важнейшим элементом концепции «Слушающего государства». Данное положение накладывает определенную ответственность граждан в подаче петиции, которые действительно поднимают насущные проблемы государства и общества. Благодаря взаимодействию государственных структур и народа возможно построение правого гражданского общества и устойчивого развития государства.

ЛИТЕРАТУРА

1 Казахстан поднялся на 23 пункта в мировом рейтинге скорости мобильного интернета. 10 июня 2024 <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/788887?lang=ru> /дата обращения: 08.10.2024

2 Мустафин А.А. Политология: словарь современных терминов и выражений/ А.А.Мустафин// – Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012.– 168 с.

3 Токаев поручил создать единую платформу для онлайн-петиций. 1.09.2020 https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-

poruchil-sozdat-edinuyu-platformu-onlayn-petitsiy-412845/ дата обращения: 08.10.2024.

4 Об общественном контроле Закон Республики Казахстан от 2 октября 2023 года № 30-VIII ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000030> /дата обращения: 08.10. 2024

5 Об утверждении Правил присоединения к петиции и формы письменного заявления о присоединении к петиции , Приказ Министра культуры и информации Республики Казахстан от 6 декабря 2023 года №№ 489-ИҚ. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 7 декабря 2023 года № 33733.<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033733> / дата обращения: 08. 10. 2024

6 Министерство торговли и интеграции озвучило решение по петиции о часовом поясе. 02 августа 2024 <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/820554?lang=ru> / дата обращения: 08.10.2024

7 В МПС РК озвучили решение по утильсбору. 19 июля 2024 <https://www.gov.kz/memleket/entities/mps/press/news/details/812782?lang=ru> / дата обращения 08.10.2024

8 Аида Балаева озвучила решение по петиции о запрете пропаганды. 02 августа 2024 <https://www.zakon.kz/obshestvo/6443690-aida-balaeva-ozvuchila-reshenie-po-petitsii-o-zaprete-propagandy-lgbt.html> дата обращения 08.10.2024

9 Официальное сообщение министра туризма и спорта Республики Казахстан по итогам рассмотрения петиции гражданина Д. Смагулова «Запретить чиновникам азартные игры» 27 июня 2024 <https://www.gov.kz/memleket/entities/tourism/press/news/details/800847?lang=ru> / дата: обращения 08.10.2024

10 Президент Казахстана подписал закон против лудомании. 08 Июль 2024 <https://www.inform.kz/ru/prezident-kazahstana-podpisal-zakon-po-voprosam-igornogo-biznesa-00e4cf> / дата обращения: 08.10.2024

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ НА КАЗАХСТАН

ЖУНУСОВА Ж. А.

студент, 1 курс, гр.Ст-101, Торайгыров университет

КАПАСОВА Г. М.

PhD, асоц.профессор, Торайгыров университет

В условиях роста геополитической конфронтации ни одна страна не остается за «закрытой дверью» от мировых политических процессов. Казахстан, будучи ключевым игроком в Центральной Азии, остается привержен нейтральной и сбалансированной позиции. Официально являясь демократической, светской, унитарной, конституционной республикой с разнообразным культурным наследием, Казахстан, с момента объявления независимости, продолжает заявлять о себе на ведущих позициях в процессе развития мирового порядка. Занимая уникальное географическое положение, не имеющее выхода к Мировому океану, страна стала местом столкновения интересов Китая, России и европейских стран. В нынешнем глобальном положении, Казахстану предстоит адаптироваться к новым реалиям на международной арене.

Казахстан был последней из союзных республик, объявившей независимость во время распада Советского Союза – в декабре 1991 года. В то время президент объявил о многовекторном характере внешней политики Казахстана, то есть развитие дружественных отношений со всеми странами, играющими существенную роль в мировых делах. За последние годы Казахстан завершил процесс присоединения в ряд международных организаций и инициатив, укрепив свои позиции на «великой шахматной доске».

На данный момент страна является членом Организации объединенных наций (ООН), Всемирной торговой организации (ВТО), Организации тюркских государств (ОТГ), Содружества независимых государств (СНГ), Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Организация договора о коллективной безопасности (ОДКБ), Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), Организация исламского сотрудничества (ОИС) и ТЮРКСОЙ. Важно отметить, что Казахстан в основном участвует в организациях, где одним из основных игроков является Россия [1].

Положение на стыке двух политических и географических держав – Китая и России – несет как значительные преимущества, так и недостатки. Казахстану приходится балансировать между

экономическими и политическими интересами своих ключевых партнеров. С одной стороны, страна зависит от России как важного экономического партнера, особенно в сфере энергетики и торговли. С другой стороны, Казахстан стремится развивать многовекторную внешнюю политику и сохранять добрососедские отношения с Западом и Китаем.

Непосредственная близость к крупным политическими игрокам и соседство с Афганистаном, где продолжается кризис после ухода международных сил и захвата власти талибами, делает вопросы безопасности особенно важными для страны. Согласно принципам ОДКБ, нападение на одну из стран-членов считается нападением на всех, что гарантирует Казахстану поддержку союзников. Первым в истории задействований миротворческих сил ОДКБ, в которых доминируют российские вооруженные силы стали «Январские события» в Казахстане в 2022 году [2].

После резкого повышения цен на сниженный газ, произошедшего 1 января 2022 года в связи с переходом на рыночный механизм ценообразования, начались протесты в газодобывающем городе Жанаозене на западе Казахстана и переросли в массовые беспорядки по всем городам страны. Согласно различным источникам, 5 января 2022 года Токаев обратился с просьбой о вводе миротворческих сил ОДКБ. Появление войск ОДКБ в Казахстане удивило многих, и еще большее удивление вызвало заявление Токаева о том, что силы выполнили свою задачу и начнут выводиться с 13 января. По мнению профессора Луки Анчески в статье международного издания The Diplomat, присутствие российских войск на территории Казахстана завершает эпоху многовекторности во внешней политике Казахстана [2].

Преподаватель географии в Оксфордском университете Хэлфорд Джон Маккиндер (Halford John Mackinder) даже представить себе не мог, что его статья, опубликованная в 1904 году в журнале Geographical Journal, окажет такое огромное влияние на геополитическое мышление XX века. Но даже в 2022 году некоторые эксперты всё ещё используют его концепцию, чтобы объяснить конфликты таких стран, как Россия. Маккиндер пришёл к выводу, что тот, кто сможет контролировать так называемый «Мировой остров» – территорию от Сибири до современной Украины – станет ведущей мировой державой и будет доминировать над другими странами. Британский географ также называл эту область «Осевым регионом», «Сердцевиной», «Хартлендом» или «Континентальной

сердцевиной». Он выделил её в ходе глубокого анализа великих империй в истории человечества. Под «Хартлендом» Маккиндер подразумевал главным образом Центральную Азию и Восточную Европу [3].

Казахстан же, в свою очередь – страна со стратегическими ресурсами, находящаяся в центре Евразии. Она частично охватывает Западную Сибирь и Центральную Азию, простираясь на 3500 км от Каспия на западе до Монголии на востоке, и от южных окраин Уральских гор на севере до горной системы Тянь-Шань на юго-востоке. В этом контексте Казахстан, являющийся мостом между севером и югом, западом и востоком, считается «центральной» страной Центральной Азии благодаря своему географическому положению и богатым природным ресурсам, повышающим геополитическую значимость региона. По этой причине этот регион становится в центре внимания таких стран, как США, ЕС, Россия, Китай и Турция.

Казахстан находится на ключевом маршруте, связывающем Европу и Азию.

Активная работа 11 международных транзитных коридоров в стране подтверждает её значимость как транспортного узла. Расположенный в центре Евразии, Казахстан играет важную роль в южной политике России и является одним из основных маршрутов, используемых Китаем в рамках инициативы «Пояс и путь» для открытия на Запад.

Морские пути недостаточно безопасны для пекинской администрации, поскольку влияние США и их союзников в Тихом океане растет, проблемы вокруг Тайваня становятся все более острыми, а конкуренция в Арктике усиливается. Инициативу «Один пояс — один путь» в сентябре 2013 года выдвинул председатель КНР Си Цзиньпин. Он предложил объединить сухопутный и морской торговые пути, чтобы быстро и недорого доставлять товары в страны Юго-Восточной Азии, Африку, на Ближний Восток и в Европу. Для этого предлагается соединить два проекта – «Экономический пояс Шелкового пути», включающий несколько экономических коридоров, и «Морской Шелковый путь XXI века» [4]. В рамках проекта «Экономический пояс Шелкового пути» планируется создать караванный маршрут, соединяющий Китай и Европу через Центральную Азию. Одной из ключевых точек сухопутного экономического пояса станет Алматы, Казахстан. Учитывая, что казахстанско-китайская торговля увеличивалась на 14,9% в годовом

исчислении за последние 25 лет, по оценкам, инициатива «Пояс и путь» внесет более 25 миллиардов долларов в экономику Казахстана сократит время и затраты на транспортировку и, следовательно, повысит геополитическое значение Казахстана [1].

Политолог, главный редактор журнала «Мир Евразии» Эдуард Полетаев называет «Один пояс, один путь» реинкарнацией Великого шелкового пути. Политолог выразил уверенность, что в рамках «Одного пояса, одного пути» различные двусторонние и многосторонние соглашения вскоре будут воплощены в реальность. Большая часть мировой торговли по-прежнему идет морским путем. Тем не менее, Казахстан будет предлагать сухопутный путь как один из вариантов диверсификации транзита, чтобы параллельно развивать свою экономику и получать определенные деньги за транзит», – отметил он [5].

Политолог также подчеркнул, что экономика Казахстана не может быть полностью самодостаточной. При этом нужно уходить от «нефтяного проклятия» и искать другие варианты развития.

«У нас политика многовекторная, но и экономика должна быть многовекторная. А пока она у нас зависит от цены на нефть. Это очень хорошо», – сказал Эдуард Полетаев [5].

Однако, в стране всего три нефтеперерабатывающих завода, которые не могут переработать весь объем добываемой нефти, поэтому значительная ее часть экспортируется в Россию без значительного повышения стоимости. Кроме того, Казахстан не имеет выхода к морю и находится далеко от международных нефтяных рынков. Отсутствие доступа к открытому океану делает страну зависимой в основном от трубопроводов для транспортировки своих углеводородов на мировые рынки [6]. Развитие нефтегазового сектора помогло экономике страны стать частью развивающихся государств, однако высокая зависимость от ископаемого топлива сделала Казахстан уязвимым к резким колебаниям цен на сырьевые товары и ограничила потенциал роста через повышение производительности. Это означает, что экономика нашей страны часто оказывается под воздействием изменений мировых цен на эти ресурсы.

Казахстан, несомненно, имеет достаточный экономический потенциал и международный авторитет, позволяющий ему играть более активную роль не только в Центральной Азии, но и далеко за ее пределами. В статье для The National Interest эксперт подчеркивает, что Центральная Азия «заслуживает большего внимания» со

стороны США. Укрепив свое влияние в этом регионе, Соединенные Штаты смогут сдерживать российскую агрессию в Украине и конкурировать с Китаем, для которого Центральная Азия является приоритетным направлением. Кроме того, наличие политического «плацдарма» в центре Евразии предоставит Америке возможности для давления на Иран и поможет предотвратить угрозу со стороны исламских радикалов в Афганистане [7]. Тем не менее, и раньше США не проявляли значительного экономического интереса к странам Центральной Азии, кроме Казахстана. Объем накопленных инвестиций в казахстанскую экономику превышает 60 миллиардов долларов. В республике успешно работают нефтегазовые компании, такие как BP и Chevron. Поэтому США всегда фокусировались на Казахстане и его ресурсах в своей инвестиционной деятельности [8].

В результате Казахстан, обладая 99 элементами таблицы Менделеева, привлекает внимание всего мира своими богатейшими природными ресурсами, расширяя возможности взаимной торговли и подчеркивая геополитическую значимость Центральной Азии. Способность страны проводить многовекторную внешнюю политику и устанавливать прагматичные отношения с такими соседями, как Россия и Китай, а также с США и западными странами, дает Астане дополнительные преимущества в международной дипломатии. В этом контексте значение Казахстана в геополитике Центральной Азии трудно переоценить. Благодаря своим богатым ресурсам страна укрепляет свои позиции на международной арене, становясь надежным альтернативным поставщиком для Запада в условиях энергетического кризиса. Создание различных транспортных коридоров и статус транзитной страны позволяют ей активно участвовать в международной торговле и транспорте. Таким образом, значительные природные ресурсы и потенциал развития межконтинентальной транспортной системы помогают Казахстану уверенно интегрироваться в мировую геополитическую систему и занять достойное место в мировом сообществе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Канапиянова Ж. Место и значение Казахстана в геополитике Центральной Азии. Eurasian Research Institute <https://www.eurasian-research.org/publication/place-and-importance-of-kazakhstan-in-central-asian-geopolitics/?lang=ru>
- 2 Gleason G., Dunay P. CSTO Deployment in Kazakhstan: Strategic Shift or Political Consolidation? The Diplomat. <https://thediplomat.com/2022/02/csto-deployment-in-kazakhstan-strategic-shift-or-political-consolidation/>

com/2022/02/csto-deployment-in-kazakhstan-strategic-shift-or-political-consolidation/

3 Viana. I. «Heartland»: la teoría del área que se extiende hasta Ucrania y que quien controle dominará el mundo // ABC historia. https://www.abc.es/historia/abci-heartland-teoria-area-extiende-hasta-ucrania-y-quien-control-dominara-mundo-202203240017_noticia.html?ref=https%3A%2F%2Fwww.abc.es%2Fhistoria%2Fabci-heartland-teoria-area-extiende-hasta-ucrania-y-quien-control-dominara-mundo-202203240017_noticia.html

4 «Один пояс — один путь»: что нужно знать о проекте Коммерсантъ-Daily. <https://www.kommersant.ru/doc/6282836>

5 Абдирайым К. Один пояс, один путь - это шанс для Казахстана – эксперты // Sputnik, Казахстан. <https://ru.sputnik.kz/20231018/odin-poyas-odin-put---eto-shans-dlya-kazakhstana---eksperty-39461580.html>

6 Richiello A. The geopolitical power of Kazakhstan // Aspenia. <https://aspensiaonline.it/the-geopolitical-power-of-kazakhstan/>

7 Bokhari K. Kazakhstan and U.S. Strategy // The National Interest. <https://geostrategicmedia.com/2024/05/02/kazakhstan-and-u-s-strategy/>

8 Панфилова В. США будут действовать в Центральной Азии через Казахстан // Независимая газета. https://nvo.ng.ru/cis/2023-09-18/1_5_8829_asia.html

КЛЮЧЕВЫЕ ВЕКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА

КАРАГИЗОВА Г. Б.

к.и.н., Президентский центр Республики Казахстан, г. Астана

Неотъемлемой составляющей формирования правового государства и гражданского общества является развитая партийная система. Именно политические партии генерируют политическую конкуренцию, способствуют становлению и развитию институтов демократии. Являясь связующим звеном между гражданами и государством, они содействуют активному вовлечению различных социальных слоев в процесс принятия решений, обеспечивая тем самым социально-политическую стабильность в стране. Активная деятельность политических партий может стать эффективным механизмом консолидации граждан вокруг конкретных ценностей и задач, выработке альтернативных вариантов модернизации

экономики, политики, науки, культуры и т.д. Таким образом, политические партии, как особые институты гражданского общества, в рамках правового поля формируют институты государственной власти, определяют приоритетные цели и задачи общественно-политического развития, способствуют развитию и прогрессу общества в целом.

Отправной точкой становления многопартийной системы в Казахстане стала Конституция страны от 30 августа 1995 года, в которой в ст. 5 было закреплено идеологическое и политическое многообразие. Новый этап политической трансформации страны нашел отражение в политике на обеспечение честной и свободной политической конкуренции, провозглашенной в Послании народу Казахстана 16 марта 2022 года. Курс на построение Нового Казахстана нацелен на формирование честных и справедливых «правил игры», включающих совершенствование избирательной системы, расширение возможностей для развития партийной системы, модернизацию выборного процесса, повышение политической конкуренции и укрепление роли институтов гражданского общества и т.д.

В контексте масштабных социально-политических изменений, осуществляемых в стране, переосмысливаются роль и значение партий, как активных участников процесса формирования и функционирования системы государственного управления. Перед политическими партиями ставится задача грамотно артикулировать и эффективно решать насущные проблемы своего электората. В своем выступлении на заседании Сената Парламента Республики Казахстан Глава государства К.К. Токаев отметил, что «стране нужны партии, которые обладают высокой степенью ответственности, умеют защищать интересы людей. Безусловным приоритетом в их работе должны стать укрепление государственности и сохранение единства страны» [1].

Важнейшим условием становления партий как устойчивых институтов государства и неотъемлемых атрибутов общественной жизни является укрепление правовых основ и гарантий деятельности. За последние годы государством создана максимально благоприятная среда для институционального и организационного развития партий. Значительно упрощены процедуры регистрации партий. На втором заседании Национального совета общественного доверия в декабре 2019 года К.К. Токаев предложил упростить процедуру регистрации политических партий и сократить численность для регистрации с

40 тысяч членов до 20. В Послании 2022 года Президент предложил снизить регистрационный порог партий в 4 раза – с 20 до 5 тысяч человек. Таким образом, за несколько лет регистрационный барьер для политических партий был снижен в 8 раз. Минимальная численность региональных представительств уменьшилась в три раза – с 600 до 200 человек. Была снижена планка для прохождения партий в Мажилис Парламента с 7% до 5%. Важнейшим новацией законодательства является то обстоятельство, что Глава государства не имеет права возглавлять какую-либо партию. Впервые на законодательном уровне закреплено понятие «оппозиция». Правовые нормы наделяют парламентскую оппозицию достаточно широкими правами: инициировать парламентские слушания, правительственные часы, вносить альтернативные законопроекты к правительственным документам, с которыми они не согласны. С 2020 года на законодательном уровне введена обязательная 30% квота для женщин и молодежи, которая позволит артикулировать их интересы, стимулирует активный приход в политику, законотворческий процесс, процесс принятия решений на всех уровнях политической власти.

Демократические изменения в области выборного законодательства привели к появлению на политической арене новых политических партий и трансформации организационной структуры и принципов деятельности уже существующих. Внеочередные выборы депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан, состоявшиеся 19 марта 2023 года, показали качественные изменения в многопартийной системе страны. Они прошли по новым правилам и открыли новую веху в истории парламентаризма в Казахстане. Выборы проходили по смешанной избирательной системе: 70% депутатов избирались по партийным спискам и 30% – по одномандатным округам. Также, по смешанной избирательной системе, в соотношении 50 на 50 прошли выборы в маслихаты областей и городов республиканского значения. К участию в выборах ЦИК допущены 7 политических партий: AMANAT, Народная партия Казахстана, «Ак жол», Общенациональная социал-демократическая партия, «Ауыл», Партия зелёных «Байтак», Respublica. Итоги выборов наглядно продемонстрировали качественное изменение электората и его ориентация на принципиально новые ценностные установки, расширение гражданского участия, появление новых партийных игроков. Новая избирательная модель позволила в полной мере

представить интересы социальных групп как на общенациональном, так и на региональном уровнях.

Крупнейшей политической партией страны, характеризующейся устойчивой структурой, эффективным партийным менеджментом, активным участием в информационном поле, инновационными инструментами агитационной работы, является партия AMANAT. AMANAT – самая многочисленная и структурированная партия страны. В отличие от других политических партий, AMANAT имеет не только предвыборную программу, но и дорожную программу по ее реализации, состоящей из 17 региональных программ развития и включающей 362 пункта.

Ребрендинг партии, ставший одним из индикаторов происходящих в обществе перемен, способствовал дальнейшей модернизации ее деятельности. Как отмечают эксперты, партия значительно изменила стиль и методы работы с населением, идя в ногу со временем. По словам директора Центра актуальных исследований «Альтернатива» А. Чеботарева, на AMANAT ложится большая ответственность за качество как кадровой политики, так и работы исполнительных органов, поскольку партия имеет большинство в нижней палате Парламента и маслихатах всех уровней. «Депутатская фракция партии AMANAT в Мажилисе Парламента, похоже, становится «кузницей кадров». Два мажлисмена, Саясат Нурбек и Берик Абдыгалиулы, были назначены министром науки и высшего образования и акимом области Улытау соответственно... Таким образом, деятельность руководства страны по реформированию политической системы и проявление гражданской активности, особенно в партийной среде, осуществляются параллельно, оказывая взаимное влияние», – отметил политолог [2].

Высокую оценку со стороны общественности и экспертов получила деятельность общественных приемных партии AMANAT. На сегодняшний день по республике функционирует 226 общественных приемных. Около 100 тысяч казахстанцев обратились в общественные приемные партии AMANAT в 2023 году и 55% вопросов решены положительно [3]. Общественные приемные стали эффективным механизмом активной коммуникации социальных групп общества и партии.

В 2024 году партия AMANAT отмечает 25-летие своего создания. 25-летие партии AMANAT – это не просто внутривнутрипартийный праздник, но и важная веха в летописи суверенного Казахстана,

знаменательный исторический рубеж. За четверть века на политической арене партия стала неотъемлемой частью истории независимости государства, достойно внося свой вклад в его процветание. Как одна из ведущих политических сил страны, партия является сторонником последовательных демократических реформ, направленных на перезагрузку всех сфер государства и жизни общества, преодоление стагнации и системного кризиса. Четкое стратегическое видение, современные подходы к решению злободневных проблем общества, креативное мышление активных сторонников партии, строгая координация деятельности всех структурных звеньев – являются визитной карточкой партии. Все достижения партии являются результатом совместных усилий членов партии по созданию общества экономического благосостояния и социальной справедливости. Деятельность партии AMANAT способствует расширению участия простых граждан в управлении государством, в политическом процессе, консолидации различных слоев населения, формированию многопартийности и демократии. Развитие многопартийной системы в стране способствует формированию устойчивой политической системы, основанной на защите прав, свобод и законных интересов граждан.

ЛИТЕРАТУРА

1 Токаев К. Партиям предстоит стать главной опорой гражданского общества. [Электронный ресурс]. – <https://www.zakon.kz/politika/6382575-tokaev-partiyam-predstoit-stat-glavnoy-oporoy-grazhdanskogo-obshchestva.html>

2 Известные эксперты и политологи высказались о партии Amanat. [Электронный ресурс]. – <https://www.zakon.kz/politika/6016977-izvestnye-eksperty-i-politologi-vyskazalis-o-partii-amanat.html>

3 Около 100 тысяч казахстанцев обратились в общественные приемные партии «AMANAT» в 2023 году. [Электронный ресурс]. – <https://astanatv.kz/ru/news/101567/>

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ МОЛОДЕЖИ В КАЗАХСТАНЕ

МОРОЗОВА Е. А.

студент, КГКП «Иртышский аграрно-технический колледж»
Павлодарская область, Иртышский район, с. Иртышск

БЕСПАЕВ Ж. Н.

Преподаватель КГКП «Иртышский аграрно-технический колледж»
Павлодарская область, Иртышский район, с. Иртышск

Молодежь является стратегическим ресурсом инновационного развития Республики Казахстан на долгосрочную перспективу. Именно поэтому в современном Казахстане уделяется столь пристальное внимание эффективной реализации государственной молодежной политики на различных уровнях власти.

В статье рассматриваются актуальные вопросы правового регулирования государственной молодежной политики в Казахстане. При этом констатируется, что в нашей стране молодежная политика выделилась в самостоятельную сферу государственной деятельности. Предлагаются меры по совершенствованию законодательства республики о государственной молодежной политике с учетом позитивного опыта ее правового регулирования в других странах.

Ключевые слова: государственная молодежная политика, молодежь, политическое участие, правовой акт, государственная программа, развитие молодежи

Вовлечение молодежи в активную жизнь общества является важной и традиционной задачей любого современного демократического государства. При отсутствии этого процесса нет гарантий не только политической стабильности, но и эффективного развития структур гражданского общества, политических процессов функционирования государственной власти. Стоит заметить, что основы политической социализации молодежи закладываются и развиваются преимущественно в пределах гражданского общества, но, тем не менее, роль государства в этом процессе исключительно ответственна. Во-первых, именно государство создает правовую базу общественной деятельности молодежи и придает ей легитимность. Во-вторых, государство создает и поддерживает определенные социально-политические условия, позволяющие молодежи реализовать свой потенциал.

Государство – это самый влиятельный и мощный политический институт. В связи с этим оно несет принципиальную и главную ответственность за характер и результаты социализации молодого поколения, в особенности ее политической части. В современных условиях трансформационного развития страны Республика Казахстан призвана системно и постоянно воздействовать на политическую социализацию молодежи, обеспечивать развитие ее политического участия. Такой подход, в первую очередь, обусловлен тем, что молодежь является активным участником современных политических процессов, а также составляет социальную основу дальнейшего развития страны по демократическому пути. Именно новое поколение обеспечивает преемственность и социальную мобильность, формирует в себе образ будущего и несет функцию воспроизводства, является носителем инновационного потенциала развития и основой современно экономики. Помимо этого, молодежь впитывает в свое сознание демократические ценности, утверждает в своем поведении демократические традиции и тем самым гарантирует реализацию в ближайшем будущем приемлемую и актуальную для Казахстана модель демократического общества.

Основным нормативным правовым документом, регулирующим сферу отношений государства и молодежи в Республике Казахстан, является Закон «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан» № 285-V от 9 февраля 2015 года [1], в котором определены его цели, задачи, направления, а также механизмы государственной поддержки молодежи, ее социальные и политические права.

Согласно этого закона, основной «целью государственной молодежной политики является создание условий для полноценного духовного, культурного, образовательного, профессионального и физического развития молодежи, участия в процессе принятия решений, успешной социализации и направления ее потенциала на дальнейшее развитие страны».

К числу основных задач государственной молодежной политики относятся:

- защита прав и законных интересов молодежи;
- вовлечение молодежи в социально-экономическую и общественно-политическую жизнь страны;
- воспитание гражданственности и укрепление чувства казахстанского патриотизма.

Основные направления государственной молодежной политики:

- обеспечение доступного и качественного образования, развитие научно-технического потенциала;
- сохранение и укрепление здоровья, формирование здорового образа жизни;
- создание условий для трудоустройства и занятости;
- создание условий для развития предпринимательской деятельности среди молодежи;
- развитие системы доступного жилья для молодых семей и работающей молодежи;
- повышение уровня правовой культуры молодежи;
- формирование экологической культуры;
- формирование у молодежи нетерпимости к проявлениям коррупции;
- содействие развитию талантливой молодежи;
- обеспечение условий для культурного просвещения и досуга.
- повышение цифровой грамотности молодежи;
- развитие волонтерской деятельности молодежи.

В Законе также определены механизмы формирования и реализации молодежной политики государства, к числу которых относятся:

- республиканские и региональные форумы молодежи, которые призваны обеспечить диалог и взаимодействие между центральными, местными исполнительными органами и молодежью, молодежными организациями, в рамках которых происходит обсуждение вопросов реализации государственной молодежной политики и выработка рекомендаций по совершенствованию государственной молодежной политики;
- индекс развития молодежи, который реализуется с целью адаптации к национальной специфике Глобального индекса развития молодежи, а также рейтинговой оценки эффективности государственных органов в части реализации государственной молодежной политики;
- Совет по молодежной политике при Президенте Республики Казахстан;
- Советы по делам молодежи при акиматах, которые созданы в целях выработки рекомендаций по совершенствованию государственной молодежной политики и повышению эффективности межведомственного взаимодействия;

- молодежные ресурсные центры, создаваемые с целью оказания услуг для поддержки и развития молодежи и молодежных организаций;

- Научно-исследовательский центр «Молодежь», целью которого является научное обеспечение реализации государственной молодежной политики. Центр проводит научные исследования и осуществляет методическое обеспечение реализации государственной молодежной политики;

- социальные службы для молодежи, которые осуществляют свою деятельность в целях создания условий для интеллектуального, духовного, физического, творческого развития, профессиональной подготовки и реализации предпринимательского потенциала молодежи.

Анализ данного Закона демонстрирует, что в Казахстане созданы и целенаправленно совершенствуются правовые основы государственной молодежной политики. С целью учета актуальных изменений в жизни государства за период действия Закона в него вносились изменения и дополнения 7 раз. Это нормальная международная практика.

Одни из значимых поправок внесены Законом Республики Казахстан от 26 декабря 2022 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной молодежной политики и социального обеспечения», в их числе:

- изменение возрастной границы молодежи, до тридцати пяти лет. При данной методике подсчета численность молодых людей выросла до 6 миллионов человек, т.е. каждый третий житель страны;
- нормы о социальных услугах молодежи, которые определяются как информационно-консультативная помощь в реализации проектов и программ, направленных на поддержку молодежи;
- определение таких понятий как «молодежные трудовые отряды» (объединения молодежи в рамках мероприятий по организации временного трудоустройства); «специалист по работе с молодежью» (специалист, осуществляющий мероприятия, направленные на поддержку личностного и социального развития молодежи, имеющий необходимую квалификацию, соответствующую типовым квалификационным характеристикам) и «работающая молодежь» (граждане Республики Казахстан, не достигшие возраста тридцати пяти лет, освоившие образовательные учебные программы общеобразовательных школ и (или) организаций

технического и профессионального и (или) послесреднего, и (или) высшего, и (или) послевузовского образования и осуществляющие трудовую деятельность);

- введение индекса развития молодёжи Республики Казахстан – сводного индекса для анализа реализуемой государственной молодежной политики и уровня развития молодежи по основным направлениям: образование, здоровье и благополучие, занятость и возможности, политическое участие, гражданское участие, досуг, безопасность. Он реализуется с целью адаптации к национальной специфике Глобального индекса развития молодежи, а также рейтинговой оценки эффективности государственных органов в части реализации государственной молодежной политики;

- нормы о снижении количества временно неустроенной молодежи, т.е. той ее части, которая остается вне сферы занятости и образования, которая временно не работает, не обучается в организациях образования или не проходит профессиональную подготовку, переподготовку.

Дальнейшее совершенствования правового регулирования государственной молодежной политики связано с более широким представлением молодежи в местных органах власти, а затем и в центральных государственных органах.

Например, в своем выступлении на втором заседании Национального совета общественного доверия Президент Казахстана К.К.Токаев указал, что «необходимо предусмотреть в избирательных партийных списках обязательную тридцатипроцентную квоту для женщин и молодежи». Глава государства отметил: «мы должны способствовать приходу в Парламент и в местные представительные органы молодежи. Она готова более активно участвовать в общественно-политических процессах. Для молодежи мы должны создавать не только социальные, но и общественно-политические лифты, чтобы передать эстафету Независимости новым поколениям просвещенных патриотов» [2].

В этой связи, 25 мая 2020 года был принят Конституционный закон Республики Казахстан, который внес изменения в Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан». Этот закон предоставил юридическую основу для активного участия молодежи в избирательных процессах, стимулируя их воспользоваться своими правами. Он установил, что при регистрации кандидатов в депутаты Мажилиса, в партийных списках обязательно должно быть не менее тридцати процентов

женщин и молодежи от общего числа включенных лиц. Такое же требование справедливо и для регистрации партийных списков для депутатов маслихатов. Принятие этих поправок дало молодежи новый стимул активно участвовать в политической жизни страны.

Существенную работу по развитию государственной молодежной политики проводит созданный в 2008 году Совет по молодежной политике при Президенте РК. К числу его основных задач относятся:

- выработка рекомендаций по определению приоритетов, формированию и реализации комплексной государственной политики в отношении молодежи;

- информирование Президента Республики Казахстан о ситуации в молодежной среде;

- анализ эффективности реализации государственной молодежной политики;

- обсуждение иных важных вопросов политики государства в отношении молодежи[3].

Важное значение для активного вовлечения молодежи в общественно-политическую и экономическую жизнь страны имеют различные государственные программы, представленные в Таблице 1

Таблица 1 – Государственные молодежные программы.

№	Наименование программы	Содержание программы
1	Образовательная программа «Мәңгілі ел жастары - индустрияға» - «Серпін – 2050»	<i>Обучение и трудоустройство молодежи из южного региона страны (Алматинской, Южно-Казахстанской, Жамбылской, Кызылординской, Мангистауской областей) с избытком трудовых ресурсов на востоке, севере и западе Казахстана – в регионах, испытывающих дефицит кадров.</i>
2	Проект «С дипломом – в село»	Предоставление работы в сельской местности с соответствующей социальной поддержкой для студентов, окончивших ВУЗ по специальностям: образование; здравоохранение; социальное обеспечение; культура и спорт; ветеринария.
3	Бесплатное профессиональное техническое образование для всех	<i>Подготовка кадров с техническим и профессиональным образованием (ТuПO), создание условий для получения первой рабочей профессии бесплатно.</i>

4	Молодежная практика	Трудоустройство выпускников для получения первоначального опыта работы по полученной профессии (специальности).
5	«Бастау бизнес»	Обучение участников Программы предпринимательским навыкам, в том числе принципам формирования сельскохозяйственных кооперативов, а также сопровождение их бизнес проектов
6	«Жасыл Ел»	Программа разработана для сезонного трудоустройства школьников, студентов и безработной молодежи. Участники программы работают над озеленением населенных пунктов, благоустройством города, строительством.

Это неполный список государственных программ, направленных на активную социализацию молодых людей в политическую и экономическую жизнь страны. К тому же в регионах существуют отдельные региональные программы по молодежной политике.

Таким образом, законодательство Республики Казахстан о государственной молодежной политике является важнейшей составляющей системы мер, направленной на нравственное, культурное, профессиональное, духовное, образовательное, политическое и физическое развитие молодежи. Молодежь, отличающаяся мобильностью, инициативностью, чувствительностью ко всему новому, есть тот социальный потенциал, который должен быть максимально использован в принятии государственных решений и дальнейшем развитии Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан» № 285-V от 9 февраля 2015 года. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285>. Дата обращения: 06.11.2023

2 Выступление Президента Республики Казахстан на втором заседании Национального совета общественного доверия <https://www.akorda.kz/ru/speeches?page=3&category=> (дата обращения: 15.06.2023.)

3 https://www.akorda.kz/ru/executive_office/presidential_councils/sovet-po-molodezhnoi-politike. Дата обращения 12.11.2023

ЦИФРОВИЗАЦИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В ПОЛИТИКЕ

МЫРЗАБЕК М. Ы.
магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
КАППАСОВА Г. М.

PhD, асс. профессор (доцент) Торайгыров университет, г. Павлодар

К настоящему времени очевидна повсеместность и глобальность развития цифровой экономики в мире. Помимо экономических показателей, позитивная сущность цифровизации должна способствовать повышению человеческого потенциала, актуален искусственный интеллект.

При этом, несомненно, открываются возможности для использования цифровых технологий не только в политике (как сфере борьбы за власть и международной геополитической конкуренции), но также для реализации криминальных, экстремистских и террористических устремлений. Это расширяет глобальное проблемное поле, связанное с цифровизацией (и его национальные, региональные и локальные проекции). Однако и само по себе цифровое развитие далеко не является развитием беспроблемным.

Проблемы цифровизации следует рассматривать в том числе в рамках феномена, который исследователи называют современным информационным обществом. Основа его теоретического осмысления формировалась с 1960-х годов, с работ Ф. Махлупа [1], получила дальнейшее развитие в 1970-х – 1980-х годах в работах А. Тоффлера [2] и других выдающихся зарубежных ученых. Позитивный для развития общества эффект информатизации в 1968 году Друкер, описал как грядущее «общество знаний».

Вместе с тем развитие общества знаний, в которое теперь вносит ключевой вклад цифровизация, не является равномерным и зависит от уровня образования, инвестиций, технологической мощи стран мира, а поскольку распределение этих показателей по странам неравномерно, то и цифровое развитие мира происходит неравномерно. Данное обстоятельство формирует основную глобальную проблему, порождаемую цифровизацией и связанную с ней, которая называется цифровым неравенством – хотя при этом, казалось бы, в результате диффузии инноваций развивающиеся страны могут приобрести новые знания и вырваться из бедности.

Важность доступа к информации, распространения Интернета и связи подчеркнуты ООН в Целях устойчивого развития, принятых

Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года, где отмечается необходимость «существенно расширить доступ к информационно-коммуникационным технологиям и стремиться к обеспечению всеобщего и недорогого доступа к Интернету в наименее развитых странах к 2020 году...» [3].

В настоящее время один из главных вопросов состоит не столько в том, как определить цифровую экономику, сколько в том, как ее измерить, в том числе, измерить ее социальные и политические последствия.

Вместе с тем, развитие экосистем и монополизация данных большими компаниями привели к необходимости активного вмешательства правительств в их деятельность – как по причине того, что хранение личных данных грозит их использованием в коммерческих, а случае утечек – криминальных целях, так и по причине того, что использование этих данных может происходить (и происходит) в политических целях – для влияния на электоральное поведение или для политической дестабилизации. В случае с США, как будет рассмотрено далее, политическая ориентация руководства компаний-держателей платформ, скорее всего, будет оказывать влияние на ход выборных процессов (президентские выборы США 2024 года).

Рассмотрение цифровизации наглядно показывает, что справедливо утверждение о том, что ни один глобальный социальный процесс не может проходить, не создавая существенных проблем для человечества и биосферы. На пути успешной для человечества цифровизации встают проблемы, отчасти порожденные ей самой, отчасти – пределами роста человечества.

Рассмотрим основные проблемы, порождаемые цифровизацией или связанные с ней на глобальном уровне и уровне отдельных стран:

- возрастающая, с одной стороны, зависимость мира от потоков данных, а с другой, неопределенность их ценности для развития;
- глобальную гонку в области искусственного интеллекта «подстегивает» стремление военных ведущих в технологическом отношении держав мира. Стоит отметить, что проект создания искусственного интеллекта с учетом его военной значимости по комплексности своего влияния на глобальное развитие фактически равнозначен созданию в свое время атомного оружия и баллистических ракет, поскольку стремление к военному господству

за счет искусственного интеллекта накладывается на стремление к гегемонии в других секторах [4];

- информационная безопасность. Вместе с тем, справедливо утверждение, что в условиях глобальной неотрегулированности информационного пространства мир живет в состоянии перманентной информационной войны глобального масштаба.

Основной связанной с цифровизацией проблемой глобального развития является цифровое неравенство – неравенство в доступе к цифровой информации и возможности в использовании цифровых технологий.

Справедливо утверждение, что в глобальных цепочках создания стоимости по-прежнему доминируют фирмы из традиционных технологических кластеров в промышленно развитых странах. Те сегменты и подрядчики западных высокотехнологичных компаний, которые размещаются в развивающихся странах, имеют несравнимо меньшую прибыль по сравнению с их центрами.

Страны и регионы, которые тесно связаны с глобальными цепочками создания стоимости, такие как Китай и другие страны, ориентированные на экспорт, в Восточной, Юго-Восточной и Южной Азии, Восточной Европе, Северной Африке и Латинской Америке, могут попасть в «ловушки с низкой добавленной стоимостью». Основную прибыль получают владельцы интеллектуальной собственности, которые обеспечивают стандарты для других в цепочке (например, процессоры Intel или Qualcomm).

Доклад ЮНКТАД 2017 года выделяет три возможных сценария глобального развития – как преодолевающих проблемы, так и генерирующих их [5]. В первом сценарии цифровая экономика быстро развивается, формируя очаги и зоны киберфизических производств, заменяя человека на рутинных работах, однако создавая массу новых социальных проблем, связанных с высвобождением неквалифицированной рабочей силы, что будет бить, в первую очередь, по развивающимся странам. Второй сценарий, наоборот, позволит несколько выровнять глобальное неравенство, но это произойдет в случае ускоренной диффузии технологий в развивающиеся страны, например, технологий 3D-печати, позволяющих дистанционно производить продукты на основе информации, полученной из других стран [6]. Третий сценарий предполагает относительную «заморозку» статус-кво на нынешнем уровне, некое равновесное состояние между созданием нового знания и технологий в развитых странах и их диффузии

(а также формированием новых креативных центров) в страны развивающиеся.

Так или иначе, цифровое развитие представляется далеко не беспроблемным процессом, связанным как с проблемами при создании и внедрении «улучшающих мир и жизнь человека» цифровых технологий, так и с общечеловеческими проблемами глобального и национального уровней, которые, возможно, не являются уникальными для эпохи цифровизации и возникли ранее, но могут значительно обостриться в ходе цифрового развития. Преодоление всех этих проблем имеет политическую составляющую как для государственного управления, так и для международной политики.

ЛИТЕРАТУРА

1 Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962. 436 p.

2 Toffler A. The Third Wave. Bantam Books, 1984. 560 p.

3 Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года / Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ares70d1_ru.pdf (дата обращения: 30.09.2024).

4 Allen G.C. Understanding China's AI Strategy. Clues to Chinese Strategic Thinking on Artificial Intelligence and National Security / Center for New American Security. 06.02.2019. URL: <https://www.cnas.org/publications/reports/understanding-chinas-ai-strategy> (дата обращения: 30.09.2024).

5 UNCTAD. Information Economy Report 2017: Digitalization, Trade and Development. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ier2017_en.pdf (дата обращения: 30.09.2024).

6 Rehnberg M., Ponte S. From smiling to smirking? 3D printing, upgrading and the restructuring of global value chains // Global Networks. 2018. Vol. 18. №. 1. P. 57–80.

СОВРЕМЕННАЯ СИСТЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ОСПАНОВ О. Ж.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАППАСОВА Г. М.

PhD, асоп.профессор (доцент), г. Павлодар

Современный этап развития человечества характеризуется рядом глобальных изменений. В январе 2020 года Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций (ООН) Антониу Гутерриш в своем обращении к Генеральной Ассамблее ООН выделил четыре ключевые проблемы XXI века, представляющие угрозу глобальной безопасности: геостратегическую напряженность, климатический кризис, глубокое и растущее глобальное недоверие и обратную сторону использования технологий [1]. Неспособность эффективно отвечать на вызовы времени объясняется в том числе трансформацией геополитической картины мира, которая приводит к противоречиям между субъектами международных отношений и тем самым отсутствию единой политики по обеспечению глобальной безопасности. По мнению эксперта Т. Абдырахманова [2] причиной данной политической нестабильности является стремление ряда государств разрушить основы Вестфальской системы международных отношений.

Именно Вестфальская система международных отношений положила начало существующему миропорядку. Безусловно, она изменялась на протяжении столетий в зависимости от крупномасштабных событий, происходящих в истории государств. Такие войны, как Наполеоновские, Крымская война, Франко-Прусская война, Первая и Вторая мировые войны привнесли серьезные изменения в структуру глобального мира. Однако до середины XX века основные принципы данной системы были нерушимы:

- 1 принцип баланса сил;
- 2 принцип государственного суверенитета;
- 3 приоритет национального интереса;
- 4 приоритет государств-наций.

После Второй мировой войны, когда сложился биполярный мир, стали отчетливо прослеживаться противоречия основам сложившейся системы, поскольку СССР и США имели явные преимущества перед другими странами, суверенитет которых носил

более ограниченный характер. После распада Советского Союза в 1991 году данные противоречия только усилились, так как отныне полным суверенитетом обладала лишь одна страна, а именно США.

Американское правительство приняло ряд документов, отчетливо отражающих национальные интересы государства: доктрину «расширения демократии» (1993), концепцию расширения НАТО (1996), новую стратегическую концепцию НАТО (зона ответственности НАТО распространялась за пределы Северной Атлантики), доктрину превентивных ударов, а также доктрину демократизации Большого Ближнего Востока [3]. Стоит учесть, что многочисленные гуманитарные интервенции и стремление распространить демократию по всему миру – это прямое нарушение основополагающего принципа – принципа государственного суверенитета.

Хотя внешняя политика США оказала огромное влияние на формирование современной политической картины мира, не стоит недооценивать и остальные факторы, сказавшиеся на трансформации мирового порядка. Процессы глобализации, охватившие весь мир, привели к появлению новых акторов, задействованных в мировой политике. Международные межправительственные организации (ООН, НАТО, ОБСЕ и т.д.) стали активно участвовать в международных отношениях как самостоятельные элементы. Кроме того, в политические процессы оказались вовлечены неправительственные организации, транснациональные корпорации, всевозможные профессиональные и экологические движения.

Границы стали более открытыми, прозрачными, что делает государства все более взаимозависимыми. Сегодня организации международного уровня все чаще занимаются решением внутривнутриполитических вопросов таких, как соблюдение прав человека или урегулирование той или иной конфликтной ситуации, в то время как внутригосударственные органы все чаще занимаются внешней политикой. Подобные действия приводят к нарушению суверенитета государства.

Одним из центров силы современного мира, выступающим за полицентричность, является Китай, который укрепил свои позиции на международной арене за счет ускоренных темпов экономического развития. В основе современной внешней политики Китая лежат пять принципов концепции «сообщества единой судьбы человечества», представленной Си Цзиньпином в 2013 году. Данные принципы включают развитие равноправных партнерских

отношений; создание справедливой, всеобъемлющей, устойчивой системы безопасности; стремление к открытому, взаимовыгодному, инновационному и инклюзивному совместному развитию; признание цивилизационного многообразия; преодоление социоприродных противоречий в интересах устойчивого развития [4]. В целях расширения многостороннего сотрудничества между Евразийским регионом и АТР Китай намерены способствовать развитию Большого Евразийского партнерства и китайской инициативы «Один пояс, один путь», который стал востребованным международным проектом и крупнейшей платформой сотрудничества. Проект олицетворяет экономическую мощь Поднебесной, ее устремление к новым высотам на глобальном уровне. Весьма символично, что десять лет назад именно в Казахстане вы впервые изложили далеко идущую инициативу «Один пояс – один путь», став таким образом ее главной движущей силой» отметил президент Токаев К-Ж.К. выступая на форуме в Китае 18 октября 2023 года [5].

К тому же, другие страны БРИКС (Бразилия, Индия и ЮАР) также выступают за полицентричность в международных отношениях.

Внешняя политика Европейского союза, проводимая в последнее время вразрез европейской экономической безопасности, позволяет сделать вывод о приверженности государств-членов «демократическим ценностям» США и сохранению моноцентричного мироустройства. Подобные внешнеполитические стратегии, направленные на доминирование в мире, негативно сказываются на стабильности международных отношений, а значит и на системе международной и глобальной безопасности. Несмотря на то, что лидеры государств все больше направляют свои военные силы на ведение антитеррористических и миротворческих операций, ключевой задачей основной части вооруженных сил до сих пор является преодоление таких кризисных ситуаций, как межгосударственные войны и проявление со стороны других государств агрессии, наличие которой, к сожалению, зачастую оказывается вымышленным. Даже тенденция к большему взаимодействию и взаимосвязи между государствами не означает исчезновение конфликтов, причиной которых становятся защита и продвижение собственных национальных интересов или отсутствие единого взгляда на обеспечение международной и глобальной безопасности.

Использование силы ведет не к уменьшению количества глобальных вызовов и угроз, а к его увеличению, что еще больше ослабляет глобальную и тем самым национальную безопасность. К сожалению, государства продолжают наращивать свой силовой потенциал, создавая при этом новые виды вооружения, что зачастую противоречит существующим международным соглашениям в сфере контроля над вооружением.

Государства выступают в качестве традиционных субъектов международных отношений, которые обладают большим влиянием на мировой арене. Однако процессы глобализации привели к возникновению новых негосударственных акторов, таких как международные организации, транснациональные корпорации, различные формирования и даже отдельные личности. Тенденция к усилению взаимосвязей внутри человеческого общества позволила укрепить позиции данных участников международных отношений, одни из которых стремятся расширить сотрудничество между странами и оказать содействие в урегулировании конфликтов, а другие ставят своей целью подорвать систему обеспечения безопасности, нарушить границы и даже уничтожить то или иное государство. Сегодня в качестве таких негосударственных субъектов выступают террористические организации.

Международный терроризм представляет серьезную угрозу развитию человеческой цивилизации, поскольку ведет к разрушению и без того ослабленной системы безопасности.

К не менее важным и острым военным вызовам и угрозам относятся также распространение оружия массового уничтожения и средств его доставки, поскольку существует вероятность попадания такого вида оружия к неконтролируемым государствами организациям, и внутренние и региональные вооруженные конфликты, приводящие к массовым человеческим жертвам.

Кроме того, альтернативой применения силовых механизмов может выступать использование мягкой силы (soft power), которую многие государства успешно применяют как во внутренней, так и во внешней политике. С помощью такого инструмента, как мягкая сила, можно влиять на глобальные политические процессы, достигать стратегических целей и защищать национальные интересы государства, не прибегая при этом к военной силе.

Таким образом, с учетом вышеизложенного можно судить о необходимости существенно нового понимания безопасности и ее обеспечения. Важно выработать новые подходы к процессу

обеспечения безопасности. В настоящее время целесообразно подходить к этому вопросу с учетом имеющихся глобальных угроз и рассматривать безопасность через призму развития.

ЛИТЕРАТУРА

1 Guterres A. Remarks to the General Assembly on the Secretary-General's priorities for 2020 // United Nations: official website, 2020. [Электронный ресурс] URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-01-22/remarks-general-assembly-priorities-for-2020> (дата обращения: 17.09.2024).

2 Абдырахманов Т. Крах Вестфальского мироустройства и «новый мировой порядок» XXI века // Международный научный журнал «Инновационная наука». 2016. № 3. С. 180-184.

3 Кортунов С.В. Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка. 2007. [Электронный ресурс] URL: <http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm> (дата обращения: 19.09.2024).

4 Выступление председателя КНР Си Цзиньпина в ходе дебатов на 70-й Генассамблее ООН 28 сентября 2015 г. // Посольство Китайской Народной Республики в Российской Федерации: официальный сайт, 2015. [Электронный ресурс] URL: <https://www.mfa.gov.cn/ce/cerus/rus/ztbd/QQ13/t1320669.htm> (дата обращения: 19.09.2024).

5 Выступление президента РК К-Ж. Токаева в Китае на форуме «Один пояс – один путь» <https://www.zakon.kz/politika/6410744-tokaev-proekt-odin-poyas--odin-put-stal-obshchim-blagom.html>

КОНЦЕПТ МОЛОДЕЖИ В СИСТЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ

САГАНДЫКОВ С. П.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
КАППАСОВА Г. М.

PhD, асс. профессор (доцент) Торайгыров университет, г. Павлодар

В последние годы социально-политические преобразования в Казахстане породили множество различных вопросов, важнейшей из которых является социокультурное становление личности и нового поколения молодежи в условиях демократизации общества. Особая социально-демографическая группа населения, определяемая

понятием «молодежь», представляет собой одновременно объект и субъект политической социализации. Молодежь выступает как объективная ценность общества. В этом плане ее нельзя как переоценить, так и недооценить.

Для того чтобы понять проблему, проанализируем основные подходы к содержанию и трактовке понятия «молодежь» в историческом развитии, приведем основные направления исследования молодежной проблематики, выделим подходы к характеристике молодого поколения. Кроме того, уточним типичные признаки молодежи и их роли в формировании гражданского общества.

Молодежь – это социально-демографическая группа, которая выделяется на основе совокупности возрастных характеристик, особенностей социального положения, обусловленных социально-психологическими свойствами. Молодежь занимает важное место в социально-демографической структуре и общественно-политической жизни общества.

Самые первые представления и взгляды на молодежь начали складываться еще в античную эпоху. Труды античных философов показывают, что к молодежи как социальному феномену и ее проблемам обращались многие мыслители того времени, среди которых особое место занимают взгляды и подходы Сократа, Платона, Аристотеля. В частности, Аристотель в ряде своих работ («Поэтика», «Риторика», «О душе») [1] обращает внимание на осмысление процесса становления личности подростка, обоснование роли юноши и молодого человека в общественной жизни.

В принципе, античные философы сформулировали едва ли не все возможные подходы к формированию, развитию и совершенствованию личности молодого человека: эвдемонизм – стремление к счастью (Демокрит, Аристотель); гедонизм – эстетический культ чувственных наслаждений (Аристипп, Эпикур); волюнтаризм – своеволие «сильной» личности (младшие софисты); морализирующий интеллектуализм – отождествление добродетелей и знания (Сократ); созерцательно-духовная деятельность (Платон); внутренняя невозмутимость (скептицизм – Пиррон, Карнеад, Секет Эмпирик).

Эпоха Средневековья сопровождается «переоценкой ценностей» молодого человека. Христианский философ и теолог Августин Блаженный в форме «Исповеди» изложил психологический самоанализ и внутреннее развитие личности от младенчества

до окончательного утверждения, сумев показать метания души, противоречивость и становление личности молодого человека [2].

Эпоха Возрождения качественно по-новому взглянуло на молодежь как на социальный феномен. Философы этой эпохи были уверены в возможности бесконечного развития личности. Молодой человек в философии эпохи Возрождения – это самоценное и самодеятельное существо, способное к бесконечному и беспредельному развитию, творчески деятельное, способное к героической любви, это микрокосмос в макрокосмосе [3]. Французский философ М. Монтень в работе «Опыты» утверждает, что молодой человек – существо вечно меняющееся, приспособляющееся ко всем режимам, условиям существования [4].

В эпоху Просвещения проблема воспитания и образования молодежи, становление личности молодого человека, его участие и роль в общественных делах также активно рассматриваются в трудах философов того времени. Например, в романе-трактате Ж. Ж. Руссо «Эмил, или о воспитании» изображена своеобразная концепция о естественном воспитании молодого человека: «Если мы извратим порядок естественного воспитания, то получим скороспелые плоды, в которых нет ни зрелости, ни вкуса, и которые не замедлят испортиться: у нас будут юные ученые и старые дети» [5].

Немецкий философ И. Кант считал, что молодой человек должен возлагать надежду не только на себя, но и на социальные институты, на юридические законы: «Если воспитание будет направлено на развитие талантов, на формирование морального характера человека, то такое воспитание распространилось бы до престола...» [6]. По мнению другого немецкого мыслителя Г. Гегеля, время молодости начинается тогда, когда молодые люди, став взрослыми в семье под родительским оком, «...начинают существовать для себя, но предназначены, чтобы основать новую же действительную семью» [7]. Ни работа, ни казарма, ни школа для Гегеля не имеют первостепенного значения. Важна семья и подготовка молодого человека для создания своей семьи. При анализе молодости Гегель исходит из потребностей гражданского общества. «Молодость – это юношество, в котором осуществляется переход из семьи в гражданское общество» [8].

Существенное внимание в своих трудах уделяли молодежи как активной социальной силе немецкие философы К. Маркс и

Ф. Энгельс. Общее решение проблемы смысла жизни К.Маркс связывает с необходимостью участия отдельного человека в общественной жизни. По его мнению, сущность формируемой личности состоит в совокупности всех общественных отношений. Он призывает молодого человека к действию, к освобождению и саморазвитию через социально-культурное творчество.

В XX в. появляются разнообразные философские школы, которые помимо всего прочего изучают молодежь как особую социально-политическую группу. Наиболее представительными среди них являются:

- психоаналитическая школа (З.Фрейд, Э.Эриксон) – изучение проблем молодежи основывается на возрастных особенностях и свойственных им психических параметрах личности;
- структурно-функционалистская школа (Э. Дюркгейм, Р. Мертон) – анализируется состояние и поведение молодежи системно, в тесной взаимосвязи с окружающей действительностью;
- культурологическая школа (П. Бергер, Т. Лукман) – различные проявления сознания и поведения молодежи рассматриваются под углом зрения феноменологии человеческой культуры.

На протяжении всей человеческой истории происходило усложнение и углубление социального представления о молодости, что вело не только к признанию за молодым поколением собственных интересов, но и к постепенной дифференциации возрастной группы как объекта исследования, к пониманию биологически-социального неравенства между отдельными подгруппами внутри одного поколения.

В конце XX века молодежь стали рассматривать в контексте социальных перемен, с присущими ей особенностями ценностных ориентаций, самоидентификации и социализации. В настоящее время в социологии и политологии утвердился взгляд на молодежь как на референтную социально-демографическую группу, которая может быть охарактеризована в широком и узком социологическом смысле.

В широком смысле молодежь – это обширная совокупность групповых общностей, образующихся на основе возрастных признаков и связанных с ними основных видов деятельности, более или менее сходных черт образа жизни и массового сознания [9].

В более узком смысле, молодежь – это социально-демографическая группа, выделяемая на основе обусловленных возрастом особенностей социального положения молодых людей, их

места и функций в социальной структуре общества, специфических интересов и ценностей.

Молодежь является частью всего населения страны и с определенной долей условности может быть распределена на три неравномерные по численности группы:

- социально-перспективная группа.

Стоит заметить, что социальная перспектива молодого человека определяется не только его возрастом. Существенное значение имеют его жизненные устремления и ценностные ориентации, степень их совпадения с социальными потребностями общества, уровень волевых усилий молодого человека для позитивного социального становления, для реализации этих планов и целей, уровень «педагогизации» среды и другие факторы. Поэтому к данной группе молодежи относятся те представители молодых людей, которые в максимальной степени реализуют свои ожидания в системе социальных отношений.

- социально-стабильная группа.

К ней относят ту часть молодежи, которая в основном решает свои задачи, согласуя и изменяя свои первоначальные цели и устремления, запросы и жизненные ценности, в соответствии с реальными условиями социальной среды.

- социально-проблемная группа.

Эта группа включает молодых людей, имеющих серьезные социальные проблемы, обуславливающие несовпадение системы их ценностей с позитивными социальными установками государства и общества. Сюда можно отнести:

- молодежь с асоциальным и антисоциальным поведением;
- молодых людей, подверженных влиянию наркомании и алкоголизма;
- молодежь, склонную к совершению преступлений;
- молодых людей, имеющих серьезные физические заболевания, исключают конкретное человека из значительного числа социальных связей в обществе.

Актуальным для исследователей современной молодежи представляется анализ её социальной дифференциации, самочувствия и жизненных установок. В настоящий период на становление казахстанской молодежи оказывает первостепенное влияние реальное социальное положение, которое она занимает. Это положение обусловлено в значительной степени уровнем доходов и имущественным расслоением людей в современный

период. В то же время социальное положение молодежи связано с ее демографическими, образовательными и профессиональными характеристиками.

Молодежь является одной из самых слабозащищенных и уязвимых категорий населения в силу отсутствия у значимой ее части соответствующих знаний, опыта и экономической независимости. Таким образом, она является привлекательным объектом для манипулятивного воздействия со стороны различных субъектов общественной жизнедеятельности, которые могут нести деструктивное влияние. В данном случае речь идет о часто встречающемся на практике использовании молодежи в качестве привлекательного, малозатратного средства для достижения определенных корыстных, неправомерных целей. Например, для осуществления так называемых «цветных революций» на постсоветском пространстве, для экстремистских выступлений, для участия в деятельности деструктивных политических сил, религиозных сект и культов на территории Республики Казахстан.

Но все же, в социальном самочувствии молодежи ключевую роль играет образ социального будущего, который формируется путем сопоставления социальных идеалов молодого поколения, базирующихся на его ценностях и убеждениях, с его социальными ожиданиями (позитивными или негативными); согласованность или, напротив, конфликт между идеалами и ожиданиями ведет к возникновению актуальных социальных настроений относительно возможной перспективы развития общества и своей траектории в нем (оптимизма, либо пессимизма).

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аристотель. Поэтика. Риторика. О душе. – М., 2008. – С. 46.
- 2 Августин А. Исповедь / пер. с лат. М. Е. Сергеевко. – М., 2000.
- 3 Бруно Д. О героическом энтузиазме. – М., 1953.
- 4 Монтень М. Опыты. – М., 1991.
- 5 Руссо Ж. Ж. Педагогические сочинения. В 2 т. – М., 1982. – Т. 1. – С. 76–78.
- 6 Кант И. Из лекций по этике (1780–1782) // Этическая мысль. – М., 1990. – С. 322.
- 7 Энциклопедия философских наук. – М., 1977. – Т. 3. – С. 231.
- 8 Энциклопедия философских наук. – М., 1977. – Т. 3. – С. 231.
- 9 Чупров В.И. Социология молодежи: учебник / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. – С. 45.

РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ТЕОРИЕЙ И ПРАКТИКОЙ В ПОЛИТИКЕ НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ХАРПЕР ЛИ «УБИТЬ ПЕРЕСМЕШНИКА»

ТЛЕУЛИНОВА М. Ф.

студент 1 курса педагогического высшего колледжа
имени Б.Ахметова, г. Павлодар

АПАЕВ К. Е.

преподаватель педагогического высшего колледжа
имени Б. Ахметова, г. Павлодар

Роман Харпер Ли «Убить пересмешника» – это не только захватывающая история о взрослении, но и глубокая социальная и политическая аллегория, отражающая конфликты и противоречия американского общества 1930-х годов. В центре повествования лежит судебный процесс над чернокожим мужчиной, несправедливо обвиненным в изнасиловании белой женщины. Этот сюжет позволяет исследовать различия между теоретическими концепциями справедливости и равенства и их практическим применением в реальной жизни [1, с 85].

Теоретические основы справедливости

На уровне теории, американская система правосудия основана на принципах равенства и справедливости. Декларация независимости и Конституция провозглашают, что все люди созданы равными и имеют право на защиту своих прав. Эти идеалы отражают высокие моральные стандарты и надежды на создание общества, свободного от предвзятости и дискриминации

Практика в политике

На практике же система оказывается подверженной влиянию социальных норм и предвзятостей. Судебный процесс над Томом Робинсоном иллюстрирует, как расовые стереотипы и страхи влияют на восприятие правосудия. Несмотря на убедительные доказательства его невиновности, присяжные осуждают его из-за цвета кожи. Это показывает, что теоретическая основа закона не всегда реализуется на практике, когда общество продолжает действовать под воздействием дискриминационных убеждений.

Конфликт между идеалами и реальностью

Конфликт между теорией и практикой проявляется и в действиях других персонажей. Местное общество, в котором живут главные герои, демонстрирует, как политические и социальные структуры поддерживают расизм и несправедливость. Соседи

и знакомые Аттикуса, такие как Боб Юэлл, олицетворяют те низменные инстинкты, которые отвергают высокие идеалы ради собственных интересов и страхов.

Таким образом, «Убить пересмешника» Харпер Ли предоставляет мощный комментарий о разрыве между теоретическими идеалами справедливости и их практическим осуществлением. Роман заставляет читателей задуматься о том, как социальные и политические контексты могут искажать идеи, которые должны служить основой для правосудия и равенства. Разоблачая эти противоречия, произведение остаётся актуальным и в современном обществе, призывая к пересмотру и переосмыслению наших собственных представлений о справедливости и политике.

1. Критика власти

Литература предоставляет писателям возможность критиковать существующие политические системы и власти. Например, романы Джорджа Оруэлла, такие как «1984» и «Скотный двор», служат аллегориями для разоблачения тоталитаризма и манипуляций. Через художественные образы и

2. Формирование общественного мнения

Литература имеет способность формировать общественное мнение и влиять на восприятие социальных проблем. Работы таких авторов, как Чарльз Диккенс и Тони Моррисон, поднимают важные вопросы классового неравенства, расизма и социальной несправедливости. Эти произведения могут вызывать сочувствие и понимание, побуждая общество к переменам.

3. Хранение исторической памяти

Литература также выполняет роль хранителя исторической памяти. Произведения, основанные на реальных событиях, помогают сохранить воспоминания о трагедиях и победах, которые формируют идентичность общества. Например, «Убить пересмешника» Харпер Ли затрагивает проблемы расизма и предвзятости в американском обществе, сохраняя память о социально-политических конфликтах своего времени.

4. Создание альтернативных реальностей

Литература предлагает возможность создания альтернативных реальностей, в которых можно исследовать последствия политических решений и социальных изменений. Фантастические и утопические романы, такие как «Мы» Евгения Замятина, позволяют читателям осмыслить потенциальные последствия тоталитарных режимов и утопий, порождая дискуссии о настоящем и будущем.

5. Способ самовыражения

Для многих писателей литература становится способом самовыражения и борьбы за свои права. Работы, написанные авторами из угнетенных групп, могут поднимать важные вопросы идентичности, расовой и гендерной справедливости, расширяя горизонты политической дискуссии. Такие произведения, как «Цвет пурпурный» Элис Уокер, дают голос тем, кто часто остается вне политического дискурса.

Несколько интересных фактов о романе Харпер Ли «Убить пересмешника»:

Награды: Роман получил Пулитцеровскую премию по художественной литературе в 1961 году, что подтвердило его значимость в американской литературе.

Вдохновение из жизни: Харпер Ли основана на ее детстве в городке Монтгомери, штат Алабама. Многие персонажи и события в романе имеют реальных прототипов.

Персонаж Аттикуса Финча: Аттикус был создан на основе отца Ли, который также был адвокатом. Он стал символом моральной честности и справедливости [2, с 64].

Сложная публикация: Изначально Ли работала над этим романом с 1957 года, и он был опубликован только в 1960 году. Интересно, что в 2015 году была опубликована её вторая книга «Иди, поставь стража», которая оказалась сиквелом.

Культурное влияние: Роман стал классикой американской литературы и был включен в школьные программы по всей стране. Он оказал значительное влияние на общественные движения, связанные с гражданскими правами.

Экранизации: В 1962 году «Убить пересмешника» был адаптирован в фильм, который получил три Оскара, включая лучший актер для Грегори Пека за роль Аттикуса. Уникальный стиль: Ли использует детский взгляд на мир через глаза Скаут, что позволяет читателю воспринимать сложные социальные вопросы более эмоционально и доступно.

Запреты и споры: Роман неоднократно подвергался цензуре и запретам в некоторых школах и библиотеках из-за своей откровенной темы расизма и насилия.

«Убить пересмешника» Харпер Ли затрагивает темы расовой дискриминации, социальной справедливости и морального взросления. Вот несколько стран и ситуаций, где эти темы остаются актуальными:

США: Проблемы расизма и неравенства, особенно после протестов Black Lives Matter, вызывают много обсуждений о социальной справедливости и системе правосудия. Ситуации, подобные судебному процессу над Труманом Финчем, можно увидеть в современных случаях, когда невинные чернокожие мужчины становятся жертвами предвзятости.

Южноафриканская Республика: Несмотря на конец апартеида, расовые предвзятости и социальные проблемы остаются актуальными. Дискриминация и неравенство в доступе к ресурсам напоминают о темах книги.

Бразилия: Здесь продолжают проблемы с расовой и классовой несправедливостью. Ситуации, связанные с насилием в фавелах и неравенством в системе правосудия, переключаются с темами книги.

Индия: Кастовая система и дискриминация по признаку касты остаются серьезными проблемами. Проблемы, с которыми сталкиваются низшие касты, напоминают о тех, что описаны в «Убить пересмешника».

Мьянма: Ситуация с рохинджа, где мусульманское меньшинство сталкивается с насилием и преследованием, также отразит темы предвзятости и несправедливости [3, с 58].

Произведения, которые схожи с «Убить пересмешника» Харпер Ли по тематике, стилю или социальным вопросам:

«1984» Джордж Оруэлл – Хотя роман имеет более дистопический характер, он также исследует темы предвзятости, власти и индивидуальной борьбы против системы.

«Цвет пурпурный» Элис Уокер – Это произведение затрагивает темы расизма, сексизма и борьбы за права женщин в начале 20 века в США.

«На маяк» Вирджиния Вулф – Хотя эта книга менее явно политична, она исследует темы восприятия, внутреннего мира и социального давления, что переключается с вопросами, поднятыми в романе Ли.

«Дороги на юг» Джексон Тайлер – Роман о расовых конфликтах в южных штатах США, который также исследует моральные дилеммы и предвзятости.

«Убежище» Тони Моррисон – Этот роман исследует расовые проблемы и травмы, оказывающие влияние на жизни чернокожих американцев.

«Свет в августе» Уильям Фолкнер – Произведение исследует расовые отношения и социальные предрассудки в американском юге, с характерным стилем Фолкнера.

«Сара» Бертрана Блера – Роман о предвзятости и социальной справедливости, который затрагивает темы расы и идентичности.

Эти произведения предлагают разнообразные взгляды на темы расизма, справедливости и морального выбора, что делает их схожими с «Убить пересмешника».

Заключение

Литература играет многофункциональную роль в изображении политической действительности, позволяя критиковать, анализировать и представлять разнообразные аспекты жизни общества [4, с 78]. Она не только отражает текущие проблемы, но и формирует их восприятие, побуждая к размышлениям и действиям. В условиях современных политических вызовов литература остается важным инструментом для поиска справедливости, понимания и перемен.

ЛИТЕРАТУРА

1 Панеш У. М., Сосновский В. Т. О значении традиций и новых подходах к изучению литературы XX века // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Филология и искусствоведение. Майкоп, 2012. Вып. 1 (96). С. 83-86.

2 Gaustad E.S. A Religious History of America. N. Y. 1966. 464 с.

3 Харпер Ли. Убить пересмешника. Л.: Лениздат, 1987. 280 с.

4 Писатели США. Краткие творческие биографии. М.: Радуга, 1990. 624 с.

Мазмұны

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар
Гуманитарные и социальные науки

Секция 6

Филологияның өзекті мәселелері
Актуальные проблемы филологии

Таран В. Ю., Абдығаликова А. Е. Перлокутивная реакция студентов на речевой акт замечания	3
Аксёнова Я. А., Жаслан Ә. С., Байжанова А. С. Образы птиц: от мифа к поэзии.....	8
Ахметова Ш. М., Артющик А. А. Актуальные проблемы филологии	14
Dalaivai A., Mukanova B. T. Phraseological units with the names of colours	19
Достаурова А. Ж. Literature and revolutionary though	24
Еркебаева Г. Б., Жумабекова Б. К. Гендерные особенности публичной речи участников политического дискурса.....	28
Искакова Ж. Т., Кривенко Г. А. Специфические характеристики интернет-коммуникации в социальных сетях.....	34
Мячин К. А., Какимова А. С. Modeling author's linguistic personality in home reading classes.....	40
Нургожина Б. В., Каратаева А. Б., Жаскайрат К. Р. Пословицы как отражение национальной культуры (на примере корейских пословичных выражений).....	45
Худиева С. Р., Певнева Д. С. Эволюция английского языка с 1980 года по настоящее время и ее влияние на лингвистические исследования.....	51
Смирнова С. В., Сенюк Е. А. Нейросеть и художественная литература: может ли искусственный интеллект анализировать художественное произведение.....	58
Кожаметова Т. Р., Тәтті Ф. Эволюция молодежного сленга.....	65
Байжанова А. С., Токенова М. К., Левашова Д. В. Влияние социальных сетей на развитие русского языка.....	70
Шевченко Т. О., Толокольникова Н. И. Мировоззренческие основы творчества Ф. М. Достоевского.....	75

Турсукпаева С. Ағылшын идиома әлемінде.....	80
Утегенова З. К. Создание вторичных текстов на уроках русского языка (Я2).....	87

Секция 7

Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері
Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

Абдыкулова Г. Х. Мусабалина Г. Т. Комиссии по делам женщин и семьи: история и роль в улучшении положения женщин в Казахстане (на основе данных областей Северного Казахстана).....	92
Альсеитов Р. К., Искаков Т. А. О некоторых аспектах религиозных верований казахского народа в истории степного края во второй половине XIX - начале XX веков (о понятии «Народный» или «Казахский» ислам).....	102
Аханова А. Т. Тарих сабағында дерек көздерімен жұмыс жасау әдістері.....	109
Ахметова Г. Ж., Ельмуратова Б. Ж. Тарих сабағында жасанды интеллектіні пайдаланудың мүмкіндіктері..	114
Батталов А. Б. Героизм казахстанских женщин в годы Великой Отечественной войны.....	122
Белимова О. А., Кожаметова Б. Р. Роль библиотек в сохранении культурного наследия Казахстана.....	128
Едылбаева Б. М., Қанағатқызы Т. Развитие ярмарочной торговли и предпринимательства в XIX в. в Прииртышье	133
Еленов А. Р., Алдыбаев Т. Г. Сотрудничество анк павлодарской области с павлодарским колледжем сервиса и питания – важный фактор этнокультурного воспитания студентов.....	138
Еркеш С. Е., Кусайнов Д. Ю., Толжуов А. Б. Проблема расселения племени керей в XIII-XIX века в Прииртышье...146	
Жүсіпова Л. Қ., Жүсіпов Е. Қ., Жанабекова Д. Мәшһүр Жүсіп жазбаларында сақталған аңыз-әңгімелер.....	152
Жүсіпова Л. Қ., Жүсіпов Е. Қ., Жанабекова Д. М. Ж. Көпейұлы жазбаларындағы географиялық, археологиялық мәліметтер.....	156
Каппарова Г. А., Абдрахманова К. К. Украинская диаспора в Казахстане: история и современность историографический обзор.....	161

Кульмаганбетова Р. А. Тоғыз көлдің торабында – өлке туризмін дамытудың жолдары.....	166
Мальцев Н. А. Этапы становления нормативно-правовой базы репрессий против духовенства в СССР в 1920–1950-е годы.....	173
Мәден А. Т., Айтбаева Ә. А. 1930–1933 жылдардағы панасыз қалған балалардың күнделікті өмірі (ақтөбе өңірі бойынша).....	179
Петрученко О. Н., Ербуланқызы А. Строительство атомной электростанции в Казахстане – стратегическая инвестиция в будущее страны.....	188
Рахимов М. И. Қасиетті ертіс өңірі: тарихи жадының рухани айнасы.....	194
Сагимбаев С. К. Пистолетная история: пистолеты России.....	200
Садькова А. М., Аяпберген Н. Е. Қазақстанның БҰҰ қауіпсіздік кеңесіндегі төрағағалығы: жаһандық мәселелердегі шешуші рөлі.....	208
Сансызбай С. Б., Ельмуратова Б. Ж., Аубакиров М. Н. Саяси қуғын – сүргін құжаттарының деректік маңызы.....	215
Ташимова А. Т., Парфёнова В. П. Кыпчаки и мамлюки: от рабов до правителей.....	221
Ташимова А. Т., Токтарбекова А. М. 35 лет со дня основания движения «Невада-Семей»: вклад в борьбу за мир и ядерное разоружение (1989–2024).....	228

Секция 8

Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері
Актуальные проблемы развития психологической науки

Абдрахманова А. С., Тұрсынбай Ж. Б. Қазіргі студенттердің психоэмоционалды жағдайы туралы	234
Абдрахманова А. С., Бахтияров Р. Б. Психологические особенности взаимосвязи эмоционального интеллекта и ценностных ориентаций в юношеском возрасте.....	239
Айсенова С. Р., Антикеева С. К. Арт-терапия как средство преодоления конфликтов.....	246
Айсенова С. Р., Антикеева С. К. Применение арт-терапии в разрешении конфликтов у подростков.....	251
Бульгенова А. Ю., Антикеева С. К. Социальная реабилитация детей с инвалидностью.....	257

Безпятчук П. А., Гаус Т. В. Изучение лидерских качеств студентов колледжа при формировании студенческого парламента.....	261
Даутова М. А., Вершинина М. Д. Искусство общения и его значимость во взаимном общении с людьми.....	268
Жунусова А. Р., Глушенко Р. Н., Волочаева А. А. Как соцсети формируют идеальный образ и его влияние на восприятие себя.....	273
Паевская Е. В., Касаева Т. Н. Динамика изменений проявления тревожности в условиях четвертой промышленной революции.....	279
Мағзұм М. Қ. Діни экстремистік сенімдегі бас бостандығынан айырылған тұтқындарды психологиялық-педагогикалық жолдармен оңалту.....	287
Струценко А. А. Методологические основы непрерывного обучения как части подготовки высококвалифицированных кадров.....	292
Sungat T. B. Bullying problems at school among grades 7 and 8	296
Тарало К. В. Проблема аффекта в условиях колледжа и рекомендации по снятию эмоционального напряжения студентов	301
Шахметова С. Ш., Толухан Х. С. Подростковая беременность как следствие раннего переходного возраста	305

Секция 9

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания
и литературоведения

Абдрахманова К. А. Көркем мәтіндегі этномәдени атаулар	310
Багитова А. Б. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен оқушылардың зерттеушілік/ олимпиадалық дағдылары: педагогикалық және оқу ресурстарын қалыптастыру.....	314
Балтабаева У. А. Абайдың қарасөздерін оқыту арқылы оқушылардың танымдық қабілетін белсендіру	318
Бегалинова Ж. К. Этнос теориясы және «Қазақ» ұғымы	322
Асылбек Р. А., Варзегова Ж. О. Поэзиялық шығармалардағы салт- дәстүр көрінісі.....	328

Фазез Д. Сал сері ақындар поэзиясының фольклорлық айшықтары.....	333
Жайкбаева Г. А. Төрт түлікке байланысты өлең-жырлар.....	338
Жаканова М. А. Қазақ жазушыларының шығармашылығы: Фабит Мүсірепов.....	345
Жунусбаева Д. Б. «Қобыланды батыр» эпосының көркемдік ерекшеліктері.....	352
Идрисова К. Ш. Оқылм әрекеті: оқу сауаттылығын меңгерту шарттарымен сабақтастығы.....	358
Капасова Б. Қ., Елікбаев С. Т. Мәшһүр Жүсіп: танымдық тезаурус.....	362
Касымов Г. Ж. «Құтты Білік» дастаны – қазақтың төл мұрасы.....	369
Құмар Л. Қ. Бизнес лексиканың лингвистикалық қырлары.....	374
Муканова Н. У. Алғашқы қазақ романдарының жанрлық ерекшеліктері.....	378
Муканова Н. У. Ертедегі қазақ романдарының жанрлық жүйесіндегі батырлық бейнелер.....	384
Нурмагамбетова Л. Б. Көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің сипаты.....	388
Паруаз Б. Қ., Қуандықова М. А. Сұлтанмахмұт шығармаларының тақырыбы.....	392
Сырттанова А. Т. Абайдың толық адам тұжырымдамасы және оны оқу тәрбие үрдісінде қолдану.....	397
Садвокасова Э. А. Абай өлеңдеріндегі уақыт пен кеңістік туралы ұғым	400
Сәткен М. С. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ғылым-білімге көзқарасы	407
Сейткалиева Д. А., Акимбаев Ш. Р. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының әдебиетте алатын орны.....	412
Сыздықова Ж. К. Қазақ эпосындағы сюжет мәселесі	416
Қазіргі қазақ прозасы: Тауымова А. Е., Баяубаева А. К., Абельдинова Ш. Н. Жаңа бағыттар мен үрдістер.....	422
Тауымова А. Е., Елжусизова Н. А., Оразаева А. А. Қазақ фантастикасы мен фэнтези жанрының дамуы: жаңа кеңістіктер.....	428

Ташекова А. Т., Зейнулина А. Ф. Фольклордағы пәлсапалық таным ерекшеліктері.....	433
Токтасынова К. Ж. Ұлттық құндылықтарды қазақ әдебиеті сабағында жанаша оқыту.....	440
Нарзилла Б., Уатаева Ш. Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы афоризмдерінің тағылымдық- тәрбиелік мәні.....	444
Узыханова Б., Нургалиева А. А. Көркем мәтіндегі этномәдени лексиканың концептуалды маңызы.....	449

Секция 10

**Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары
Культурные и духовные ценности
Павлодарского Прииртышья**

Самарова А. Т., Айтимова С. Ертіс өңірінің киелі жері: Фабдыл-Уахит хазірет кесенесі	454
Арынова А. Д., Каримов Т. Б., Шапиева Г. М. Деятели искусства павлодарского прииртышья в трудах Александра Викторовича Затаевича (к 155-летию собирателя.....	458
Баленко Л. И. Человек в эпоху перемен: кино и реальность	466
Ахмедова Л. Д., Ғалым Д., Абденбай Д. Павлодар ертіс өңірінің қасиетті байлықтары: бірегей ежелгі кешендер	470
Сүлейменова Г. С., Ерік Е. С. Жүсіпбек аймауытов великий сын своей земли	478
Искакова М. К., Қазихан Б. М. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әулиелігі	482
Омарова А. Қ., Мадениетова Қ. М. Облысымыздың мәдени және рухани құндылықтары.....	487
Мұхаметжан С. Қ., Зейніл Ф. Н. Павлодар облысының сакралды орындары: рухани мәдениет пен патриотизмнің қалыптасуына әсері.....	493
Мусина Т. Ш., Уайсов А. Д. Поэзия как культурное и духовное наследие казахской степи	498
Приходченко И. О., Канавец А. Н., Орлов Д. Д. Павлодар в поэзии местных современных авторов: к проблеме анализа локального текста	

Секция 12

**Журналистикада заманауи медиатехнологиялар мен
әлеуметтік желілерді енгізу және қолдану
Внедрение и применение современных медиатехнологий
и социальных сетей в журналистике**

Алиева А. Әлеуметтік желілердің әсері.....	512
Достов И. Б. Журналистикада қазіргі заманғы медиаахнологиялар мен әлеуметтік желілерді енгізу және қолдану	516
Кизатова Г. С., Погребняк Ю. В. Место мемов в коммуникации тинейджеров	520
Чигак А. С. Роль брэнда в медиатизации науки и высшего образования.....	524

Секция 13

**Саясаттың теория мен практика арасындағы
айырмашылықтар
Различия между теорией и практикой в политике**

Асылханова А. М., Ельмуратов Г. Ж. Халықаралық деңгейде ресми түрде мойындалмаған аумақтардың маңыздылығы.....	529
Кумаролда Д. К., Ельмуратов Г. Ж. Атом электр станцияларын пайдаланудың әлемдік тәжірибесі: саяси аспект.....	534
Beksultanova A. B., Abetanov D. N. Regional elections: Kazakhstan and international experience.....	542
Джамбулатов А. Н. Инструмент петиции как неотъемлемая часть демократии в политическом диалоге власти и народа в Казахстане	548
Жуңусова Ж. А., Каппасова Г. М. Влияние глобальных ситуаций на Казахстан.....	554
Карагизова Г. Б. Ключевые векторы формирования партийной системы Казахстана	559
Морозова Е. А., Беспяев Ж. Н. Политико-правовые и социальные основы политического участия молодежи в Казахстане	564
Мырзабек М. Ы., Каппасова Г. М. Цифровизация: проблемы и перспективы в политике	571
Оспанов О. Ж., Каппасова Г. М. Современная система национальной безопасности	575

Сагандықов С. П., Каппасова Г. М.

Концепт молодежи в системе формирования
политического участия .....

Тлеулинова М. Ф., Апаев К. Е.

Различия между теорией и практикой в политике
на примере романа Харпер Ли «Убить пересмешника .....

**«XVI ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 2

Техникалық редактор А. Р. Омарова

Корректор: Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген: Е. Е. Калихан

Басуға 01.11.2024 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$, Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 31,88 Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 4296

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕАҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.